ACTA MVSEI PETRODAVENSIS

MEMORIA ANTIQVITATIS

XXI

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

COMPLEXUL MUZEAL JUDEȚEAN NEAMȚ

BIBLIOTECA MUZEULUI ARHEOLOGIC PIATRA NEAMȚ
97-92

MEMORIA ANTIQVITATIS

XXI

Muzeul de Istorie Piatra-Neamț
1997

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

COLEGIUL DE REDACŢIE:
Gheorghe Dumitroaia – redactor responsabil şi secretar de redacţie;
Marius Alexianu, dr. Dan Monah, Emanuel Nadler, dr. Vasile Ursachi

Coperta: Mircea Răzvan Ciacâru
Corectură: Ovidiu Cotoi, Cristian Ploscaru, Constantin-Emil Ursu

Tehnoredactare computerizată:

I.S.B.N. 973-9136-21-4

MEMORIA ANTIQVITATIS
– Acta Musei Petrodavensis –
Revista Muzeului de Istorie
Piatra-Neamţ

Orice corespondenţă se va trimite
pe adresa:
MUZEUL DE ISTORIE
Str. Mihai Eminescu nr. 10
5600 Piatra-Neamţ
România
Tel. (40) 33-217496
Fax. (40) 33-233285

MEMORIA ANTIQVITATIS
– Acta Musei Petrodavensis –
Revue du Musée d'Histoire de
Piatra-Neamţ

Toute correspondance sera envoyées
à l'adresse:
MUZEUL DE ISTORIE
Str. Mihai Eminescu nr. 10
5600 Piatra-Neamţ
România
Tel. (40) 33-217496
Fax. (40) 33-233285

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

1997 MEMORIA ANTIQUITATIS XXI

CUPRINS
SOMMAIRE – CONTENTS

STUDII ŞI MATERIALE ARHEOLOGICE

VICTOR SOROKIN – **Consideraţii referitoare la aşezările fazei Cucuteni A – Tripolie B1 din Ucraina şi Republica Moldova** 7
Considérations sur les habitats Cucuteni-Tripolye B1 de l'Ukraine et de la République Moldova 82

CRISTIAN SCHUSTER – **Despre locuinţele culturii Glina** 85
Über die Behäusungen der Glina-Kultur 114

ATTILA LÁSZLÓ – **Legături între regiunea Dunării de Jos şi spaţiul egeo-anatolian la sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului** ... 115
Relations entre la région du Bas Danube et l'espace égéo-anatolien à la fin de l'âge du bronze et au début de l'âge du fer 126

IOAN MITREA, GHEORGHE DUMITROAIA şi ELENA CIUBOTARU – **Cercetările arheologice de la Borşeni-Neamţ** 131
Les recherches archéologiques de Borşeni-Neamţ 190

DAN GH. TEODOR – **Consideraţii privind unele importuri bizantine la nordul Dunării de Jos în secolele V-VII d.H.** 195
Considérations concernant certaines importations byzantines au nord du Bas-Danube aux Ve-VIIe siècles ap. J.-Ch. 208

DOMNIŢA HORDILĂ – **Un cuptor de ars ceramică din secolele XIV-XV de la Traian, comuna Săbăoani, judeţul Neamţ** 211
Un four de potier des XIVe-XVe s. de Traian, com. de Săbăoani, dép. de Neamţ 224

GHEORGHE I. CANTACUZINO – **Date arheologice şi istorice privind Mănăstirea Pângăraţi, jud. Neamţ** 227
Données archéologiques et historiques concernant le monastère de Pângăraţi, dép. de Neamţ 250

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

IOAN VATAMANU, ELENA CIUBOTARU şi ŞTEFAN SCORŢANU – **Sondajul arheologic de la Corni-*Strâmbi*, comuna Bodeşti, jud. Neamţ** 253
Le sondage archéologique de Corni-Strâmbi, com. de Bodeşti, dép. de Neamţ 263

RODICA POPOVICI – **Câteva date despre o pâine din secolul al XVII-lea, descoperită la Negreşti-Neamţ** 265
Quelques données sur un pain de XVIIe s., trouvé à Negreşti-Neamţ .. 272

CERCETĂRI INTERDISCIPLINARE ÎN ARHEOLOGIE

SILVIA MARINESCU-BÂLCU şi CORNELIU BELDIMAN – **Industria materiilor dure animale în cadrul culturii Starcevo-Criş pe teritoriul României. Aşezarea de la Grumăzeşti, judeţul Neamţ** .. 273
L'industrie des matières dures animales appartenant à la civilisation néolithique de Starcevo-Criş en Roumanie. Le site de Grumăzeşti, dép. de Neamţ 295

FELICIA MONAH şi DAN MONAH – **Stadiul cercetărilor arheobotanice pentru eneoliticul din Moldova de vest** 297
L'état des recherches archéobotaniques concernant l'énéolithique de la Moldavie d'Ouest 316

NUMISMATICĂ

TRAIAN BIŢA – **Monede medievale moldoveneşti emise la Cetatea Albă** .. 317
Pièces de monnaie moldaves frappées à Cetatea Albă 336

ISTORIE

NELU ZUGRAVU – **Despre statutul religios al secolului al IV-lea** 339
Sur le status religieux du IVe s. 349

NELU ZUGRAVU – **Informaţii despre creştinismul popular în spaţiul european şi mediteranean de la triumful creştinismului până în evul mediu** 351
Informations sur le christianisme populaire dans l'espace européen et méditerranéen du triomphe du christianisme jusqu'au Moyen Âge .. 367

DAN MIHĂILESCU – **Ansamblul medieval târziu de la Şerbeşti-Neamţ** ... 369
L'ensemble médiéval tardif de Şerbeşti, dép. de Neamţ 379

CRISTIAN PLOSCARU – **Principatele Române în politica Rusiei la cumpăna sec. XVIII şi XIX. Consecinţe ale hatişerifului din 1802** ... 381
Les Principautés Roumaines dans la politique de la Russie à la fin du XVIIIe s. et au début du XIXe s. Les conséquences du hattichérif de 1802 398

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

MIHAI ŞURUBARU – **Structura proprietăţii funciare a judeţului Neamţ după înfăptuirea reformei agrare din anul 1864** 399
La structure de la propriété foncière dans le département de Neamţ après la réforme agraire de 1864 415

IOAN OPRIŞ – **O mare prietenie: G.T. Kirileanu şi Al. Lapedatu** 417
Une grande amitié: G.T. Kirileanu et Al. Lapedatu 426

CRONICA

GHEORGHE DUMITROAIA – **Cercetările arheologice din jud. Neamţ (1996)**
Recherches archéologiques du dép. de Neamţ 427

GHEORGHE DUMITROAIA – **Din activitatea Complexului Muzeal Judeţean Neamţ în anul 1996.**
Sur l'activité des musées du dép. de Neamţ 437

VIAŢA ŞTIINŢIFICĂ

Colocviul internaţional **The tells – cronological axes of prehistory**, 7-10 septembrie 1995, Bacău-Poduri-Tescani (Felicia Monah) 449

Colocviul internaţional **Le bassin du Bas Danube entre les V-IIIe millénaires avant notre ère**, 13-15 noiembrie 1996, Bucureşti (Felicia Monah şi Dan Monah) 451

Colocviul internaţional **"Componenta pre-indoeuropeană a lumii trace. Complexul Cultural Cucuteni-Tripolie"**, 29-31 mai 1997, Piatra-Neamţ (Marius Alexianu) 453

Simpozionul internaţional **"Macedonia şi regiunile învecinate în mileniile III-I î.Chr."**, 10-13 iunie 1997, Skopje (Marius Alexianu) 456

IN MEMORIAM

ANTON NIŢU (1911-1995) (Dan Monah) 459

RECENZII

I.I. ZAEC, S.N. RYŽOV, **Poselenie Tripol'skoj kul'tury Kliščev na juznom Buge**, Kiev, 1992, 177 p. (Victor Sorokin) 465

JERZY KOLENDO (ed.), VIOLETA BOŽILOVA, LESZEK MROZEWICA, **Inscriptions latines de Novae**, Adam Mickiewicz University Press, Poznan, 1992, 147 pp + 4 planşe (Lucreţiu Mihăilescu-Bîrliba) 470

VIOREL M. BUTNARU (coord.), **Tezaure din muzeele oraşului Chişinău, sec. XVI-XVIII,** Editura Universitas, Chişinău, 1994, 230 p., 36 planşe (Dan Mihăilescu) 472

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

PAOLO GRAZIOSI, **The Prehistoric Paintings of the Porto Badisco Cave. Origines. Studi e materiali publicati a cura dell Instituto Italiani di Preistoria e Protostoria**, Firenze, 1995, 180 p., 25 tabele, 11 fig., 128 planşe, (translated by L.H. Barfield) (Ovidiu Cotoi) 475

EVGENIJE HOŠOVSKI, ŽIVKO MIKIĆ, **Paleopatologija coveka ilustrovana nalazima sa podrucja centralnog Balkana**, Užice, 1995, 219 p., 30 pl. (Alexandra Comşa) 477

S.O. GUSEV, **Tripil'ska kul'tura sredn'ogo pobužžja Rubezu IV-III tis. do n.e.**, Vinnicja, 1995, p. 304, fig. 174 (Victor Sorokin).... 479

EUGEN COMŞA, **Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României**, Bucureşti, 1995, 129 p. + 122 fig. (Vasile Cotiugă)..... 486

FLORIN DRAŞOVEAN, DUMITRU ŢEICU, MARIUS MUNTEAN, **Hodoni. Locuirile neolitice târzii şi necropola medievală timpurie**, Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin, Reşiţa, 1996, 77 p. + XIX pl. (Vasile Cotiugă)..... 488

FLORIN DRAŞOVEAN, **Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat**, Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, I, Editura Mirton, Timişoara, 1996, 224 p. + 4 fig. şi 133 pl. (Ovidiu Cotoi)..... 491

DOINA BENEA, **Dacia sud-vestică în secolele III-IV**, Timişoara, Editura de Vest, 1996, 306 p. + 65 fig. + V pl. (Constantin-Emil Ursu)..... 494

DAN GH. TEODOR, **Meşteşugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV-XI d.Chr.**, Editura Helios, Iaşi, 1996, 197 p. (Ioan Mitrea) 496

DONAŢII

Fondul de carte Linda Ellis (Marius Alexianu)..... 499

ABREVIERI / ABRÉVIATIONS 500

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

CONSIDERAȚII REFERITOARE LA AȘEZĂRILE FAZEI CUCUTENI A – TRIPOLIE B1 DIN UCRAINA ȘI REPUBLICA MOLDOVA

de Victor Sorokin

Lucrarea de față[1] a fost concepută ca o componentă a unui repertoriu ce ar fi cuprins așezările fazei Cucuteni A-Tripolie B1 din întreaga lor arie de răspândire, dar din motive care nu au depins de noi ne-am limitat numai la cele situate la est de Prut. Publicarea informațiilor și materialelor din așezările acestei faze, credem că va fi utilă cititorului român, deoarece multe din acestea sunt inedite sau mai puțin accesibile.

Sistemul de înregistrare are drept bază unitatea administrativă, care este în Republica Moldova raionul, iar în Ucraina regiunea, plasate în ordine alfabetică. Același principiu a fost utilizat pentru plasarea orașelor și comunelor în cazul Republicii Moldova și a raioanelor, regiunilor, orașelor și selskaia rada (în continuare s.r.) pentru Ucraina. Din considerente metodologice, pentru o clasificare cât mai explicită am utilizat un sistem de numerotare în maniera următoare: pentru Ucraina am numerotat regiunile cu litere, raioanele cu cifre romane și localitățile cu cifre arabe, iar pentru Republica Moldova am utilizat numerotarea cu cifre romane în cazul raioanelor și cu cifre arabe în cel al localităților. Literele au fost considerate având corespondentul cifric conform poziției în alfabet, fiind eliminate literele ș și ț, pentru a nu se crea confuzii. Chiar dacă sunt regiuni, raioane sau comune, pe teritoriul cărora nu au apărut așezări din faza Cucuteni A-Tripolie B1, ele și-au păstrat numărul de ordine, astfel încât putem înregistra raionul sau comuna cu numărul 3 urmat de raionul sau comuna cu numărul 7. Această modalitate va permite ca în viitor să se poată completa repertoriul fără să fie necesară renumerotarea tuturor așezărilor, sistemul rămânând deschis pentru descoperirile viitoare.

Informațiile și materialele așezărilor de pe teritoriul Republicii Moldova în majoritatea cazurilor au putut fi verificate pe teren și în fondurile muzeelor, încadrarea lor cronologică fiind sigură, pe când cele din Ucraina au fost culese din publicații.

(1) Victor Sorokin a redactat capitolele *Considerații referitoare la așezările fazei Cucuteni A-Tripolie B1 din Ucraina și Republica Moldova* și *Repertoriul așezărilor fazei Cucuteni A-Tripolie B1 din Ucraina*. Capitolul *Repertoriul așezărilor Cucuteni A din Republica Moldova* a fost redactat de Victor Sorokin în colaborare cu Veaceslav Bikbaev.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

ISTORICUL CERCETĂRILOR

Primele aşezări ale culturii Cucuteni-Tripolie de pe teritoriul actual al Ucrainei au fost descoperite şi cercetate în anii '70 ai secolului trecut de arheologii polonezi A. Kirkor (Kirkor, 1878) şi J. Kopernicki (Kopernicki, 1878), continuate puţin mai târziu de G. Ossowski (Ossowski, 1893). Începând cu anul 1893, în staţiunile din bazinul de mijloc al Niprului întreprinde cercetări V.V. Hvoiko, care le interpretează ca aparţinând unei civilizaţii distincte. Cercetătorul ucrainean a menţionat că una din trăsăturile specifice ale ei o constituie ceramica pictată (Hvoiko, 1901). În perioada de până la primul război mondial săpături mai importante într-o aşezare din faza Tripolie B_1 au fost efectuate la Borisovka de N.F. Beleaşevski în anii 1904-1905 şi au fost reluate de acelaşi arheolog în anul 1925, când a degajat resturi de bordeie şi de locuinţe de suprafaţă (Beleaşevski, 1926). În timpul primului război mondial, P.V. Siuzev descoperă staţiunea de la Kudrincy (1915), ale cărei materiale sunt publicate mai târziu de T.S. Passek (Passek, 1935).

În perioada interbelică, în Ucraina sovietică îşi desfăşoară activitatea arheologii M. Rudinski, E. Kričevski, E. Lagodovskaia, A. Dobrovolski ş.a. M. Rudinski efectuează cercetări de teren şi săpături la Kadievcy şi Ozarincy în bazinul de mijloc al Nistrului (Rudinski, 1926, 1927, 1927b, 1930). E. Lagodovskaia şi A. Dobrovolski în anul 1932 sondează staţiunea Sabatinovka I şi întreprind săpături în anii 1938-1939, reluate de ultimul în anii 1947-1948 (Dobrovolski, 1952). E. Kričevski cercetează prin săpături aşezarea de la Krasnostavka în anul 1940, materialele fiind publicate mai târziu de T.D. Belanovskaia (Belanovskaia, 1957).

În aceeaşi perioadă, în regiunile de vest ale Ucrainei activează L. Kozlowski, M. Smiszko ş.a. Primul efectuează săpături în anul 1926 în aşezarea pluristratigrafiată de la Nezvisko, trasând trei tranşee (10x3 m) de-a lungul Nistrului. El obţine informaţii preţioase despre stratigrafia sitului şi astfel a putut preciza cronologia relativă a unor culturi din această zonă (Kozlowski, 1930, 1939; Hutchinson, Preston, 1930). În bazinul superior al Nistrului, în anii 1938-1939, M. Smiszko întreprinde săpături în aşezarea din punctul Horodişte de la Horodnica, în care a degajat locuinţe de suprafaţă şi bordeie cu un bogat inventar aparţinând fazei Cucuteni A (Smiszko, 1939). Asupra materialelor rezultate din cercetările lui M. Smiszko revine mai târziu V.P. Kravec, care le atribuie etapei de tranziţie de la Tripolie A la Tripolie B_1 (Kravec, 1954).

După cel de-al doilea război mondial, în anii '40-'50, aşezările culturii Cucuteni-Tripolie din faza Tripolie B_1 de pe teritoriul Ucrainei sunt cercetate de expediţiile conduse de T.S. Passek, M.I. Artamonov, E.K. Cernys ş.a. În anii 1946-1948 şi 1952-1953 colectivul condus de M.I. Artamonov întreprinde investigaţii în interfluviul Nistru-Bugul de Sud, în urma cărora au fost depistate un şir de staţiuni din faza Tripolie B_1. S-au sondat siturile de la Borisovka, Ozarincy şi s-au efectuat săpături la Peciora (Artamonov, 1949, 1955). P.I. Boriskovski, în anii 1946-1948, efectuează periegheze în regiunile Cernăuţi şi Vinica, semnalând şi situri din faza Cucuteni A (Boriskovski, 1950). În aceeaşi perioadă o activitate intensă a desfăşurat colectivul condus de T.S. Passek. Numai în regiunea Cernăuţi au fost descoperite peste 130 de

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

staţiuni cucuteniene din diferite faze de dezvoltare. Sunt sondate o serie întreagă de situri şi efectuate săpături sistematice la Polivanov Jar, soldate cu materiale şi informaţii interesante (Passek, 1961). E.K. Černyš, în anii 1951, 1953-1954, 1956-1957 reia săpăturile de la Nezvisko, în urma cărora a precizat stratigrafia staţiunii. Au fost atestate două niveluri de locuire ale culturii Cucuteni-Tripolie, cel inferior aparţinând fazei Cucuteni A (Černyš, 1962).

În anii '60, pe teritoriul Ucrainei, cele mai însemnate săpături într-o aşezare din faza Tripolie B1 au fost întreprinse la Berezovskaia GES, iniţiate de V.N. Danilenko în anul 1955 şi continuate de V.P. Cybeskov în 1962-1965, fiind degajate 12 locuinţe de suprafaţă, 14 locuinţe de tipul bordeielor şi semibordeielor şi 11 gropi menajere (Cybeskov, 1964, 1971, 1976).

Investigaţiile în aşezările din faza Tripolie B1, în anii '70-'80, pe teritoriul Ucrainei, sunt legate de expediţiile conduse de E.V. Cvek, I.I. Zaec şi V.C. Zbenovici. E.V. Cvek efectuează săpături mai importante la Zarubincy, Krasnostavka (1974-1975), Onoprievka I (1983-1985), I.I. Zaec la Trosteanec (1973) şi Ladyzin (1978). Un interes deosebit îl reprezintă descoperirea unui mormânt în aşezarea de la Ladyzin (Zaec, 1979); V.G. Zbenovici şi V.A. Šumova întreprind săpături la Vasilievka, degajând resturile a 6 locuinţe de suprafaţă şi ale unui semibordei (Zbenovici, Šumova, 1989).

Primele săpături într-o staţiune cucuteniană din interfluviul Nistru-Prut au fost întreprinse în anul 1893 la Şipeniţ, aşezare care în decursul a câtorva decenii a suscitat interesul mai multor specialişti. În urma săpăturilor au apărut câteva studii şi o monografie (Szombathy, 1894-1896; Kaindl, 1904; Childe, 1923; Kandyba, 1937; Nestor, 1938).

În Basarabia, primele săpături într-o staţiune cucuteniană s-au efectuat la începutul secolului XX la Petreni, de E. von Stern (Stern, 1906).

Din rândul celora care au activat în perioada interbelică pe teritoriul Basarabiei şi în special în zona ei de nord se reliefează C. Ambrojevici, N. Moroşan şi I. Moroşanu. Primul descoperă un şir de aşezări în bazinele Nistrului şi Prutului şi efectuează săpături la Darabani, staţiune în care a identificat două niveluri cucuteniene, cel inferior aparţinând fazei Cucuteni A (Ambrojevici, 1933, 1944). N. Moroşan şi I. Moroşanu prin cercetări perieghetice au contribuit la descoperirea mai multor situri, printre care şi cele cucuteniene de la Polivanov Jar, Naslavcea, Alexăndreni, Edineţ, Corpaci etc. (Moroşanu, 1928; Moroşan, 1929).

În legătură cu construirea hidrocentralei de la Dubăsari, în anii 1952-1954 au fost cercetate ambele maluri ale Nistrului de la Camenca până la Dubăsari, având ca rezultat descoperirea unor noi staţiuni din diferite faze de dezvoltare ale complexului cultural Cucuteni-Tripolie (Passek, 1961).

În anii '50-'60, pe teritoriul Republicii Moldova, prin săpături metodice, au fost cercetate aşezările de la Jura şi Ruseştii Noi I. În prima staţiune, S.N. Bibikov a studiat parţial vestigiile a trei locuinţe de suprafaţă (Bibikov, 1954). Printre aşezările din faza Cucuteni A-Tripolie B1, staţiunea pluristratigrafiată Ruseştii Noi I prezintă un interes deosebit. Ea este situată la frontiera dintre stepă şi silvostepă şi a fost investigată de V.I. Marchevici în anii 1962-1964. În nivelul Cucuteni A au fost degajate resturile a

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

două locuinţe de suprafaţă (una dezvelită parţial). Au fost descoperite materiale ce atestă relaţiile comunităţii de aici cu triburile de păstori din stepele nord-pontice şi a culturilor Bolgrad-Aldeni şi Gumelniţa (Marchevici, 1970).

În anii '70 şi începutul anilor '90, în Republica Moldova, staţiunile din faza Cucuteni A-Tripolie BI sunt cercetate de expediţiile conduse de V.I. Marchevici, E. Černyš, N.V. Ryndina şi V. Sorokin. Săpături mai importante s-au efectuat la Cuconeştii Vechi, Duruitoarea Nouă, Jora de Sus, Druţa I, Putineşti II, Putineşti III etc. În acest timp, în investigaţiile arheologice se introduc pe scară largă cercetările interdisciplinare; sunt utilizate metodele aerofotometriei, determinării rezistivităţii solului, cercetările traseologice, paleobotanice, palinologice etc.

CADRUL FIZICO-GEOGRAFIC

Comunităţile civilizaţiei Cucuteni-Tripolie, în prima lor fază de dezvoltare, au locuit în zona de silvostepă, cu toate că se cunosc unele penetraţii izolate şi în stepă (Burdo, Stanko, 1981).

L.S. Berg, încă la începutul secolului XX, a divizat teritoriul Basarabiei în patru zone, fiecare având caracteristici proprii de relief, condiţii specifice de climă etc.: 1) zona forestieră Hotin, 2) stepa Bălţi, 3) Codrii şi 4) Bugeacul. În prima zonă, cu aspect de podiş, se află cele mai înalte puncte din Basarabia, cel maxim atingând 470 m (Berg, 1993).

În spaţiul carpato-nistrean, Podişul Moldovei alcătuieşte unitatea de relief cea mai întinsă. Ca arie geografică, el începe la est de culoarele râurilor Moldova şi Siret şi se întinde până în Ucraina, în apropiere de Bug, trecând în partea de nord în forme de relief de tip podolic, iar la sud fiind limitat de Câmpia Bârladului. În regiunile limitrofe ale Ucrainei, la nord-est de Nistru, ca unităţi geografice se evidenţiază Podişul Wolhyno-Podolic dintre Nistru şi Bug şi Podişul Niprului dintre Bug şi Nipru. Înclinarea generală în direcţia N-V-S-E a suprafeţei teritoriului interfluviului Nistru-Prut este întreruptă de câmpii joase, care alternează cu înălţimi puternic fragmentate (Mihăilescu, 1969).

În zona de silvostepă a Republicii Moldova au fost delimitate două provincii naturale: 1) de silvostepă a Moldovei de Nord şi 2) forestieră a Moldovei Centrale (Codrii). În cadrul primei provincii se disting următoarele unităţi geografice: 1) platoul Moldovei de Nord, 2) Câmpia Prutului de Mijloc, 3) stepa Bălţului, 4) Podişul Sorocii, 5) Dealurile Ciuluc-Soloneţ, 6) înălţimea Nistrului, 7) Câmpia Camencii. A doua provincie a fost divizată în două raioane: 1) Codrii de Nord şi 2) Codrii de Sud (Râmbu, 1980, 1985; Belenki, Boboc, 1975).

În reconstituirea mediului vegetal din spaţiul ocupat de comunităţile fazei Cucuteni A-Tripolie BI un rol însemnat îl au rezultatele cercetărilor polinice în staţiunile Druţa I, Ruseştii Noi I ş.a.

În nivelul anterior existenţei aşezării Druţa I au fost documentate speciile arboricole reprezentate de pădurile de stejar, tei şi alun. În subarboret este prezent arinul care, probabil, creştea în lunca râului. În vegetaţia ierboasă s-a întâlnit frecvent polenul familiei speciei *Geraniaceae*. În nivelul corespunzător funcţionării staţiunii

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

s-a constatat că suprafaţa pădurilor din împrejurimi s-a redus, dar covorul vegetal n-a suferit metamorfoze esenţiale. E remarcabilă prezenţa polenului viţei-de-vie (*Vitis silvestris*), care are o arie de răspândire limitată şi, deci, probabil creşte în apropierea sitului (Kremenecki, 1991, p. 88-90).

În urma cercetărilor din staţiunea Ruseştii Noi I, situată în lunca râului Botna din Codrii de Sud, s-a ajuns la concluzia că vegetaţia din jurul ei era de păşune de stepă şi pe malurile râului era prezent arinul. Pădurile de tei, ulm, stejar şi carpen creşteau în zona cumpenii apelor. În timpul funcţionării aşezării situaţia de la frontiera de sud a Codrilor, în comparaţie cu cea actuală, nu s-a schimbat în mod esenţial. În partea de sud-est a Codrilor pe cumpenele apelor s-au păstrat pădurile iar în luncile râurilor era răspândită vegetaţia de stepă (Kremenecki, 1991, p. 95-96).

O altă situaţie a fost documentată la nord de Codri. După cum s-a stabilit în cursul investigaţiilor polinice, suprafaţa stepei Bălţiului s-a micşorat simţitor, fiind redusă de formaţiunile forestiere şi de silvostepă (Kremenecki, 1991, p. 80, 139).

În perioada atlantică (mileniile VI-III î.H.) existau condiţii propice pentru creşterea pădurilor de foioase. Procesul de încălzire din prima jumătate a perioadei respective a contribuit la răspândirea speciilor de arbori termofili. În Codri predomina ulmul. Un rol însemnat îl avea carpenul şi a fost atestată prezenţa fagului.

În sudul Podişului Wolhyno-Podolic erau răspândite pădurile de ulm, stejar (*Quercus robur L, Quercus pubescens Willd*) şi tei. În acel timp cădea aproximativ aceiaşi cantitate de precipitaţii atmosferice ca şi în prezent.

În a doua jumătate a atlanticului s-au păstrat condiţii prielnice pentru creşterea pădurilor de foioase, dar clima a devenit mai umedă. Caracterul vegetaţiei indică climă mai puţin continentală decât cea actuală. Temperaturile medii din ianuarie erau mai ridicate cu 1°, iar cele din iulie mai joase cu 2°. Spre sfârşitul mileniului III î.H. în climă au loc schimbări esenţiale (Kremenecki, 1991, p. 174-175).

Compoziţia faunistică a spaţiului ocupat de comunităţile fazei Cucuteni A-Tripolie Bı poate fi reconstituită după resturile osteologice recuperate în staţiunile cercetate prin săpături. În păduri îşi găseau adăpostul căprioara (*Capreolus capreolus*), cerbul (*Cervus elaphus*), zimbrul (*Bison bonasus*), bourul (*Bos primigenius Boj*), elanul (*Alces alces*), iepurele (*Lepus europaeus Pall*), lupul (*Canis lupus*), vulpea (*Vulpes vulpes*), ursul (*Ursus arctos*), bursucul (*Meles meles*), râsul (*Felix lynx*), mistreţul (*Sus scrofa ferus*) ş.a.

Aşezarea Ruseştii Noi I se deosebeşte în cuprinsul staţiunilor din faza Cucuteni A-Tripolie Bı printr-un bogat şi variat material faunistic. În cadrul lui au fost identificate diverse specii de păsări: cocoşul sălbatic, potârnichea cenuşie, prepeliţa obişnuită, porumbelul, raţa sălbatică, turturica obişnuită, şoimul, vulturul etc. (David, 1982, p. 24-34). Luncile râurilor mari şi mici erau populate de vidră (*Lutra lutra*), castor (*Castor fiber*) ş.a. (David, 1982, p. 29, 33, 56-58).

Ihtiofauna râurilor din zonă era reprezentată în neo-eneolitic de numeroase specii de peşti ale căror resturi au fost descoperite în staţiuni: păstruga (*Acipenser stellatus Pallas*), ştiuca (*Essox lucius*), bibanul (*Perca fluviatilis*), plătica (*Abramis brama*), somnul (*Siluris glanis*), carasul (*Carassius carassius*), crapul (*Cyprinus carpio*) etc. (Marchevici, 1974, p. 31, 46, 59, 117).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

AȘEZĂRILE

În Republica Moldova și Ucraina au fost atestate 91 și respectiv 56 de stațiuni, dintre care în Ucraina 12 cu informații incomplete. Ele, de regulă, se află pe cursurile celor trei râuri mari: Prutul, Nistrul și Bugul de Sud, cât și pe afluenții lor. Marea majoritate a așezărilor sunt situate pe promontorii, terase sau platouri, protejate de cele mai multe ori de pante relativ abrupte și, deci, ocupau o poziție dominantă.

După dimensiuni, majoritatea stațiunilor de pe teritoriul Republicii Moldova pot fi incluse în categoria așezărilor mijlocii (1-2 ha, 20-50 locuințe) sau mari (2-5 ha, 50-100 locuințe), cu toate că se cunosc situri și cu suprafețe mai mari (Sofia III, Badragii Vechi IX, Hârtop II etc.). Aceiași situație o putem constata și pentru stațiunile din Ucraina. Reținem apariția în zona tripoliană a unor așezări cu dimensiuni foarte mari (Onoprievka I, 30 ha).

Referitor la sistemele de fortificații ale așezărilor de la est de Prut, informații arheologice au fost obținute în stațiunea Polivanov Jar III, în care au fost investigate resturile a două șanțuri. Primul a fost cercetat pe o porțiune de 12 m (lungimea șanțului era de 70-75 m) și avea adâncimea de 2 m și lățimea în partea superioară de 2 m. Al doilea șanț se afla la 16 m E de primul și avea aceiași adâncime (Passek, 1961). V.I. Marchevici, pe baza observațiilor vizuale, susține că așezarea de la Cuconeștii Vechi ar fi fost întărită cu două șanțuri și două valuri dispuse paralel pe șeaua promontoriului (Marchevici, 1981, p. 72). În stațiunea Sofia III, V. Bikbaev, în urma cercetărilor aerofotometrice și vizuale, a depistat urmele a două șanțuri și, între ele, resturi de construcții.

O altă problemă privind așezările fazei Cucuteni A-Tripolie B$_1$ este cea a organizării lor. În stadiul actual al cercetărilor au fost atestate trei modalități de organizare:

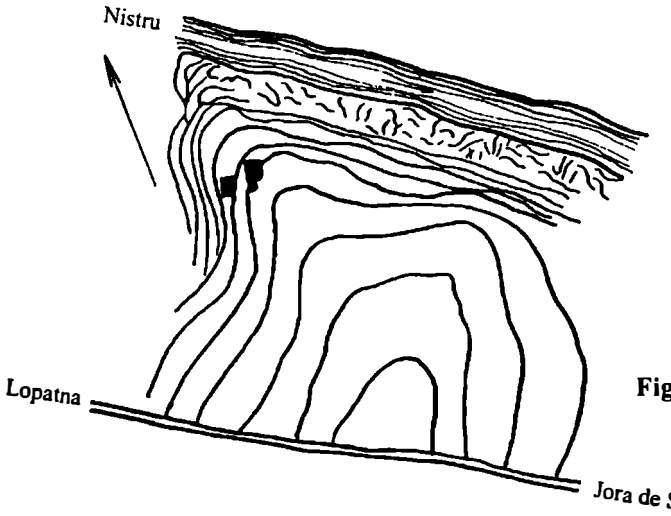

Fig. 1. Așezarea de la Jora de Sus.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

1) în cerc sau oval, 2) pe şiruri, 3) în grupuri sau dispersate. Despre organizarea internă deţinem informaţii privind 12 staţiuni. Prima modalitate a fost documentată la Hăbăşeşti, Târpeşti, Corlăteni (Râşcani), Berezovskaia GES, a doua la Truşeşti, Hangu-Chiriţeni, Cuconeştii Vechi I, Nezvisko, Vasilievka, Putineşti III şi ultima la Druţa I şi Duruitoarea Nouă. Aceste trei modalităţi sunt caracteristice şi culturii Precucuteni-Tripolie A, de la care le-au preluat comunităţile fazei Cucuteni A-Tripolie B1. În unele staţiuni din faza menţionată s-a constatat o sinteză a primelor două modalităţi de organizare care s-a manifestat mai preganant în fazele ulterioare ale civilizaţiei. Trebuie să remarcăm faptul că indiferent de modalitatea de organizare a aşezărilor, ca element esenţial al structurii lor se impune grupul de locuinţe (Sorokin, 1993).

LOCUINŢELE

În aşezările fazei Cucuteni A-Tripolie B1 din Republica Moldova şi Ucraina au fost atestate două tipuri de locuinţe: 1) de suprafaţă şi 2) adâncite în pământ (bordeie şi semibordeie). După dimensiuni, locuinţele de suprafaţă se împart în trei categorii: 1) mici (15-50 m^2), mijlocii (50-100 m^2) şi mari (peste 100 m^2). Cele mai mici locuinţe au fost descoperite la Vasilievka (L3; 15 m^2) şi Duruitoarea Nouă (L3; 16 m^2). Locuinţe mari au fost depistate la Duruitoarea I, Druţa I (L2; 111 m^2), Putineşti III (L2; 132 m^2). După cum am menţionat mai sus, ca element esenţial al structurării staţiunilor a fost grupul de locuinţe, care consta, de regulă, dintr-o casă mare şi 2-3 sau mai multe locuinţe mici şi mijlocii. Locuinţele de suprafaţă degajate integral în aşczările din Basarabia au forma rectangulară. La construirea lor s-a utilizat lemnul rotund sau despicat în două, cu diametrul ce variază între 8-10-18 cm şi 20-25 cm. Pereţii locuinţelor erau construiţi din furci, nuiele iar uneori şi din blăni de lemn. Amprentele de la furci au fost semnalate în staţiunea Druţa I unde au fost observate pe perimetrul casei. În aşezarea de la Duruitoarea Nouă (L2) pe perimetrul platformei s-au constatat amprente de nuiele, ţăruşi şi blăni de lemn, provenite de la pereţii casei. La Druţa I (L1) s-au descoperit bucăţi de lut ars de la lipitura pereţilor cu un strat de feţuială vopsit cu culoare alb-gălbuie şi roşie crudă. Tot în această staţiune (în L1,2,3, sub platformă) au fost atestate sectoare de podea de lut. În unele cazuri, platforma a fost construită pe un strat de pământ presărat în prealabil. În L1 s-a constatat că unele sectoare de podea au fost reparate de 2-3 ori. Pe suprafaţa superioară a platformelor se observă destul de frecvent un strat de lut ars cu grosimea de 0,5-4 cm, care probabil reprezintă resturile podelei primului etaj. În unele locuinţe (Cuconeştii Vechi I; L1, 2), printre bucăţile de lut ars au fost semnalate pietre de calcar sau gresie, care, probabil, au fost folosite la construirea lor. La Cuconeştii Vechi I pietrele de calcar s-au găsit pe perimetrul şi în nemijlocita apropiere a platformelor.

În arealul de est, în staţiunile fazei Tripolie B1, predomină construcţiile simple de dimensiuni mici şi mijlocii cu podeaua de pământ, împărţite în camere. Destul de frecvent se întâlnesc case în care partea adâncită în pământ se îmbină cu cea de suprafaţă şi au un interior mai variat. În afară de locuinţe de formă rectangulară au fost atestate case de forma literelor L şi T (Cvek, 1980).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

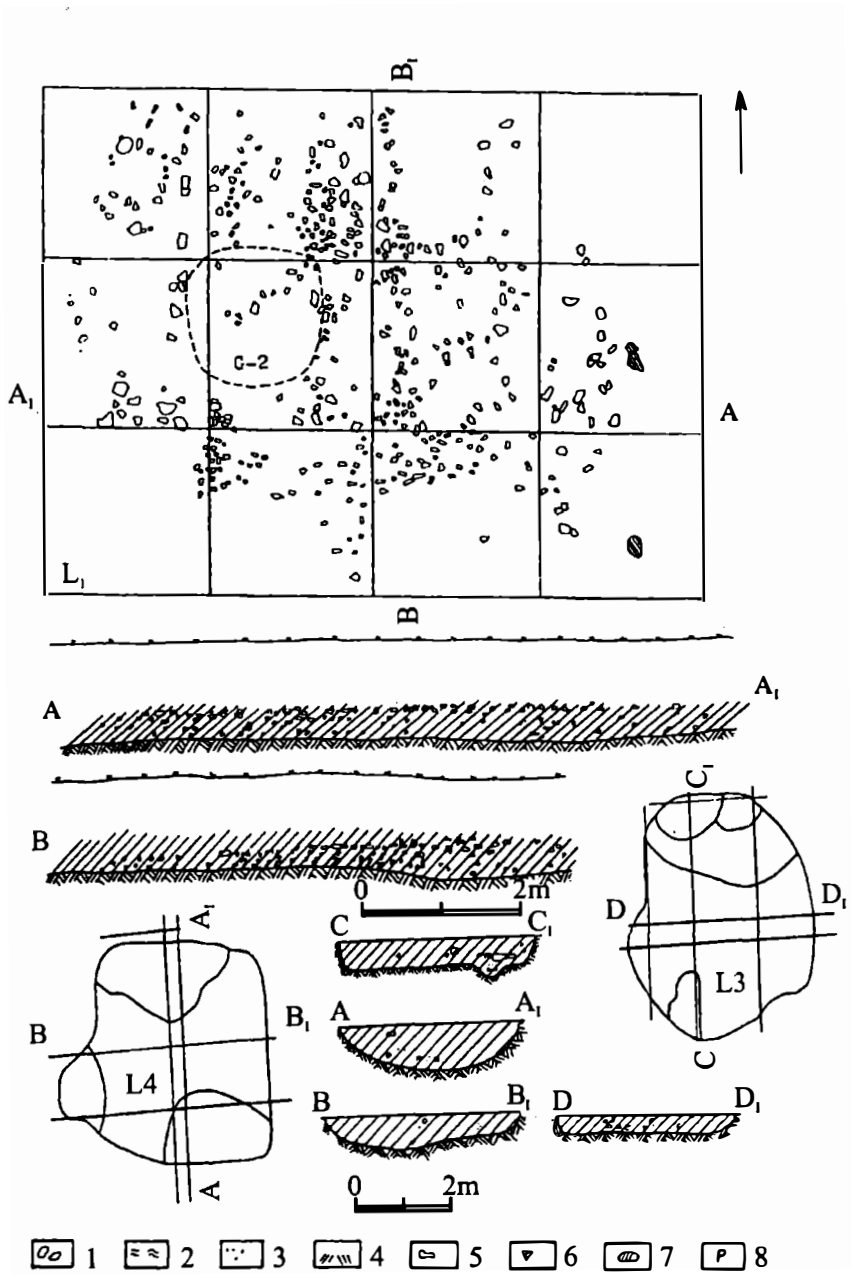

Fig. 2. Jora de Sus. Planul şi profilurile locuinţelor. 1, chirpic; 2, cenuşă; 3, cărbune; 4, lut steril arheologic; 5, oase de animale; 6, fragmente de ceramică; 7, pietre; 8, valve de scoici *Unio*.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

În interiorul locuinţelor de suprafaţă se găsesc, de obicei, resturi de cuptoare, laviţe, "mese" etc. O deosebită atenţie merită cuptoarele din L1 de la Cuconeştii Vechi I. Unul din ele, cu soclu de pământ, a fost construit pe resturile unei construcţii aflate pe platformă. Al doilea cuptor, de formă rectangulară, se găsea sub platformă şi era la fel construit pe un soclu de pământ, fiind înzestrat şi cu gardină. În aceiaşi aşezare, în L3, au fost atestate resturile unei vetre cu suport de pământ construită pe platformă. În staţiunea Druţa I, în L1, sub platformă au fost depistate, în sectoarele E şi V, resturile a două cuptoare. Tot sub platformă au fost semnalate resturi de cuptoare cu gardină şi în L1 şi L3 din aşezarea de la Vasilievka. În L1 vatra a fost construită pe un suport de lut şi avea urme de reparaţii, iar în L3 din exterior acesta era înconjurat cu pietre. Ambele cuptoare, în jurul sau în faţa lor, aveau câte o porţiune mică de lipitură de lut. La Putineşti III resturi de cuptoare au fost atestate în L1, 6 şi 7. În L1 vestigiile cuptorului, de formă rectangulară şi, probabil, cu cupolă, au fost descoperite pe platformă. Cuptorul din L6 avea urme de reparaţii şi era construit direct pe pământ. În L7 vestigiile cuptorului, de formă ovală, se aflau pe platformă.

Resturi de "mese" au fost semnalate în toate cele patru locuinţe de suprafaţă degajate la Nezvisko. În L1 şi L2 a aşezării Druţa I au fost descoperite sub masa de lut ars resturile unor "mese" pentru râşnit. "Masa" cu gardină din L1 fusese construită pe un suport de pământ şi pietricele, iar în apropierea ei se aflau două silozuri mici. Resturile unei laviţe de formă pătrată au fost atestate pe platforma L3 din aceiaşi aşezare.

Un alt element al locuinţelor de suprafaţă sunt gropile. Ele au fost semnalate la Nezvisko (L2), Duruitoarea Nouă (L2, 3), Druţa I (L1), Vasilevka (L6). Gropile din staţiunile menţionate, de obicei au forma rotundă cu diametrul ce variază între 1-2 m şi adâncimea între 0,70-1 m. Excepţie fac cele de la Druţa I şi Vasilievka care se deosebesc după formă şi dimensiuni. Ele, de regulă, sunt situate pe o latură sau într-un colţ al casei.

Al doilea tip de locuinţă în aşezările fazei Cucuteni A-Tripolie BI sunt casele adâncinte în pământ. Adâncimea lor, de regulă, variază între 0,50-1,50 m, ceea ce ne obligă să presupunem că o parte din pereţi şi acoperişul se aflau deasupra solului. După E.K. Černyš, bordeie în adevăratul sens al cuvântului pot fi considerate doar locuinţele a căror adâncime depăşeşte 1,50 m (Černyš, 1959). După dimensiuni, semibordeiele se împart în trei categorii: mici (6-15 m^2), mijlocii (16-30 m^2) şi mari (peste 30 m^2). După formă se deosebesc trei tipuri de semibordeie: ovale sau ovale neregulate, rectangulare cu colţurile rotunjite şi de forma cifrei 8.

Pereţii locuinţelor sunt, de obicei, verticali, iar pe o latură în pantă uşoară, loc care, probabil, indică intrarea. În unele case au fost remarcate trepte cruţate în lutul viu (Nezvisko: L22, Putineşti II: L1, Putineşti III: L4). Uneori pereţii semibordeielor erau muruiţi cu un strat subţire de lut (Nezvisko: L4, 9). Resturi de podea au fost descoperite la Nezvisko (L8) şi Putineşti II.

În unele semibordeie (Vasilievka, Putineşti III) în partea superioară a umpluturii au fost semnalate bucăţi de lut ars cu pleavă şi paie tocate, grupate în unul din sectoarele casei, având uneori impresiuni de lemne (Vasilievka).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

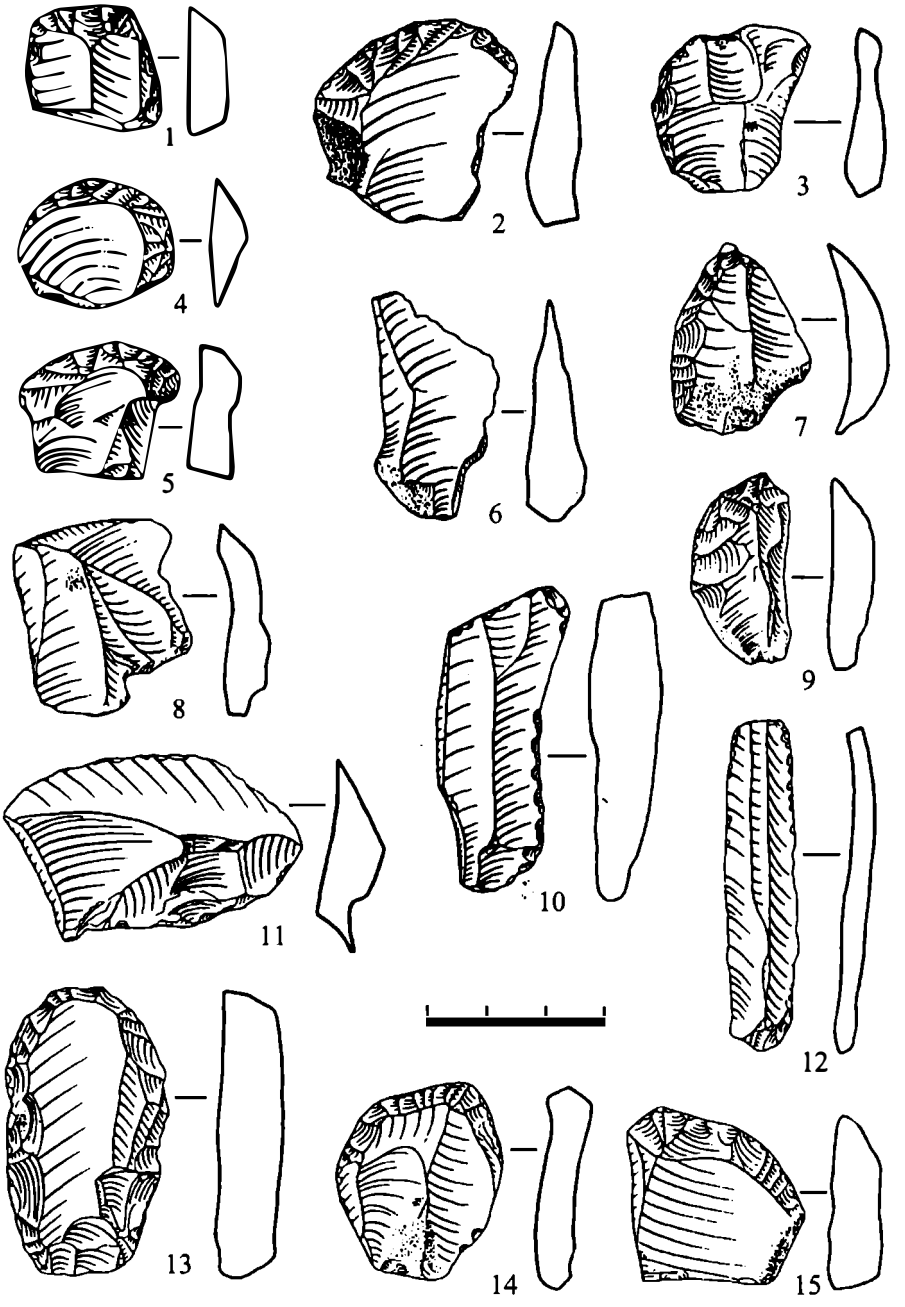

Fig. 3. Jora de Sus. Piese de silex.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

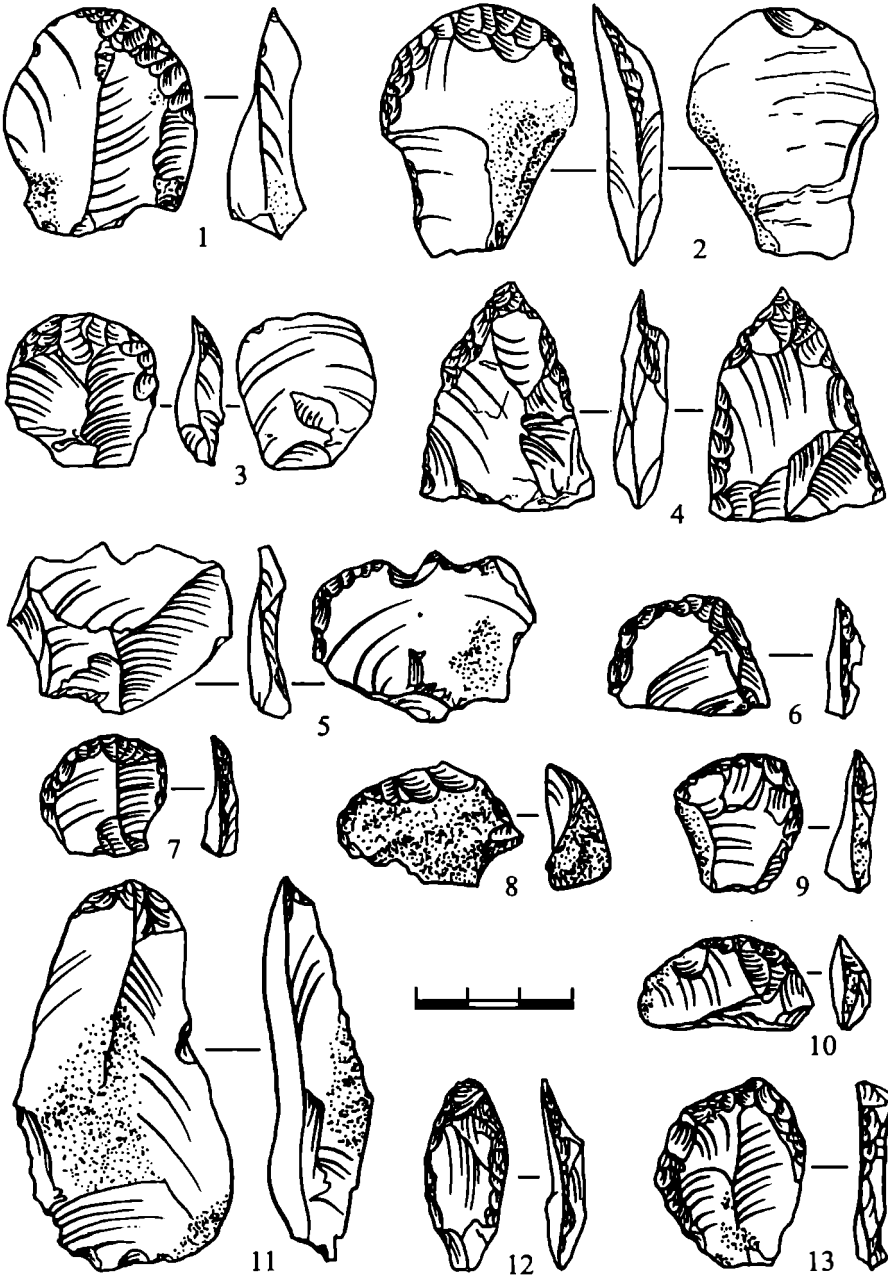

Fig. 4. Jora de Sus. Piese de silex.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

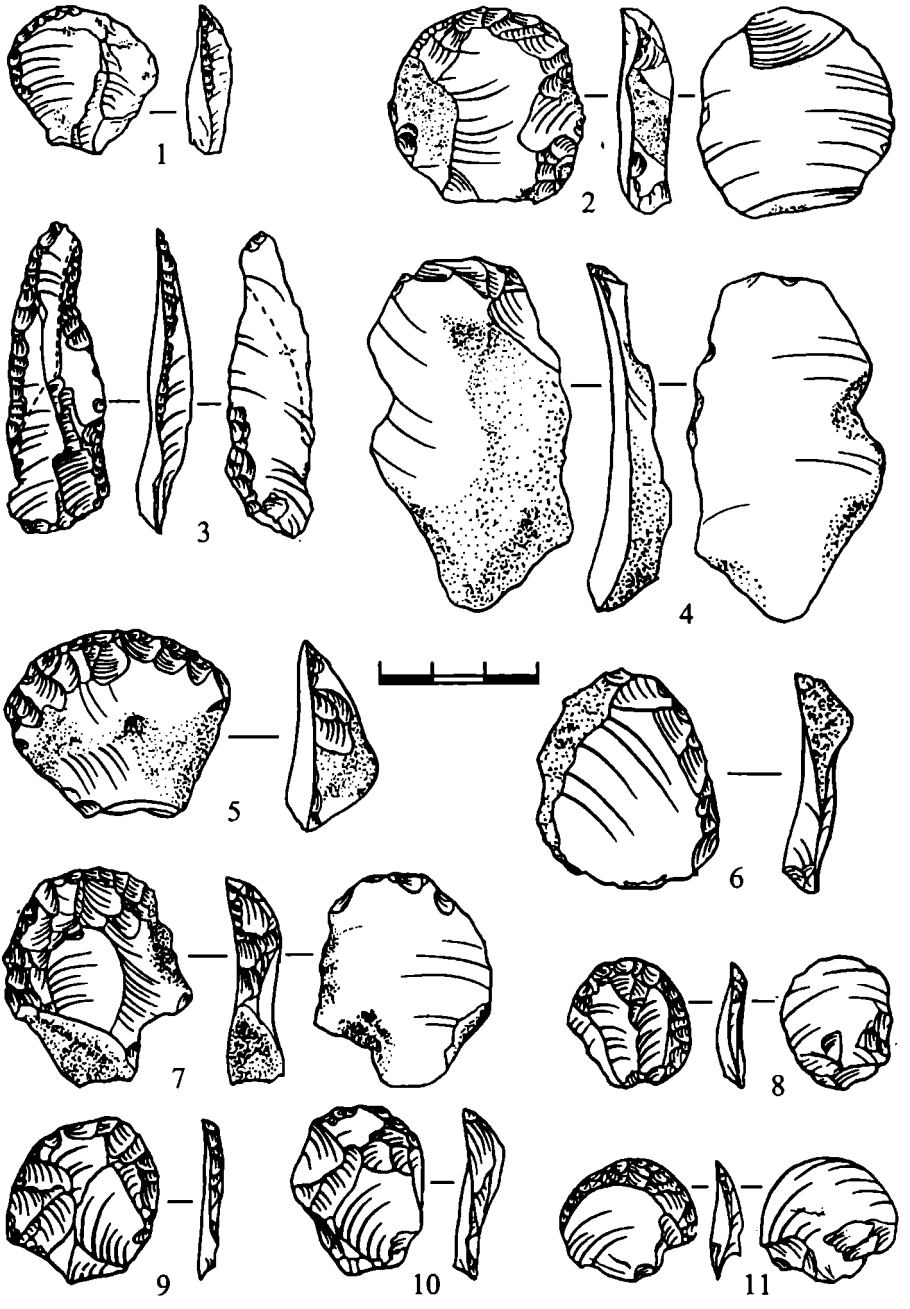

Fig. 5. Jora de Sus. Piese de silex.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

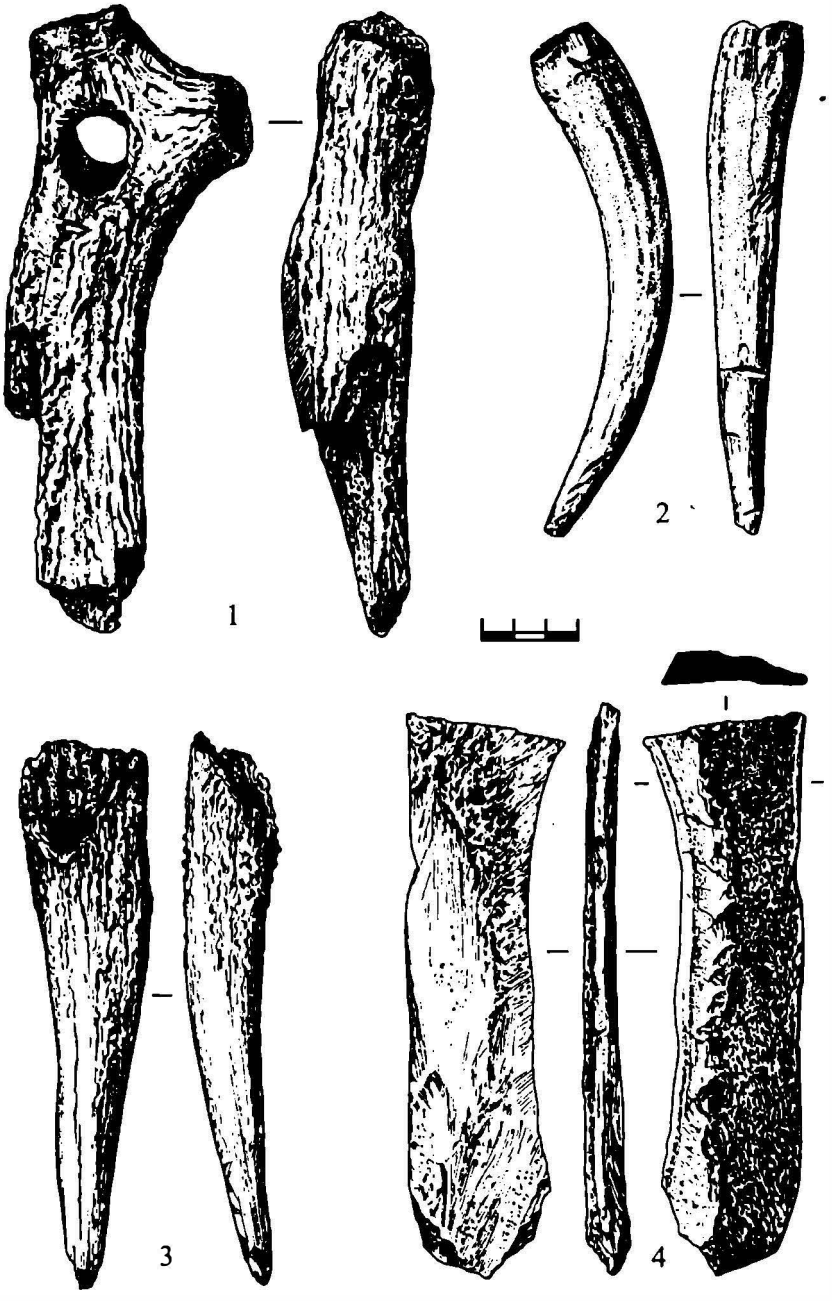

Fig. 6. Jora de Sus. Unelte de corn şi os.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Semibordeiele se încălzeau de cele mai multe ori cu ajutorul rugurilor, ale căror resturi se găsesc într-o alveolare sau groapă, uneori lipite cu lut (Nezvisko). În locuinţele mari şi foarte mari au fost depistate două (Cuconeştii Vechi) sau trei gropi (Nezvisko) cu resturi de ruguri. Uneori se întâlnesc şi vetre plasate direct pe fundul gropii (Putineşti III, L3).

UNELTELE DE MUNCĂ

Comunităţile fazei Cucuteni A-Tripolie B1 îşi confecţionau uneltele din silex, diferite roci ca silicolit şi corn, os, cupru, lut şi, probabil, lemn. Silexul utilizat la confecţionarea uneltelor provine din zăcămintele de pe Prut şi Nistru şi este de culoare cenuşie sau neagră-cenuşie cu pete albe sau gălbui. În aşezările din bazinul Nistrului au fost descoperite ateliere de prelucrare a silexului care au funcţionat pe parcursul mai multor faze (Nezvisko, Polivanov Jar ş.a.). Pentru exemplificare menţionăm atelierul din L1 de la Polianov Jar III care cuprindea 14 bolovani de silex cu urme de debitaj, 58 de nuclee de formă prismatică şi conică, cu înălţimea de 5-10 cm, 23 de percutoare, 6 retuşoare pe lame, deşeuri de producţie (aproape 3000 de aşchii), lame neretuşate şi peste 300 de unelte (Popova, 1980a). Deci, prelucrarea primară şi secundară a silexului a avut loc în locuinţă, fapt documentat şi în alte staţiuni (Černyš, 1967).

În prezentarca uneltelor de silex apelăm la analiza făcută de noi asupra industriei din aşezarea de la Jora de Sus, unde au fost identificate următoarele tipuri: nuclee amorfe, gratoare pe lame şi aşchii, printre care predomină ultimele; lame cu retuşe pe ambele laturi drepte sau convexe, aşchii retuşate pe o latură dreaptă sau concavă, străpungătoare asimetrice, vârfuri de săgeată foliforme şi triunghiulare cu baza dreaptă (Sorokin, 1991).

Uneltele de piatră sunt reprezentate de topoare, tesle, săpăligi, râşniţe etc., lucrate din silicolit şi gresie. Zăcăminte de acest fel sunt cunoscute şi accesibile în bazinul Nistrului. Topoare, după informaţiile publicate, au fost identificate prin metoda traseologică numai la Polivanov Jar III (5 ex., Korobkova, 1987, p. 266). Teslele, deşi comparativ puţine la număr, sunt prezente aproape în toate staţiunile cercetate prin săpături şi, de regulă, sunt lucrate din silicolit de culoare cenuşie sau neagră-cenuşie. Ele au forma trapezoidală cu tăişul arcuit, drept sau puţin oblic şi profilul simetric sau asimetric. O săpăligă de formă trapezoidală a fost depistată prin metoda traseologică la Polivanov Jar III (lungimea 7,5 cm, lăţimea 5-6 cm, grosimea maximă 2 cm, Popova, 1980). Râşniţele, destul de numeroase (în L1 de la Polivanov Jar III s-au găsit peste 20 de exemplare), sunt de regulă de formă ovală, mai rar dreptunghiulară cu colţurile rotunjite, de dimensiuni mici şi mijlocii.

Triburile fazei Cucuteni A-Tripolie B1 confecţionau din corn şi os săpăligi, spatule, sule, împungătoare etc. Săpăligile, după forma părţii active şi dispunerii ei în raport cu gaura pentru coadă, au fost clasificate în trei tipuri: 1) cu partea activă de forma lamei de teslă, dispusă diagonal, 2) cu partea activă de formă conică, 3) cu partea activă de forma lamei de teslă, dispusă perpendicular. Primele două tipuri au fost atestate la Polivanov Jar III (Popova, 1980b), al doilea şi al treilea la Jora de Sus

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

(Sorokin, 1991, fig. 10/1-3) şi toate trei tipurile la Ruseştii Noi I. Experimentările au demonstrat că săpăligile tipului al treilea sunt universale şi eficiente pentru toate varietăţile de soluri. Cele cu partea activă conică au arătat o productivitate mai mare la prelucrarea solurilor friabile şi la săparea gropilor, şanţurilor de apărare, locuinţelor de tipul bordeielor şi semibordeielor etc. Săpăligile cu partea activă dispusă diagonal s-au dovedit a fi comode şi eficiente la afânarea solului şi îndreptatea pereţilor la construcţiile adâncite în pământ (Korobkova, 1975). Lungimea săpăligilor este de 11-14 cm, unele exemplare atingând 23-25 cm. Fragmentele de săpăligă erau deseori utilizate ca mânere pentru instrumentele de silex, piatră, os. Remarcăm două instrumente de la Jora de Sus, lucrate pe aşchii de corn despicate perpendicular, de formă conică, cu partea conică puţin curbată şi îndoită în sus. Ambele sunt lustruite şi au fost utilizate la împletit (Sorokin, 1991, p. 77, fig. 9/1).

Dintre uneltele de os cele mai numeroase sunt sulele şi împungătoarele lucrate, de regulă, pe aşchii de oase tubulare şi îngrijit lustruite. Şlefuitoarele, cu toate că se găsesc într-un număr mic, sunt prezente aproape în toate staţiunile cercetate prin săpături şi sunt confecţionate pe oase tubulare. Partea lor activă, de obicei, este lustruită, ceea ce dovedeşte că erau folosite, după determinările traseologice, la prelucrarea blănilor şi pieilor.

Piese de cupru au fost descoperite la Polivanov Jar III, Ruseştii Noi I, Sabatinovka I, Horodnica, punctul Horodişce şi Berezovskaia GES. Din ele fac parte sule, ace, cârlige de pescuit, topoare-ciocan de tip Vidra (Berezovskaia GES) ş.a. (Ryndina, 1971).

RELAŢIILE CU VECINII

Comunităţile fazei Cucuteni A-Tripolie BI au întreţinut relaţii cu purtătorii culturilor vecine, acestea fiind atestate prin importuri reciproce. Legăturile cu triburile de păstori din stepele nord-pontice sunt documentate de prezenţa în aşezările acestei faze a ceramicii Cucuteni C (Berezovskaia GES, Krasnostavka, Jora de Sus etc.), a sceptrelor zoomorfe (Berezovskaia GES, Krasnostavka, Jora de Sus) şi a altor materiale de origine stepică (Dergacev, Sorokin, 1986). Din mormântul tumular de la Găinari provine un vas de ceramică caracteristic aşezărilor aspectului regional Hăbăşeşti (Movsa, Cebotarenco, 1969). În necropola plană Nicolscoe, de tip Mariupol, în umplutura unui mormânt a fost descoperită o cupă modelată din pastă fină decorată pe gât cu caneluri şi două rânduri de împunsături orizontale, iar pe corp este acelaşi ornament, dar dispus oblic. Vasul respectiv are analogii în aşezările aspectului regional Borisovka (Borisovka, Peciora; Teleghin, 1991). În aşezarea pluristratigrafiată de la Strilcea Skelea, situată pe o insulă a Niprului inferior, au fost descoperite 5 fragmente de ceramică tripoliană. Două din ele, unul decorat cu caneluri şi împunsături şi altul pictat, au fost găsite în nivelurile culturilor neolitice Surskaia şi Nadporojskaia. Trei fragmente, de asemenea ornamentate cu caneluri şi pictate, se aflau în nivelul culturii Srednii Stog II şi la baza nivelului culturii Jamnaia. Autorii datează importurile acestea la finele fazei Tripolie A şi începutul fazei Tripolie BII (Teleghin, Constantinescu, 1992). După opinia noastră, toate aceste importuri pot fi

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

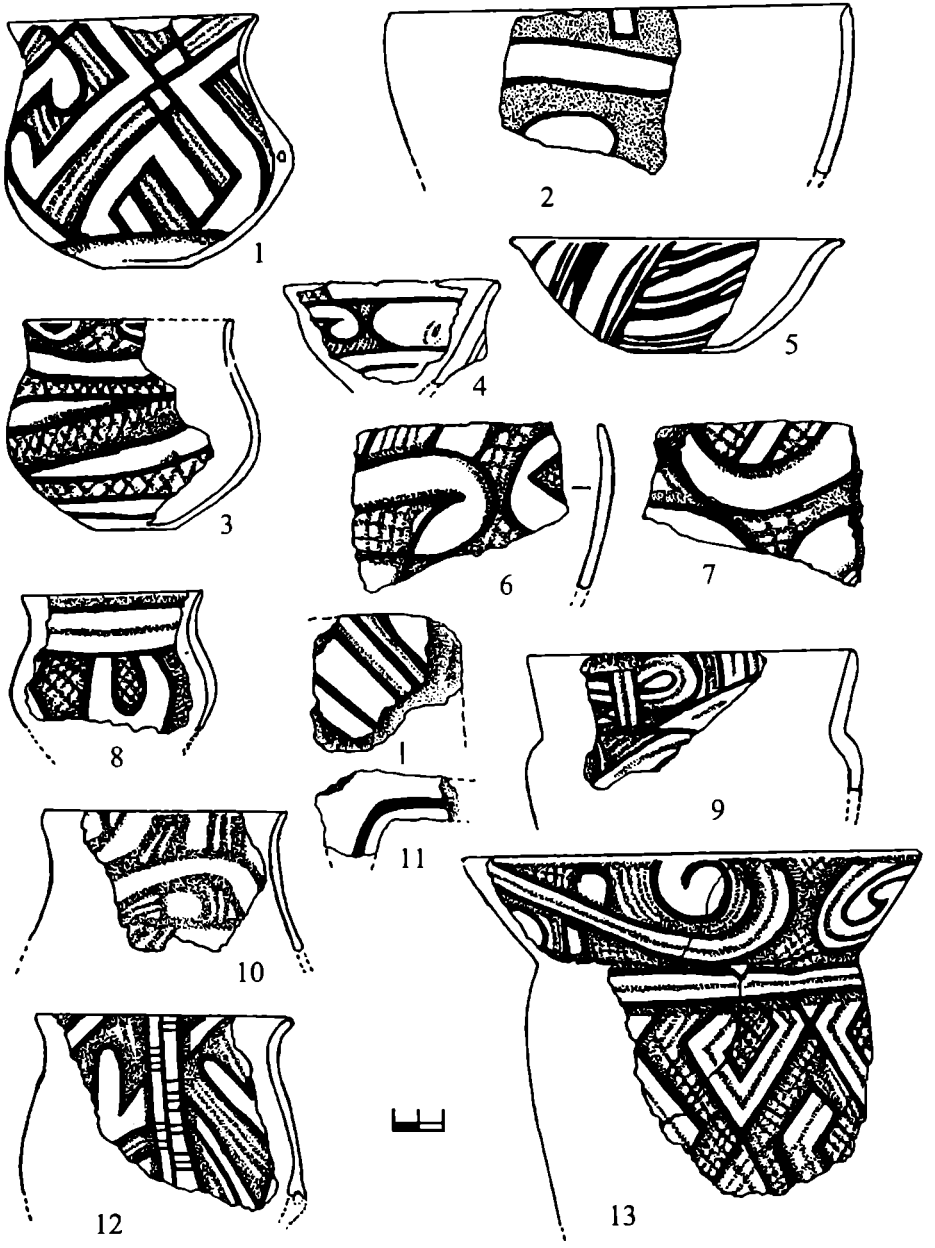

Fig. 7. Jora de Sus. Ceramică pictată.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

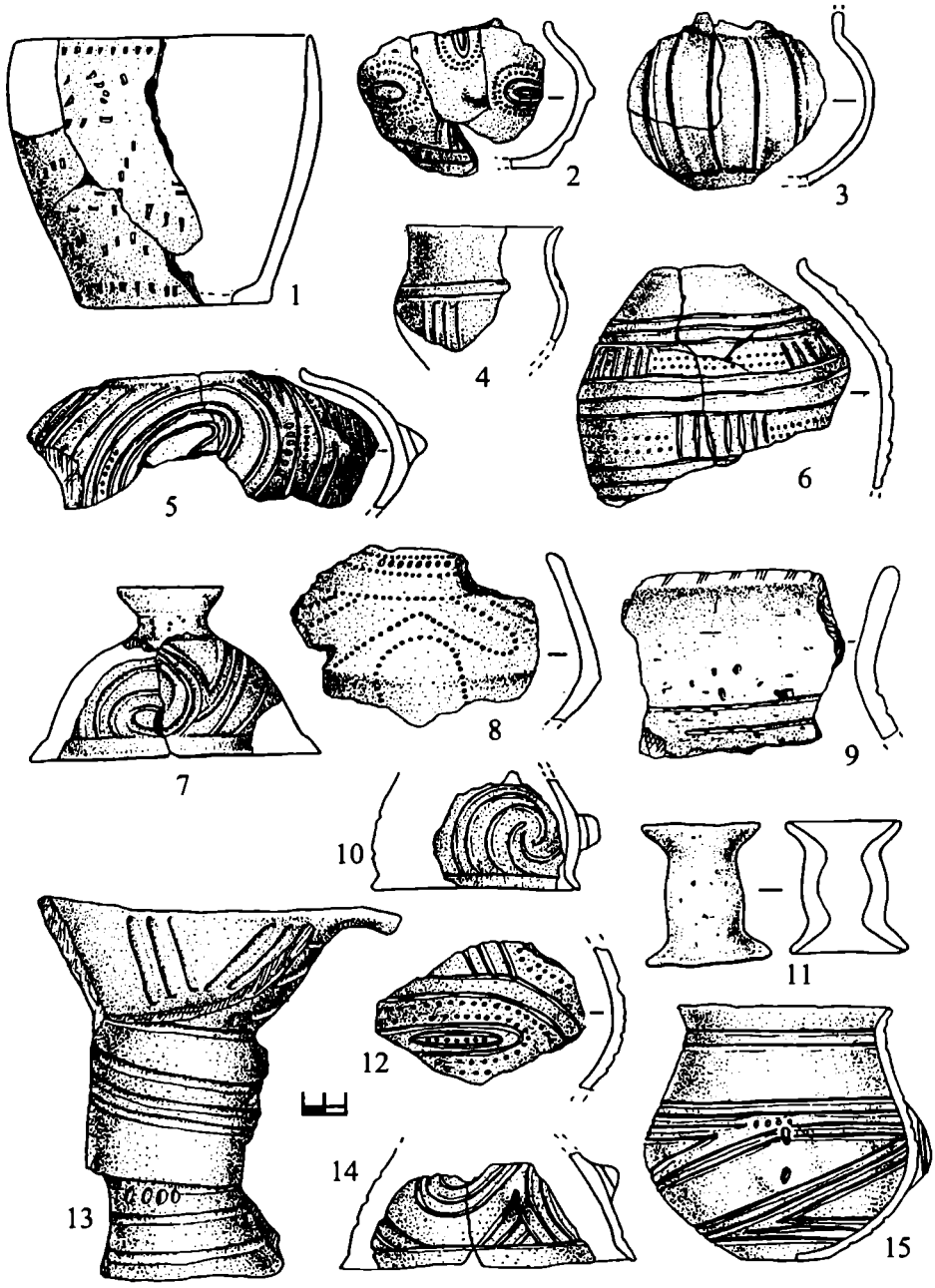

Fig. 8. Jora de Sus. Ceramică.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

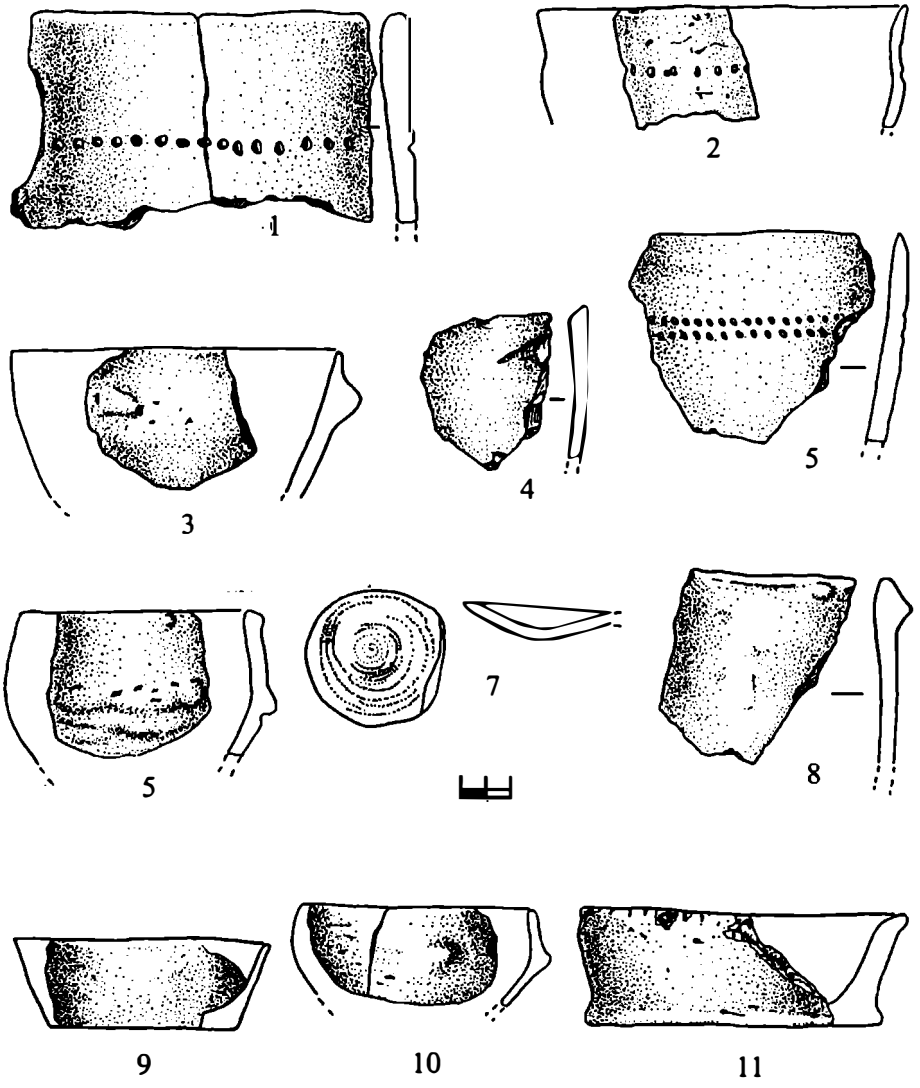

Fig. 9. Jora de Sus. Ceramică grosieră.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

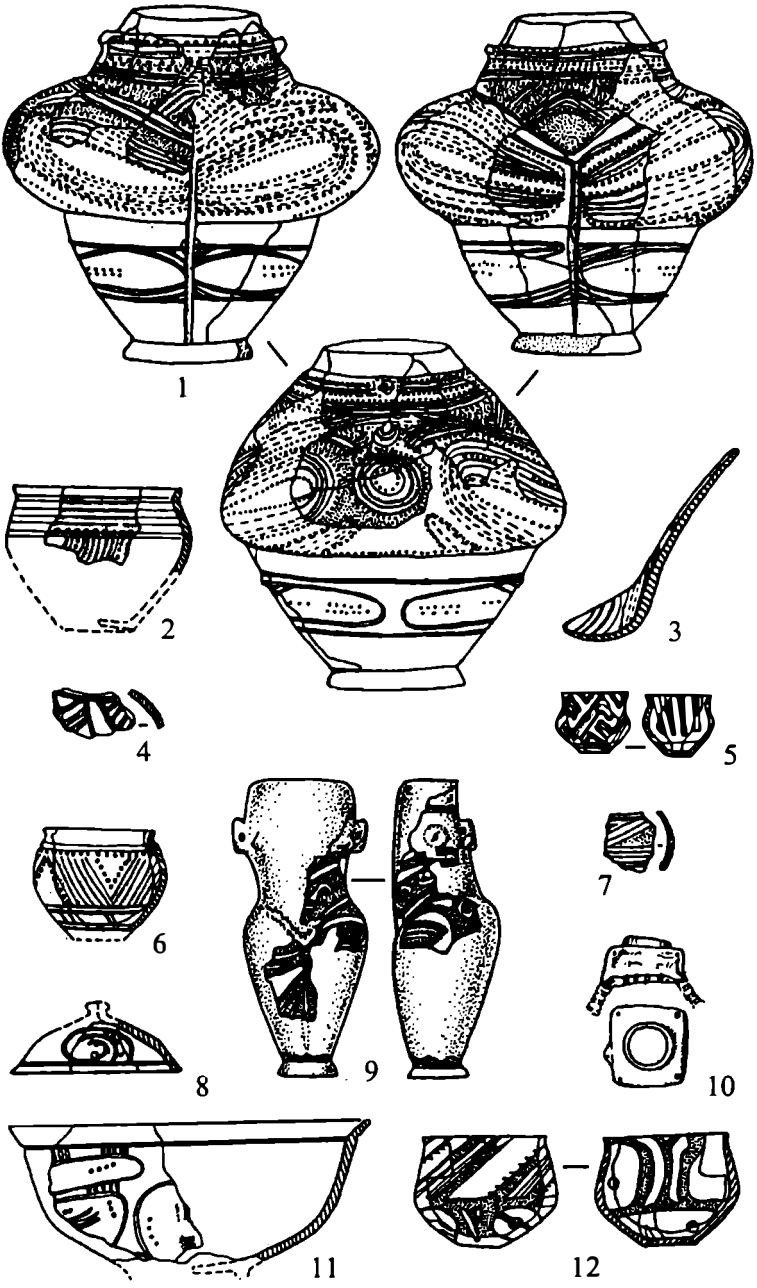

Fig. 10. Ruseştii Noi I. Ceramică (după V.I. Marchevici).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

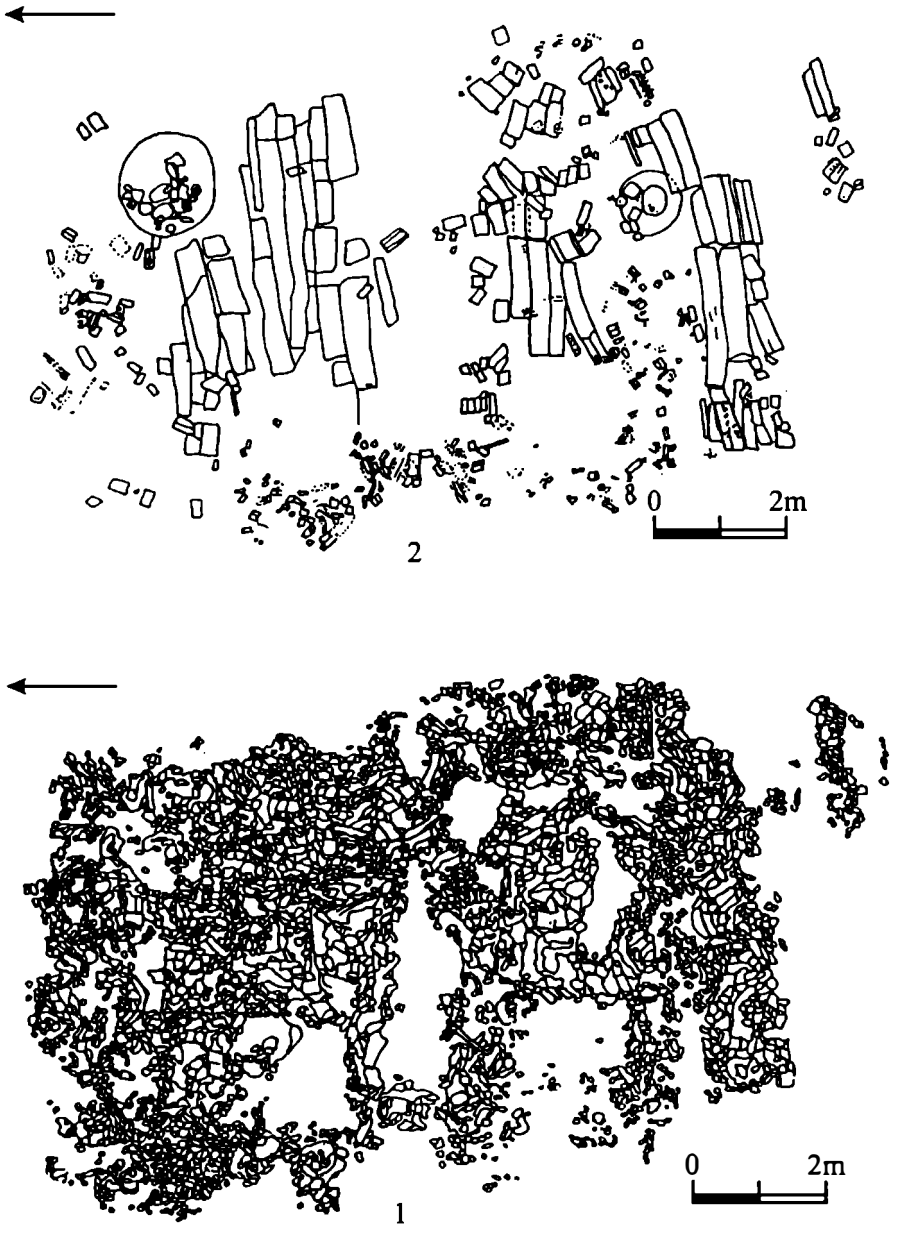

Fig. 11. Duruitoarea Nouă. Planul unei locuințe de suprafață (după E.K. Cernys).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

atribuite fazei Tripolie B1. În staţiunea de la Uspenka din faza Savrani a culturii Bugo-nistrene au fost descoperite câteva fragmente de ceramică tripoliană din faza Tripolie B1 (Titova, 1983). Importuri ceramice din faza Tripolie B1 s-au semnalat şi în staţiunea culturii Dnepro-Donetk de la Grini, situată la gura râului Teterev (Teleghin, 1968). În aşezarea tripoliană de la Greblea s-a găsit un fragment de ceramică aparţinând culturii Dnepro-Donetk (Cvek, 1980, p. 172). Relaţiile cu cultura Lengyel au fost documentate prin descoperirea unui vas de ceramică în aşezarea de la Horodnica, punctul Horodişce, din faza Cucuteni A (Cmihov, Cernjakov, 1988, p. 66).

Deosebit de interesantă ni se pare ipoteza avansată de N.V. Ryndina şi I.G. Ravic ca rezultat al analizei pieselor de cupru din necropola neolitică plană de la Hvalynsk din bazinul Volgăi, conform căreia operaţiile utilizate la forjarea unor piese de metal din această necropolă sunt similare celor din fazele Tripolie A şi Tripolie B1. De asemenea se presupune că centrul tripolian a jucat un rol important nu numai la transmiterea unor piese finite de cupru triburilor de păstori, ci şi a unor idei despre prelucrarea cuprului (Ryndina, Ravic, 1987).

CRONOLOGIA ABSOLUTĂ

Pentru cronologia absolută a aşezărilor fazei Cucuteni A-Tripolie B1 dispunem de date C_{14} şi arheomagnetice. Analiza unei probe de cărbune din staţiunea Polivanov Jar III a indicat data de 3490+70 î.H. (GrN-5134). Staţiunile de la Zarubincy şi Krasnostavka au fost datate prin metoda arheomagnetică între anii 3500 î.H. şi 3400 î.H. (Zagni, Rusakov, 1982). Datele C_{14} pentru complexul cultural Cucuteni-Tripolie au fost sintetizate într-un studiu de D. Monah. După acest autor, sfârşitul culturii Precucuteni poate fi stabilit între anii 3750-3700 î.H. (Monah, 1987, p. 75). V.G. Zbenovici datează sfârşitul culturii Precucuteni-Tripolie A între anii 3700-3600 î.H. (Zbenovici, 1989, p. 143). Aceste date sunt un *terminus post quem* pentru aşezările fazei Cucuteni A-Tripolie B1. D. Monah plasează etapele Cucuteni A_3 şi A_4 între anii 3400-3200 î.H. (Monah, 1987, p. 76). E.K. Černyš încadrează faza Cucuteni A-Tripolie B1 între anii 3600-3400 î.H. (Černyš, 1982, p. 191). Aşa cum reiese din datele C_{14} şi arheomagnetice publicate până în prezent, ni se pare mai verosimilă datarea fazei Cucuteni A-Tripolie B1 între anii 3700/3600-3400 î.H.

ÎNDELETNICIRILE

Ocupaţiile de bază ale comunităţilor civilizaţiei Cucuteni-Tripolie în general şi a celor din prima ei fază de dezvoltare au fost cultivarea plantelor şi creşterea animalelor domestice. După cum am subliniat mai sus, la prelucrarea solului triburile acestei faze au folosit trei tipuri de săpăligi lucrate din corn de cerb şi mai rar din silicolit. Piesele componente pentru seceri sunt lucrate, de regulă, pe lame prismatice retuşate pe latura activă. În complexele de unelte ele constituie la Jora de Sus 2,6%, la Polivanov Jar III 12%, Berezovskaia GES 2,9% din numărul total de unelte.

În urma cercetărilor paleobotanice în aşezările fazei Cucuteni A-Tripolie B1 au fost identificate următoarele specii de cereale: *Triticum monococcum, Tr. dicoccum, Tr.*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

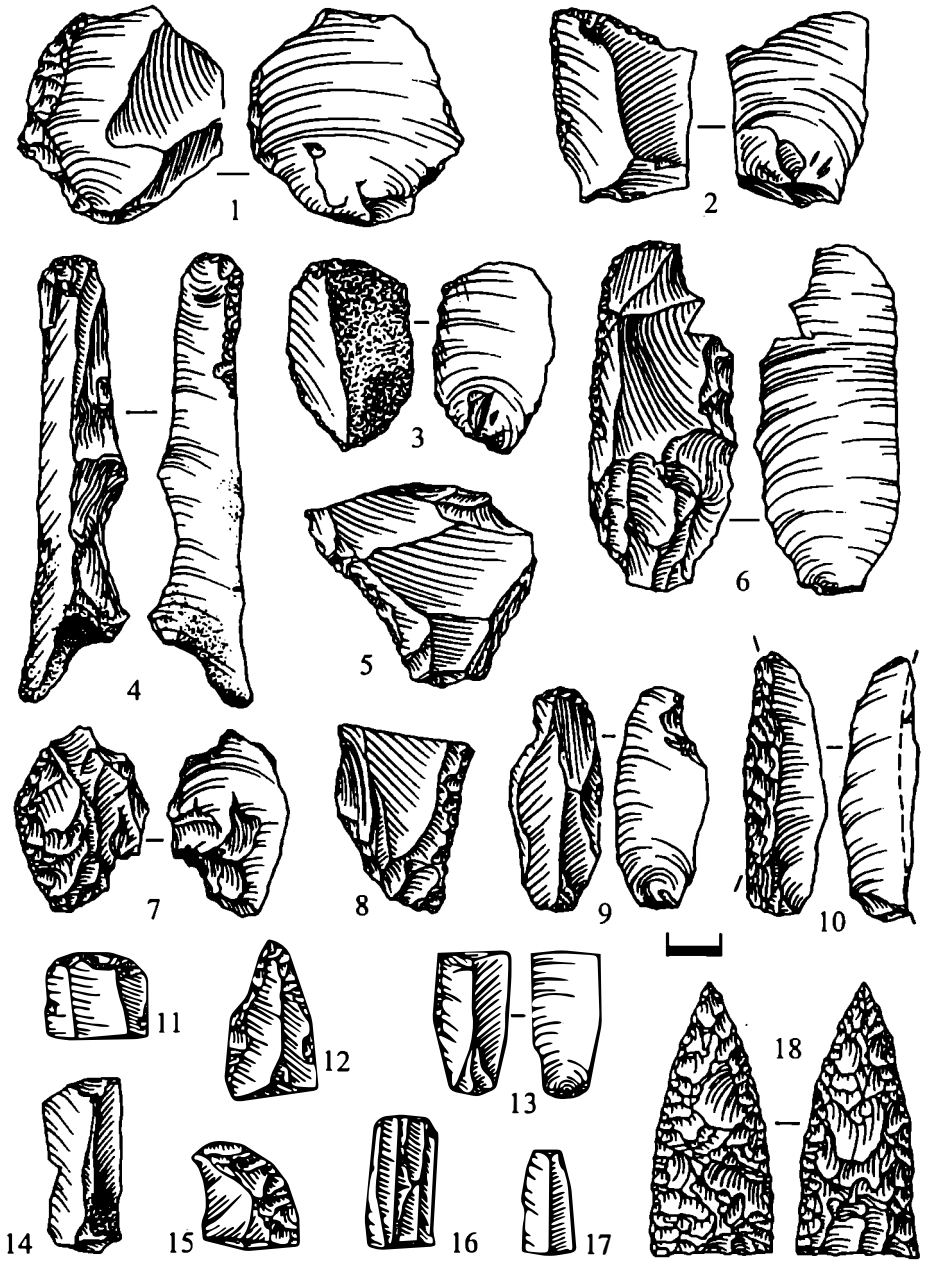

Fig. 12. Putineşti II. Piese de silex din L1 (Cucuteni A).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

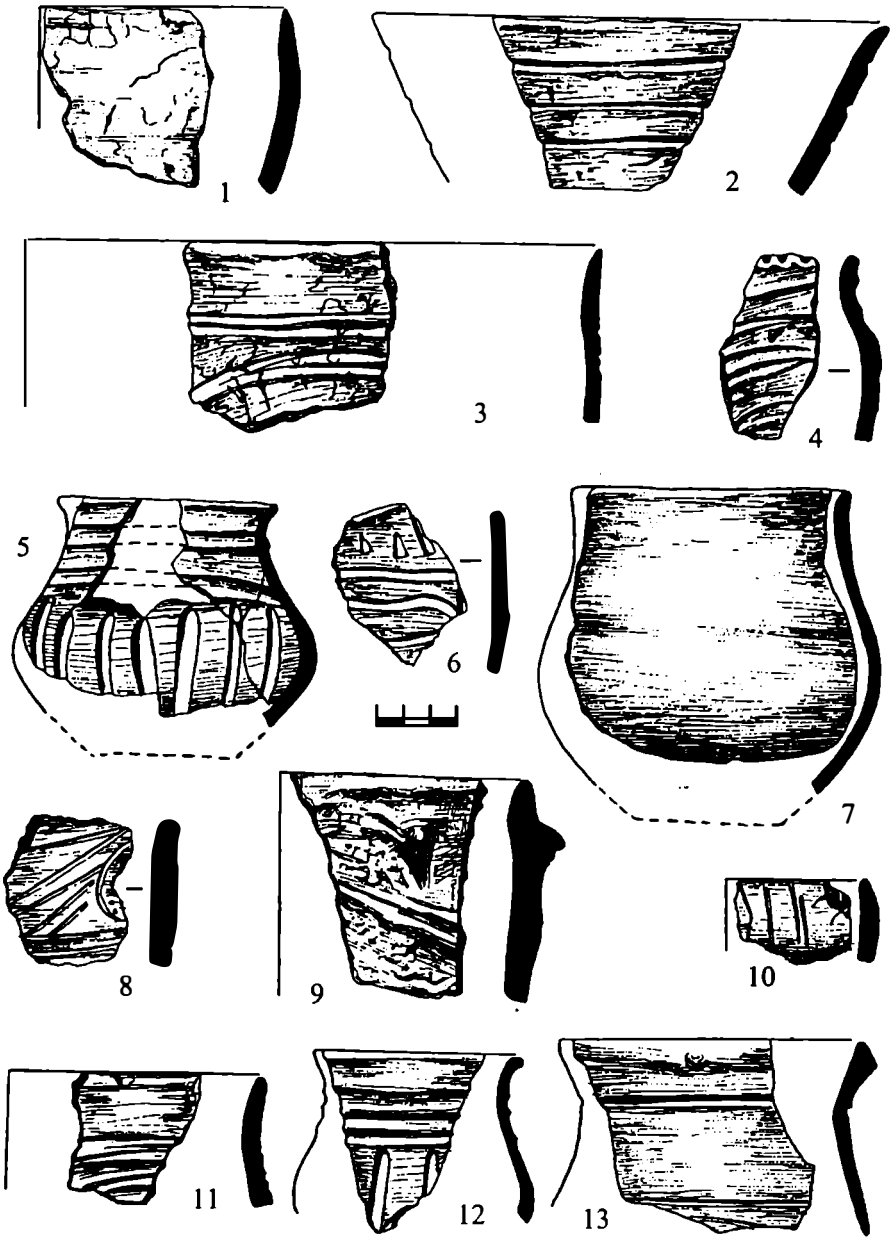

Fig. 13. Putineşti II. Ceramică din nivelurile Precucuteni III (5, 8, 10) şi Cucuteni A.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

spelta, Tr. aestivum-compactum şi *Hordeum vulgare* var. *nudum*, precum şi *H. vulgare* (Jora de Sus, Bulboci, Polivanov Jar III, Ţipordei, Ruseştii Noi I). După Z. Janusevič, dintre speciile menţionate comunităţile culturii Cucuteni-Tripolie cultivau mai des *Triticum dicoccum* şi *Hordeum vulgare* var. *nudum* (Janusevic, 1976). Un interes deosebit îl prezintă descoperirea la Ruseştii Noi I a amprentelor de sâmburi de zarzăre, cais, prun şi a seminţelor de viţă-de-vie cultivată care, probabil, creşteau pe lângă case (Janusevič, 1976).

A doua ocupaţie a triburilor fazei Cucuteni A-Tripolie B_1 a fost creşterea animalelor domestice. În loturile de oase recuperate în timpul săpăturilor au fost identificate următoarele mamifere: *Bos taurus*, care ocupă primul loc, urmat de *ovicaprine, Sus scrofa domestica, Equus* (formă domestică) şi *Canis familiaris. Bos taurus*, din numărul total de indivizi, la Berezovskaia GES constituia 44,5%, ovicaprinele 22,2%, porcinele 22,2% şi calul domestic 11,1% (Calkin, 1970), la Ruseştii Noi I bovinele 31,5%, ovicaprinele 19,4%, porcinele 16,4% şi calul 11,5% (Sorokin, 1991, p. 122). Reţinem procentul relativ înalt de oase de cal domestic din staţiunile analizate. Oasele de animale domestice, după numărul de indivizi, indică la Berezovskaia GES 49,4%, iar cele sălbatice 50,6%, în timp ce la Ruseştii Noi I corespund cu 78,8% şi respectiv 21,2%.

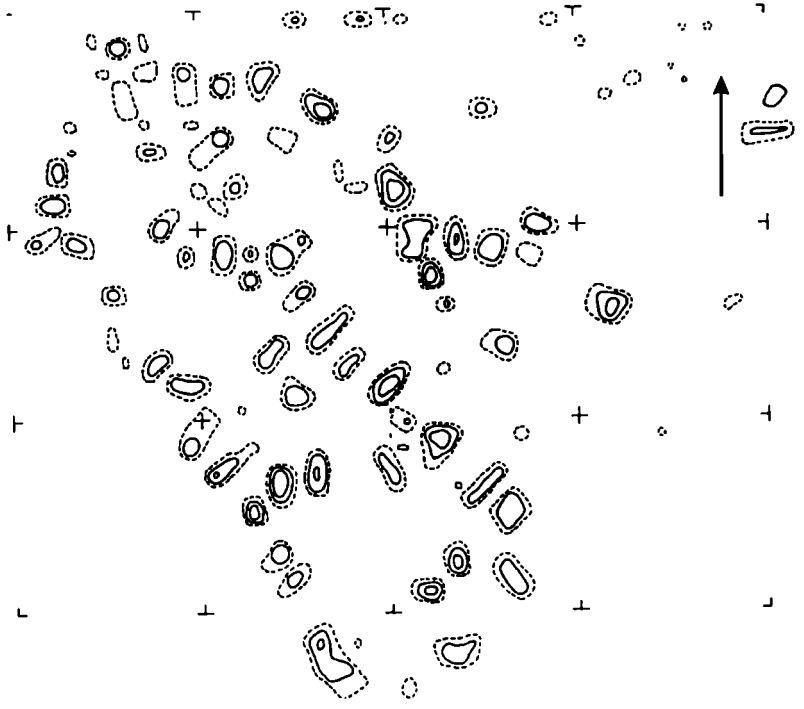

Fig. 14. Putineşti III. Planul aşezării.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

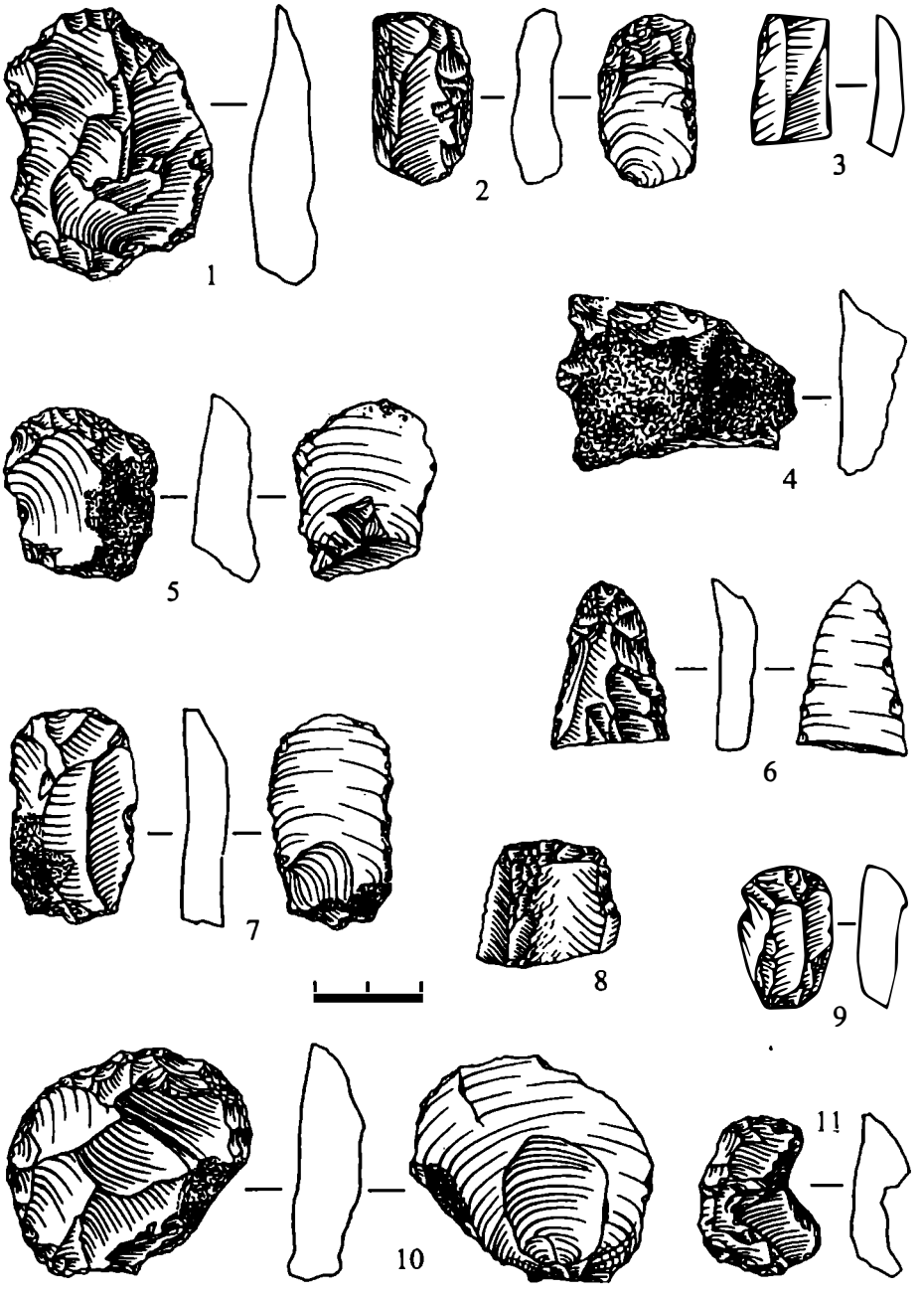

Fig. 15. Putineşti III. Piese de silex.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

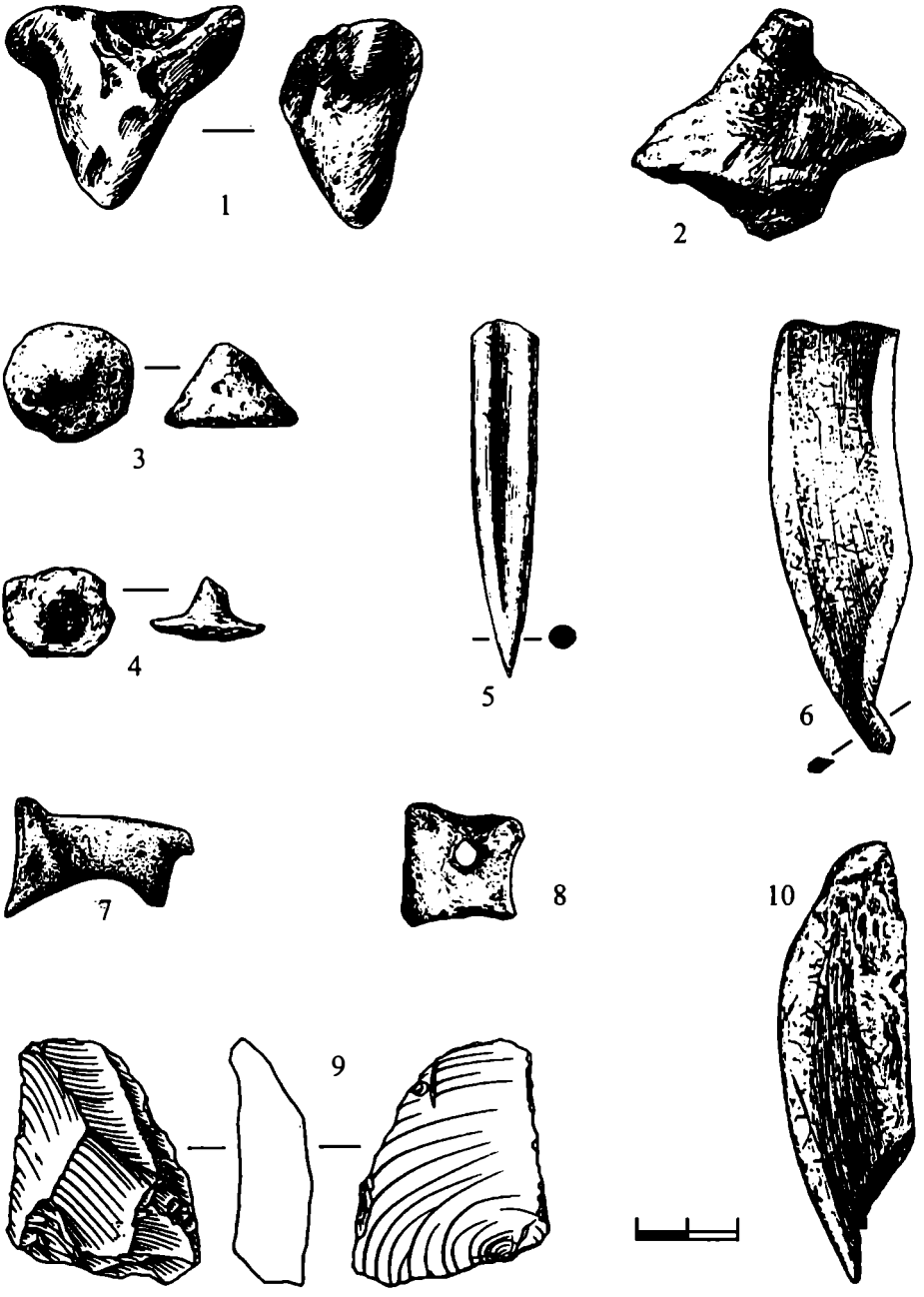

Fig. 16. Putineşti III. Diverse materiale Cucuteni A.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

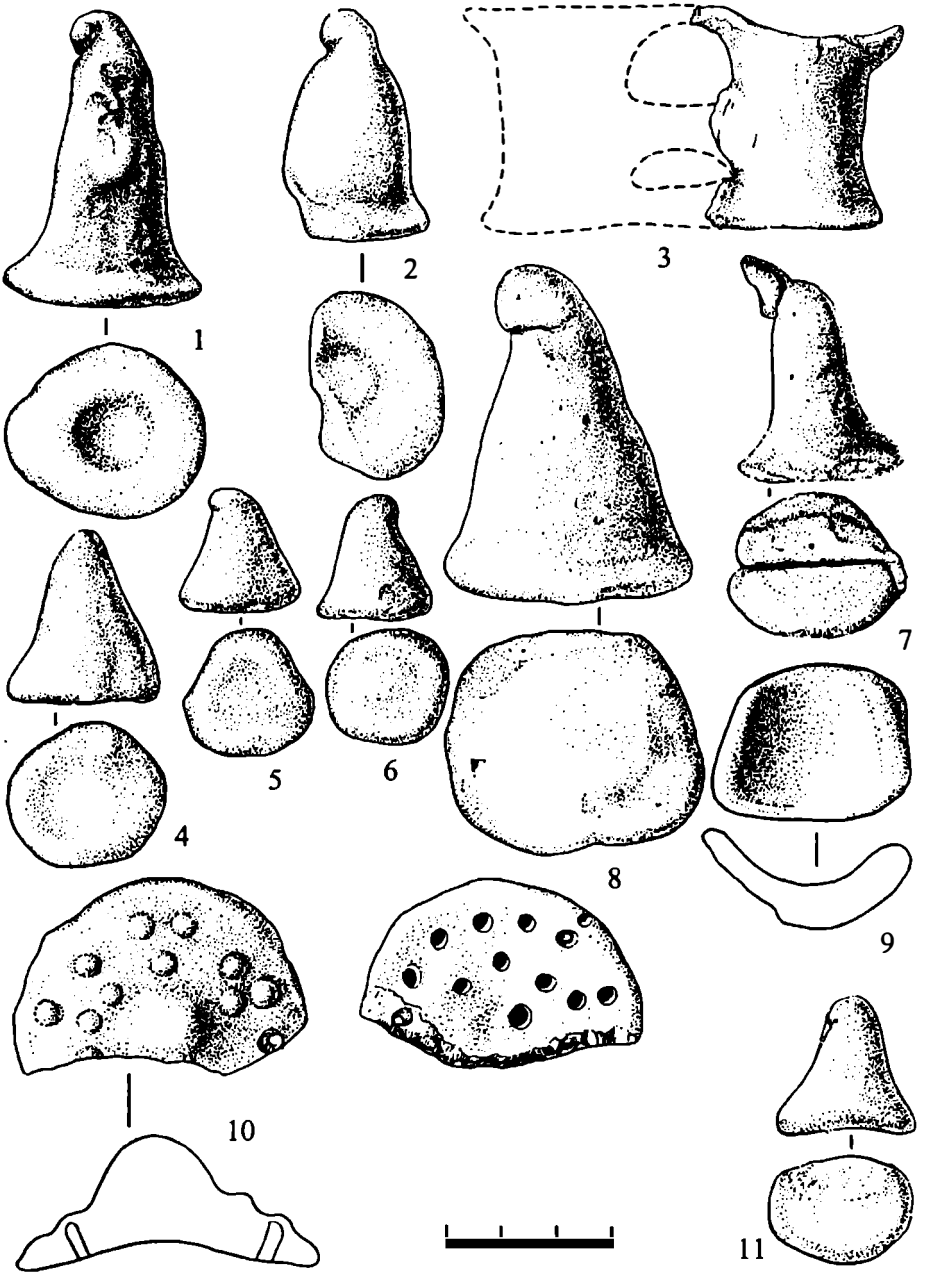

Fig. 17. Putineşti III. Piese de lut.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

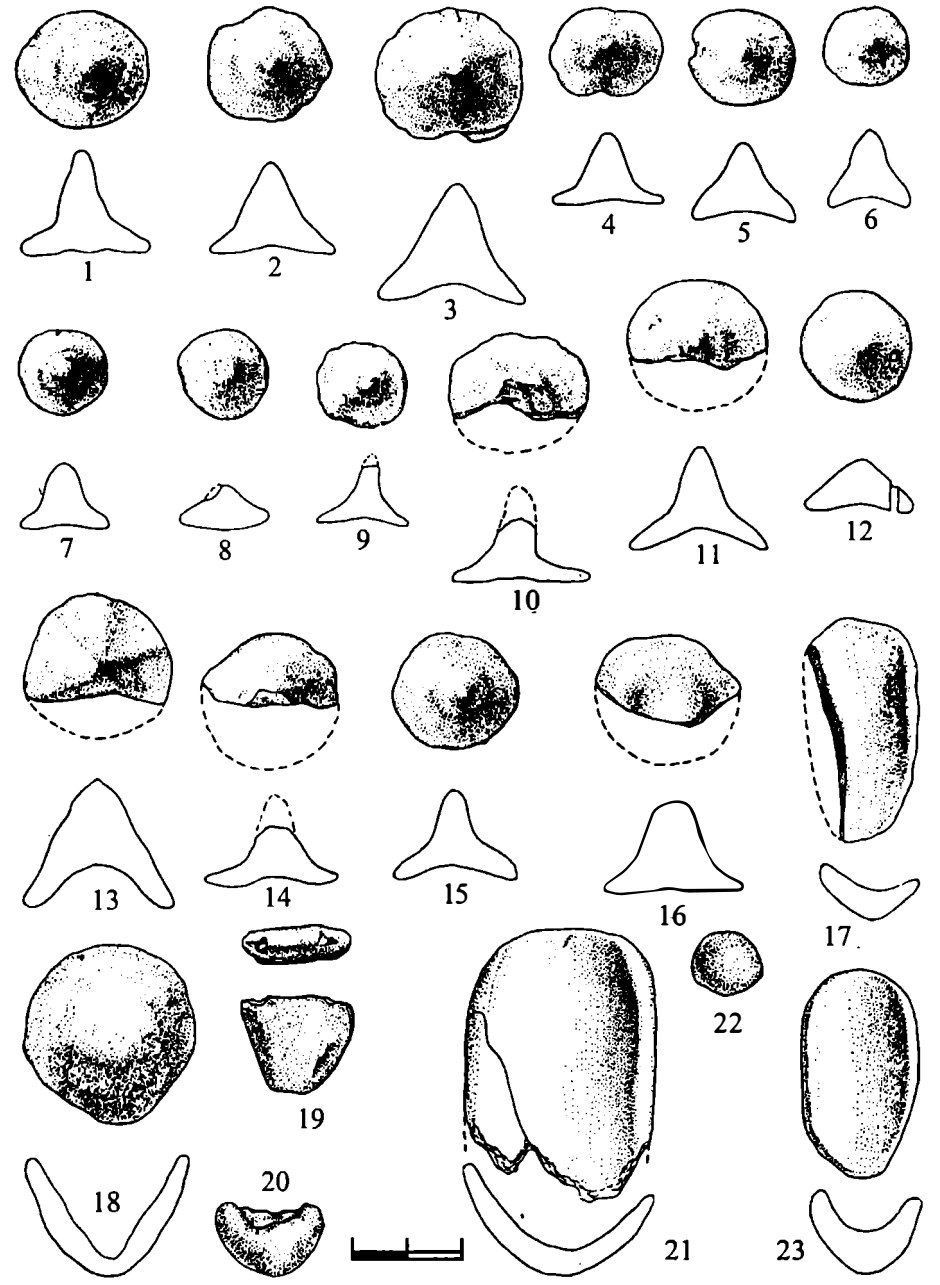

Fig. 18. Putineşti III. Piese de lut.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

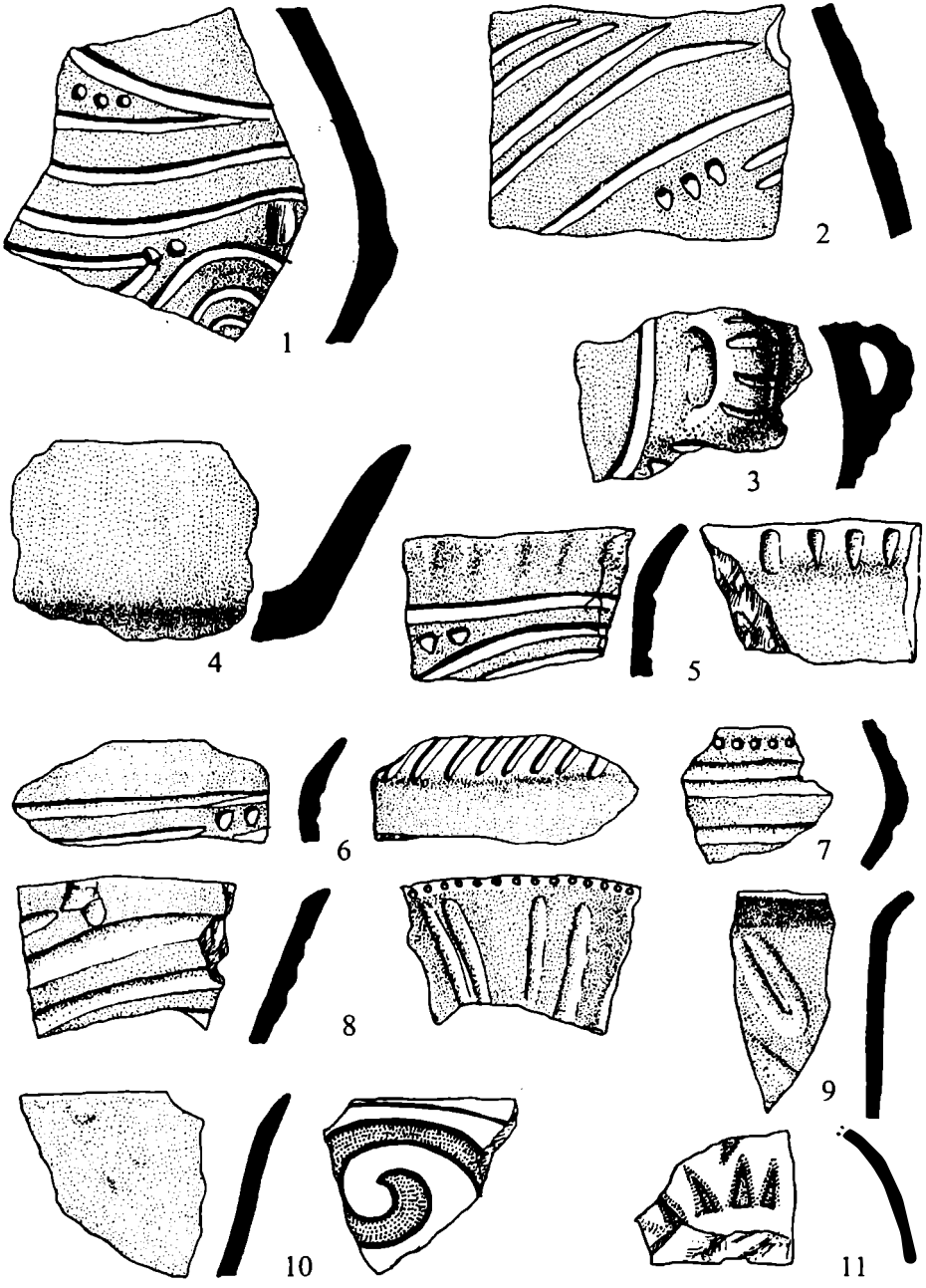

Fig. 19. Fragmente ceramice de la Bulboci (1-7) şi Corpaci (8-11).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

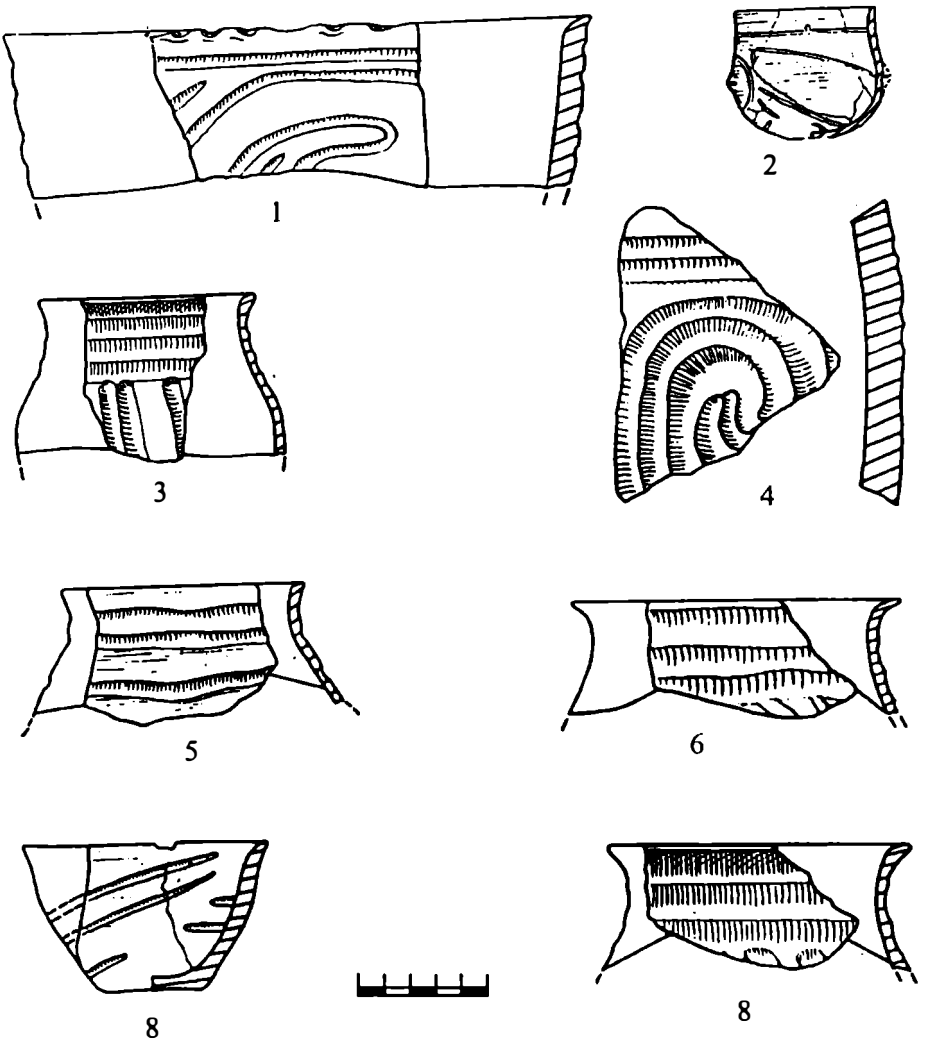

Fig. 20. Mereşeuca, punctul Cetăţuia. Ceramică din nivelul Cucuteni A.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

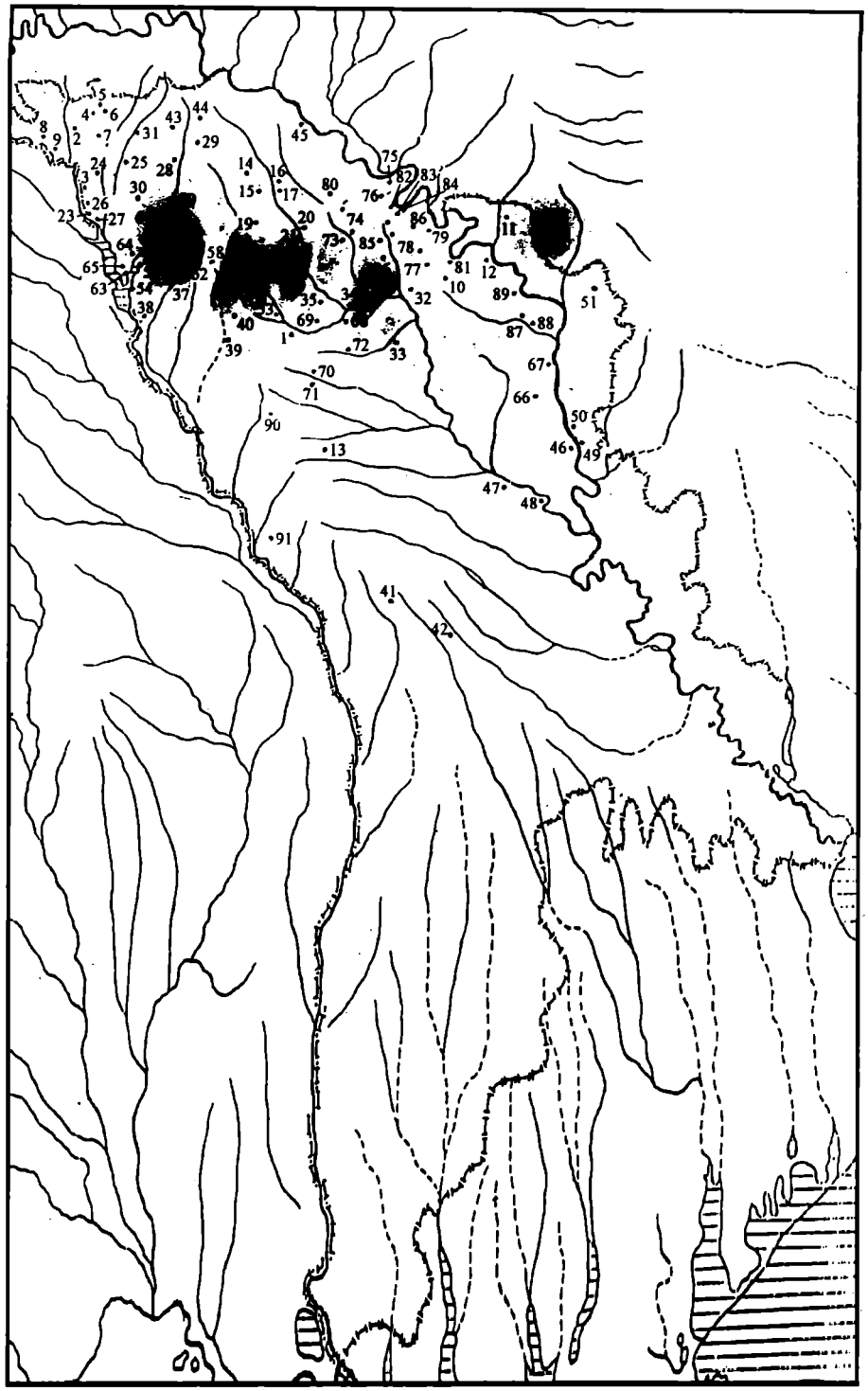

Harta nr.1 . Aşezările Cucuteni A din Republica Moldova. Lista aşezărilor.

1. Bălţii Noi; 2. Berlinţi; 3. Bogdăneşti; 4. Briceni I; 5. Briceni II; 6. Briceni III; 7. Caracuşenii Vechi; 8. Lipcani; 9. Pererâta; 10. Cuhureştii de Jos, Ţipordei; 11. Hristovoia III; 12. Japca, Bursuc; 13. Vălcineţ; 14. Cernoleuca; 15. Climăuţi I; 16. Moşana I; 17. Moşana II; 18. Nicoreni; 19. Ţaul; 20. Hăsnăşenii Mari I; 21. Hăsnăşenii Mari II; 22. Sofia III; 23. Brânzeni, Badragii Noi I; 24. Brânzeni, Badragii Vechi IX; 25. Brânzeni, Brânzeni IV; 26. Corpaci I; 27. Cuconeştii Vechi I; 28. Cupcini; 29. Gaşpar I; 30. Terebna; 31. Târnova; 32. Ghindeşti, Hârtop; 33. Nicolaevca; 34. Putineşti II; 35. Putineşti III; 36. Rădulenii Vechi I; 37. Camenca, Buteşti I; 38. Cobani; 39. Fundurii Vechi, Fundurii Noi III; 40. Sturzeşti; 41. Horodca, Horodca Mare; 42. Ruseştii Noi I; 43. Cepeleuţi I; 44. Dângeni IV; 45. Mereşeuca I; 46. Jora de Mijloc, Jora de Sus; 47. Pohorniceni; 48. Trebujeni; 49. Jura; 50. Popenchi; 51. Sovietskoe, Vasilievca; 52. Alexăndreşti, Cucueţii Vechi; 53. Corlăteni; 54. Costeşti; 55. Costeşti VI; 56. Duruitoarea I; 57. Duruitoarea II; 58. Pelinia IV; 59. Pociumbeni, Druţa I; 60. Pociumbeni, Druţa VI; 61. Pociumbeni I; 62. Sturzeni; 63. Văratic, Costeştii Noi; 64. Văratic, Duruitoarea Nouă; 65. Văratic VI; 66. Echimăuţi; 67. Rezina, Stohnaia I; 68. Alexăndreni; 69. Ţâpleţeşti; 70. Bilicenii Vechi VIII; 71. Bilicenii Vechi X; 72. Sângereii Noi; 73. Bulboci I; 74. Bulboci II; 75. Cremenciug II; 76. Cremenciug, Sobari; 77. Hristici, Zastânca; 78. Rădi-Cereşnovăţ I; 79. Rubleniţa; 80. Schineni, Schinenii Noi; 81. Slobozia-Vărăncău IV; 82. Soroca; 83. Soroca; 84. Soroca; 85. Vădeni I; 86. Voloviţa III; 87. Hlingeni I; 88. Hlingeni II; 89. Poiana I; 90. Măgurele; 91. Mănoileşti, Rezina.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Ocupaţia următoare ca importanţă, vânătoarea, a jucat un rol destul de însemnat în economia comunităţilor fazei Cucuteni A-Tripolie B1. A fost documentată sigur vânarea următoarelor animale: *Cervus elaphus, Capreolus capreolus, Lepus europaeus, Bos primigenius, Sus scrofa ferus, Alces alces, Canis lupus, Vulpes vulpes, Ursus arctos, Meles meles, Bison bonasus, Castor fiber* ş.a. (David, 1982).

Purtătorii fazei Cucuteni A-Tripolie B1 practicau în mod obişnuit pescuitul. Oase de peşte au fost descoperite la Jora de Sus (David, 1986), cârlige de cupru şi os s-au găsit la Ruseştii Noi I, Duruitoarea Nouă ş.a. O altă ocupaţie secundară praticată de aceste comunităţi era culesul, documentat prin amprente de sâmburi de coarne (Jora de Sus), ghindă de stejar ş.a., valve de scoici de apă dulce şi melci (Jora de Sus). La Jora de Sus au fost descoperite peste 4000 de valve de scoici.

În cadrul îndeletnicirilor triburilor fazei Cucuteni A-Tripolie B1 se evidenţiază unele deosebiri locale. În economia comunităţii de la Polivanov Jar III rolul principal îl deţineau cultivarea plantelor şi creşterea animalelor domestice, în subsidiar aflându-se vânătoarea. La Berezovskaia GES predominau creşterea animalelor domestice şi vânătoarea, în timp ce cultivarea plantelor avea un rol secundar. În complexul de unelte al acestei aşezări prevalează instrumentele utilizate la creşterea animalelor şi vânătoare (21,8% din numărul total) şi numai 4,25% pentru agricultură (Korobkova, 1987, p. 268). În economia comunităţii de la Jora de Sus rolul principal îl deţinea cultivarea plantelor, vânătoarea având un rol important, iar creşterea animalelor fiind o ramură secundară. Uneltele agricole constituie 14,1%, în timp ce cele folosite la creşterea animalelor şi pentru vânătoare ating doar 4%. Totuşi, în lotul de oase predominau cele de animale sălbatice (Sorokin, 1991, p. 131).

REPERTORIUL AŞEZĂRILOR FAZEI CUCUTENI A-TRIPOLIE B1 DIN UCRAINA

A. Regiunea Čerkassy

X. Raionul Manovka

9. S.R. **Krasnostavka**. Aşezarea se găseşte la marginea de SV a satului pe un promontoriu format de râul Rudoi şi de un afluent al său şi ocupă o suprafaţă de aproximativ 5 ha. Resturile de construcţii se observă la suprafaţa promontoriului la o distanţă de 20-25 m unele faţă de altele. A fost semnalată în anul 1928. Cercetată prin săpături de E. Kričevski în anul 1940, materialele obţinute fiind publicate mai târziu de T.D. Belanovskaja. Investigaţiile au fost reluate de E.V. Cvek în anii 1974-1975. Au fost degajate resturile unor locuinţe de suprafaţă şi de bordeie. Au fost descoperite, după E.V. Cvek, "importuri ceramice" din cadrul culturii Gumelniţa. Aşezarea a fost datată prin metoda arheomagnetică la 3400 î.H. Bibl. *Belanovskaja*, 1957, p. 31-39; Cvek, 1980, p. 167-172; Zagnij,Rusakov, 1982, p. 123.

XIII. Raionul Talnoe

2. S. R. **Cižovka**. În apropierea satului se află o staţiune din faza Tripolie B1.
Bibl. *Cvek*, 1980, p. 171.

12. S.R. **Lesovoe**. În apropierea satului a fost semnalată o aşezare din faza Tripolie B1.
Bibl. *Cvek, Savčenko*, 1986.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

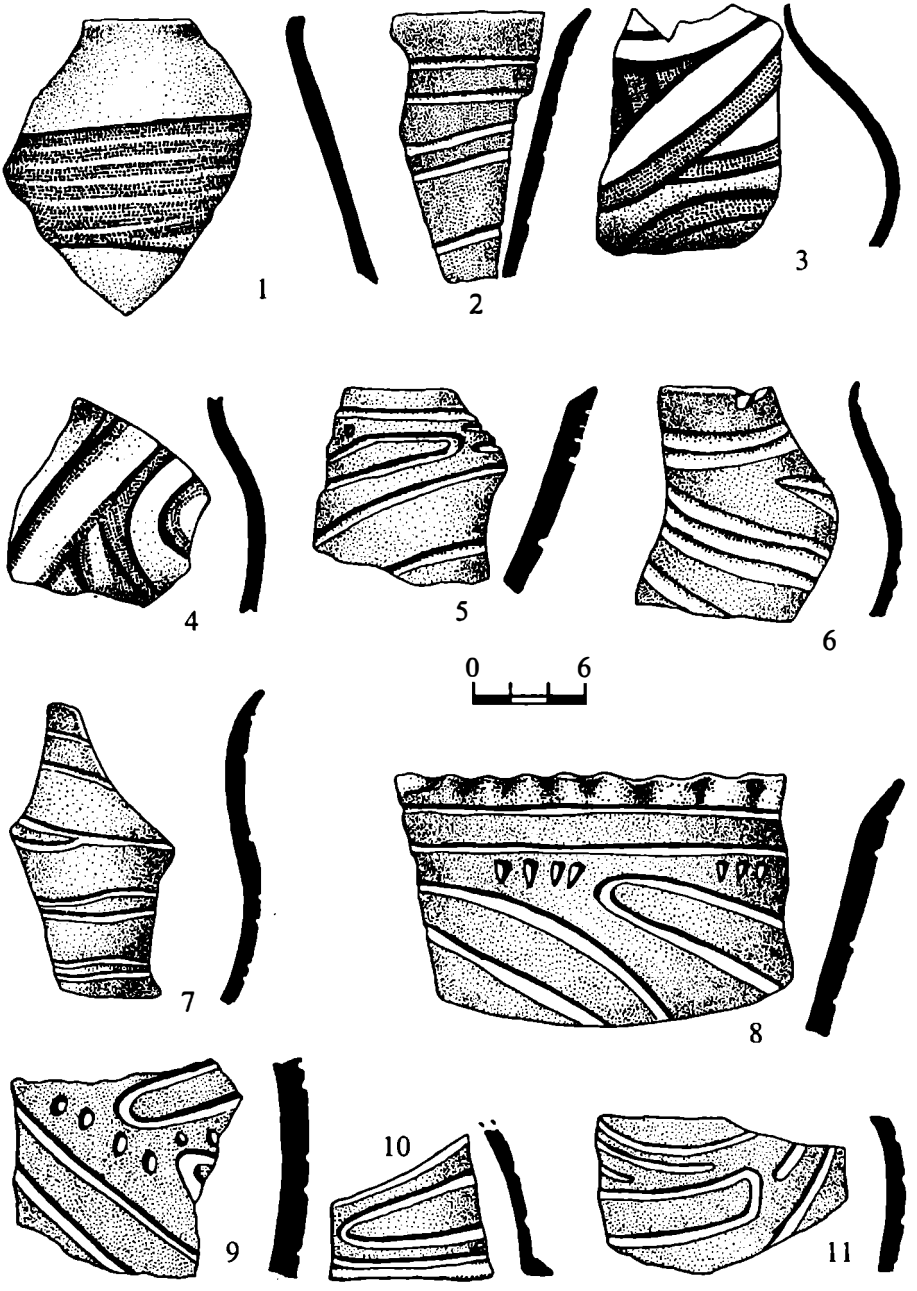

Fig. 21. Buteşti I. Ceramică.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

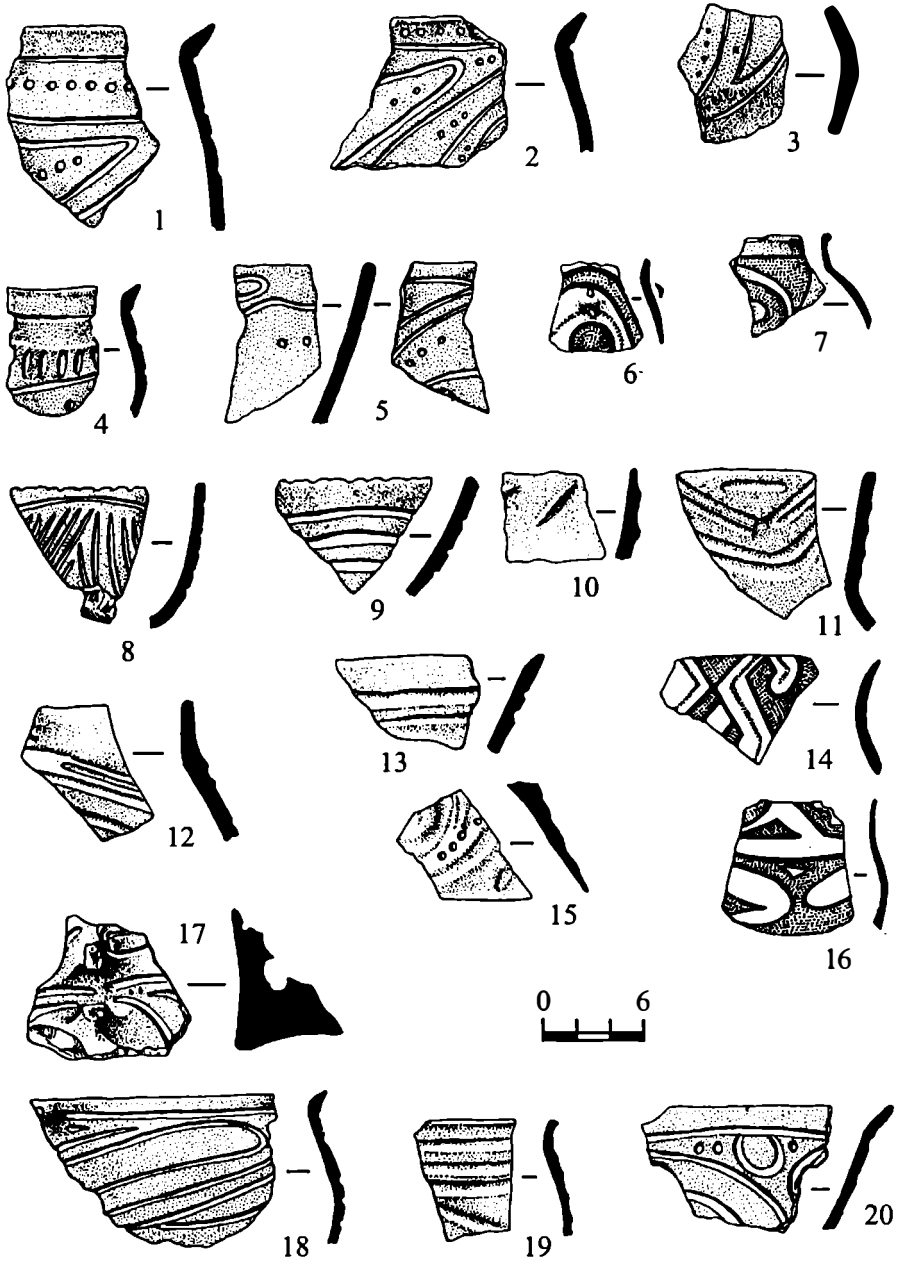

Fig. 22. Fragmente de ceramică din aşezările Druţa I (1-5), Cuconeştii Vechi I (6-16) şi Pelinia (17-20).

http://www.muzeulmoldovei.ro http://cimec.ro

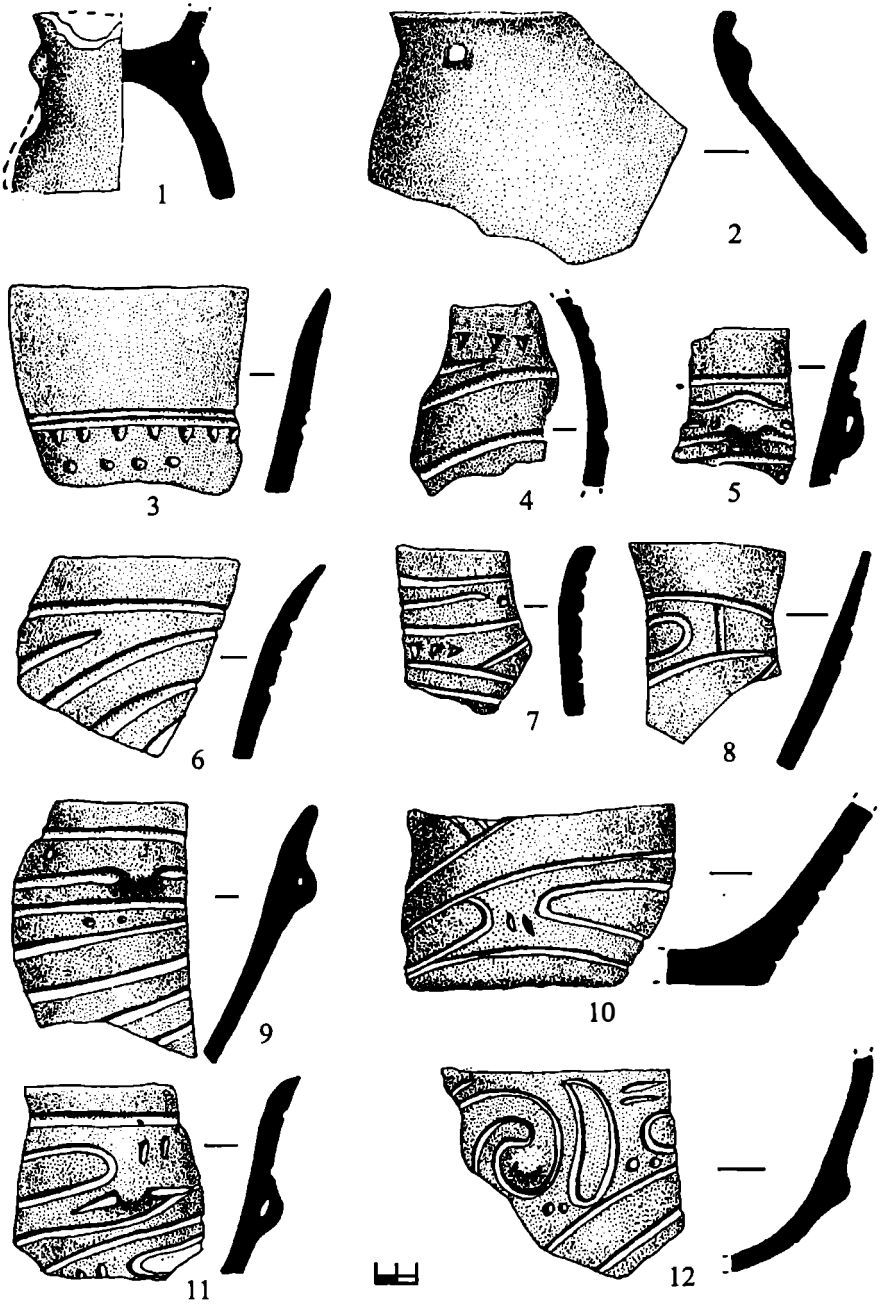

Fig. 23. Buteşti I. Ceramică.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

16. S.R. **Onoprievka**. Aşezarea Onoprievka I a fost descoperită şi cercetată prin săpături sistematice de expediţia condusă de E.V. Cvek în anii 1983-1985. Dimensiunile aproximative ale staţiunii sunt de 30 ha. Au fost degajate vestigiile a două locuinţe de suprafaţă, dintre care una avea dimensiunile de 90 m^2. În LI, în afară de alt inventar, au mai fost descoperite 40 de unelte de muncă de diferite tipuri, utilizate la prelucrarea lemnului (determinările traseologice au fost efectuate de G.F. Korobkova). T.N. Gubskaja-Lyzi presupune că LI aparţinea unui meşter lemnar.
Bibl. *Cvek, Savčenko*, 1986; *Cvek*, 1987; *Gubskaja-Lyzi*, 1990, p. 121.

22. Oraşul **Taraşcia**. La marginea oraşului a fost semnalată o aşezare din faza Tripolie BI atribuită de E.V. Cvec aspectului Krasnostavka.
Bibl. *Cvek*, 1984, p. 337; 1992.

27. S.R. **Zarubincy**. Staţiunea se găseşte la 2 km SE de sat şi e situată pe un promontoriu înalt de pe malul drept al râului Gornyi Tikič. Dimensiunile aproximative ale staţiunii sunt de 3 ha. A fost cercetată prin săpături de E.V. Cvek. Au fost degajate resturile unei locuinţe de formă rectangulară (6x4 m). Complexul ceramic constă din trei categorii: grosieră, cu decor canelat şi incizat. Prin metoda arheomagnetică aşezarea a fost datată la 3500 î.H. Ea a fost atribuită de E.V. Cvek aspectului regional Borisovka.
Bibl. *Cvek*, 1980, p. 164-167; *Zagnij, Rusakov*, 1982, p. 123.

XIV. Raionul Uman

14. S.R. **Kolodistoe**. Situl se află pe terasa a doua a râului Sinica (afluent pe stânga al Bugului de Sud) la înălţimea de 6 m de la nivelul apei. A fost descoperit de colaboratorii Muzeului din Uman în anul 1926, care au şi efectuat săpături (72 m^2). Au fost depistate bucăţi de lut ars, aşchii de silex, ceramică. După cum a subliniat T.S. Passek, în complexul ceramic se întâlnesc elemente decorative similare celor de la Borisovka.
Bibl. *Passek*, 1961, p. 81-82.

B. Regiunea Cernăuţi

II. Raionul Hotin

3. S.R. **Darabani**. Sit cu mai multe nivele de locuire. Se găseşte în punctul Zamcisco şi a fost semnalat în timpul primului război mondial. Săpături sistematice a efectuat C. Ambrojevici în perioada interbelică şi în anul 1942. Au fost descoperite vestigiile locuinţelor de tipul semibordeielor. În anul 1948, T.S. Passek a sondat aşezarea. Nivelul inferior aparţine fazei Cucuteni A.
Bibl. *Ambrojevici*, 1933, 1944; *Passek*, 1935, 1961.

4. S.R. **Kaplievka**. Staţiunea se află în punctul Lysyi Gorb şi e situată pe un promontoriu limitat pe două laturi de râpi, pe fundul cărora curg pâraie. A fost recoltată ceramică pictată policrom din faza Cucuteni A.
Bibl. *Passek*, 1961, p. 21-22.

4. S.R. **Kaplievka**. Situl se găseşte în punctul Reaboi-Jar şi e situat pe un promontoriu. A fost descoperit de expediţia condusă de T.S. Passek.
Bibl. *Passek*, 1961, p. 21.

III. Raionul Kelmenty

4. S.R. **Konovka**. În punctul Bavki se află o staţiune din faza Cucuteni A descoperită de expediţia condusă de T.S. Passek în anul 1948. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM (numărul de inventar 753).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

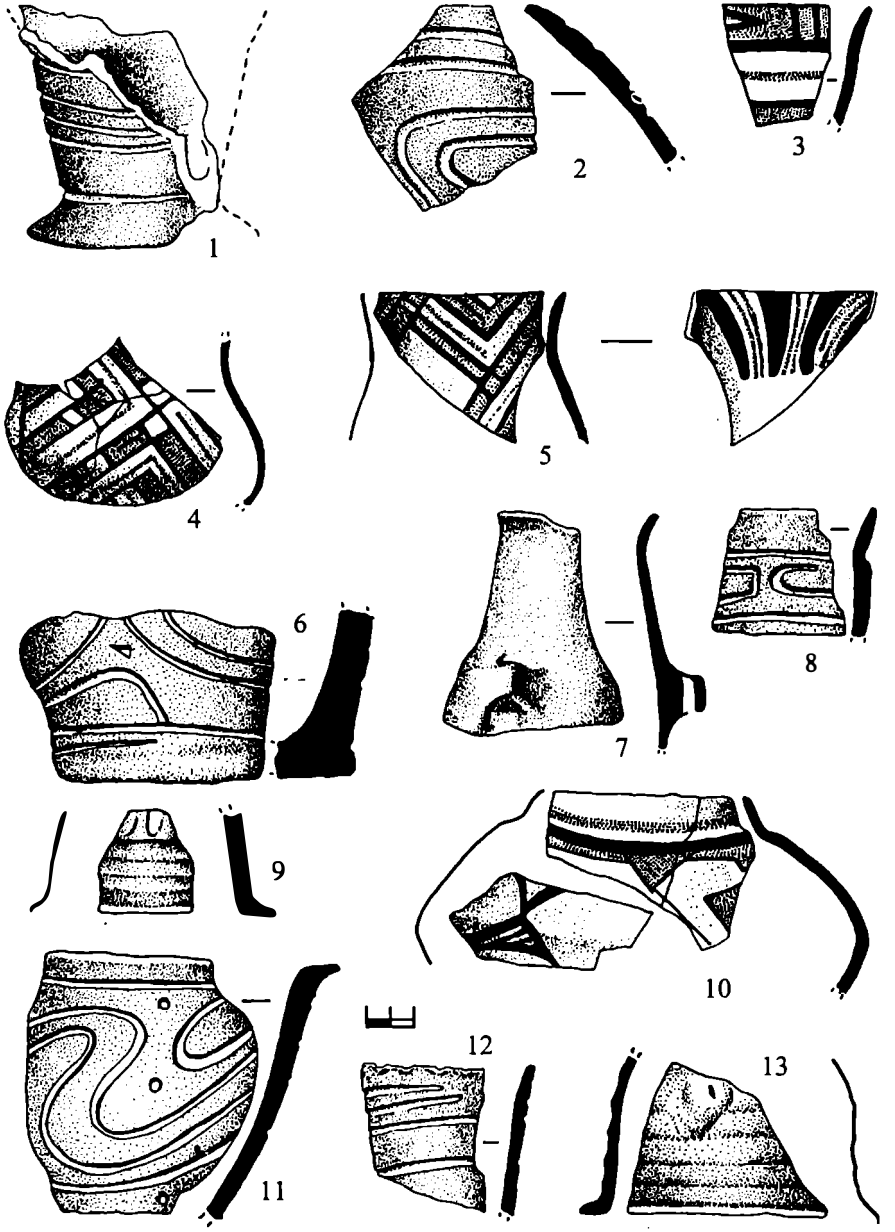

Fig. 24. Fragmente de ceramică din staţiunile Bulboci I (1-3), Soroca I (4-5), Cobani (8, 12, 13), Brânzeni IV (7, 10), Caracuşenii Vechi (6, 9), Alexăndreni (11).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

8. **Komarovo**. Aşezarea se află la NV de sat, în aval, pe malul Nistrului, în punctul Krinički II şi este situată pe un promontoriu. Au fost recoltate fragmente de ceramică cu decor incizat, canelat, pictate policrom, piese de silex (nuclee prismatice), gratoare pe aşchii, piese componente pentru seceri pe lame etc. Unele fragmente ceramice cu ornament canelat au interspaţiile vopsite cu culoare roşie crudă.
Bibl. *Passek*, 1961, p. 23-24.

8. S.R. **Komarovo**. Situl cu resturi culturale din mai multe perioade istorice se găseşte în punctul Polivanov Jar din apropierea satului şi este situat pe un promontoriu de pe malul drept al Nistrului, la 100 m altitudine de la nivelul apei. Pe două laturi este limitat de râpi adânci. A fost cercetat prin săpături metodice de T.S. Passek în anii 1949-1951. Nivelul inferior (Polivanov Jar III) aparţine fazei Cucuteni A, care, după T.A. Popova, are două orizonturi de construcţii. În orizontul Polivanov Jar III a fost degajată o locuinţă de suprafaţă (L1) cu dimensiunile de 20 x 10 – 12 m, divizată în două camere. În cea de V se aflau resturile unui cuptor, iar în cea de E a două cuptoare. După T.A. Popova, între cuptoare s-a descoperit un "atelier" de prelucrare a silexului. În al doilea orizont au fost depistate vestigiile unui semibordei cu dimensiunile de 21 x 1, 5 – 4,5 m. În el au fost atestate resturile a două cuptoare, unul din ele fiind în sectorul de N, iar altul în cel de S. Materialele din săpăturile lui T.S. Passek se păstrează la Ermitaj. Asupra materialelor de la Polivanov Jar a revenit în repetate rânduri T.A. Popova.
Bibl. *Passek*, 1950, 1951, 1952, 1953, 1961; *Ryndina*, 1961, 1971; *Popova*, 1967, 1968, 1970 a, 1970 b, 1972, 1979, 1980 a, 1980 b, 1980 c.

15. S.R. **Percovcy**. Sit cu mai multe nivele culturale. Se află în punctul Motuz şi e situat pe un promontoriu limitat din două părţi de râpi, pe fundul cărora curg pâraie. Nivelul inferior aparţine fazei Cucuteni A. Aşezarea a fost descoperită şi sondată în anul 1948 de expediţia condusă de T.S. Passek. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM (numărul de inventar 396).
Bibl. *Passek*, 1961, p. 21.

18. S.R. **Varticovcy**. În împrejurimile satului se află o staţiune din faza Cucuteni A semnalată de expediţia condusă de T.S. Passek în anul 1951. Materialele se păstrează în fondurile MA al AŞ din RM (numărul de inventar 599).

IV. Raionul Kicmani

18. S.R. **Şipeniţ**. Aşezarea se găseşte pe prima terasă a Prutului la înălţimea de 10 m de la nivelul apei, la 15 km NV de oraşul Cernăuţi. Staţiunea este orientată V-E. Pe laturile S, V şi, parţial, N este înconjurată de un pârâu. Primele săpături le efectuează Szombathy şi Kaindl în partea centrală. Au fost degajate locuinţe de suprafaţă, de formă rectangulară, prevăzute cu cuptoare şi bordeie. Materialele de la Şipeniţ au fost analizate în lucrările lui G. Childe, O. Kanyba, I. Nestor ş.a. Este prima aşezare cucuteniană din interfluviul Nistru-Prut cercetată prin săpături sistematice (1893).
Bibl. *Szombathy*, 1894-1896; *Kaindl*, 1904; *Childe*, 1937; *Nestor*, 1935-1936; *Passek*, 1961.

VII. Raionul Sochireni

5. S.R. **Kormani**. Staţiunea se găseşte în punctul Perelog pe malul drept al Nistrului şi a fost semnalată de expediţia condusă de T.S. Passek în anul 1949. În fondurile MA al AŞ din RM se păstrează fragmente de ceramică (numărul de inventar 784).

5. S.R. **Kormani**. Aşezarea se află în punctul Luzok.
Bibl. *Kolesnikov, Kolesnikova*, 1981, p. 26-27.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

15. S.R. **Vasilievka**. Staţiunea se găseşte la marginea de SE a satului şi e situată la gura râului Cobolcea (afluent de stânga al Nistrului), pe malul lui drept, pe prima terasă, înaltă de 6-7 m de la nivelul apei. Ea are dimensiunile aproximative de 4 ha şi în anul 1987 V.G. Zbenovič şi V.A. Šumova au degajat resturile a 6 locuinţe de suprafaţă şi a unui semibordei. Locuinţele de suprafaţă au forma rectangulară cu dimensiunile de 15-30 m^2. Casele erau organizate pe şiruri, de-a lungul râului.
Bibl. *Zbenovič*, *Šumova*, 1989; *Šumova*, 1990.

H. Regiunea Hmelniţk

VIII. Raionul Kameneţ-Podolski

4. **Fridivcy** (denumirea actuală n-o cunoaştem). În apropierea satului se află o aşezare menţionată de E.S. Sečinskij şi T.S. Passek. După T. S. Passek, ceramica de la Fridivcy este similară celei de la Nezvisko.
Bibl. *Sečinskij*, 1927, fig. 38; *Passek*, 1949, p. 47, fig. 16-5.

5. S.R. **Gavrilovcy**. Staţiunea se găseşte în punctul Stînca şi a fost semnalată de T.G. Movša în anul 1974, fiind atribuită fazei Tripolie B_1.
Bibl. *Movša*, 1975, p. 327.

12. S.R. **Kadievcy**. Aşezarea este situată pe panta unui deal de pe malul stâng al râului Žvančk (afluent pe stânga al Nistrului), în punctul Bavki. În anul 1926 M. Rudinski a săpat o casetă de 65 m^2, descoperind resturile unor construcţii de suprafaţă, piese de silex, corn, os, fragmente de ceramică etc. În complexul ceramic predomină, după T.S. Passek, vasele pictate policrom.
Bibl. *Rudinski*, 1926; *Passek*, 1949, p. 46.

34. S.R. **Vrublevcy**. Luca-Vrubleveckaja II. Staţiunea este situată pe un promontoriu înalt de pe malul stâng al Nistrului. A fost recoltată ceramică cu ornament incizat şi pictată policrom. După S.N. Bibikov, aşezarea este mai timpurie decât staţiunile de la Kadievcy, Kudrincy şi Darabani.
Bibl. *Bibikov*, 1955, p. 138-139.

I. Regiunea Ivano-Frankovsk

IV. Raionul Gorodenka

6. S.R. **Horodnica**. Aşezare cu resturi culturale din mai multe perioade istorice. Se află în punctul Gorodişte şi e situată pe un platou înalt mărginit pe două laturi de pante abrupte. A fost descoperită în secolul al XIX-lea şi cercetată în anii 1878 şi 1882 de arheologii polonezi J. Kopernicki şi V. Pšibislavski. Au fost săpate 40 de casete (dimensiunile fiecăreia de 5 x 1 m), în care au fost depistate bucăţi de lut ars de la construcţii, fragmente de ceramică, piese de silex, piatră, os etc. În anii 1938-1939 săpăturile au fost realuate de M. Smiszko care a cercetat o suprafaţă de 1200 m^2. Au fost degajate locuinţe de suprafaţă şi bordeie. Autorul săpăturilor presupune că locuinţele de suprafaţă şi bordeiele alcătuiau complexe de locuire.
Bibl. *Smiszko*, 1939; *Kravec*, 1954.

15. S.R. **Nezvisko**. Staţiunea este situată pe botul primei terase a Nistrului, înaltă de 5-6 m de la nivelul apei. Primele săpături sistematice au fost efectuate de L. Kozlowski în anul 1926 şi reluate de de E.K. Černyš în anii 1951, 1953-1954, 1956-1957. Aşezarea are resturi culturale din mai multe perioade istorice şi două niveluri aparţin culturii Cucuteni-Tripolie.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

În nivelul Cucuteni A au fost documentate două orizonturi de construcţii. În primul orizont au fost degajate integral 4 semibordeie şi altele trei parţial. Printre ele se deosebeşte semibordeiul N8 de formă neregulată cu dimensiunile de 15 x 7 m. În partea centrală s-au găsit gropi, probabil de la stâlpii care susţineau acoperişul. Toate semibordeiele integral sau parţial erau suprapuse de locuinţele de suprafaţă din orizontul superior. În ultimul nivel au fost depistate 4 locuinţe. Între materialele din semibordeie şi locuinţele de suprafaţă nu se observa nici o deosebire. După cum a remarcat E.K. Černyš, locuinţele erau dispuse pe şiruri de-a lungul Nistrului. O parte din materialele de la Nezvisko se păstrează la Ermitaj. Bibl. *Kozlowski*, 1930, 1939; *Hutchinson, Preston*, 1930; *Černyš*, 1962.

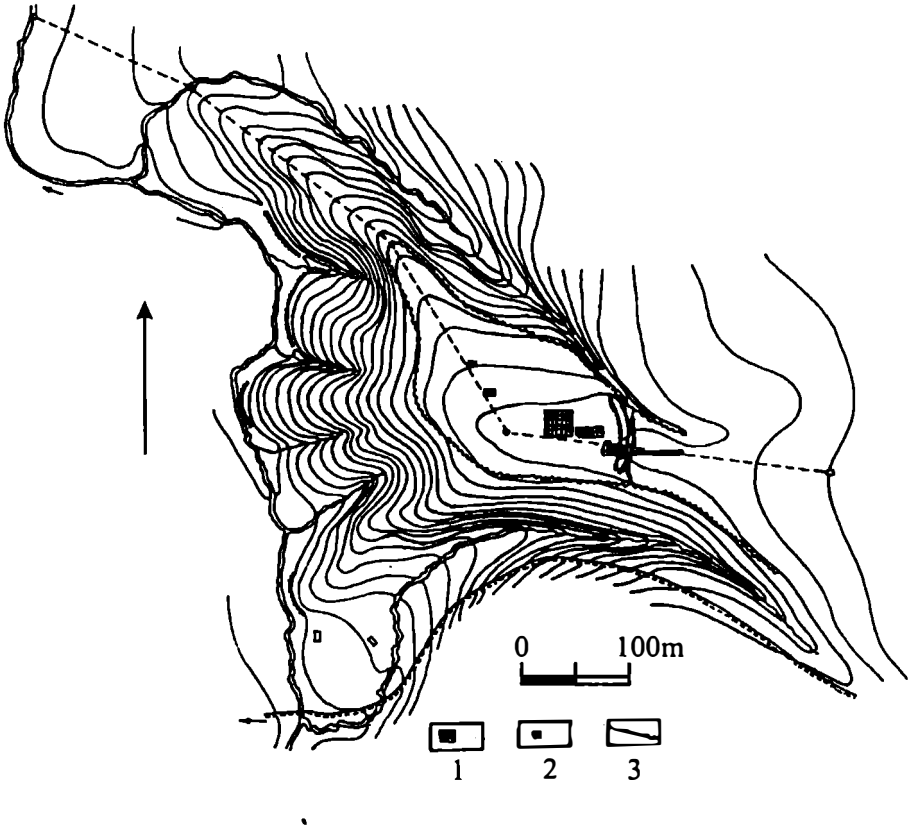

Fig. 25. Aşezarea de la Polivanov Jar: 1, şantierele; 2, sondajelc; 3, hotarul aşezării (după T.S. Passek).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

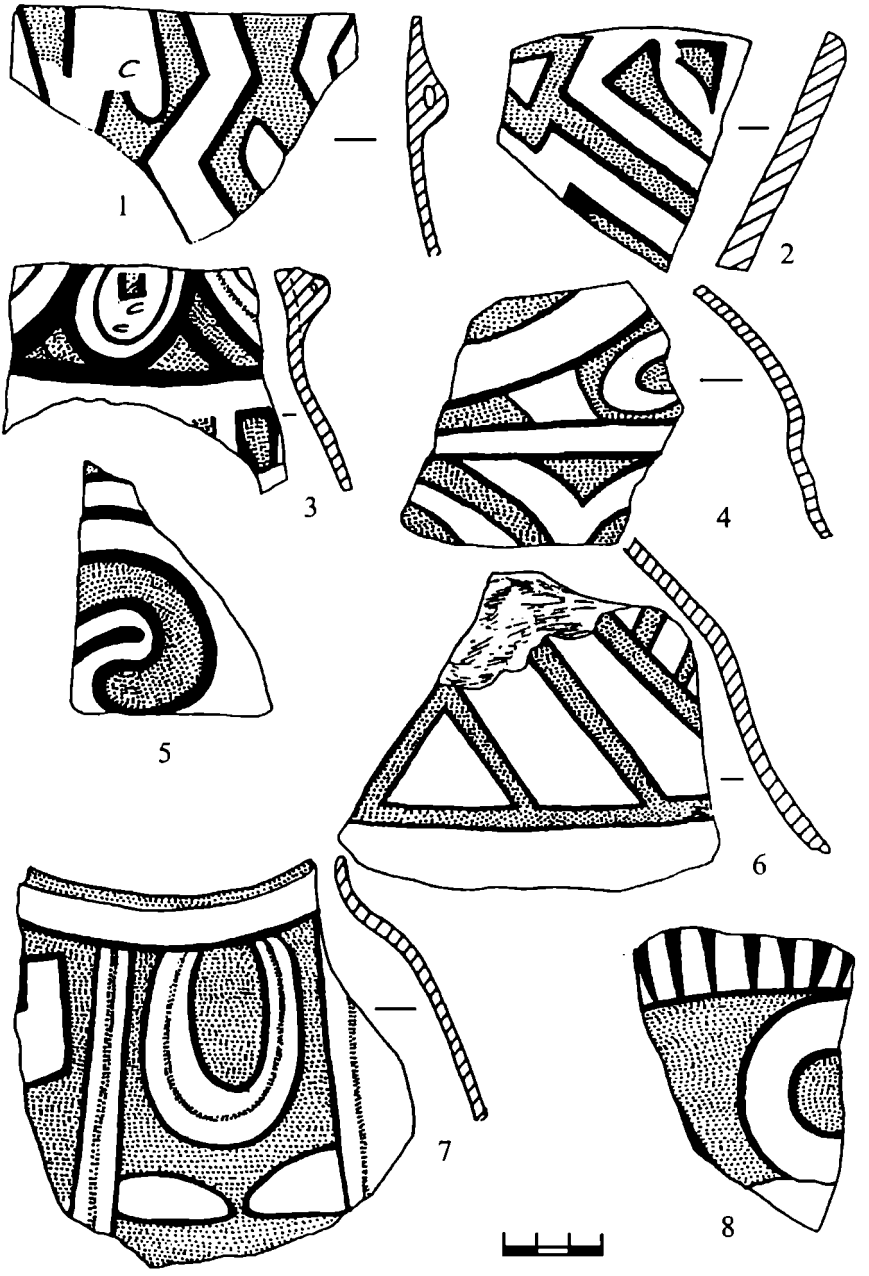

Fig. 26. Polivanov Jar III. Fragmente de ceramică pictată (după T.A. Popova).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

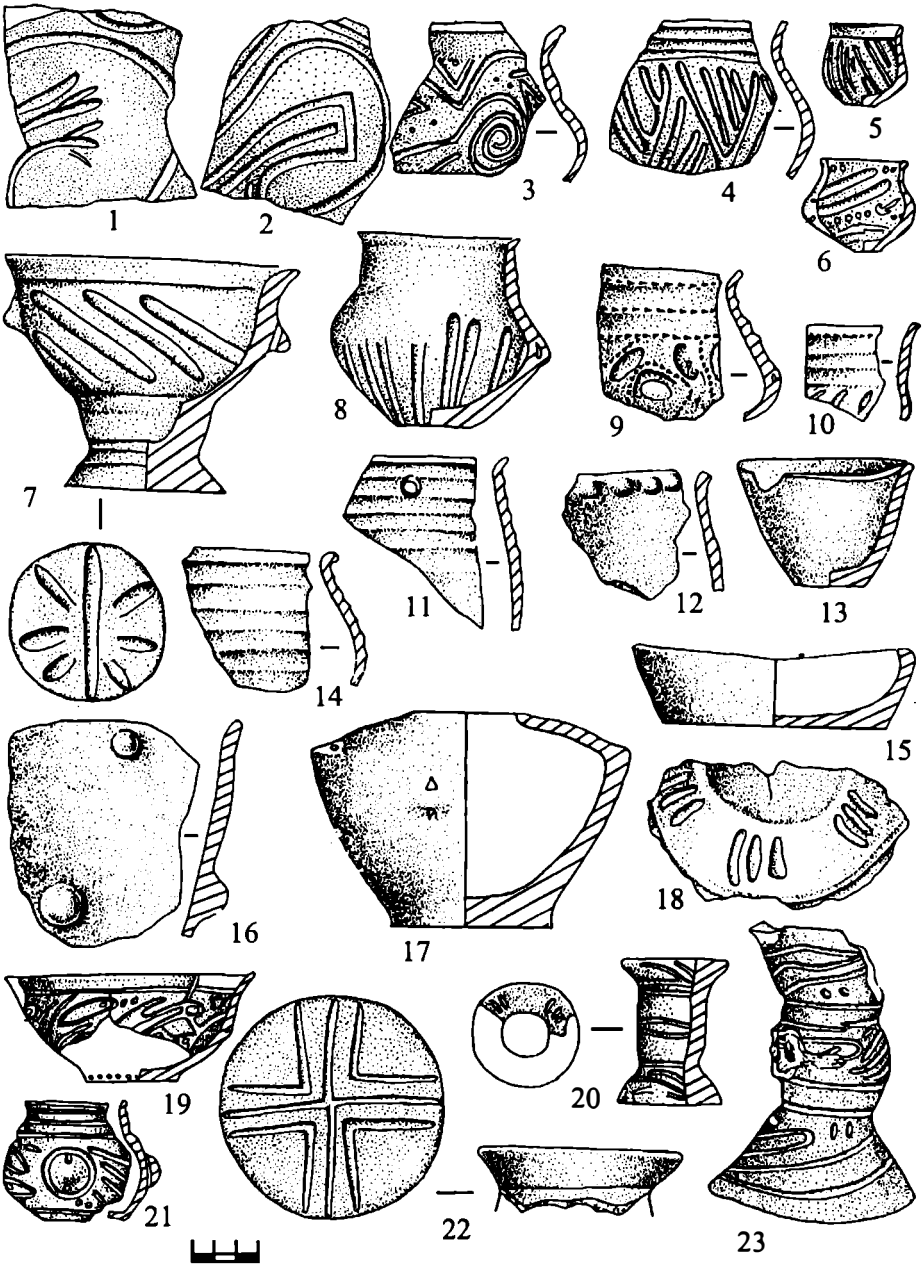

Fig. 27. Polivanov Jar III. Ceramică (după T.A. Popova).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

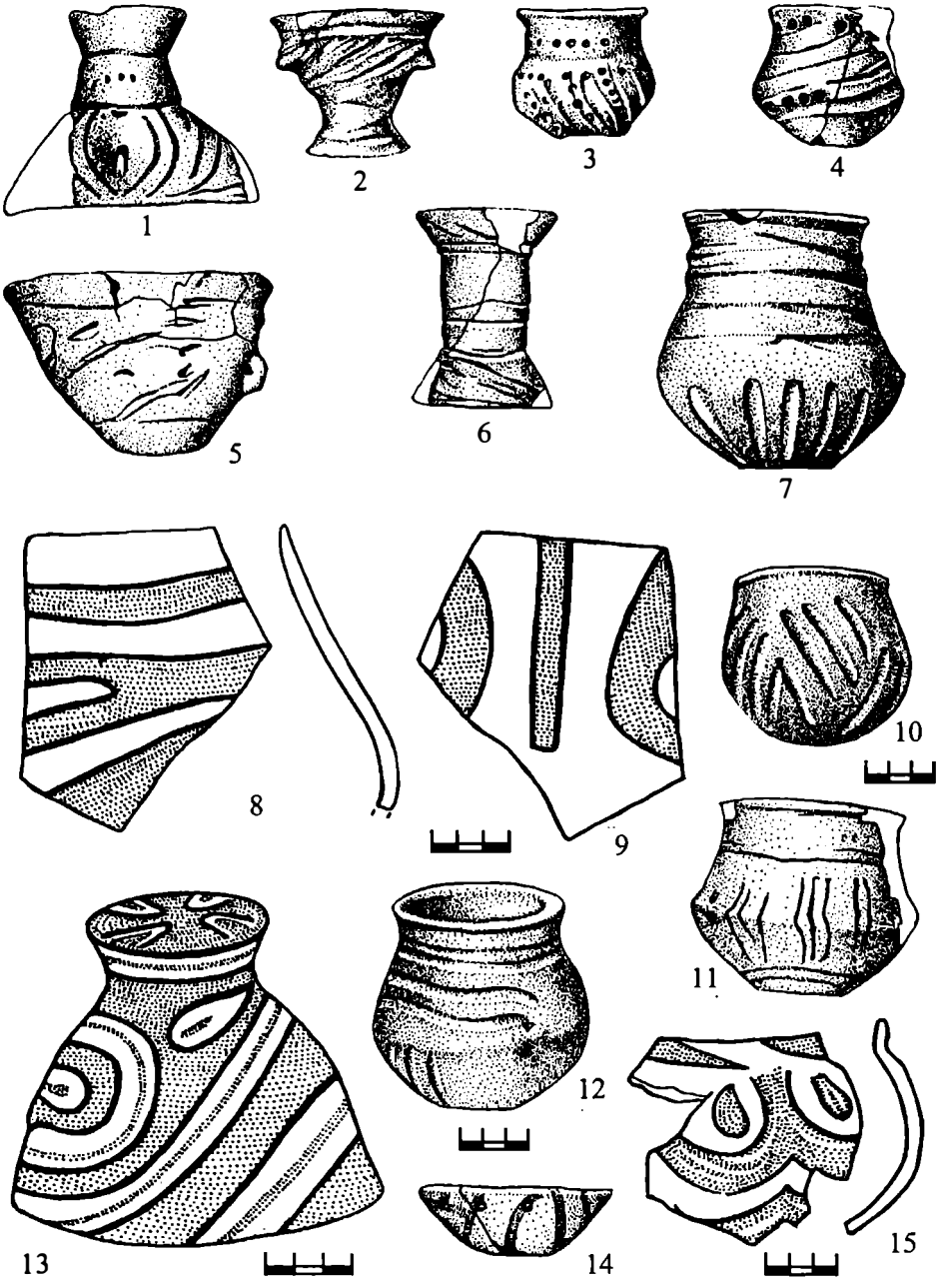

Fig. 28. Polivanov Jar III. Ceramică (după T.S. Passek).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

L. Regiunea Kirovograd

VI. Raionul Gaivoron

7. **Žakčići**. În împrejurimile satului se găseşte o aşezare din faza Tripolie BI descoperită de E.V. Cvek în anul 1991.
Bibl. *Cvek*, 1993, p. 130-131.

15. **Orăşelul Zavalie**. Berezovskaia GES. Primele investigaţii în aşezare le întreprinde V.N. Danilenko în anul 1955. Săpăturile sunt reluate de V.P. Cybeskov în anii 1962-1965. Au fost degajate vestigiile a 12 locuinţe de suprafaţă, 14 locuinţe de tipul bordeielor şi semibordeielor şi 11 gropi menajere. Locuinţele de suprafaţă sunt de formă rectangulară cu dimensiunile de 30-40 m^2. Bordeiele şi semibordeiele sunt rotunde, ovale sau de forma cifrei 8. În evoluţia aşezării, V.P. Cybeskov a semnalat patru etape principale şi două de tranziţie, însă materialul publicat pare să fie unitar. Locuinţele sunt dispuse în două cercuri concentrice cu centrul liber de construcţii. Materialele descoperite de V.N. Danilenko se păstrează în fondurile IA al AŞ din Ucraina, iar ale lui V.P. Cybeskov la MA (Odessa) al AŞ din Ucraina.
Bibl. *Cybeskov*, 1964, 1971, 1978; *Burdo, Constantinescu, Leaşko, Son*, 1991, p. 21-22.

XVI. Raionul Uleanovka

11. S.R. **Sabatinovka**. *Sabatinovka I*. Sit cu resturi culturale din mai multe perioade istorice. Se află pe o terasă de pe malul stâng al Bugului de Sud. În 1932 este sondat, iar primele săpături sunt întreprinse în anii 1938-1939 de O.F. Lagodovskaja şi A.V. Dobrovolski, reluate de ultimul în anii 1947-1948. Au fost degajate vestigii de locuinţe de suprafaţă. Complexul ceramic constă din următoarele categorii: 1) grosieră, 2) cu decor incizat, 3) cu decor canelat, 4) cu pictură policromă (comparativ puţină la număr) şi 5) Cucuteni C. Materialele se păstrează în fondurile IA al AŞ din Ucraina şi MA al AŞ din Ucraina (Odessa).
Bibl. *Dobrovolski*, 1952, p. 78-88; *Passek*, 1949, p. 47-53; *Burdo, Constantinescu, Leaşko, Son*, 1991, p. 21.

R. Regiunea Odesa

VII. Raionul Chilia

7. S.R. **Mirnoe**. *Mirnoe I*. Staţiune cu două niveluri de locuire: mezolitic şi Cucuteni A. Se află la 0,5 km SV de sat pe malul drept al râului Dracula. A fost descoperită de N.M. Šmagli în anul 1963 şi cercetată prin săpături sistematice în anii 1969-1976 de V.N. Stanko.
Bibl. *Šmagli*, 1965, p. 31; *Burdo, Stanko*, 1981; *Stanko*, 1982.

V. Regiunea Ternopol

II. Raionul Borščev

13. **Kudrincy**. Staţiunea se găseşte pe malul râului Zbruci (afluent pe stânga al Nistrului) şi a fost semnalată de P.V. Siuzev în anul 1915. Complexul ceramic a fost publicat de T.S. Passek în anul 1935. Materialele se păstrează la Muzeul de Antropologie şi Etnografie "Petru cel Mare" al AŞ din Rusia (St. Petersbrug).
Bibl. *Passek*, 1935, 1949.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

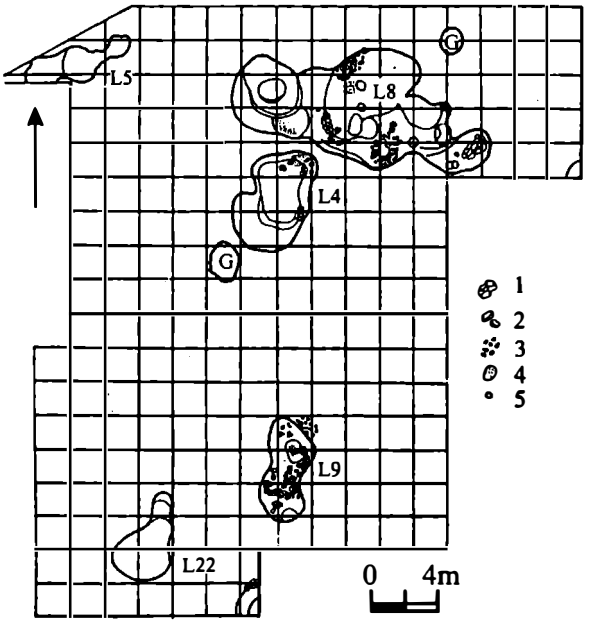

Fig. 29. Nezvisko. Planurile semibordeielor. 1, bucăţi de chirpic; 2, râşniţe; 3, valve de scoici *Unio*; 4, resturi de ruguri; 5, gropi de la stâlpi (după E.K. Černyš).

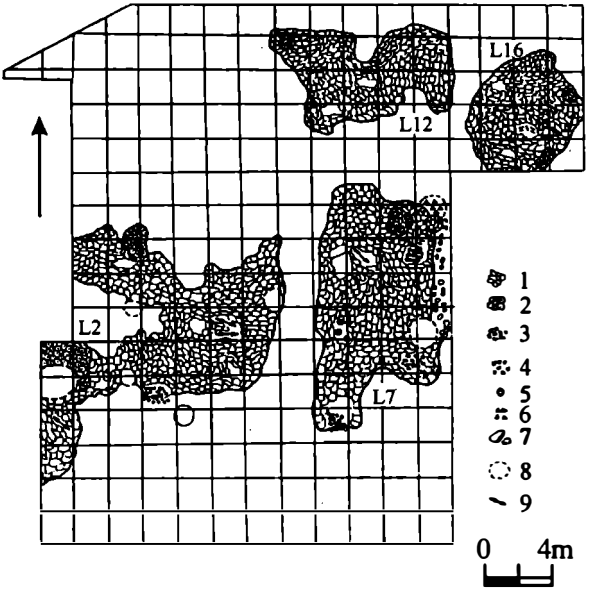

Fig. 30. Nezvisko. Planurile locuinţelor de suprafaţă. 1, bucăţi de chirpic; 2, resturi de "mese"; 3, resturi de vetre; 4, scoici *Unio*; 5, gropi de stâlpi; 6, aşchii de silex; 7, râşniţe; 8, gropi recente; 9, direcţia amprentelor de lemne (după E.K. Černyš).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

XII. Raionul Zalesčiki

5. S.R. **Gervonograd** (denumirea veche *Goligrad*). În împrejurimile satului este cunoscută o aşezare, după materialele descoperite fortuit care se păstrează la Muzeul de Istorie din Lvov.
Bibl. *Poleanski*, 1928; *Kravec*, 1955.

X. Regiunea Vinica

I. Raionul Bar

14. S.R. **Kotiužani**. În apropierea satului se află o staţiune din faza Tripolie B1 descoperită de expediţia condusă de M.I. Artamonov.
Bibl. *Artamonov*, 1949, 1955.

25. **Nižneolcedaev**. În împrejurimile satului se găseşte o aşezare cu resturi culturale din mai multe perioade istorice. Unul din niveluri aparţine fazei Tripolie B1. A fost descoperită de expediţia condusă de M.I. Artamonov.
Bibl. *Artamonov*, 1949; *Kolesnikov, Kolesnikova*, 1981, p. 26-27.

39. S.R. **Vyseolcedaev**. În apropierea satului a fost semnalată, de expediţia condusă de M.I. Artamonov, o staţiune din faza Tripolie B1.
Bibl. *Artamonov*, 1949; *Kolesnikov, Kolesnikova*, 1981.

IV. Raionul Hmelnik

32. S.R. **Ulanovka**. În împrejurimile satului este cunoscută o aşezare din faza Tripolie B1.
Bibl. *Zaec, Gusev*, 1991, p. 29-30.

VI. Raionul Ilincy

1. S.R. **Borisovka**. Sit pluristratigrafiat. Se află la 1 km SV de sat, terenul fiind ocupat de pădure. A fost cercetat prin săpături sistematice de N.F. Beleaşevski în anii 1904-1905 şi 1925. Acesta a degajat vestigii de bordeie de formă ovală şi rectangulară cu colţurile rotunjite şi locuinţe de suprafaţă. În anul 1949, expediţia condusă de T.S. Passek a efectuat câteva sondaje, reluate apoi în anul 1976 de expediţia lui I.I. Zaec. A fost descoperită ceramică cu ornamente incizate. Din punctul de vedere al formelor predomină vasele piriforme. Ceramica, neagră-cenuşie, este decorată cu caneluri şi motive imprimate. Passek a atribuit-o fazei Tripolie, A.E. Černyš şi E.V. Cvek au încadrat-o în faza Tripolie B1.
Bibl. *Beleaševski*, 1926; *Passek*, 1949, p. 36; *Černyš*, 1975; *Zaec, Jurakovschi, Lobai*, 1977, p. 294-295; *Cvec*, 1980.

28. S.R. **Soroka**. În împrejurimile satului a fost semnalată de expediţia condusă de I.I. Zaec, în anul 1976, o aşezare din faza Tripolie B1.
Bibl. *Zaec, Jurakovschi, Lobai*, 1977, p. 294-295.

XII. Raionul Moghiliov-Podolski

24. S.R. **Mihailovka**. *Mihailovka I*. Aşezarea se află pe malul stâng al Nistrului la 4 km în aval de sat, între Iampol şi Moghiliov-Podolski. A fost semnalată de P.I. Boriskovschi. După autor, grosimea stratului de cultură atingea 1,20 m. Dimensiunile aproximative sunt de 5 ha.
Bibl. *Boriskovski*, 1950; *Passek*, 1961, p. 17.

28. S.R. **Ozarincy**. Staţiunea se găseşte pe teritoriul satului, lângă şcoală, pe malul drept al râului Nemija (afluent pe stânga al Nistrului). Săpături limitate a efectuat M. Rudinski în anii

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

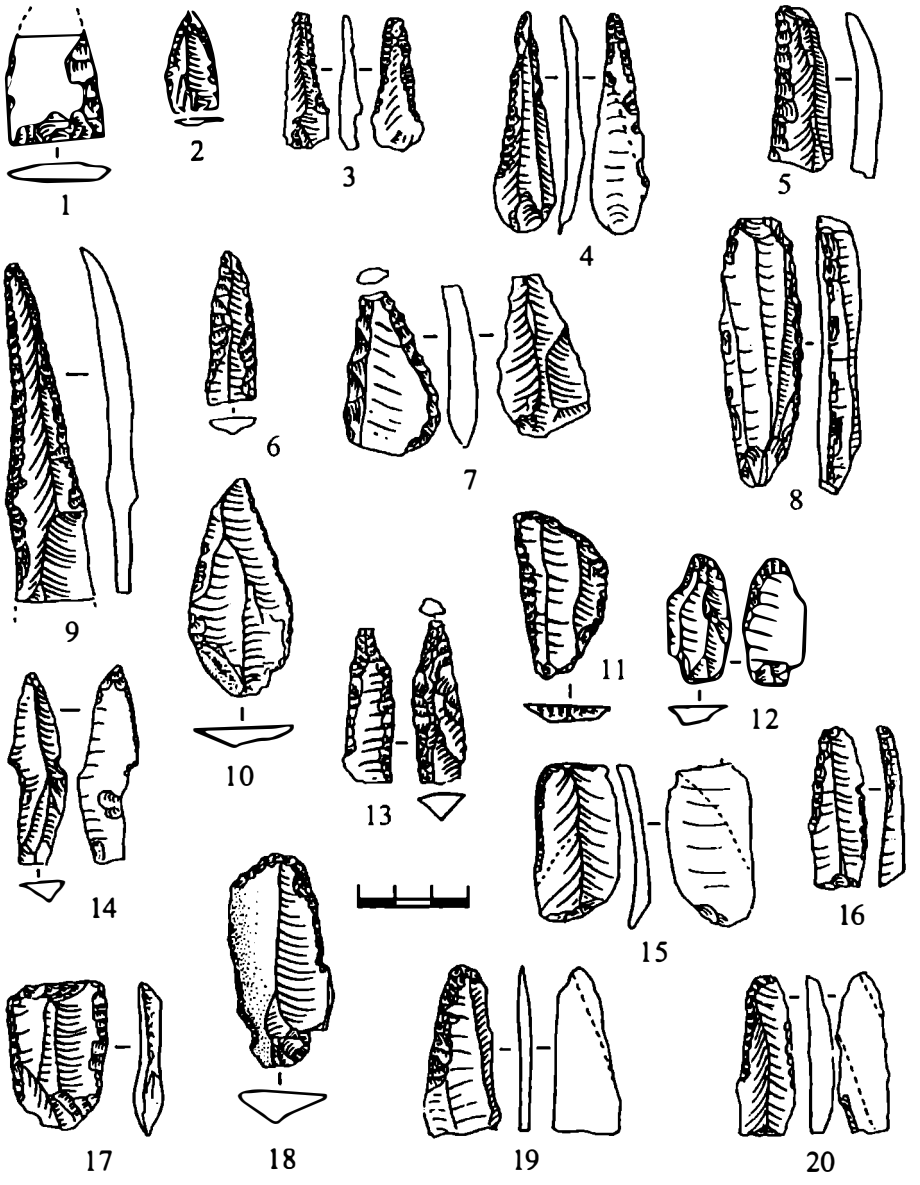

Fig. 31. Nezvisko. Piese de silex (după E.K. Černyš).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

1927-1928. A mai fost sondată de M.I. Artamonov (1946-1948) şi I.I. Zaec (1981). Au fost descoperite fragmente de ceramică decorată cu caneluri, incizii şi pictată, piese de silex, statuete antropomorfe şi zoomorfe. Dimensiunile staţiunii sunt de 150 x 100 m.
Bibl. *Rudinski*, 1927, p. 123; 1930, p. 235; *Artamonov*, 1949; *Zaec*, 1983, p. 260.

43. S.R. **Vila-Jaruskaja**. Aşezarea este situată în punctul Ščiovb şi a fost depistată de D. Ščerbakovski în anul 1926.
Bibl. *Ščerbakovski*, 1927.

44. **Voevodčincy**. Staţiunea a fost semnalată de D. Ščerbakovski în anul 1926.
Bibl. *Ščerbakovski*, 1927.

XVI. Raionul Tyvrov

17. S.R. **Trosteanec**. Staţiunea se găseşte în partea de SE a satului şi e situată pe terasa a doua. Au fost cercetate vestigiile a două bordeie cu dimensiunile de 16-18 m^2 şi adâncimea de 1,20-1,50 m. Au fost identificate resturile cuptoarelor. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 500 x 100 m. Staţiunea este puternic deteriorată. După I.I. Zaec şi colaboratorii săi aşezarea este sincronă cu staţiunea de la Borisovka.
Bibl. *Zaec, Malinkovskaia, Lobai*, 1974, p. 275-276.

XVII. Raionul Trosteanec

8. **Orăşelul Ladyžin**. Aşezarea se află pe malul drept al râului Sob, în apropierea de confluenţa lui cu Bugul de Sud. Au fost cercetate resturile unui bordei (35 m^2), parţial distrus de apele râului. În partea centrală a locuinţei, în apropierea resturilor rugului, au fost găsite două statuete feminine şi una zoomorfă. La 4 m NV de construcţie, într-o groapă cu dimensiunile de 2 x 1 m, la adâncimea de 0,10 m de la nivelul antic, a fost descoperit un mormânt. Scheletul se afla în poziţie chircită, pe partea dreaptă, cu faţa spre SE. În mormânt se aflau două fragmente de ceramică tripoliană: unul decorat cu incizii, al doilea cu ornament canelat şi imprimat şi o lamă prismatică de silex. În aşezare s-au mai săpat 8 casete cu dimensiunile de 2 x 2 m şi adâncimea de 1,20 – 2 m.
Bibl. *Zaec*, 1979, p. 331.

XVIII. Raionul Tulčin

20. S.R. **Pečiora**. Staţiunea cuprinde resturi culturale din mai multe perioade istorice. Se află pe un promontoriu înalt de pe malul drept al Bugului de Sud, mărginit pe o latură de o râpă, iar pe alta de malul râului. A fost semnalată în anii 1936-1937 de V.D. Petruni şi sondată în anul 1947 de expediţia condusă de M.I. Artamonov care în anul următor a efectuat săpături. În nivelul inferior au fost degajate vestigiile unui semibordei de formă ovală neregulată, cu fundul accidentat şi dimensiunile de 3,70 x 3,0 m. Semibordeiul avea adâncimea de 0,50 m de la nivelul antic. În partea de E a locuinţei, într-o alveolare cu diametrul de 1 m au fost depistate resturile rugului ce constau din cenuşă şi bucăţi de cărbuni de lemn. Din locuinţă s-a recoltat un bogat inventar printre care predomină ceramica. Complexul ceramic cuprinde trei categorii: grosieră, cu decor canelat şi incizat. Aşezarea a fost atribuită aspectului regional Borisovka.
Bibl. *Artamonov*, 1949; *Berezovec*, 1952; *Černyš*, 1959, 1975; *Cvek*, 1980.

XIX. Raionul Vinica

5. S.R. **Buhonniki**. În împrejurimile satului I.I. Zaec a semnalat o aşezare din faza Tripolie BI, în anul 1979.
Bibl. *Zaec*, 1980, p. 272.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Fig. 32. Nezvisko. Ceramică pictată (după E.K. Černyš).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Aşezări cu informaţii incomplete

1. **Belicovcy**
   Bibl. *Cvek*, 1991.
2. **Beresovo**, punctul Bereg
   Bibl. *Kolesnikov, Kolesnikova*, 1981.
3. B. **Zalesie**, punctul *Lysaia Gora*
   Bibl. *Kolesnikov, Kolesnikova*, 1981.
4. **Derešova**
   Bibl. *Artamonov*, 1949.
5. **Glibovka**
   Bibl. *Artamonov*, 1949.
6. **Grigorievka**, pe râul Cotlubani
   Bibl. *Kolesnikov, Kolesnikova*, 1981.
7. **Kamos**
   Bibl. *Kolesnikov, Kolesnikova*, 1981.
8. **Lizikovskie Hutora**
   Bibl. *Cvek*, 1991.
9. **Nagoreane**, pe râul Leadova. Materialele din perieghează se păstrează la MA al AŞ din RM (numărul de inventar 402).
   Bibl. *Boriskovski*, 1950; *Passek*, 1961.
10. **Perecorincy**
    Bibl. *Artamonov*, 1949; *Kolesnikov, Kolesnikova*, 1981.
11. **Greblea**
    Bibl. *Cvek*, 1980.

REPERTORIUL AŞEZĂRILOR CUCUTENI A DIN REPUBLICA MOLDOVA

I. Bălţi

3.1. **Bălţii Noi I**. Aşezarea se găseşte la 1,5 km SE de sat şi e situată pe un promontoriu format de pâraiele Rodnicov şi Bezîmeanîi. La suprafaţă se observă bucăţi de lut ars de la resturile de construcţii. Au fost recoltate fragmente de ceramică grosieră, cu decor canelat şi pictat, topoare de piatră, vârfuri de săgeată. Dimensiunile aproximative ale staţiunii sunt de 250 x 150 m. A fost descoperită de P.P. Gricenko în anul 1950.
Bibl. *Marchevici*, 1973, p. 114.

IV. Raionul Briceni

3. Com. **Berlinţi**, s. *Berlinţi*. În apropierea satului în punctul Scala Mot se află o aşezare cu două niveluri cucuteniene din fazele A şi B. Staţiunea a fost descoperită de V. Bikbaev şi V. Marchevici în anul 1979. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
4. Com. **Bogdăneşti**, s. *Bogdăneşti*. Aşezarea se găseşte pe malul stâng al Prutului, la 200 m E de marginea satului şi la 100 m NE de ferma de bovine a gospodăriei locale. Situl are mai multe niveluri de locuire. Au fost recoltate fragmente ceramice din fazele Cucuteni A şi

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

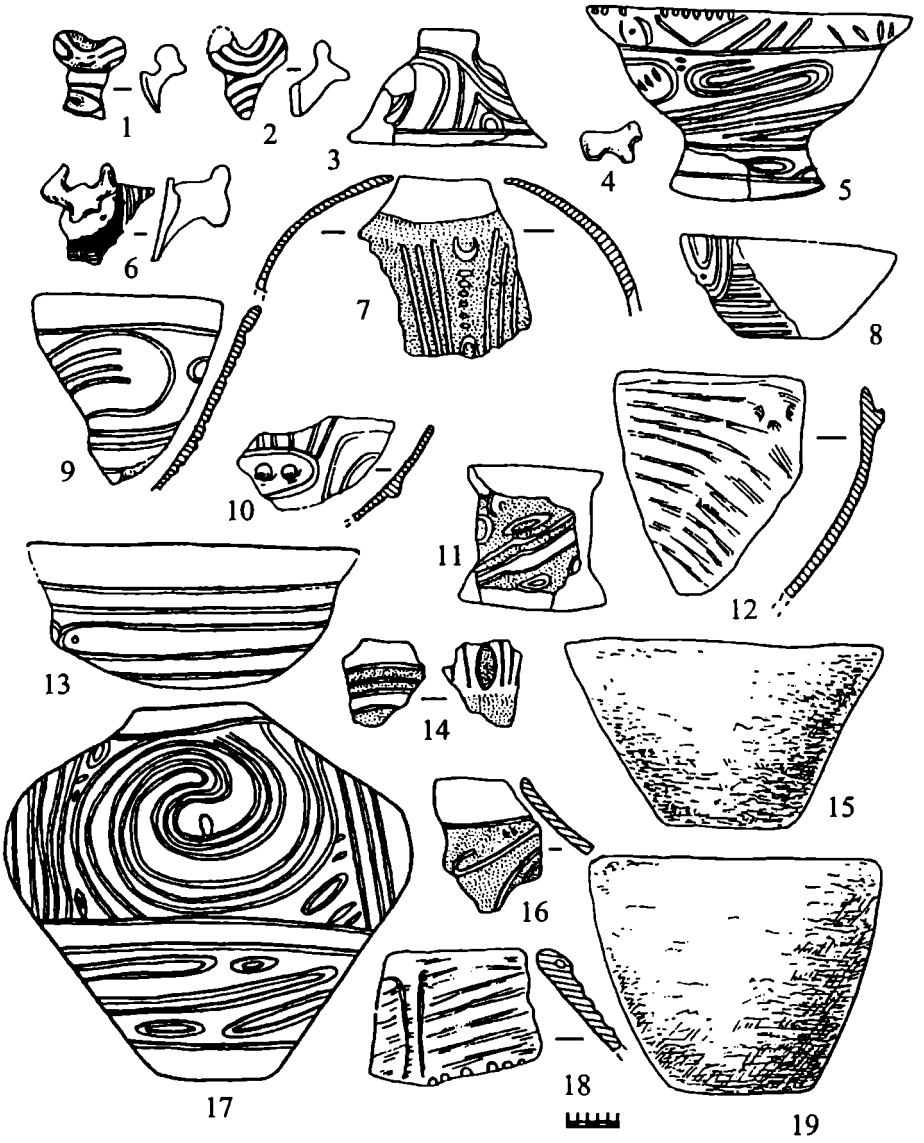

Fig. 33. Nezvisko. Ceramică (după E.K. Černyš).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

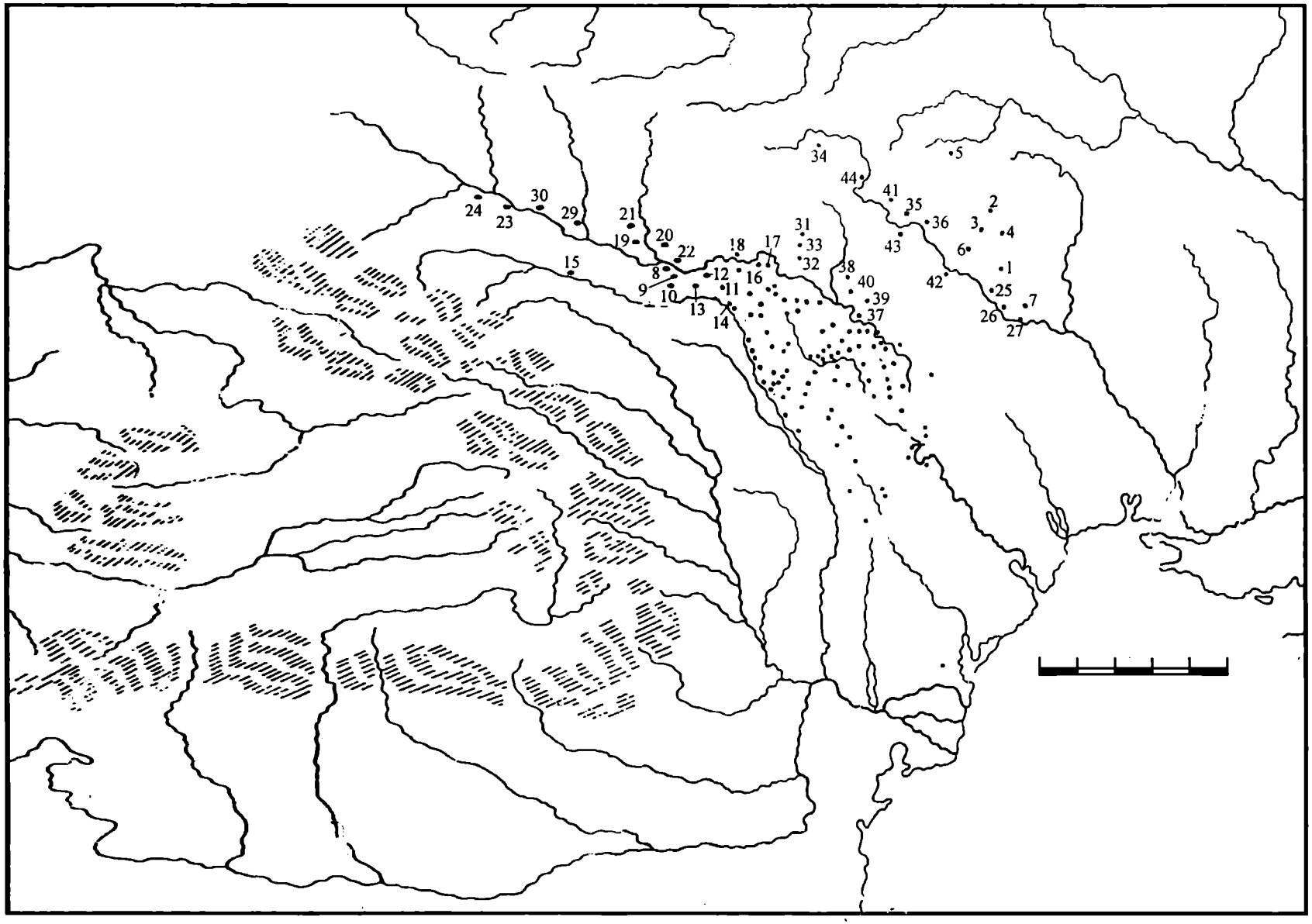

Harta nr. 2. Aşezările Cucuteni A-Tripolie B₁ din Ucraina. Lista aşezărilor.

1. Krasnostavka; 2. Cižovka; 3. Lesovoe; 4. Onoprievka; 5. Taraščia; 6. Zarubincy; 7. Kolodistoe; 8. Darabani; 9. Kaplievka-Lysyi Gorb; 10. Kaplievka-Reaboj-Jar; 11. Konovka; **12. Komarovo-Polivanov Jar; 13. Percovcy; 14. Varticovcy; 15.** Şipeniţ; 16. Kormani-Perelog; 17. Kormani-Lužok; 18. Vasilievka; 19. Fridivcy; 20. Gavrilovcy; 21. Kadievcy; **22. Vrublevcy; Gorodnica-Gorodenka; 24. Nezvisko;** 25. Žakčiči; 26. Zavalie-Berezovskaja GES; 27. Sabatinovka; 28. Mirnoe; 29. Kudrincy; 30. Cervonograd; 31. Kotiužani; **32. Nijneolčedaev; 33. Vyseolčedaev; 34. Ulanovka;** 35. Borisovka; 36. Soroka; 37. Mihailovka; 38. Ozarincy; 39. Vila-Jaruskaja; 40. Voevodčincy; 41. Trosteanec; 42. Ladyžin **43. Pečiora; 44. Buhopriki.**

http://www.mcz.ro/ ... mec.ro

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

B şi din timpul culturii Noua. Staţiunea a fost semnalată de P.P. Bârnea în anul 1966.
Bibl. *Bârnea, Bejlekči*, 1969.

4. Orăşelul **Briceni**. *Briceni I*. Staţiunea se află la distanţa de 1,5 km de localitate în punctul Lysaja Gora şi este situată pe un promontoriu calcaros înconjurat din trei părţi de apele râului Lopatnic. Dimensiunile aproximative sunt de 5 ha. Staţiunea ocupă întreaga suprafaţă a promontoriului. Grosimea stratului de cultură este de circa 0,40 m. Au fost culese unelte de silex: gratoare, percutoare, lame retuşate etc. A fost descoperită de C. Ambrojevici în anii '20.
Bibl. *Ambrojevici*, 1933.

4. Orăşelul **Briceni**. *Briceni II*. Aşezarea este situată pe un loc înalt de pe malul râului Lopatnic, în partea dreaptă a drumului spre satul Tabani. Ceramica este similară celei recoltate în staţiunea Briceni I. A fost semnalată de C. Amrojevici în anii '20.
Bibl. *Ambrojevici*, 1933.

4. Orăşelul **Briceni**. *Briceni III*. Situl se află pe teritoriul centrului raional în apropierea cimitirului evreiesc. A fost depistat de geologul N.P. Frolov şi verificat de C. Ambrojevici în anii '20.
Bibl. *Ambrojevici*, 1933.

6. Com. **Cărăcuşenii Vechi**, l.s. *Cărăcuşenii Vechi*. Aşezarea se găseşte la N de sat şi a fost descoperită, în anul 1960, de N.A. Chetraru. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

16. Orăşelul **Lipcani**. Situl se află în punctul Zemstvo şi este situat pe malul stâng al Prutului. Grosimea stratului de cultură este de 1,75 m. Dimensiunile aproximative ale staţiunii sunt de 300 x 200 m. După C. Amrojevici, ceramica de la Lipcani este similară cu cea de la Darabani. Probabil că situl are mai multe nivele de locuire. Materialele aparţin fazelor Cucuteni A şi B. A fost semnalat de C. Ambrojevici în anii '30.
Bibl. *Ambrojevici*, 1933.

20.1. Com. **Pererâta**, s. *Pererâta*. Staţiunea, cu resturi culturale din mai multe perioade istorice, se găseşte în punctul "Zamca" la marginea de SV a satului, pe malul stâng al Prutului. În anii 1965-1966 au fost întreprinse săpături de expediţia condusă de G.B. Fiodorov. Aşezarea a fost depistată de N.A. Demčenko în anul 1962. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Fiodorov*, 1967; *Bârnea, Bejlekci*, 1969.

VI. Raionul Camenca

3.2. Com. **Cuhureştii de Jos**, s. *Ţipordei*. Staţiunea se găseşte la marginea de S a satului şi e situată pe o înălţime slab pronunţată dintre două văi. Dimensiunile ei sunt de 250 x 300 m. La suprafaţa aşezării au fost recoltate numeroase piese de silex: gratoare, vârfuri de săgeată, lame retuşate etc. Ceramica este reprezentată de fragmente cu decor canelat, incizat şi pictat policrom. A fost depistată de V. Marchevici în anul 1958. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Marchevici*, 1973, p. 116.

7.1. Com. **Hristovaia**, s. *Hristovaia*. Hristovaia III. Situl se află pe teritoriul satului la 50 m V de bazinul de apă. Dimensiunile aproximative sunt de 200 x 200 m. A fost descoperită de V. Marchevici în anul 1976. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Maket*, p. 420.

9.2. Com. **Japca**, s. *Bursuc*. Aşezarea este situată pe malul înalt din dreapta Nistrului, la 350-400 m SE de sat şi ocupă un promontoriu mărginit pe două laturi de râpi. Suprafaţa aproxima-

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

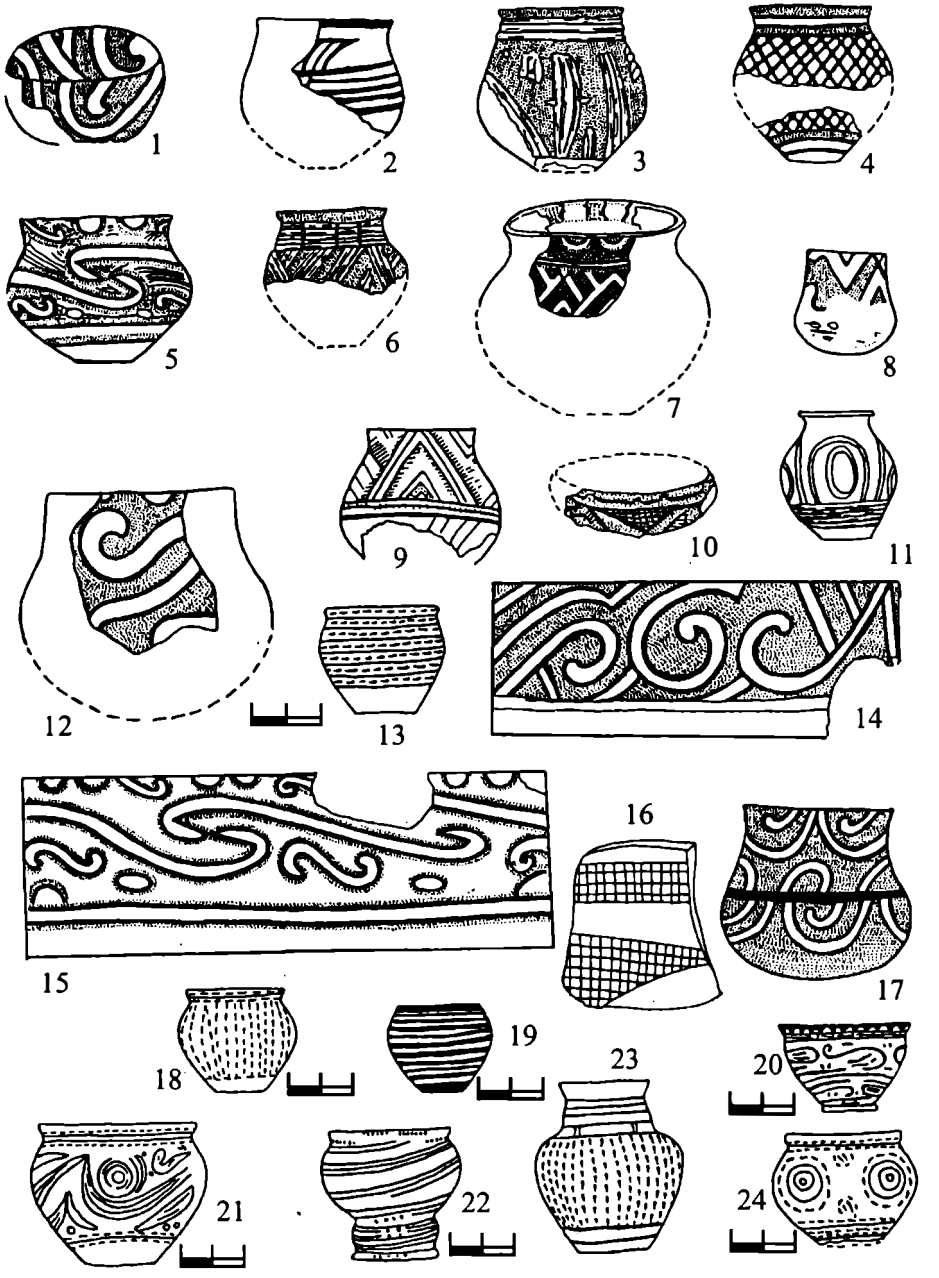

Fig. 34. Berezovskaia GES. Ceramică (după V.P. Cybeškov).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

tivă este de 250 x 100 m. A fost semnalată de expediţia condusă de T.S. Passek în anul 1952.
Bibl. *Passek*, 1961; *Marchevici*, 1973.

IX. Raionul Călăraşi

22.1. Com. **Vălcineţ**, s. *Vălcineţ*. În împrejurimile satului se află o aşezare din faza Cucuteni A. Aceasta a fost descoperită în anul 1950. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

XV. Raionul Donduşeni

4.1. Com. **Cernoleuca**, s. *Cernoleuca*. Staţiunea se găseşte la 1 km SVV de sat şi e situată în partea centrală a unui promontoriu. Au fost recoltate fragmente ceramice din fazele Cucuteni A şi BIII. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

5.1. Com. **Climăuţi**, s. *Climăuţi*. Climăuţi I. Aşezarea este situată pe un promontoriu din valea râului Cubolta şi se găseşte la 2,6 km de la marginea de E a satului. Suprafaţa staţiunii este intersectată de hotarul silvic dintre satele Climăuţi şi Plop. Paralel cu hotarul silvic trece linia de electricitate de înaltă tensiune. Starea actuală a sitului este satisfăcătoare. A fost descoperită de E.Tkačiuk în anul 1983. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

15.1. Com. **Moşana**, s. *Moşana*. Moşana I. În împrejurimile satului a fost depistată, de expediţia condusă de T.S. Passek, o aşezare din faza Cucuteni A. A fost publicat un fragment de figurină feminină cu decor incizat.
Bibl. *Passek*, 1961; *Marchevici*, 1973; *Pogoţeva*, 1983, fig. 10-3.

15.1. Com. **Moşana**, s. *Moşana*, Moşana II. Staţiunea este situată pe panta de SV a unui promontoriu orientat SE-NV şi se găseşte la 0,5 km de sat.

XVI. Raionul Drochia

12.1. Com. **Nicoreni**, s. Nicoreni. Staţiunea se află la 3,5 km SE de sat pe botul unui deal de la gura unui pârâu (afluent pe dreapta) ce se varsă în râul Răut. Prin aşezare trece un drum de ţară, cu un rând de nuci pe margine. A fost descoperită de V. Bikbaev în anul 1993. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

24.1. Com. **Ţaul**, s. *Ţaul*. Ţaul I. Aşezarea se găseşte la distanţa de 0,25 km SE de sat, în punctul Luţan. A fost semnalată de I. Manzura în anul 1993. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

8.1. Com. **Hăsnăşenii Mari**, s. *Hăsnăşenii Mari*. Hăsnăşenii Mari I. Aşezarea este situată pe un promontoriu de pe malul stâng al râului Cubolta, la 300 m SV de ferma de vite a gospodăriei locale. Este parţial distrusă de o carieră de piatră. Au fost culese materiale aparţinând fazei Cucuteni A. A fost semnalată de V. Bikbaev în anul 1976. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Maket*, p. 245.

8.1. Com. **Hăsnăşenii Mari**, s. *Hăsnăşenii Mari*. Hăsnăşenii Mari II. Staţiunea se află pe malul drept al unui pârâu, între satele Hăsnăşenii Mari şi Moara de Piatră. A fost depistată de V. Marchevici în anul 1975. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

19.1. Com. **Sofia**, s. *Sofia*. Sofia III. Aşezarea se găseşte la 100 m SE de la marginea de SE a satului, pe locul "La casa lui Isac" şi este situată pe un promontoriu format de două pâraie. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 250 x 400 m. După datele primite în urma cercetării aerofotometrice efectuate de V. Bikbaev staţiunea era fortificată cu două şanţuri. În anul 1991, V. Bikbaev a depistat urmele şanţurilor şi între ele resturi de construcţii. Locuinţele, probabil, erau dispuse pe şiruri în lungul promontoriului, iar în sectorul de NV

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

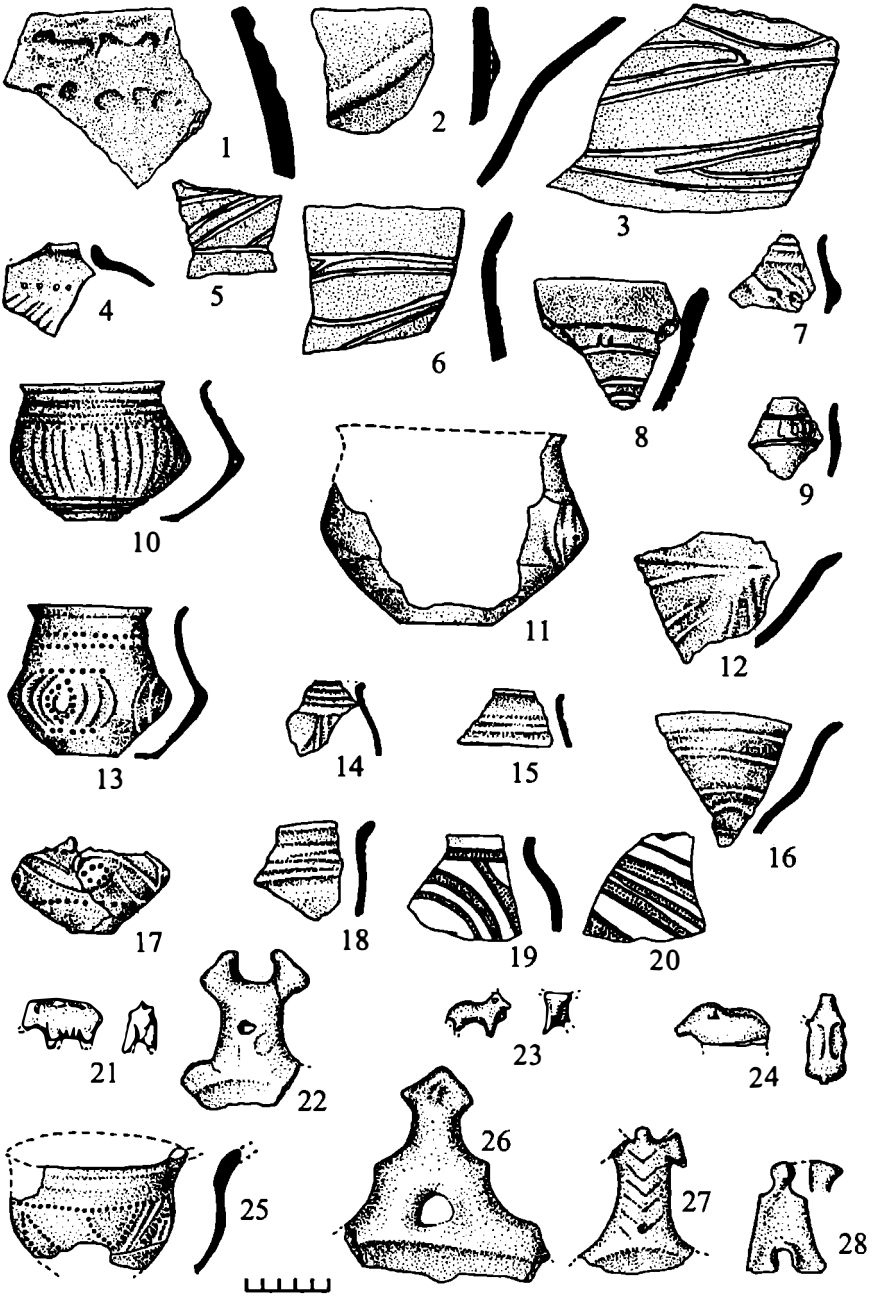

Fig. 35. Horodniţa, punctul Horodnišče. Piese de lut (după V.P. Kravec).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

formau un cerc sau oval. A fost descoperită de V. Bikbaev în anul 1982. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

XVIII. Raionul Edineţ

4.1. Com. **Brânzeni**, s. *Badragii Noi*. Badragii Noi I. În apropierea pichetului de grăniceri se află o aşezare din faza Cucuteni A. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

4.1. Com. **Brânzeni**, s. *Badragii Noi*. Badragii Noi II. Staţiunea este situată în marginea de NV a satului pe un promontoriu format de malul stâng al Prutului şi o râpă orientată NE-SV. Dimensiunile aproximative sunt de 200 x 140 m. Au fost culese fragmente de ceramică cu decor incizat şi pictură policromă. A fost depistată de P.P. Bârnea în anul 1967. A fost verificată de V. Marchevici în anii 1967, 1971.
Bibl. *Bârnea, Bejlekci*, 1969.

4.2. Com. **Brânzeni**, s. *Badragii Vechi*. Badragii Vechi IX. Aşezarea se află pe un promontoriu format de un meandru al pârâului Drăghişte, în punctul Ostrov. Promontoriul este orientat V-E. Dimensiunile aproximative sunt de 500 x 200 m. După V. Marchevici, în partea de V a promontoriului se observă urmele unui val de apărare. Situl se găseşte la 3 km în amonte de la gura pârâului, pe malul drept al lui şi la 1,5 – 2 km NE de şoseaua Brânzeni-Badragii Vechi. A fost semnalată de V. Marchevici în anul 1970. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Marchevici*, 1973, p. 56.

4.3. Com. **Brânzeni**, s. *Brânzeni*. Brânzeni IV. Staţiunea se găseşte în locul "La livada din deal" sau "Târla lui Ştefan" şi e situată la marginea de E a satului pe un promontoriu limitat din trei părţi de pante abrupte. A fost descoperită de V. Marchevici în anul 1970, care a întreprins săpături în anii 1977 şi 1981. Au fost descoperite resturi culturale ale civilizaţiilor Cucuteni (fazele A şi B), Noua şi o necropolă Sântana de Mureş-Cerneahov. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Marchevici*, 1973, 1981.

6.1. Com. **Corpaci**, s. *Corpaci*, Corpaci I. Aşezarea se află la E de sat, pe malul stâng al Prutului, în locul "În Ponoară". Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 120 x 80 m. În ruptura malului se observă resturi de construcţii. O mare parte din staţiune a fost distrusă de alunecările de teren. A fost descoperită de I. Moroşanu în anii '20. A fost verificată de V. Marchevici în anii 1967, 1970. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Moroşanu*, 1928, p. 119-120; *Marchevici*, 1973, p. 64.

7.2. Com. **Cuconeştii Noi**, s. *Cuconeştii Vechi*. Cuconeştii Vechi I. Aşezarea se găseşte în punctul "Stânca lui Harasca" şi este situată pe un promontoriu format de malul stâng al Prutului şi al afluentului său Racovăţul Sec. Ea a fost semnalată de I. Moroşanu. Staţiunea a fost cercetată prin săpături metodice de V. Marchevici în anii 1973 şi 1976, fiind degajate 5 locuinţe de suprafaţă şi un semibordei. Locuinţele de suprafaţă sunt de forma rectangulară cu dimensiunile de 40-98 m^2 şi dispuse pe un şir. Materialele din săpăturile lui V. Marchevici se păstrează la MA al AŞ din RM, Muzeul Naţional de Etnografie şi Istoria Naturii al RM şi la Catedra de Arheologie a Universităţii de Stat "M.V. Lomonosov" din Moscova.
Bibl. *Moroşanu*, 1928; *Marchevici*, 1973, 1978, p. 466-467, 1977.

8.1. Orăşelul **Cupcini**. În împrejurimile localităţii se află o aşezare din faza Cucuteni A, lângă cariera de piatră, descoperită în anul 1970. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

10.1. Com. **Gaşpar**, s. *Gaşpar*. Gaşpar I. În împrejurimile satului se găseşte o staţiune din faza Cucuteni A, descoperită în anul 1982. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

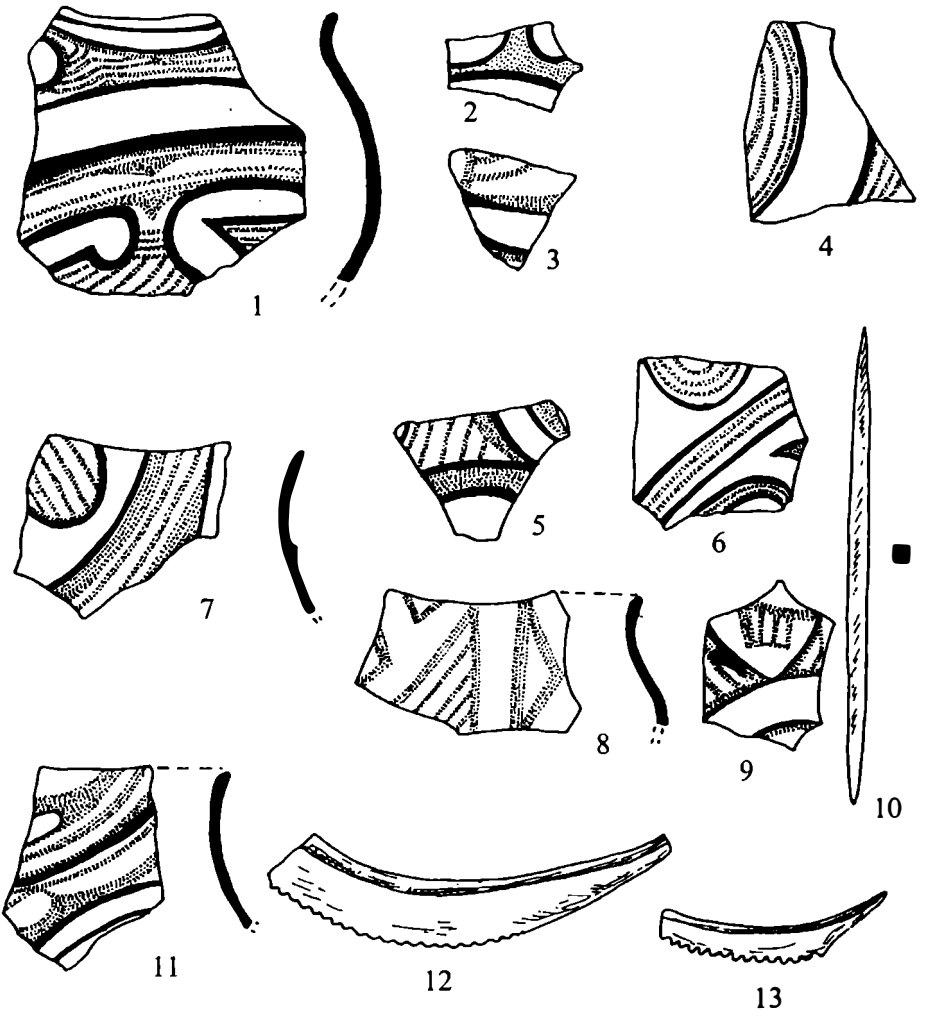

Fig. 36. Sabatinovka I. Ceramică (după A.V. Dobrovolski).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

20.1. Com. **Terebna**, s. *Terebna*. Staţiunea este situată pe malul stâng, înalt, al râului Racovăţul Sec, vizavi de marginea de SV a satului, la altitudinea de 80-100 m de la nivelul apei. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 200 x 180 m. Au fost recoltate fragmente ceramice cu decor incizat şi pictat policrom. A fost descoperită de V. Marchevici în anul 1978. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Maket*, p. 352.

21.1. Com. **Târnova**, s. *Târnova*. Aşezarea se află situată pe un promontoriu, la 2,5 km NV de sat, pe malul de NV al unui iaz. Vestigiile se observă la adâncimea de 1,20 – 1,50 m de la suprafaţa actuală a solului. Au fost culese percutoare, retuşoare, piese componente pentru seceri, gratoare, sfredele etc. Complexul ceramic a fost divizat în următoarele categorii: grosieră, cu decor incizat, canelat şi pictat. Staţiunea a fost semnalată de I. Borziac şi O. Leviţki în anul 1980. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

XX. Raionul Floreşti

10.2. Com. **Ghindeşti**, s. *Hârtop*. Hârtop II. Staţiunea este situată pe partea stângă a unei văi între marginea de NE a satului şi iaz. Dimensiunile aproximative ale staţiunii sunt de 500 x 500 m. Multe construcţii au fost deteriorate de arătura adâncă. Au fost recoltate fragmente ceramice cu ornament incizat şi pictat, piese de silex, două statuete antropomorfe etc. A fost depistată de V. Marchevivi în anul 1986.
Bibl. *Marchevici*, 1987, p. 49-50.

18. Com. **Nicolaevca**, s. *Nicolaevca*. Aşezarea se găseşte pe un promontoriu de pe partea dreaptă a unei văi dintre satele Valea Norocului (raionul Sângerei) şi Nicolaevca, vizavi de fostul sat Eminesti. Dimensiunile aproximative ale staţiunii sunt de 150 x 150 m. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM. A fost descoperită de V. Bikbaev în anul 1974.

22. Com. **Putineşti**, s. *Putineşti*. Putineşti II. Aşezarea se află la 1 km E de biserica satului şi e situată pe prima terasă a malului stâng al râului Răut, în locul "Valea în plan". Ea a fost descoperită de V. Marchevici în anul 1955. În anul 1989, V. Sorokin a efectuat săpături, în urma cărora s-a dovedit că situl are mai multe nivele de locuire: Precucuteni-Tripolie A, Cucuteni A şi B, Sântana de Mureş-Cerneahov şi epoca medievală. În nivelul Cucuteni A s-au cercetat resturile unui bordei de formă ovală neregulată cu dimensiunile de 4,50 x 3,20 m. În locuinţă s-a descoperit un atelier de prelucrare a silexului. În stratul de cultură şi în bordei au fost atestate următoarele categorii ceramice: grosieră (51,4%), cu decor canelat (28,9%), cu ornament incizat (9,1%), cu decor pictat (9,8%) şi Cucuteni C (0,8%). Materialele şi documentaţia de şantier se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Marchevici*, 1973; *Sorokin*, 1990.

22.1. Com. **Putineşti**, s. *Putineşti*. Putineşti III. Staţiunea se găseşte în punctul "Pe şes" sau "Podul Dobrâi" la 6 km NV de sat şi la aproximativ aceeaşi distanţă, în amonte, de la confluenţa râurilor Răut şi Cubolta. Ea este situată pe un promontoriu de pe malul drept al râului Cubolta. Pe laturile de N şi V aşezarea este protejată de pante relativ abrupte, accesul făcându-se pe laturile de S şi E. În anii 1989-1991 V. Sorokin a întreprins săpături în urma cărora au fost degajate vestigiile a 5 locuinţe de suprafaţă şi a două semibordeie. Locuinţele de suprafaţă sunt de formă rectangulară, cu dimensiunile de 35-97 m^2. Semibordeiele au formă ovală (L3) şi rectangulară (L4) cu colţurile rotunjite. În anul 1989 staţiunea a fost cercetată de V.P. Dudkin prin metoda rezistivităţii solului. Astfel s-a constatat că satul eneolitic ocupă o suprafaţă de 5 ha şi este format din 95 de construcţii. Locuinţele sunt dispuse pe trei şiruri paralele şi totodată sunt grupate în jurul unor curţi cu sau libere de construcţii. În sectorul de N casele formează un semicerc. Săpăturile au confirmat dispunerea caselor pe teren; indicată de V.P. Dudkin. După complexul ceramic,

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Fig. 37. Kudrincy. Ceramică (după T.S. Passek).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

aşezarea poate fi atribuită aspectului regional Drăguşeni-Jura. Situl a fost semnalat de V. Marchevici în anul 1995.
Bibl. *Marchevici*, 1973; *Sorokin*, 1990, 1991, 1992, 1993.

23. Com. **Rădulenii Vechi**, s. *Rădulenii Vechi*. Rădulenii Vechi I. Aşezarea se află la 1 km SV de sat. Dimensiunile aproximative sunt de 350 x 250 m. Situl a fost complet distrus de construcţiile fermei de vite a gospodăriei locale. A fost descoperită de V. Marchevici în anul 1955.
Bibl. *Marchevici*, 1973.

XXI. Raionul Glodeni

2.2. Com. **Camenca**, s. *Buteşti*. Buteşti I. Staţiunea se află pe un promontoriu de calcar situat pe malul stâng al râului Camenca şi se întinde de-a lungul râului. Dimensiunile aproximative sunt de 100 x 350 m. A fost semnalată de N.A. Chetraru în anul 1960. Au fost culese fragmente ceramice cu decor incizat, canelat şi pictat. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Marchevici*, 1973, p. 71.

4. Com. **Cobani**, s. *Cobani*. Situl este situat la 3 km SE de sat. A fost descoperit de V. Sorokin în anul 1984 şi în acelaşi an a fost sondat. Au fost recoltate fragmente ceramice, figurine antropomorfe cu decor incizat, piese de silex. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

7.1. Com. **Fundurii Vechi**, s. *Fundurii Noi*. Fundurii Noi III. În împrejurimile satului se află o aşezare din faza Cucuteni A. Materialele recoltate în anul 1973 se păstrează la MA al AŞ din RM.

15.1. Com. **Sturseşti**, s. *Sturseşti*. Staţiunea este situată la marginea de S a satului pe panta unei văi, vizavi de ferma de bovine a gospodăriei locale. Au fost culese fragmente ceramice şi unelte. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Maket*, p. 175.

XXIV. Raionul Ialoveni

7.2. Com. **Horodca**, s. *Horodca Mare*. Sit cu resturi culturale din mai multe perioade istorice. Se găseşte la 1 km V-SV de satul Horodca Nouă în punctul "La cetate" sau "Cetăţuia", la izvoarele unui afluent de dreapta al pârâului Horodca, pe un platou înalt limitat din trei părţi de pante abrupte. Dimensiunile aproximative ale staţiunii sunt de 260 x 180 m. Ea este parţial deteriorată de alunecările de teren. A fost descoperită de G.D. Smirnov în anul 1946 şi în anul următor sondată de T.S. Passek.
Bibl. *Passek*, 1949, p. 58-59.

14.1. Com. **Ruseştii Noi**, s. *Ruseştii Noi*. Ruseştii Noi I. Staţiunea se află la marginea de SE a satului şi e situată în lunca pârâului Botna. A fost semnalată de L.L. Polevoi în anul 1959. În anii 1962-1964 a efectuat săpături V. Marchevici, în urma cărora s-a constatat că staţiunea este pluristratigrafiată. Au fost descoperite materiale ale civilizaţiilor ceramicii liniare, Precucuteni-Tripolie A, Cucuteni A şi B, Sântana de Mureş-Cerneahov şi din evul mediu timpuriu (sec. VII-VIII). În nivelul Cucuteni A au fost degajate vestigiile a două locuinţe de suprafaţă. După complexul ceramic aşezarea poate fi atribuită aspectului regional Hăbăşeşti. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Marchevici*, 1970, 1973; *Kusurgăceva*, 1970, *Pogoževa*, 1983.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

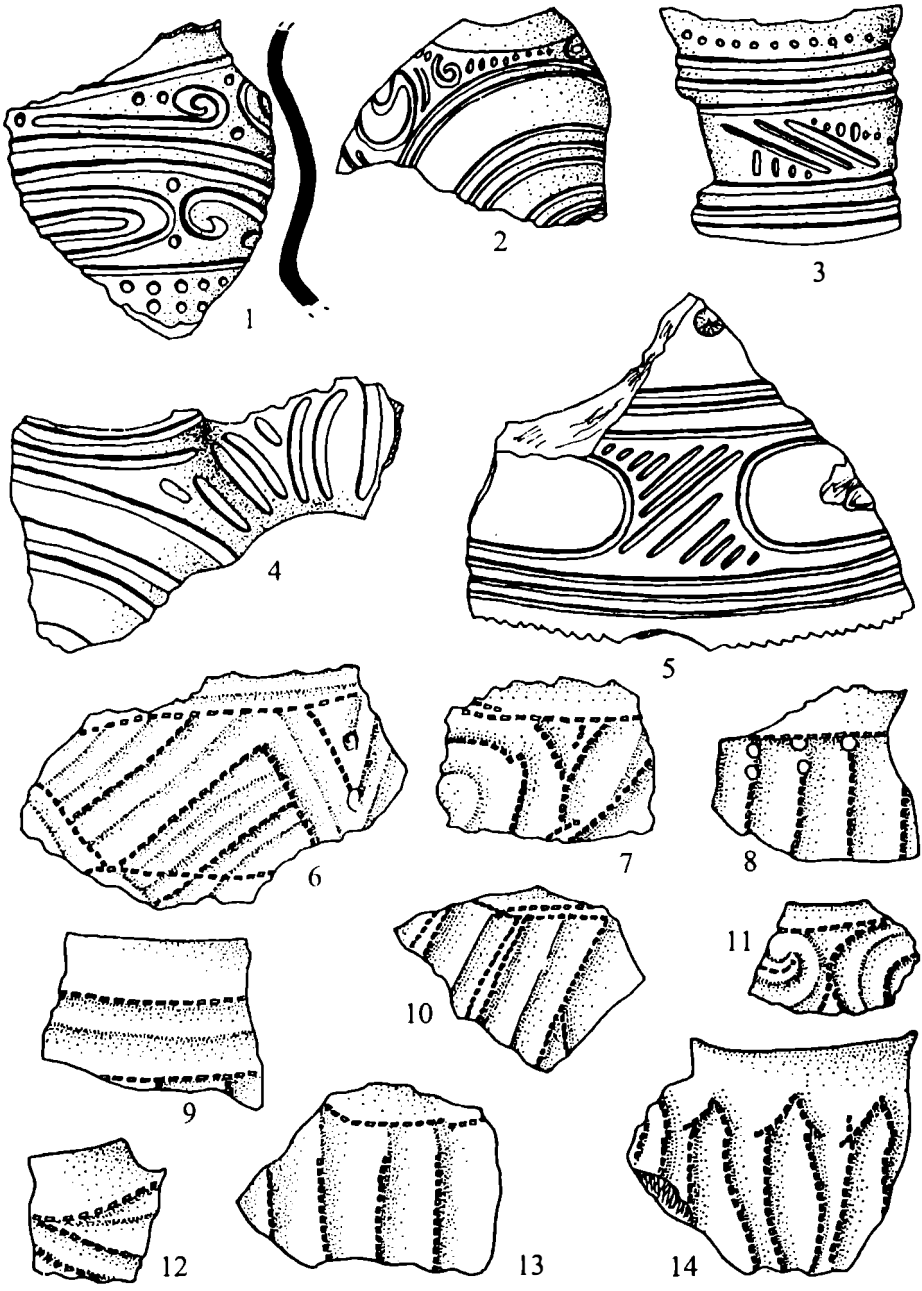

Fig. 38. Borisovka. Ceramică (după T.S. Passek).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

XXVII. Raionul Ocniţa

4.1. Com. **Cepeleuţi**, s. *Cepeleuţi*. Cepeleuţi I. Aşezarea este situată între marginea de SE a satului şi iaz, pe partea dreaptă a unei văi, în locul numit "La iaz". Dimensiunile aproximative ale aşezării sunt de 200 x 280 m. A fost culeasă ceramică cu ornament incizat şi pictat. Informaţiile provin de la elevii şcolii din sat.
Bibl. *Marchevici*, 1973, p. 54.

7.1. Com. **Dângeni**, s. *Dângeni*. Dângeni IV. Staţiunea se află pe un promontoriu, în apropierea satului, pe partea de N a unei văi, în punctul "Hârtop". A fost recoltată ceramică cu ornament incizat şi pictat. A fost semnalată de P.P. Bârnea în anul 1959. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Bârnea, Bejlekci*, 1969

12.1. Com. **Mereşeuca**, s. *Mereşeuca*. Mereşeuca I. Sit cu resturi culturale din mai multe perioade istorice. Se află la 260 m E de sat, în punctul Cetăţuia, pe malul drept al Nistrului, între şosea şi calea ferată. Cea mai mare parte a sitului este acoperită cu pădure, cu excepţia unui sector de la N. A fost descoperit de expediţia condusă de T.S. Passek în anul 1949. În anul următor se efectuează un sondaj. În anul 1975 a efectuat un nou sondaj V.A. Dergacev. Săpături au întreprins V. Sorokin, I. Vlasenko (1980) şi I. Vlasenko (1984). Patru niveluri ale sitului aparţin complexului cultural Cucuteni-Tripolie.
Bibl. *Passek*, 1952; *Dergacev*, 1980; *Sorokin*, 1983a, 1983b; *Sorokin, Vlasenko*, 1985; *Vlasenko*, 1983.

XXVIII. Raionul Orhei

15.3. Com. **Jora de Mijloc**, s. *Jora de Sus*. Aşezarea se găseşte la 0.5 km V de sat, în locul "Pe şes". Ea ocupă un promontoriu de pe malul drept al Nistrului, orientat S-N. A fost descoperită de I. Borziac şi I. Manzura în anul 1980. În anul următor, V. Sorokin a întreprins săpături sistematice cercetând resturile a două locuinţe de suprafaţă şi a două semibordeie. Locuinţele de suprafaţă au dimensiunile de 7 x 6 m şi 7,4 x 6,60 m. Semibordeiele aveau forma ovală şi rectangulară cu colţurile rotunjite. Complexul ceramic a fost divizat în următoarele categorii: grosieră (51,6%), cu decor incizat (3,9%), cu decor canelat (5.4%), cu decor pictat (38,6%) şi Cucuteni C (0,5%). Aşezarea se încadrează în aspectul regional Hăbăşeşti. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Dergacev, Sorokin*, 1986; *Sorokin*, 1991, 1993a.

22.1. Com. **Pohorniceni**, s. *Pohorniceni*. Sit cu stratigrafie multiplă. Este situat la 3 km SSV de sat şi la 0.8 km NE de drumul Orhei-Brăneşti, pe panta înaltă a unei văi. A fost descoperit de V. Haheu în anul 1984 şi cercetat de acelaşi arheolog un an mai târziu prin săpături sistematice. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Haheu*, 1985.

29.1. Com. **Trebujeni**, s. *Trebujeni*. Printre materialele provenite din cunoscutul sit pluristratigrafiat Orheiul Vechi se află şi fragmente de ceramică din faza Cucuteni A. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM (numărul de inventar 642).

XXIX. Raionul Râbniţa

10.1. Com. **Jura**, s. *Jura*. Staţiunea se găseşte la marginea de S a satului, pe malul stâng al Nistrului, la altitudinea relativă de 2 --2,50 m. A fost cercetată prin săpături de S.N. Bibikov în anul 1952. Resturile locuinţelor se observă în ruptura malului. Au fost studiate, parţial, trei locuinţe de suprafaţă. A fost recoltată o bogată colecţie de ceramică şi piese de silex etc. Materialele se păstrează în fondurile Institutului de Arheologie al AŞ din Ucraina şi

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

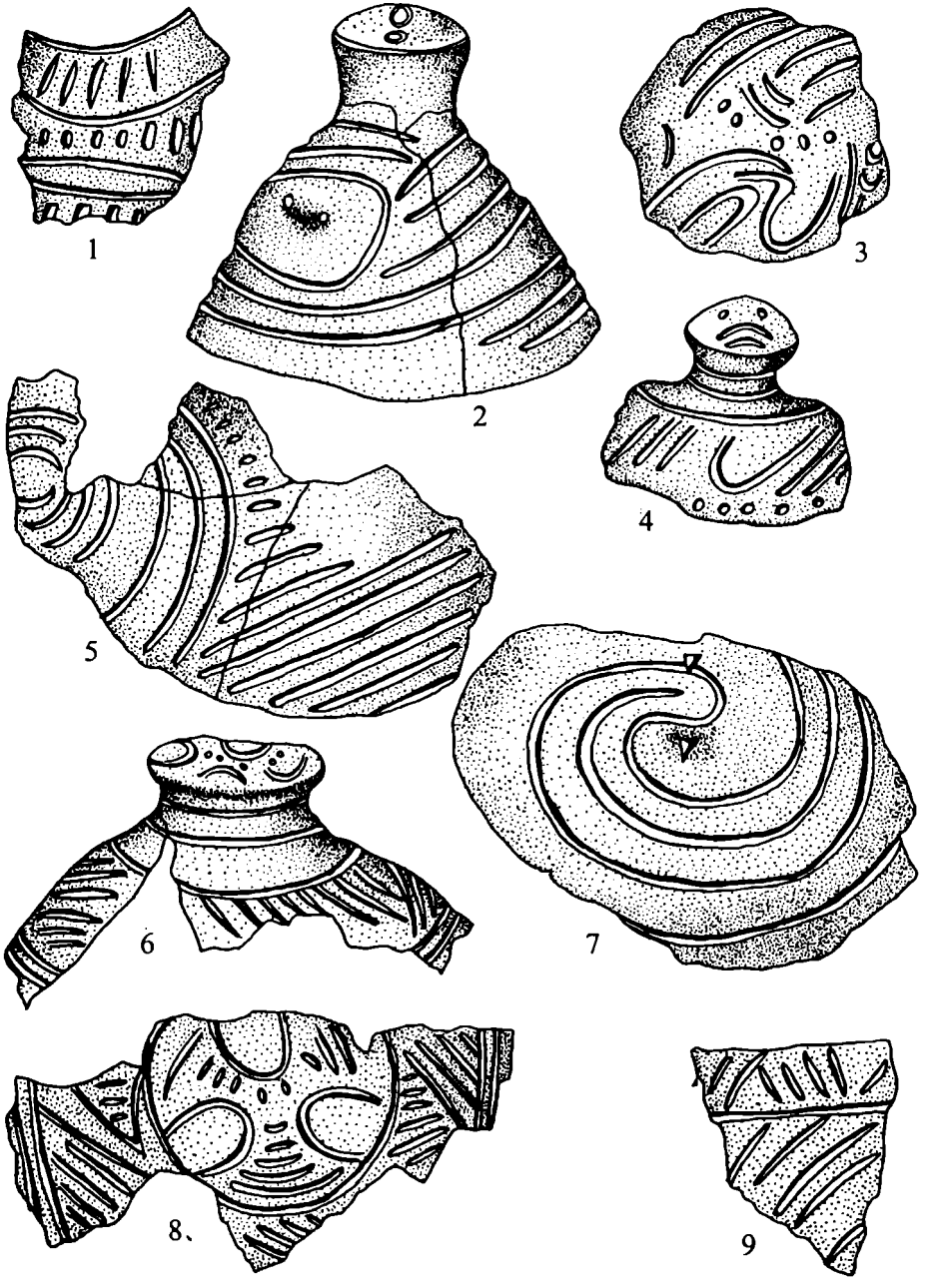

Fig. 39. Pečiora. Ceramică incizată (după E.K. Černyš).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

la Ermitaj. Actualmente staţiunea se află sub apele lacului de acumulare al hidrocentralei de la Dubăsari.
Bibl. *Bibikov*, 1954; *Burdo, Constantinescu, Leaško, Son*, 1991, p. 22.

17.1. Com. **Popenchi**, s. *Popenchi*. Aşezarea se află la marginea de S a satului, pe malul stâng al Nistrului. În ruptura malului se observă resturile materiale ale aşezării. A fost cercetată de S.N. Bibikov în anul 1952.
Bibl. *Bibikov*, 1954.

18.2. Com. **Sovietskoe**, s. *Vasilievca*. Staţiunea este situată la 500 m NV de şoseaua Molochişul Mare-Plopi, la N de ferma de porcine a gospodăriei locale, pe un versant de platou. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 300 x 200 m. A fost descoperită de V. Haheu în anul 1982. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

XXX. Raionul Râşcani

1.3. Com. **Alexăndreşti**, s. *Cucuieţii Vechi*. Staţiunea se găseşte pe o terasă a malului stâng al râului Camenca, la marginea de SE a satului, deasupra malului de NV al iazului cu numele de Bulhac. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 800 x 250 m. A fost descoperită de V. Bikbaev în anul 1992. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

5.1. Com. **Corlăteni**, s. *Corlăteni* (denumirea veche a satului – Leadoveni). Aşezarea se află pe prima terasă a pârâului Copăceanca (afluent al Răutului) la aproximativ 2,8 km SV de sat şi la 0,4 km în amonte de gura pârâului. A fost descoperită în anul 1976 şi cercetată prin metoda aerofotometriei de V. Bikbaev. Planul aerofotometric indică dispunerea construcţiilor în cercuri concentrice. În afară de ceramica din faza Cucuteni A s-a mai recoltat ceramică aparţinând culturii Noua. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Sorokin*, 1993b.

6.1. Com. **Costeşti**, s. *Costeşti*. Staţiunea se găsea la marginea de SE a satului pe un promontoriu de pe malul stâng al râului Ciugur, în locul numit "La moara lui Petrea". Au fost recoltate fragmente de ceramică din faza Cucuteni A, a culturii Noua şi din epoca medievală. A fost descoperită de I. Hâncu în anul 1986. În prezent se află sub apele lacului de acumulare de la Costeşti. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Fiodorov, Čebotarenco*, 1974, p. 22.

6.1. Com. **Costeşti**, s. *Costeşti*. Costeşti IV. Aşezarea se află în apropierea satului pe un promontoriu format de malul stâng al râului Ciugur şi un pârâu. Ceramica culeasă este decorată cu incizii, caneluri şi pictată policrom. A fost semnalată de N.A. Chetraru în anul 1958.
Bibl. *Ketraru*, 1964.

7.1. Com. **Duruitoarea**, s. *Duruitoarea*. Duruitoarea I. Staţiunea se află la 250 m SE de la extremitatea de S a satului, pe un promontoriu înalt cu laturile stâncoase, format la joncţiunea unei văi cu canionul pârâului Duruita, pe malul stâng al acestuia. Suprafaţa ei este de aproximativ 250 x 250 m. A fost depistată de N. Chetraru în anul 1958, care a recoltat de la suprafaţă resturile unei locuinţe. Au mai fost recoltate numeroase piese de silex (nuclee, percutoare, gratoare, vârfuri de săgeată, lame retuşate, aşchii etc.). Se presupune că în locuinţă se afla un atelier de prelucrare a silexului. În anul 1973, E.K. Černyš şi V. Marchevici au degajat vestigiile unei locuinţe de suprafaţă cu dimensiunile de 17 x 6,50 m. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Ketraru*, 1964; *Marchevici, Černyš*, 1974.

7.1. Com. **Duruitoarea**, s. *Duruitoarea*. Duruitoarea II. Aşezarea este situată pe un promontoriu înalt, format la joncţiunea unei văi cu pârâul Duruita, la 400 m SE de biserica satului.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

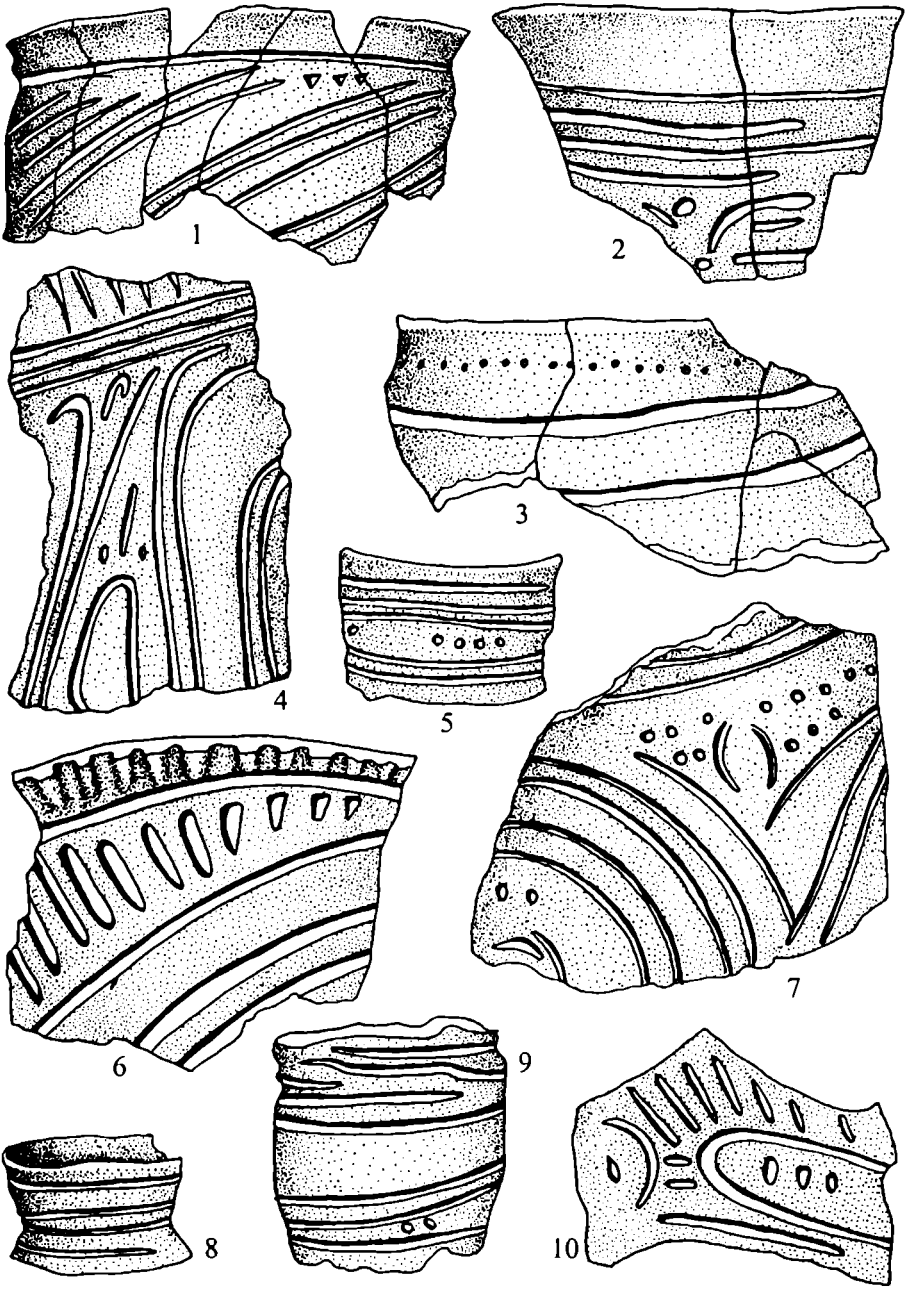

Fig. 40. Pečiora. Ceramică incizată (după E.K. Černyš).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 300 x 200 m. A fost semnalată de N.A. Chetraru în anul 1958. Au fost constatate două niveluri de locuire cucuteniene din fazele A şi B.
Bibl. *Maket*, p. 623.

14.1. Com. **Pelinia**, s. *Pelinia*. Pelinia IV. Aşezarea se află la 4,5 km NV de extremitatea de V a satului, la 0,4 km N-NV de la marginea de N a satului Ciobanovca, pe un promontoriu de pe malul stâng al râului Răut, în punctul "Moşia lui David". A fost descoperită de V. Bikbaev în anul 1993. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 250 x 250 m. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

17.1. Com. **Pociumbeni**, s. *Druţa*. Druţa I. Aşezarea este situată pe un promontoriu înalt de 80 m, de la confluenţa râului Ciugureţ cu Ciugur. Are dimensiunile de 2 ha. Săpături sistematice au fost întreprinse de N.V. Ryndina în anii 1982-1984. Au fost degajate 5 locuinţe de suprafaţă. Casele sunt de formă rectangulară şi au dimensiunile de 43 – 112 m^2. Ele erau dispuse în grupuri compacte şi distanţa dintre ele nu depăşea 1,50 m. Autorul săpăturilor presupune că astfel de grupuri erau în aşezare nu mai puţine de 5. Numărul locuitorilor staţiunii a fost apreciat la 100-120 oameni. Aşezarea a fost încadrată de N.V. Ryndina în etapa Cucuteni A3, însă, după complexul ceramic, ea face parte din aspectul regional Drăguşeni-Jura. Materialele se află la Catedra de Arheologie a Universităţii de Stat "M.V. Lomonosov" din Moscova.
Bibl. *Ryndina*, 1984, 1985, 1986; *Ryndina, Angovatova*, 1990; *Balabina*, 1988.

17.1. Com. **Pociumbeni**, s. *Druţa*. Druţa VI. Aşezarea este situată la 2,2 km SE de marginea de S a satului, la 1,4 km SE de răscrucea şoselei Râşcani-Văratic, pe malul stâng al râului Ciugur, în aval de digul unui iaz. A fost descoperită de V. Marchevici în anul 1982. Dimensiunile aproximative ale staţiunii sunt de 250 x 80 m. Grosimea stratului de cultură este de 0,30 – 1,20 m. În cursul sondajelor s-a constatat că situl are două niveluri de locuire cucuteniene din fazele A şi B. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Maket*, p. 621.

17.2. Com. **Pociumbeni**, s. *Pociumbeni*. Pociumbeni I. Staţiunea este situată la 0,7 km N de extremitatea de NE a satului, pe malul drept al râului Ciugur, în punctul Nisipării. Grosimea nivelului de cultură este de 0,40 – 0,60 m. Dimensiunile aproximative ale aşezării sunt de 200 x 100 m. Situl are trei niveluri de locuire cucuteniene din fazele A, A-B şi B. A fost descoperit de V. Bikbaev în anul 1982. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

20.1. Com. **Sturzeni**, s. *Sturzeni*, Sturzeni I. Staţiunea se află pe malul de NV al unui iaz, pe un promontoriu format la confluenţa a două pâraie, în punctul "Sălişte". Punctul se găseşte la 1,1 km N-NE de marginea de N a satului şi la 1,5 km S-SV de şoseaua Râşcani-Costeşti. Pe teritoriul sitului se află doi tumuli. Staţiunea are depuneri ale civilizaţiilor Cucuteni-Tripolie (faza Cucuteni A), Noua şi Sântana de Mureş-Cerneahov. A fost semnalată de I. Musteaţă în anul 1984 şi în acelaşi an a fost verificată de V. Marchevici. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Maket*, p. 667.

24.1. Com. **Văratic**, s. *Costeştii Noi*. Aşezare cu resturi culturale din mai multe perioade istorice: Cucuteni A, Hallstatt, necropolă plană a culturii Sântana de Mureş-Cerneahov. Se găseşte la 1,75 km V-SV de extremitatea de V a satului Duruitoarea Nouă, în partea de NV a localităţii, în partea de NV a unui promontoriu înalt de pe malul de E al lacului de acumulare de la Costeşti. Staţiunea se află parţial sub apele lacului. A fost descoperită de N.A. Chetraru în anul 1958 şi verificată de V. Bikbaev în anul 1993. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 300 x 300 m. Materialele se păstrează la MA al AŞ din

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

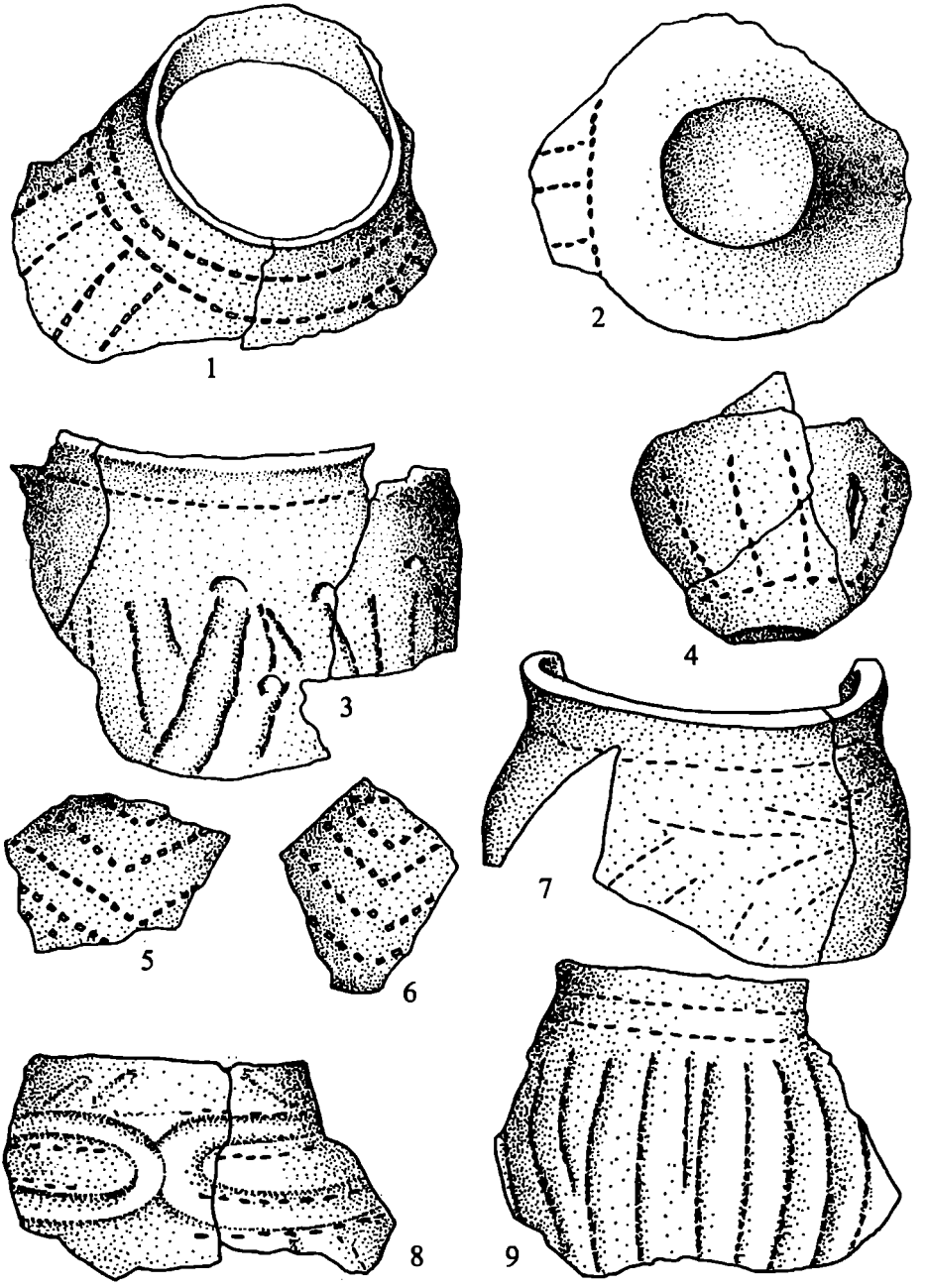

Fig. 41. Pečiora. Ceramică canelată şi imprimată (după E.K. Černyš).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

RM.
Bibl. *Ketraru*, 1964

24.2. Com. **Văratic**, s. *Duruitoarea Nouă*. Situl se află pe prima terasă a râului Ciugur. A fost descoperit de V. Marchevici în anul 1973 şi cercetat prin săpături metodice de E.K. Cernyš în anii 1974-1975; în urma acestora au fost degajate locuinţe de suprafaţă cu dimensiunile de 40-88 m^2. Pe perimetrul unor locuinţe au fost observate gropile de stâlpi de la scheletul casei şi amprente de blăni de lemn. După cum a menţionat autoarea săpăturilor, locuinţele erau organizate în grupuri. În afară de materiale cucuteniene au mai fost descoperite complexe ale culturii Sântana de Mureş-Cerneahov şi ceramică medievală. O parte din materiale se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Černyš, Popova*, 1975; *Černyš, Marchevici*, 1976.

24.3. Com. **Văratic**, s. *Văratic*. Văratic VI. Aşezarea este situată la marginea de NE a satului, pe prima terasă a malului stâng al râului Ciugur. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 250 x 250 m. Parţial este inundată de apele lacului de acumulare de la Costeşti. A fost semnalată de V. Bikbaev în anul 1983. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Maket*, p. 612.

XXXI. Raionul Rezina

5.1. Com. **Echimăuţi**, s. *Echimăuţi*. Echimăuţi. Aşezarea are o stratigrafie multiplă şi se află la 2 km NE de sat, pe dreapta şoselei Orhei-Rezina, în punctul "La cetăţuie". A fost parţial distrusă. Dimensiunile aproximative ale aşezării sunt de 500 x 200 m. A fost descoperită de expediţia condusă de T.S. Passek în anul 1947.
Bibl. *Passek*, 1949a, *Marchevici*, 1973.

16. Oraşul **Rezina**. *Stohnaia I*. Staţiunea se găseşte la NV de sat (actualmente o suburbie a oraşului), pe partea stângă a drumului Echimăuţi-Rezina. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 300 x 400 m. Au fost recoltate materiale din faza Cucuteni A, hallstattiene şi medievale timpurii. A fost semnalată de expediţia condusă de T.S. Passek în anul 1947.
Bibl. *Passek*, 1949a, *Marchevici*, 1973.

XXXII. Raionul Sângerei

1.1. Com. **Alexăndreni**, s. *Alexăndreni*. Aşezarea este situată la distanţa de 1,5 km N de localitate. Pe o suprafaţă de aproximativ 2 ha, după arat, se observă bucăţi de lut ars de la construcţii, fragmente de ceramică, pietre de râşniţă etc. S-a găsit o strachină cu decor incizat, un topor de piatră, vârfuri de săgeată, lame cu retuşe, percutoare etc. A fost semnalată de I. Moroşanu în anul 1928.
Bibl. *Moroşanu*, 1928.

1.2. Com. **Alexăndreni**, s. *Tâpleţeşti*. Staţiunea, cu resturi culturale din faza Cucuteni A şi cultura Noua, se află pe terasa de pe malul stâng al râului Răut la 250 m NE de marginea de NE a satului. Dimensiunile aproximative ale aşezării sunt de 200 x 100 m. Parţial a fost distrusă de o lutărie. A fost descoperită de V. Bikbaev în anul 1977. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

4. Com. **Bilicenii Vechi**, s. *Bilicenii Vechi*. Bilicenii Vechi VIII. Aşezarea se găseşte la 1 km N de sat şi la 1,5 km SE de ferma de vite a gospodăriei locale, pe un promontoriu format la joncţiunea văilor "La sterpa" şi "Condurache". Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 200 x 350 m. A fost depistată de V. Bikbaev în anul 1975. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

4. Com. **Bilicenii Vechi**, s. *Bilicenii Vechi*. Bilicenii Vechi X. Aşezarea se află la 1,5 km V-SV de biserica satului, pe un promontoriu de pe malul drept al pârâului Ciulucul Mare, în punctul "Râpa lui Anton". Dimensiunile aproximative ale staţiunii sunt de 350 x 350 m. A fost semnalată de V. Bikbaev în anul 1975. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

22.1. Com. **Sângereii Noi**, s. *Sângereii Noi*. Situl, cu resturi culturale din faza Cucuteni A şi evul mediu dezvoltat, este situat pe un promontoriu de la confluenţa râului Soloneţ cu un pârâu. Aşezarea se află la 1 km NE de biserica satului şi la 0,5 km SE de ferma de vite a gospodăriei locale. A fost descoperită de V. Bikbaev în anul 1974. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

XXXIV. Raionul Soroca

3.1. Com. **Bulboci**, s. *Bulboci*. Bulboci I. Aşezarea este situată pe malul stâng al râului Căinari, în punctul "La ferme". O bună parte a teritoriului ei este ocupat de construcţiile fermei de vite. În ruptura malului, la adâncimea de 0,60 – 0,70 m de la suprafaţa actuală a solului, se observă resturile construcţiilor şi stratul bogat în vestigii arheologice. A fost recoltată ceramică grosieră, cu decor incizat, canelat şi pictat. Prezintă interes o statuetă unicat zoomorfă (un berbec?), care are montat pe cap două sârmuliţe de cupru. Informaţiile despre aşezare au fost furnizate de un locuitor al satului Melnic şi verificate de V. Marchevici în anii 1967 şi 1970. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Marchevici*, 1973, 1981.

3.1. Com. **Bulboci**, s. *Bulboci*. Bulboci II. Staţiunea se găseşte la 2,7 km V de sat, în punctul "Valea păpuşoaclor", pe malul stâng al unui pârâu, pe o pantă lină. Parţial este distrusă. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 150 x 100 m, fiind descoperit de I. Borziac în anul 1976. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

7.1. Com. **Cremenciug**, s. *Cremenciug*. Cremenciug II. Aşezarea se află la marginea de NE a satului, pe malul drept al Nistrului. Prin staţiune trece drumul spre satul Oclanda. Dimensiunile aproximative ale aşezării sunt de 300 x 250 m. Situl este deteriorat parţial. A fost descoperit de V. Marchevici în anul 1969.
Bibl. *Marchevici*, 1973.

7.2. Com. **Cremenciug**, s. *Sobari*. Sobari II. Staţiunea este situată la 1,5 km NV de sat, pe partea dreaptă a unei văi. Dimensiunile ei aproximative sunt de 150 x 100 m. A fost semnalată de E.A. Rikman în anul 1962. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Marchevici*, 1973, p. 89.

12.2. Com. **Hristici**, s. *Zastânca*. Zastânca III. Staţiunea se află la 100 m V de sat şi e situată pe partea stângă a râului Ocolina. Dimensiunile aproximative ale ei sunt de 270 x 200 m. Aşezarea este parţial deteriorată. S-a recoltat ceramică cu decor incizat şi pictat. Situl a fost depistat de V. Marchevici în anul 1970.
Bibl. *Marchevici*, 1973.

18.1. Com. **Rădi-Cereşnovăţ**, s. *Rădi-Cereşnovăţ*. Rădi-Cereşnovăţ I. Staţiunea este situată la 0,7 km E de sat pe panta dreaptă a unei văi, în locul "La şosea". La suprafaţa sitului se observă resturile construcţiilor (bucăţi de lut ars). Dimensiunile aproximative ale aşezării sunt de 300 x 170 m. Au fost recoltate fragmente de ceramică cu ornament incizat şi pictate policrom. A fost semnalată de V. Marchevici în anul 1962.
Bibl. *Marchevici*, 1973.

19.1. Com. **Rubelniţa**, s. *Rubelniţa*. În împrejurimile satului se află o aşezare din faza Cucuteni A. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

20.2. Com. **Schineni**, s. *Schinenii Noi*. Staţiunea este situată pe partea dreaptă a văii Balicele, la 100 m S de sat. Parţial este distrusă. A fost descoperită de I. Borziac în anul 1993.

21.2. Com. **Slobozia-Cremene**, s. *Slobozia-Vărăncău*. Slobozia-Vărăncău IV. Aşezarea se găseşte la 1 km în amonte de sat. pe un promontoriu format de Nistru şi pârâul Işnovăţ. La suprafaţa aşezării se observă 17 pete de bucăţi de lut ars de la construcţii. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 300 x 180 m. Au fost culese fragmente ceramice cu decor incizat sau pictate policrom. A fost semnalată de V. Marchevici înanul 1962. Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Marchevici*, 1973.

22.1. **Soroca**. Aşezarea este situată pe malul drept al Nistrului în zona bazei de turism. Grosimea stratului arheologic este de 0,50 – 1.50 m. În ruptura malului se observă resturile construcţiilor de suprafaţă şi ale bordeielor. Au fost recoltate unelte de silex şi piatră, ceramică grosieră sau cu decor incizat şi pictat. Nu lipsesc cupele cu pereţii subţiri, ornamentate cu caneluri. A fost descoperită în anul 1956 de V. Marchevici.
Bibl. *Maket*, p. 676.

22. Or. **Soroca**. În fondurile MA al AŞ din RM se păstrează ceramică din faza Cucuteni A dintr-o staţiune din zona fabricii de cărămidă, descoperită în anul 1960.

22. Or. **Soroca-Cetate**. Printre materialele depistate în timpul săpăturilor din cetate se găsesc şi materiale din faza Cucuteni A. Săpături metodice în cetate au efectuat L.L. Polevoi (1956) şi G.F. Čebotarenco (1959-1960, 1968-1969). Materialele se păstrează la MA al AŞ din RM.
Bibl. *Čebotarenko*, 1964, 1972, 1984.

27.1. Com. **Văden**i, s. **Văden**i. Văden I. Staţiunea se află la NE de sat, în punctul "La iezătură" şi e situată pe panta stângă a unei văi şi malul stâng al iazului. Aşezarea este puternic deteriorată. A fost semnalată de V. Marchevici în anul 1959.
Bibl. *Marchevici*, 1973.

28.1. Com. **Voloviţa**, s. *Voloviţa*. Voloviţa III. Aşezarea era situată pe panta stângă a văii râului Racovăţ, în via gospodăriei locale, la SE de marginea satului. A fost complet distrusă. A fost descoperită de V. Marchevici în anul 1962.
Bibl. *Marchevici*, 1973.

XXXVI. Raionul Şoldăneşti

9.1. Com. **Hligeni**. s. *Hligeni*. Hligeni I. Aşezare cu vestigii culturale din mai multe perioade istorice. Se află la 0.5 km SE de sat, în punctul "La Roşa" şi e situată pe malul stâng al râului Cerna. Prin staţiune trece drumul spre satul Miguleni. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 250 x 400 m. A fost parţial distrusă de o carieră de piatră. A fost depistată de V. Marchevici în anul 1954.
Bibl. *Marchevici*, 1955, 1973.

9.1. Com. **Hligeni**, s. *Hligeni*. Hligeni II. Staţiunea este situată pe partea stângă a unei văi, în punctul "La izvoare". Aşezarea este traversată de drumul spre Mateuţi. Dimensiunile aproximative sunt de 300 x 200 m. A fost descoperită de V. Marchevici în anul 1954.
Bibl. *Marchevici*, 1955, 1973.

14.1. Com. **Poiana**, s. *Poiana*. Poiana I. Aşezarea se găseşte pe malul drept al râului Nistru în vatra satului. Dimensiunile aproximative sunt de 300 x 180 m. Au fost culese fragmente ceramice cu decor incizat şi pictate policrom. A fost semnalată de V. Marchevici în anul

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

1954.
Bibl. *Marchevici*, 1955, 1973.

XL. Raionul Ungheni

16.1. Com. **Măgurele**, s. *Măgurele*. Măgurele I. Staţiunea se află la 3,6 km NV de sat şi e situată pe panta de S a înălţimii "Movila Măgurei". Altitudinea absolută a colinei este de 387,6 m. Au fost recoltate unelte de silex, fragmente ceramice cu ornamente incizate şi pictate policrom. Dimensiunile aproximative sunt de 200 x 170 m. Sectoarele de N, V şi S sunt afectate de eroziunea terenului. A fost descoperită de N.A. Chetraru în anul 1959.
Bibl. *Marchevici*, 1973.

38. Com. **Mănoileşti**, s *Rezina*. Situl, cu resturi culturale din mai multe perioade istorice, se află în marginea de NV a satului, fiind acoperit aproape în întregime de construcţiile şi grădinile acestuia şi ocupând terasa versantului drept al văii "Pe şes". A fost descoperit în 1995 de V. Bikbaev şi în acelaşi an a fost sondat. Conform observaţiilor de pe teren, aşezarea Cucuteni A are o suprafaţă de aproximativ 100 x 50 m. Au fost cercetate resturile a trei gropi cucuteniene, dintre care una poate fi considerată ca provenind de la un bordei. De asemenea s-au semnalat vestigiile a două locuinţe de suprafaţă. Materialele recoltate se păstrează la Muzeul de istorie şi etnografie din Ungheni.

BIBLIOGRAFIE

Ambrojevici C., *L'époque néolithique de la Bessarabie du Nord-Ouest*, în *Dacia*, III-IV, (1927-1932), 1933.

Ambrojevici C., *Raport asupra cercetărilor şi săpăturilor din jud. Hotin*, în *RMNA*, 1944.

Artomonov M.I., *Švedennopodil's'ka ekspedicija*, în *AP*, I, 1949.

Artomonov M.I., *Nekotorye itogi pjatilet'nih issledovanij Jugo-Podol'skoj arheologičeskoj ekspedicii*, în *KSM*, 4, 1955.

Balabina V.I., *Zoomorfnaja plastika tripol'skogo poselenija Drucy I*, în *SA*, 2, 1988.

Bârnea P.P., Bejlekči V.S., *Materialy k arheologičeskoj karte Poprut'ja*, în *Dalekoe prošloe Moldavii*, Chişinău, 1969.

Belanovskaja T.D., *Tripol'skoe poselenie Krasnostavka*, în *KSIIM*, 69, 1957.

Belen'kij Ju.L., Bobok N.A., *Geomorfologičeskoe pajonirovanie Moldavskoj SSR*, în *Problemy geografii Moldavii*, 10, Chişinău, 1975.

Berozovec' D.T., *Rozvidka u verhi'jah r. Švdennogo Bugu*, în *AP*, III, 1952.

Berg L.S., *Bessarabija*, Chişinău, 1993.

Bibikov S.N., *Arheologičeskie raskopkii u selenij Popenki i Žury na Dnestre v 1952 g*, în *KSIIM* 56, 1954.

Bibikov S.N., *Issledovanie tripol'skih pamjatnikov na Sredenem Dnestre*, în *KSM*, 4, 1955.

Biljaševs'kij M.F., *Borisivs'ke gorodišče*, în *Tripil'ska kul'tura Ukraini*, I, Kiev, 1926.

Borisovs'kij P.I., *Dejaki dopovlennja do arheologiščoi karti' sevedn'oi Naddnistrjanščini*, în *Arheologija*, IV, Kiev, 1950.

Burdo N.B., Constantinescu L.F., Ljaško S.N., Son N.A., *Katalog kollekcij naučnyh fondov kamenyj vek-eneolit*, Kiev, 1991.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Burdo N.B., Stanko V.N., *Eneolitičeskie nahodki na stojanke Mirnoe*, în *Drevnosti Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1981.

Calkin V.I., *Drevnejšie domašnie životnye Vostočnoj Evropy*, în *MIA*, 161, Moscova, 1970.

Čebotarenko G.F., *K voprosu o vremeni voznikovenija Sorokskoj kreposti*, în *MIAE*, Chişinău, 1964.

Čebotarenko G.F., *Sorokskaja krepost' – pamjatnik stariny*, Chişinău, 1984.

Childe V.G., *Schipenitz. A Late Neolithic Station with Painted Pottery in Bukowina*, în *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain an Ireland*, 53, 1923.

Černyš E.K., *Mnogoslojnyi pamjatnik u s. Pečiora na Južnom Buge*, în *ASGE*, I, Leningrad, 1959a.

Černyš E.K., *Rann'otripil's'ke poselennja Lenkivci na Seredn'omu Dnistri*, Kiev, 1959b.

Černyš E.K., *K istorii naselenija eneolitičeskogo vremeni v Srednem Pridnestrov'e (Po materialam mnogoslojnogo poselenija u s. Nezvisko)*, în *MIA*, 102, Moscova, 1962.

Černyš E.K., *Tripol'skie masterskie po obrabotki kremnja*, în *KSM*, III, Moscova, 1967.

Černyš E.K., *Mesto poselenij borisovskogo tipa v periodizacii tripol'skoj kul'tury*, în *KSM*, 142, 1975a.

Černyš E.K., *Itogi rabot Moldavskoj ekspedicii v 1974 g.*, în *Novejšie otkrytija sovetskih arheologov*, I, Kiev, 1975b.

Černyš E.K., *Eneolit Pravoberežnoj Ukrainy*, în *Eneolit SSSR*, Moscova, 1982.

Černyš E.K., Popova T.A., *Itogi rabot Moldavskoj ekspedicii*, în *AO*, 1975.

Černyš E.K., Marchevici V.I., *Issledovanija pamjatnikov tripol'skoj kul'tury na territorii Moldavii*, în *AO*, 1976.

Čmihov M.O., Černjakov I.T., *Hronologja arheologičnih pam'jatok epohi Midi-bronzi na territorii Ukraini*, Kiev, 1988.

Cvek E.V., *Tripol'skie poselenija Bugo-Dnestrovskogo meždureč'ja (K voprosu o vostočnom areale kul'tury Kukuteni-Tripol'e)*, în *Pervobytnaja arheologija – poiski i nahodki*, Kiev, 1980.

Cvek E.V., *Issledovanija v Bugo-Dneprovskom meždureč'e*, în *AO*, 1984.

Cvek E.V., *Savčenko Issledovanija v Bugo-Dneprovskom meždureč'e*, în *AO*, 1986.

Cvek E.V., *Issledovanija tripol'skih poselenij v bassejne r. Gornyi Tikič*, în *AO*, 1987.

Cvek E.V., *Svjazi tripol'skih plemen vostočnogo areala s eneolitičeskim naseleniem Moldavii*, în *Drevnejšie zemledel'cy i skotovody Severnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1991.

Cvek O.V., *Osoblivosti formuvannaja shidnogo p regionu tripil's'ko kukutenskoi spil'nosti*, în *Arheologija*, 51, Kiev, 1985.

Cvek O.V., *Dosidžennja poselenj tripil'koi kul'turi v basejni Pivdennogo Bugu*, în *Arheologični dosliđennja v Ukraini 1991 roku*, Luţc, 1993.

Cybeskov V.P., *Tripol'skoe poselenie vozle Berezovskoj GES*, în *KSO*, 1964.

Cybeskov V.P., *Nekotorye itogi issledovanija Berezovskogo poselenija*, în *MIASP*, 1971.

Cybeskov V.P., *Obrjad akrotinija v kul'ture tripol'skih plemen*, în *MIASP*, 8, Kiev, 1976.

David A.I., *Formirovanie teriofauny Moldavii v antropogene*, Chişinău, 1982.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

David A.I., *Novye materialy po srednegolocenovoj faune Moldavii*, în *Pliocen-antropogenovaja fauna Dnestrovsko-Prutskogo meždureč'ja*, Chişinău, 1986.

Dergacev V.A., *Pamjatniki epohi bronzy Moldavii*, Chişinău, 1973.

Dergacev V.A., *Pamjatniki pozdnego Tripol'ja*, Chişinău, 1980.

Dergacev V.A., Sorokin V.Ja., *O zoomorfnom skipetre iz Moldavii i proniknovenii stepnyh eneoliticeskih plemen v Karpato-Dunaiskie zemli*, *Izvestija-Chişinău*, I, 1986.

Dobrovol'skij A.V., *Perše Sabatinivs'ke poselennja*, în *AP*, IV, 1952.

Fedorov G.B., *Pruto-Dnestrovskaja ekspedicija Instituta arheologii AN SSR*, în *AO*, 1967.

Fedorov G.B., Čebotarenko G.F., *Pamjatniki drevnih slavjan (VI-XIII vv)*, Chişinău, 1974.

Gubskaja-Lyz' T.N., *Orudijnye kompleksy poselenij rezvitogo Tripol'ja Bugo-Dneprovskogo meždureč'ja*, în *I polevoj seminar. Rannezemledel'českie poselenija-giganty tripol'skoj kul'ture na Ukraine, Tal'janki-Veselyj Kut-Majdaneckoe*, 1990.

Hahcu V.P., *Otčet o rabotah Getskoj novostroečnoj arheologičeskoj ekspedicii v 1984 g.*, Chişinău, 1985 (manuscris).

Hutchinson R.W., Preston J.P., *Excavations at Niezwiska. Poland*, în *Anales of Archaeology and Anthropology*, XVII/1-2, 1930.

Hvoiko V.V., *Kamennyj vek Srednego Pridneprov'ja*, în *Trudy XI Arheologičeskogo s'ezda v 1899 g.*, I. Moscova, 1901.

Janušević Z.V., *Kul'turnye rastenija iugo-zapada SSSR po paleobotaničeskim issledovanijam*, Chişinău, 1976.

Kaindl R., *Prähistorisches aus der Bukowina*, în *Jahrbuch der K.K. Zentralkomission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischer Denkmäler*, Viena, I, 1903, II, 1904.

Kandyba O., *Schipenitz. Kunst und Geräte eines Neolithischen Dorfes*, Leipzig-Viena, 1937.

Kirkor A., *Sprawozdanie i wykaz zabutkow zlozonych Akademji Umiejetnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877*, în ZWAK, II, Cracovia, 1878.

Ketraru N.A., *Arheologičeskie razvedki v doline reki Čugur*, în *MIAE*, 1964.

Kolesnikov A.G., Kolesnikova V.A., *Pamjatniki tripol'skoj kul'tury etapa B1 v Srednem Podnestrov'e*, în *Aktual'nye problemy arheologičeskih issledovanij v Ukrainskoj SSR. Tezisy dokladov republikaskoj konferencii molodyh učenyh*, Kiev, 1981.

Kopernicki J., *Pozsukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem w spolnie z p. Wladysawen Prybyslawskim, dokonane w r. 1877*, în *ZWAK*, II, Cracovia, 1878.

Korobkova G.F., *Tripol'skie motygi i problema tripol'skogo zemledelja*, în *Jubilenaja konferencija "150 let Odesskogo arheologičeskogo muzeja AN USSR". Tezisy dokladov*, Kiev, 1975.

Korobkova G.F., *Hozjaistvennye kompleksy rannyh zemledel'česko-skotovodčeskih obščestv Juga SSSR*, Leningrad, 1987.

Kozlowski L., *Budowle kultury ceramiki malowanej w swietle badan przeprowandozonych w Koszylowski, Niezwiskach, Buczaczu*, Lvov, 1930.

Kozlowski L., *Zarys pradziedziejow Polski poludniowo-wschondiej*, Lvov, 1939.

Kravec V.P., *Rannetripol's'ke poselennja v Gorodnišči na Dnistri*, în *NZI*, II, Kiev, 1954.

Kravec V.P., *Izučenie pozdnetripol'skih pamjatnikov v Verhnem Podnestrov'e*, în *KSK*, 4, 1955.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Kremeneckij K.V., *Paleoekologija drevnejših zemledel'cev i skotovodov Russkoj Raviiny*, Moscova, 1991.

Kusurhaševa A.P., *Antropomorfnaja plastika iz poselenija Novye Rusešty I*, în *KSM*, 123, 1970.

Lyz' T.N., *Orudija truda drevnih zemledel'cev Bugo-Dneprovskogo meždureč'ja epohi razvitogo Tripol'ja (po dannym poselenija u s. Onoprievka)*, în *Aktual'nye problemy istoriko-arheologičeskih issledovanii. Tezisy dokladov*, Kiev, 1987.

Maket, *Svod pamjatnikov istorii i kul'tury. Severnaja zona*, Chişinău, 1987.

Marchevici V.I., *Arheologičeskie pamjatniki v bassejne reki Černoi*, în *Izvestija-Chişinău*, 1955.

Marchevici V.I., *Mnogosloinoe poselenie Novye Rusešty*, *KSM*, 123, 1970.

Marchevici V.I., *Itogi Polevyh rabot, provedennyh v Moldavii vv 1968-1969 gg. Moldavskoj neolitičeskoj ekspedicii*, în *AIM*, Chişinău, 1972.

Marchevici V.I., *Pamjatniki epoh neolita i eneolita*, 2, Chişinău, 1973.

Marchevici V.I., *Bugo-Dnestrovskaja kul'tura na territorii Moldavii*, 1974.

Marchevici V.I., *Otčet Moldavskoj neolitičeskoj ekspedicii o rabotah sezona 1976 g.*, ms în Arhiva MA al AS RM.

Marchevici V.I., *Issledovanija Moldavskoj neolitičeskoj ekspedicii*, în *AO*, 1978.

Marchevici V.I., *Pozdnetripol'skie plemena Severnoj Moldavii*, Chişinău, 1981.

Marchevici V.I., *Otčet arheologi-etnografičeskoj ekspedicii o rabotah, provedennyh v polevom sezone 1986 g.*, ms în Arhiva MA al AS RM.

Marchevici V.I., Černyš E.K., *Issledovanija v Pruto-Dnestrovskom meždureč'e*, în *AO*, 1974.

Mihăilescu V., *Geografia fizică a României*, Bucureşti, 1969.

Monah D., *La datation par C_{14} du complexe culturel Cucuteni-Tripolie*, în *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, BAI, I, Iaşi, 1987.

Moroşanu I.N., *Câteva staţiuni preistorice noi descoperite în Basarabia de Nord*, în *Revista ştiinţifică "V. Adamachi"*, XIV/3-4, 1928.

Moroşan N.N., *Noi contribuţii preistorice asupra Basarabiei de Nord*, în *Memoriile secţiunii ştiinţifice a Academiei Române*, seria III, an I, VI, Bucureşti, 1929.

Movsa T.G., Čebotorenko G.F., *Eneolitičeskoe kurgannoe pogrebenie u st. Kajnary*, în *KSM*, 115, 1969.

Movša T.G., *Raboty v Srednem Podnestrov'e*, în *AO*, 1975.

Nestor I., *Céramique peinte de style ancien à Şipeniţ (Bucovine)*, în *Dacia*, V-VI, 1938.

Ossowski G., *Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji w r. 1892*, în *ZWAK*, XVII, 1893.

Passek T.S., *La céramique tripolienne*, Moscova-Leningrad, 1935.

Passek T.S., *Arheologičeskie razvedki v Moldavii*, în *KSIIMK*, 26, 1949a.

Passek T.S., *Periodizacija tripol'skih poselenij*, în *MIA*, 10, 1949b.

Passek T.S., *Tripol'skie poselenija na Dnestre*, în *KSIIMK*, 32, 1950.

Passek T.S., *Tripol'skie poselenie Polivanov Jar*, în *KSIIMK*, 38.

Passek T.S., *Itogi rabot Tripol'skoe (Dnestrovskoj) ekspedicii*, în *KSIIMK*, 45, 1952.

Passek T.S., *Raskopki tripol'skih poselenij na Srednem Dnestre*, în *KSIIMK*, 51, 1953.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Passek T.S., *Rannezemledel'českie (tripol'skie) plemena Podnestrv'ja*, în *MIA*, 84, 1961.

Pogoževa A.P., *Antropomorfnaja plastika Tripol'ja*, Novosibirsk, 1983.

Poljanskij Ju., *Novi arheologično znahidki z Galičini*, în *Zapiski Naukov. tov.-stva Im. Ševčenko*, CXLIX, Lvov, 1928.

Popova T.A., *Zoomorfnaja plastika na keramike tripol'skogo poselenija Polivanov Jar*, în *Tezisy dokladov naučnoj sesii, posvjaščennoj itogam raboty Instituta etnografii za 1966 g.*, Leningrad, 1967.

Popova T.A., *Kostjanye orudija tripol'skogo poselenija Polivanov Jar*, în *Tezisy dokladov godičnoj naučnoj sesii, maj* 1968, Leningrad, 1968

Popova T.A., *Nekotorye itogi etnografičeskogo izučenija Polivanov Jara – mnogoslojnogo pamjatnika Tripol'ja*, în *Kartkie soderžanija dokladov godičnoj naučnoj sesii Instituta etnografii AN SSSR*, Leningrad, 1970a

Popova T.A., *Zoomorfnaja plastika tripol'skogo poselenija Polivanov Jar*, în *KSM*, 123, 1970b

Popova T.A., *Drevnie zemledel'cy Srednego Podnestrov'ja v IV-III tys. do n.e. (po materialam mnogoslojnogo poselenija Polivanov Jar), Avtoreferat diis. kand. ist. nauk*, Leningrad, 1972

Popova T.A., *Hronologija Polivanova Jara i ee značenie dlja periodizacii tripol'skoj kul'tury*, în *KSM*, 157, 1979

Popova T.A., *Kremneobrabatyvajuščee proizvodstvo tripol'skih plemen (po materialam poselenija Polivanov Jar)*, în *Pervobytnaja arheheologija-poiski i nahodki*, Kiev, 1980a

Popova T.A., *Drevnie zemledel'cy Srednego Podnestrov'ja v IV-III tys. do n.e. (po materialam poselenija Polivanov Jar), Rannie zemledel'cy*, Leningrad, 1980b

Popova T.A., *Antropomorfnaja plastika tripol'skogo poselenija Polivanov Jar na Dnestre*, în *ASGE*, 21, 1980v

Rymbu N.L., *Fizičeskaja geografija Moldavskoj SSR*, Chişinău, 1980

Rymbu N.L., *Prirodnye uslovija imi resursy Moldavskoj SSR*, Chişinău, 1985

Ryndina N.V., *K voprosu o tehnike obrabotki tripol'skogo metalla*, în *MIA*, 84, 1961

Ryndina N.V., *Drevnejšee metalloobrábatyvajuščee proizvostvo Vostočnoj Evropy*, Moscova, 1971

Ryndina N.V., *Raskopki poselenija razvitogo Tripol'ja Drucy I*, în *AO*, 1984

Ryndina N.V., *Raboty tripol'skoj ekspedicii*, în *AO*, 1985

Ryndina N.V., *Tripol'skoe poselenie Drucy I*, în *AO*, 1986

Ryndina N.V., *Ravič I.E., Himiko-tehnologičeskoe izučenie mednyh izdelij Hvalinskogo mogil'nika*, în *Metody estestvennyh nauk v arheologii*, Moscova, 1987

Ryndina N.V., Engovatova A.V., *Opyt planigrafičeskogo analiza kremnevyh orudij tripol'skogo poselenija Drucy I, I polevoj seminar, Tal'janki-Veselyi Kut-Majdaneckoe*, 1990

Rudins'kij M.Ja., *Korotke zvidomlenija za dijal'nist' Vseukrains'kogo Arheologičnogo Komitetu pri UAN v galuzi arheologičnih doslidiv u r. 1925*, în *KZAD*, Kiev, 1926

Rudins'kij M. Ja., *Arheologični doslidi roku 1926*, în KZVAK, Kiev, 1927a

Rudins'kij M. Ja., *Doslidi na Kam'janeččini*, în *KZVAK*, Kiev, 1927b

Rudins'kij M. Ja., *Popovgorods'kij vijav kul'turi mal'ovanoi keramiki*, în *Antropologija*, III, Kiev, 1930

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Sicins'kij E., *Narisi z Istorii Podillja*, I, Vinica, 1927

Šmiszko M., *Tymczasowe sprawozdanie z badan na osadzie neolitycznej w Horodnicy, pow. Horodenka*, în *SPAU*, 44/1, Cracovia, 1939

Sorokin V. Ja., *Raskopki mnogoslojnogo poselenija Merešcvka-Cetăţuie v 1980 g.*, în *AMI*, Chişinău, 1983a

Sorokin V. Ja., *Tripol'skoe pogrebenie na mnogoslojnom poselenii Merešovka-Cetăţuie, Pervobytnye drevnosti Moldavii*, 1983b

Sorokin V. Ja., *Otčet o polevyh issledovanija Tripol'skoj ekspedicii v 1989 g.*, în *Arhiva MA al AŞ RM*

Sorokin V. Ja., *Otčet o polevyh issledovanija Tripol'skoj ekspedicii v 1990 g.*, în *Arhiva MA al AŞ RM*

Sorokin V. Ja., *Orudija truda i hozjajstvo plemen srednego Tripol'ja Dnestrovsko-Prutskogo meždureč'ja*, Chişinău, 1991b

Sorokin V. Ja., *Otčet o polevyh issledovanija Tripol'skoj ekspedicii v 1991 g.*, în *Arhiva MA al AŞ RM*

Sorokin V. Ja., *Tripol'skoe poselenie tipa Hăbăşeşti u s. Jora de Sus*, în *Tezi dpovidei i povidomlen' mižnarodnoi naukovoi konferencii "Tripil's'ka kul'tura Ukraini (do 100-ričča vidrittja)*, Lvov, 1993a

Sorokin V. Ja., *Modalităţile de organizare a aşezărilor complexului cultural Cucuteni-Tripolie*, în *Arheologia Moldovei*, XVI, 1993b

Sorokin V. Ja., Vlasenko I.G., *Arheologičeskie issledovanija na poselenii Merešovka-Cetăţuie*, în *AIM*, Chişinău, 1985

Stanko V.N., *Mirnoe. Problemy mezolita stepej Severnogo Pričerno-mor'ja*, Kiev, 1982

Szombathy J., *Jahrbuch den Bukowiner Landesmuseum*, II/3-4, Cernăuţi, 1894-1896

Ščerbakivs'kij D., *Znahidki bilja Mogileva Podil's'kogo*, în *Korotke Zvidomlennja za 1926 r.*, Kiev, 1927

Šmaglij N.M., *Arheologičeskie razvedki v zone stroitel'stva Pridunajskoj (Tatarbunarskoj) orositel'noj sistemy v 1965 g.*, în *KSO*, 1965

Štern E.R., *Doistoričeskaja grečeskaja kul'tura na juge Rossii*, în *Trudy XIII Arheologičeskogo s'ezda*, I, Moscova, 1906

Šumova V.A., *Rekonstrukcija žiliščno-stroitel'nyh kompleksov tripol'skogo poselenija u s. Vasil'evka na Dnestre*, în *I polevoj seminar, Tal'janki – Veselyj Kut – Majdaneckoe*, 1990

Teleghin D. Ja., *Dnipro-donec'ka kul'tura*, Kiev, 1968

Teleghin D. Ja, *Neolotičeskie mogil'niki Mariupol'skogo tipa*, Kiev, 1991

Teleghin D. Ja., Constantinescu L.F., *Mnogoslojnoe poselenie na Stril'čej skele epohi neolita-eneolita v Dneprovskom nadporož'e*, în *SA*, I, 1992

Titova E.N., *O svjazjah dnepro-doneckoj i bugo-dnestrovskoj neolitičeskih kul'tur*, în *Drevnosti stepnogo Podneprov'ja III-I tys. do n.e.*, Dnepropetrovsk, 1983

Vlasenko I.G., *Drevnerusskij sloj gorodišca Merešovka (po raskopkam 1980 g.)*, în *AIM*, Chişinău, 1983

Zaec I.I., *Issledovanija tripol'skogo poselenija u pos. Ladyžin Vinickoj oblasti*, în *AO*, 1979

Zaec I.I., *Issledovanija pamjatnikov tripol'skoj kul'tury na Južnom Buge*, în *AO*, 1980

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Zaec I.I., *Raboty Bugo-Dnestrovskoj ekspedicii*, în *AO*, 1983

Zaec I.I., Gusev S.A., *Otnositel'naja hronologija tripol'skih poselenij srednego tecenija Juznogo Buga*, în *Drevnejšie obščnosti zemledel'cev i skotovodov Severnogo Pricernomor'ja (V tys. do n.e. – V v.n.e.). Materialy mezdunarodnoj konferencii*, Kiev, 1991

Zaec I.I., Zurakovski B.S., Lobaj B.I., *Issledovanija Vinickogo kraevedceskogo muzeja*, în *AO*, 1977

Zaec I.I., Malinkovska T.V., Lobaj B.I., *Raskopki Vinickogo kraevedceskogo muzeja*, în *AO*, 1974

Zagnij G.F., Rusakov O.M., *Arheovekovye variacii geomagnitnogo polja Jugo-Zapada SSSR*, Kiev, 1982

Zbenovic V.G., *Rannij etap tripol'skoj kul'tury na teritorii Ukrainy*, Kiev, 1989

Zbenovic V.G., Sumova V.A., *Tripol'skaja kul'tura Srednego Podnestrov'ja v svete novyh issledovanij*, în *Pervobytnaja arheologija*, Kiev, 1989.

CONSIDÉRATIONS SUR LES HABITATS CUCUTENI A – TRIPOLYE B_I DE L'UKRAINE ET DE LA RÉP. MOLDOVA

Résumé

Les auteurs ont essayé de réunir toutes les informations publiées et inédites accessibles en vue de réaliser un instrument de travail actualisé.

Pour l'Ukraine on présente 44 points où on a découvert des vestiges archéologiques attribués à l'étape Tripolye B_I. Sur le territoire de la République Moldova on a découvert 91 habitats attribués à la même étape – Cucuteni A-Tripolye B_I.

Dans le premier chapitre de l'ouvrage, on a formulé toute une série de considérations sur le type d'habitat, sur le fortifications, sur les datations C^{14}, sur les outils et sur les occupations.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. L'habitat de Jora de Sus.

Fig. 2. Jora de Sus. Plan et profiles des habitations. 1, torchis; 2, cendre; 3, charbon; 4, sol vierge; 5, ossements d'animaux; 6, fragments céramiques; 7, pierres; 8, valves de coquilles *Unio*.

Fig. 3. Jora de Sus. Pièces en silex.

Fig. 4. Jora de Sus. Pièces en silex.

Fig. 5. Jora de Sus. Pièces en silex.

Fig. 6. Jora de Sus. Outils en corne et en os.

Fig. 7. Jora de Sus. Céramique peinte.

Fig. 8 Jora de Sus. Céramique.

Fig. 9. Jora de Sus. Céramique grossière.

Fig. 10. Ruseştii Noi I. Céramique (d'après V.I. Marchevici).

Fig. 11. Duruitoarea Nouă. Plan d'un maison (d'après E. Cernys).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Fig. 12. Putineşti II. Pièces en silex de l'habitation no. 1 (Cucuteni A).

Fig. 13. Putineşti II. Céramique des niveaux Precucuteni III (5, 8, 10) et Cucuteni A.

Fig. 14. Putineşti III. Plan de l'habitat.

Fig. 15. Putineşti III. Pièces en silex.

Fig. 16. Putineşti III. Matériel Cucuteni A.

Fig. 17. Putineşti III. Pièces en terre cuite.

Fig. 18. Putineşti III. Pièces en terre cuite.

Fig. 19. Fragments céramiques de Bulboci (1-7) et de Corpaci (8-11).

Fig. 20. Mereuşca, lieu-dit Cetăţuia. Céramique du niveau Cucuteni A.

Fig. 21. Buteşti 1. Céramique.

Fig. 22. Fragments céramiques des habitats Druţa 1 (1-5), Cuconeştii Vechi 1 (6-16) et Pelinia (17-20).

Fig. 23. Buteşti 1. Céramique.

Fig. 24. Fragments céramiques des stations Bulboci 1 (1-3), Soroca 1 (4-5), Cobani (8, 12-13), Brânzeni IV (7, 10), Caracuşenii Vechi (6, 9), Alexăndreni (11).

Fig. 25. L'habitat de Polivanov Jar. 1, chantiers; 2, sondages; 3, limite de l'habitat (d'après T.S. Passek).

Fig. 26. Polivanov Jar III. Fragments céramiques peints (d'après T.A. Popova).

Fig. 27. Polivanov Jar III. Céramique (d'après T.A. Popova).

Fig. 28. Polivanov Jar III. Céramique (d'après T.S. Passek).

Fig. 29. Nezvisko. Plan des habitations demi-enterrées. 1, torchis; 2, meules; 3, valves de coquilles *Unio*; 4, restes de foyers; 5, trous de poteaux (d'après E.K. Černyš).

Fig. 30. Nezvisko. Plan des maisons. 1, torchis; 2, restes de "tables"; 3, restes de foyers; 4, coquilles *Unio*; 5, trous de poteaux; 6, éclats en silex; 7, meules; 8, fosses récentes; 9, direction des empreintes des morceaux de bois (d'après E.K. Černyš).

Fig. 31. Nezvisko. Pièces en silex (d'après E.K. Černyš).

Fig. 32. Nezvisko. Céramique peinte (d'après E.K. Černyš).

Fig. 33. Nezvisko. Céramique (d'après E.K. Černyš).

Fig. 34. Berezovskaja GES. Céramique (d'après V.P. Cybeškov).

Fig. 35. Horodnica, lieu-dit Horodišče. Objets en terre cuite (d'après V.P. Kravec).

Fig. 36. Sabatinovka. Céramique (d'après A.V. Dobrovolskij).

Fig. 37. Kudrincy. Céramique (d'après T.S. Passek).

Fig. 38 Borisovka. Céramique (d'après T.S. Passek).

Fig. 39. Pečora. Céramique incisée (d'après E.K. Černyš).

Fig. 40. Pečora. Céramique incisée (d'après E.K. Černyš).

Fig. 41. Pečora. Céramique cannelée et imprimée (d'après E.K. Černyš).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

DESPRE LOCUINȚELE CULTURII GLINA

de Cristian Schuster

I. INTRODUCERE

I.1. Toți specialiștii care au efectuat săpături arheologice în așezări ale culturii Glina s-au ocupat, cum era de altfel și firesc, în majoritatea cazurilor numai tangențial, și de problema locuințelor[1].

I.2. O atenție mai mare a fost acordată acestui subiect de Petre Roman[2], Eugen Comșa[3], Jan Machnik[4], Cristian Schuster[5]. Totuși, și cu aceste prilejuri, nu se face o analiză amplă, autorii rezumându-se a emite unele afirmații cu caracter general.

I.3. Ceea ce nota P. Roman[6] în 1976, cu privire la greutățile întâmpinate în investigarea locuințelor culturii Glina (și nu numai ale ei, ci și ale altor manifestări culturale ale epocii bronzului), își păstrează, din păcate, și astăzi parțial valabilitatea.

Astfel, faptul că nici o așezare Glina[7] nu a fost integral cercetată, constituie și acum un obstacol serios. Cu toate acestea, investigațiile din ultimii ani[8], chiar așa lacunare cum sunt, oferă date noi și folositoare cu privire la locuințele Glina.

(1) Cu toate că termenul de locuință nu exprimă – în accepțiunea noastră – realitatea construcțiilor ale căror resturi se descoperă pe cale arheologică, ne vedem și noi nevoiți a-l folosi în continuare, deoarece s-a încetățenit în literatura de specialitate. În cele mai multe cazuri, nu se poate face distincția clară între ceea ce era cu adevărat locuință și construcțiile care, poate, au servit la altceva.

(2) P. Roman, *Die Glina III Kultur*, PZ, 51, 1976, 1, p. 28.

(3) E. Comșa, *Unele date despre tipurile de locuințe din epoca bronzului de pe teritoriul României*, Peuce, 10, 1991, 1, p. 21-22.

(4) J. Machnik, *The Earliest Bronze Age in the Carpathian Basin*, Archaeological Sciences Bradford, 1991, p. 14.

(5) C. Schuster, *Einführung in das Siedlungs-und Bauwesen ders Glina-Kultur*, Mem. Museo Civ. Nat. Verona, Sez. Scienze Uomo, 4, 1995, p. 130-131.

(6) P.Roman, *loc cit.*

(7) Despre așezări, vezi printre alții: C. Schuster, *Considerații privind așezările culturii Glina*, Drobeta (sub tipar).

(8) Ne permitem a aminti aici cercetările din Muntenia, de pe cursul inferior al Argeșului, al Câlnișteiși Dâmboviței, sau din Oltenia. Cf. C. Schuster, *Așezările din epoca bronzului pe cursul inferior al Argeșului*, Symposia Thracologica, 7, Tulcea, 1989, p. 236-237; idem, *Așezări Glina pe cursul inferior al Argeșului și valea Câlnișteiși(I). Mihăilești -Tufa*, Thraco-Dacica, 13, 1992, 1-2, p. 35-41; idem, *Cercetări arheologice în așezările*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

II. TIPURILE DE LOCUINȚE

II.1. *Bordeie* (sau *semibordeie*)[9]: Crivăț[10], București-*Lunca Bârzești* (fig. 8/1)[11], București-*Ciurel* (fig. 7/3)[12], București-*Cățelu Nou* (fig. 7/2)[13], București-*Mihai Vodă*[14], București-*Dudești* (fig. 2/2)[15], București-*Militari-Câmpul Boja*[16], București-*Fundeni*[17], București-*Roșu* (fig.2/1)[18], Udeni[19], Căscioarele (fig. 3/1)[20], Călugăreni[21], Morărești (fig. 5/1, 2)[22].

II.1.1 *Forma bordeielor*

---

culturii Glina de la Varlaam, jud. Giurgiu, CCDJ, 13-15, 1995, p. 53-63; V. Sandu. *Cercetările arheologice în zona Lunca-Bârzești*, CAB, 4, 1992, p. 163 sqq.; C. Schuster, T. Popa, *Cercetări privind epoca bronzului în județul Giurgiu (investigațiile din anii 1986-1994)*, BMJG, I, 1995, 1, p. 20 sqq.; M. Negru, *București-Ciurel*, Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1994. A XXIX sesiune națională de rapoarte arheologice. Cluj-Napoca, 11-14 mai 1995, p. 15; C. Schuster, M. Nica, *Săpăturile de salvare de la Morărești, județul Dolj-1993*, Cercetări arheologice în aria nord-tracă, I. 1995, p. 114-122; M. Nica, C. Schuster, T. Zorzoliu, *Cercetările arheologice în tell-ul gumelnițeano-sălcuțean de la Drăgănești-Olt, punctul Corboaica – campaniile din anii 1993-1994*. Cercetări arheologice în aria nord-tracă, I. 1995, p. 9 sqq.

(9) Nu întotdeauna se poate face distincția clară dintre ceea ce este un bordei și ceea ce este un semibordei. Investigarea unor astfel de complexe arată că factorii externi-eroziunea naturală, intervențiile umane ulterioare-pot schimba sau altera fizionomia unui complex de acest gen. Pe de altă parte, nu poate fi neglijată subiectivitatea arheologului în interpretarea rezultatelor cercetării.

(10) D. Berciu, *Rezultatele primelor săpături de la Crivăț (1965) (r. Oltenița)*, SCIV, 17, 1966, 3, p. 531.

(11) V.Sandu, *op.cit.*, p. 165.

(12) E. Comșa, *op.cit.*, p. 21 și fig. 2.

(13) V. Leahu, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în 1960 la Cățelu Nou*, CAB, 1, 1963, p. 21; idem, *Săpăturile arheologice de la Cățelu Nou*, CAB, 2, 1965, p. 24-25.

(14) S. Morintz, D. V. Rosetti, *Bucureștii de odinioară*, București, 1959, p. 22.

(15) M. Turcu, *Cercetări arheologice la Dudești*, Carpica, 8, 1976, p. 41-42 și fig. 1 (Planul cercetărilor).

(16) Idem, *Cercetări arheologice la Militari-Cîmpul Boja*, CAB, 3, 1981, p. 226 sq.; idem, *Cercetări arheologice la Militari-Cîmpul Boja, București*, MCA, 1992, 1, p. 145.

(17) D. V. Rosetti, *Cîteva așezări și locuințe preistorice din preajma Bucureștilor. Asupra tehnicii, tipologiei și cronologiei lor*, Urbanismul, 9, 1932, p. 10 și fig. 13.

(18) M. Constantiniu și P. I. Panait, *O așezare din epoca bronzului la Roșu*, CAB, 1, 1963, p. 304.

(19) Gh. Bichir, *Cercetări arheologice la Udeni, jud. Teleorman*, Muz. Naț., 7, 1983, p. 58.

(20) D. B. Nanu, *Cercetările arheologice de la Căscioarele-Cotul Cătăluiului, jud. Călărași*, CCDJ, 5-7, 1988-1989, p. 37-38.

(21) I. Chicideanu și P. Gherghe, *Săpăturile arheologice de la Călugăreni (jud. Gorj), MCA*, 1983, p. 103.

(22) C. Schuster, M. Nica, *Săpăturile de salvare de la Morărești, județul Dolj (1993)*. Cercetări arheologice în aria nord-tracă, I, 1995, p. 115.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

a. *ovale* (sau *rotunde*):

a.1. Crivăţ: "În general, gropile bordeielor au o formă ovală sau rotundă, mai mult sau mai puţin regulată"[23].

a.2.1. Bucureşti-*Roşu* (fig. 2/1): "La adâncimea de 0,30 m faţă de nivelul actual, a putut fi delimitat conturul semi-oval al unei gropi (groapa A), umplută cu un pământ negru, amestecat cu cărbune, bucăţi de chirpic şi numeroase fragmente ceramice. Pe o lăţime de 0,35-0,40 m în jurul acestui contur, pământul era înroşit mai puternic spre groapă şi din ce în ce mai puţin spre margini. Deschizându-se caseta A, s-a obţinut forma ovală a acestei gropi cu diametrele 2,10/1,70 m. Orientarea ei este nord-sud. Partea sudică era uşor bombată, pe când cea din nord înscria o linie mai puţin curbă. Pereţii gropii erau tăiaţi aproape vertical în pământul castaniu şi albicios. Jumătatea de nord a fundului gropii cobora de la -0,40 m într-o pantă de 0,50 m, pe când partea de sud era orizontală, înscriind cu peretele lateral un unghi de cca. 90°. De la adâncimea de 0,20 m şi până la fund, 1,08 m, pământul de umplutură prezenta indiciile unui puternic incendiu, care a încheiat etapa de folosire a acestei amenajări omeneşti"[24].

a.2.2. Bucureşti-*Roşu* (fig. 2/1): "S-au (...) păstrat, (...), resturile unei alte gropi, groapa B, tot de formă ovală cu diametrele de 1,70 şi respectiv de 1,25 m, orientată aproximativ pe direcţia nord-sud. Groapa se adâncea cu 0,70 m faţă de nivelul actual, având pereţii verticali în partea superioară şi uşor bombaţi în porţiunea de jos. Fundul gropii era albiat"[25].

a.3. Bucureşti-*Cătelu Nou:* "Semibordeiul pornea de la baza humusului antic cenuşiu închis şi, de la acest nivel, străbătând solul castaniu şi parţial şi pe cel galben-lutos se adâncea până la maxim 0,60 m. Ţinând seama de porţiunea păstrată a locuinţei, rezultă că forma ei a fost ovală"[26].

a.4.1. şi 2. Bucureşti-*Dudeşti* (fig. 2/2): "Cele două gropi (Gr. 1 şi Gr.2), de formă ovală, cu diametrele de 2,05 m şi 1,70 m, au fost umplute cu pământ amestecat cu multă cenuşă, bucăţi de chirpic şi câteva fragmente de lame de silex. Conţinutul acestor gropi, precum şi dimensiunile lor ne determină să considerăm că ambele au aparţinut unor bordeie, care în final au fost incendiate"[27].

a.5. Bucureşti-*Ciurel* (fig. 7/3)[28].

a.6. Bucureşti-*Lunca Bârzeşti* (fig. 8/1): "Groapa era ovală (3,50 x 4 m) şi se adâncea până la 1,90 m. A putut fi săpată parţial prin secţionare. Resturile arheologice, puţine (...) erau concentrate mai ales în jumătatea vestică"[29].

(23) D. Berciu, *op. cit.*, p. 531.
(24) M. Constantiniu, P.I. Panait, *op.cit.*, p. 302.
(25) *Ibidem.*
(26) V. Leahu, *op. cit.*, p. 21.
(27) M.Turcu, *Cercetări arheologice la Dudeşti,* Carpica. 8, 1976, p. 41-42.
(28) E. Comşa, *op. cit,* p. 21 şi fig. 2.
(29) V. Sandu, *op. cit.*, p. 168.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

a.7. Morăreşti (fig. 5/1, 2): Bordeiul, "chiar dacă nu s-a păstrat în întregime, putem aprecia că groapa (...) avea probabil o formă ovală. Şi acest complex nu adăpostea nici un fel de mobilier"[30].

b. *rectangulare:*

b.1. Călugăreni: "Locuinţa nr. 1 (Loc. 1) – A apărut în S1C la -0,28 m şi se adânceşte în solul brun închis, aparţinând probabil tipului de locuinţă bordei. În S1C s-a surprins latura dispre nord şi colţul de nord-est, locuinţa fiind orientată aproximativ est-vest. Planul pare să fie rectangular, cu colţurile rotunjite. În umplutură s-au găsit numeroase fragmente ceramice, pietre şi oase de animale"[31].

b.2 Udeni: "Bordeiul a avut probabil forma rectangulară şi nu-i putem cunoaşte decât o singură latură, lungă de 3,09 m. Adâncimea era de 0,82 m. În profilul gropilor şi al bordeiului se observă multă cenuşă, bucăţi de cărbune, fragmente ceramice şi oase de animale"[32].

b.3. Bucureşti-*Militari Câmpul Boja*: "Locuinţa, săpată (notată de descoperitoare B 1, nn.) de la solul vegetal actual până la adâncimea maximă de 0,85-0,90 m, avea forma rectangulară cu colţurile rotunjite, cu o lungime de 2,50 m, iar lăţimea de 1,80m. (...) nu au putut fi constatate nici resturi de vetre şi nici amenajări în interior, fie ale podelei, sau ale pereţilor"[33].

c. în *forma cifrei <8>:*

c.1. Bucureşti-*Cătelu Nou* (fig. 7/2): "Bordeiul a avut ca limită de pornire în jos baza stratului de pământ cenuşiu-închis. De la acest nivel, străbătând solul castaniu şi pătrunzând şi în cel galben lutos, se adâncea până la maximum -1,2 m. Locuinţa, orientată prin axul ei lung pe direcţia sud-nord era alcătuită din două gropi cu conturul gurii circular, alăturate, comunicând între ele în zona superioară, dar despărţite în cea inferioară printr-un prag. Gropile se deosebeau între ele prin formă şi dimensiuni: cea sudică, în forma unui fund de sac, avea diametrul 1,26 m şi adâncimea -0,82 m; cealaltă, dispre nord, era cuptorită de jur-împrejur, cu excepţia porţiunii din dreptul pragului despărţitor şi avea diametrul maxim 2,35 m , iar adâncimea -1,12 m "[34].

c.2. Bucureşti-*Bucureştii Noi*[35].

II.1.2.*Dimensiunile bordeielor:*

După cum s-a putut observa, dimensiunile complexelor de locuire de acest tip erau destul de modeste; latura cea mai lungă o întâlnim la Udeni (3, 09 m). Posibil ca tocmai dimensiunile reduse ale bordeielor să fi făcut ca acestea să nu beneficieze în interior de dotare cu vetre de foc fixe[36].

(30) C. Schuster, M. Nica, *op cit.*, p. 115.
(31) I. Chicideanu şi P. Gherghe, *Săpăturile arheologice de la Călugăreni, (jud. Gorj),* MIC, 1983, p. 103.
(32) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 58.
(33) M. Turcu, *Cercetări arheologice la Militari-Cîmpul Boja, Bucureşti,* MCA, I, 1992, p. 145 şi fig.1.
(34) V. Leahu, *Săpăturile arheologice de la Cătelu Nou,* CAB, 2, 1965, p. 24-25 şi fig. 9.
(35) D.V. Rosetti, *loc cit.*
(36) De astfel de vetre vorbesc şi *Ibidem*, p. 174-175. Considerăm că trebuie să privim cu oarecare prudenţă afirmaţiile autorului.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

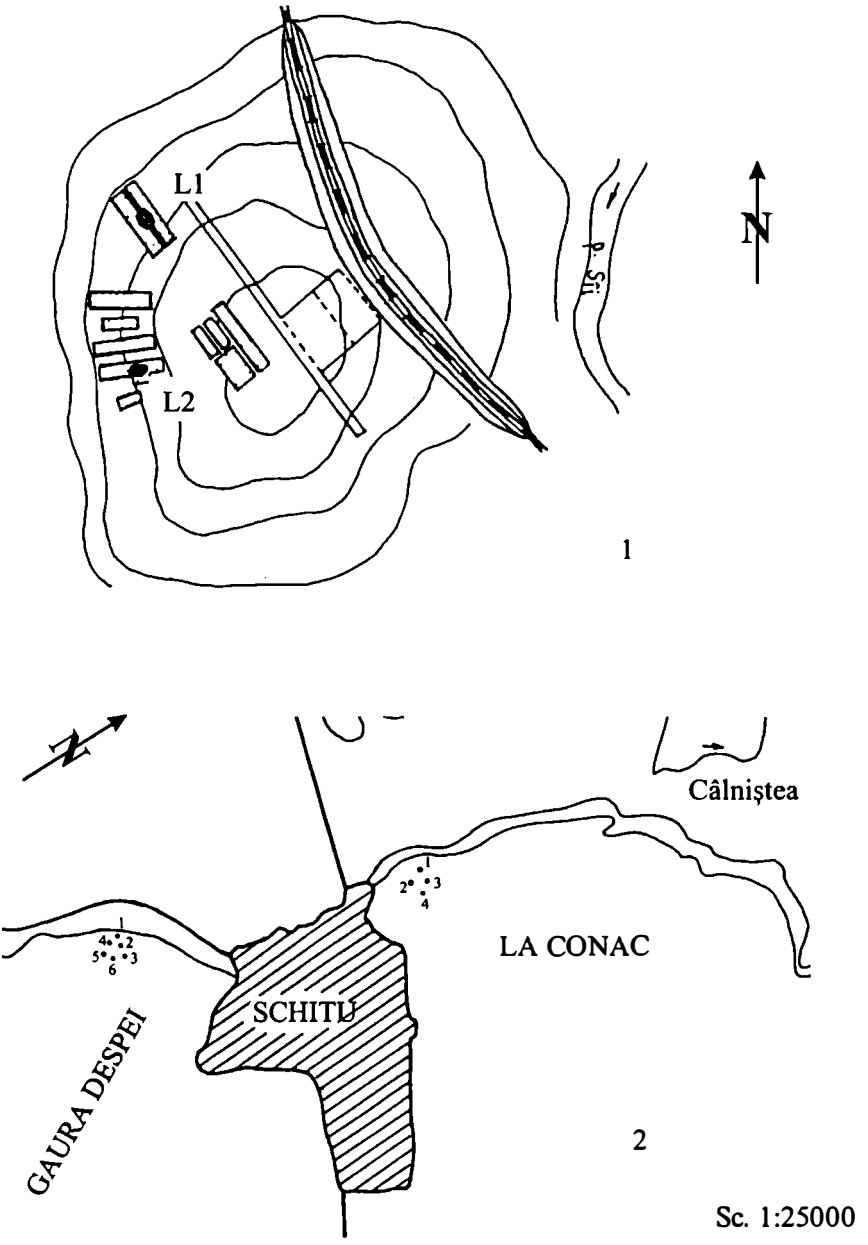

Fig. 1. 1, Drăgăneşti-Olt-Tell; 2, Schitu-*La Conac* şi Schitu-*Gaura Despei*.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

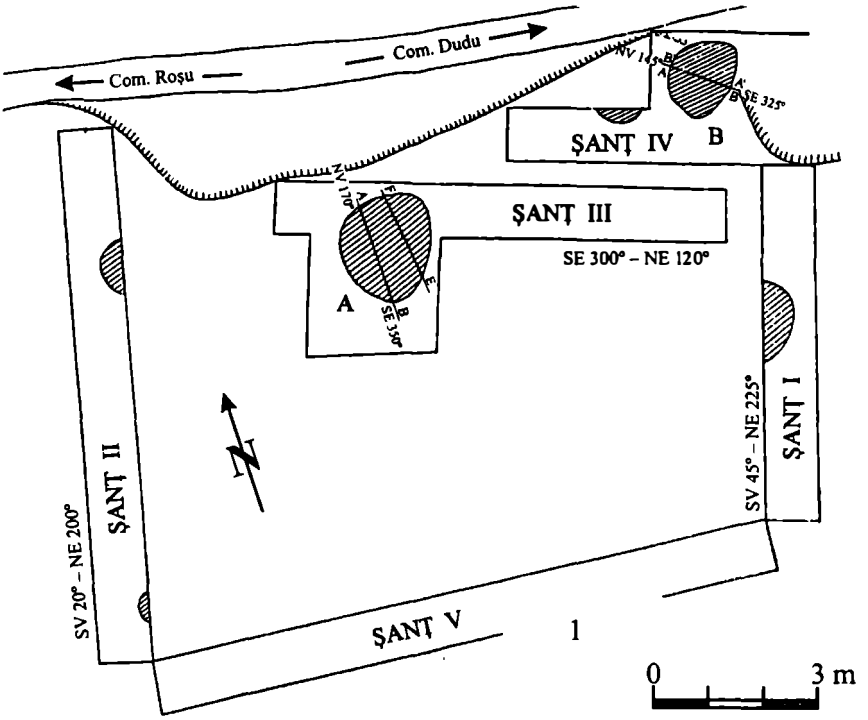

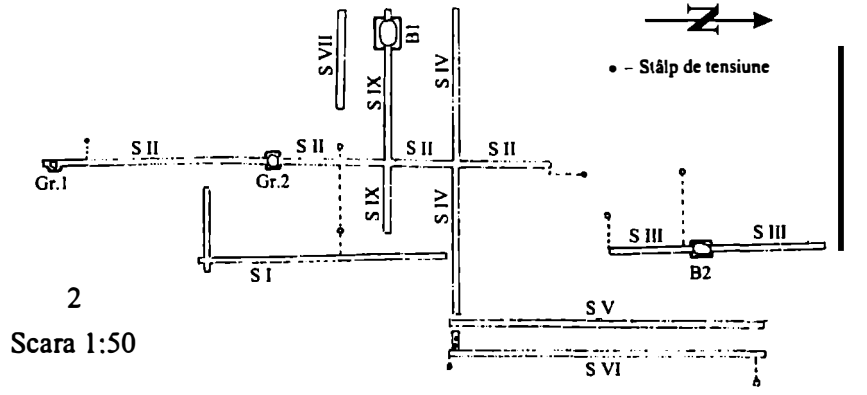

Fig. 2. 1, Bucureşti-*Roşu* (1959); 2, Bucureşti-*Dudeşti*.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

II.1.3. *Amenajările din interiorul bordeielor:*

a. În general, bordeiele sunt foarte sărace în *mobilier*. Astfel, V. Leahu nota: "Deşi conturul complexului s-a desprins clar în Grundriss vreo amenajare (în pământ) a intrării în semibordei nu a fost observată, tot aşa cum nu au fost constatate amenajări nici pentru podeaua sau pereţii locuinţei. La fel, în interiorul semibordeiului (...) nu au fost găsite resturi de vatră "[37].

b. Singurele elemente notabile descoperite într-un bordei sunt cele de la Bucureşti-*Cătelu Nou*:

b.1. "Cam în centrul locuinţei şi pe fundul ei a fost surprinsă o groapă mică, cu formă ovală, în al cărei pământ de umplutură s-au găsit câţiva cărbuni de lemn şi patru fragmente. Rostul acestei gropi nu poate fi însă precizat; forma sa ovală, cu diametrul lung de 0,65 m, precum şi prezenţa în ea a unor fragmente ceramice pot să arate că de o groapă de par nu poate fi vorba; pe de altă parte, adâncimea ei mică (maximum 0,20 m) vine să se opună şi gândului că ea ar fi fost utilizată ca groapă menajeră "[38].

b.2. Pragul dintre cele două gropi ale bordeiului (la noi *II.1.1c.*) cercetat în anul 1963[39].

II.1.4. *Modul de construire al bordeielor:*

a. *Groapa bordeiului* era săpată pornind de la nivelul de călcare din vremea respectivă. Locul ales poate a beneficiat în unele cazuri de gropi naturale, care au fost apoi adâncite. Unele gropi au fost cuptorite (Bucureşti-*Cătelu Nou*; Bucureşti-*Roşu*, gr. A).

b. Unele bordeie sunt compuse din două gropi şi un prag între ele, aşa cum sunt cele de la Bucureşti-*Cătelu Nou* sau Bucureşti-*Bucureştii Noi*.

c. *Partea* superioară era construită dintr-un schelet de lemn cu împletitură de nuiele şi pomostit cu lut ce se sprijinea pe pereţii laterali. *Acoperişul* probabil era din stuf sau iarbă de baltă, ceea ce explică cantitatea remarcabilă de cenuşă găsită în interiorul bordeielor. Pereţii laterali ai gropii pornesc, aşa cum s-a văzut la majoritatea bordeielor, vertical. Poate o excepţie o costituie bordeiul de la Morăreşti, unde se pare că aceştia pornesc, în special în ceea ce priveşte peretele vestic (care se poate observa şi în profil), într-un unghi de 45°.

II.1.5.*Discuţii privind bordeiele culturii Glina:*

a. E. Comşa este de părere că bordeiele erau adăposturile preferate de comunităţile Glina de la începutul evoluţiei culturii[40]. Această concluzie era întărită şi de faptul că bordeiele au apărut în Muntenia în aşezări din primele două faze (I şi II) ale culturii. Interesantă este şi situaţia de la Crivăţ, unde în nivele inferioare ale aşezării Glina (după descoperitori – D. Berciu în 1965; E. Moscalu în 1968 – nivelele II şi III) s-au găsit numai bordeie, iar în nivelul I, mai recent (făcând parte, în opinia noastră după ce am cercetat o parte din materialul arheologic, din faza a II-a, clasică, a culturii

(37) V. Leahu, *op. cit.*, p. 21.
(38) *Ibidem.*
(39) Idem, *Săpăturile arheologice de la Cătelu Nou,* CAB, 2, 1965, p. 24-25 şi fig. 9.
(40) E. Comşa, *op. cit.*, p. 21.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

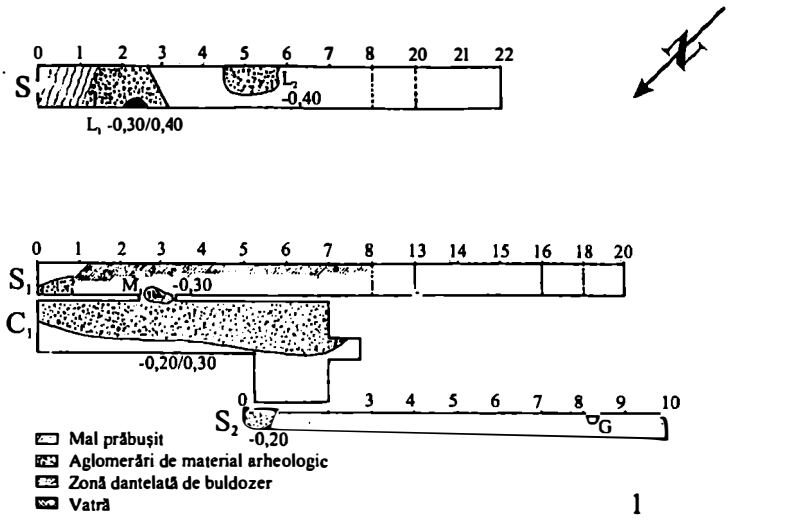

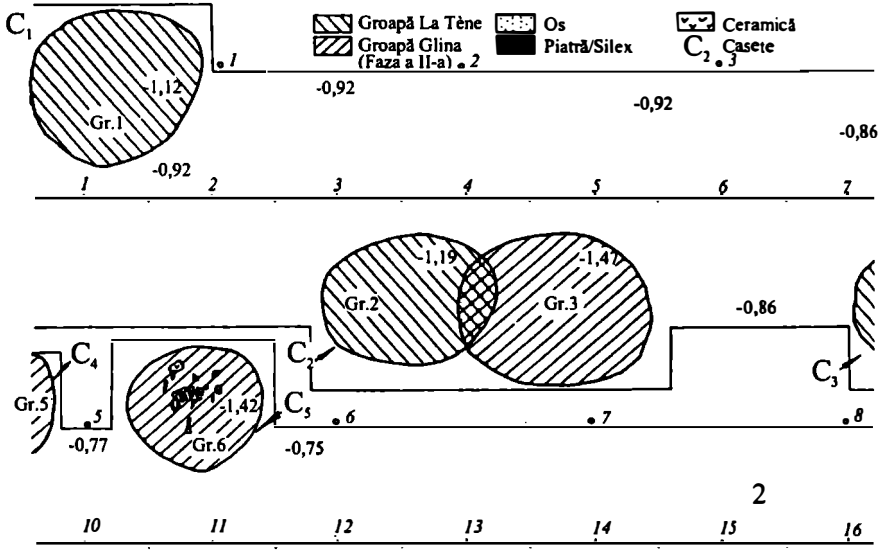

Fig. 3. 1, Căscioarele (Campania 1988, plan general); 2, Schitu-*Gaura Despei*.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Glina), numai locuinţe de suprafaţă[41]. Totuşi, prezenţa unui bordei la Călugăreni, în Oltenia apuseană, şi la Morăreşti[42], lângă Craiova, în aşezări Glina, care în mod cert nu puteau să aparţină primei şi nici celei de-a doua faze (abia acum, în faza clasică, începe roirea comunităţilor Glina din Muntenia spre Oltenia[43]), ne arată că acest tip de locuinţă a fost ridicat şi în etapele târzii.

b. Inventarul diversificat al bordeielor precum şi modul de construire al lor constituie argumentul că acest gen de complexe era folosit mai ales la locuit. Chiar dacă peste tot s-a consemnat lipsa unui stâlp central, care să sprijine acoperişul, atragem atenţia că nu este exclus ca iniţial (?), în unele cazuri să putem vorbi de spaţii amenajate ca loc de depozitare a alimentelor, în care ulterior au fost aruncate diferite resturi (ceramică, oase de animale etc.). Ipoteza noastră nu este atât de absurdă, dacă ţinem seama de bordeiul cu prag interior de la Bucureşti-*Cătelu Nou*, mai ales că acesta avea gropa dinspre nord cuptorită. V. Leahu notează vis-à-vis de acest aspect: "se poate face supoziţia că o asemenea locuinţă era destinată nu atât adăpostirii oamenilor, cât mai degrabă păstrării proviziilor şi altor obiecte"[44]. Posibil ca într-o situaţie asemănătoare, aceasta ţinând seama de arsura pereţilor, să fi fost şi groapa A de la Bucureşti-*Roşu*. Exemple asemănătoare – bordeie cuptorite, fără vetre în interior, dar cu stâlp central, adăpostind un material de umplutură eterogen – găsite în mediile culturale Vinkovci şi Somogyvár, au fost socotite tot depozite[45].

c. Este posibil ca în unele aşezări să se fi folosit la locuit exclusiv bordeiele. Totuşi, bănuim că, în una şi aceiaşi aşezare, au fost în uz atât astfel de complexe cât şi locuinţe de suprafaţă[46].

d. Dat fiind că nici o aşezare nu a fost cercetată exhaustiv, nu ştim care va fi fost densitatea bordeielor dintr-o aşezare, precum şi suprafaţa din jur alocată unui bordei. Dar, cunoaştem că între bordeiele A şi B de la Bucureşti-*Roşu* a existat o distanţă de cca 5 m (fig. 2/1)[47], ea fiind apropiată în cazul complexelor de locuit (notate L1 şi

(41) D. Berciu, *loc cit.*

(42) În opinia autorilor săpăturilor, aşezarea Glina de aici aparţine fazei a III-a a culturii Glina: cf. C. Schuster, M. Nica, *op.cit.*, p.115.

(43) Despre migrarea comunităţilor Glina spre Oltenia vezi: P. Roman, *op. cit.*, p. 37 sqq.; idem, *Probleme în legătură cu perioada timpurie a epocii bronzului şi începuturile culturii Otomani*, SCIVA, 35, 1984, 3, p. 267; idem, *Perioada timpurie a epocii bronzului „tracic" în Oltenia*, Thraco-Dacica, 6, 1985, 1-2, p. 116-122; idem, *Cercetări la Govora Sat-Runcuri în 1977*, SCIVA, 36, 1985, 4, p. 295; Gh. I. Petre-Govora, *Asupra problemelor culturii Glina în nord-estul Olteniei*, Thraco-Dacica, 7, 1986, 1-2, p. 154-155 (idem, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Râmnicu Vâlcea, 1995, p. 22 sqq.: Împărţirea în trei etape a prezenţei comunităţilor Glina în Oltenia – făcută de autor – ni se pare forţată.; C. Schuster, *Câteva precizări privind faza a III-a a culturii Glina în lumina celor mai noi cercetări*, Litua, 5, 1992, p. 7-9; idem, *Despre aria de răspândire a culturii Glina*, Istros, 7, 1994, p. 63 sqq.

(44) V. Leahu, *op. cit.*, p. 25.

(45) N. Tasic, *Die Vinkovci-Kultur*, în *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpaten-beckens und Nordbalkans*, S. Balcano-Pannonica, 22, 1984, p. 17-18.

(46) C. Schuster, M. Nica, *loc cit.*

(47) M. Constantiniu, P.I. Panait, *op.cit.*, p. 302 şi fig. 1.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

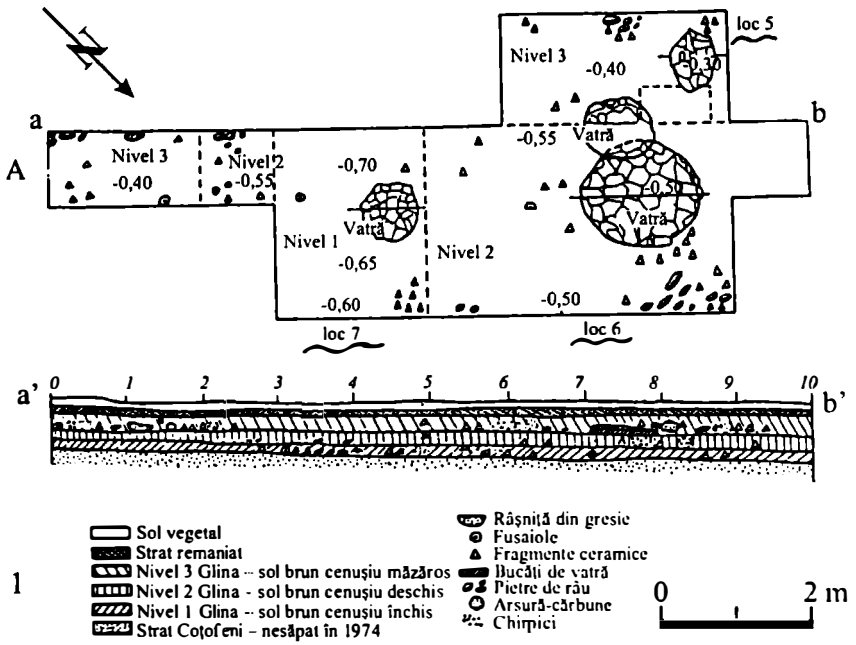

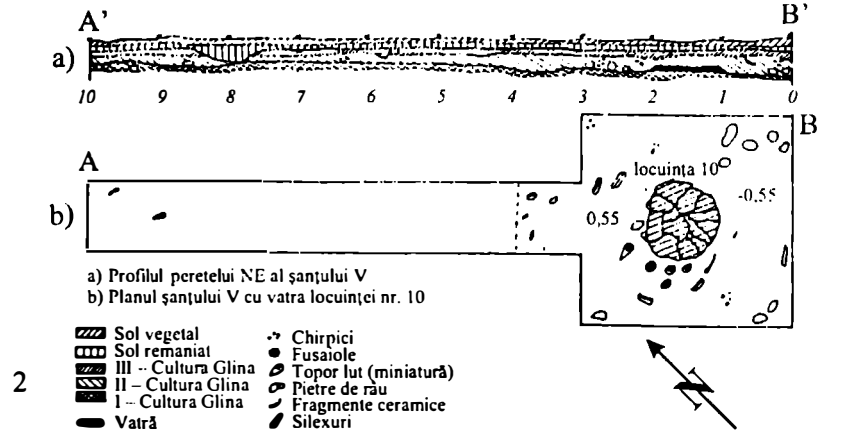

Fig. 4. 1, Braneţ (A, Planul şanţului III; B, Profilul peretelui SV al şanţului III); 2, Braneţ.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

L2) de la Căscioarele (fig. 3/1)[48] şi mai mare în cazul celor de la Bucureşti-*Dudeşti* (notate Gr.1 şi Gr.2) (fig. 2/2)[49]. Bordeiele de la Bucureşti-*Cătelu Nou* s-au aflat la distanţă apreciabilă unul de altul, probabil aparţin de două aşezări Glina distincte[50].

e. *Inventarul bordeielor*, aşa cum am precizat, este eterogen, oferindu-ne chiar şi în aceste condiţii unele date privind ocupaţiile purtătorilor culturii Glina. Obiectele din lut ars (greutăţi de la plasele de pescuit, fusaiole, linguri, rotiţe de care miniaturale, idoli antropomorfi şi zoomorfi) , din os şi corn (sule, ace, plantatoare etc.), din metal şi ceramică ne înlesnesc drumul spre cunoaşterea (evident parţială) a vieţii cotidiene şi, acolo unde este cazul, religioase.

f. Cantitatea de cenuşă, cărbuni şi chirpic ars din bordeie este remarcabilă în majoritatea cazurilor. Analiza situaţiilor întâlnite i-a făcut pe descoperitori să afirme că bordeiele de la Bucureşti-*Dudeşti*[51], Morăreşti, Bucureşti-*Roşu*[52] etc. au fost incendiate. Similar este şi cazul locuinţelor de suprafaţă, ceea ce ne face să ne întrebăm dacă aşezările Glina au fost incendiate ca urmare a unor lupte sau, mai degrabă, incendiile au fost provocate chiar de locuitori la părăsirea sătucului sau a locuinţelor, sau cu ocazia decesului unuia dintre locuitori (proprietarul? sau unul din membrii familiei ce locuia acolo?). Foarte posibil că un rol major a jucat ceea ce numim comportamentul teritorial. Este evident că "intoleranţa spaţială nu conduce în mod necesar la luptă"[53], fapt ce a fost valabil, poate, şi pentru mediul Glina.

II.2. *Locuinţele de suprafaţă*: Bucureşti-*Glina*[54], Bucureşti-*Ciurel*[55], Greci[56], Crivăţ[57], Odaia Turcului[58], Mihăileşti-*Tufa*[59], Varlaam (fig. 7/4)[60], Schitu-*La Conac* (fig. 6/1,

(48) D.B. Nanu, *op. cit.*, pl. 1.
(49) M. Turcu, *op. cit.*, fig. 1.
(50) V. şi compară fig. 2 la V. Leahu, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în 1960 la Cătelu Nou*, CAB, 1, 1963, respectiv fig. 2 la idem, *Săpăturile arheologice de la Cătelu Nou*, CAB, 2, 1965.
(51) *Ibidem*, p. 42.
(52) M. Constantiniu, P.I. Panait, *loc cit.*
(53) I. Eibl-Eibesfelldt, *Agresivitatea umană*, Bucureşti, 1995, p. 66.
(54) I. Nestor, *Fouilles de Glina, Dacia, III-IV*, 1927-1932, p. 228 sqq.; M. Petrescu-Dâmboviţa, *Raportul săpăturilor de la Glina, jud. Ilfov*, 1943, RapMNA, 1944, p. 66; E. Comşa, *op.cit.*, p. 21.
(55) S. Morintz, G. Cantacuzino, *Şantierul arheologic Bucureşti*, MCA, 5, 1959, p. 633.
(56) Aug. Ulanici, *Date noi privind epoca bronzului în lumina săpăturilor arheologice de la Greci, jud. Ilfov*, în *Ilfov.File de Istorie*, Bucureşti, 1978, p. 81; idem, *Noi cercetări arheologice la Greci, jud. Ilfov*, CA, 3, 1979, p. 9.
(57) D. Berciu, *op. cit.*, p. 531.
(58) E. Tudor, *Neue Angaben zur frühen Bronzezeit in Südrumänien*, Dacia, N.S., 26, 1982, p. 60; idem, *Săpăturile arheologice de la Odaia Turcului (jud. Dâmboviţa)*, MCA, 15, 1983, p. 108.
(59) C. Schuster, *Aşezări Glina pe cursul inferior al Argeşului şi valea Călniştei (I). Mihăileşti-Tufa*, Thraco-Dacica, 13, 1992, 1-2, p. 35; C. Schuster, T. Popa, *Cercetări privind epoca bronzului în judeţul Giurgiu (investigaţiile din anii 1986-1994)*, BMJG, 1, 1995, 1, p. 21.
(60) C. Schuster, *Cercetări arheologice în aşezarea culturii Glina de la Varlaam, jud.*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

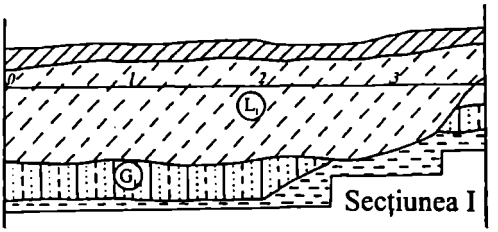

1

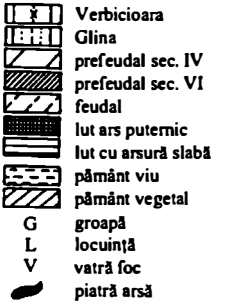

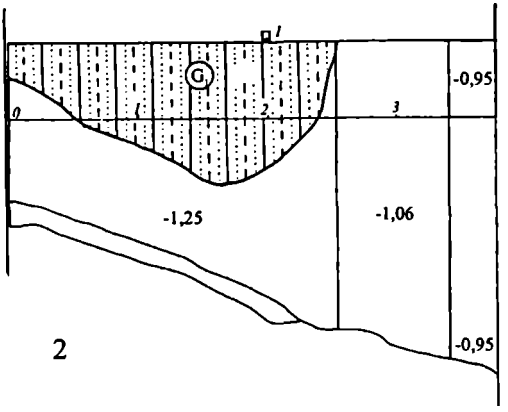

2

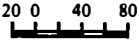

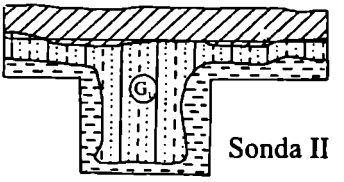

3

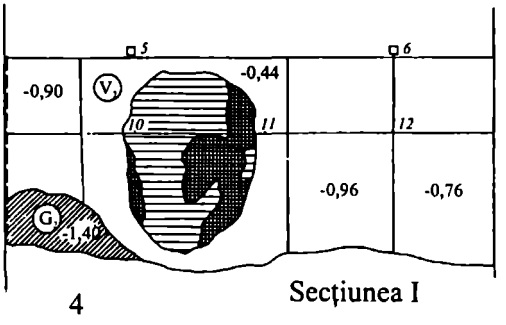

4

Fig. 5. 1-4, Morăreşti.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

2; 9/2)[61], Schitu-*Gaura Despei* (fig. 10/1, 2)[62], Căscioarele (fig. 3/1)[63], Căscioarele-*Mănăstirea Cătălui*[64], Braneţ (fig. 4/1, 2)[65], Drăgăneşti-Olt (fig. 1/1; 9/1)[66], Morăreşti (fig. 5/4)[67].

II.2.1. *Forma locuinţelor:*

a. *fără o formă clar deductibilă* (dar nu rotundă). Locuinţele de acest tip se prezintă sub forma unor complexe cu două laturi mai lungi şi alte două mai scurte, care poate au fost eventual rectangulare, posibil cu colţurile rotunjite: Mihăileşti-*Tufa*[68], Schitu-*La Conac* (fig. 6/1, 2; 9/2) şi Schitu-*Gaura Despei* (fig. 10/1, 2)[69], Greci[70], Drăgăneşti-Olt (fig. 9/1)[71], Govora Sat-*Runcuri*[72], Ostrovul Corbului[73] etc.

b. *rectangulare*. Unii autori afirmă cu tărie, chiar şi în cazul când nu se cunosc dimensiunile exacte ale locuinţelor, că acestea erau rectangulare: Braneţ[74].

b.1. *dreptunghiulare*: Braneţ, majoritatea locuinţelor.

b.2. *pătrate*: Braneţ, locuinţa nr. 13, cercetată în anul 1981, avea dimensiunile de 6x6 m[75], iar locuinţa nr. 12/1979 de 4x4 m[76].

c. *ovale*: Căscioarele (fig. 3/1)[77].

II.2.2. *Dimensiunile locuinţelor de suprafaţă:*

a. *de dimensiuni relativ modeste sau de categorie mijlocie*: Braneţ[78], Schitu-*La Conac* (fig. 6/1, 2; 9/2)[79] şi Schitu-*Gaura Despei* (fig. 10/1)[80], Mihăileşti-*Tufa*[81], Odaia Turcului[82], Glina[83], Crivăţ[84].

Giurgiu, CCDJ, 13-15, 1995, p. 53; C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 24.

(61) *Ibidem*, p. 27.

(62) *Ibidem*, p. 29.

(63) D.B. Nanu, *op. cit.*, p. 37.

(64) Gh. Cantacuzino şi G. Trohani, *Săpăturile arheologice de la Cătălui-Căscioarele, jud. Ilfov*, CA, 3, 1979, p. 262 şi fig. 5/2 (L. 1 şi 2).

(65) Aug. Ulanici, *Săpăturile arheologice de la Braneţ, jud. Olt,* CA, 1, 1975, p. 58-59; idem, *Noi cercetări arheologice la Braneţ,* CA, 2, 1976, p. 51; idem, *Săpăturile arheologice efectuate la Braneţ, în anul 1976,* CA, 3, 1979, p. 27; idem, *Cercetările arheologice din anul 1979 de la Braneţ, jud. Olt,* CA, 4, 1981, p. 20; idem, *Săpăturile efectuate la Braneţ în aşezarea Glina,* CA, 6, 1983, p. 23.

(66) M. Nica, C. Schuster, T. Zorzoliu, *Cercetările arheologice în tell-ul gumelniţeano-sălcuţean de la Drăgăneşti-Olt, punctul Corboaica-campaniile din anii 1993-1994,* Cercetări arheologice în aria nord-tracă, I, 1995, p. 18-19.

(67) C. Schuster, M. Nica, *op. cit.*, p.115.

(68) V. nota 50.

(69) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 27 şi 29.

(70) Aug. Ulanici, *Noi cercetări arheologice la Greci, jud. Ilfov*, CA, 3, 1979, p. 9.

(71) M. Nica, C. Schuster, T. Zorzoliu, *loc cit.*

(72) P. Roman, *Cercetări la Govora Sat-Runcuri în 1977,* SCIVA, 36, 1985, 4, p. 280.

(73) Informaţie amabil oferită de dr. P. Roman, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

(74) Aug. Ulanici, *Săpăturile arheologice de la Braneţ, jud. Olt,* CA, 1, 1975, p. 58; idem, *Cercetările arheologice din anul 1979 de la Braneţ, jud. Olt,* CA, 4, 1981, p. 20.

(75) Idem, *Săpăturile efectuate la Braneţ în aşezarea Glina*, CA, 6, 1983, p. 23.

(76) Idem, *Cercetările arheologice din anul 1979 de la Braneţ, jud. Olt,* CA, 4, 1981, p. 20.

(77) D.B. Nanu, *op. cit.*, p. 38.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

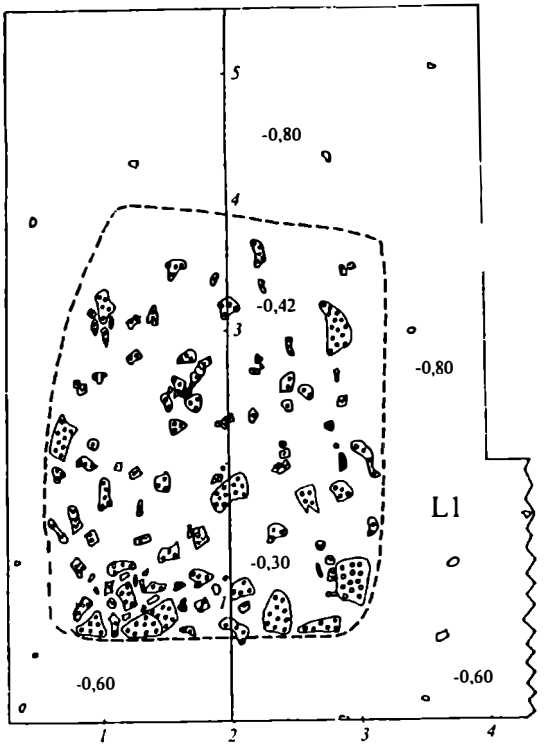

1

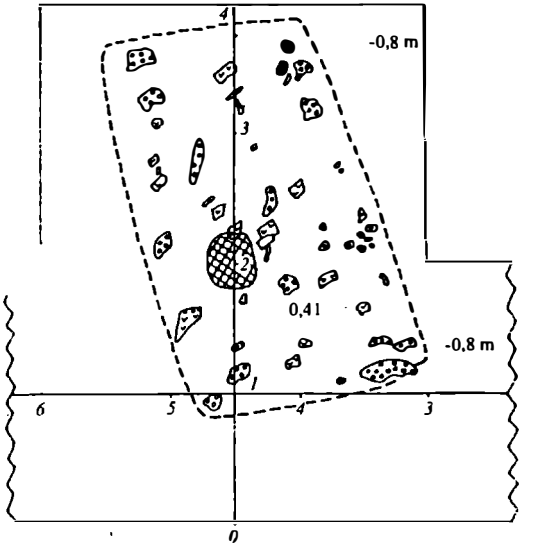

2

Chirpic
Vatră de foc
Ceramică
Piatră
Os
Vas aproape întreg
Perimetrul probabil al locuințelor

Fig. 6. 1-2, Schitu-*La Conac*.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

b. *de dimensiuni mari*: Căscioarele (fig. 3/1)[85], Braneţ[86].

II.2.3. *Amenajările din interiorul locuinţelor de suprafaţă.*

Faţă de mobilierul sărăcăcios al bordeielor, tipul de complexe pe care îl analizăm acum este mult mai bogat:

a. *podele*

a.1. *fără podele*: majoritatea complexelor de locuit de acest tip nu beneficiază de podele amenajate.

a.2. *cu podele*: Odaia Turcului: "În ambele straturi podelele locuinţelor erau amenajate dintr-un strat de lut galben, gros de 5-10 cm"[87]. La Crivăţ "colibele au avut podine de lut galben, care a fost puternic bătătorit. Podina unei colibe-din cele două descoperite în 1985-avea o grosime de numai 0,025-0,030 m"[88].

b. *vetre de foc* :Odaia Turcului[89], Greci[90], Braneţ (locuinţele nr. 5-7, 10, 12, 13) (fig. 4/1, 2)[91], Căscioarele (L 1) (fig. 3/1)[92], Mihăileşti-*Tufa* (L 4)[93], Schitu-*La Conac* (L 3) (fig. 6/2)[94], Schitu-*Gaura Despei* (L 6)[95], Morăreşti (fig. 5/4)[96], Drăgăneşti-Olt (fig. 9/1)[97].

c. *cuptoare menajere*: Drăgăneşti-Olt (LG 2) (fig. 9/1)[98], Glina[99].

d. *gropi sau adâncituri*: Schitu-*Gaura Despei* (G 6-groapă de provizii-din L7; fig. 10/1)[100], Braneţ[101].

(78) Aug. Ulanici, *Săpăturile de la Braneţ, jud. Olt,* CA, 1, 1975, p. 58.
(79) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 27.
(80) *Ibidem*, p. 29.
(81) *Ibidem*, p. 21; V. şi C. Schuster, *Aşezări Glina pe cursul inferior al Argeşului şi valea Câlniştei(I). Mihăileşti-Tufa,* Thraco-Dacica, 13, 1992, 1-2, p. 35.
(82) E. Tudor, *Neue Angaben zur frühen Bronzezeit in Südrumänien,* Dacia, N.S., 26, 1982, 1-2, p. 60; idem, *Săpăturile de la Odaia Turcului (jud. Dîmboviţa),* MCA, 15, 1983, p. 108.
(83) I. Nestor, *op. cit.*, p. 228.
(84) D. Berciu, *op. cit.*, p. 531.
(85) D.B. Nanu, *loc cit.*
(86) Aug. Ulanici, *Săpăturile efectuate la Braneţ în aşezarea Glina,* CA, 6, 1983, p. 23.
(87) E. Tudor, *op. cit.*, p. 108; v. şi idem, *Neue Angaben zur frühen Bronzezeit in Südrumänien*, Dacia, N. S., 26, 1982, 1-2, p. 60.
(88) D. Berciu, *op. cit.*, p. 531.
(89) E. Tudor, *loc cit.*
(90) Aug. Ulanici, *Noi cercetări arheologice la Greci, jud. Ilfov*, CA, 3, 1979, p. 9.
(91) Idem, *Cercetările arhelogice din anul 1979 de la Braneţ, jud. Olt*, CA, 4, 1981, p. 20; idem, *Săpăturile efectuate la Braneţ în aşezarea Glina*, CA, 6, 1983, p. 23.
(92) D.B. Nanu, *op. cit.*, pl. 1 (S 3, L 1).
(93) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 21.
(94) *Ibidem*, p. 27.
(95) *Ibidem*, p. 29.
(96) C. Schuster, M. Nica, *op. cit.*, p 115.
(97) M. Nica, C. Schuster, T. Zorzoliu, *op. cit.*, p. 19.
(98) *Ibidem.*
(99) I.Nestor, *loc cit.*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

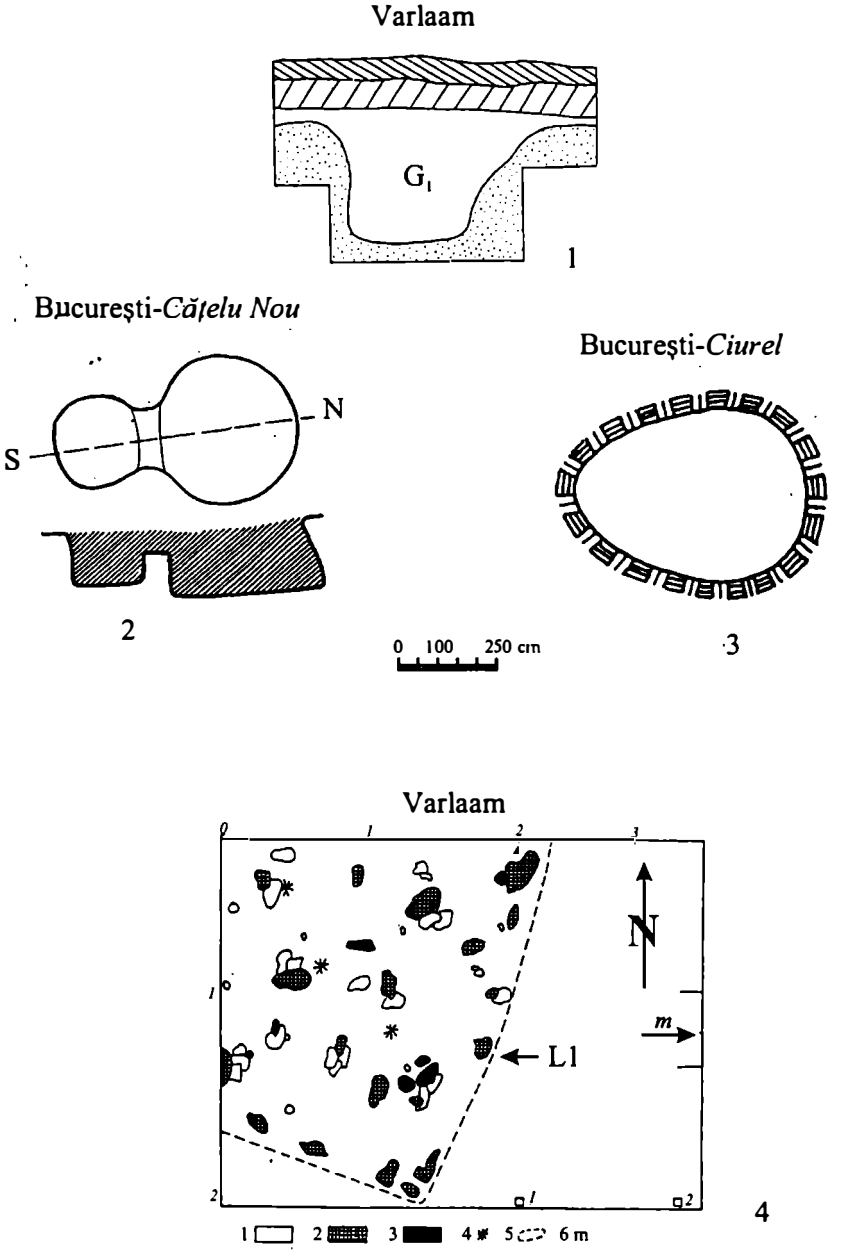

Fig. 7. 1, Varlaam; 2, Bucureşti-*Cătelu Nou*; 3, Bucureşti-*Ciurel*; 4, Varlaam (1, ceramică; 2, chirpic; 3, piatră; 4, os; 5, perimetrul probabil al locuinţei; 6, martorul desfiinţat dintre cele două secţiuni).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

e. *pietre de râu*: la Braneţ, mai ales lângă vetrele de foc, s-au descoperit, alături de diferitele materiale arheologice, şi concentrări de pietre de râu (fig. 4/1,2). Fără a putea deduce rostul acestora, trebuie să menţionez că locuinţele din alte aşezări nu beneficiază de astfel de amenajări.

II.2.4.*Modul de construire al locuinţelor de suprafaţă:*

a. În perimetrul nici uneia dintre locuinţele investigate nu s-au identificat urme de pari[102].

b. Locuinţele au fost depistate pe baza concentrărilor de chirpic, cenuşă (în cantitate mai mică faţă de cea descoperită în bordeie), material ceramic şi litic, resturi osteologice.

c. În majoritatea cazurilor se poate vorbi de complexe de locuit (colibe) cu pereţii subţiri, din nuiele şi puţină lipitură (Morăreşti-fig. 5/4, Schitu-*La Conac*-fig. 6/1, 2, Schitu-*Gaura Despei* – fig. 10/1, Varlaam – fig.7/4 etc.).

d. Locuinţe de tip paiantă, cu pereţii groşi, formate din nuiele cu un diametru mai mare, cantitate masivă de chirpic, compusă din bulgări mari, cărbune: Braneţ[103].

e. Aşadar, *pereţii locuinţelor* erau confecţionaţi dintr-o împletitură de nuiele pomostită cu lut (în unele cazuri aceasta avea în compoziţie paie sau ierburi), iar acoperişul era acelaşi ca la bordeie.

II.2.5. *Densitatea şi dispunerea în cadrul aşezărilor a locuinţelor:*

a. Nu putem şti cu exactitate numărul de locuinţe de suprafaţă ale unei aşezări Glina. La Braneţ, în cele două niveluri, au fost cercetate un total de 14 locuinţe de suprafaţă[104]. În prima aşezare de la Schitu (*La Conac*) au fost identificate 4 locuinţe[105],iar la Schitu-*Gaura Despei* un număr de şase[106]. La Odaia Turcului, din cele 11 locuinţe de suprafaţă descoperite, 8 aparţin culturii Glina[107]. Din păcate autoarea cercetării nu precizează câte sunt atribuite fiecărei faze Glina din aşezare, în consecinţă orice discuţie pe tema densităţii respectivelor complexe este superfluă.

b. Distanţele dintre locuinţe puteau fi destul de scurte, cum este parţial cazul celor de la Braneţ, dar şi mai mari – cca 7m – cum sunt cele de la Schitu-*La Conac*[108].

c. În toate aşezările cercetate ale culturii Glina, locuinţele de suprafaţă nu sunt amplasate după un anumit plan, dispunerea lor fiind haotică.

II.2.6. *Discuţii cu privire la locuinţele de suprafaţă:*

(100) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 29.
(101) Aug. Ulanici, *Săpăturile de la Braneţ, Jud. Olt*, 1, 1975 , p. 58 sq.
(102) E. Tudor aduce în discuţie şi posibilitatea ca locuinţele de suprafaţă să se fi sprijinit pe tălpici din lemn (*Neue Angaben zur frühen Bronzezeit in Südrumänien*, Dacia, N.S., 26, 1982, 1-2, p. 60).
(103) Aug. Ulanici, *Cercetări arheologice din anul 1979 de la Braneţ, jud. Olt*, CA, 4, 1981, p. 20.
(104) Idem, *Săpăturile efectuate la Braneţ în aşezarea Glina*, CA, 6, 1983, p. 23.
(105) C. Schuster, T.Popa, *op. cit.*, p. 27.
(106) *Ibidem*, p. 29.
(107) E. Tudor, *loc cit.*
(108) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 27.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

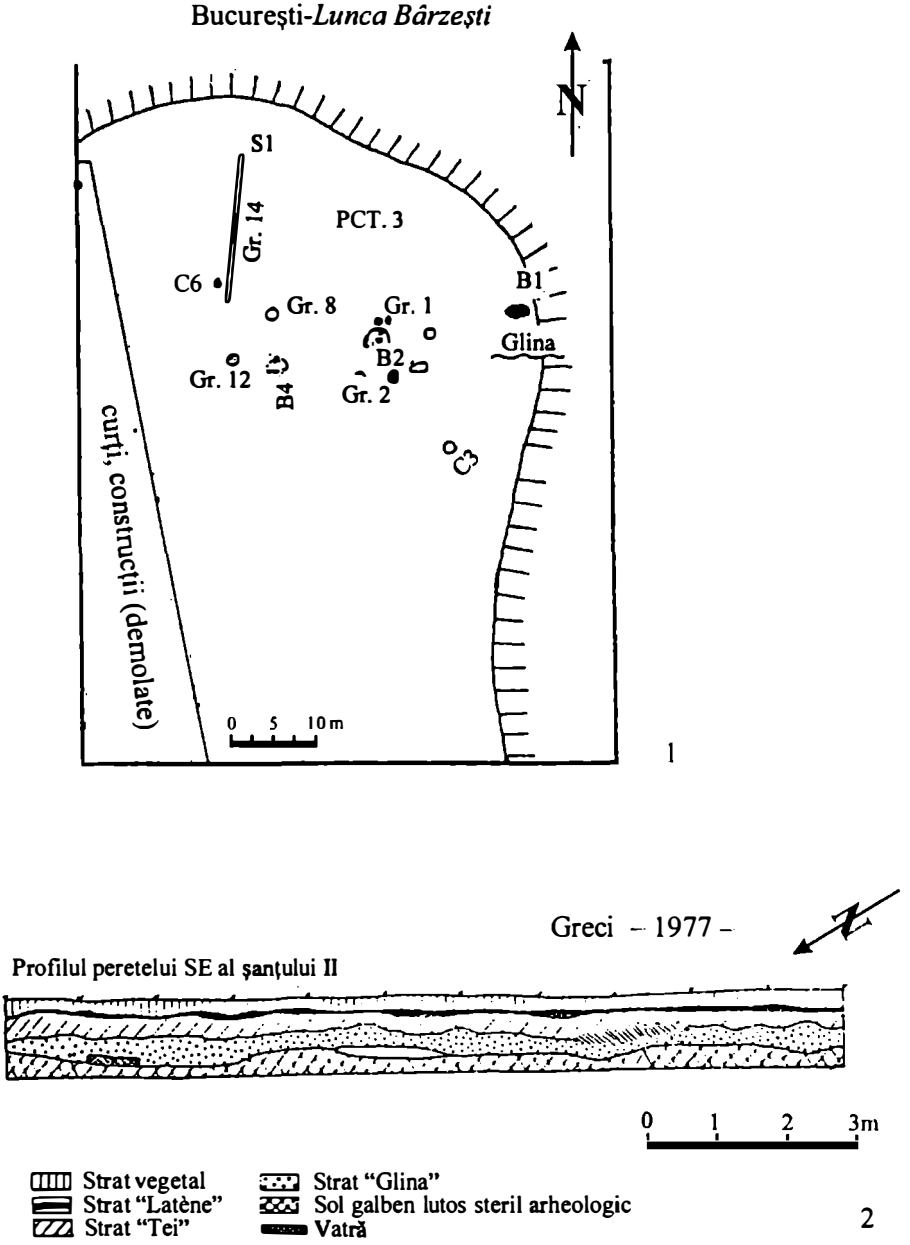

Fig. 8. 1, Bucureşti-*Lunca Bârzeşti*; 2, Greci.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

a. Majoritatea complexelor de locuire din aria culturii Glina o reprezintă acest tip de construcţie.

b. Ele au fost folosite pe întreaga evoluţie a culturii şi în toate regiunile geografice unde purtătorii acesteia au întemeiat aşezări.

c. Această categorie de locuinţă a fost preferată probabil pentru uşurinţa cu care putea fi ridicată, mai ales dacă ţinem seama de faptul că grupurile Glina erau în permanentă mişcare. Locuinţa de suprafaţă prezintă dezavantajul de a nu oferi, în special în anotimpurile răcoroase, aceiaşi protecţie ca şi bordeiele, mult mai călduroase, de aceea unele dintre ele au fost, poate, dotate cu vetre de foc fixe.

d. Ca şi în cazul bordeielor, inventarul locuinţelor este diversificat, întâlnindu-se de la resturile materialelor de construcţie până la piesele ceramice, unelte de lut, os, corn, piatră şi foarte rar metal.

e. Toate locuinţele de suprafaţă au fost distruse de incendii. Cauzele acestora le-am discutat mai sus, în capitolul dedicat bordeielor.

f. Un caz unic în aria culturii Glina îl constituie descoperirea de la Căscioarele, unde în L 1 a fost găsit un mormânt (fig. 3/1). Scheletul, "notat M 1, (era, nn.) depus în poziţie puternic chircită, într-o groapă dreptunghiulară cu colţurile rotunjite. Scheletul era culcat pe stânga, orientat NE/SV, cu capul la NE, privirea la E, cu mâna stângă sub cap şi dreapta pe piept"[109]. Şi cu un alt prilej ne-am exprimat îndoiala ca defunctul să fi aparţinut comunităţii Glina[110]. Chiar dacă autorul afirmă că "nivelul de plecare al gropii mormântului este situat sub nivelul aglomerării ceramice"[111], este mult mai probabil că avem de a face cu o înhumare ulterioară distrugerii sau părăsirii aşezării Glina de aici[112], pământul de umplutură al gropii mormântului cu material Glina (chirpic, ceramică etc.) vorbeşte de la sine despre acest lucru.

II.3. *Locuirile din peşteri:*

Acest tip de "locuinţă" este specific mai ales purtătorilor culturii Glina din nordul Olteniei. Peşterile de aici – Baia de Fier, Ciunget-Lotru, Peştera Haiducilor etc.[113] – au oferit adăpost pentru perioade scurte de timp unor grupuri restrânse de păstori[114].

(109) D.B. Nanu, *op. cit.*, p. 38 şi pl. 1, 2, 5.

(110) M. Nica, C. Schuster, T. Zorzoliu, *op.cit.*, p. 19.

(111) D.B. Nanu, *op. cit.*, p. 38.

(112) Mulţumim şi pe această cale domnilor dr. Valeriu Sîrbu (Muzeul Judeţean Brăila) şi D. Şerbănescu (Muzeul Oltenita), care au fost prezenţi pe şantierul arheologic Căscioarele, şi care mi-au oferit cu gentileţe informaţii suplimentare cu privire la descoperirea Glina de acolo.

(113) P. Roman, *Die Glina III-Kultur*, PZ, 51, 1976, 1, p. 28 (Domnul P. Roman ne-a oferit şi alte informaţii, pentru care îi mulţumim); Gh. Petre-Govora, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Râmnicu-Vâlcea, 1995, p. 29.

(114) Datorită modului greşit în care a fost tradus termenul de *locuire* în limba germană, acest tip de "locuinţă" a fost inclus în articolul lui P. Roman (*loc cit.)* în categoria aşezărilor (*Siedlungen*).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

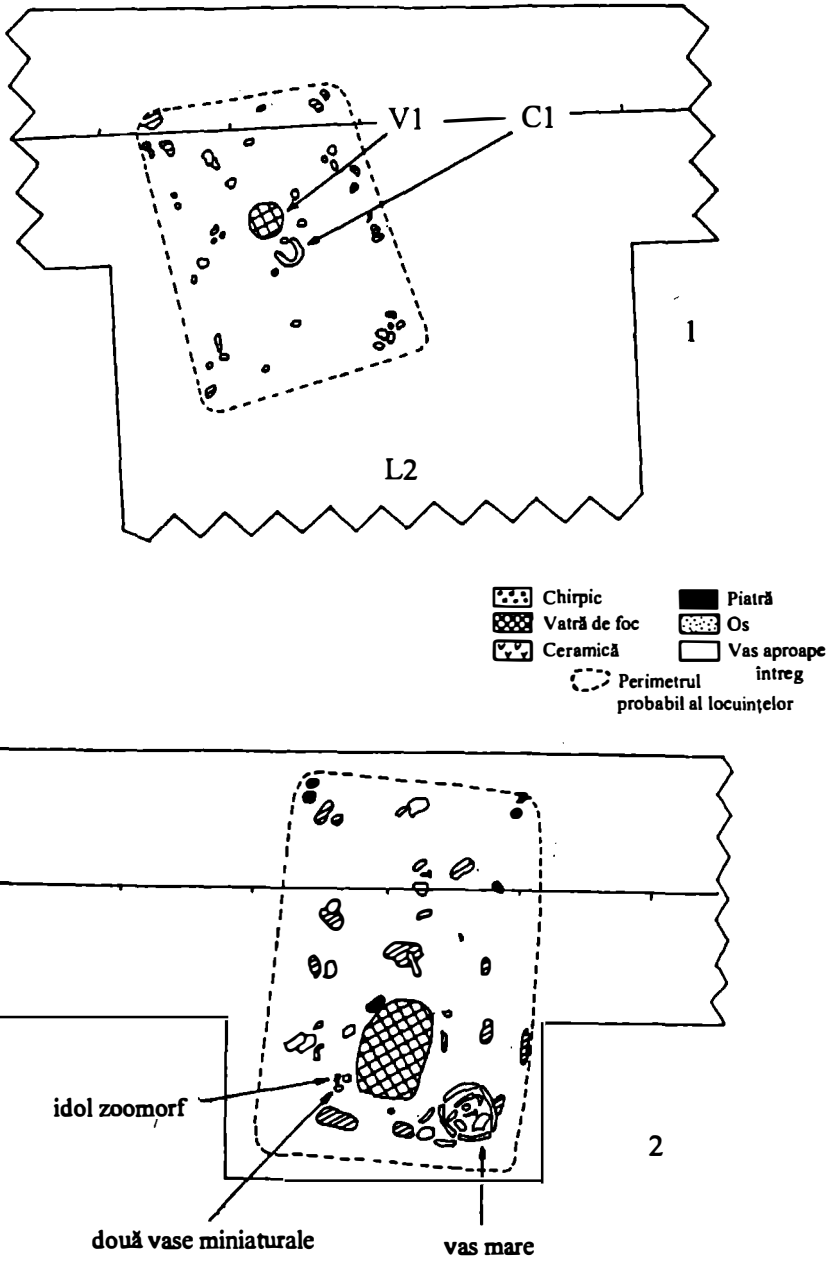

Fig. 9. 1, Drăgănești-Olt-Tell; 2, Schitu-*La Conac*.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

III. TIPURILE DE GROPI DIN AŞEZĂRILE CULTURII GLINA

În majoritatea aşezărilor Glina din Muntenia şi Oltenia cercetate pe cale arheologică au fost descoperite şi gropi (nu ne referim aici la cele ale bordeielor). Acestea, în funcţie de diferitele criterii alese, pot fi împărţite după:

III.1. *Locul de amplasare:*

a. *în perimetrul locuinţelor*: Schitu-*Gaura Despei* (v. mai sus *II.2.3.d.*; fig. 10/1).

b. *în afara locuinţelor*: Odaia Turcului[115], Bucureşti-*Cătelu Nou*[116], Bucureşti-*Lunca Bârzeşti*[117], Udeni[118], Mihăileşti-*Tufa*[119], Varlaam (fig. 7/1)[120], Schitu-*La Conac*[121], Schitu-*Gaura Despei* (fig. 3/2)[122], Căscioarele-*Mănăstirea Cătălui*[123], Drăgăneşti-Olt[124], Morăreşti (fig. 5/3)[125].

III.2. *Forma gropilor*:

a. *în formă de pară:* Bucureşti-*Cătelu Nou*[126], Mihaileşti-*Tufă* (Gr. 3), Schitu-*La Conac* (Gr.1-3, 5)[127], Schitu-*Gaura Despei* (Gr. 4-6)[128], Drăgăneşti-Olt[129].

b. *în formă de clopot*: Bucureşti-*Cătelu Nou*[130], Mihăileşti-*Tufa* (Gr.1-2, 4-5), Căscioarele-*Mănăstirea Cătălui*[131].

c. *tronconică:* Udeni[132], Morăreşti (Gr. 5)[133].

d. *cilindrică:* Bucureşti-*Militari Cîmpul Boja*[134], Varlaam[135], Morăreşti (Gr. 4) (fig. 5/3)[136].

(115) E. Tudor, *op. cit.*, p. 108.
(116) V. Leahu, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în 1960 la Cătelu Nou,* CAB, 1, 1963, p. 21; idem, *Săpăturile arheologice de la Cătelu Nou,* CAB, 2, 1965, p. 25.
(117) V. Sandu, *op. cit.*, p. 165.
(118) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 58.
(119) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 21.
(120) C. Schuster, *Cercetări arheologice în aşezarea culturii Glina de la Varlaam,* CCDJ, 13-15, 1995; C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 24.
(121) *Ibidem*, p. 27.
(122) *Ibidem*, p. 29.
(123) Gh. Cantacuzino şi G. Trohani, *op. cit.*, p. 262.
(124) M. Nica, C. Schuster, T. Zorzoliu, *op. cit.*, p. 14, 18.
(125) C. Schuster, M. Nica, *op. cit.*, p. 115.
(126) V. Leahu, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în 1960 la Cătelu Nou,* CAB, 1, 1963, p. 21.
(127) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 27.
(128) *Ibidem,* p. 29.
(129) M. Nica, C. Schuster, T. Zorzoliu, *op.cit.*, p. 18.
(130) V. Leahu, *Săpăturile arheologice de la Cătelu Nou,* CAB, 2, 1965, p. 25.
(131) Gh. Cantacuzino şi G. Trohani, *op. cit.*, p. 262 (Gr.2).
(132) Gh. Bichir, *op.cit.*, p. 58.
(133) C. Schuster, M. Nica *op. cit.*, p. 115.
(134) M. Turcu, *Cercetări arheologice la Militari-Cîmpul Boja, Bucureşti,* MCA, 1992, I, p. 145-146.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

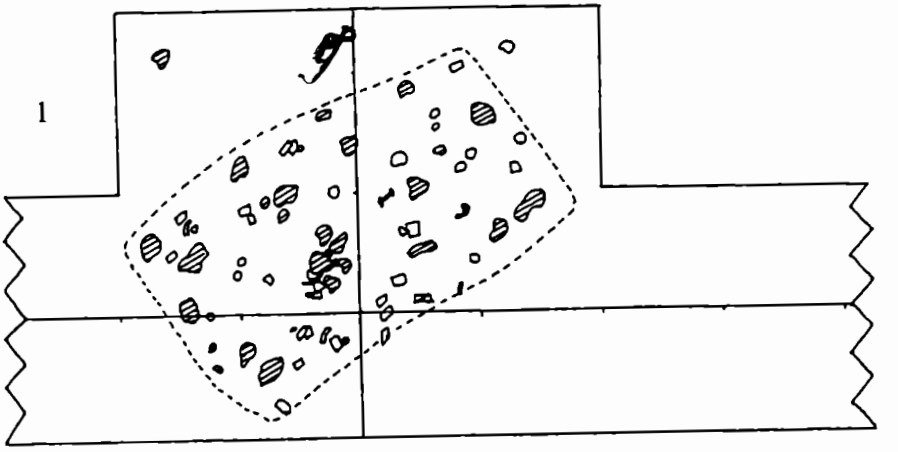

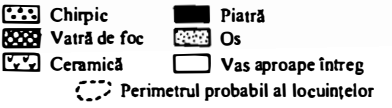

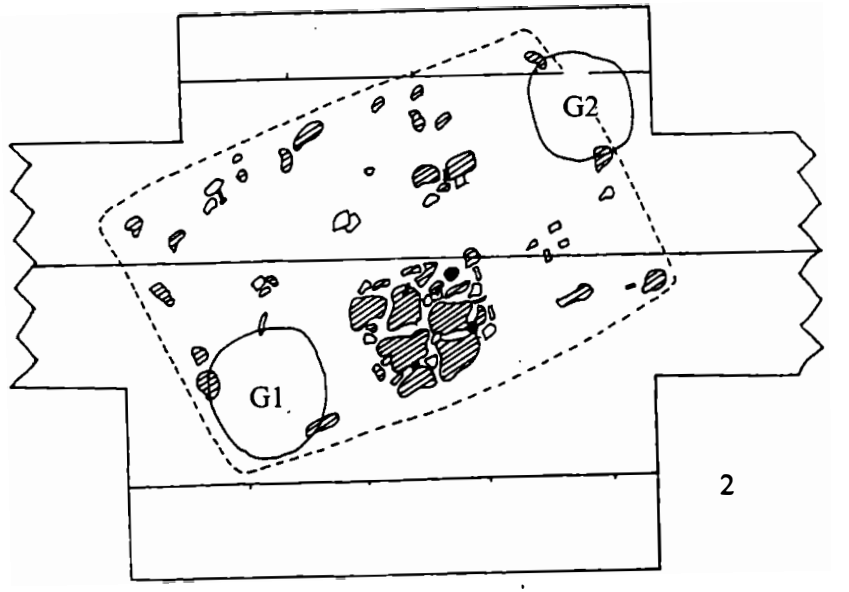

Fig. 10. 1-2, Schitu-*Gaura Despei*.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

e. *în formă de trapez*: Schitu-*La Conac* (Gr. 4)[137].

III.3. *Modul de construire a gropilor:*

a. Copleşitoarea majoritate a gropilor constituie simple adâncituri, săpate de la nivelul de călcare din vremea respectivă, fără alte amenajări.

b. La Schitu-*Gaura Despei,* Gr. 6, aflată sub L 7 şi aparţinând acesteia, era cuptorită cu un strat de lut fin şi ars (gros de 0,06-0,08 m).

c. Probabil o parte dintre gropi (cele de provizii) au fost acoperite cu un capac (de lemn ? de lut ?).

III.4. *Destinaţia gropilor*:

a. *menajere* (de depozitare a gunoiului?)[138]: Schitu-*La Conac* (Gr. 2), Bucureşti-*Cătelu Nou* (ambele gropi Glina), Bucureşti-*Militari Câmpul Boja* (Gr. 6), Mihăileşti-*Tufa* (toate cele 5 gropi), Varlaam, Căscioarele-*Mănăstirea Cătălui*[139], Drăgăneşti Olt, Morăreşti (fig. 5/3) etc.

b. *de provizii*: Udeni (Gr. 1 şi 2)[140], Schitu-*Gaura Despei* (Gr. 6 de la L 7; fig. 10/1)[141].

c. *de cult*: Gr. 5 de la Schitu-*Gaura Despei* (fig. 3/2), "aflată nu departe de o locuinţă, (nr. 8, nn), şi pornind clar din stratul Glina, ea conţinea pe fundul ei scheletul decapitat al unui câine, având ca şi locuinţa amintită orientarea NV-SE. Lângă schelet se găsea un vas miniatural, cu vagi urme de ocru şi un fragment mai mare dintr-un recipient (în formă de sac) Glina, care imediat sub buza alveolată avea un şir de găuri-butoni presaţi din interior spre exterior. În rest, groapa era umplută cu pământ, cenuşă şi rare pigmente de chirpic"[142].

III.5. *Inventarul gropilor:*

a. Ca şi în cazul bordeielor şi locuinţelor de suprafaţă, şi inventarul gropilor este foarte diversificat. Alături de chirpic, cenuşă, cărbune au fost descoperite ceramică, mai ales fragmentară, piese din os, corn, piatră şi lut ars. Inventarul nu oferă, aşadar, argumente foarte clare în identificarea funcţionalităţii unei gropi.

b. *Inventarul* gropilor (şi al locuinţelor) permite totuşi avansarea unor ipoteze privind viaţa cotidiană, cea economică şi religioasă a comunităţilor culturii Glina.

(135) V. nota 107.
(136) C. Schuster, M. Nica, *op. cit.*, p. 115.
(137) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 27.
(138) Este foarte greu a aprecia cu exactitate, dacă ceea ce considerăm noi resturi menajere erau rezultatul vieţii cotidiene sau al unei curăţiri rituale (legate de anumite anotimpuri – primăvara? – sau momente din viaţa comunităţii sau unei familii – moarte? naştere? căsătorie?) a locuinţelor sau altor spaţii anume.
(139) Gh. Cantacuzino şi G. Trohani, *op. cit.*, p. 262.
(140) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 58.
(141) Iniţial, datorită inventarului, am considerat-o greşit menajeră (C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 29). O analiză mai atentă, care a ţinut seama de toţi factorii (poziţie, formă, mod de construcţie) ne-a permis o nouă şi corectă interpretare.
(142) C. Scuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 29.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

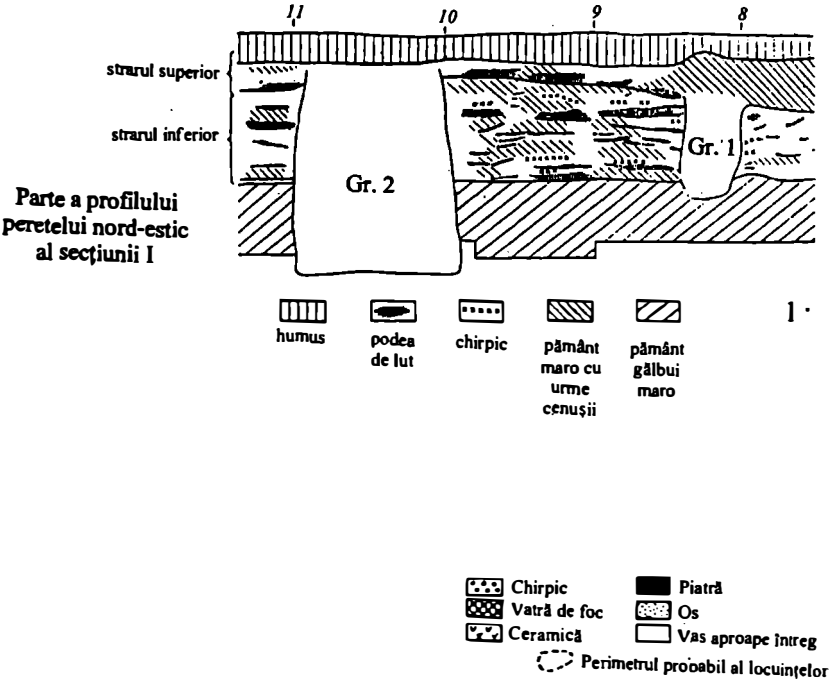

Fig. 11. 1, Odaia Turcului; 2, Schitu-*La Conac*.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

III.6. *Discuţii privind gropile culturii Glina:*

a. *Dimensiunile* gropilor, modul de construcţie, formele variate ne arată că gropile nu erau săpate după un anumit tipic.

b. Probabil fiecare locuinţă avea ca anexă o groapă sau mai multe. Distanţa dintre locuinţe şi gropi ne oferă, poate, date privind perimetrul în folosinţă din aşezare a unei gospodării (familii ?). La Schitu-*La Conac* între locuinţe şi gropi există o distanţă de cca 1,80-2,54 m, la Schitu-*Gaura Despei* distanţa măsura 1,50-1,87 m. Groapa menajeră (cercetată în 1960) se află la 6,50 m de semibordei[143], iar cea cercetată în 1963 la 15m de bordei[144].

c. Gropile sunt prezente atât în aşezări cu strat mai consistent, cât şi în cele cu strat subţire. Ele fiind folosite atât în locuri unde comunităţile Glina se instalau pentru mai mult timp, cât şi cele în care ele au poposit pentru o perioadă mai scurtă.

IV. VETRELE DE FOC

IV.1. *Locul de amplasare al vetrelor de foc:*

a. *în perimetrul (*sau *perimetrul probabil) al locuinţei*: Braneţ[145], Greci[146], Odaia Turcului[147], Căscioarele[148], Mihăileşti-*Tufa*[149], Schitu-*La Conac* (fig. 6/2, 9/2)[150], Schitu-*Gaura Despei*[151], Govora Sat-*Runcuri Ciobea*[152], Râmnicu Vâlcea-*str. Calea lui Traian*[153], Ţeica[154], Morăreşti (fig. 5/3)[155], Drăgăneşti-*Olt* (fig. 9/1)[156].

b. *în afara perimetrului locuinţelor:* Schitu-*La Conac* (V1 şi V3)[157], Schitu-*Gaura Despei*(V 1)[158].

IV.2. *Forma vetrelor de foc:*

a: *rotunde*: Braneţ (vetrele din L 5-7, 10, 12, 13) (fig. 4/1, 2)[159], Căscioarele[160], Mihăileşti-*Tufa,* Schitu-*La Conac* (V1).

(143) V. Leahu, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în 1960 la Cătelu Nou,* CAB, 1, 1963, p. 21.
(144) Idem, *Săpăturile arheologice de la Cătelu Nou*, CAB, 2, 1965, fig. 2.
(145) Aug. Ulanici, *Cercetări arheologice din anul 1979 de la Braneţ, jud. Olt,* CA, 4, 1981, p. 20; idem, *Săpăturile efectuate la Braneţ în aşezarea Glina,* CA, 6, 1983, p. 23.
(146) Aug. Ulanici, *Noi cercetări arheologice la Greci, jud. Ilfov*, CA, 3, 1979, p. 9.
(147) E. Tudor, *loc. cit.*
(148) D.B. Nanu, *loc. cit.*
(149) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 21.
(150) *Ibidem*, p. 27.
(151) *Ibidem*, p. 29.
(152) Gh. Petre-Govora, *op. cit.*, p. 26.
(153) *Ibidem*, p. 29.
(154) *Ibidem*, p. 30.
(155) C. Schuster, M. Nica, *op. cit.*, p. 114.
(156) M. Nica, C. Schuster, T. Zorzoliu, *op. cit.*, p. 19.
(157) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 27.
(158) *Ibidem,* p. 29.
(159) Aug. Ulanici, *Săpăturile arheologice efectuate la Braneţ în anul 1979,* CA, 3, 1979, p. 27 şi fig. 3; idem, *Cercetările arheologice din anul 1979 de la Braneţ, jud. Olt*, CA, 4,

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

b. *ovale*: Morăreşti (fig. 5/4)[161], Schitu-*La Conac* (V2 şi V3).

c. *semiovale*: Schitu-*Gaura Despei* (V1 şi V2)[162].

IV.3. *Dimensiunile vetrelor de foc:*

Acestea variază în funcţie de forma vetrei. Mărimea se înscrie de exemplu la Braneţ între 0,70-1,50 m[163]. La Greci vatra este de 0,75 m, iar la Schitu-*La Conac* şi Schitu-*Gaura Despei* dimensiunea variază între 0,60-1,20 m.

IV.4. *Modul de construire al vetrelor de foc:*

a. *direct pe sol (pe nivelul de călcare)*: Odaia Turcului[164], Schitu-*La Conac*[165], Schitu -*Gaura Despei*[166], Greci[167], Braneţ (vetrele locuinţelor 5, 8)[168], Morăreşti.

b. *pe un pat de fragmente ceramice*: Braneţ (vetrele din L 4 şi 6)[169], Drăgăneşti-Olt.

IV.5. *Răstimpul în care au fost în uz vetrele de foc*:

a. *pentru o perioadă scurtă* = vetre fără refaceri: Mihăileşti-*Tufa*, Schitu-*La Conac*, Schitu-*Gaura Despei*, Braneţ (vetrele din locuinţele nr. 5 şi 8)[170].

b. *pentru o perioadă mai lungă* = vetre cu refaceri: Morăreşti[171], Drăgăneşti-Olt, Schitu-*La Conac* (V2), Braneţ (vetrele din locuinţele nr. 4, 6, 7, 9)[172].

IV.6. *Destinaţia vetrelor de foc:*

a. *menajere (gătit şi încălzit)*. Majoritatea vetrelor de foc pot fi incluse în această categorie. În aproape toate cazurile în jurul acestora se grupează un bogat material arheologic (ceramică, unelte din piatră, os, corn şi lut ars, oase de animale)[173].

b. *(şi) de cult(?)*. La Schitu-*La Conac* (fig. 9/2) vatra de foc era "înconjurată de un vas în formă de sac păstrat *in situ*, un recipient miniatural (întreg şi altul fragmentar, n.n.) în care au putut fi observate urme de ocru, un idol zoomorf din lut ars, unelte din silex (lame), o roţiţă de car miniatural. Este posibil ca această vatră să fi avut o

1981, p. 20; idem, *Săpăturile efectuate la Braneţ în aşezarea Glina*, CA, 6, 1983, p. 23.

(160) D.B. Nanu, *op. cit.*, pl. 1.

(161) C. Schuster, M. Nica, *op. cit.*, fig. 3.

(162) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 29.

(163) Aug. Ulanici, *Noi cercetări de la Braneţ*, CA, 2, 1976, p. 49 (vatra din L 7 are diametru de 0,75 m, iar cea din L 9 de 1,00 m), 51 (vatra din L 4 are diametru de 1,00 m, cea din L 6 de 1,50 m, iar cele din L 5 şi L 8 de 1,00 m).

(164) E. Tudor, *op. cit.*, p. 108.

(165) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 27.

(166) *Ibidem*, p. 29.

(167) Aug. Ulanici, *Noi cercetări arheologice la Greci, jud. Ilfov*, CA, 3, 1979, p. 9.

(168) Idem, *Noi cercetăti la Braneţ*, CA, 2, 1976, p. 51; idem, *Săpăturile arheologice efectuate la Braneţ în anul 1979*, CA, 3, 1979, p. 27.

(169) Idem, *Noi cercetări la Braneţ*, CA, 2, 1976, p. 51. La p. 49, referindu-se la locuinţele nr. 7 şi 9, autorul subliniază că sub vetrele de foc ale acestora s-au găsit grupate fragmente ceramice ale culturii Coţofeni.

(170) *Ibidem* p. 51.

(171) C. Schuster, M. Nica, *op. cit.*, fig. 3.

(172) Aug. Ulanici, *op. cit.*, p. 50-51.

(173) Vezi spre exemplu: Greci (Aug. Ulanici, *Noi cercetări arheologice la Greci, jud. Ilfov*, CA, 3, 1979, p. 9), Braneţ (idem, *Săpăturile arheologice efectuate la Braneţ în anul 1979*, CA, 3, 1979, p. 27), Schitu-*La Conac*, Schitu-*Gaura Despei*, Drăgăneşti-Olt etc.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

destinaţie cultică (?)"[174]. Desigur, afirmaţia noastră poate fi lesne pusă sub semnul întrebării. Totuşi, nu trebuie să excludem ipoteza emisă. Şi la Braneţ[175], lângă vatra de foc din L 10 a fost descoperită o rotiţă de car[176], dar şi un toporaş-votiv cu gaură de înmănuşare, lucrat din lut fin. Posibil să avem a aduce şi în acest caz argumente în plus, care să ne permită a gândi că vetrele de foc au funcţionat în anumite momente şi ca vetre de cult.

V. CUPTOARELE

V.1. *Amplasamentul cuptoarelor:* Ambele cuptoare, de la Glina[177] şi de la Drăgăneşti-Olt (fig. 9/1)[178], s-au descoperit în perimetrul locuinţelor (de suprafaţă).

V.2. *Funcţionalitatea cuptoarelor:* Ambele aveau un caracter menajer (de gospodărie), folosind la prepararea hranei sau la coptul pâinii.

V.3. *Modul de construcţie:* chiar dacă s-a păstrat în condiţii precare (numai o parte a pereţilor laterali), cuptorul de la Drăgăneşti-Olt, de mici dimensiuni, de formă ovală, având aceiaşi orientare ca şi locuinţa, şi fiind construit în prelungirea vetrei de foc, nu era diferit de restul construcţiilor de acest tip din Epoca bronzului românesc. Înspre interior pereţii erau arşi la roşu, iar în exterior lutul fin, amestecat cu mici fragmente ceramice (ale culturii Glina), prezenta crăpături ce nu au fost reparate.

VI. DISCUŢII GENERALE

a. Mircea Eliade afirma printre altele: "casa este sanctificată, în parte sau în întregime, printr-un simbolism ori ritual cosmogonic. Aşezarea într-un anume loc, construcţia unui sat sau a unei case implică aşadar o hotărâre de cea mai mare importanţă, pentru că aceasta priveşte existenţa însăşi a omului: este vorba, de fapt, de crearea propriei "lumi" şi de asumarea responsabilităţii de a o păstra şi de a o reînnoi. (...) Orice construcţie şi orice inaugurare a unei locuinţe noi echivalează într-un fel cu un nou început, cu o nouă viaţă"[179]. Probabil că şi în cazul locuinţelor culturii Glina este valabilă afirmaţia autorului. Numai că, descoperirile în perimetrul (sau perimetrul probabil) al locuinţelor sau din imediata lor apropiere nu ne oferă date cu privire la aceasta. Poate, faptul că toate locuinţele cercetate au fost trecute prin foc ne arată că, odată cu moartea unuia dintre locuitorii ei sau părăsirea ei prin abandonarea satului, trebuia să "moară" şi locuinţa.

b. În demersul nostru am preferat, pentru reconstituirea cât mai aproape de realitatea acelor vremi, analiza tuturor elementelor locuinţelor (groapa de bordei, pereţi,

(174) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 27.
(175) Aug. Ulanici, *op. cit.*, p. 27.
(176) Despre cărucioarele şi rotiţele miniaturale, vezi printre alţii: C. Schuster, *Despre cărucioarele din lut ars din Epoca bronzului de pe teritoriul României,* Thraco-Dacica, 17, 1996, 1-2 (sub tipar).
(177) I. Nestor, *loc cit.*
(178) M. Nica, C. Schuster, T. Zorzoliu, *op. cit.*, p. 19.
(179) M. Eliade, *Sacrul şi profanul,* Bucureşti, 1995, p. 53.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

acoperiş, gropi adiacente, vetre de foc, cuptoare), văzând în această cale un demers mai viabil şi cu rezultate mult mai bune în studierea arhitecturii domestice[180].

c. Cum am precizat deja, lipsa cercetărilor exhaustive într-o aşezare ne îngreunează analiza cu privire la dispunerea locuinţelor în aceasta. După primele săpături de la Braneţ, Petre Roman a afirmat că cele trei locuinţe descoperite sunt într-o linie[181]. Investigaţiile ulterioare vor contrazice respectiva aserţiune. În nici o aşezare Glina, oarecum mai intens cercetată, cum ar fi şi cele de la Schitu, nu se poate vorbi de o dispunere după un anumit plan a locuinţelor şi/sau gropilor în aşezare.

d. Orientarea locuinţelor şi/sau gropilor (acolo unde este cazul) este variabilă; nici aici nu există o regulă. La Schitu-*La Conac* şi Schitu- *Gaura Despei* orientarea tuturor locuinţelor a fost NV-SE, adică identică celei a unei părţi a caselor satului actual, mai exact cu clădirile ridicate la începutul secolului nostru[182]. În mod cert locuitorii Glina au luat şi ei în considerare la construirea locuinţelor mediul ambiant, direcţia din care băteau vânturile etc.

e. În actualul stadiu de cercetare, informaţiile cu privire la ceea ce au servit cu adevărat construcţiile culturii Glina sunt lacunare. Majoritatea specialiştilor sunt de părere că avem de a face cu locuinţe. Posibil, cum am notat mai sus, ca unele să fi fost depozite. Nu excludem nici ideia că locuinţele mari (mai ales cele de la Braneţ) să fi fost spaţii special amenajate pentru adunarea – de exemplu – a războinicilor sau bărbaţilor.

Nici unul din adăposturile descoperite nu pot fi considerate construcţii destinate unei activităţi anume cum este cazul "locuinţei-atelier" de la Mironeşti-*La Panait*[183], care aparţine culturii Tei.

f. Imaginea noastră privind locuinţele Glina este posibil să fie deformată. Viitoare-eventuale-reconstituiri, precum cele practicate în străinătate în cazul altor culturi[184], ne vor oferi – poate -- date noi.

g. Chiar dacă am presupus că fiecare locuinţă era deservită de câte o groapă, totuşi realitatea din teren nu poate până acum să confirme acest lucru. Ceea ce ne face să ne întrebăm dacă membrii aceleiaşi familii ce locuiau în adăposturi diferite, nu foloseau în comun gropile (mai ales cele de provizii) şi chiar vetrele de foc exterioare. Acest fapt ar deschide unele perspective noi în investigarea vieţii economice, dar şi asupra dinamicii demografice. Totuşi, în cazul vetrelor de foc fixe, lipsa acestora poate era suplinită de prezenţa celor portabile[185]. Interesant este că, cuptoarele menajere (de

(180) Deosebit de interesante ni s-au părut în acest context opiniile lui N. Egenter, *Architectural Anthropoly-* Research Series, 1, 1992, Lausanne, p. 157, 159.

(181) P. Roman, *Die Glina III-Kultur*, PZ, 51, 1976, 1, p. 28.

(182) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 27.

(183) *Ibidem*, p. 39 (L 1).

(184) Notabile sunt reconstituirile efectuate în Germania, cf. capitolul *Bauen und Siedeln* din volumul *Experimentelle Arhäologie in Deutschland,* Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland, Beiheft 4, 1990, p. 22-78.

(185) S. Morintz şi D.V. Rosetti, *op.cit.*, p. 21 (test) şi fig. 5/2: abia la explicaţia în limba franceză a ilustraţiei aflăm că piesa provine de la *Bucureştii Noi;* P. Roman, *op. cit.*, p. 32 şi fig. 4/12: menţionează descoperirea, fără să-i indice locul de proveniență precis.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

gospodărie) îşi găseau locul în locuinţe şi nu în afara lor (cel puţin nu au fost descoperite până în prezent). În acest context, este de mirare faptul că nu au fost surprinse cuptoare de ars oale, aspect ce poate ne arată că vasele erau arse în gropi speciale sau în aer liber.

h. Cu mare greutate putem să facem unele afirmaţii privind numărul de persoane care locuiau într-un adăpost. Posibil, judecând după media dimensiunilor locuinţelor, numărul indivizilor să se fi ridicat la cinci-şase (doi adulţi şi restul copii). Pornind de la această cifră, în mod ipotetic şi ideal, putem aprecia că totalul populaţiei sătucului Glina de la Schitu-*Gaura Despei,* unde au fost descoperite 6 locuinţe aparţinând aceluiaşi moment de locuire, în condiţiile în care considerăm că au fost investigate toate adăposturile existente în acea vreme (fapt care, în opinia noastră, este puţin probabil), se ridica la maximum30-36 de persoane.

i. Perimetrul locuit dintr-o aşezare (locuinţele şi spaţiile dintre ele) arată clar că acolo nu-şi găseau adăpost şi animalele. Probabil acestea ocupau o zonă imediat lângă acest perimetru, fiind protejate prin gard sau, poate, de un anumit tip de adăpost pe care nu putem să-l sesizăm pe cale arheologică.

j. Ridicarea unor construcţii a cerut în multe culturi ale preistoriei practicarea unor sacrificii[186]. Mediul Glina nu ne-a oferit nici o dovadă în acest sens[187].

ÜBER DIE BEHAUSUNGEN DER GLINA-KULTUR (Zusammenfassung)

Trotz spärlicher Informationen, konnte anhand der bis jetzt gewonnenen Grabungsresultate ein eingehenderes Bild der Glina-Behausungen aufgestellt werden. Diese gehören zweier Typen an: Boden-und Oberflächen Behausungen. Die Konstruktionsweise, die innere Ausstattung, ihre Verbreitung in dem von dem Glina-Gemeinschaften besetzten Raum, ihre Dichte in den Siedlungen wird der Analyse unterzogen. Desgleichen werden die Gruben, Herde und Backofen nicht ausgelassen.

ERKLÄRUNG DER ABBILDUNGEN

Abb. 1: 1, Drăgăneşti-Olt-Tell; 2, Schitu-*La Conac* şi Schitu-*Gaura Despei.*

Abb. 2: 1, Bucureşti-*Roşu*; 2, Bucureşti-*Dudeşti.*

Abb. 3: 1, Căscioarele; 2, Schitu-*Gaura Despei.*

Abb. 4: 1-2, Braneţ.

Abb. 5: 1-4, Morăreşti.

(186) Vezi printre alţii A. Comşa, C. Schuster, *Unele aspecte ale practicării sacrificiului uman în prima perioadă a epocii metalelor pe teritoriul României,* AMN, 32, 1, 1995, p. 280-281.

(187) Mormântul găsit în locuinţa de la Căscioarele nu constituie un exemplu vis-à-vis de acest subiect. V. la noi subcapitolul *II. 2. 5. f.*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Abb. 6: 1-2, Schitu-*La Conac.*

Abb. 7: 1, Varlaam; 2, Bucureşti-*Cătelu Nou*; 3, Bucureşti-*Ciurel*; 4, Varlaam.

Abb. 8: 1, Bucureşti-*Lunca Bârzeşti*; 2, Greci.

Abb. 9: 1, Drăgăneşti-Olt-Tell; 2, Schitu-*La Conac.*

Abb. 10: 1, 2, Schitu-*Gaura Despei.*

Abb. 11: 1, Odaia Turcului; 2, Schitu-*La Conac.*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

LEGĂTURI ÎNTRE REGIUNEA DUNĂRII DE JOS ȘI SPAȚIUL EGEO-ANATOLIAN LA SFÂRȘITUL EPOCII BRONZULUI ȘI ÎNCEPUTUL EPOCII FIERULUI[1]

de Attila László

Conexiunile existente, în cursul istoriei mai mult sau mai puțin îndepărtate a Europei de sud-est, între civilizația egeo-anatoliană și lumea balcano-danubiană stau, de multă vreme, în atenția specialiștilor. Pentru lumea Europei "barbare" evidențierea acestor legături are o semnificație aparte. Ea permite racordarea unei "pre-istorii", măcar în tendințele ei majore, la istoria celor mai avansate zone ale Antichității timpurii. Este, de asemenea, bine știut că (exceptând datările prin metodele "moderne", prin radiocarbon îndeosebi), până la apariția primelor informații scrise relative la ele, civilizațiile pre- și protoistorice europene nu oferă nici o bază locală, proprie, pentru stabilirea cronologiei lor absolute. În felul acesta, cronologia absolută a civilizațiilor menționate este, în bună măsură, dependentă de cronologia est-mediteraneană, de cea egeeană în special. Pare astăzi, poate, paradoxal, dar cronologia protoistorică a spațiului carpato-danubio-pontic a fost – și mai este, nu o dată, și acum – orientată după sistemele cronologice central-europene. Or, se știe că, la rândul lor, și aceste sisteme au fost elaborate pe baza legăturilor cu civilizațiile mediteraneene, legături care sunt, de cele mai multe ori, indirecte, asemănătoare unui lanț lung, compus din numeroase verigi intermediare, ce leagă regiunea nord-alpină prin Peninsula Apenină și Sicilia de Egeea și Orientul Apropiat. Evident, un asemenea sistem nu poate fi lipsit de un apreciabil coeficient de incertitudine. Fără îndoială, aceste sisteme, elaborate cu multă migală, reprezintă, nu o dată, performanțe științifice excepționale (vezi, mai recent, cronologia lui H. Müller-Karpe), iar aplicarea lor și în afara spațiului pentru care au fost destinate, a corespuns, poate, unui anumit stadiu al cercetărilor. Fără a se putea renunța la utilizarea acestor sisteme (mai ales în ceea ce

(1) Prezenta lucrare este o versiune românească a comunicărilor *La fin de l'âge du bronze au Bas Danube et le monde mycénien* (1st International Interdisciplinary Symposium "The Periphery of the Mycenaean World", Lamia, Grecia, Sept. 1994) și *Some Connections between the Northen Thrace and Asia Minor during the Late Bronze and Early Iron Age* (International Symposium "Thracians and Phrygians: Problems of Parallelism", Ankara, June, 1995).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

privește clasificarea cronologică a tipurilor de obiecte de bronz de origine central-europeană și a artefactelor cu care acestea sunt asociate), a devenit astăzi nu numai posibil, dar și necesar să se cerceteze contactele *directe* între regiunile noastre și Egeea: arii ale unor civilizații nu numai apropiate geografic dar și înrudite într-o anumită măsură[2].

Este o altă problemă, desigur, că, la rândul ei, și cronologia absolută a Bronzului târziu egeean depinde de cronologia egipteană și de cea a Orientului Apropiat, ceea ce a dus, în ultimele decenii, la reevaluări semnificative, fără a exista, deocamdată, un consens în ceea ce privește consecințele acestor corecțiuni asupra cronologiei absolute a protoistoriei din Europa Centrală și de Sud-Est[3]. Este, pe de altă parte, evident că stabilirea unei cronologii absolute veridice este de neconceput fără elaborarea, în prealabil, a unei cronologii temeinice – condiție valabilă atât pentru Egeea cât și pentru spațiul istoric-arheologic studiat de noi. Această condiție este încă departe de a fi întru totul îndeplinită, ceea ce constituie un alt factor de incertitudine în abordarea problemelor care urmează a fi discutate aici.

***

Perioada istorică pe care o avem în vedere este, în principal, epoca târzie a bronzului și începutul epocii fierului, în sensul terminologiei și periodizării încetățenite în arheologia românească. Raportat la istoria spațiului egeean și est-mediteranean, în general, acest interval de timp corespunde fazei târzii și prăbușirii civilizației miceniene, inclusiv perioadei în care au avut loc evenimentele puse pe seama mișcării "popoarelor mării". În această perioadă, mult controversată, s-au produs modificări esențiale în raporturile de forță politice, în aspectul civilizației, și chiar în tabloul etnic al bazinului răsăritean al Mării Mediterane, modificări de care, în măsura în care ne putem da seama în stadiul actual al cercetărilor, nu a fost străină nici lumea tracică, în sensul larg al cuvântului[4].

***

Pentru epoca "clasică" (cea mijlocie, după periodizarea utilizată în arheologia românească) a epocii bronzului din spațiul carpato-danubian au fost scoase în evidență, încă din secolul trecut, mai ales influențele egeene asupra regiunilor mai nordice, chiar dacă, în prezent, mulți specialiști se îndoiesc de amploarea și importanța reală a presupuselor "influențe miceniene" în evoluția civilizațiilor din regiunile menționate[5]. În schimb, în epoca târzie a bronzului și la începutul epocii fierului poate fi documentată, pe cale arheologică, o treptată infiltrație a unor elemente de origine

(2) Asupra cercului vicios, creat prin datarea unor vestigii arheologice din regiunea Dunării de Jos pe baza sistemului lui H. Müller-Karpe a atras atenția, mai recent, de pildă, Podzuweit, 1982, p. 82, nota 15.

(3) Vezi, de pildă, Sandars, 1971; Hankey, Warren, 1974; Warren, Hankey, 1989.

(4) Cf. Dimitrov, 1968; Sandars, 1971, 1987; Hänsel, 1976, 1982; Stefanovich, 1973; Morintz, 1978, 1982; Podzuweit, 1982, Lehmann, 1985; Klocko, 1990, 1993; Làszló, 1994. Vezi și notele următoare.

(5) Vezi Tasić, 1973, cu bibliografie.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

balcano-danubiană atât în anumite zone periferice ale lumii miceniene (Macedonia, Asia Mică), cât și în aria propriu-zisă a acestei civilizații din Grecia centrală și de sud. Din păcate, pentru Asia Mică, această infiltrație poate fi documentată arheologic numai pentru zona coastei vestice, dar, după cum a remarcat profesorul E. Akurgal, există date toponimice și filologice care indică o pătrundere a unor populații de origine tracică și spre interiorul Anatoliei[6].

În cele ce urmează intenționăm să prezentăm câteva reflecții privitoare tocmai la mult discutata problemă a împrejurărilor apariției "intrușilor (sau elementelor intrusive) din nord" și a posibilelor consecințe istorice ale acestui fenomen. Mai precizăm că noi nu am avut niciodată posibilitatea de a studia direct descoperirile în cauză, ieșite la iveală în spațiul egeean[7]. Astfel, în ceea ce privește această categorie de surse arheologice, implicată în discuția de mai jos, considerațiile noastre se bazează exclusiv pe literatura de specialitate ce ne-a stat la dispoziție.

* * *

Până în anii '60, originea acestor elemente străine (reprezentate mai ales printr-o ceramică lucrată cu mâna, definită adesea prin termenii simplificatori de "Coarse Ware" și "Knobbed Ware" (Buckel-keramik), descoperite la Troia încă în cursul săpăturilor lui Schliemann, a fost căutată mai ales în Europa Centrală. Începând cu cel de al șaptelea deceniu al secolului nostru, în urma rezultatelor cercetărilor arheologice din Bulgaria și România, a devenit evident că patria de origine a "intrușilor din nord" trebuie căutată, cel puțin în egală măsură, în lumea tracică.

Avem în vedere următoarele culturi răspândite în spațiul balcano-danubian: Zimnicea-Plovdiv (numită de B. Hänsel Čerkovna), Noua-Sabatinovka-Coslogeni (numită de Goranka Tončeva Yagnilo-Coslogeni-Noua), Radovanu, "Pre-Babadag" (inclusiv Tămăoani) și Babadag (inclusiv grupele înrudite Insula Banului/Ostrov, Cozia, Pșeničevo etc.)[8]. Elemente ale acestor culturi apar atât în nordul și, parțial, în centrul și sudul Greciei, cât și în nord-vestul Asiei Mici. Nu totdeauna este clar, dacă este vorba doar de rezultatul unor influențe culturale sau de dovada prezenței unor grupuri de oameni, desprinse din comunitățile lor etnice originale. În orice caz, calitatea inferioară a ceramicii "străine" față de olăria locală, egeo-anatoliană, a determinat pe mulți cercetători să considere că nu poate fi vorba de "importuri", ci de o ceramică confecționată pe loc, concluzie sprijinită în unele cazuri și de analiza fizico-chimică a compoziției pastei din care au fost lucrate vasele[9]. Prin urmare, mai recent, s-a impus ideea potrivit căreia ar trebui identificată *nu* sursa de proveniență a ceramicii "străine"

(6) Akurgal, 1983, p. 71-73.

(7) Menționăm, totuși, că în septembrie 1992 am avut ocazia să aruncăm o privire asupra materialelor descoperite la Kastanas, în Muzeul din Salonic, iar în iunie 1995 am putut vedea descoperirile de la Troia, expuse în Muzeul Arheologic din Istanbul.

(8) A se vedea, în legătură cu aceste culturi, cu bibliografie: Morintz, 1964, 1978, 1987; Morintz, Anghelescu, 1970; Alexandrescu, 1973; Hänsel, 1976; Tončeva, 1985; Morintz, Șerbănescu, 1985; László, 1986, 1989, 1995; Neagu, Nanu, 1986; Florescu, 1991.

(9) Rutter, 1975, p. 17, 29-30; Catling, 1981, p. 74, 82; French, 1989, p. 48.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

ci mediul de origine al acelor "intruşi" care au continuat un timp să practice – mai mult sau mai puţin fidel – olăritul lor tradiţional şi după stabilirea în noua lor patrie[10].

În ceea ce priveşte apariţia acestor elemente în cele două direcţii menţionate, Grecia şi Asia Mică, există, după cât se pare, un anumit decalaj cronologic. Fără a ne referi, pentru început, la mult controversata cronologie absolută, vom folosi, ca puncte de reper, datele cronologiei relative.

***

În Macedonia centrală, în aşezarea de la Assiros, elementele de tip Zimnicea-Plovdiv apar în faza 9, care este anterioară fazei Helladicului Recent (în continuare: LH=Late Helladic) III C timpuriu. (Faza Assiros 7, mai târzie, a fost datată tocmai prin asocierea cu ceramica miceniană LH III C timpurie pe la 1200 î.H.[11]). Este, deci, rezonabil să admitem că ceramica de tip Zimnicea-Plovdiv apare la Assiros în limitele fazei LH III B. Aceeaşi constatare este valabilă şi pentru insula Thassos, unde ceramica Zimnicea-Plovdiv apare în faza IA a necropolei de la Kastri, datată în faza LH III B[12]. Pentru problemele discutate aici este şi mai importantă succesiunea stratigrafică de la Kastanas şi sincronizările propuse cu culturile de la Dunărea de Jos. Astfel, ceramica de tip Zimnicea-Plovdiv (Čerkovna) apare la Kastanas în straturile 17-14 a, datate, de asemenea, în limitele fazei LH III B. În straturile următoare, 14 b – 12, datate din a doua jumătate a fazei LH III B până la LH III C, s-a constatat prezenţa ceramicii atribuite culturii Coslogeni[13]. Noi estimăm ca deosebit de importantă descoperirea la Kastanas, în stratul 13 b, în asociere cu ceramică LH III C timpurie, a unui ac de os cu patru protuberanţe pe gât, tipic pentru cultura Noua (strâns înrudită şi, în fond, contemporană cu culturile Coslogeni şi Sabatinovka)[14].

Ceramica non-miceniană, lucrată cu mâna şi lustruită ("Handmade Burnished Ware", pentru care Catling foloseşte termenul de "Barbarian Pottery" – ceramică barbară), descoperită în interiorul citadelei Mycenei, în aşa numitul Citadel House, aparţine fazei a VII-a din aria respectivă, interval de timp cuprins între un posibil cutremur şi o vastă distrugere prin incendiere, databilă (ca şi ceramica similară de la Tiryns) între sfârşitul perioadei LH III B şi prima parte a LH III C[15]. În aşezarea myceniană de la Menelaion-Sparta, "Barbarian Pottery" apare după distrugerea majoră care a afectat situl în întregime, la sfârşitul LH III B, şi aparţine unei scurte perioade de ocupaţie din perioada LH III C 1[16]. Aceeaşi datare a fost stabilită şi pentru ceramica non-miceniană de la Korakou (Corinthia), precum şi din alte situri din sudul Greciei (Lefkandi, Perati, Athena etc.)[17]. Credem că Jeremy B. Rutter s-a orientat

(10) Cf. Catling, 1981, p. 82; French, 1989, p. 48.
(11) Wardle, 1980, p. 242, 247-248.
(12) Koukouli-Chrysanthaki, 1993, vol. B, p. 658, 820, fig. 158 (tabel sinoptic).
(13) Hänsel, 1982, fig. 1 (tabel cronologic); Hochstetter, 1982, în spec. fig. 9 (tabel sinoptic). Pentru Kastanas vezi şi Hochstetter, 1984 şi Jacob-Felsch, 1985.
(14) Hochstetter, 1981.
(15) French, 1989, în spec. p. 44.
(16) Catling, 1981, în spec. p. 74.
(17) Rutter, 1975, în spec. p. 17, 23.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

corect când a căutat paralele ale grupului ceramic I de la Korakou în complexul cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni și în așa-zisul "Coarse Ware" de la Troia VII b[18]. Aceleași paralele pot fi admise, în fond, și pentru "ceramica intrusivă din nord" de la Mycene[19], ca și pentru cea "barbară" de la Menelaion-Sparta[20]. Situația este puțin mai complicată la Korakou unde, alături de această ceramică apar și vasele încadrate în grupele ceramice II și IV, nedocumentate în alte situri. Pentru aceste grupe ceramice Rutter a căutat să găsească analogii în așa-numitul "Knobbed Ware" de la Troia VII b2 și, în ultima instanță, în Tracia, respectiv în faza I a culturii Babadag din România și grupele înrudite din Bulgaria[21].

Dilema lui Rutter consta în ideea că, în viziunea lui, "Coarse Ware", comparat cu grupa ceramică I de la Korakou, apare atât în nivelul Troia VII b1, cât și în Troia VII b2, în timp ce "Knobbed Ware", comparat cu grupele ceramice II și IV de la Korakou, apare numai în Troia VII b2. Ar rezulta, astfel, o neconcordanță cronologică în sensul că grupele ceramice II și IV ar avea, în comparație cu grupa I, o "sursă" mai recentă (=post -- Noua-Sabatinovka-Coslogeni). Dar aceste categorii ceramice sunt clar contemporane la Korakou!

În opinia noastră, raportarea de către Rutter a ceramicii descoperite la Korakou la cea aflată la Troia este prea tranșantă. Din materialul publicat de Blegen reiese că unele fragmente ceramice incluse în categoria Knobbed Ware apar nu numai strict în nivelul Troia VII b2, dar și în stratul VII b, neseparat pe nivele. Într-o asemenea poziție stratigrafică incertă apar chiar și fragmente ceramice ornamentate cu cercuri concentrice cu tangente imprimate, de tip Babadag II sau Pšeničevo[22]. Nu vedem, astfel, nici un impediment real pentru a distinge cronologic grupele I, respectiv II și IV de la Korakou, prin raportarea lor la descoperirile similare de la Troia.

Dacă analizăm cu atenție ceramica inclusă în grupa II de la Korakou, observăm că formele de vase -- în special ceștile cu toarta supraînălțată – sunt, într-adevăr, asemănătoare cu cele de la Babadag (I). În ceea ce privește însă decorul, la Korakou lipsește motivul cercurilor concentrice cu tangente, ornament specific culturii Babadag, decor prezent și pe ceramica de la Troia. Cercetările mai recente, privind geneza culturii Babadag, care nu au mai fost luate în considerație de Rutter, au surprins o fază premergătoare, "Prebabadag", a cărei etapă finală noi am identificat-o cu grupul Tămăoani, răspândit în sudul Moldovei, nord-estul Munteniei și nordul Dobrogei[23]. Această etapă se distinge, printre altele, tocmai prin lipsa decorului amintit -- cel al cercurilor concentrice cu tangente –, care va caracteriza cultura Babadag propriu-zisă. Înclinăm, astfel, să vedem în grupul ceramic II de la Korakou o manifestare a elementelor unui grup cultural care precede imediat formarea deplină a culturii Baba-

(18) Rutter, 1975; 1976; French, Rutter, 1977. Vezi și obiecțiile lui Walberg, 1976.
(19) Rutter, 1975, p. 17, 27; French, 1989.
(20) Catling, 1981.
(21) Rutter, 1975.
(22) Vezi Blegen et al., 1958, pl. 218, 259/37. 1000; 280; 282.
(23) László, 1986; 1995; 1996.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

dag. Aceeaşi interpretare este, credem, valabilă şi pentru fragmentul de ceaşcă nr. 13 de la Korakou, inclus în categoria "diverse" (Miscellaneous).

Recapitulând, în Macedonia infiltrările dinspre Tracia încep cu elementele culturii Zimnicea-Plovdiv, în limitele fazei LH III B, şi sunt urmate de cele ale complexului Noua-Sabatinovka-Coslogeni, spre sfârşitul fazei LH III B şi la începutul perioadei LH III C. În Grecia centrală şi de sud, elementele intrusive ce pot fi puse în legătură cu cultura Noua-Sabatinovka-Coslogeni şi, probabil, cu un grup cultural "Prebabadag" apar în urma distrugerilor de la sfârşitul LH III B şi pot fi datate, în principal, într-o scurtă perioadă de la începutul fazei LH III C.

***

În ceea ce priveşte apariţia "intruşilor" şi a moştenirii lor arheologice în nord-vestul Anatoliei, în comparaţie cu pătrunderea lor spre Macedonia şi Grecia, vom avea în vedere paralelizarea propusă de Chr. Podzuweit între succesiunea stratigrafică de la Kastanas şi cea de la Troia. Potrivit concluziilor învăţatului german, specialist în studiul ceramicii miceniene, straturile 17-14a de la Kastanas, în care se întâlnesc elementele de tip Zimnicea-Plovdiv (Čerkovna) sunt contemporane cu etapele mai târzii ale Troiei VI, iar straturile 14b-12, în care au fost observate elementele de tip Noua-Coslogeni, pot fi sincronizate cu sfârşitul Troiei VI (în special Troia VI h) şi, în parte, cu Troia VII. După cât se pare, stratul Kastanas 13b, în care a fost descoperit acul de os de tip Noua, care reprezintă pentru aria nord-tracică un reper cronologic foarte important, ar corespunde, în timp, încă etapei Troia VI h[24].

La Troia, în schimb, elementele de origine balcano-danubiană sunt documentate abia în nivelurile VII b1 şi VII b2, ceea ce trebuie să însemne că pătrunderea unor elemente, probabil şi etnice, originare din Tracia, a avut loc mai întâi spre Macedonia şi Grecia şi abia ceva mai târziu spre nord-vestul Asiei Mici. Acest fenomen este cu atât mai interesant cu cât la Troia VII b1 şi VII b2 sunt prezente, în parte, aceleaşi elemente de origine balcano-danubiană care au fost observate şi în Macedonia şi Grecia. Nu este mai puţin interesant că prezenţa la Troia a acestor elemente, socotite în general ca fiind de origine tracică, reprezintă un fenomen unic în Anatolia: descoperirile în discuţie, bine documentate arheologic în partea europeană a Turciei de astăzi (cu deosebire în regiunea Edirne şi Kirklareli), după cunoştinţele noastre actuale lipsesc cu desăvârşire la sud şi est de Marea de Marmara[25].

(24) Podzuweit, 1982 (în special p. 81, fig. 4). Vezi şi Hochstetter, 1984 şi Jacob-Flesch, 1985.

(25) Özdogan, 1993, p. 162. Autorul menţionează că o asemenea ceramică a fost descoperită, în afara Troiei, doar în micul sit de la Manastir Mevkii, aflat pe mica insulă Avşa, în apropierea coastei sudice a Mării de Marmara. Având în vedere, pe de o parte, descoperirile de la Kastanas, iar pe de altă parte sincronizarea succesiunii stratigrafice a acestui sit cu nivelurile troiene (vezi *supra*), lipsa elementelor de origine balcano-danubiană în nivelul Troia VII a şi chiar VI final se datorează ori hazardului, ori, după cum înclinăm să credem, lipsei contactelor: culturile cărora le aparţin elementele discutate au existat cu siguranţă în perioada cu pricina.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

* * *

Grație, mai ales, cercetărilor lui S. Morintz și B. Hänsel, putem preciza acum mai bine apartenența culturală, respectiv originea elementelor balcano-danubiene, prezente la Troia. Anumite incertitudini, care îngreunează interpretarea istorică a acestor descoperiri, există, totuși, în continuare. Aceste incertitudini se datorează mai multor factori, dintre care am remarca mai ales imposibilitatea de a separa stratigrafic o parte a descoperirilor provenite din nivelurile VII b1 și VII b2, precum și dificultățile în determinarea după criterii stilistice clare a ceramicii miceniene și post-miceniene (originală sau imitată pe loc)[26], ceea ce a dus la nesfârșite controverse cu privire la cronologia mai fină a celor două niveluri de care ne ocupăm.

Într-un capitol special al lucrării sale de sinteză privind clasificarea cronologică și regională a Hallstattului timpuriu de la Dunărea de Jos, B. Hänsel a avut în vedere prezența la Troia a ceramicii de tip Coslogeni sau Čerkovna (=Zimnicea-Plovdiv) în nivelurile VII b1 și VII b2, precum și a ceramicii aparținând culturii Babadag și grupelor înrudite din România și Bulgaria, în nivelul VII b2. El observa, corect, că este vorba, în special, de prima fază, cu ceramică cu decor incizat a culturii Babadag și a grupelor înrudite, fiind prezentă, totuși, și ceramica cu decor imprimat, de tip Babadag II, Pšeničevo și Insula Banului/Ostrov. În viziunea lui Hänsel Troia VII b2 este, deci, compartimentat în timp: acest nivel începe într-un moment în care orizontul Zimnicea-Plovdiv (Čerkovna) – Coslogeni exista încă, continuă apoi în perioada ceramicii cu decor incizat (Babadag I) și se termină în cursul existenței ceramicii cu decor imprimat (Babadag II, Insula Banului/Ostrov, Pšeničevo)[27].

La rândul său, S. Morintz consideră că cel mai vechi lot ceramic de origine balcano-danubiană la Troia aparține culturii Zimnicea-Plovdiv, iar următorul grupului cultural Radovanu, amândouă prezente atât în nivelul Troia VII b1 cât și în VII b2. (Grupul Radovanu, relativ recent definit, constituie un aspect mixt al culturilor Coslogeni și Zimnicea-Plovdiv, fiind posterior acestei culturi din urmă. În opinia aceluiași cercetător, ceramica de tip Babadag, faza I, cu ceramică incizată, dar și faza II (ca și descoperirile de tip Insula Banului și Pšeničevo) cu ceramică imprimată, aparțin nivelului VII b în general, nivelului VII b2, în special[28].

(26) Cf. Sandars, 1971, p. 7-9; Stefanovich, 1973, p. 153; Hänsel, 1976, p. 231; Hiller, 1991, p. 153 etc.

(27) Hänsel, 1976, p. 229-236. Având în vedere reevaluările cronologice ale lui N.K. Sandars (1971), Hänsel apreciază că cele trei momente (valuri de penetrație) succesive se eșalonează în timp între a doua jumătate a secolului al XII-lea și secolul X sau chiar IX î.H. În viziunea profesorului german, contactele cu Troia VII b pledează pentru prelungirea existenței culturilor Zimnicea-Plovdiv și Coslogeni până în a doua jumătate a secolului al XII-lea, pentru datarea fazei Babadag I în secolul al XI-lea, iar a fazei Babadag II și a grupelor culturale înrudite în secolul al X-lea sau chiar până în secolul al IX-lea.

(28) Morintz, 1964, p. 114-116; 1982; 1987, p. 52, 62-63. Urmând, în continuare, cronologia troiană a lui Blegen (cf. Blegen et al., 1958, Part 1, p. 8-13, 144-148; Blegen, 1963, p. 147-172; 1975), Morintz consideră că aceste trei valuri de penetrație ajung la Troia în intervalul cuprins între secolele XIII și XI-IX î.H.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

***

Revizuirea, în ultimele decenii, a cronologiei Helladicului Târziu a afectat, firește și datarea nivelurilor Troia VII b1 și VII b2 (vezi: *infra*). Tendința de datare mai joasă a nivelurilor troiene în care apar vestigiile arheologice de origine balcano-danubiană discutate aici nu putea rămâne fără consecințe și asupra cronologiei culturilor cu care pot fi puse în legătură aceste vestigii. Având în vedere, mai ales, intervalul de timp relativ scurt, în care ar trebui încadrate culturile menționate mai sus, în funcție de datarea nivelurilor Troia VII b1 și VII b2, noi considerăm, spre deosebire de Morintz și Hänsel, că prezența tipurilor ceramice balcano-danubiene de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului la Troia nu se datorează unor "valuri" de penetrație strict succesive ci, mai degrabă, pătrunderii elementelor unor culturi dintre care unele au avut o evoluție parțial sincronă, în arii diferite[29]. Ne gândim la posibilitatea contemporaneității parțiale a culturilor Zimnicea-Plovdiv și Coslogeni, pe de o parte, și a culturilor Coslogeni/Radovanu și Babadag I în formare (inclusiv aspectele "Pre-Babadag" menționate), pe de altă parte.

Interpretarea noastră ar putea explica și alte situații asemănătoare, când anumite categorii ceramice de factură diferită apar împreună într-un interval de timp limitat, precum atestarea la Korakou, în același context arheologic, a grupelor ceramice I, II și IV. O astfel de ipoteză nu ar mai face necesară, de pildă, construirea pur teoretică a unei culturi de la sfârșitul epocii bronzului care ar fi evoluat pe teritoriul Bulgariei de astăzi și în care ar fi apărut toate elementele "străine", sesizate în stratul Troia VII b și în siturile Helladicului Târziu III din Grecia continentală[30], – cultură a cărei existență nu a putut fi demonstrată nici până astăzi.

***

În considerațiile lor, privind legăturile între Troia VII b și regiunea balcano-dunubiană, Morintz și Hänsel au avut în vedere, practic, doar tipurile de ceramică. Pentru a întregi această imagine, vom menționa, chiar și în treacăt, descoperirea la Troia a

(29) László, 1994. Această ipoteză oferă, credem, o explicație plauzibilă a prezenței la Troia, într-un interval de timp limitat, a unui material ceramic variat, caracteristic unor culturi de la Dunărea de Jos care au avut, fiecare în parte, o evoluție mai mult sau mai puțin îndelungată. Căci, după cum se va arăta mai jos, conform evaluărilor mai recente, nivelul Troia VII b1 începe abia în LH III C dezvoltat sau chiar târziu, cel mai devreme la sfârșitul secolului al XIII-lea sau la începutul celui următor, ori doar în secolul al XII-lea, dacă nu chiar în primele decenii ale veacului al XI-lea, în funcție de datările propuse, iar nivelul VII b2 este atribuit, în general, perioadei submiceniene și protogeometrice. Legăturile fazei Babadag II cu lumea protogeometrică demonstrează că grupele culturale cu ceramică imprimată existau deja în cursul secolului al X-lea (vezi Hänsel, 1976, p. 133-134). În felul acesta, vestigiile culturilor Zimnicea-Plovdiv, Coslogeni, Radovanu și Babadag I aparțin, la Troia, unui interval de timp scurt, de cel mult două secole, sau chiar mai puțin de un secol, dacă ținem cont de concluziile lui Chr. Podzuweit. Evident, o asemenea limitare cronologică numai cu greu ar putea fi compatibilă cu ideea penetrației la Troia, în "valuri", a elementelor unor culturi care ar fi avut, în ariile lor originale, în regiunea Dunării de Jos, o evoluție strict succesivă.

(30) Cf. Morintz, 1964, p. 115-116; Rutter, 1975, p. 31.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

unei statuete antropomorfe de lut, atribuită de Blegen nivelului VII b[31]. Cele mai apropiate analogii ale acestei piese provin din nord-estul Bulgariei. Este vorba de cinci statuete, descoperite la Sava (districtul Varna), într-un edificiu de cult, atribuit de Goranka Tončeva culturii pe care ea o numise Yăgnilo-Coslogeni-Noua[32]. Într-o anumită măsură putem să avem în vedere, în acest context, și o statuetă întreagă și alta fragmentară, descoperite la Nicoleni, în sud-estul Transilvaniei, într-o așezare atribuită de A.C. Florescu fazei I a culturii Noua[33], cu alte cuvinte într-un mediu cultural înrudit cu cel din care provin exemplarele de la Sava.

***

La descoperirile deja menționate pot fi adăugate și alte dovezi posibile ale legăturilor discutate în prezenta lucrare. Avem în vedere lucrările recente ale unor colegi din Ucraina care, pornind de la răspândirea armamentului specific al culturii Noua-Sabatinovka-Coslogeni, au încercat să demonstreze participarea unor reprezentanți ai acestei populații la evenimentele din Egeea și Mediterana răsăriteană, mai cu seamă la "mișcarea popoarelor mării"[34]. Dintre descoperirile care se leagă direct de problemele discutate aici, V.I. Kločko menționează un vârf de săgeată din bronz, de tip nord-vest pontic, aparținând inventarului nivelului Troia VII a, și care ar fi fost însoțit și de ceramică de tip Sabatinovka. (Din păcate, ceramica nu este ilustrată și nu se menționează nici sursa informației)[35]. Această descoperire ar fi, după cunoștința noastră, prima și, deocamdată, singura dovadă a unor legături, în epoca târzie a bronzului, între regiunea danubio-pontică și Troia VII a.

***

Când apar amintitele elemente de origine balcano-danubiană la Troia și care este semnificația istorică a prezenței lor aici? În ultimele trei decenii cronologia troiană a lui Blegen (ca și cronologia Bronzului târziu egeean, în general) a fost substanțial

(31) Blegen et al., 1958, Part 2, fig. 256/37 – 695 a-b-c.

(32) Tončeva, 1985; 1991. Inițial, statuetele au fost încadrate cronologic în intervalul secolelor XIII-XI, ca ulterior (în cea de a doua lucrare citată) ele să fie datate, împreună cu statueta de la Troia, către sfârșitul secolului al XIV-lea sau începutul secolului al XIII-lea î.H.

(33) Florescu, 1991, p. 97, nr. 376, fig. 95/2-3. Descoperirile de la Nicoleni au fost publicate inițial de Z. Székely, în *Studii și Comunicări*. Muzeul Brukenthal, 12, 1965, p. 25-34; și în *Aluta*, XVII-XVIII, 1985-1986 (1988), p. 153-188. Statuetele de la Nicoleni au fost comentate și reproduse și de Vladimir Dumitrescu, în *Arta preistorică în România*, București, 1974, p. 361, fig. 405/2, 4. Dintr-o regretabilă eroare, în explicația figurii, ca loc de descoperire apare Reci, eroare repetată, apoi, de V. Sârbu, în *Istros*, V, 1987, p. 91, nr. 1 și de V. Vasiliev, în V. Vasiliev et al., *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: așezarea fortificată de la Teleac*, Cluj, 1991, p. 70. Vezi și A. László, *Memoria Antiquitatis*, XX, 1995, p. 95. O discuție pe marginea statuetelor antropomorfe ale culturii Noua-Sabatinovka-Coslogeni, inclusiv descoperirile de la Troia, Sava și Nicoleni: László, 1996 a.

(34) Kločko, 1990, 1993.

(35) Kločko, 1990, p. 15, fig. 2/9; 1993, p. 76, fig. 39/9.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

revizuită[36]. Se utilizează astăzi o cronologie mai joasă, fără să existe un consens, în ce măsură trebuie coborâtă această cronologie. În ceea ce privește sfârșitul Troiei VI h, socotită acum de cei mai mulți specialiști ca fiind Troia homerică, victima "primului război troian"[37], Chr. Podzuweit a propus, de pildă, o datare cu cca 150 de ani mai târzie față de Blegen (1150/1100 în loc de 1275)[38], în timp ce Jerome Sperling admite o diferență de numai 25 de ani (către 1250)[39], pentru a da un exemplu extrem. (Este de menționat că datările extrem de joase ale lui Podzuweit au fost sever criticate în literatura de specialitate[40]). În orice caz, se pare că după Troia VI prezența sistematică a produselor și influențelor miceniene este stopată, rarele fragmente ceramice (de cele mai multe ori mici și mai degrabă imitații locale decât originale) nu totdeauna sunt concludente pentru datare, existând și pericolul ca deficiențele de calitate ale ceramicii locale să fie interpretate drept un indiciu ale unei cronologii mai târzii.

Începutul Troiei VII a este datat acum, în funcție de interpretarea ceramicii, cel mai devreme la sfârșitul perioadei LH III B și la începutul fazei LH III C[41]. Sfârșitul acestui oraș, pus în legătură de Stefan Hiller cu un "al doilea război troian", este datat în LH III C mai timpuriu[42] sau mai târziu[43], către sfârșitul secolului XIII și începutul secolului XII (Darque, Hiller), 1180 (Sandars), 1140-1130 (Bloedow), 1125 (Jakob-Felsch), sau abia în primele decade ale sec. XI (Podzuweit). În Troia VII a nu avem atestate elemente originare din regiunea Dunării de Jos (cu excepția descoperirilor menționate de Kločko), dar acest nivel trebuie să fie contemporan cu scurta perioadă de prezență a ceramicii "barbare" în Grecia centrală și de sud, care, după cum am văzut, apare la începutul fazei LH III C, în urma distrugerilor de la sfârșitul perioadei LH III B. Faptul nu este lipsit de importanță, căci ar putea indica o primă penetrație, precedând pătrunderea în Asia Mică a unor grupuri de populație Noua-Sabatinovka-Coslogeni și, după cât se pare, "Prebabadag", până în Peloponez, probabil în împrejurările istorice schițate de N.K. Sandars[44].

Troia VII b (descoperirile din nivelurile VII b1 și VII b2 nu au putut fi foarte clar diferențiate, nici stratigrafic, nici tipologic[45]) începe cu siguranță în cursul perioadei LH III C dezvoltat sau chiar târziu[46]. (Pentru data de început vezi datele absolute

(36) Cf. Sandars, 1971 (în special p. 9); Hankey, Warren, 1974; Warren, Hankey, 1989, ca și lucrările citate în notele următoare.
(37) Akurgal, 1970, p. 60; Stefanovich, 1973, p. 155; Podzuweit, 1982, p. 80; Hiller, 1991 (în special p. 153); Sperling, 1991, cu bibliografie.
(38) Podzuweit, 1982, p. 83 și nota 66.
(39) Sperling, 1991, p. 155.
(40) Vezi, de exemplu, Bloedow, 1988, 35-37 și nota 93; Korfmann, 1986, p. 25-28.
(41) Sandars, 1971, p. 7-9, 23, 25; Darque, 1989 (apud Hiller, 1991, p. 153; Hiller, 1991, p. 146.
(42) Bloedow, 1988, p. 35; Hiller, 1991, p. 146.
(43) Podzuweit, 1982, p. 80-82; Jacob-Felsch, 1985, p. 44-47.
(44) Sandars, 1971, p. 23. Vezi și Rutter, 1975, p. 17, 31; Hiller, 1991, p. 151.
(45) Sandars, 1971, p. 18; Stefanovich, 1973, p. 155; Hänsel, 1976, p. 231, 234.
(46) Sandars, 1971, p. 18; Hänsel, 1976, p. 234; Podzuweit, 1982, p. 81-82; Jacob-Felsch, 1985, p. 44, 47; Bloedow, 1988, p. 35; Hiller, 1991, p. 146. Datări ceva mai timpurii

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

menționate mai sus pentru sfârșitul Troiei VII a). Troia VII b2 este atribuită acum, în general, perioadei submiceniene și protogeometrice[47]. Perioada de existență a Troiei VII b coincide încă cu o anumită secvență a evoluției complexului Noua-Sabatinovka-Coslogeni, dar adevărata noutate în aspectul civilizației reprezentate de acest strat este apariția ceramicii "hallstattiene timpurii" balcano-danubiene, cu decor incizat și imprimat, de tip Babadag, Cozia, Insula Banului și Pšeničevo. Această ceramică este, cu siguranță, post-micenian și nu mai poate fi întâlnită în Grecia centrală și de sud. Penetrația la Troia a populației care a creat această ceramică a fost posibilă, probabil, în noile condiții geopolitice create în urma prăbușirii puterii miceniene și hittite în spațiul egeo-anatolian[48]. După cum a remarcat Hänsel, Troada devine membru al acelei Koiné a grupelor culturale cu ceramică incizată și imprimată din regiunea balcano-danubiană[49]. Datorită pătrunderii acestor neamuri, probabil tracice (frigieni, mysi)[50] se poate vorbi, pe drept cuvânt, despre o "balcanizare" a unei părți a Asiei Mici[51], sau, cum s-a exprimat profesorul Akurgal, îndreptarea pentru o vreme a dezvoltării istorice a unor regiuni ale Anatoliei într-o nouă direcție, spre sfera spirituală a lumii occidentale[52].

***

În încheiere, câteva rânduri despre căile de penetrație a elementelor balcano-danubiene spre Egeea și Asia Mică. Pe lângă de mult presupusele deplasări pe uscat, N.K. Sandars a avut în vedere, încă acum un sfert de secol, și posibilitatea ca un grup al populației Babadag să fi putut ajunge la Troia, pe mare, navigând spre sud[53]. Mai recent, rediscutând începuturile utilizării fierului în România, N. Boroffka a ajuns la concluzia că transmiterea tehnologiei metalurgiei fierului dinspre aria egeo-anatoliană

---

pentru începutul Troiei VII b au fost propuse de Desborough, 1964, p. 164 (sfârșitul fazei LH III B), Vermeule, 1964, p. 276 și urm.; Darcque, 1989, p. 442 (tranziția LH III B/LH III C); Nylander, 1963; French, 1977; Mee, 1978, p. 146; 1984, p. 45 și urm. (începutul LH III C).

(47) În legătură cu datarea nivelului Troia VII b 2 vezi Mylonas, 1964, p. 369; Sandars, 1971, p. 18, 22; Stefanovich, 1973, p. 156; Hänsel, 1976, p. 234-235; French, 1977; Wardle, 1980, p. 262-263; 1982, p. 142; Podzuweit, 1982, p. 82; Jacob-Felsch, 1985, p. 47; László, 1994. În date absolute, nivelul Troia VII b2 începe către sfârșitul secolului al XII-lea și persistă până în secolul al XI-lea (cum credea Sandars), sau a existat doar din secolul al XI-lea, putându-se prelungi până în secolul VIII î.H. (după cum a încercat să demonstreze de pildă, mai recent, Podzuweit).

(48) Vezi, în acest sens, Stefanovich, 1973, p. 155; Wardle, 1980, p. 263; 1982, p. 142; Akurgal, 1983.

(49) Hänsel, 1976, p. 235.

(50) Dimitrov, 1968; Stefanovich, 1973, p. 155 (și nota 30, cu referire la F. Papazoglu, *Srjednobalkanska plemena u predrimsko doba*, în Djela XXX, Sarajevo, 1969, p. 101, lucrare inaccesibilă nouă); Morintz, 1982; Akurgal, 1983, p. 72.

(51) Hänsel, 1976, p. 235.

(52) Akurgal, 1983, p. 67-68.

(53) Sandars, 1971, p. 22. Ne putem întreba, dacă descoperirile de pe insula Avșa, din Marea de Marmara (vezi nota 24), nu indică, oare, o stațiune a acestui traseu?

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

(Grecia sau Turcia de astăzi) spre Dobrogea în ultimele secole ale mileniului al II-lea î.H. a avut loc pe cale maritimă, de-a lungul coastei Mării Negre[54]. Aceste ipoteze nu pot fi excluse, mai ales dacă avem în vedere aprecierea potrivit căreia în timpul transgresiunii la Marea Neagră Nouă, care a durat până în secolul IX î.H., nivelul mării a fost cu aproximativ 5 m mai ridicat faţă de nivelul de astăzi[55]. În asemenea condiţii, la sfârşitul epocii bronzului şi la începutul epocii fierului actualele lacuri Sinoe, Razim şi Babadag comunicau, probabil, cu Marea Neagră, înlesnind deplasările pe apă.

Apariţia surprinzător de timpurie a obiectelor de fier şi chiar a metalurgiei fierului pe teritoriul actual al României, practic în aceeaşi vreme ca şi în Egeea[56], ne duce gândul, pe de altă parte, la o altă ipoteză. Cercetând perioada aici discutată, N.K. Sandars a ajuns la concluzia că, începând cu secolul al XII-lea î.H., în anumite regiuni ale Europei se produce o adevărată revoluţie tehnică în metalurgia bronzului, prin adoptarea unor noi metode de prelucrare, originare din Grecia. Ea explica acest fenomen prin capturarea şi transferarea unor meşteşugari, de către participanţii nordici la evenimentele din Egeea, odată cu revenirea în regiunile lor de origine[57]. Ne întrebăm, dacă o asemenea viziune nu ar putea explica, eventual, şi apariţia timpurie a metalurgiei fierului în regiunea Dunării de Jos, în perioada imediat următoare prăbuşirii civilizaţiei micteniene şi a imperiului hittit.

Suntem conştienţi că o asemenea punere a problemelor pare, probabil, la ora actuală, mai mult o speculaţie decât o ipoteză plauzibilă, care va trebui confirmată prin noi şi moderne cercetări, privind atât evoluţia mediului natural cât şi istoria vechilor civilizaţii din bazinul pontic, inclusiv navigaţia preistorică în Marea Neagră.

RELATIONS ENTRE LA RÉGION DU BAS DANUBE ET L'ÉSPACE EGEO-ANATOLIEN À LA FIN DE L'ÂGE DU BRONZE ET AU DEBUT DE L'ÂGE DU FER

Résumé

À l'âge tardif du Bronze et au début de l'âge du Fer on peut documenter archéologiquement une "infiltration" graduelle de quelques éléments culturels (ethniques?) d'origine balkano-danubienne vers le sud, durant la période qui correspond à la phase tardive et, puis, à l'effondrement de la civilisation mycénienne et de la puissance hittite.

En Macédonie (les habitats d'Assiros et de Kastanas), de même que dans l'île de Thassos (la nécropole de Kastri), les infiltrations venant de la Thrace commencent avec les éléments de la culture de Zimnicea-Plovdiv dans les limites du Helladique Récent (=HR) III B et continuent avec ceux du complexe Noua-Sabatinovka-Coslogeni vers la fin du HR III B et au début du HR III C (Kastanas).

(54) Boroffka, 1987, p. 61 şi harta nr. 3; 1991, p. 6 şi harta nr. 3.
(55) Botzan, 1996, p. 10-11, fig. 1.
(56) László, 1977; Boroffka, 1987; 1991, cu bibliografie.
(57) Sandars, 1971, p. 23-25.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Au centre et au sud de la Grèce, les éléments intrus qui peuvent être mis en relation avec le complexe de Noua-Sabatinovka-Coslogeni (la poterie non-mycénienne d'Athènes et de Korakou, "Handmade Burnished Ware" de Mycènes, "Barbarian Pottery" de Henelaion-Sparte), et, probablement, avec un grupe culturel "Pré-Babadag" (groupe II de la poterie non-mycénienne de Korakou surtout) apparaissent à la suite des destructions de la fin du HR III B. Ceux-ci peuvent être datés surtout dans une courte période du début de la phase HR III C.

Au sud et à l'est de la mer de Marmara, au nord-ouest de l'Anatolie, le seul site où on a attesté archéologiquement cette pénétration est l'habitat VII b de Troie, dont le commencement est daté, d'après la chronologie actuelle, plus courte, au HR III C plus évolué ou même tardif. La présence des vestiges de type Zimnicea-Plovdiv (Noua-Sabatinovka-Coslogeni) et/ou Radovanu indique d'une part que ces cultures existaient encore ce temps-là (corespondant surtout au niveau Troie VII b1) et d'autre part que la pénétration de ces éléments vers l'Asie Mineure s'est passée à un certain retard par rapport à la Macédonie et à la Grèce. Si on tient compte du fait que le niveau Troie VII b2 a été attribué à la période submycénienne et protogéometrique, il faut admettre que la céramique de la culture de Babadag, surtout celle à ornement imprimé, de la phase III (de même que la céramique apparentée de type Cozia, Insula Banului, Pšeničevo), qui ne se rencontre plus en Grèce, est, certainement, post-mycénienne. La pénétration à Troie de la population qui a fabriqué cette céramiquc a été possible, probablement, dans les nouvelles conditions géopolitiques consécutives à la chute des puissances mycénienne et hittite dans l'espace égéo-anatolien.

À propos d'une hypothèse plus ancienne de N.K. Sandars, l'auteur met an discussion le problème de la possibilité des relations maritimes entre la population de la région istro-pontique et le monde égéen dans la période en question. On peut s'interroger si les découvertes plus récentes de l'île Avșa de la mer de Marmara pourraient indiquer une station sur ce route.

Les problemes mis en discussion dans cet ouvrage ont été présentés largement dans les communications *La fin de l'âge du bronze au Bas Danube et le monde mycénien* (1st International Interdisciplinary Symposium "The Periphery of the Mycenaean World", Lamia, Grèce, September 1994) et *Some Connections between the Northern Thrace and Asia Minor during the Late Bronze and Early Iron Age* (International Symposium "Thracians and Phrygians: Problems of Parallelism", Ankara, June 1995). Ces communications sont à paraître dans les *Actes* de ces symposiums.

BIBLIOGRAFIE

Akurgal, E., *Ancient Civilisations and Ruins of Turkey*, Turkey, 1970. Ediția revăzută, Istanbul, 1985.

Akurgal, E., *Das dunkle Zeitalter Kleinasiens*, în *Griechenland, die Agäis und die Levante während der "Dark Ages" vom 12 bis zum 9. Jh.v.Chr.*, Wien, 1983, p. 67-78.

Alexandrescu, A.D., *La nécropole du bronze récent de Zimnicea (dép. de Teleorman)*, Dacia, N.S. XVII, 1973, p. 77-97.

Blegen, C.W., *Troy and the Trojans*, London, 1963.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Blegen, C.W., *Troy VII*, în *Cambridge Ancient History 3*, 11.2.1975, p. 161-164.

Blegen C.W., C.G. Boulter, J.L. Caskey, M. Rawson, *Troy*, vol. IV. *Settlements VIIa, VIIb and VIII*, Part 1-2, Princeton, 1958.

Bloedow, E.F., *The Trojan War and Late Helladic IIIC*, PZ, 63, 1988, p. 23-52.

Boroffka, N., *Folosirea fierului în România de la începuturi până în secolul al VIII-lea î.e.n.*, Apulum, XXIV, 1987, p. 55-77.

Boroffka, N., *Die Verwendung von Eisen in Rumänien von den Anfängen bis in das 8. Jahrhundert c.Chr.*, Berlin, 1991.

Botzan, M., *Mediu şi viețuire în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, Bucureşti, 1996.

Catling, H.W. and E.A., *"Barbarian" Pottery from the Mycenaean Settlement at the Menelaion*, Sparta, BSA, 76, 1981, p. 71-82, Plates 5-8.

Darcque, P. (et al.), *Les civilisations Égéennes du Néolithique et de l'Âge du Bronze*, Paris, 1989.

Desborough, V., *The Last Mycenaeans and their Successors*, Oxford, 1964.

Dimitrov, D.P., *Troia VII b 2 i balkanskite trakijski i mizijski plemena*, Arheologia (Sofia), X, 1968, 4, p. 1-15.

Florescu, A.C., *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Aşezări şi necropole*, Bibliotheca Thracologica I = Cultură şi Civilizație la Dunărea de Jos, IX, Călăraşi, 1991.

French, E.B., *Ceramic Relations between Troy an Mycenae in the Late Bronze Age*, presented et the IVth International Colloquium on Aegean Prehistory "Troy: History and Contancts", Sheffield. 1977 (Not published. Apud: Sperling, 1991, nota 1).

French, E.B., *Possible Northen Intrusions at Mycenae*, în *Thracians and Mycenaeans*, Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology, Rotterdam, 24-26 September 1984. Ed. by J.G.P. Best and N.M.W. de Vries, Leiden-Sofia, 1989, p. 39-51.

French, E.B., Rutter, J.B., *The Handmade Burniched Ware of the Late Helladic III C Period; its modern historical context*, AJA, 81, 1977, 1, p. 111-112.

Hankey, V., Warren, P., *The Absolute Chronology of the Aegean Late Bronze Age*, Bulletin of the Institute of Classical Studies, University of London, 21, 1974, p. 142-152.

Hänsel, B.,*Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, 1-2, Bonn, 1976.

Hänsel, B., *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr.*, în volumul cu acelaşi titlu (PAS, Bd.1), Berlin, 1982, p. 1-38.

Hiller, S., *Two Trojan Wars? On the destructions of Troy VI h and VII a*, cu un *Postscript. A rewiew of more recent literature*, Studia Troica, 1, 1991, p. 145-149, 150-154.

Hochstetter, A., *Eine Nadel der Noua Kultur aus Nordgriechenland. Ein Beitrag zur späten Bronzezeit im Karpatenbecken*, Germania, 59, 1981, 2, p. 239-259.

Hochstetter, A., *Spätbronzezeitliches und früheisenzeitliches Formengut in Makedonien und im Balkanraum*, în *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr.* (PAS, Bd.1), Berlin, 1982, p. 99-118.

Hochstetter, A., *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze und Eisenzeit Makedoniens 1973-1979. Die handgemachte Keramik, Schichten 19-1* (PAS, Bd.3), Berlin, 1984.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Jacob-Felsch, M., *Recenzie la Hochstetter*, 1984, în Göttingische Gelehrte Anzeigen, 237, 1985, 1-2, p. 35-48.

Kločko (Klochko), V.I., *"Narodi morja" ta Pivničnе Pričornomor'ja*, Arheologija (Kiev), 1990, 1, p. 10-17.

Kločko (Klochko), V.I., *Weapons of the tribes of the Northen Pontic Zone in the 16th-10th Centuries B.C.* (Baltic-Pontic Studies, 1), Poznan, 1993.

Korfmann, M., *Besik Tepe: New Evidence for the Period of the Trojan Sixth and Seventh Settlements*, în *Troy and the Trojan War* (Ed. M.J. Mellink), Bryn Mawr, 1986, p. 17-28.

Koukouli-Chrysantaki, Ch., *Proto-Historic Thassos: the Cemeteries of the Kastri Settlement* (în l. greacă, cu rezumat), vol. A-C, Athenes, 1993.

László, A., *Anfänge der Benutzung un der Bearbeitung des Eisens auf dem Gebiete Rumäniens*, Acta Archaeologica Hung., 29, 1977, 1-2, p. 53-75.

László, A., *Grupul Tămăoani. Asupra "orizontului" hallstattian timpuriu cu ceramică incizată din sudul Moldovei*, Memoria Antiquitatis, XII-XIV, 1980-1982 (1986), p. 65-91.

László, A., *Les groupes régionaux du Hallstatt à l'est des Carpates. La Moldavie aux XIIe-VIIe siècles av.n.è.*, în *La civilisation de Hallstatt* (ERAUL, no. 36), Liège, 1989, p. 111-129.

László, A., *Troia VII b și cronologia sfârșitului epocii bronzului la Dunărea de Jos. Câteva aspecte noi ale unei probleme mai vechi*, AȘU Iași, XXXVII-XXXVIII, 1991-1992 (1994), p. 37-42.

László, A., *De l'Âge du Bronze à l'Âge du Fer Ancien dans la région istro-pontique. Quelques observations à propos de certains ouvrages récents*, Thracia Pontica, VI, 1995 (sub tipar).

László, A., *De l'âge du bronze à l'âge du fer au Bas-Danube: considérations archéologiques et historiques: chronologie.* Comunicare prezentată la: XIII. International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Forli, Italia, 8-14 September 1996. Sub tipar. (Vezi și *Abstracts*, 1, p. 351).

László, A., *Statuetele antropomorfe ale culturii Noua-Sabatinovka-Coslogeni*, Comunicare prezentată la Simpozionul "Sud-estul Transilvaniei în contextul proceselor etno-culturale din perioada mijlocie și târzie a epocii bronzului", Sfântu-Gheorghe, 2-5 aprilie, 1996 a.

Lehmann, G.A., *Die mykenisch-frühgriechiesche Welt und der Östliche Mittelmeerraum in der Zeit der "Seevölker"-Invasionen um 1200 v.Chr.*, Rheinisch-Westfalische Akademie der Wissenschaften. Vorträge, G 276, 1985.

Mee, C.B., *Aegean Trade and Settlement in Anatolia in the Second Millenium B.C.*, Anatolian Studies, 28, 1978, p. 121-156.

Mee, C.B., *The Mycenaeans and Troy*, în *The Trojan War. Its Historicity and Context*. Papers of the First Greenbank Colloquium, Liverpool, 1981. Eds. L. Foxhall and J.K. Davies, Bristol, 1984, p. 45-56.

Morintz, S., *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas-Danube à la lumière des fouilles de Babadag*, Dacia, N.S., VIII, 1964, p. 101-118.

Morintz, S., *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978.

Morintz, S., *Les Thraces de la Troie dans le dernier quart du IIe millénaire av.n.è.*, Thracia Pontica, I, 1982, p. 151-155.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Morintz, S., *Noi date și probleme privind perioada hallstattiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică (cercetările de la Babadag)*, Thraco-Dacica, VIII, 1987, p. 39-71.

Morintz, S., Anghelescu, N., *O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni*, SCIV, 21, 1970, 3, p. 373-414.

Morintz, S., Șerbănescu, D., *Rezultatele cercetărilor de la Radovanu*, Thraco-Dacica, VI, 1985, p. 5-28.

Neagu, M., Nanu, D.B., *Considerații preliminare asupra așezării eponime de la Grădiștea-Coslogeni, județul Călărași*, Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, II, 1986, p. 99-128.

Nylander, C., *The Fall of Troy*, Antiquity, 37, 1963, p. 6-11.

Özdogan, M., *The Second Millenium of the Marmara Region. The perspective of a Prehistorian on a Controversial Historical issue*, Istanbuler, Mitteilungen, 43, 1993, p. 151-163.

Podzuweit, Chr., *Die mykenische Welt und Troja*, în *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr.* (PAS, Bd. 1), Berlin, 1982, p. 65-88.

Rutter, J.B., *Ceramic Evidence for Northern Intruders in Southern Grece at the Beginning of the Late Helladic III C Period*, AJA, 79, 1975, 1, p. 17-32, Plates 1-3.

Rutter, J.B., *"Non-Mycenaean" Pottery: a Reply to Gisela Walberg*, AJA, 80, 1976, 2, p.187-188.

Sandars, N.K., *From Bronze Age to Iron Age: a sequel to a sequel*, în *The European Community in Later Prehistory*, London, 1971, p. 3-29.

Sandars, N.K., *The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean 1250-1150 B.C.* Revised Edition. London 1985; Reprinted 1987.

Sperling, J., *The Last Phase of Troy VI and Mycenaean Expansion*, Studia Troica, 1, 1991, p. 155-157.

Stefanovich, M.R., *Some Balcan Elements in the Aegean Migrations*, în *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhist. et Protohist.*, III, Beograd, 1973, p. 148-159.

Tasić, N., *The Problem of "Mycenaean Influences" in the Middle Bronze Age Cultures in the Southeastern Part of the Carpathian Basin*, Balcanica, IV, 1973, p. 19-37.

Tončeva, G., *Problèmes de l'art de l'âge du bronze en Bulgarie de nord-est*, Thracia Pontica, II, 1985, p. 297-306.

Tončeva, G., *Problèmes de la plastique miniature de l'âge du bronze récent en Bulgarie du Nord-Est*, Pontica, XXIV, 1991, p. 29-42.

Vermeule, E., *Greece in the Bronze Age*, Chicago, 1964.

Walberg, G., *Northern Intruders in Myc. III C?*, AJA, 80, 1976, 2, p. 186-187.

Wardle, K.A., *Excavations at Assiros, 1975-9. A Settlement Site in Central Macedonia and its Significance for the Prehistory of South-East Europe*, BSA, 75, 1980, p. 229-267, Plates 19-22.

Warren, P., Hankey, V., *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol Classical Press, 1989.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA BORȘENI-NEAMȚ[1]

**de Ioan Mitrea,
Gheorghe Dumitroaia
și Elena Ciubotaru**

Vatra satului Borșeni, comuna Războieni, județul Neamț, face parte dintr-o microregiune cu bogate vestigii arheologice[2]. Prin cercetări de suprafață și recuperarea unor descoperiri întâmplătoare, în ultimele decenii, pe teritoriul comunei Războieni, din care face parte și satul Borșeni, au fost semnalate numeroase puncte de interes arheologic[3]. Vestigii arheologice importante au fost descoperite, în ultimii ani, pe terasa din stânga pârâului Valea Albă, într-o zonă situată la sud și sud-est de satul Borșeni (fig. 1/2). Punerea în evidență a acestor vestigii arheologice a fost prilejuită de recuperarea unor descoperiri întâmplătoare. Creșterea debitului pârâului Valea Albă, afluent de dreapta al râului Moldova, în unele perioade ale anilor 1991-1992, care a provocat eroziuni puternice în unele sectoare ale malului stâng al pârâului menționat, a dus la distrugerea unor morminte dintr-o necropolă din secolul al IV-lea d.H. Locul în care au fost distruse aceste morminte se află situat la sud-est de satul Borșeni, în punctul numit de localnici "Bulgărie"[4]. La o primă cercetare de teren, în

(1) La cercetări a participat și Florin Luchian, student la Universitatea "1 Decembrie" din Alba-Iulia.

(2) N. Zaharia, M. Petrescu-Dâmbovița și Em. Zaharia, *Așezări din Moldova de la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, Editura Academiei, București, 1970, p. 295, 363-364, 366; Ștefan Cucoș, *Mărturii din "arhiva" milenară*, în monografia *Războieni – Valea Albă și împrejurimile*, 1977, p. 29-46.

(3) Ștefan Cucoș, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Neamț*, în Memoria Antiquitatis, XVIII, 1992, p. 44-46; Gheorghe Dumitroaia, *Materiale și cercetări arheologice din nord-estul județului Neamț*, în Memoria Antiquitatis, XVIII, 1992, p. 91-92.

(4) Descoperirea a fost semnalată Muzeului de Istorie din Piatra-Neamț de către locuitorul Gheorghe Negură din Borșeni, a cărui gospodărie este situată pe panta de pe malul drept al pârâului Valea Albă, la câteva zeci de metri de locul în care au fost scoase la lumina zilei primele materiale arheologice. Tot acestui sătean, respectuos față de vestigiile trecutului, îi datorăm și recuperarea primelor trei vase dintr-un mormânt de inhumație. Pentru toate îi mulțumim și pe această cale.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

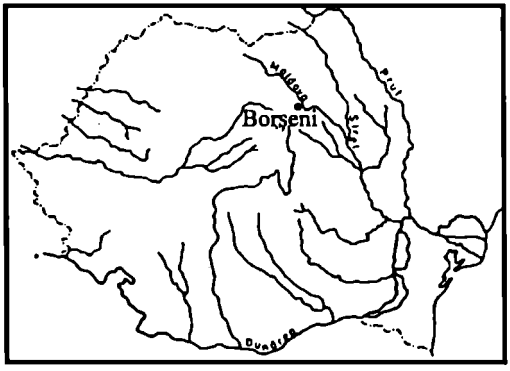

1

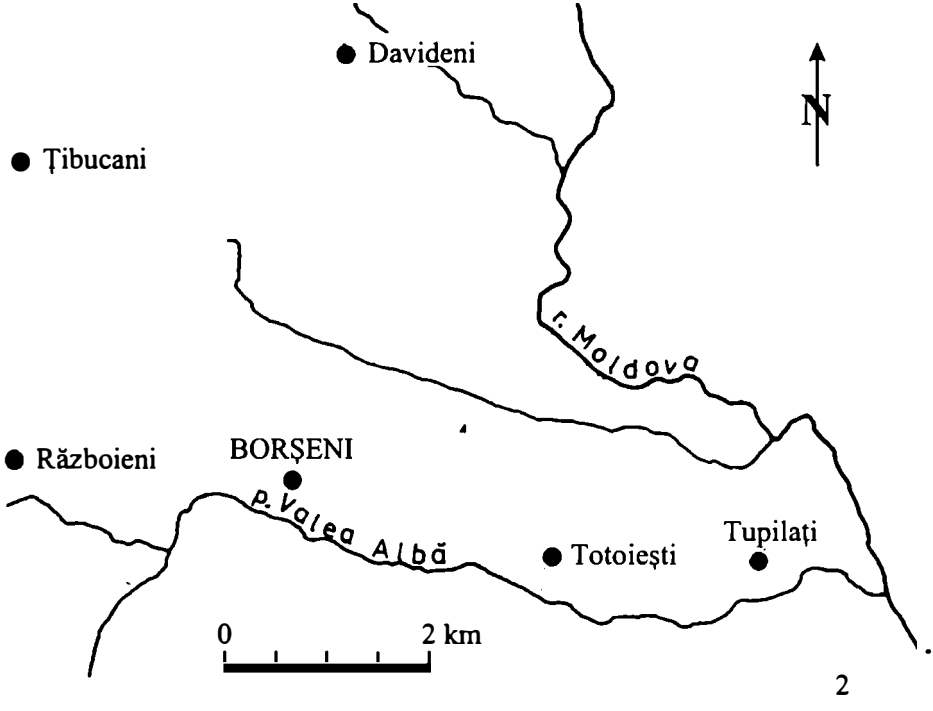

2

Fig. 1. Situarea localităţii Borşeni pe harta României (1) şi microregiunea în care se află această localitate (2).

http://www.muzeu-neamt.ro http://eimec.ro

septembrie 1991, a fost recuperat, probabil integral, inventarul unui mormânt de inhumaţie din necropola de tip Sântana de Mureş[5], mormânt care a fost notat M_I (fig. 9/1; fig. 10).

În vara anului 1992, cu prilejul unor noi cercetări de teren, în malul aceluiaşi pârâu, în apropiere de M_I, a fost descoperit un nou mormânt de inhumaţie, notat M_{II} (fig. 10). Cu acest prilej, pe o întinsă suprafaţă, de pe malul stâng al pârâului menţionat, la nord-est de locul în care s-au descoperit cele două morminte, au fost semnalate fragmente ceramice care puneau în evidenţă urme de locuire din secolele II-III şi IV d.H. Noile descoperiri, precum şi pericolul distrugerii sitului arheologic cu ocazia unor noi viituri, au impus efectuarea unor săpături de salvare care s-au soldat cu rezultate remarcabile, confirmând, în primul rând, prezenţa unei necropole de tip Sântana de Mureş, din care s-au mai descoperit încă 14 morminte.

Cum prin cercetările de suprafaţă, pe o arie mai mare de la nord-est de necropola de tip Sântana de Mureş, au fost recoltate fragmente ceramice aparţinând secolelor II-III şi IV d.H., din dorinţa de a identifica aşezarea corespunzătoare necropolei, tot în campania arheologică din 1992 s-a efectuat un sondaj de informare, prin săparea unei secţiuni situată la cca. 300 m nord-est de necropolă. Cu prilejul acestui mic sondaj au fost semnalate resturile unor complexe arheologice din secolele II-III (fig. 17/1; fig. 24/2) şi din secolele VI-VII.

Având în vedere importanţa siturilor arheologice semnalate la Borşeni, punctul "Bulgărie", începând din 1994 s-au efectuat cercetări arheologice sistematice în aşezările din mileniul I d.H. Cu prilejul săpăturilor sistematice din anii 1994-1996, efectuate într-o zonă situată la nord-est de necropola de tip Sântana de Mureş (fig. 2) au fost descoperite complexe de locuire care pun în evidenţă o suită de aşezări din mileniul I d.H., respectiv din secolele II-III, VI-VII şi VIII-IX[6].

În continuare, vom proceda la prezentarea cronologică a complexelor descoperite până acum la Borşeni, punctul "Bulgărie".

1. AŞEZAREA DIN SECOLELE II-III

Prin cercetările sistematice efectuate în anii 1994-1996, în punctul "Bulgărie", situat la sud-est de satul Borşeni, respectiv prin săparea a cinci secţiuni, a fost investigată o suprafaţă de cca. 2000 mp (fig. 2). Secţiunile, având orientarea sud-nord, fiecare cu o lungime de 100 m şi o lăţime de 1,50 m, au fost, de regulă, amplasate la o distanţă de 2 m, pentru a surprinde, pe cât posibil, toate complexele de locuire din diversele epoci istorice.

(5) Gheorghe Dumitroaia, *op. cit.*, p. 92.

(6) Deşi în suprafaţa cercetată până acum nu au fost identificate complexe arheologice care să pună în evidenţă o aşezare din secolul al IV-lea, menţionăm că în mai multe locuri de pe malul stâng al pârâului Valea Albă, nu departe de necropolă, au fost semnalate şi fragmente ceramice din secolul al IV-lea. Continuarea săpăturilor sistematice, în anii viitori, va duce, cu siguranţă, şi la descoperirea aşezării din secolul al IV-lea, deci a aşezării corespunzătoare necropolei deja cercetată parţial.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

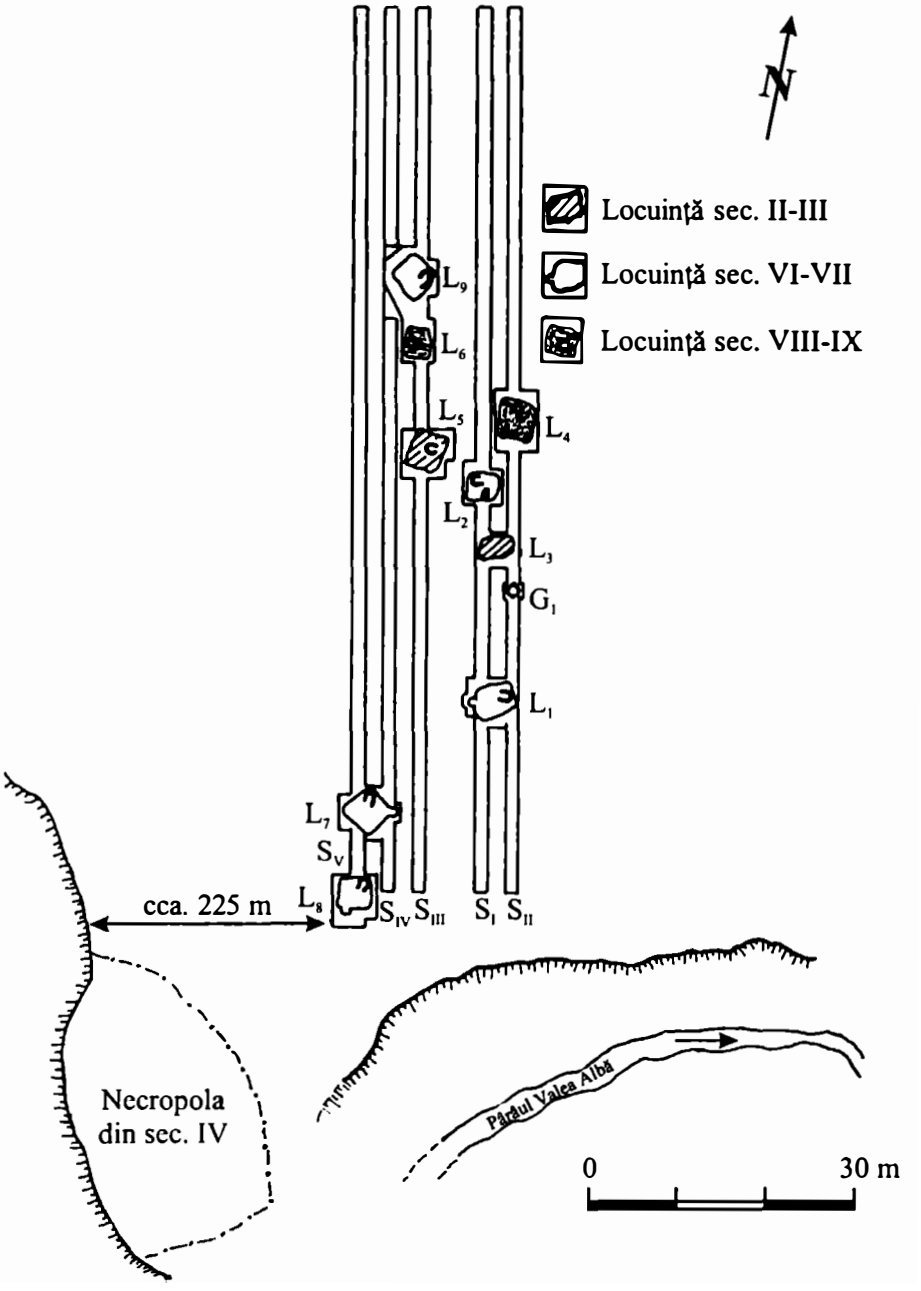

Fig. 2. Borşeni. Planul general al săpăturilor din anii 1994-1996.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

În secţiunile săpate situaţia stratigrafică se prezintă astfel: 1. stratul vegetal de culoare cenuşie, (humus actual şi pământ întors de plug), având o grosime medie de 0,25-0,35 m, în care sporadic se găsesc fragmente ceramice antrenate de fierul plugului din stratul imediat următor; 2. strat de cultură, într-un pământ de culoare cenuşie-negricioasă, gros în medie de 0,30/0,35 m – 0,50/0,55 m. În acest strat se găsesc complexele de locuire şi anexele gospodăreşti, începând cu cele din secolele VIII-IX până la cele mai vechi, din secolele II-III d.H.

La baza acestui strat, cele mai vechi vestigii arheologice descoperite aparţin culturii Costişa din epoca bronzului mijlociu. Prezenţa acestei culturi este atestată de descoperirea câtorva fragmente ceramice[7]. 3. Sub stratul de pământ cenuşiu-negricios, în fapt stratul cu vestigii arheologice, urmează un pământ galben-murdar, steril din punct de vedere arheologic. Doar groapa unor bordeie şi respectiv unele gropi menajere se adâncesc în acest pământ galben.

În suprafaţa cercetată au fost descoperite şi câteva locuinţe şi anexe gospodăreşti care pun în evidenţă prezenţa unei aşezări din secolele II-III d.H. Din aşezarea ce atestă prezenţa unei comunităţi săteşti aparţinând dacilor liberi, respectiv carpilor, s-au descoperit, până acum, două locuinţe (L_3 şi L_5)[8] şi o groapă menajeră, notată G_1 (fig. 2).

Locuinţa L_3, descoperită în 1994, este în fapt un bordei, de formă uşor ovală în plan orizontal (fig. 3/1). Groapa bordeiului se adâncea până la cca. -1,33 m faţă de nivelul actual al terenului şi cu cca. -0,80 m faţă de nivelul de construcţie, respectiv nivelul de călcare din secolele II-III d.H.

Nu s-au găsit gropi de la furcile de susţinere a pereţilor şi acoperişului. Având în vedere lăţimea mică a gropii bordeiului şi adâncimea relativ mare a acestei gropi, putem presupune că "pereţii", în fapt acoperişul, a fost realizat din bârne subţiri, dispuse în unghi şi sprijinite pe marginile gropii bordeiului. Peste acest schelet din lemn s-au pus materiale uşoare, respectiv păioase, fixate cu bulgări de pământ şi bolovani, din care mulţi s-au găsit pe podea. Intrarea în locuinţă se făcea probabil dinspre sud-est.

Spre latura de vest a locuinţei, pe podea s-au găsit resturile a două vetre simple, din lut ars, care aveau fundul uşor adâncit faţă de nivelul podelei. Nu s-a putut preciza dacă cele două vetre au fost folosite concomitent sau succesiv.

Având în vedere dimensiunile mici ale locuinţei, presupunem că cele două vetre au fost construite succesiv. Faptul că vatra numărul 1 (V_1) era mai bine conservată ne determină să apreciem că este din ultima fază de folosire a locuinţei L_3.

(7) Cele câteva fragmente ceramice descoperite sunt ornamentate cu triunghiuri haşurate, incizate. Un asemenea fragment ceramic s-a descoperit şi în suprafaţa necropolei din secolul al IV-lea. Pentru caracteristicile ceramicii specifice culturii Costişa a se vedea: Alexandru Vulpe, Mihai Zămoşteanu. *Săpăturile de la Costişa*, în Materiale. VIII. 1962 p. 309-333; Vladimir Dumitrescu, Alexandru Vulpe. *Dacia înainte de Dromihete*. Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică. Bucureşti. 1988. p. 72.

(8) Numerotarea complexelor de locuire s-a făcut în ordinea descoperirii, indiferent de epoca căreia le aparţin. Astfel L_1, L_2, L_7, L_8 şi L_9 aparţin aşezării din secolele VI-VII, L_3 şi L_5 aşezării din secolele II-III, iar L_4 şi L_6 aşezării din secolele VIII-IX.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

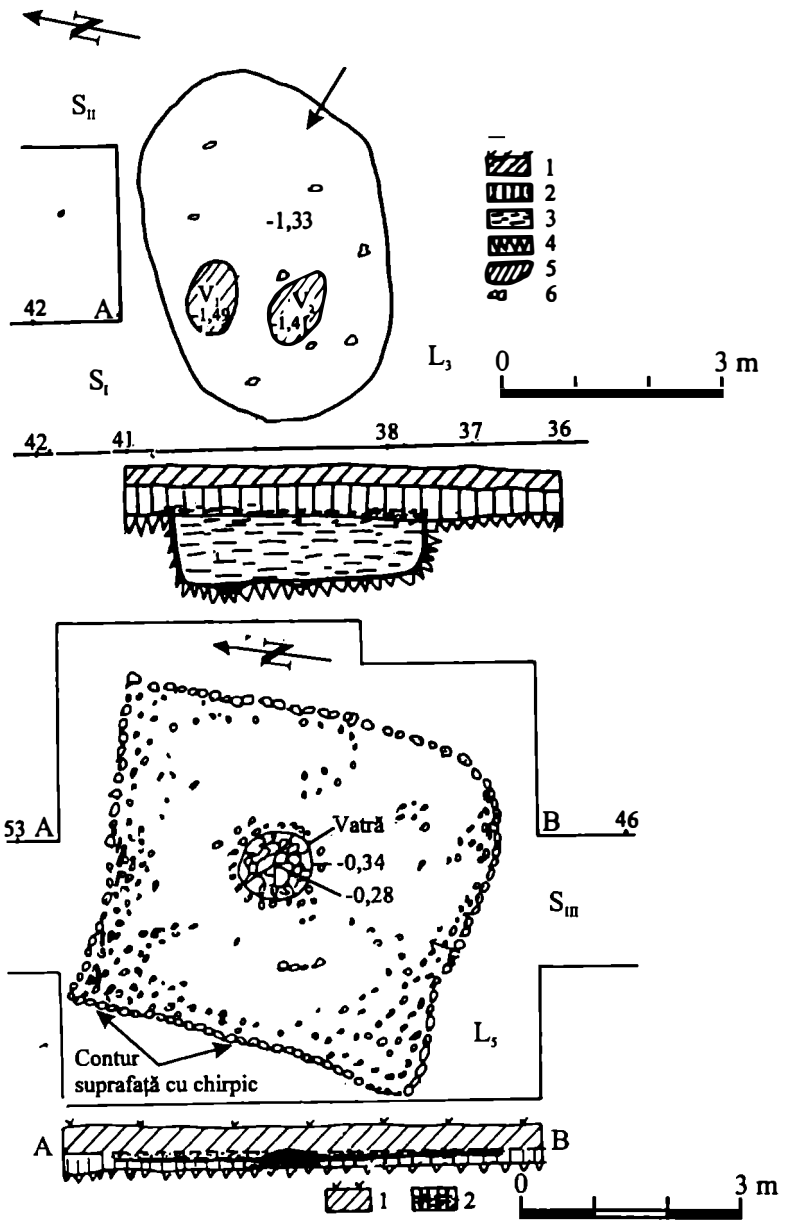

Fig. 3. Borşeni. Planul şi profilul locuinţelor L3 şi L5 din secolele II-III. 1, sol vegetal de culoare cenuşie; 2, strat de cultură, pământ de culoare cenuşie-neagră; 3, umplutură; 4, pământ galben; 5, vatră; 6, pietre.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

În umplutura din groapa bordeiului (L_3) s-au găsit mai multe fragmente ceramice provenind din vase lucrate cu mâna şi la roată. Fragmentele provenind din vase lucrate cu mâna sunt mai puţin numeroase şi neornamentate. Sunt fragmente ce provin din corpul şi fundurile unor vase borcan. Ceramica lucrată la roată, deţinând ponderea cea mai mare în ansamblul inventarului aflat în L_3, în mare sa majoritate, a fost confecţionată dintr-o pastă fină, având după ardere culoarea cenuşie. Ca forme menţionăm vasele fără toartă, cu toartă, străchini şi castroane (fig. 6/1; 7/1, 4, 10, 13; 8/12, 14) şi fructierele (fig. 5/3). Alături de ceramica cenuşie, sporadic apar şi fragmente ceramice, provenind din vase lucrate la roată, de culoare roşie-cărămizie.

În umplutura bordeiului L_3 s-au găsit şi câteva fragmente de amforă (fig. 4/6; 7/9) de tipul celor frecvent întâlnite în aşezările şi cimitirele carpice din secolele II-III.

Alături de ceramică din umplutura locuinţei L_3 mai provin trei fusaiole, bitronconice, (fig. 8/6, 7, 9) şi un suport pentru frigare, din lut, de forma unui trunchi de piramidă, păstrat fragmentar (fig. 7/16).

Locuinţa L_5, descoperită în 1995, a fost surprinsă parţial în secţiunea III, unde între metrii 47,50 – 52, măsuraţi pe latura de est a secţiunii, de la -0,28 – 0,30 m, pe toată lăţimea acesteia, au apărut fragmente ceramice şi foarte mult chirpic ars la roşu. Prin săparea unei casete pe laturile de est şi vest ale secţiunii, a fost surprinsă întreaga suprafaţă a locuinţei (fig. 2/2).

Locuinţa L_5 este de suprafaţă, cu podeaua la nivelul de călcare din secolele II-III, respectiv la cca. -0,50 m faţă de nivelul actual al terenului, având laturile de cca. 3,75 x 4,10 m. Suprafaţa locuinţei s-a putut delimita cu oarecare exactitate, fiind marcată de masa de chirpic gros, provenind din lutuiala pereţilor şi tavanului. Locuinţa a fost distrusă probabil printr-un incendiu puternic şi rapid care a surprins sub dărâmături o mare parte din inventarul gospodăresc.

Multe fragmente de lutuială aveau un colţ în unghi drept, provenind de la colţurile pereţilor sau de la îmbinarea pereţilor cu tavanul. Aproximativ în mijlocul "platformei" cu chirpic, deci în mijlocul suprafeţei podelei, s-a găsit o vatră din lut, rotundă, puternic arsă, supraînălţată faţă de podea. Nu s-au găsit gropi de la furcile de susţinere a pereţilor şi acoperişului. Dar fragmentele de chirpic aveau imprimate urmele unor bârne şi pari subţiri. Este de presupus că această locuinţă a avut pereţii construiţi din bârne, relativ subţiri, nuiele împletite şi lutuite. Scheletul din lemn s-a ridicat, foarte probabil, pe tălpici de lemn. Acoperişul va fi fost în două pante sau ape, din materiale uşoare, păioase, aşezate pe un schelet de lemn şi fixate cu pământ şi bolovani. Intrarea în locuinţă se afla probabil pe mijlocul laturei de sud.

Inventarul aflat în locuinţa L_5 este format dintr-o mare cantitate de ceramică, lucrată cu mâna şi la roată. Ceramica lucrată cu mâna este reprezentată de vase de diferite mărimi, de la mici vase tronconice (ceşcuţe, fără toartă), (fig. 4/1; 8/3), pahare mici (fig. 4/2) până la vase mari ornamentate cu nervuri simple sau nervuri alveolate, dispuse pe verticală (fig. 6/5). O pondere mare în ansamblul inventarului o deţine ceramica lucrată la roată, în majoritate aparţinând speciei cenuşii.

Ceramica cenuşie, reprezentată de vase de diferite mărimi, cu sau fără toartă, străchini şi castroane, reprezintă cca. 80% din totalul inventarului ceramic aflat în această locuinţă. Reţine atenţia un vas cenuşiu, de dimensiuni mari, cu urme de ardere

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

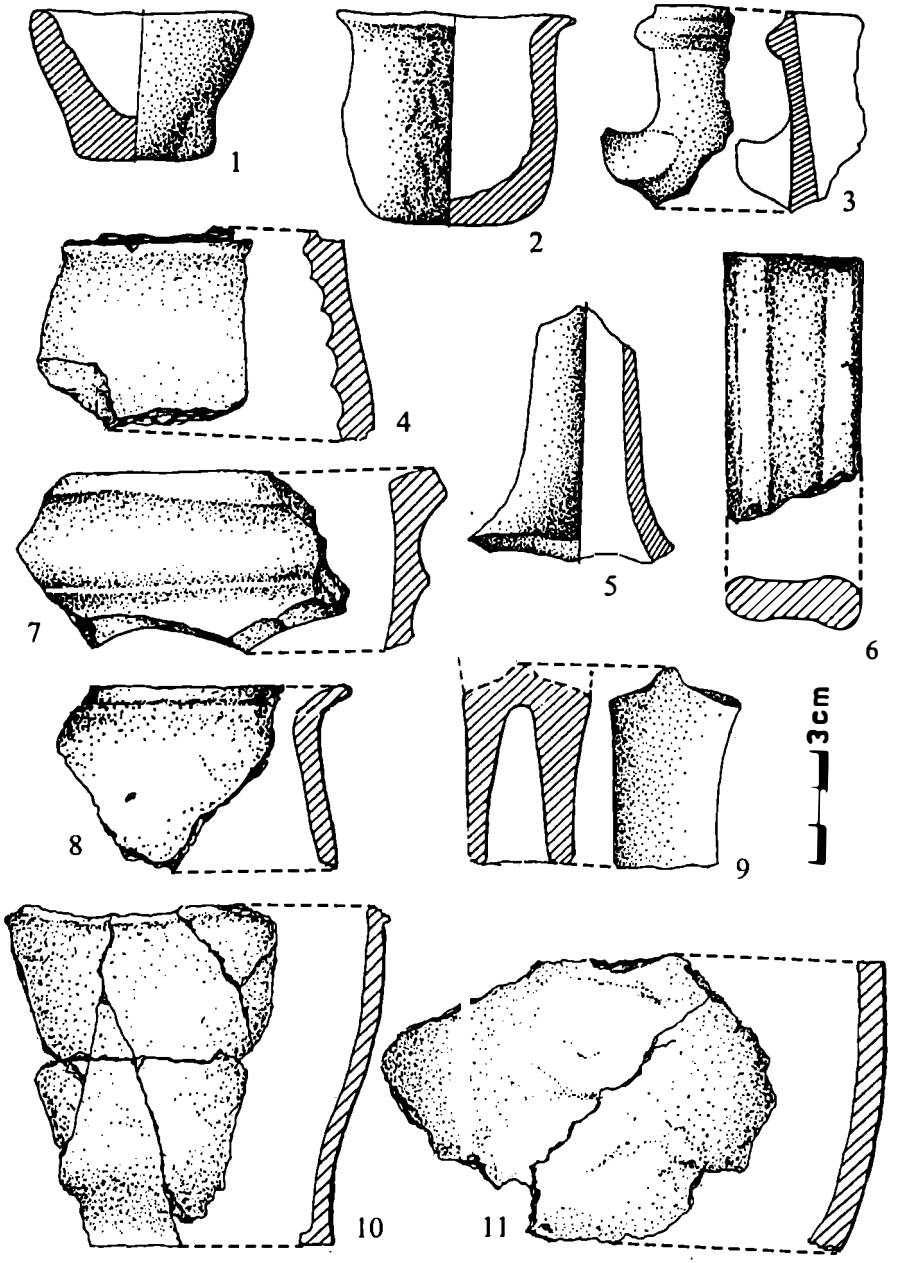

Fig. 4. Borşeni. Ceramică lucrată cu mâna şi la roată din secolele II-III. 1-2 din L_5; 6 din L_3; 3-5, 7, 10, 11 din G_1; 8 din S_{II} şi 9 din caseta L_7.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

secundară, care prezintă nişte mici orificii, dispuse simetric pe corpul vasului, câte două, formând nişte linii oblice (fig. 5/1). Alături de ceramica cenuşie s-au găsit şi câteva fragmente din vase de culoare roşie. Toate vasele lucrate la roată, fie cenuşii (fig. 5/1, 2) sau roşii, au fundul inelat.

Amforele sunt reprezentate prin mai multe fragmente de torţi, reţinând atenţia un fragment care are incizat un semn alfabetiform, respectiv un "y" cu piciorul barat (fig. 6/3). Pe suprafaţa podelei, înspre colţul de sud-vest s-a găsit un suport pentru frigare, din lut, în formă de trunchi de piramidă, de culoare cărămizie (fig. 6/4).

Gropi de provizii. În secţiunea II, între metrii 33,70-35,50 de la -0,55 m se trasa clar conturul unei gropi de provizii, notată G_1. De formă aproximativ circulară în plan orizontal, groapa în formă de butoi se adâncea până la -1,45 m spre peretele de vest şi -1,52 m spre peretele de est.

Groapa nu avea pereţii arşi, prezentând spre marginea de sud-vest două praguri, respectiv trepte, care să uşureze accesul spre fund. După un timp de folosire drept groapă de provizii, deteriorându-se, a servit apoi pentru depunerea resturilor gospodăreşti, în fapt drept groapă de gunoi. Dovadă, în umplutura gropii s-au găsit numeroase fragmente ceramice, oase, bolovani, cărbuni. Fragmentele ceramice găsite în groapă provin din vase lucrate cu mâna, uneori decorate (fig. 4/10, 11; 16/2) şi vase lucrate la roată. În umplutura gropii s-au găsit şi numeroase fragmente de amfore (fig. 4/3, 5; 7/2, 7, 12, 14).

Numeroase fragmente ceramice şi câteva obiecte s-au găsit în diverse puncte din suprafaţa secţiunilor sau în casetele deschise pentru surprinderea conturului locuinţelor din perioadele mai târzii, respectiv din secolele VI-IX.

Astfel, tot aşezării din secolele II-III îi aparţin numeroasele fragmente ceramice provenind din vase lucrate cu mâna, uneori ornamentate (fig. 7/6), sau din vase lucrate la roată, cenuşii (fig. 4/7, 8; 7/17; 8/1, 11, 13) şi roşii (fig. 4/4; 8/4, 5). Reţin atenţia o cană întreagă, cenuşie (fig. 8/1), descoperită în caseta locuinţei L_9, o strachină întreagă, tot cenuşie (fig. 8/13), aflată în caseta locuinţei L_4 şi două picioare de fructieră (fig. 5/4; 8/11).

Numeroase sunt fragmentele de amfore descoperite izolat, în afara complexelor de locuire, constând în fragmente din gura unor amfore (fig. 7/14; 8/10), torţi (fig. 6/6; 7/5, 7; 8/2) şi funduri (4/7; 7/2).

Dintre obiectele aparţinând aşezării din secolele II-III, descoperite izolat în stratul de cultură, menţionăm o fusaiolă din lut (fig. 8/8), o mărgică din pastă de sticlă (fig. 36/2), un pandantiv (?) din piatră (fig. 8/15) şi o fibulă din bronz (fig. 36/1).

O deosebită valoare istorică şi artistică are fibula descoperită în secţiunea II, la metrul 28 şi la -0,35 m adâncime. Corpul fibulei (fig. 36/1) a fost realizat din bronz, prin turnare. Are arcul curbat, plat, o nervură pe mijlocul arcului şi un nod la punctul de întâlnire al arcului cu piciorul. Resortul a fost din fier şi este puternic ruginit. Corpul fibulei, din bronz, este foarte bine conservat.

Ansamblul descoperirilor de la Borşeni, prezentate mai sus, au analogii în numeroase aşezări şi necropole din secolele II-III aparţinând lumii dacilor liberi de la est de Carpaţi, respectiv carpilor[9]. Astfel de locuinţe de suprafaţă şi bordeie de formă ovală, de tipul celor de la Borşeni sunt cunoscute în numeroase aşezări din aria lumii

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

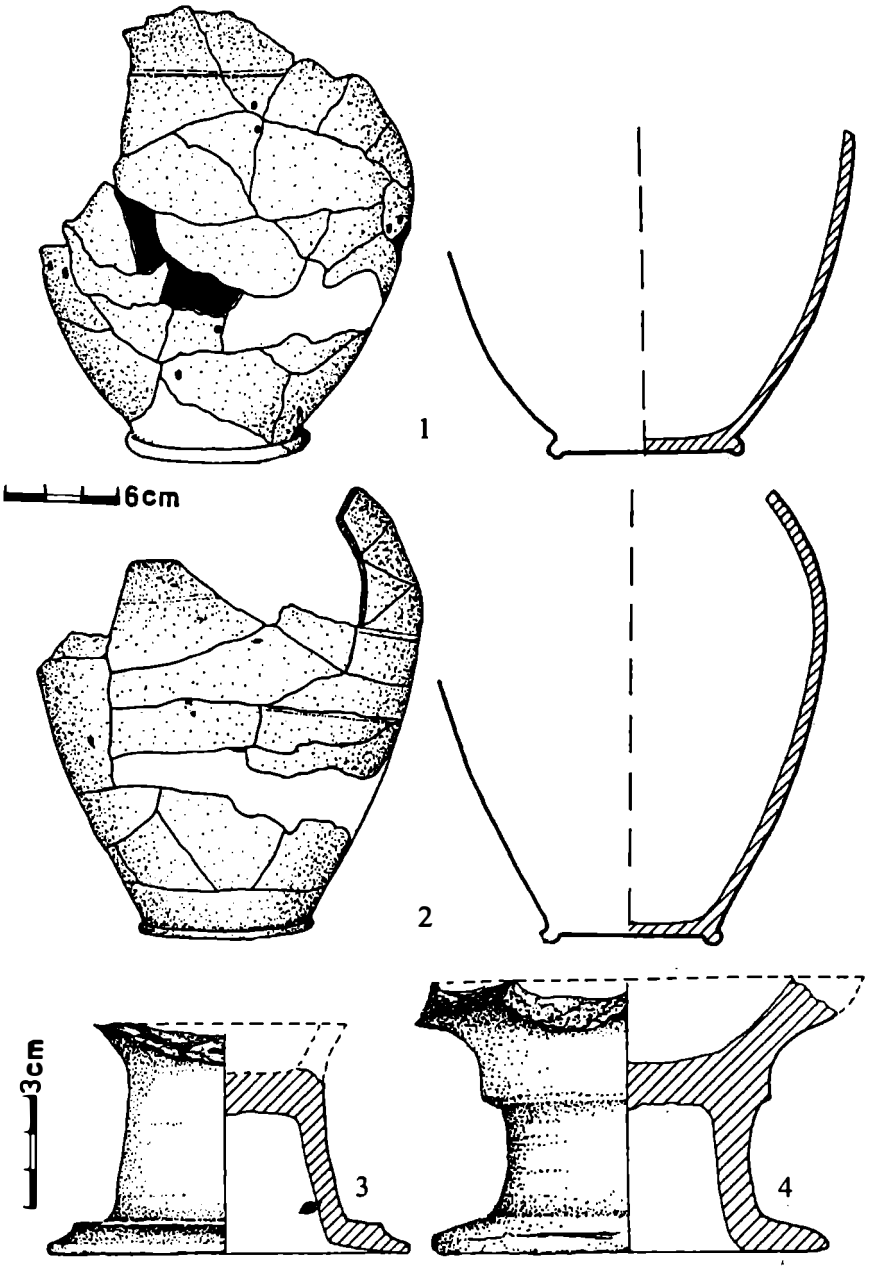

Fig. 5. Borşeni. Ceramică lucrată la roată din secolele II-III. 1-2 din L_5; 3 din L_3 şi 4 din S_I.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

carpice[10]. Am remarca doar că în bordeiul de la Borşeni s-au găsit două vetre în lut, în vreme ce în majoritatea bordeielor din aria lumii carpice nu s-au găsit instalaţii pentru foc *in situ*[11].

Ceramica descoperită în locuinţele de la Borşeni, respectiv în L_3 şi L_5, precum şi materialul ceramic aflat în groapa G_1 sau în stratul de cultură contemporan celor două complexe de locuire, îşi găseşte analogii în numeroase aşezări şi necropole din secolele II-III. Astfel, vase-borcan, având corpul mai mult sau mai puţin bombat, gâtul distinct şi buza simplă, răsfrântă în afară, ornamentate uneori cu nervuri în relief (fig. 7/6), cu brâu în relief alveolat (fig. 6/5) sau cu nervuri crestate (fig. 6/2) s-au descoperit la Poiana-Dulceşti nivelul I, Piatra-Neamţ-Lutărie şi în multe alte aşezări şi necropole carpice[12]. Mai puţine analogii cunoaştem pentru vasele mici tronconice (cești fără toartă) şi paharele mici din lut. Asemenea recipiente se întâlnesc însă în nivelul III-IV din cetatea dacică de la Brad[13], aşa încât originea lor dacică nu poate fi pusă la îndoială. Vasul tronconic de dimensiuni mici (ceaşcă fără toartă) este semnalat, destul de rar, şi în aşezările carpice[14], până târziu, în faza finală a culturii carpice şi începuturile culturii Sântana de Mureş[15].

Şi ceramica lucrată la roată, cenuşie şi roşie, descoperită la Borşeni, îşi găseşte analogii în aşezările şi necropolele carpilor[16]. Aşa de exemplu, vase cenuşii, având corpul uşor sferoidal, uneori mai înalt, cu o nervură pe umăr, fundul inelar (fig. 5/1, 2), de tipul celor de la Borşeni, se întâlnesc în mai multe aşezări şi necropole din secolele II-III[17]. La fel, străchini cenuşii de tipul celor de la Borşeni (fig. 8/14), cu peretele scund, cu marginea puţin evazată se întâlnesc la Poiana-Dulceşti[18], Dămieneşti[19] şi în alte aşezări carpice şi necropole carpice.

Căniţe având corpul bombat către bază, gâtul cilindric şi marginea dreaptă, toarta prinsă de buză şi diametrul maxim, uşor supraînălţată deasupra buzei, de culoare cenuşie (fig. 8/1) se întâlnesc mai ales în aşezările culturii carpice[20], dar şi în necropole, ca de exemplu la Onceşti-Bacău[21].

(9) Gh. Bichir, *Cultura carpică*, Editura Academiei, Bucureşti, 1973.
(10) Idem, *op. cit.*, p. 19-25; Ion Ioniţă, *Din istoria şi civilizaţia dacilor liberi*, Editura Junimea, Iaşi, 1982, p. 60; Ioan Mitrea, *Noi contribuţii arheologice la cunoaşterea istoriei şi civilizaţiei dacilor liberi de la est de Carpaţi în secolele II-III*, în Carpica, XX, 1989, p. 150-152.
(11) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 23.
(12) Idem, *op. cit.*, p. 65-68; Ion Ioniţă, Vasile Ursachi, *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Editura Junimea, Iaşi, 1988, p. 68; fig. 46/53; 24/17.
(13) Vasile Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, Bucureşti, 1995, p. 162, p. 529, pl. 263/1-3, 9; p. 164, p. 531, pl. 267/3.
(14) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 68 şi pl. XLI/2; Ioan Ioniţă, *op. cit.*, p. 61.
(15) Ioan Mitrea, *Cercetări arheologice în aşezarea din secolele II-V e.n. de la Cârligi, comuna Filipeşti, judeţul Bacău*, în Materiale, a XVI-a sesiune anuală de rapoarte, Bucureşti, 1986, p. 138-143, fig. 6/1-2; fig. 8/4-6.
(16) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 69-90; Ioan Ioniţă, Vasile Ursachi, *op. cit.*, p. 69-72.
(17) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 72.
(18) Idem, *op. cit.*, p. 74-75.
(19) Ioan Mitrea, *op. cit.*, în Carpica, XX, 1989, p. 175, fig. 5/4.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

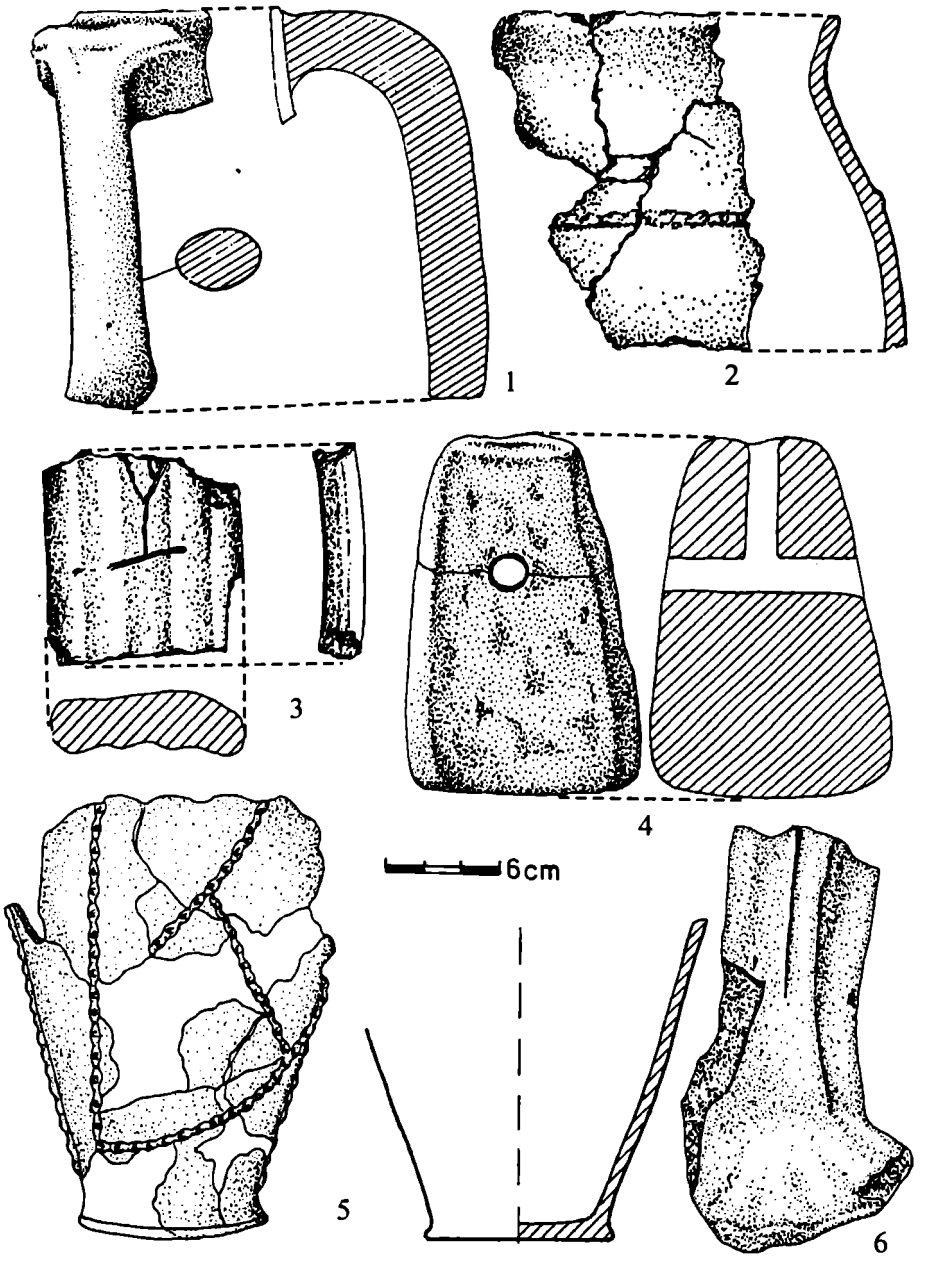

Fig. 6. Borşeni. Ceramică lucrată cu mâna (2, 5), la roată (1, 3, 6) şi suport frigare (4) din secolele II-III. 1 din L_3; 3-5 din L_5; 2 din G_1; 6 din caseta L_9.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

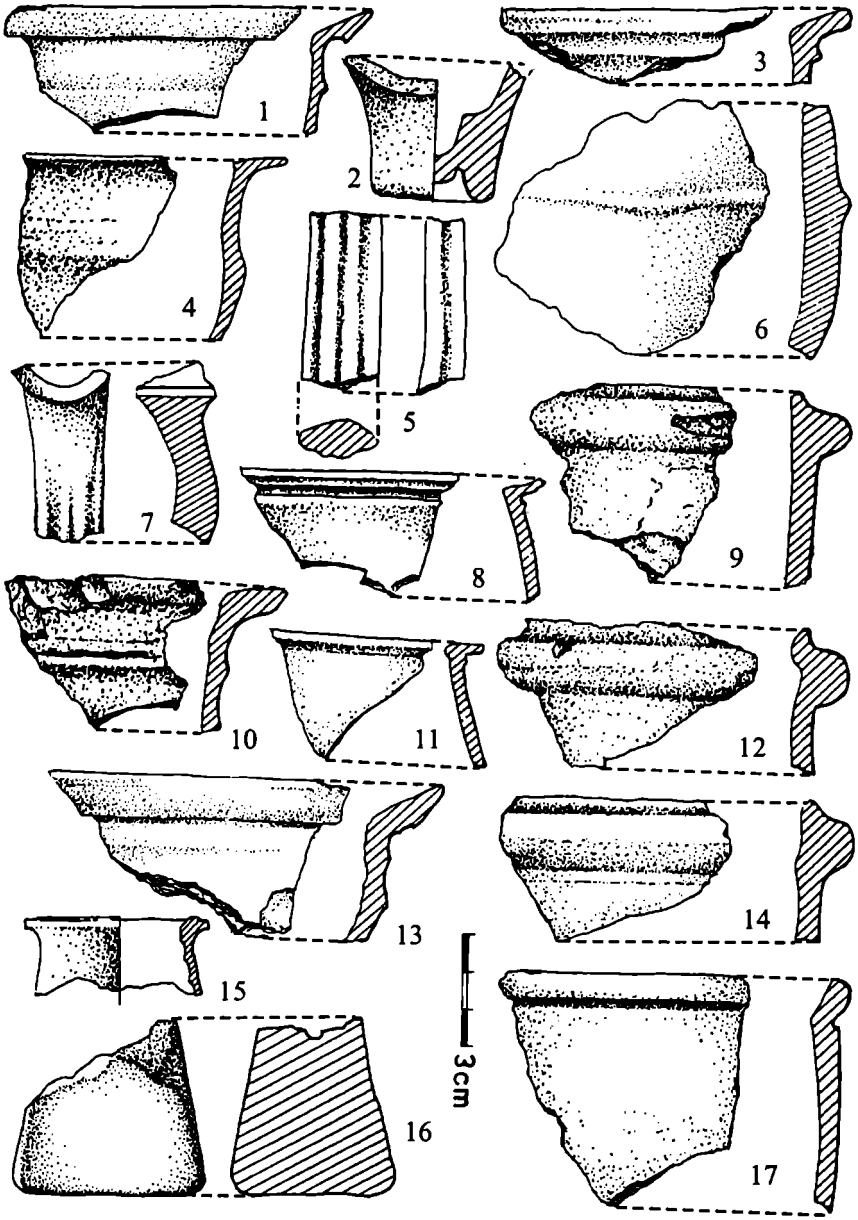

Fig. 7. Borşeni. Ceramică lucrată cu mâna (6), la roată (1-5, 7-15, 17) şi suport frigare (16) din secolele II-III. 1, 4, 9, 10, 13, 16 din L_3; 2, 6, 7, 11, 12, 14, 15, 17 din G_1; 3 din caseta L_8; 5 din S_{III}; 8 din Sv.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

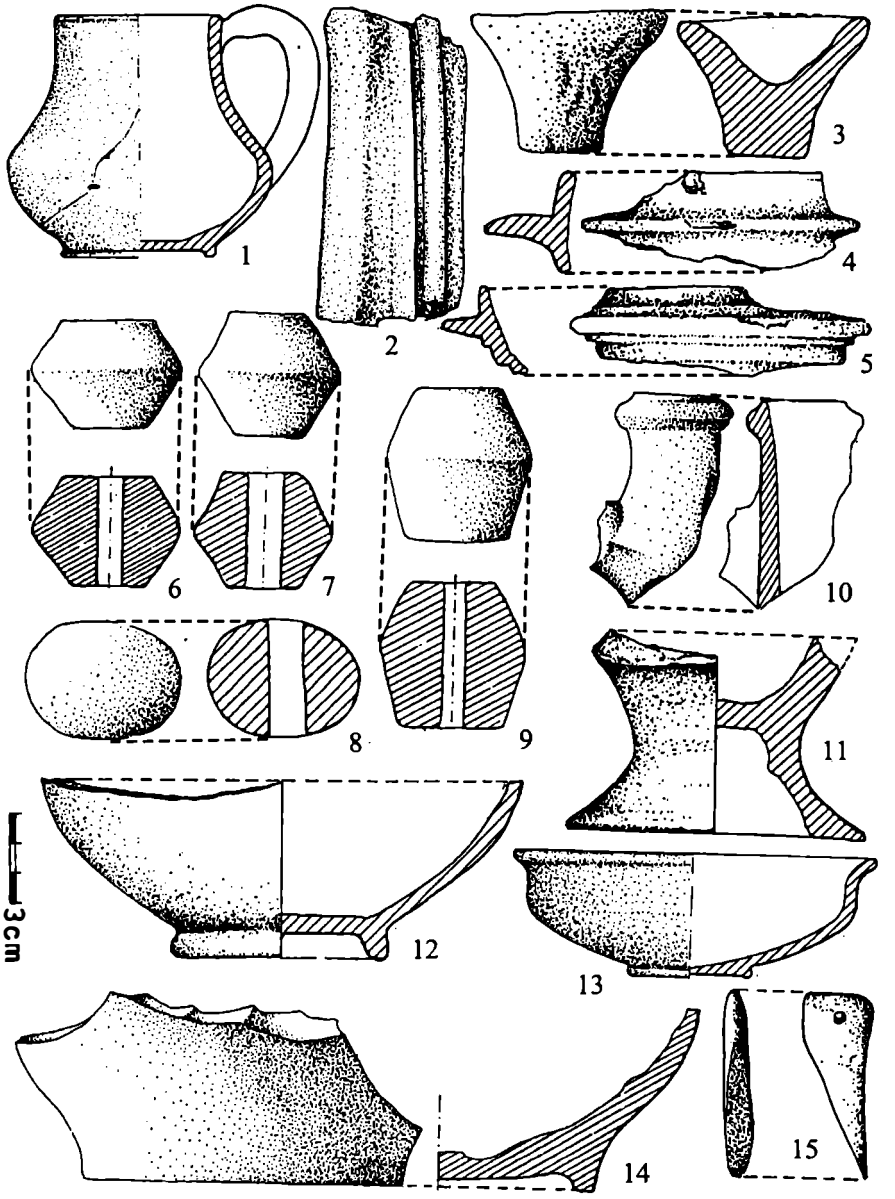

Fig. 8. Borşeni. Ceramică lucrată la roată (1, 2, 4, 5, 10-14), cu mâna (3), fusaiole (6-9) şi pandantiv din piatră (15) din secolele II-III. 1-2 din caseta L_9; 3 din L_5; 4-5, 10 din S_{III}; 6-7, 9 din L_3; 8, 11 din S_{II}; 12, 14 din L_3; 13 din caseta L_4; 15 din S_{II}.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Fructiere cenuşii, de tipul celor de la Borşeni (fig. 5/3, 4; 8/11), cu piciorul scund, gol pe dinăuntru, se întâlnesc şi în alte aşezări precum la Poiana-Dulceşti nivelul I[22], dar şi în necropole, ca de exemplu la Văleni[23], Dămieneşti[24] şi Onceşti[25].

Fragmentele de amfore descoperite la Borşeni provin din exemplare de import, lucrate dintr-o pastă aspră, de culoare alburie sau roz-gălbuie, cu pigmentaţii negre în compoziţie, cu buza îngroşată (fig. 4/3; 7/9, 12, 14) şi fundul tronconic scobit (fig. 4/9; 7/2). Torţile sunt de tipul cu nervură mediană sau cu canelură largă (fig. 4/6; 6/3, 6; 7/5, 7). Atributele intrinseci ale fragmentelor descoperite arată că provin din amfore lucrate în ateliere ce continuă tradiţia elenistică. Amfore asemănătoare se întâlnesc în majoritatea aşezărilor şi necropolelor carpice în care s-au făcut cercetări de mai mare amploare[26]. Dintre celelalte piese de inventar o importanţă aparte o are fibula de bronz, descoperită în stratul de cultură carpic de la Borşeni (fig. 36/1). Analogii foarte apropiate pentru acest tip de fibulă nu cunoaştem. Unele elemente se întâlnesc la exemplarele din tipurile de fibule 1 şi 2 stabilite de Gh. Bichir[27], la fibula din M483 de la Văleni[28], sau la unele fibule de la Dămieneşti[29] şi Onceşti[30].

În stadiul actual al cercetărilor de la Borşeni, pe baza analizei materialelor descoperite, a analogiilor semnalate, putem încadra larg această aşezare în secolele II-III. Dacă luăm în consideraţie ponderea mare a ceramicii cenuşii, faţă de ceramica roşie, tipul de fructieră cu piciorul scund, precum şi alte atribute intrinseci ale materialelor descoperite am putea încadra aşezarea de la Borşeni în faza timpurie a culturii carpice. Firește că noile cercetări, îmbogăţirea bazei documentare, vor permite o încadrare mai exactă a aşezării respective.

2. NECROPOLA DIN SECOLUL AL IV-LEA

După cum s-a mai menţionat, viiturile puternice de pe valea pârâului Valea Albă din anii 1991-1992, surpările din malul stâng al acestui pârâu au dus la descoperirea unei necropole care, aşa cum va dovedi analiza materialelor descoperite, aparţine culturii Sântana de Mureş, respectiv secolului al IV-lea d.H.

După ce a fost recuperat inventarul primelor două morminte, de inhumaţie, descoperite întâmplător în malul stâng al pârâului Valea Albă, s-a procedat la efectuarea unei săpături de salvare, în anul 1992, în suprafaţa din imediată apropiere a locului în

(20) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 82-83.
(21) Ioan Mitrea, *op. cit.*, în Carpica, XX, 1989, p. 165, 188, fig. 18/1.
(22) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 76-77; p. 316, pl. C/3, 4.
(23) Ion Ioniţă, Vasile Ursachi, *op. cit.*, p. 72.
(24) Ioan Mitrea, *op. cit.*, p. 177, fig. 7/8.
(25) Idem, *op. cit.*, p. 187, fig. 17/ 4, 8.
(26) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 90-92; Ion Ioniţă, Vasile Ursachi, *op. cit.*, p. 73-74.
(27) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 100-101.
(28) Ion Ioniţă, Vasile Ursachi, *op. cit.*, p. 46 şi fig. 43/10.
(29) Ioan Mitrea, *Un complex funerar descoperit în necropola carpică de la Dămieneşti*, în SCIVA, 39, 1988, 4, p. 375; fig. 4/1, 7.
(30) Idem, *op. cit.*, în Carpica, XX, 1989, p. 166, 191; fig. 21/4.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

1

2

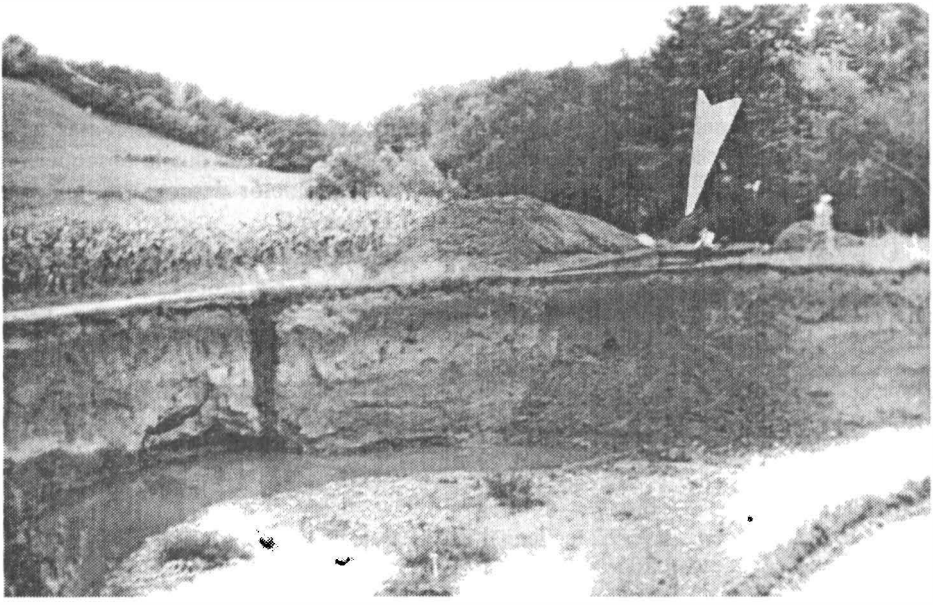

Fig. 9. Borşeni. Recuperarea primelor materiale din necropolă (1) şi vedere generală a locului în care s-au efectuat săpăturile de salvare (2).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

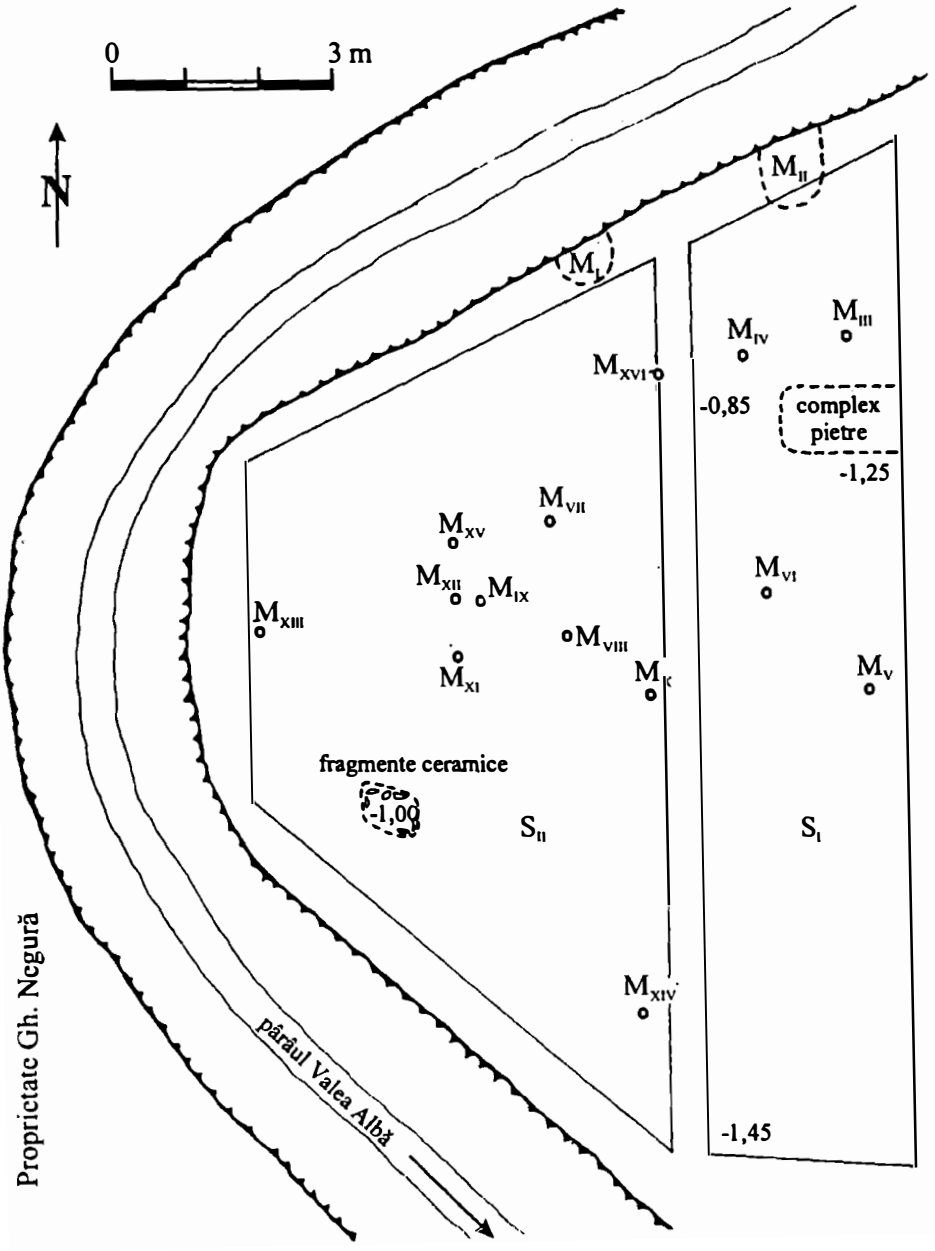

Fig. 10. Borşeni. Planul săpăturilor din necropolă.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

care s-au găsit aceste morminte (fig. 9/1, 2). Cercetările arheologice de salvare au constat în săparea a două secţiuni cu dimensiuni, formă şi orientare impuse de condiţiile din teren (fig: 10). În suprafaţa săpată, de cca. 85 mp au mai fost descoperite încă 14 morminte, toate de incineraţie. După poziţia mormintelor în plan, s-ar părea că necropola a fost mult mai extinsă, mai ales spre nord, dar şi spre vest, dar, în timp, viiturile repetate ale pârâului Valea Albă au distrus o mare parte din necropolă. Firește, chiar dacă spre est, cum se observă din suprafaţa cercetată, mormintele sunt mai rare, nu este exclusă extinderea necropolei. Numai continuarea săpăturilor ar putea preciza cu exactitate limita de est a necropolei.

Din punct de vedere stratigrafic, în suprafaţa necropolei, sub stratul vegetal de culoare cenuşie, având o grosime medie de cca. 0,25-0,30 m, în care s-au găsit sporadic fragmente ceramice din secolele II-III, antrenate de fierul plugului, urmează un strat de pământ de culoare cenuşie-negricioasă, cu o grosime ce variază între 0,35-0,55/0,60 m, care conţine fragmente ceramice din secolele II-III, morminte de incineraţie din secolul al IV-lea, pietre sparte, oase răzleţe de animale, chirpic şi pământ de umplutură indicând, probabil, gropile unor complexe de locuire din a doua jumătate a mileniului I d.H. Sub acest strat, urmează un pământ gălbui-murdar, steril. În acest pământ gălbui-murdar se adâncesc gropile mormintelor de inhumaţie din secolul al IV-lea şi părţi din complexele de locuire din a doua jumătate a mileniului I d.H. (fig. 11).

Descrierea mormintelor şi inventarul lor

Mormântul I (înhumaţie). Schelet de dimensiuni mari, în poziţie întinsă, aflat la aproximativ -1,40 m[31]. Cu prilejul cercetărilor în malul pârâului se mai observă o mică porţiune din groapa mormântului. Cu acest prilej au mai fost găsite două vase. Întregul inventar aflat în M1, descoperit întâmplător, se compune din cinci vase lucrate la roată.

1. Vas cu două torţi (fig. 12/1; 20/3), având corpul sferoidal, gâtul aproape drept, gura uşor răsfrântă şi fundul drept. Torţile au fost fixate aproximativ pe mijlocul gâtului şi umărul vasului. Pe mijlocul pântecului, vasul era decorat cu o linie incizată. A fost lucrat din pastă zgrunţuroasă, ars la cenuşiu.

2. Castron de formă bitronconică, cu trei torţi, din bandă lată cu şănţuire mediană. Pe linia locului de prindere a torţilor prezintă două nervuri, între care este un decor din linii lustruite, dispuse în zig-zag (fig. 12/2; 18/3). Castronul a fost confecţionat din pastă fină şi ars uniform la negru-cenuşiu.

3.Bol (fig. 12/3; 18/4), tronconic, cu fundul sferoidal, buza uşor profilată. A fost lucrat din pastă fină, de culoare cenuşie-închis.

4. Castron (fig. 12/4; 18/2) de formă bitronconică, cu fundul inelat. Pereţii se deschid larg, pentru a reveni spre gură, terminându-se printr-o buză răsfrântă în afară. Pe umăr prezintă un prag. A fost lucrat din pastă fină, de culoare cenuşie.

5. Vas-borcan (fig. 12/5; 18/1) cu fundul drept, corpul sferoidal, gâtul scurt. A fost realizat din pastă zgrunţuroasă, de culoare cenuşie, cu pete negre.

(31) Informaţiile privind acest mormânt le-am primit de la săteanul Gh. Negură, care a recuperat şi o parte din inventar, respectiv 3 vase întregi.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

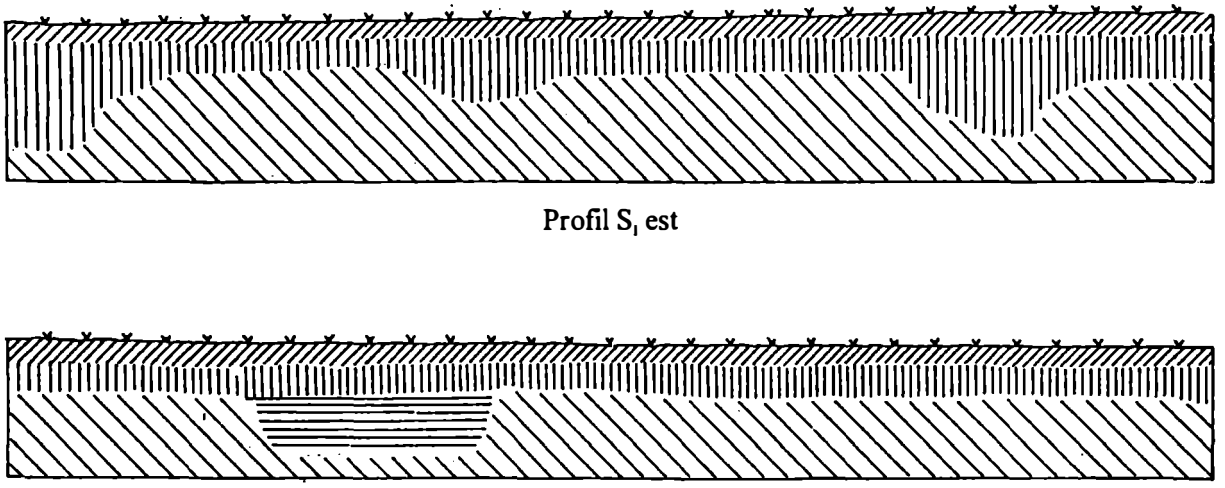

Fig. 11. Borşeni. Situaţia stratigrafică în S_I şi S_{II} din necropolă.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Mormântul II (inhumaţie). Groapă rectangulară, având colţurile rotunjite. Scheletul aflat la -1,45 m, se pare că a aparţinut unei femei. Din scheletul orientat uşor SE-NV s-au păstrat craniul, vertebrele, coastele şi membrele superioare. Partea inferioară a scheletului a fost distrusă prin surparea malului. Inventarul era compus din cinci vase-borcan, lucrate la roată, un colier rupt format din mărgele din lut şi un pandantiv din colţ de mistreţ (fig. 19/2).

1. Borcan (fig. 13/1; 19/3) de mici dimensiuni, lucrat la roată din pastă zgrunţuroasă, cu boabe mari în compoziţie. Are corpul uşor bitronconic, buza evazată, puţin îngroşată. Fundul cu un început de inel. Ca ornament prezintă trei linii incizate orizontal, din care una sub buză şi două pe umăr. A fost ars la negru-maroniu în exterior şi cenuşiu în interiorul vasului.

2. Borcan de mici dimensiuni (fig. 13/2; 19/4) având corpul uşor sferoidal, gura aproape dreaptă, buza puţin evazată. Are fundul drept şi foarte gros şi o linie incizată pe mijloc. A fost realizat din pastă ciment, cu mult nisip în compoziţie. După ardere a căpătat culoarea cenuşie.

3. Borcan de dimensiuni mici (fig. 13/3; 20/1) având corpul uşor sferoidal, gura răsfrântă, buza puţin îngroşată şi evazată. Fundul este drept, fiind tăiat cu sfoara de pe discul roţii olarului. A fost confecţionat din pastă zgrunţuroasă, ce conţine nisip cu bobul mare. După ardere a căpătat culoarea neagră.

4. Borcan de mărime mijlocie (fig. 13/6; 19/1) având corpul puternic dezvoltat în diametru şi umărul pronunţat, gâtul scurt, buza evazată şi fundul inelat. Suprafaţa este aspră, iar sub gât, unde începe umărul, prezintă o canelură. A fost lucrat dintr-o pastă zgrunţuroasă, arsă la cenuşiu-negru.

5. Borcan de dimensiuni mai mari decât cele prezentate mai sus, lucrat din pastă fină, arsă la cenuşiu, corpul sferoidal, buza dreaptă şi fundul inelat. Aflat puternic fisurat, vasul s-a sfărâmat, pur şi simplu, în momentul recoltării, încât nu s-a mai putut întregi decât aproximativ (fig. 20/2).

6. Pandantiv dintr-un colţ de mistreţ (fig. 13/4) prins într-un colier cu mărgele din lut.

7. Patru mărgele din lut, două de formă bitronconică, una cilindrică şi una ovoidală (fig. 13/5), care făceau parte dintr-un colier, în care era inclus şi pandantivul din colţ de mistreţ.

Mormântul III. Incineraţie în urnă, găsit la -0,70 m. Drept capac s-a folosit un fund de vas lucrat tot la roată. În urnă s-a găsit puţină cenuşă cu mici resturi de oase.

1. Urna constă într-un borcan, de formă sferoidală, cu fundul uşor albiat, gura răsfrântă şi buza îngroşată (fig. 14/2). Vasul a fost lucrat la roată din pastă ciment, de culoare gălbui-maronie.

2. Fund de vas borcan, de dimensiuni mari, confecţionat din pastă ce conţine nisip cu bobul mare. A fost tăiat cu sfoara de pe discul roţii olarului (fig. 14/3).

Mormântul IV. Incineraţie în urnă, găsit la -0,71 m. În urnă s-au găsit multe oase calcinate, provenind probabil de la un matur. S-au putut remarca fragmente de craniu, coaste şi vertebre. Între oase s-au găsit câteva fragmente mici, probabil dintr-o cataramă din bronz distrusă la arderea pe rug. Drept capac s-a folosit un fragment dintr-un borcan lucrat la roată.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

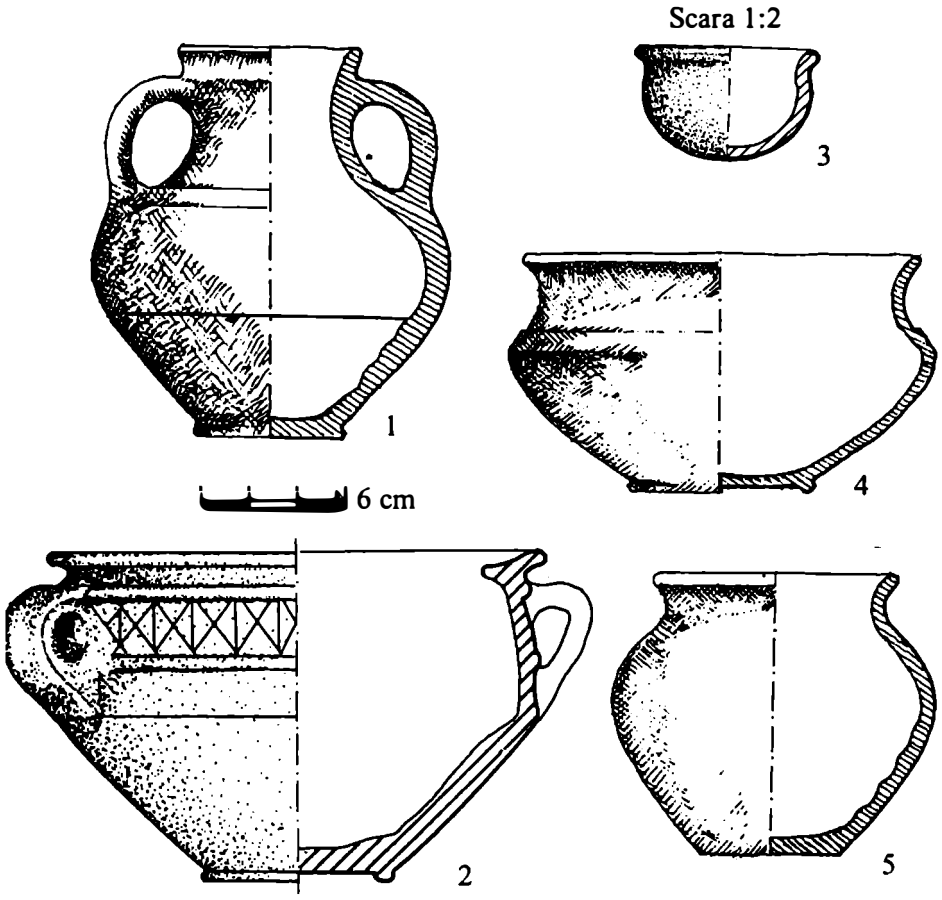

Fig. 12. Borşeni. Ceramică din Mţ (1-5).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

1. Urna este reprezentată de un vas borcan (fig. 14/6; 21/2) lucrat la roată, dintr-o pastă mai poroasă, având ca degresant nisip cu bobul mare. Fundul este albiat. Vasul era ars la cenuşiu-maroniu.

2. Fragment din gura unui borcan, lucrat la roată, din pastă cu nisip fin în compoziţie, ars la cenuşiu-maroniu, folosit drept capac la urna din MIV (fig. 14/1; 21/1).

Mormântul V. Incineraţie, găsit la -0,70 m. Vasul era spart şi răvăşit, împreună cu resturile de la incinerare, aşa încât nu s-a putut preciza cu exactitate dacă este un mormânt de incineraţie în urnă sau în groapă. Mai plauzibilă ni se pare presupunerea că a fost un mormânt de incineraţie cu resturile depuse pe fundul gropii.

1. Vasul, un borcan sferoidal, cu buza uşor evazată şi îngroşată. Fundul era drept, fiind tăiat cu sfoara de pe discul roţii olarului. A fost lucrat la roată, dintr-o pastă cu nisip cu bobul mare în compoziţie.

Mormântul VI. Incineraţie, găsit la -0,42 m. S-au găsit fragmente dintr-un borcan, lucrat la roată, din pastă având în compoziţie nisip cu bobul mare. Buza borcanului era îngroşată. După ardere vasul avea culoarea cenuşiu deschis. Împreună cu fragmentele ceramice s-au găsit oase calcinate şi cărbuni. Probabil e vorba de un mormânt la care resturile de la incinerare, împreună cu fragmentele de la un vas spart pe rug, au fost depuse în groapă, deci fără urnă.

Mormântul VII. Incineraţie în urnă, găsit la -0,30 m. Vasul folosit drept urnă este o cană, fără gură, confecţionată la roată, din pastă fină cenuşie. Are o toartă din bandă ovoidală în secţiune. Cana are fundul inelat. La baza gâtului a avut un brâu în relief (fig. 14/5; 21/3). Se pare că este o cană din secolele II-III, folosită drept urnă în secolul IV. Urna, în care se afla o mare cantitate de oase calcinate, era acoperită cu un fund de vas provenit de la un borcan lucrat la roată, din pastă zgrunţuroasă, de culoare cenuşiu-cărămizie.

Mormântul VIII. Incineraţie, găsit la -0,36 m. Este un mormânt de incineraţie în groapă. Peste resturile calcinate, depuse pe fundul gropii, s-a găsit o ceaşcă tronconică, lucrată cu mâna, dintr-o pastă grosieră, arsă la roşu. Ceaşca era crăpată din vechime şi fără toartă (fig. 14/4; 21/4). Ceaşca era depusă peste oasele calcinate cu gura în jos.

Mormântul IX. Incineraţie în urnă, aflat la -0,35 m. Urna este un borcan bitronconic, lucrat la roată din pastă zgrunţuroasă, având în compoziţie nisip cu bobul mare. Are buza evazată şi îngroşată, iar fundul tăiat neglijent (fig. 15/1; 22/1). După ardere vasul a căpătat culoarea maroniu-cenuşie. În urnă s-au găsit oase calcinate, de mici dimensiuni, pământ cu pigmenţi de cărbune şi fragmente mici de chirpic, probabil provenite din vatra rugului de incinerare.

Mormântul X. Incineraţie în groapă. Pe fundul gropii aflat la -0,30 m erau depuse resturile de oase incinerate, în jurul lor fragmente dintr-un vas lucrat cu mâna, din pastă grosieră, ars la cărămiziu-cenuşiu în exterior.

Mormântul XI. Incineraţie în urnă, găsit la -0, 45 m. Vasul este un borcan uşor bitronconic, lucrat la roată dintr-o pastă cu nisip fin în compoziţie (fig. 15/1; 22/2). Pereţii vasului sunt groşi, buza evazată şi rotunjită. Fundul vasului a fost tăiat drept. În urnă s-au găsit puţine oase calcinate.

Mormântul XII. Incineraţie, depus în groapă fără urnă. Peste oasele calcinate, depuse pe fundul gropii la -0,42 m se aflau fragmente din vase cenuşii, lucrate din

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

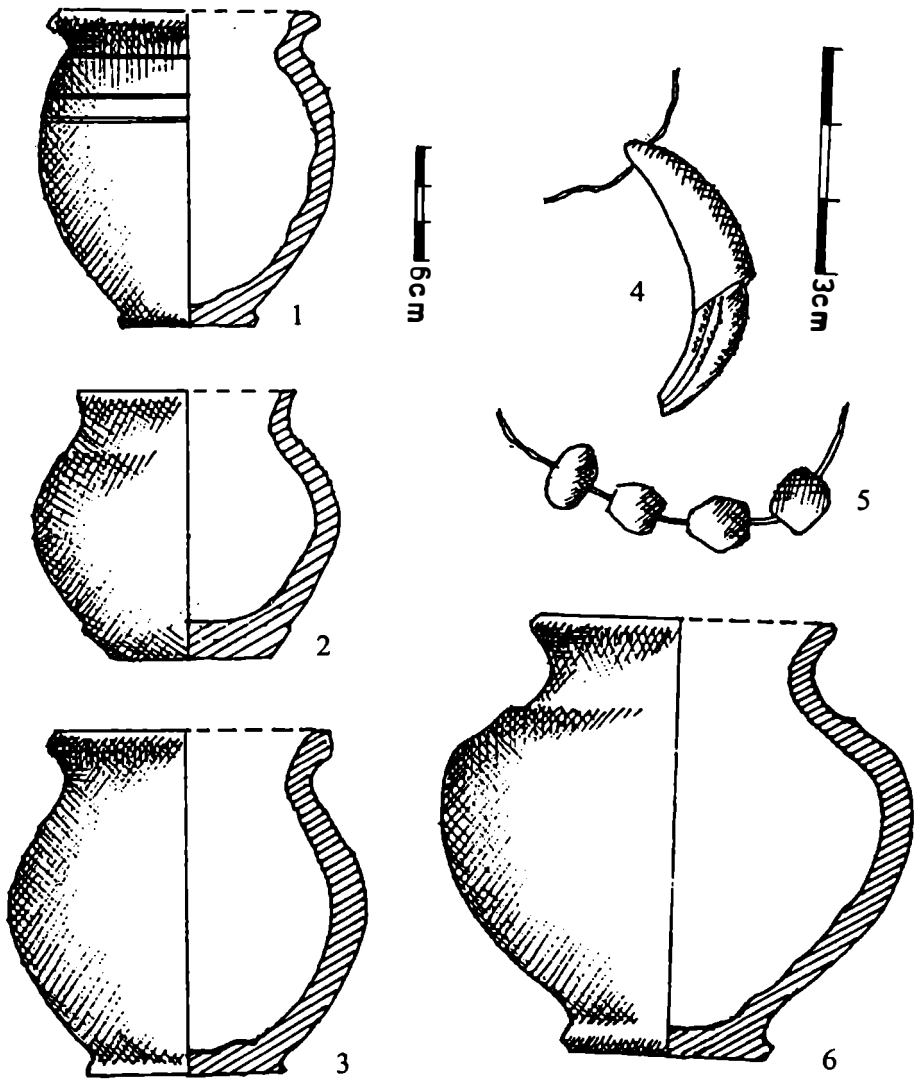

Fig. 13. Borşeni. Ceramică (1-3, 6), pandantiv (4) şi mărgele (6) din M_{II}.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

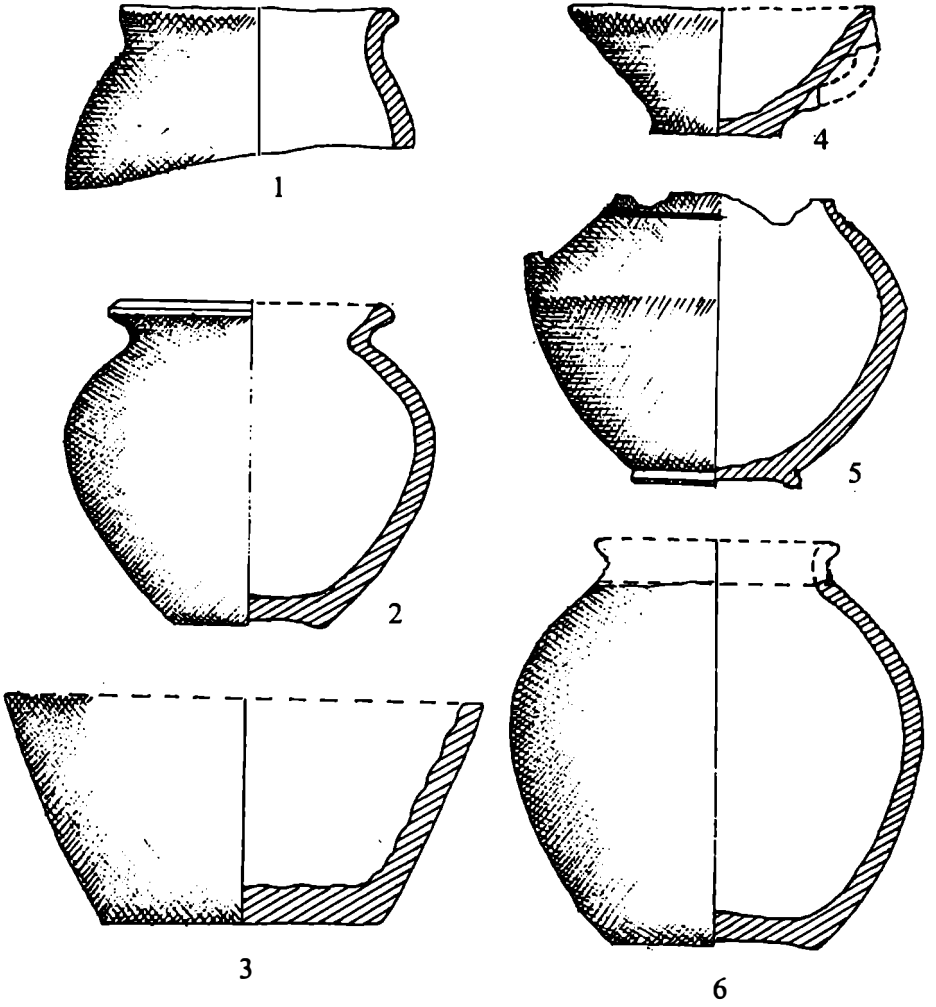

Fig. 14. Borşeni. Ceramică din MIV (1,6), MIII (2-3), MVIII (4) şi MVII (5).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

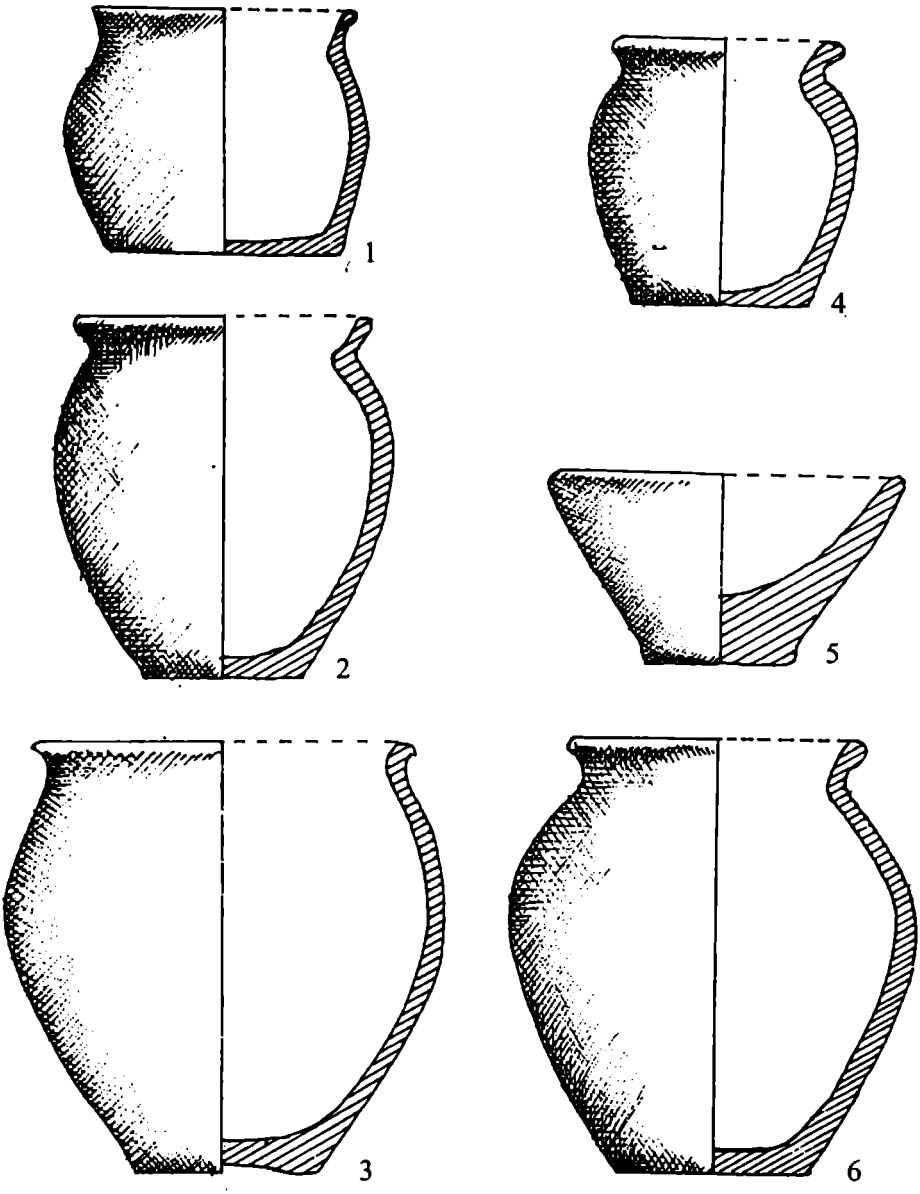

Fig. 15. Borşeni. Ceramică din MXI (1), MIV (2-3), MIX (4), MXV (5) şi MXVI (6).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

pastă fină şi un fragment dintr-un vas confecţionat din pastă zgrunţuroasă, tipică vaselor din secolul al IV-lea.

Mormântul XIII. Incineraţie, depus în groapă simplă, fără urnă. Peste oasele calcinate, amestecate cu cărbuni, depuse pe fundul gropii la -0,45 m, s-a găsit un fragment dintr-un vas-borcan lucrat la roată, dintr-o pastă cu nisip în compoziţie. Fundul a fost desprins cu sfoara de pe discul roţii olarului. Alături de acest fragment de vas-borcan se mai afla un gât de cană, cilindric,şi o piatră.

Mormântul XIV. Incineraţie, depus în groapă. Peste resturile de oase calcinate aflate la -0,70 m au fost găsite două vase borcan.

Primul borcan a fost lucrat la roată din pastă semiporoasă. Este de formă sferoidală, alungit, are buza răsfrântă şi fundul drept (fig. 15/2). A fost ars la maroniu-cenuşiu la exterior şi maroniu în interior.

Al doilea borcan, lucrat tot la roată, din pastă poroasă, are o formă sferoidală, buza uşor răsfrântă şi fundul puţin albiat (fig. 15/3).

Mormântul XV. Incineraţie, depus în groapă fără urnă. Peste resturile de oase calcinate, aflate la -0,60 m, se aflau o ceaşcă tronconică, fragmentară, lucrată cu mâna (fig. 15/5; 22/3) şi fragmente de vase din pastă zgrunţuroasă, specifice secolului al IV-lea. Mai menţionăm şi fragmente dintr-un vas-borcan lucrat cu mâna, ornamentat cu brâu alveolat, caracteristic secolelor II-III.

Mormântul XVI. Incineraţie în urnă, găsit la -0,70 m. Urna era un borcan lucrat la roată, din pastă zgrunţuroasă, ars la cărămiziu-cenuşiu, având gura evazată şi buza îngroşată (fig. 15/6; 22/5). În urnă,pe lângă oase calcinate s-au găsit cărbuni şi bucăţi mici de pământ ars la roşu.

În suprafaţa necropolei s-au găsit, în afara mormintelor, şi alte materiale, între care un castron (fig. 17/2; 24/1), două fusaiole (fig. 23/3), un pandantiv (?) din colţ de mistreţ (fig. 16/3; 23/1) şi fragmente de tablă de argint (fig. 16/1; 23/4).

După cum s-a observat din prezentarea mormintelor, inventarul aflat în necropola de la Borşeni este destul de sărac, constând în fapt din ceramică. Predomină ceramica lucrată la roată din pastă fină şi zgrunţuroasă. Toată ceramica lucrată la roată, descoperită în mormintele de inhumaţie şi cele de incineraţie, evident cu excepţia cănii din MVII care aparţine culturii carpice, îşi găseşte analogii în necropolele din secolul al IV-lea.

Astfel, vasul cu două torţi (fig. 12/1; 20/3) descoperit în M1 îşi găseşte analogii în necropolele din secolul al IV-lea de la Izvoare[32], Pogorăşti[33], Zorleni[34], Bârlad-Valea Seacă[35], Spanţov[36], Bezid[37], Dămienesti[38].

(32) Radu Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936-1948*, Bucureşti, 1957, fig. 309/1, 2.

(33) N. Zaharia, M. Petrescu-Dâmboviţa, M. Zaharia, *op. cit.*, p. 257, punctul g; p. 586, pl. CCX/16.

(34) Vasile Palade, *Un cuptor de olar din secolul al IV-lea e.n. la Zorleni-Fântânele (judeţul Vaslui)*, în Memoria Antiquitatis, I, 1969, p. 355, fig. 14/3.

(35) Idem, *Necropola din secolul IV şi de la începutul secolului V e.n. de la Bârlad-Valea Seacă*, în Materiale, XIV, Tulcea, 1980, p. 411, fig. 4/9; Idem, *Săpăturile arheologice din necropola de la Bârlad-Valea Seacă*, în Materiale, XV, p. 404, fig. 6/10.

(36) Bucur Mitrea, Constantin Preda, *Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*,

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

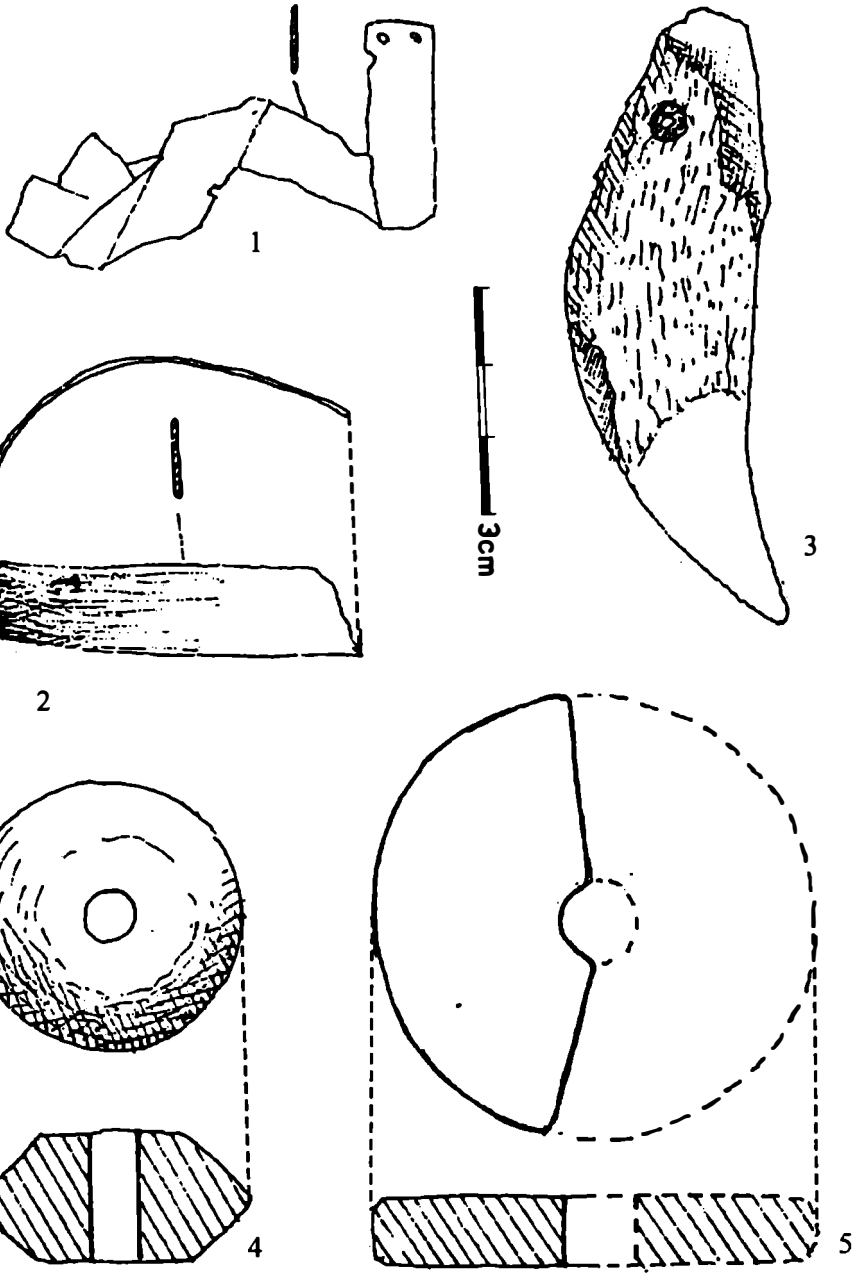

Fig. 16. Borşeni. Obiecte dinnecropolă.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

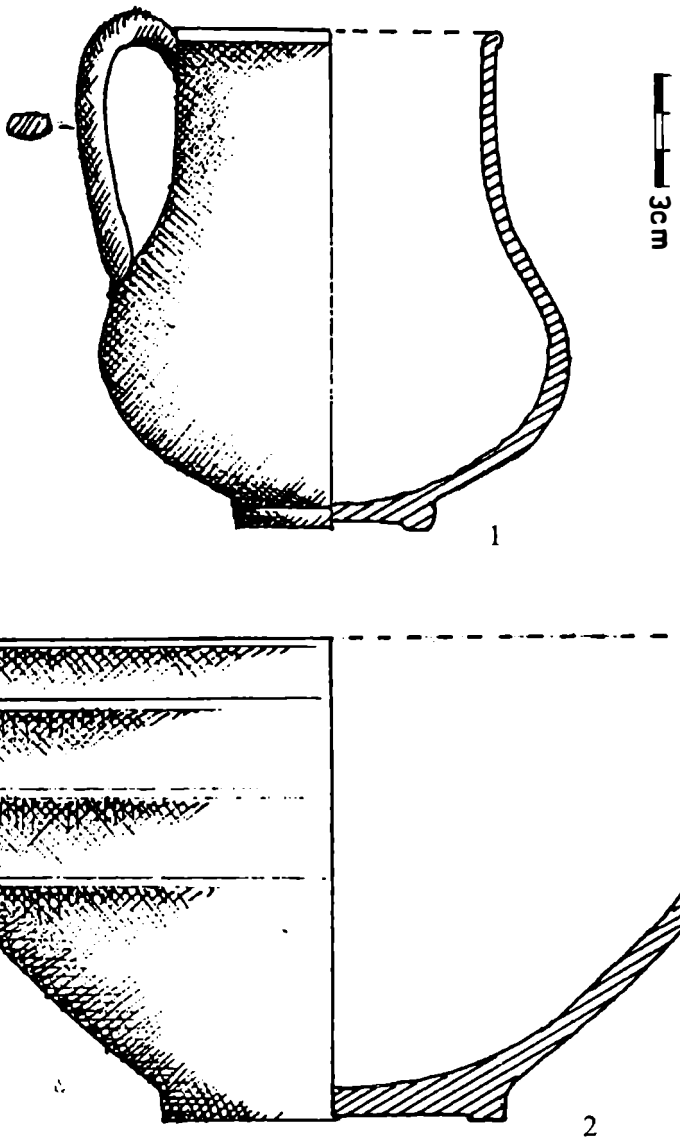

Fig. 17. Borşeni. Cană din sondajul de informare în aşezare (1) şi castron din S_{II} (2).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

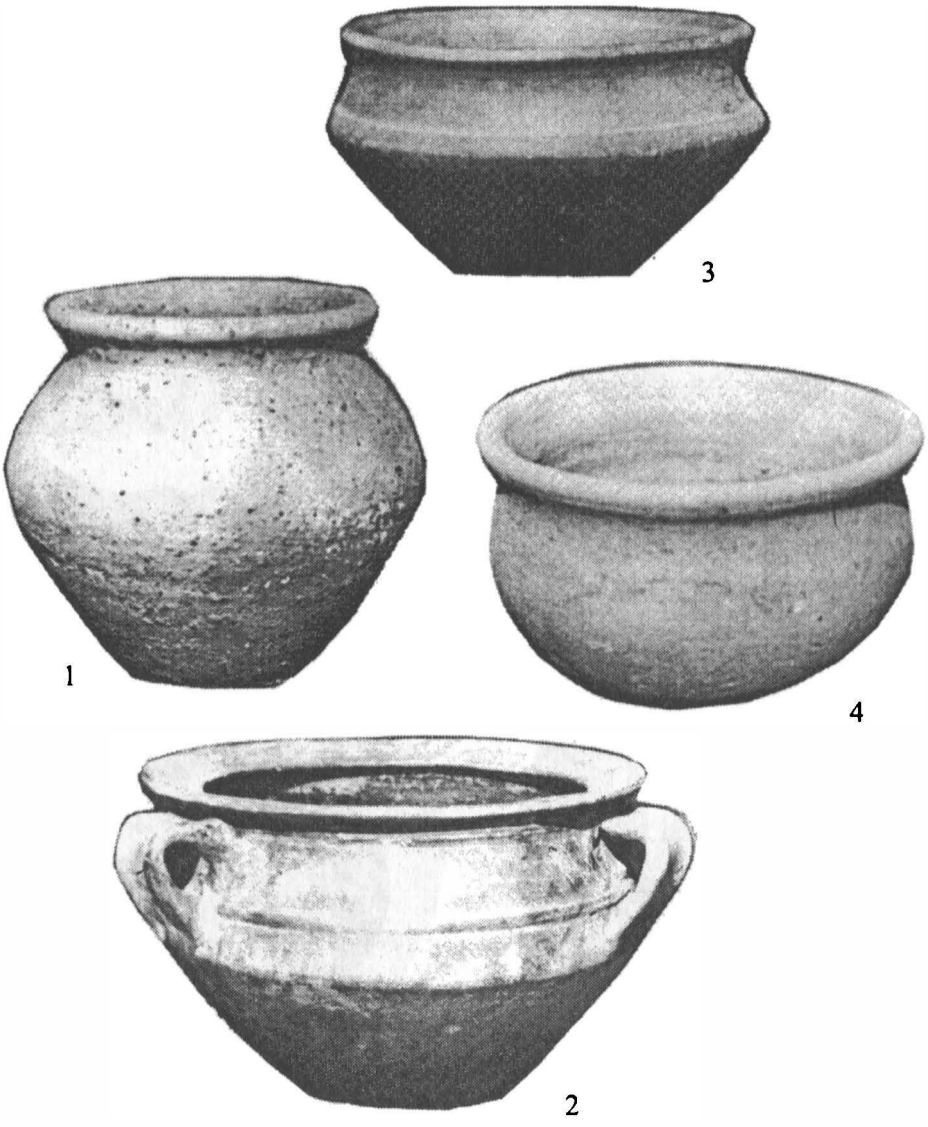

Fig. 18. Borşeni. Ceramică din MI (1-4).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

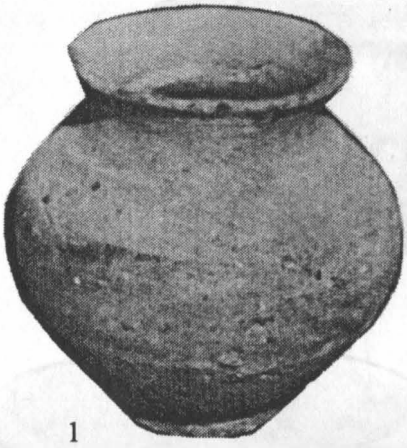

1

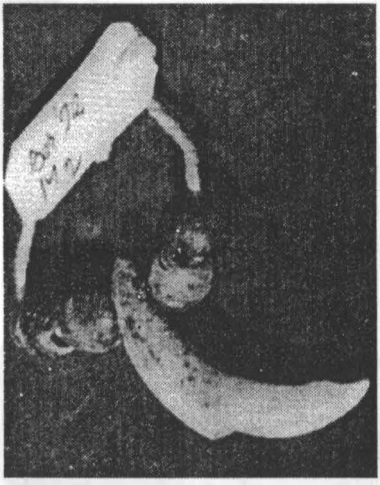

4

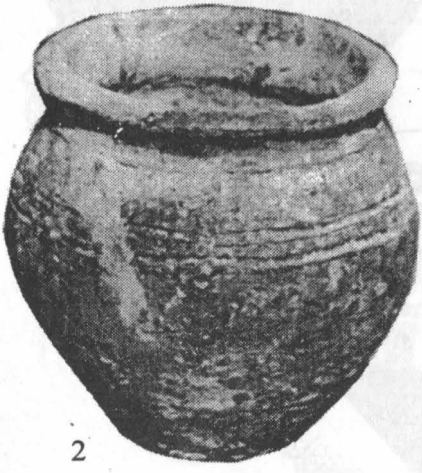

2

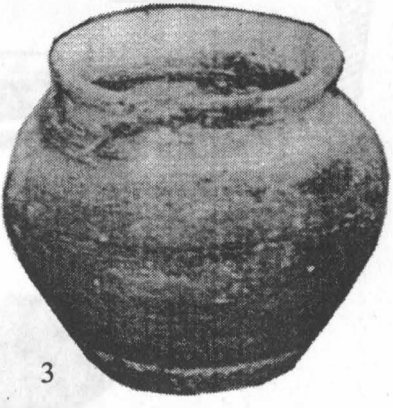

3

Fig. 19. Borşeni. Ceramică (1-3, 4) , colier din mărgele şi pandantiv (2). 1-3 din M_{II}; 4 din M_{III}.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

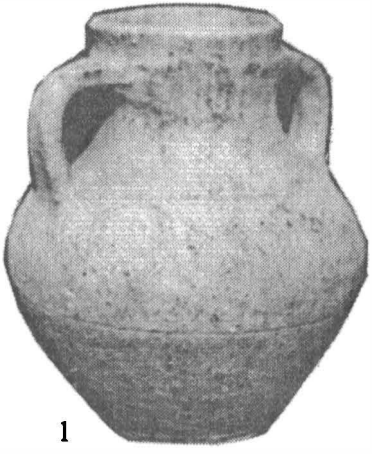

1

2

3

Fig. 20. Borşeni. Ceramică din M_{II} (1-2) şi M_{I} (3).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

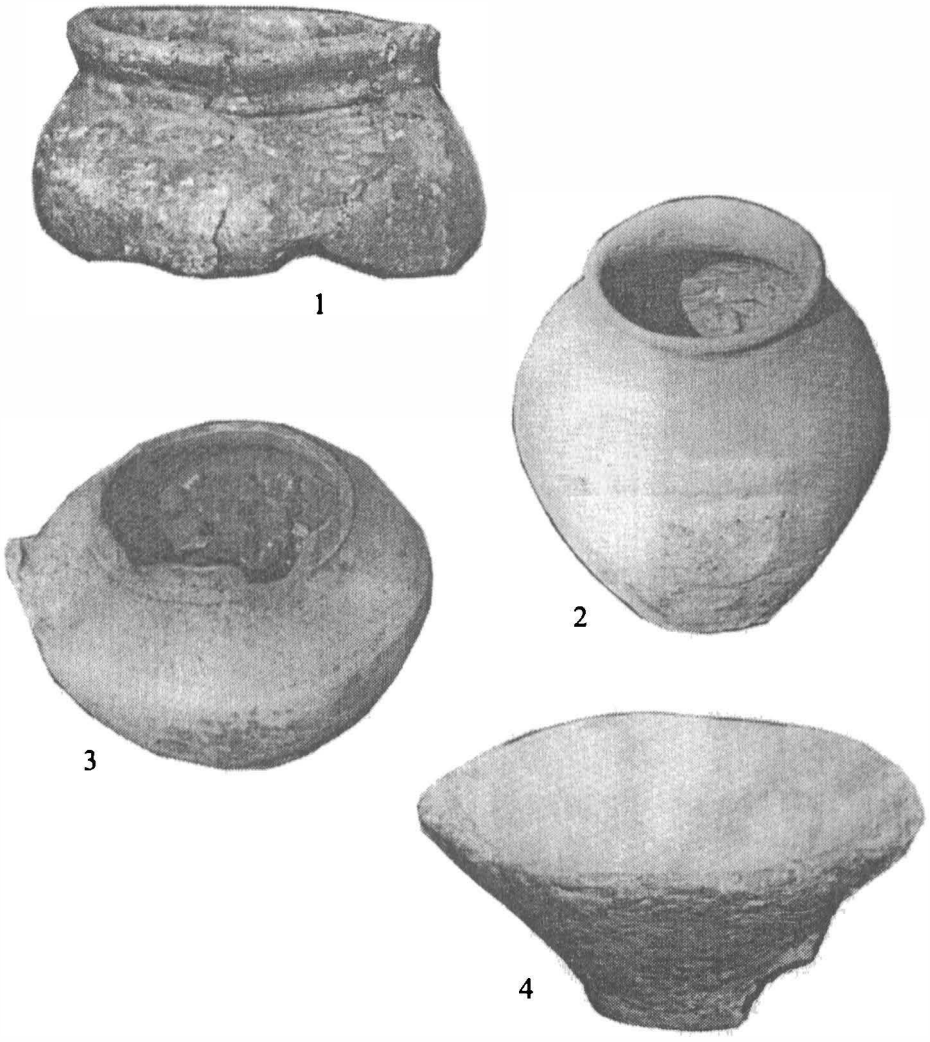

Fig. 21. Borşeni. Ceramică din MIV (1-2), MVII (3) şi MVIII (4).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

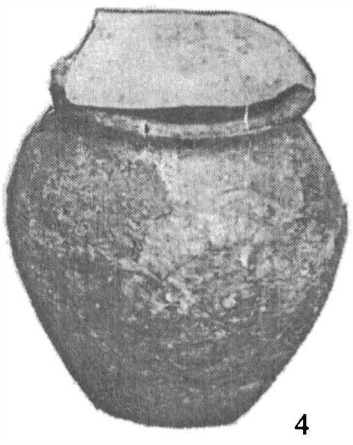

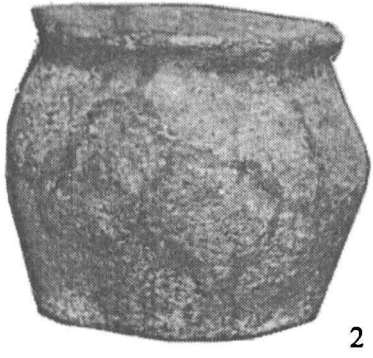

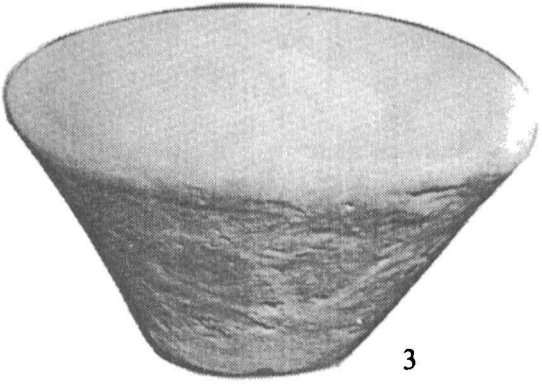

Fig. 22. Borşeni. Ceramică din MIX (1), MXI (2), MXV (3), MXI (4).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

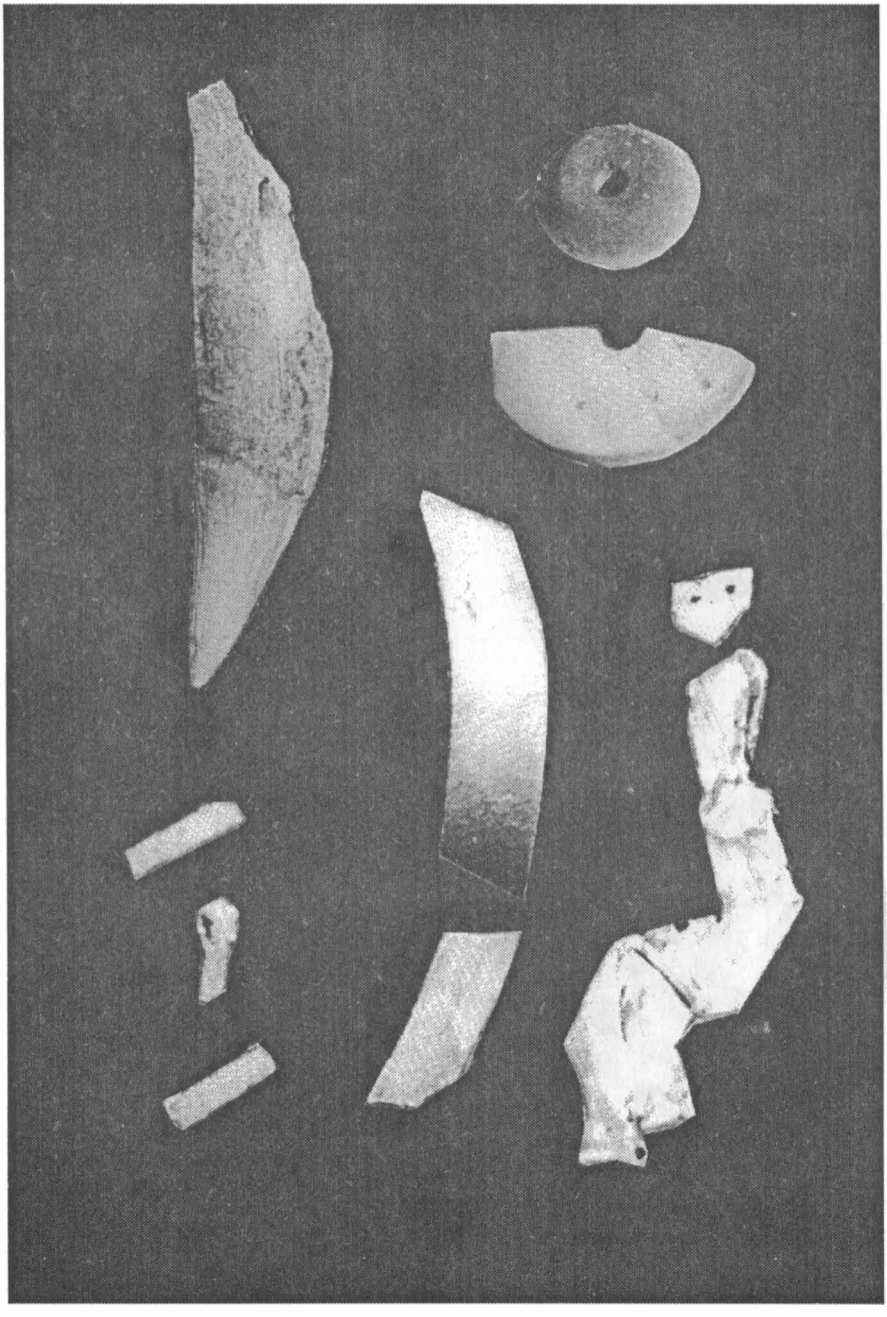

Fig. 23. Borşeni. Obiecte din necropolă.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Castroane cu trei torţi de tipul celui descoperit la Borşeni, tot în M_I, s-au găsit în multe necropole din secolul al IV-lea, între care amintim pe cele de la Spanţov[39], Zapodeni[40], Pietriş[41], Barcea[42] etc.

Borcane, din pastă cenuşie fină sau zgrunţuroasă, având corpul mai mult sau mai puţin sferoidal, uneori uşor bitronconic, deseori ornamentate cu linii incizate, de tipul celor de la Borşeni (fig. 18/1; 19/1, 3, 4; 20/1, 2; 21/2) se întâlnesc aproape în toate necropolele din secolul al IV-lea în care s-au făcut cercetări de mai mare amploare. Pentru borcanele de la Borşeni analogii se întâlnesc în necropolele de la Izvoare[43], Zorleni[44], Fălciu[45], Leţcani[46], Bârlad-Valea Seacă[47], Barcea[48], Dămieneşti[49] etc. în Moldova, precum şi la Spanţov[50], Independenţa[51] şi Târgşor[52] în Muntenia.

Castroane de tipul celor de la Borşeni (fig. 18/2) se întâlnesc frecvent în necropolele din secolul al IV-lea. Amintim piesele asemănătoare de la Bârlad-Valea Seacă[53], Barcea[54], Dămieneşti[55] etc. din Moldova, precum şi de la Spanţov[56], Independenţa[57], Izvorul[58] etc. din Muntenia.

Bucureşti, 1966, p. 246, fig. 69/3.

(37) Z. Székely, *Săpăturile executate de Muzeul regional din Sfântu Gheorghe*, în Materiale, VII, 1961, p. 184, fig. 7/3.

(38) Ioan Mitrea, *Descoperiri arheologice din secolul al IV-lea în comuna Dămieneşti, judeţul Bacău*, în Carpica, XI, 1979, p. 173, fig. 2/3.

(39) B. Mitrea, C. Preda, *op. cit*, p. 254, fig. 78/4.

(40) Ion Ioniţă, *Contribuţii cu privire la cultura Sântana de Mureş-Cerneahov pe teritoriul R.S. România*, în Arheologia Moldovei, IV, 1966, p. 204, fig. 10/4.

(41) Idem, *op. cit*, p. 232, fig. 29/6.

(42) Mircea Nicu, Stela Ţău, *Necropola birituală din secolul al IV-lea e.n. de la Barcea, judeţul Galaţi*, în Materiale, XIV, Tulcea, 1980, p. 393, fig. 11/9; Stela Ţău, Mircea Nicu, *Necropola din secolul al IV-lea e.n. de la Barcea, judeţul Galaţi*, în Materiale, XV, Bucureşti, 1983, p. 425, fig. 6/2, 3.

(43) Radu Vulpe, *op. cit.*, fig. 288/1; fig. 290/2.

(44) V. Palade, *op. cit.*, la nota 33, fig. 11/1; 16/1.

(45) Idem, *Necropola din sec. al IV-lea e.n. de la Fălciu, judeţul Vaslui*, în Carpica, IV, 1971, p. 218, fig. 2/5; p. 222, fig. 4/3.

(46) Cătălina Blaşiu, *Necropola din secolul al IV-lea e.n. de la Leţcani, judeţul Iaşi*, în Arheologia Moldovei, VIII, 1975, p. 243, fig. 6/10; p. 246, fig. 9/16; p. 251, fig. 14/6; p. 255, fig. 18/5; p. 261, fig. 24/6, 8, 10.

(47) V. Palade, *op. cit.*, în Materiale, XV, 1983, fig. 5/10, 11.

(48) Mircea Nicu, Stela Ţan, *op. cit.*, în Materiale, XIV, 1980, p. 390, fig. 8/1-10; p. 392, fig. 10/1-8; Stela Ţău, Mircea Nicu, *op. cit.*, în Materiale, XV, 1983, p. 432, fig. 4/1-6; p. 425, fig. 6/4-7.

(49) Ioan Mitrea, *op. cit.*, în Carpica, XI, 1979, p. 172, fig. 1/1, 4; p. 177, fig. 3/1, 2, 5.

(50) B. Mitrea, Constantin Preda, *op. cit.*, fig. 42/1, 3; fig. 43/2; fig. 46/4; fig. 52/3, 5.

(51) Idem, *op. cit.*, fig. 121/3.

(52) Gh. Diaconu, *Târgşor. Necropola din secolele III-IV e.n.*, Bucureşti, 1965, p. 76.

(53) V. Palade, *op. cit.*, în Materiale, XIV, 1980, p. 413, fig. 6/2; idem, *op. cit.*, în Materiale, XV, 1983, p. 403, fig. 5/2, 3, 7.

(54) Mircea Nicu, Stela Ţău, *op. cit.*, în Materiale, XIV, 1980, p. 391, fig. 9/6, 9, 11.

(55) Ioan Mitrea, *op. cit.*, în Carpica, XI, 1979, p. 172, fig. 1/2.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

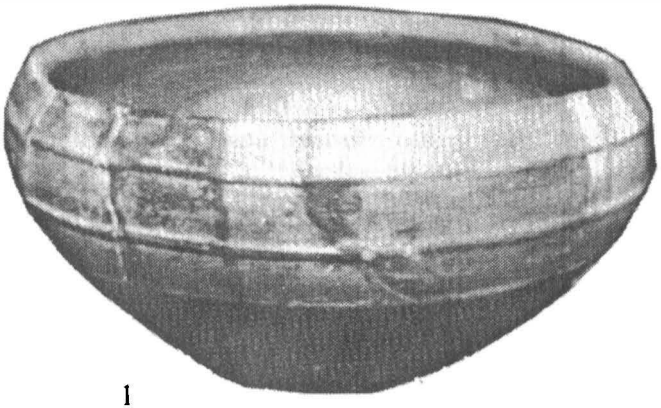

1

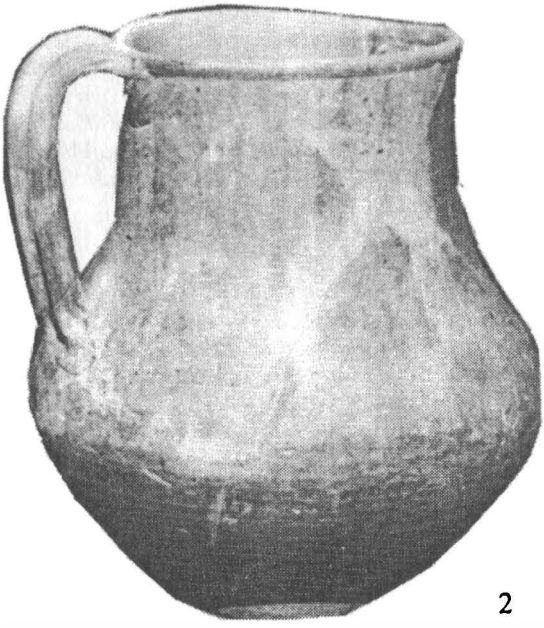

2

Fig. 24. Borşeni. Castron din S_{II} (1) şi cană rezultată în urma sondajului de informare din aşezare (2).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Din analiza atributelor intrinseci ale inventarului descoperit şi pe baza analogiilor prezentate, se poate conchide cu certitudine, că necropola de la Borşeni se poate încadra în secolul al IV-lea d.H. Problema care se pune este aceea privitoare la restrângerea acestei datări. Dacă avem în vedere că din totalul celor 16 morminte descoperite, 14 morminte, respectiv 87,5% sunt de incineraţie, am putea restrânge datarea necropolei de la Borşeni. În marea necropolă de la Bârlad-Valea Seacă, în zona înmormântărilor din faza mai veche predomină mormintele de incineraţie[59]. Analizând raportul între mormintele de incineraţie şi cele de inhumaţie din mai multe necropole, cunoscutul arheolog Ion Ioniţă a ajuns la concluzia că la începutul culturii Sântana de Mureş se practica cu precădere incineraţia[60]. Luând în consideraţie şi aceste constatări, putem conchide că necropola de la Borşeni poate fi încadrată în primele decenii ale secolului al IV-lea d.H.

3. AŞEZAREA DIN SECOLELE VI-VII

În suprafaţa cercetată în anii 1994-1996 la Borşeni, în punctul "Bulgărie" au fost dezvelite şi vestigii arheologice aparţinând unei aşezări din secolele VI-VII (fig. 2). Unor diverse etape din epoca secolelor VI-VII le aparţin locuinţele L_1, L_2, L_7, L_8 şi L_9. Locuinţele L_1 şi L_2 au fost dezvelite în 1994, L_7 şi L_8 în campania arheologică din 1995, iar L_9 a fost cercetată parţial în 1995 şi finalizată în 1996.

Locuinţa L_1 (fig. 25/1) a fost surprinsă în S_I şi parţial S_{II}. Prin deschiderea unei casete a fost surprinsă întreaga suprafaţă a locuinţei. Este o locuinţă de tipul celor cu o încăpere şi podeaua adâncită cu cca. 0,80 m faţă de nivelul de construcţie. Locuinţa L_1 poate fi considerată un bordei, a cărui groapă are o formă rectangulară în plan orizontal, cu laturile de cca. 3,25 x 3,85 m. Groapa bordeiului avea colţurile mai mult sau mai puţin rotunjite. Nu s-au găsit gropi de la furcile care ar fi trebuit să susţină pereţii şi acoperişul. Foarte probabil ca pereţii să fi fost construiţi pe tălpici de lemn sau furcile să fi fost fixate la o oarecare distanţă de groapa bordeiului, în pământul rezultat din săparea bordeiului. Nu este exclusă nici practicarea unui acoperiş realizat din lemne fixate în unghi deasupra gropii având capetele sprijinite pe marginea acesteia. Indiferent ce variantă de construcţie a fost adoptată, este aproape cert că pereţii şi acoperişul erau realizaţi din bârne, pari şi nuiele lutuite. Acoperişul în două ape, cu axul, în acest caz, pe direcţia est-vest, era realizat din păioase depuse pe un schelet din lemn, fixate probabil cu pământ şi bolovani. Prezenţa unor bolovani, răspândiţi pe podea, şi care nu provin de la instalaţiile pentru foc, ar putea fi pusă în legătură cu presupunerea amintită. Deşi intrarea în locuinţă nu s-a surprins cu certi-

(56) Bucur Mitrea, Constantin Preda, *op. cit.*, p. 246, fig. 69/1; p. 249, fig. 72/1.
(57) Idem, *op. cit.*, p. 277, fig. 103/1, 2; p. 283, fig. 114/2.
(58) *Ibidem*, p. 321, fig. 179/3.
(59) V. Palade, *Eléments géto-daces dans le site Sântana de Mureş de Bârlad-Valea Seacă*, în Dacia, N.S., 24, 1980, p. 224.
(60) Ion Ioniţă, *Din istoria şi civilizaţia dacilor liberi*, Editura Junimea, Iaşi, 1982, p. 105.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

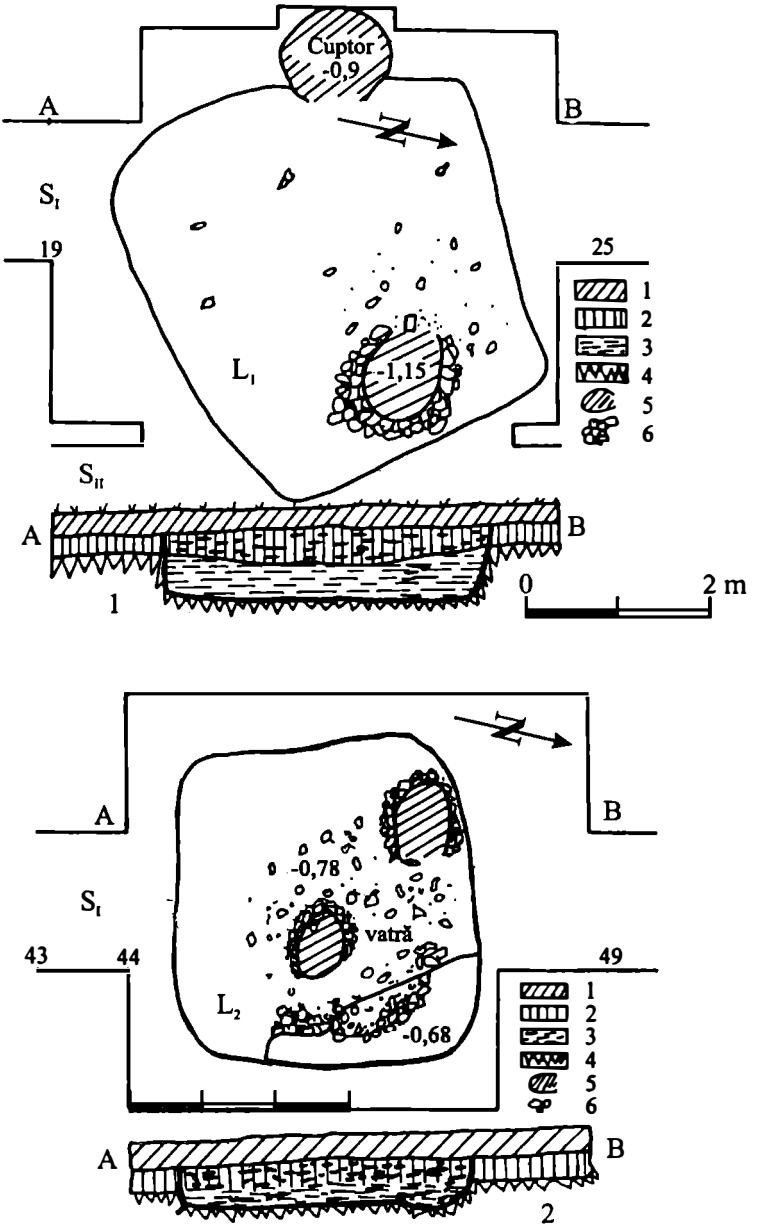

Fig. 25. Borşeni. Planul şi profilul locuinţelor L_1 şi L_2 din secolele VI-VII. 1, sol vegetal de culoare cenuşie; 2, strat de cultură de culoare cenuşie-neagră; 3, umplutură; 4, pământ galben; 5, vatră; 6, pietre.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

tudine, este de presupus că aceasta se afla pe latura de sud, în faţa gurii instalaţiilor pentru foc.

Spre latura de est a locuinţei s-a găsit un cuptor din pietre. Cuptorul avea în exterior o formă rectangulară, paralelipipedică. Pereţii, mai groşi spre spatele cuptorului, înconjurau o vatră ovoidală, uşor albiată faţă de podea (fig. 25/1 – cuptorul din pietre). Pe latura de vest a avut un cuptor din lut, cotlonit în peretele gropii bordeiului. Vatra cuptorului din lut, cu diametrul de 1,00 x 1,20 m, era uşor supraînălţată faţă de nivelul podelei. Podeaua locuinţei, amenajată prin bătătorire, era uşor albiată spre mijloc.

În umplutura gropii bordeiului s-au găsit mai multe fragmente ceramice, majoritatea provenind din vase lucrate cu mâna, din pastă grosieră. Cu mâna au fost confecţionate vase borcan (fig. 29/12) şi tipsii (fig. 29/6-8). Vasele borcan sunt de dimensiuni mici şi mijlocii, în general neornamentate. Un singur fragment ceramic dintr-un vas-borcan lucrat cu mâna este ornamentat cu o linie în val (fig. 29/3). Fragmentele de vase lucrate cu mâna provin din cel puţin 15 exemplare, după numărul fundurilor păstrate. Tot cu mâna au fost confecţionate şi tipsiile din care s-au găsit patru fragmente, unele cu marginea dreaptă (fig. 29/6) sau uşor arcuită (fig. 29/7, 8). Pe suprafaţa unei tipsii se observă linii imprimate de fire de iarbă presate (fig. 29/6).

În umplutura locuinţei L_1 s-au găsit şi câteva fragmente ceramice din vase lucrate la roată din pastă nisipoasă, roşie-cărămizie. Unele sunt ornamentate cu striuri drepte sau vălurite (fig. 29/1, 2, 3, 5), iar altele au coaste pronunţate în interior (fig. 29/4). Alături de ceramică în L_1 s-a găsit şi o fusaiolă bitronconică (fig. 36/5).

Locuinţa L_2 (fig. 25/2) este tot de tipul celor cu podeaua adâncită faţă de nivelul de construcţie. În acest caz groapa se adâncea mai puţin, doar până la -0,80 m faţă de nivelul actual al terenului şi cu cca. 0,52 m faţă de nivelul de construcţie.

Şi această locuinţă a fost realizată din bârne lutuite, cu acoperişul în două pante. Pe mijlocul podelei a avut o vatră simplă din lut şi mici pietre, iar înspre colţul de NV un cuptor din pietre, cu vatra uşor albiată faţă de nivelul podelei. Spre colţul de NE a avut o laviţă din lut cruţat mai înaltă cu cca. 0,10 m faţă de nivelul podelei. Intrarea probabil s-a aflat pe latura de sud.

În umplutură s-au găsit mai multe fragmente din vase borcan lucrate cu mâna, neornamentate (fig. 29/10), un fragment dintr-o tipsie, cu marginea uşor arcuită (fig. 29/11). Ceramica lucrată la roată este reprezentată de trei fragmente din vase borcan, confecţionate dintr-o pastă nisipoasă. Pe unul din fragmente, în interior, se observă coaste vizibile. Un alt fragment este ornamentat cu striuri drepte şi câteva puncte dispuse orizontal (fig. 29/9). În umplutură, alături de ceramică s-a găsit o fusaiolă bitronconică (fig. 36/6).

Locuinţa L_7 (fig. 26/1) a fost surprinsă în S_1v, unde între metrii 8,50-9,60, de la -0,48 m a apărut pământ de umplutură. La un moment dat a apărut conturul unui cuptor din lut, de tipul celor cotlonite în peretele locuinţei. Vatra acestui cuptor se află la -0,73 m faţă de nivelul actual de călcare. Locuinţa de care aparţine acest cuptor a fost suprinsă şi în Sv. Prin săparea unei casete s-a dezvelit întreaga suprafaţă a locuinţei (fig. 26/1).

Locuinţa L_7 este de dimensiuni relativ mari, având laturile pereţilor de cca. 3,75 x 3,80 m, podeaua mult adâncită faţă de nivelul de construcţie, în mijlocul său fiind

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

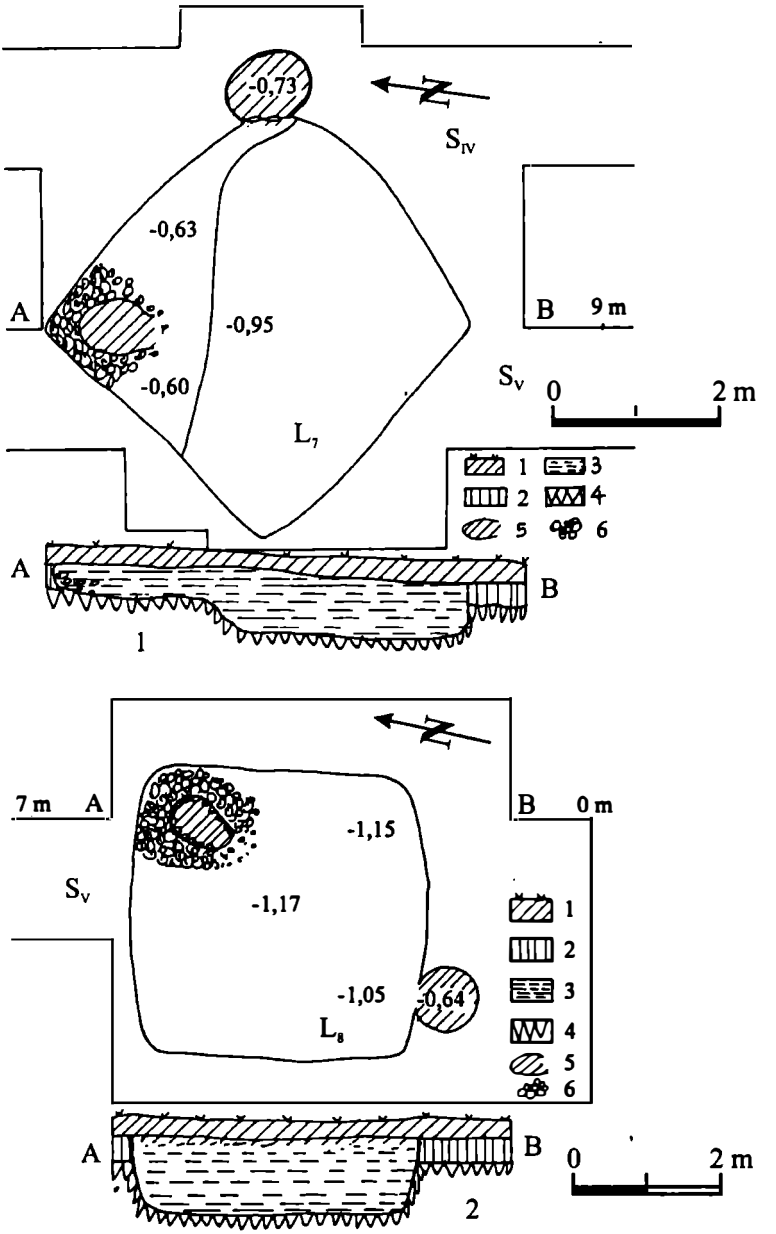

Fig. 26. Borşeni. Planul şi profilul locuinţelor L_7 şi L_8 din secolele VI-VII. 1, sol vegetal de culoare cenuşie; 2, strat de cultură de culoare cenuşie-neagră; 3, umplutură; 4, pământ galben; 5, vatră; 6, pietre.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

situată la -0,75 m faţă de nivelul de construcţie, şi respectiv 0,95 m faţă de nivelul actual al terenului. Locuinţa L_7 este în fapt un bordei, de formă aproximativ pătrată în plan orizontal. Şi în acest caz, pereţii şi acoperişul au fost construiţi din bârne şi pari. Cum nu s-au găsit gropi care să indice urmele furcilor de susţinere a pereţilor şi acoperişului, având în vedere dimensiunile mari ale încăperii e de presupus că pereţii se sprijineau pe tălpici de lemn. Peste scheletul din bârne se fixau pari şi nuiele peste care se aplica lutuiala. Acoperişul a fost în două ape. Probabil intrarea în locuinţă s-a aflat pe latura de sud-vest, opusă gurii celor două cuptoare. În această locuinţă s-au găsit două instalaţii pentru foc. În colţul de est un cuptor din lut, cotlonit în peretele bordeiului, având o formă circulară, cu diametrul vetrei de cca. 1,00 m, cu vatra supraînălţată faţă de podeaua locuinţei., iar în colţul de N un cuptor din bolovani de râu. Pereţii cuptorului din bolovani mergeau până în pereţii bordeiului.

În exterior, cuptorul din bolovani avea o formă aproximativ paralelipipedică, în interior pereţii conturau o vatră ovoidală, uşor albiată în podea. Pereţii, mai ales la bază, erau groşi. Cele două cuptoare se aflau pe o laviţă mare, cruţată în lut, cuprinzând o mare parte din marginea de nord a podelei locuinţei L_7 (fig. 26/1).

Inventarul descoperit în L_7 este format din fragmente ceramice, care provin din vase lucrate cu mâna şi la roată. Fragmentele din vase lucrate cu mâna provin din cel puţin opt vase borcan, de mărime mijlocie (fig. 30/1, 3-6, 8, 9, 11), cu fundurile groase (fig. 30/12), şi diametrul situat între 7,7 cm şi 9,5 cm. Fragmentele de vase borcan descoperite nu prezintă ornamente. Tot cu mâna au fost lucrate şi tipsiile, descoperindu-se un fragment ce provine dintr-o tipsie cu marginea şi fundul îngroşate (fig. 30/17). Categoria ceramicii lucrate la roată este atestată printr-un fragment dintr-un fund de vas, care prezintă coaste vizibile în interior (fig. 30/19).

Locuinţa L8 (fig. 26/2) a fost surprinsă la capătul de sud al secţiunii Sv, unde de la -0,32-0,35 m au apărut pământ de umplutură, bolovani şi câteva fragmente ceramice din vase borcan şi tipsii. Pentru a surprinde suprafaţa locuinţei s-a prelungit secţiunea spre sud cu încă 4 m, faţă de capătul zero al secţiunilor S_{III} şi S_{IV}.

Locuinţa L_8 este de tipul celor cu podeaua mult adâncită în pământ, deci un bordei, având laturile la nivelul gropii de cca. 3,50 x 3,65 m, colţurile rotunjite. Podeaua bordeiului, amenajată prin bătătorire, se află la cca. -0,90 m faţă de nivelul de construcţie, respectiv la -1,17 m faţă de nivelul actual al terenului.

Şi în această locuinţă s-au găsit două instalaţii pentru foc, respectiv un cuptor din pietre şi un cuptor din lut. În colţul de NE a fost construit un cuptor din bolovani de râu, având pereţii groşi, aproape lipiţi de pereţii gropii bordeiului. În exterior cuptorul avea formă regulată, aproximativ paralelipipedică. În interior au fost îngroşaţi cu un strat gros de lut, din care s-a conturat şi o boltă. Acest strat de lut a fost placat cu bolovani, rezultând un fel de miez din pământ placat în interior şi cu deosebire în exterior cu bolovani de râu.

Vatra cuptorului, aproximativ ovoidală, se albia în podeaua bordeiului, fiind puternic arsă. Înspre colţul de SV a fost construit un cuptor din lut, prin cotlonire în peretele bordeiului. Cuptorul din lut, rotund, cu diametrul de 0,75 m, avea vatra supraînălţată faţă de podeaua bordeiului cu cca. 0,40 m, uşurând accesul la interiorul său.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

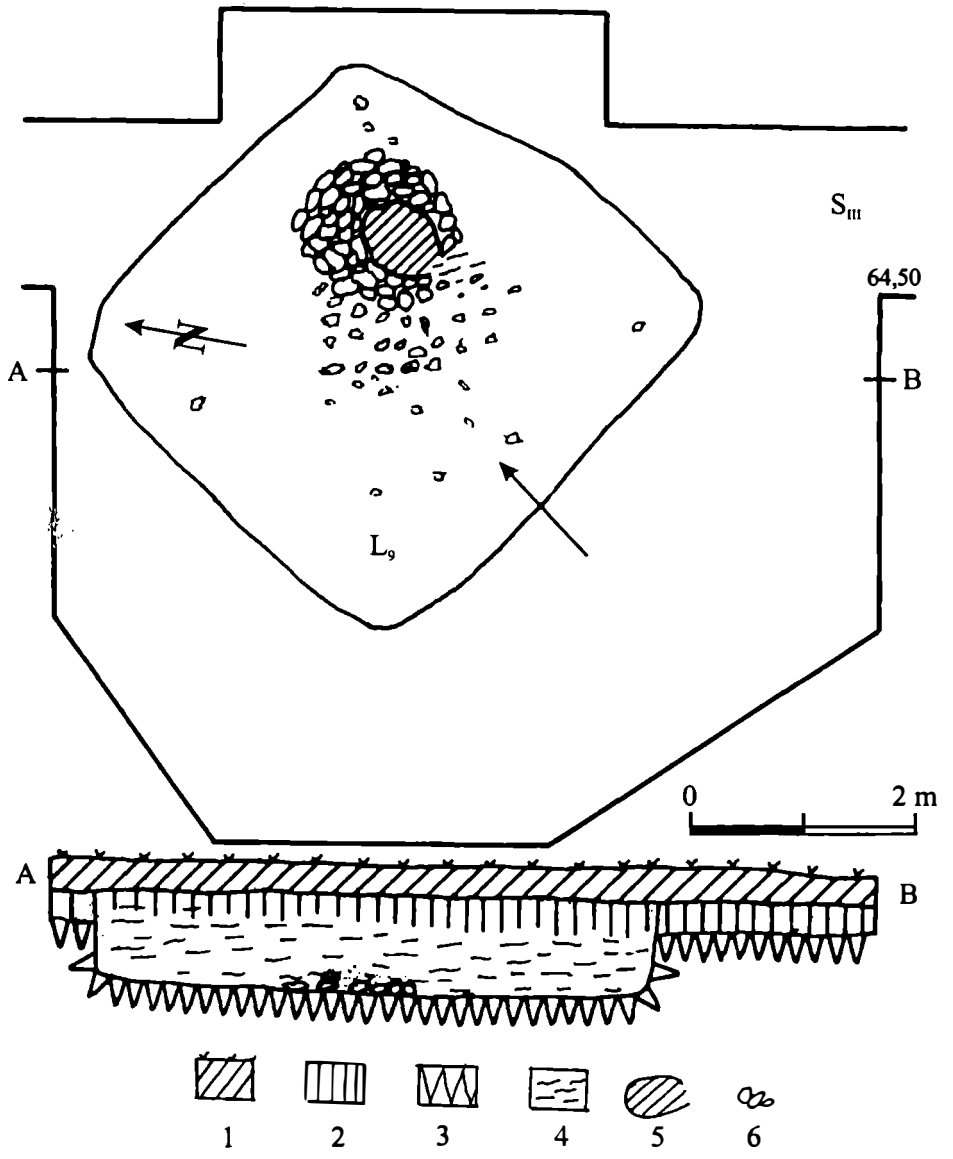

Fig. 27. Borşeni. Planul şi profilul locuinţei L9 din secolele VI-VII.
1, sol vegetal de culoare cenuşie; 2, strat de cultură de culoare cenuşie-neagră; 3, pământ galben; 4, umplutură; 5, vatră; 6, pietre.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Nici la bordeiul acesta nu s-au găsit gropi de la furcile de susţinere a pereţilor şi acoperişului. Ca şi în alte multe asemenea cazuri, furcile de susţinere au fost fixate probabil în pământul din margini, rezultat din săparea gropii bordeiului. În timp, prin aplatizarea acestui pământ eventualele gropi de furci au dispărut. Nu excludem nici fixarea pereţilor pe tălpici de lemn.

La un asemenea bordei, destul de mult adâncit în pământ, nu este exclus ca pereţii şi acoperişul să fi constituit "corp comun", în sensul că au fost realizaţi prin fixarea peste partea săpată în pământ, la cca. 45°, a unor bârne, în două ape, peste care se fixau resturi vegetale. În acest caz înălţimea maximă, în interior, de la podea, ajungea la 2,50-3 m, creându-se un spaţiu suficient pentru deplasarea în interior a celor care au locuit aici. Intrarea în locuinţă s-a aflat probabil pe latura de sud, opusă gurii cuptorului, din bolovani de râu.

Inventarul acestei locuinţe este format dintr-o mare cantitate de ceramică lucrată cu mâna şi la roată şi din alte câteva obiecte. Predomină ceramica lucrată cu mâna, neornamentată. Cu mâna, dintr-o pastă grosieră, au fost lucrate vase mici, respectiv un pahar, probabil creuzet (fig. 33/4), vase borcan de mărime mică şi mijlocie, unele având gura trasă în interior, de aspectul unui "ou tăiat" (fig. 30/7, 16), dar mai ales borcane mijlocii şi, mai rar, mai mari, având corpul uşor bombat, gura mai largă decât fundul, şi buza mai mult sau mai puţin răsfrântă (fig. 30/2; 31/1; 33/5). Fundurile acestor vase, frecvent groase, măsoară între cca. 7,1-7,5 cm (fig. 30/18; 33/13). Alături de vasele borcan sunt prezente şi tipsiile, lucrate din aceeaşi pastă. Două tipsii s-au întregit (fig. 32/3, 4), dar s-au găsit numeroase fragmente care provin din cel puţin altc 7-8 exemplare. Au fundurile uneori subţiri (fig. 29/15; 30/8; 32/4, 9), dar în majoritatea cazurilor mai groase (fig. 32/5-7), cu marginile drepte (fig. 29/15; 32/3, 8, 9) uşor răsfrânte şi arcuite spre interior (fig. 32/6, 7). Rareori marginea tipsiei este evazată (fig. 32/5; 33/12).

Categoria ceramicii lucrate la roată este prezentă prin fragmente provenind din cel puţin 4-5 exemplare. Sunt vase borcan de mărime mică, lucrate dintr-o pastă bună, nisipoasă, unele prezintă coaste în interior (fig. 29/14), iar în exterior unele funduri prezintă cercuri concentrice de la desprinderea cu sfoara. Vasele borcan, de regulă cărămizii, au fost ornamentate pe umăr cu striuri şi caneluri, uneori prezentând nişte faţete, despărţite prin aceste striuri sau caneluri (fig. 32/1, 2; 33/1-3). Rareori buza este îngroşată (fig. 33/8) sau chiar uşor lăţită (fig. 30/10).

Tot din categoria vaselor lucrate la roată fac parte şi vasele mari de provizie, din pastă ciment, de culoare cărămiziu-roşcată, cu buza lată. Pe corp aceste vase sunt ornamentate cu linii vălurite (fig. 33/9).

Aceste vase de provizie sunt de tradiţie Sântana de Mureş şi apar şi în alte aşezări, ca de exemplu frecvent la Davideni. Ele permit o datare a complexelor în care se află mai timpurie, respectiv în ultimele decenii ale secolului al V-lea şi prima jumătate a secolului al VI-lea d.H. În locuinţa L_8, alături de ceramică s-au găsit şi alte obiecte, respectiv o fusaiolă plată, uşor bitronconică, întreagă (fig. 33/6) şi o a doua fragmentară, precum şi un gravoar din fier (fig. 36/3).

Prezenţa paharului-creuzet (?) şi a gravoarului ne permite să presupunem că în această locuinţă s-a desfăşurat şi o activitate de prelucrare a metalelor.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

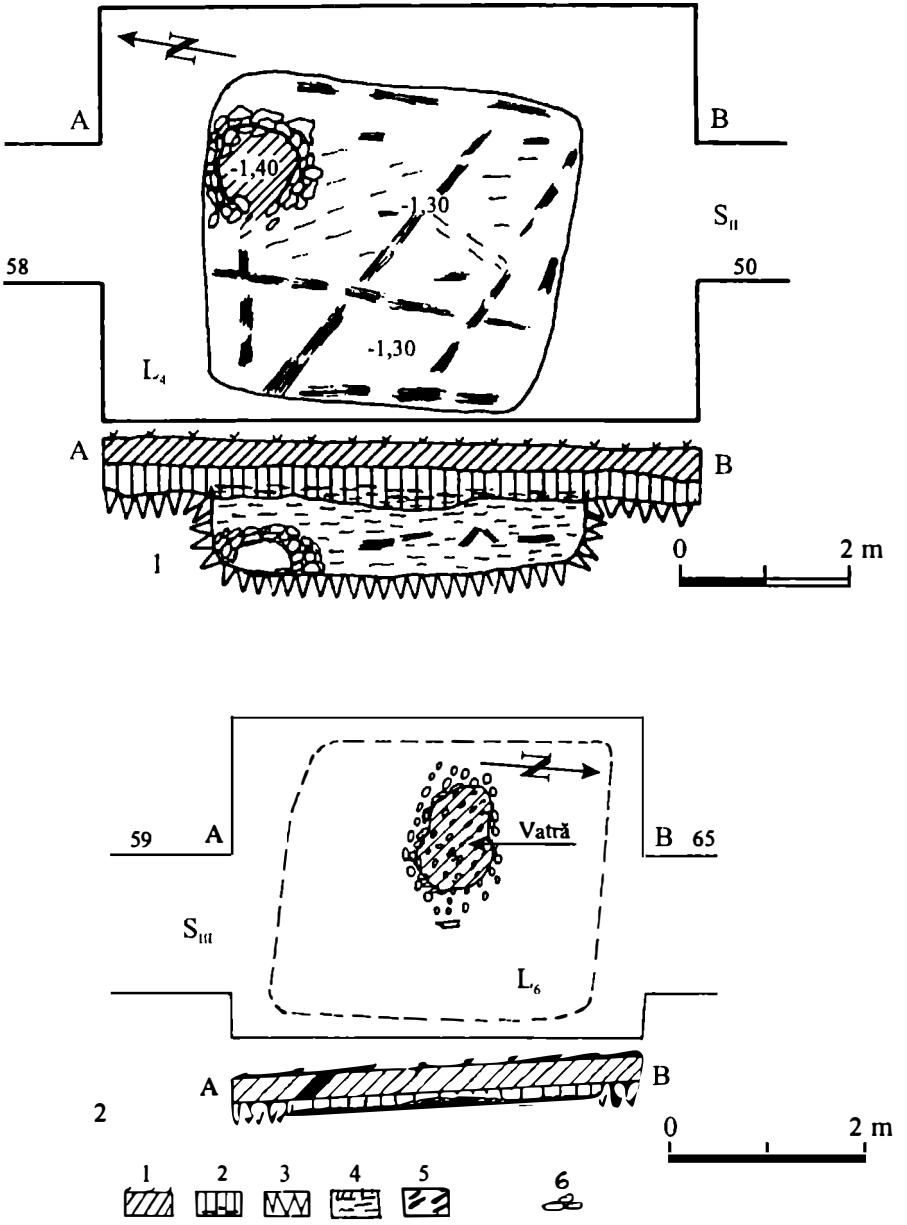

Fig. 28. Borşeni. Planul şi profilul locuinţelor L_4 şi L_6 din secolele VIII-IX. 1, sol vegetal de culoare cenuşie; 2, strat de cultură cu pământ de culoare cenuşie-neagră; 3, pământ galben; 4, pământ de umplutură; 5, vatră; 6, pietre.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Locuinţa L9 (fig. 27) a fost surprinsă parţial prin cercetările din 1995, în secţiunea SIII, unde pe toată lăţimea secţiunii, dar în special spre marginea de vest, de la -0,32-0,35 m, a apărut pământ de umplutură, apoi fragmente ceramice, bolovani şi oase. De la - 0,90 m au apărut bolovanii de la o instalaţie pentru foc, respectiv un cuptor. În campania din 1995 nu a fost dezvelit decât parţial colţul de est al acestei locuinţe, care se adâncea mult faţă de nivelul de construcţie. Cercetările la această locuinţă au fost continuate în 1996, când a fost dezvelită în întregime.

Locuinţa L9 este de tipul celor cu podeaua mult adâncită faţă de nivelul de construcţie. De fapt, este un bordei care are podeaua la -1,15 m faţă de nivelul actual al terenului şi respectiv la cca. -0,85 m faţă de nivelul de construcţie. Groapa bordeiului, având colţurile rotunjite, avea dimensiunile, la nivelul de construcţie, de cca. 3,70 x 3,90 m. Nici la această locuinţă nu s-au găsit gropi care să indice urmele furcilor de susţinere a pereţilor şi acoperişului. Probabil şi în acest caz pereţii au fost ridicaţi pe tălpici de lemn sau poate "furcile" au fost fixate în afara gropii bordeiului, în pământul de umplutură rezultat din săparea acesteia. Putem în schimb presupune că pereţii, din bârne subţiri, peste care se fixau pari şi nuiele, erau lutuiţi. Acoperişul a fost tot în două ape, iar intrarea în locuinţă pe latura de sud-vest.

Spre colţul de est a avut un cuptor din bolovani de râu. Bolta cuptorului era prăbuşită. Pereţii cuptorului, la bază, mai ales în spate, erau groşi. Vatra cuptorului era arsă pe o grosime de cca. 4,5-5 cm, fiind uşor albiată faţă de podea. Între pietrele prăbuşite din cuptor s-au găsit câteva bucăţi dintr-o tavă mare ("vatră portativă"), lucrată din pastă grosieră (fig. 31/12), precum şi fragmente din vase-borcan lucrate cu mâna şi la roată. Tot între pietrele prăbuşite din cuptor s-a găsit un fragment dintr-o tipsie (fig. 31/13).

În inventarul aflat în L9 se remarcă nu atât marea cantitate de ceramică, cât diversitatea ei. Numeroase sunt fragmentele care provin din vase lucrate cu mâna, respectiv din vase-borcan, de diferite mărimi, având buza deseori răsfrântă (fig. 31/2, 4, 5, 7, 8) şi mai rar aproape dreaptă (fig. 31/6). Fundurile sunt puţin mai groase decât pereţii vasului (fig. 31/9-11). Alături de vasele borcan sunt prezente şi tipsiile, cu fundul gros şi marginea uşor evazată (fig. 31/13) sau uşor arcuită spre interior.

Dacă borcanele lucrate la roată nu sunt atestate decât prin câteva mici fragmente, în schimb s-au găsit mai multe fragmente din vase mari de provizie, cu pereţii groşi, lucrate la roată, de culoare cărămizie, decorate cu striuri vălurite (fig. 31/3). După cum s-a mai menţionat, din inventarul acestei locuinţe a făcut parte şi o tavă mare, rectangulară, cu bordura înaltă, dreaptă ("vatră portativă") din care s-au găsit câteva fragmente între pietrele prăbuşite de la cuptor.

Menţionăm că în SII, la metrul 36, aproape de locuinţa L1, s-a găsit un fragment mai mare dintr-o tavă mare ("vatră portativă"), de formă rectangulară, având colţurile rotunjite şi gardina înaltă, aproape dreaptă (fig. 34/9). Foarte probabil această tavă ("vatră portativă") aparţine aşezării din secolele VI-VII sau celei din secolele VIII-IX.

Locuinţele prezentate (L1, L2, L7, L8 şi L9), cu întregul lor inventar îşi găsesc analogii în aşezările din secolele VI-VII din tot spaţiul vechii Dacii, evidenţiind astfel unitatea culturii materiale din spaţiul şi timpul menţionat.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

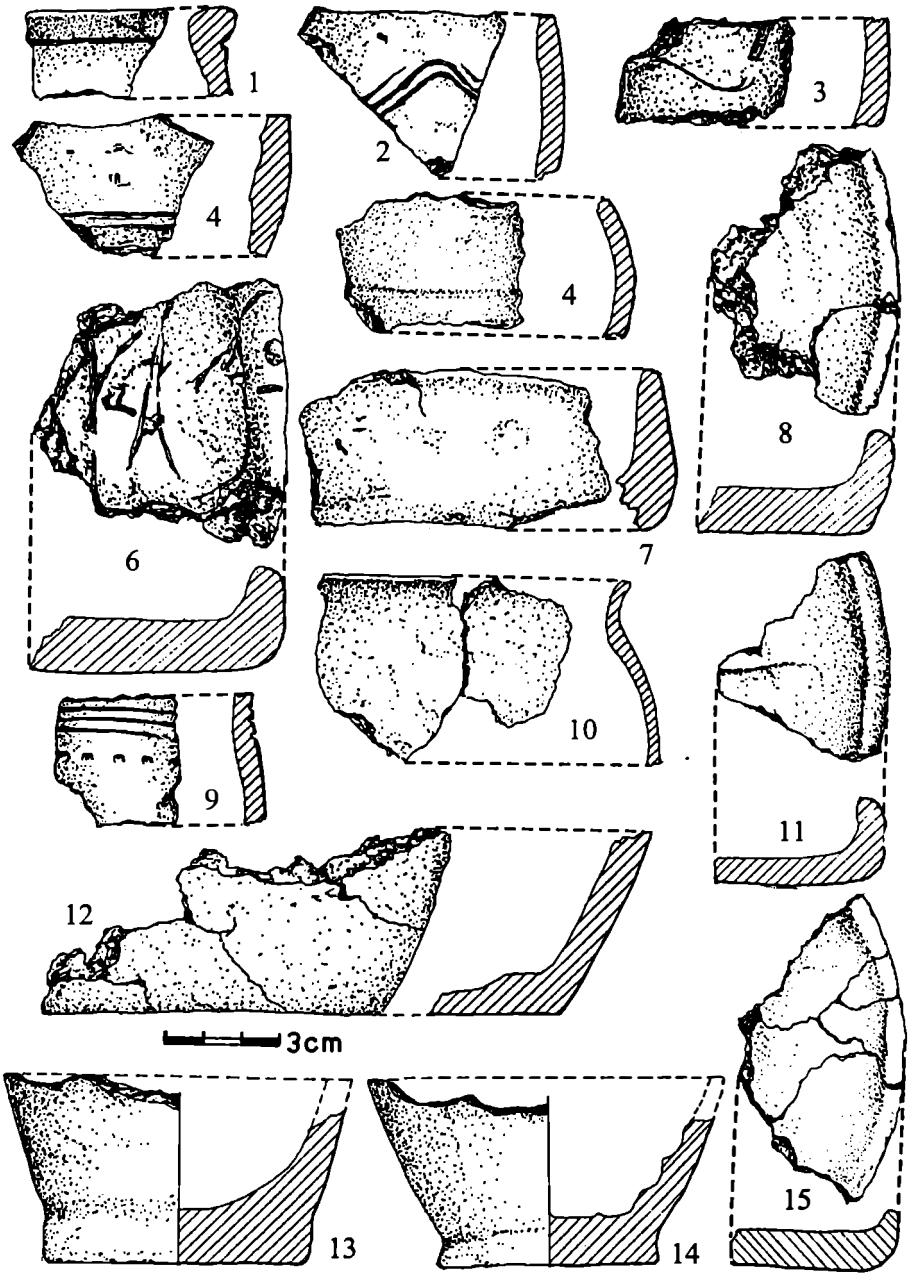

Fig. 29. Borşeni. Ceramică lucrată cu mâna (6-8, 10, 13, 15) şi la roată (1-5, 9, 14) din secolele VI-VII. 1-8, 12 din L_1; 9-11 din L_2 şi 13-15 din L_8.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Astfel, locuinţe de tipul celor de la Borşeni, cu o singură încăpere, având podeaua mai mult sau mai puţin adâncită faţă de nivelul de construcţie, pereţii realizaţi din bârne şi nuiele lutuite, cu acoperişul în două ape construit dintr-un cadru din lemn peste care se fixau materiale uşoare, păioase din zonă (iarbă, stuf etc.), iar în interior având una (L_9) sau câte două instalaţii pentru foc (L_1, L_2, L_7 şi L_8), constând dintr-un cuptor din bolovani fixaţi cu pământ, uneori pietrele fiind bine "lutuite", şi un cuptor din pământ, cotlonit în peretele gropii bordeiului, s-au găsit în aşezările din secolele VI-VII de la Şipot-Suceava[61], Costişa-Neamţ[62], Botoşana[63], Cucorăni[64], Davideni[65], Dodeşti-Vaslui[66], Bacău-Curtea Domnească[67], Izvoare-Bahna[68], Ştefan cel Mare-Bacău[69], Hansca[70] etc. din Moldova, dar şi în Muntenia la Budurească[71], Ciurel[72], Dulceanca[73] etc., precum şi în Transilvania la Bezid şi Sălaşuri[74], Bratei[75] etc.

(61) M.D. Matei, *Şantierul arheologic Suceava*, în Materiale, VIII, 1962, p. 741-745.

(62) Dan Gh. Teodor, V. Căpitanu şi I. Mitrea, *Cercetările arheologice de la Mănoaia-Costişa şi contribuţia lor la cunoaşterea culturii materiale locale, din sec. V-VI din Moldova*, în Carpica, I, 1968, p. 236, fig. 2.

(63) Dan Gh. Teodor, *Civilizaţia romanică la est de Carpaţi în secolele V-VII e.n. Aşezarea de la Botoşana-Suceava*, Editura Academiei, Bucureşti, 1984, p. 22-44; 82-95.

(64) Silvia Teodor, *Săpăturile de la Cucorăni, judeţul Botoşani*, în Arheologia Moldovei, VII, 1974, fig. 4.

(65) Ioan Mitrea, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din aşezarea de la Davideni (sec. V-VII e.n.)*, în Memoria Antiquitatis, VI-VIII, (1974-1976), 1981, p. 67-72 şi ilustraţia privind locuinţele; idem, *Noi descoperiri arheologice în aşezarea din secolele V-VII de la Davideni-Neamţ*, în Memoria Antiquitatis, XVIII, 1992, p. 204-213; fig. 2, 3, 4, 5; idem, *Aşezarea din secolele V-VII de la Davideni, judeţul Neamţ. Cercetările din anii 1988-1991*, în Memoria Antiquitatis, XIX, 1994, p. 281-299.

(66) Dan Gh. Teodor, *Continuitatea populaţiei autohtone la est de Carpaţi. Aşezările din secolele VI-XI de la Dodeşti*, Editura Junimea, Iaşi, 1984, p. 22-26.

(67) Ioan Mitrea şi Alexandru Artimon, *Descoperiri prefeudale la Curtea Dumnească Bacău*, în Carpica, IV, 1971, p. 233-239.

(68) Ioan Mitrea, *Aşezarea prefeudală de la Izvoare-Bahna (II). Contribuţii la arheologia epocii de formare a poporului român*, în Carpica, X, 1978, p. 206-209.

(69) Ioan Mitrea, Constantin Eminovici şi Vasile Momanu, *Aşezarea din secolele V-VI de la Ştefan cel Mare, judeţul Bacău*, în Carpica, XVIII-XIX, (1986-1987), 1987, p. 220-227 şi figurile 2-9.

(70) I.A. Rafalovici, *Kratkie Soobsčenja*, 113, Moscova, 1968, p. 98-102. Tipurile de locuinţe din secolele VI-VII de la Hansca au fost văzute de noi, în iulie 1991, când, împreună cu Dan Gh. Teodor şi Silvia Teodor, am participat la cercetările de la Hansca, la invitaţia colegului dr. Gh. Postică, responsabilul şantierului. Cu acest prilej am văzut şi documentaţia din anii anteriori privind epoca secolelor VI-VII. Pentru toate acestea mulţumim istoricului şi arheologului Gh. Postică şi pe această cale. Pentru unele date rezumative privind descoperirile de la Hansca din secolele VI-VII a se vedea şi lucrarea: Gheorghe Postică, *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu, (Studiu arheologic pe baza ceramicii din aşezarea de la Hansca)*, Editura Universitas, Chişinău, 1994, p. 108-109.

(71) Victor Teodorescu, *Despre cultura Ipoteşti-Cândeşti în lumina cercetărilor arheologice din nord-estul Munteniei (regiunea Ploieşti)*, în SCIV, 15, 1964, p. 488-489.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

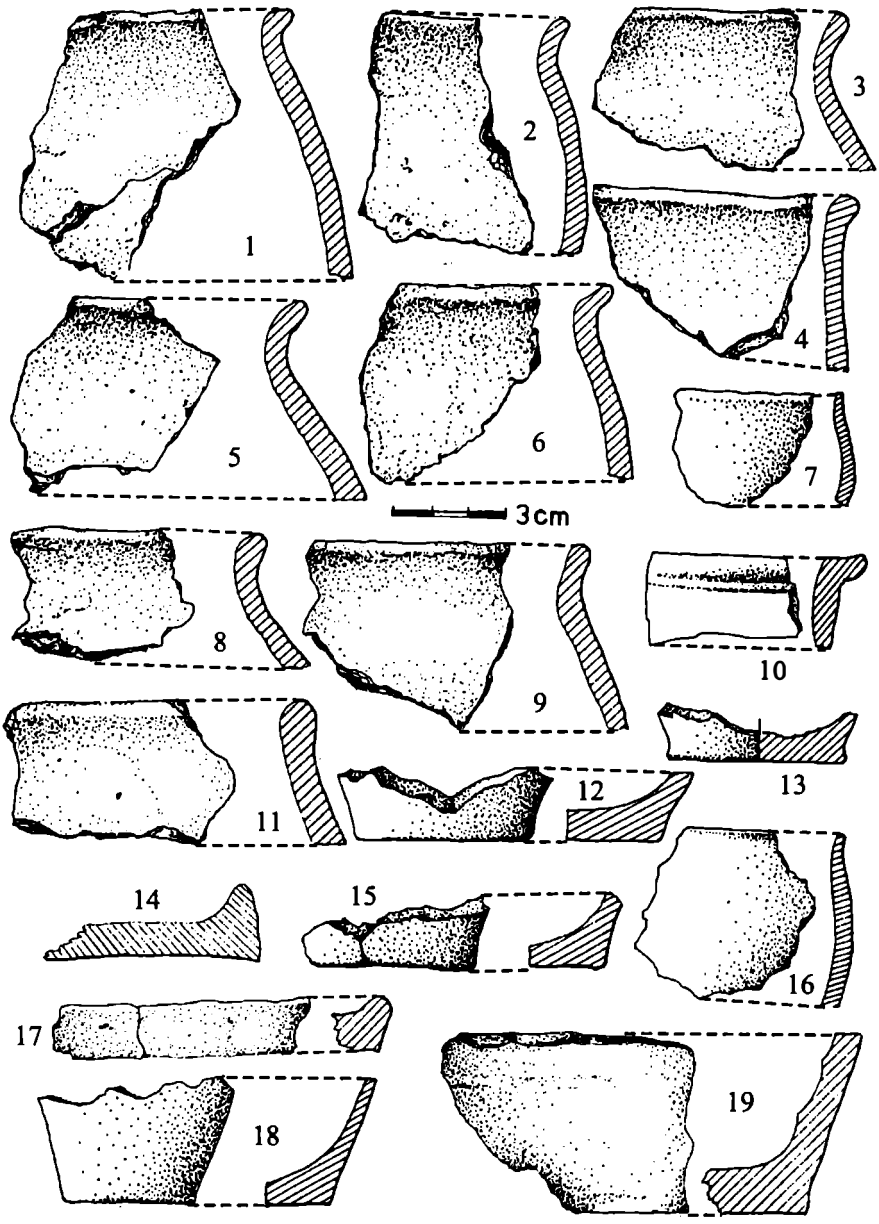

Fig. 30. Borşeni. Ceramică lucrată cu mâna (1-9, 11, 12, 14-18) şi la roată (10, 13, 19) din secolele VI-VII.
1, 3-6, 8-9, 11, 12, 15, 17, 19 din L_7; 2, 7, 10, 13, 14, 16 şi 18 din L_8.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Ceramica descoperită la Borşeni, în ansamblul său, îşi găseşte analogii în aşezările din secolele VI-VII. Vase-borcan de tipul celor de la Borşeni, confecţionate dintr-o pastă mai grosieră, cu fundurile groase, având buza mai puţin sau mai mult răsfrântă, se întâlnesc în toate aşezările din secolele VI-VII, fiind de fapt tipul ceramic predominant pe spaţii largi în vremea la care ne referim.

Ca analogii menţionăm numeroasele descoperiri de acest tip de la Botoşana[76], Bacău-Curtea Domnească[77], Ştefan cel Mare[78], Davideni[79], Budureasca[80], Dulceanca[81], toate datate în secolele VI-VII. Aceste tipuri de borcane aparţin fondului cultural autohton.

La Borşeni s-au găsit şi puţinc fragmente ceramice care provin din borcane mici şi mijlocii, lucrate cu mâna, din pastă grosieră. Sunt borcane cu fundurile groase, având gura aproape dreaptă sau chiar trasă uşor în interior (cu aspectul unui ou tăiat la capete sau în formă de butoi). O asemenea categorie ceramică, întâlnită şi în alte aşezări din Moldova, a fost pusă pe seama slavilor[82].

Şi tipsiile, lucrate cu mâna, descoperite la Borşeni îşi au analogii în multe aşezări din secolele VI-VII[83]. Asemenea vase, folosite pentru copt lipii, s-au descoperit, de exemplu, la Botoşana[84] şi Davideni[85], aşezări din secolele V-VII în care s-au efectuat cercetări de mare amploare.

(72) Margareta Constantiniu, *Elemente româno-bizantine în cultura materială a populaţiei autohtone din partea centrală a Munteniei, în secolele VI-VII e.n.*, în SCIV, 17, 1966, 4, p. 688.

(73) Suzana Dolinescu-Ferche, *Aşezări din secolele III şi VI e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, Editura Academiei, Bucureşti, 1974, p. 63-90.

(74) Z. Székely, *Contribuţii la cultura slavă în secolele VII-VIII în sud-estul Transilvaniei*, în SCIV, XIII, 1962, 1, p. 48, 54.

(75) I. Nestor, *Le données archéologique et la problème de la formation du people roumain*, în RRH, III, 1964, 3, p. 400; Eugenia Zaharia, *Données sur l'archéologie de IVe–XIe siècles sur le territoire de la Roumanie. La culture Bratei et la culture Dridu*, în Dacia, N.S., XV, 1971, p. 272, 274.

(76) Dan Gh. Teodor, *Civilizaţia romanică...*, p. 117, fig. 38/1, 3, 5, 6, 7; p. 118, fig. 39/1-5; p. 119, fig. 40/3-4; p. 120, fig. 41/1-4.

(77) Ioan Mitrea şi Al. Artimon, *op. cit.*, în Carpica, IV, 1971, p. 240, fig. 11/1-4; p. 245, fig. 15/1-6.

(78) Ioan Mitrea, Constantin Eminovici şi Vasile Momanu, *op. cit.*, în Carpica, XVIII-XIX, (1986-1987), 1987, fig. 10/1-4; fig. 11/1-4; fig. 12/1-8; fig. 13/1-9; fig. 14/1-6; fig. 15/1-7.

(79) Ioan Mitrea, *op. cit.*, în Memoria Antiquitatis, VI-VIII, (1974-1976), 1981, fig. 5/1; 6/2, 6; 7/1; 12/1; 13/1, 5; idem, *op. cit.*, în Memoria Antiquitatis, XVIII, 1992, fig. 10/2, 3; 11/7; 12/1-5, 11; 13/1; idem, *op. cit.*, în Memoria Antiquitatis, XIX, 1994, fig. 16/1-3, 12, 14; 17/6, 11; 19/1-4; 20/2, 3; 25/ 1, 5, 6.

(80) Victor Teodorescu, *op. cit.*, p. 489; 491-496.

(81) Suzana Dolinescu-Ferche, *op. cit.*, fig. 59/1-17; fig. 64/1-4; fig. 65/1-4; fig. 70/1-6.

(82) Dan Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n.*, Editura Junimea, Iaşi, 1978, p. 39-44; Ioan Mitrea, *Regiunea centrală a Moldovei dintre Carpaţi şi Siret în secolele VI-IX e.n.*, în Carpica, XII, 1980, p. 114-121.

(83) Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 28-29; Ioan Mitrea, *op. cit.*, p. 78-79.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

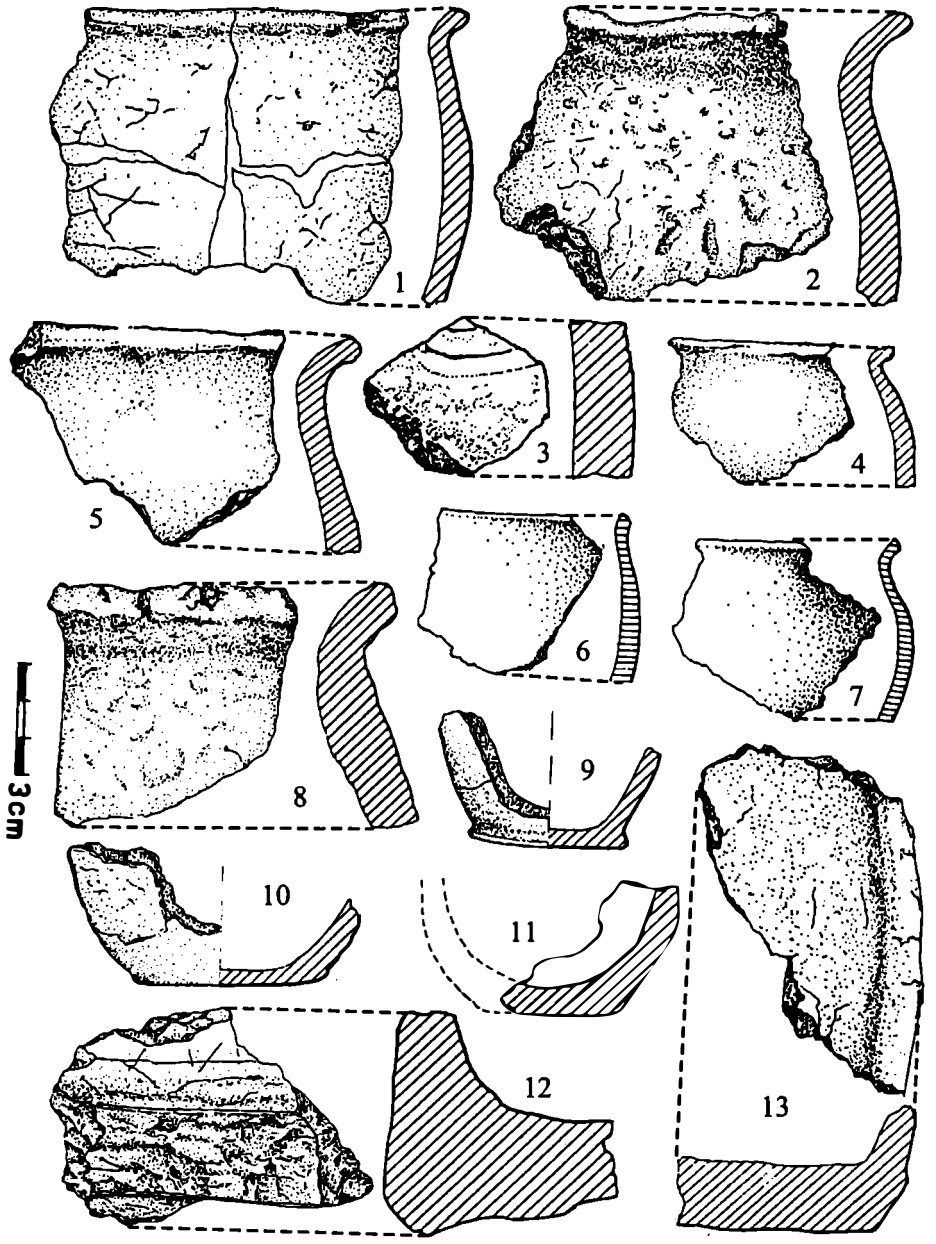

Fig. 31. Borşeni. Ceramică lucrată cu mâna (1-2, 4-13) şi la roată (3) din secolele VI-VII. 1 din L_8; 2-13 din L_9.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

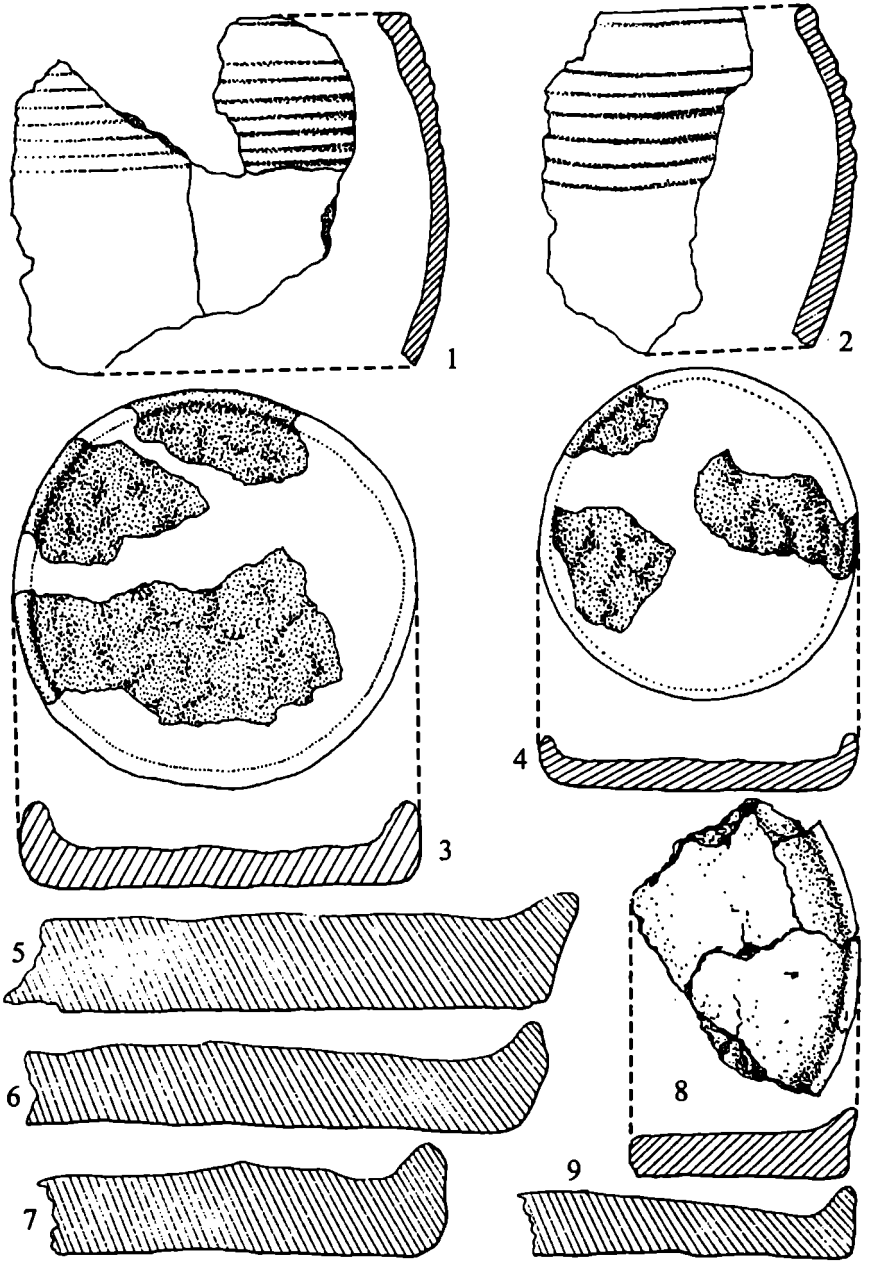

Fig. 32. Borşeni. Ceramică lucrată cu mâna (3-9) şi la roată (1-2) din secolele VI-VII din L_8.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Borcanele lucrate la roată, dintr-o pastă mai bună, nisipoasă, arsă la cărămiziu, deseori decorate cu striuri drepte dese sau linii vălurite de tipul celor descoperite la Borşeni se întâlnesc şi în alte aşezări din secolele V-VII, precum cele de la Botoşana[86] şi Davideni[87]. Şi vasele de provizii, de tradiţie Sântana de Mureş, din care s-au găsit câteva fragmente la Borşeni, sunt cunoscute mai ales din descoperirile de la Davideni[88]. Prezenţa acestui tip de vas asigură datarea începuturilor aşezării de la Borşeni încă în ultimele decenii ale secolului al V-lea d.H.

Pe baza atributelor intrinseci ale materialelor descoperite la Borşeni în complexele de locuire L_1, L_2, L_7, L_8 şi L_9 şi a analogiilor amintite încadrăm aşezarea din care fac parte aceste locuinţe în secolele VI-VII. Este foarte probabil ca începuturile acestei aşezări să fi avut loc chiar în ultimele decenii ale secolului al V-lea d.H. Cât priveşte finalul acestei aşezări, considerăm că nu există nici o întrerupere între aşezarea din secolele VI-VII şi aşezarea care urmează, din secolele VIII-IX.

4. AŞEZAREA DIN SECOLELE VIII-IX

În suprafaţa cercetată la Borşeni, punctul "Bulgărie", în anii 1994-1996, au fost surprinse şi dezvelite şi două locuinţe, care pe baza caracteristicilor inventarului descoperit în cuprinsul lor au fost atribuite unui nivel de locuire din secolele VIII-IX.

Este vorba de locuinţele L_4 şi L_6, situate la câţiva metri una de alta, formând "un cuib", aparţinând probabil unor familii înrudite (fig. 2).

Locuinţa L_4 (fig. 28/1) a fost surprinsă în timpul săpăturilor din 1994, în secţiunea II, între metrii 52-55,75, unde de la -0,40 -0,45 m a apărut pământ de umplutură şi câteva fragmente ceramice. În campania din 1994 s-a săpat până la fundul locuinţei, doar pe lăţimea secţiunii, descoperindu-se mai multe fragmente ceramice, care arătau că ne aflăm în faţa unui complex ce poate fi datat mai târziu, respectiv în secolele VIII-IX. Încă din acea fază a cercetării s-a constatat că ne aflam în faţa unui bordei cu podeaua mult adâncită faţă de nivelul de construcţie. Abia în campania din 1996 a fost posibilă dezvelirea întregii locuinţe[89].

(84) Dan Gh. Teodor, *Civilizaţia romanică*..., p. 54.

(85) Ioan Mitrea, *op. cit.*, în Memoria Antiquitatis, XVIII, 1992, fig. 6/4;; 9/5, 7; 10/1, 10; 12/10, 12; 13/11-13.

(86) Dan Gh. Teodor, *Civilizaţia romanică*..., p. 52; 111, fig. 32/1, 3; 113, fig. 34/1-8; 115, fig. 36/1, 2.

(87) Ioan Mitrea, *op. cit.*, în Memoria Antiquitatis, XVIII, 1992, fig. 6/1, 2; fig. 7/1, 3; fig. 8/1-5; fig. 11/1-3, 5, 6; fig. 12/6; idem, *op. cit.*, în Memoria Antiquitatis, XIX, 1994, p. 310, fig. 16/6, 7; p. 312, fig. 17/1, 3-5, 7; p. 314; fig. 18/1; p. 318, fig. 20/1; p. 320, fig. 21/1, 4.

(88) Idem, *op. cit.*, în Memoria Antiquitatis, XVIII, 1992, fig. 13/2, 5; idem, *op. cit.*, în Memoria Antiquitatis, XIX, 1994, p. 308, fig. 15/13; 310, fig. 16/11; 314, fig. 18/5, 7.

(89) Dacă în 1994, timpul nefavorabil dar şi insuficienţa fondurilor nu au permis dezvelirea integrală a complexului de locuire, în campania arheologică din 1995 acest lucru nu a fost posibil din cauză că terenul era cultivat cu porumb, care s-a recoltat foarte târziu, după încheierea campaniei de cercetare. Abia în 1996, terenul fiind cultivat cu grâu, cu

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

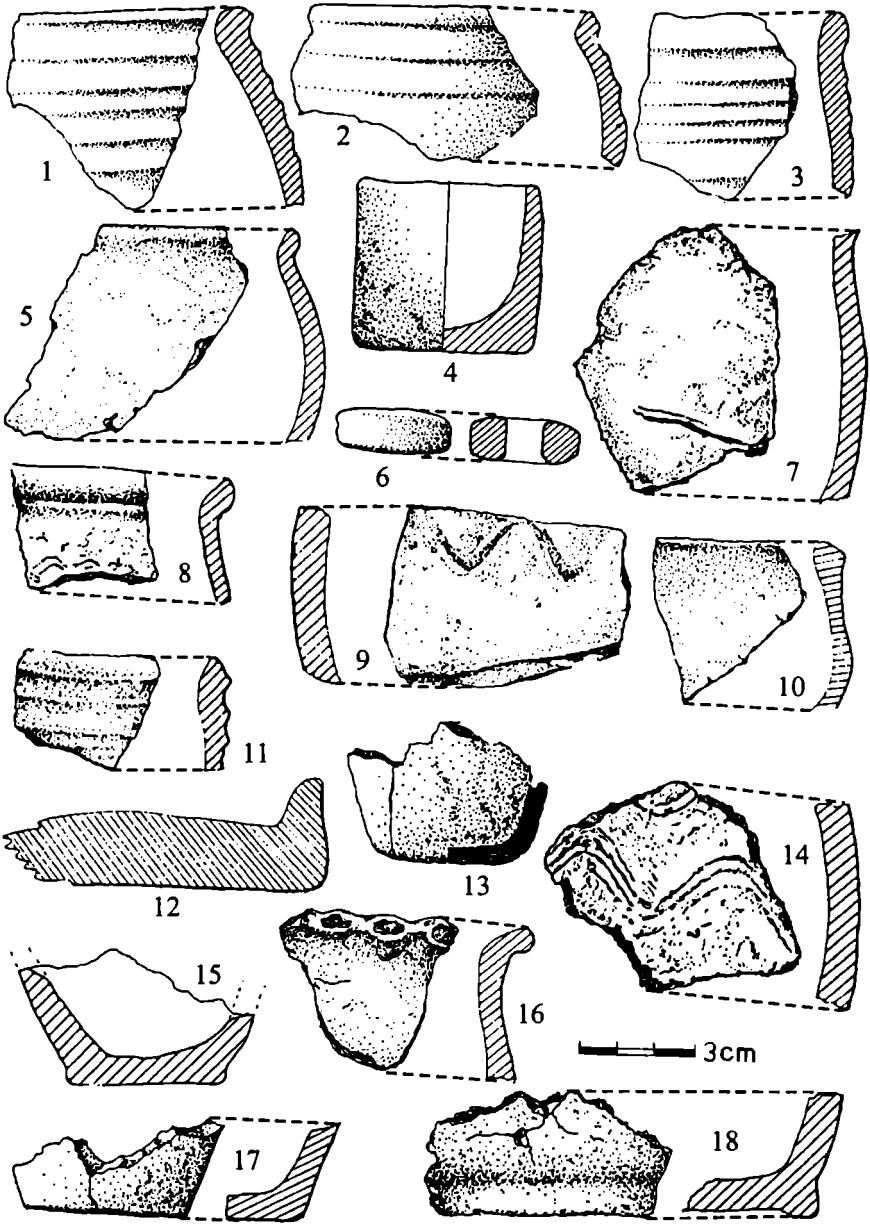

Fig. 33. Borşeni. Ceramică lucrată cu mâna (4, 5, 7, 10, 12-18), la roată (1-3, 8, 9, 11) şi fusaiolă (6), din secolele VI-VII (1-13) şi VIII-IX (14-18). 1-13 din L_8; 15, 18 din L_4 şi 14, 16, 17 din L_6.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Locuinţa L4 este de tipul bordeielor, având podeaua mult adâncită, la - 1,50 m faţă de nivelul actual al terenului, şi respectiv la cca. 1 m faţă de nivelul de construcţie. Groapa bordeiului are dimensiunile, la nivelul de construcţie, de cca. 3,30x3,85 m. Nici la acest bordei nu s-au găsit gropi care să indice prezenţa furcilor de susţinere a pereţilor şi acoperişului. În schimb, în umplutura gropii bordeiului, până la podea s-au găsit numeroase resturi de bârne carbonizate, provenite, fără îndoială, de la stâlpii şi bârnele pereţilor şi de la acoperiş. Multe resturi de bârne carbonizate indicau o lăţime de până la 0,35 m şi o grosime de 0,10-0,20 m. Peste aceste bârne era depusă o mare cantitate de cenuşă, pe întreaga suprafaţă a locuinţei. Este aproape cert că această locuinţă a fost distrusă printr-un incendiu, dovadă nu numai resturile de bârne carbonizate, cenuşa, dar şi numeroasele fragmente ceramice, descoperite în umplutura gropii bordeiului.

Pereţii locuinţei, din bârne şi pari mai subţiri, respectiv nuiele, se sprijineau probabil pe tălpici din lemn, fixaţi pe podeaua locuinţei, cum par a indica unele resturi de lemne carbonizate, dispuse în lungul pereţilor gropii bordeiului. Acoperişul locuinţei a fost construit în două ape, iar intrarea s-a aflat pe latura de sud. Înspre colţul de NE al gropii bordeiului a fost un cuptor din bolovani de râu şi piatră spartă. Era un cuptor de mari dimensiuni, cu pereţii groşi. Pietrele din interior erau arse puternic.

Vatra din interiorul cuptorului, de formă ovoidală, era albiată în podea şi arsă puternic pe o grosime de 5-7 cm. Dacă în exterior cuptorul avea o formă aproximativ paralelipipedică, pereţii în interior erau arcuiţi. Între pietrele prăbuşite din cuptor s-au găsit mai multe fragmente ceramice, din care unele ornamentate cu linii vălurite.

În umplutura gropii bordeiului s-a găsit o mare cantitate de ceramică, între care şi un vas-borcan întreg (fig. 34/1). Borcanele din care provin fragmentele din L4 erau de dimensiuni mijlocii şi mari, având corpul ovoidal, gura mai largă decât fundul şi buzele mai mult sau mai puţin răsfrânte. În L4 s-au găsit numai vase-borcan, lipsind tipsiile. Unele borcane au fost ornamentate pe buză cu alveole (fig. 34/2-5; 35/7) sau crestături (fig. 35/8). Deseori pe corpul borcanelor s-a realizat un ornament constând în striuri drepte (fig. 35/4) sau striuri vălurite şi drepte (fig. 35/1). Spre fundul unui vas borcan s-a realizat un ornament format din puncte incizate dispuse în linie, la o distanţă aproximativ egală (fig. 34/7). Pe un fragment din fundul unui vas se observă urmele imprimate ale unei ţesături (sau împletituri) (gif. 34/6). Pe un alt fragment din corpul unui borcan se observă două linii vălurite neglijent (fig. 35/3).

Locuinţa L6 (fig. 28/2) cercetată în 1995, a fost surprinsă în secţiunea III, unde între metrii 61,50-63,50, de la -0,35 m, mai ales spre peretele de vest au apărut bolovani cu pete de arsură, pământ amestecat cu cărbuni şi câteva fragmente ceramice. Prin săparea unei casete pe laturile de est şi vest ale secţiunii a fost surprinsă o locuinţă de suprafaţă de dimensiuni mici, având laturile de cca. 3,00 x 3,50 m. Conturul suprafeţei locuinţei a fost stabilit cu aproximaţie, urmărindu-se resturile de cărbuni, pigmenţi, bucăţi mici de chirpic ars la roşu-cărămiziu şi bolovani. Spre latura de vest a avut o vatră simplă din pământ şi bolovani. Fundul vetrei era uşor albiat în podea.

acceptul proprietarului, a fost posibilă continuarea investigaţiilor şi descoperirea întregului complex.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

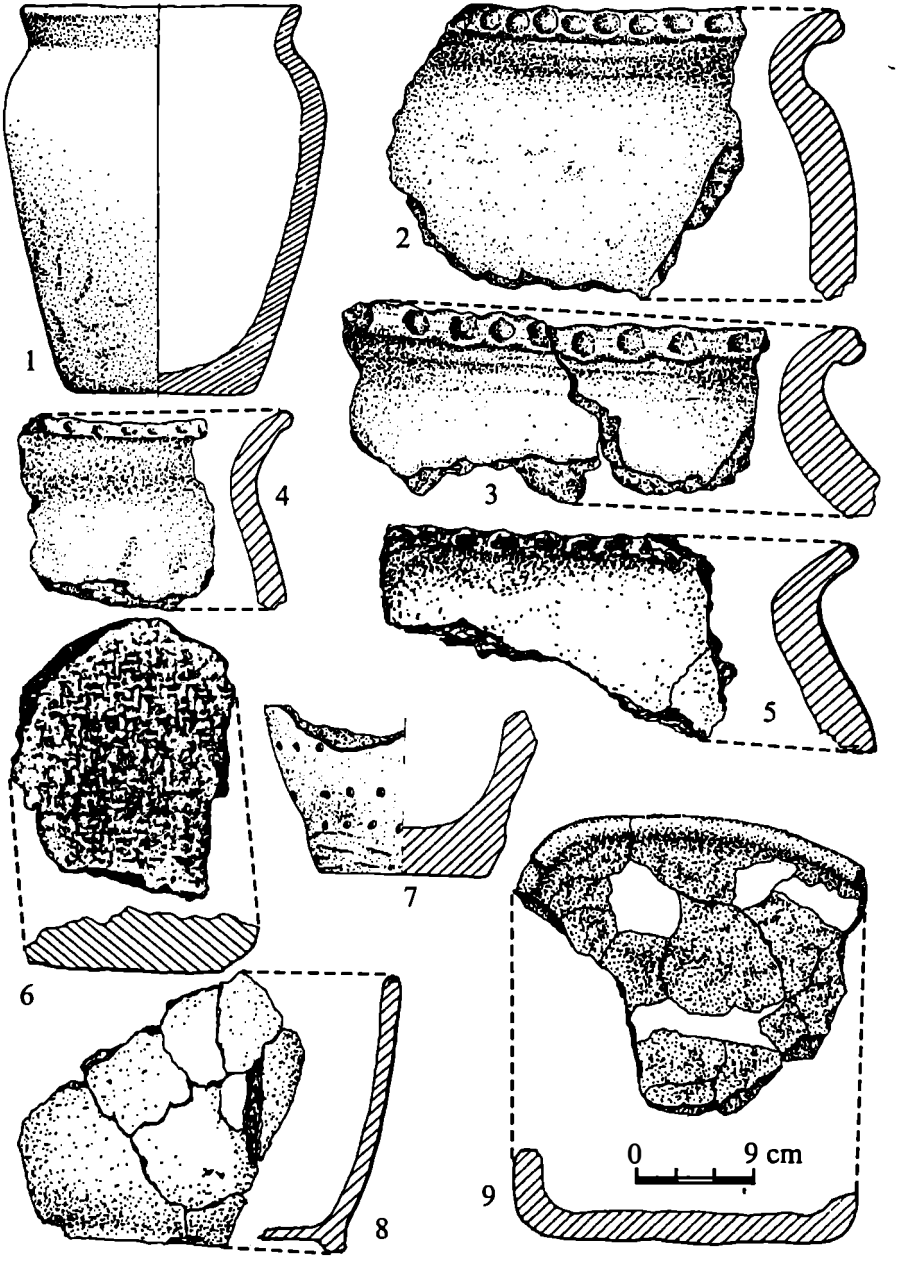

Fig. 34. Borşeni. Ceramică lucrată cu mâna din secolele VIII-IX. 1-8 din L_4 şi 9 din S_{II}.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Inventarul aflat în suprafaţa locuinţei L6 este sărăcăcios. În zona bolovanilor răvăşiţi de la vatră, chiar sub bolovani, s-au găsit câteva fragmente ceramice care provin din vase borcan lucrate cu mâna, de diferite mărimi. S-au găsit şi câteva funduri de borcane (fig. 33/17; 35/9), dar mai ales fragmente din corpul acestor vase. Unele borcane au avut pe buză un ornament din alveole (fig. 33/16), dar frecvent aceste vase au fost ornamentate cu benzi din linii vălurite (fig. 33/14; 35/12, 13).

Locuinţele L4 şi L6, cu inventarul aferent, îşi găsesc analogii într-o serie de aşezări din secolele VIII-IX.

Astfel, locuinţe de tipul celor de la Borşeni (L4 şi L6) sunt cunoscute încă din descoperirile de la Hlincea[90]. şi Spinoasa[91]. Ulterior, asemenea locuinţe au fost descoperite la Băiceni[92], Lozna-Străteni[93], Izvoare-Bahna (nivelul II)[94], Borniş[95] şi alte locuri.

Ceramică de tipul celei din L4 şi L6 de la Borşeni, respectiv borcane ornamentate în alveole pe buză, dar mai ales cu striuri drepte şi vălurite, se găseşte atât în aşezările menţionate mai sus, cât şi în alte aşezări din secolele VIII-IX[96]. În stadiul actual al cercetărilor, încadrăm larg aşezarea de la Borşeni, pusă în evidenţă prin locuinţele L4 şi L6, în secolele VIII-IX.

Din cele prezentate rezultă că la Borşeni, prin cercetările din anii 1992 şi 1994-1996, au fost descoperite o serie de aşezări din secolele II-III, VI-VII şi VIII-IX, precum şi o necropolă din secolul al IV-lea d.H. Fireşte este de aşteptat şi descoperirea unei aşezări din secolele IV-V, pentru a completa veriga lipsă din această suită de complexe care acoperă aproape un mileniu de istorie, de la geto-daci la români.

În final s-ar impune unele consideraţii privind evoluţia comunităţilor care au vieţuit la Borşeni, pe valea pârâului Valea Albă, în diverse etape ale mileniului în care a avut loc etnogeneza românilor. Cum însă cercetările sunt abia într-o fază incipientă, ne rezumăm doar la formularea câtorva consideraţii generale. În primul rând, cercetările efectuate au dovedit prezenţa, în zona de sud a actualului sat Borşeni, comuna Războieni, a unor comunităţi autohtone, sedentare care, atât în secolele II-III, cât şi

(90) M. Petrescu-Dâmboviţa şi colaboratorii, *Şantierul Hlincea-Iaşi*, în SCIV, IV, 1953, 1-2, p. 312 şi urm.; idem, în SCIV. IV, 1954, 1-2, p. 233 şi urm.; idem, în SCIV, VI, 1955, 3-4, p. 678 şi urm.

(91) A. Niţu şi D. Teodor, *Raport asupra sondajului din aşezarea prefeudală de la Spinoasa*, în Materiale, V, 1959, p. 485 şi urm.

(92) I. Ioniţă şi V. Spinei, *Aşezarea prefeudală târzie de la Băiceni-Siliştе*, în Arheologia Moldovei, VII, 1972, p. 307-232.

(93) Dan Gh. Teodor şi Ioan Mitrea, *Aşezarea prefeudală de la Lozna-Dorohoi*, în Arheologia Moldovei, IV, 1996, p. 282-287.

(94) Ioan Mitrea, *Aşezarea prefeudală de la Izvoare-Bahna*, în Carpica, VI, 1973-1974, p. 61, 65-68; *Ibidem*, în Carpica, X, 1978, p. 211-215; 219-228, *Ibidem*, în Materiale XIV, Tulcea, 1980, p. 443; *Ibidem*, în Materiale XV, Bucureşti, 1983, p. 430.

(95) Dan Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic...*, p. 80-85; Ioan Mitrea, *Regiunea centrală a Moldovei...*, p. 82-87.

(96) Ioan Mitrea, *Realităţi arheologice şi etno-culturale în spaţiul carpato-nistrean în secolele VI-VII*, în Carpica, XIII/2, 1992, p. 216-218.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

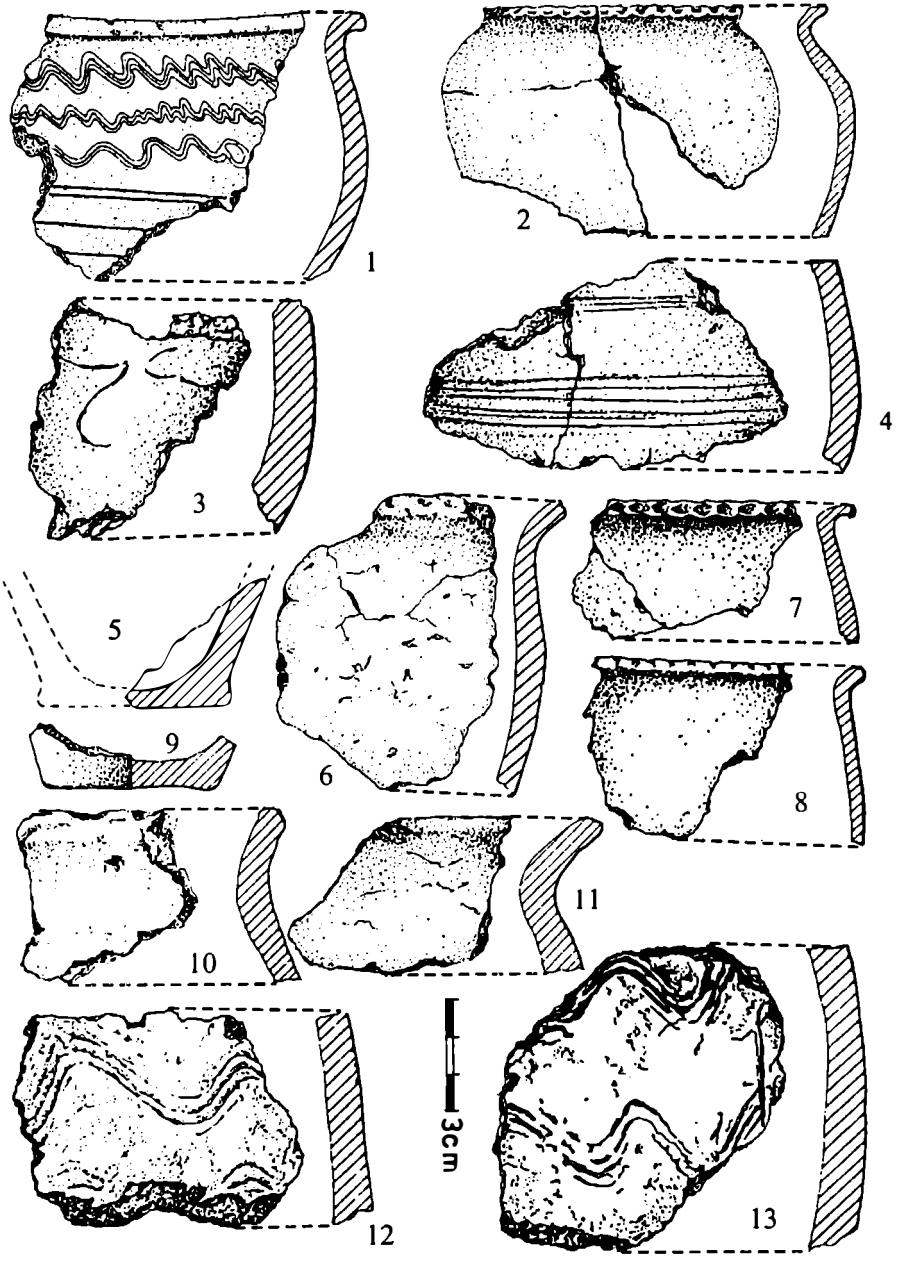

Fig. 35. Borşeni. Ceramică lucrată cu mâna din secolele VIII-IX.
1, 3-8 din L4; 9-13 din L6; 2 din S_{III}.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

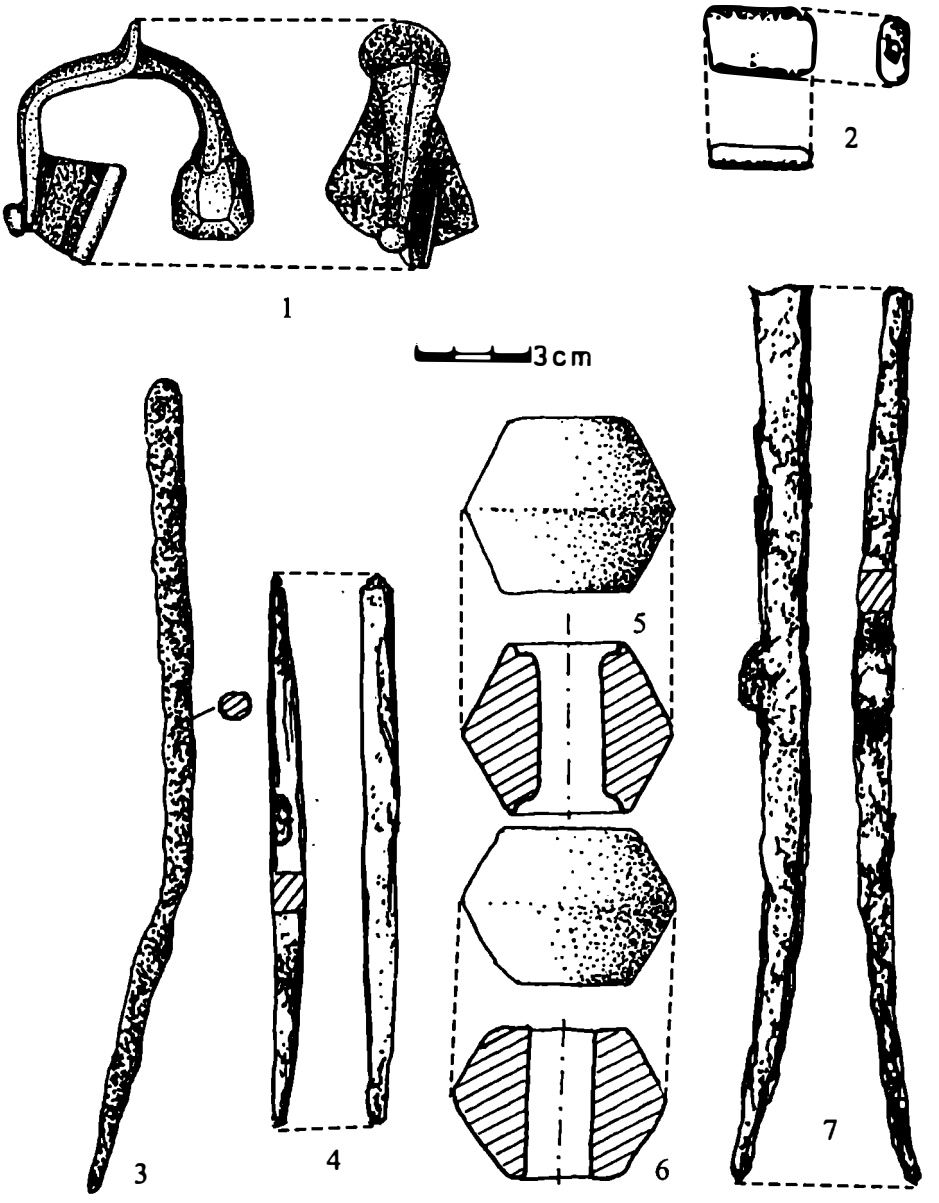

Fig. 36. Borşeni. Obiecte din secolele II-III (1-2, 4) şi secolele VI-VII (3, 5-7). 1 din S_{II}; 2 din caseta L_2; 3 din L_8; 4 din S_{II}; 5 din L_1; 6 din L_2 şi 7 din S_I.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

în diverse etape ale epocii secolelor VI-IX, se ocupau cu agricultura, creşterea vitelor şi practicarea unor meşteşuguri, de la tors şi ţesut la confecţionarea ceramicii şi prelucrarea metalelor. Prezenţa tipsiilor, a "vetrelor portative", a cuptoarelor din lut pentru copt pâine, resturile de pleavă din lipitura caselor, oasele de animale domestice, precum şi descoperirea unor fusaiole, gravoare din fier, creuzete etc., ilustrează şi confirmă cele afirmate mai înainte. După cum s-a mai menţionat, în cadrul culturii din secolele VI-VII, respectiv din a doua jumătate a secolului al VI-lea, apar şi elemente, în cazul de faţă o anume categorie ceramică, de factură slavă. Aceste realităţi arheologice sunt rezultatul pătrunderii unor grupuri de slavi, desprinse din masa mare ce migra spre Dunărea de Jos. Materialele de factură slavă de la Borşeni, puţin numeroase, arată că e vorba de o simplă coloratură şi nu de schimbări structurale în cultura comunităţilor autohtone.

Ca şi în alte aşezări din zona apropiată, precum Davideni şi Borniş, se pare că şi la Borşeni elementele slave au pătruns şi respectiv s-au integrat în sânul comunităţii locale doar în ultimele decenii ale secolului al VI-lea. Această constatare vine să confirme aprecierea că pătrunderea şi sedentarizarea elementelor slave în vestul Moldovei s-a făcut în etape, în ultimele decenii ale secolului al VI-lea şi începutul secolului al VII-lea.

Realităţile arheologice din secolele VI-VII de la Borşeni se integrează în cultura Costişa-Botoşana-Hansca, specifică spaţiului carpato-nistrean. Între aşezarea din secolele VI-VII şi aşezarea din secolele VIII-IX de la Borşeni nu există nici o întrerupere. Pe de altă parte, rezultatele cercetărilor de la Borşeni confirmă constatarea mai veche că elementele de cultură slavă din secolele VI-VII din spaţiul est-dacic nu s-au dezvoltat într-o cultură proprie în cursul secolelor VIII-IX, cum s-a afirmat deseori[97].

În nivelul din secolele VIII-IX de la Borşeni, ca şi în alte aşezări din Moldova, elementele de factură slavă nu mai pot fi diferenţiate. Această constatare arheologică vine să confirme intuiţia lui V. Pârvan care afirma că slavii rămaşi în unele regiuni ale Daciei s-au asimilat treptat atât în daco-romanitate, cât şi în românitatea nord-dunubiană[98]. Pe baza analizei rezultatelor cercetărilor de la Borşeni, coroborate cu rezultatele din alte aşezări contemporane, se poate afirma că în secolele VIII-IX comunitatea de aici era o comunitate sătească românească. Cel dintâi argument al acestei categorice afirmaţii este acela că realităţile arheologice din secolele VIII-IX de la Borşeni se integrează organic în cultura veche românească, respectiv cultura poporului român deplin format.

Fără îndoială, continuarea cercetărilor arheologice în obiectivele investigate doar parţial la Borşeni până acum se impune, având convingerea că în această microregiune se profilează unul din cele mai interesante şi importante ansambluri arheologice din mileniul I, respectiv din mileniul etnogenezei românilor.

(97) G.B. Fedorov, L.L. Polevoi, *Archeologhia Rumânii*, Moscova, 1973, p. 297.
(98) V. Pârvan, *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1974, p. 37-42. Vezi şi Ioan Mitrea, *Etnogeneza românilor în opera lui Vasile Pârvan*, în Suceava, X, 1983, p. 847-851.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

LES RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DE BORŞENI-NEAMŢ

Résumé

Par les recherches archéologiques de Borşeni, com. de Războieni, dép. de Neamţ, de 1992 et de 1994-1996 on a découvert des habitats datés des IIe-IIIe s., des VIe-VIIe s. et des VIIIe-IXe s. et une nécropole du IVe s. ap. J.C.

L'habitat des I^{e}-IIIe s.

À la suite des recherches de 1994-1996 on a découvert deux habitations (L_3 et L_5; L=habitation) et une fosse pour provisions (G_1; G=fosse), transformée ultérieurement dans une fosse ménagère, qui appartiennent à un habitat des IIe-IIIe s. (fig. 2). Dans ces deux habitations, une habitation enterrée (L_3) et une maison (L_5), dans la fosse ménagère ou dans la couche archéologique on a trouvé une grande quantité de céramique modelée ou tournée. A côté de la céramique locale, modelée ou tournée, on a mis au jour des fragments d'amphores d'importation (fig. 4/3, 6, 9; 6/3, 6; 7/2, 5, 7, 9, 12, 14). On a découvert aussi une fibule en bronze (fig. 36/1). Tout le matériel trouvé à Borşeni, surtout celui en provenance de L_3, L_5 et G_1 comporte des parallèles dans de nombreux habitats et nécropoles des IIe-IIIe s., comme par exemple les sites de Poiana-Dulceşti, Piatra-Neamţ-Lutărie, Văleni, Dămieneşti etc.

À base des caractéristiques du matériel, découvert, l'habitat des Daces libres de Borşeni peut être daté en général aux IIe-IIIe s., plus précisement dans la phase ancienne de la culture des Carpes, c'est-à-dire au II-a s. et au début du IIIe s.

La nécropole du IVe s.

À Borşeni on a fait des fouilles de sauvetage dans une nécropole de type Sântana de Mureş. On a découvert 16 tombes dont 2 à inhumation (M_I et M_{II}; M=tombe) et 14 à incinération (M_{III}-M_{XVI}). Sur 14 tombes à incinération, 6 appartiennent à la catégorie des tombes à incinération en urne (M_{III}, M_{IV}, M_{VII}, M_{IX}, M_{XI}, M_{XVI}) et 8 à la catégorie des tombes en fosse sans urne (M_V, M_{VI}, M_{VIII}, M_X, M_{XII}, M_{XIII}, M_{XIV} et M_{XV}).

Dans les tombes à inhumation, de même que dans celles à incinération on a trouvé de nombreux vases antiers et fragmentaires. Ce qui prédomine est la céramique tournée à pâte fine ou grumeleuse. Le matériel mis au jour dans la nécropole de Borşeni comporte des parallèles dans les nécropoles de Bârlad-Valea Seacă, Barcea, Spanţov, Independenţa, Izvorul etc. À base de l'analyse du matériel découvert, surtout de la céramique tournée et compte tenu des parallèles d'autres nécropoles on peut dater le nécropole de Borşeni aux premières décennies du IVe s.

L'habitat des VIe-VIIe s.

À Borşeni on a découvert 5 habitations (L_1, L_2, L_7, L_8 et L_9) qui appartiennent à un habitat des VI^{e}VIIe s. Toutes les cinq habitations (fig. 2; 25/2; 26/1; 26/2; 27) sont plus ou moins enterrées par rapport au niveau de construction. Il s'agit des maisons

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

aux parois de poutres (sur lesquelles on a appliqué de l'argile) et au toit en deux pentes. Dans les habitations on a trouvé des fours en pierres et des fours en argile. Le mobilier prédominant comprend de la céramique modelée et tournée. Ce qui prédomine est la céramique modelée sans ornements. La céramique tournée, faite d'une meilleure pâte, est ornementée de stries.

Les découvertes de cet horizon archéologique de Borşeni comportent des parallèles dans les habitats de Suceava-Şipot, Botoşana, Davideni, Dodeşti-Costişa, Bacău, Izvoare-Bahna, Hansca etc. appartenant à la culture de Costişa-Botoşana-Hansca des VIe-VIIe s.

À base de ces parallèles, l'habitat de Borşeni est daté aux VIe-VIIe s.

L'habitat des VIIIe-IXe s.

Par les fouilles de Borşeni on a découvert aussi 2 habitations, L4 et L6, qui appartiennent à un habitat des VIIIe-IXe s. L'habitation L4 est enterrée (fig. 28/1), ayant des parois de poutres sur lesquelles on a appliqué une couche d'argile. Le toit est en deux pentes. À l'intérieur de l'habitation il y avait un four en pierres. Dans la terre de remplissage de l'habitation on a trouvé une grande quantité de céramique ornementée de stries droites et ondulées (fig. 34/2-5; 35/1, 3, 4, 7, 8).

La deuxième habitation (L 6) est une maison qui a au centre un foyer simple fait de terre et de grosses pierres. De l'habitation on a récolté plusieurs fragments céramiques qui proviennent de vases décorés de stries droites et ondulées (fig. 33/14, 16, 17; 35/9, 12, 13).

Les habitations et leur mobilier comportent des parallèles dans une série d'habitats des VIIIe-IXe s., comme ceux de Hlincea, Spinoasa, Lozna-Străteni, Izvoare-Bahna, Bornişa etc. À base de ces parallèles, on peut dater ces habitations (L4 et L6) aux VIIIe-IXe s.

Si l'habitat des VIe-VIIe s. de Borşeni appartient à la culture de Costişa-Botoşana-Hansca, l'habitat des VIIIe-IXe s. appartient à l'ancienne civilisation roumaine.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Situation de la localité de Borşeni sur la carte de la Roumanie (1) et la microrégion de cette localité (2).

Fig. 2. Borşeni. Plan général des fouilles des années 1994-1996.

Fig. 3. Borşeni. Plan et profils des habitations L3 et L5 des IIe-IIIe s. (L=habitation).Légende: 1, sol végétal de couleur gris; 2, couche archéologique, terre de couleur gris-noir; 3, terre de remplissage; 4, terre jaune; 5, foyer; 6, pierres.

Fig. 4. Borşeni. Céramique modelée et tournée des IIe-IIIe s. 1, 2 de L5; 6 de L3; 3-5, 7, 10, 11 de G1 (G=fosse); 8 de SII (S=tranchée) et 9 de la cassette L7.

Fig. 5. Borşeni. Céramique tournée des IIe-IIIe s. 1,2 de L5; 3 de L3 et 4 de SI.

Fig. 6. Borşeni. Céramique modelée (2,5), tournée (1,3,6) et rôtissoire (4) des IIe-IIIe s. 1 de L3; 3-5 de L5; 2 de G1; 6 de la cassette L9.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Fig. 7. Borşeni. Céramique modelée (6), tournée (1-5, 7-15, 17) et rôtissoire (16) des IIe-IIIe s. 1, 4, 9, 10, 13, 16 de L_3; 2, 6, 7, 11, 12, 14, 15, 17 de G_1; 3 de la cassette L_8; 15 de S_{III}; 8 de S_V.

Fig. 8. Borşeni. Céramique tournée (1, 2, 4, 5, 10-14), modelée (3), fusaïôles (6-9) et pendentif en pierre (15) des IIe-IIIe s. 1, 2 de la cassette L_9; 3 de L_5; 4, 5, 10 de S_{III}; 6, 7, 9 de L_3; 8, 11 de S_{II}; 12, 14 de L_3; 15 de S_{II}.

Fig. 9. Borşeni. Récupération du matériel de la nécropole (1) et vue générale du lieu où on a fait les fouilles de sauvetage.

Fig. 10. Borşeni. Plan des fouilles de la nécropole.

Fig. 11. Borşeni. Situation stratigraphique de S_I et S_{II} de la nécropole.

Fig. 12. Borşeni. Poterie de M_I (1-5) (M=tombe).

Fig. 13. Borşeni. Poterie (1-3, 6), pendentif (4) et perles (5) de M_{II}.

Fig. 14. Borşeni. Poterie de M_{IV} (1,6), M_{III} (2,3), M_{VIII} (4) et M_{VII} (5).

Fig. 15. Borşeni. Poterie de M_{XI} (1), M_{IV} (2,3), M_{IX} (4), M_{XV} (5) et M_{XVI} (6).

Fig. 16. Borşeni. Objets de nécropole.

Fig. 17. Borşeni. Broc en provenance du sondage dans l'habitat (1) et soupière de S_{II} (2).

Fig. 18. Borşeni. Poterie de M_I (1-4).

Fig. 19. Borşeni. Poterie (1-3) et colier de perles et pendentif (4); 1-3 de M_{II}, 4 de M_{III}.

Fig. 20. Borşeni. Poterie de M_{II} (1,2) et M_I (3).

Fig. 21. Borşeni. Poterie de M_{IV} (1,2), M_{VII} (3) et M_{VIII} (4).

Fig. 22. Borşeni. Poterie de M_{IX} (1), M_{XI} (2), M_{XV} (3) et M_{XVI} (4).

Fig. 23. Borşeni. Objets de nécropole.

Fig. 24. Borşeni. Soupière de S_{II} (1) et broc en provenance du sondage de l'habitat.

Fig. 25. Borşeni. Plan et profil des habitations L_1 et L_2 des VIe-VIIe s. Légende: 1, sol végétal de couleur gris; 2, couche archéologique de couleur gris-noir; 3, terre de remplissage; 4, terre jaune; 5, foyer; 6, pierres.

Fig. 26. Borşeni. Plan et profil des habitation L_7 et L_8 des VIe-VIIe s. Légende: 1, sol végétal de couleur gris; 2, couche archéologique de couleur gris-noir; 3, terre de remplissage; 4, terre jaune; 5, foyer; 6, pierres.

Fig. 27. Borşeni. Plan et profil de l'habitation L_9 des VIe-VIIe s. Légende: 1, sol végétal de couleur gris; 2, couche archéologique de couleur gris-noir; 3, terre jaune; 4, terre de remplissage; 5, foyer; 6, pierres.

Fig. 28. Borşeni. Plan et profil des habitations L_4 et L_6 des VIIIe-IXe s. Légende: 1, sol végétal de couleur gris; 2, couche archéologique à terre de couleur gris-noir; 3, terre jaune; 4, terre de remplissage; 5, foyer; 6, pierres.

Fig. 29. Borşeni. Céramique modelée (6-8, 10, 13, 15) et tournée (1-5, 9, 24) des VIe-VIIe s. 1-8 . de L_1; 9-11 de L_2 et 13-15 de L_8.

Fig. 30. Borşeni. Céramique modelée (1-9, 11, 12, 14-18) et tournée (10, 13, 19) des VIe-VIIe s.; 1, 3-6, 8, 9, 11, 12, 15, 17, 19 de L_7; 2, 7, 10, 13, 14, 16, 18 de L_8.

Fig. 31. Borşeni. Céramique modelée (1, 2, 4-13) et tournée (3) des VIe-VIIe s.; 1 de L_8; 2-13 de L_9.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Fig. 32. Borşeni. Céramique modelée et tournée (1-2) des VIe-VIIe de L_8.

Fig. 33. Borşeni. Céramique modelée (4, 5, 7, 10, 12-18), tournée (1-3, 8, 9, 11) et fusaïole (6) des VIe-VIIe s. (1-13) et des VIIIe-IXe s. (14-18); 1-13 de L_8; 15, 18 de L_4 et 14, 16, 17 de L_6.

Fig. 34. Borşeni. Céramique modelée des VIIIe-IXe s. 1-8 de L_4 et 9 de S_{II}.

Fig. 35. Borşeni. Céramique modelée des VIIIe-IXe s. 1, 3-8 de L_4; 9-13 de L_6; 2 de S_{III}.

Fig. 36. Borşeni. Objets des IIe-IIIe s. (1, 2, 4) et des VIe-VIIe (3, 5-7); 1 de S_{II}; 2 de la cassette L_3; 3 de L_8; 4 de S_{II}; 5 de L_1; 6 de L_2 et 7 de S_I.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

CONSIDERAȚII PRIVIND UNELE IMPORTURI BIZANTINE LA NORDUL DUNĂRII DE JOS ÎN SECOLELE V-VII D.H.

de Dan Gh. Teodor

Cercetările arheologice privind legăturile existente în a doua jumătate a mileniului I d.H., între nordul Dunării de Jos și imperiul bizantin au reușit, în ultimii ani mai ales, să evidențieze prin rezultatele obținute, nu numai ponderea și diversitatea acestor relații, ci și permanența lor de-a lungul câtorva secole, subliniind în același timp considerabila lor contribuție la menținerea și consolidarea românității în această parte a sud-estului european.

După cum este bine cunoscut, prin poziția lor geografică în ansamblul zonelor aflate în vecinătatea nemijlocită a posesiunilor bizantine din Peninsula Balcanică, regiunile carpato-dunărene au reprezentat pentru Bizanț o importanță strategică și militară cu totul deosebită. Atacurile aproape continui ale numeroaselor grupuri de migratori care aveau drept consecințe dezorganizarea economică și administrativă a regiunilor afectate de la sud de Dunăre, periclitând permanent existența orașelor și satelor din imperiu, amenințând adesea direct chiar capitala – Constantinopolul – au fost printre principalele cauze pentru care Bizanțul a acordat o atenție sporită apărării *limes*-ului dunărean și a zonelor învecinate de la nord de el, cel puțin până la începutul secolului al VII-lea[1].

Preluând experiența statului roman cu privire la activitatea sa politică, militară, economică și culturală în regiunile de la nordul Dunării de Jos, imperiul bizantin a continuat-o amplificându-și eforturile de a include în sfera sa de influență populația autohtonă, romanică, de la nord de fluviu, singura pe care Bizanțul se putea sprijini în încercările sale repetate de a stăvili sau anihila pericolele provocate de invaziile numeroșilor migratori.

(1) M. Sâmpetru, *Situația imperiului romano-bizantin la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul celui de al VII-lea*, în *SCIV*, 22, 1971, 2, p. 217-242; Maria Comșa, *Unele considerații privind situația de la Dunărea de Jos în secolele VI-VII*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 300-318; D.Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n.*, Iași, 1981, p. 11-25.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Bogatele resurse existente în regiunile carpato-dunărene, precum mineralele, sarea, lemnul, grânele, mierea şi ceara de albine, animalele domestice şi sălbatice, blănurile scumpe, chihlimbarul etc. care lipseau din zonele Peninsulei Balcanice, au întreţinut interesul deosebit pe care Bizanţul l-a arătat permanent acestor teritorii. În acest context era firesc ca legăturile dintre locuitorii de la nordul Dunării de Jos şi centrele economice ale imperiului să fie destul de active, de ele beneficiind în egală măsură, atât populaţia din spaţiul carpato-dunărean, ca şi aceea din posesiunile balcanice ale imperiului bizantin.

În legătură cu această intensă şi diversificată activitate a Bizanţului în regiunile Dunării de Jos în general, cercetările arheologice întreprinse în ultimele decenii au reuşit să scoată la iveală un număr considerabil de vestigii, pe baza cărora au putut fi clarificate multiple aspecte privitoare la amploarea, continuitatea şi consecinţele directe ale relaţiilor care au existat între societatea locală nord-dunăreană şi civilizaţia bizantină[2].

Printre numeroasele şi variatele descoperiri arheologice care atestă concret multitudinea şi permanenţa acestor legături de ordin economic şi cultural, un loc aparte îl ocupă unele categorii de obiecte vestimentare, de podoabă şi de cult, utilizate de populaţia de la nordul Dunării de Jos în perioada secolelor V-VII d.H. Asemenea vestigii, prin trăsăturile lor specifice, forme şi ornamente, prin varietatea tipurilor, ca şi prin circulaţia lor relativ limitată în timp şi spaţiu au fost şi sunt considerate, încă, elemente importante şi destul de sigure pentru încadrări cronologice şi atribuiri etno-culturale[3].

Aşa cum am mai amintit, asemenea obiecte prezintă o mare varietate de forme şi ornamente, fiind produse în tehnici diferite, unele extrem de complicate, în regiunile carpato-dunărene predominând mai ales piesele prelucrate din bronz. Există însă şi destul de multe exemplare care au fost făurite din argint şi chiar din aur. Unele din obiecte au fost lucrate manual de orfevrieri specializaţi, altele au fost produse în serie, prin turnare, în atelierele meşteşugăreşti din diferite părţi ale imperiului.

(2) D.Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 27-42.

(3) A. Petre, *Contribuţia atelierelor romano-bizantine la geneza unor tipuri de fibule "digitate" din veacurile VI-VII e.n.*, în *SCIV*, 17, 1966, 2, p. 255-276; D.Gh. Teodor, *Elemente şi influenţe bizantine în Moldova în secolele VI-XI e.n.*, în *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 97-114; idem, *Consideraţii privind fibulele romano-bizantine din secolele V-VII e.n. în spaţiul carpato-dunăreano-pontic*, în *Arh. Mold.*, XII, 1988, p. 197-233; idem, *Piese vestimentare bizantine din secolele VI-VIII în spaţiul carpato-dunăreano-pontic*, în *Arh. Mold.*, XIV, 1991, p. 117-138; idem, *Éléments et influences byzantines dans la civilisation des VIe-VIIe siècles ap. J.Chr. au nord du Bas-Danube*, în *Etudes byzantines et post-byzantines*, II, Bucureşti, 1991, p. 59-72; idem, *Fibule "digitate" din secolele VI-VII în spaţiul carpato-dunăreano-pontic*, în *Arh. Mold.*, XV, 1992, p. 119-152; Maria Comşa, *Quelques données concernant les rapports des territoires danubiens avec Byzance au VIe-VIIIe siècles*, în *RESEE*, IX, 1971, 3, p. 377-390; I. Mitrea, *Influenţe bizantine în cultura materială şi spirituală din regiunea subcarpatică a Moldovei în secolele VI-IX*, în *SCIVA*, 30, 1979, 2, p. 145-161.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

În spațiul carpato-dunărean asemenea obiecte au fost lucrate și la comandă, fiind executate de către unii meșteri bizantini itineranți, altele însă au fost imitate după originalele venite din imperiu, de către orfevrierii locali[4]. Totuși, numărul obiectelor lucrate local este mai mic, tehnica lor de producere, ornamentele și finisarea fiind inferioare pieselor importate din Bizanț. Multe din aceste obiecte au constituit, în anumite perioade, o adevărată "modă", fiind permanent solicitate de către locuitorii de la nordul Dunării de Jos. Aceasta ar putea explica numărul destul de mare al unora din aceste categorii de obiecte în zonele amintite, ca și tehnica lor de producere în serie[5].

În ceea ce privește obiectele vestimentare, trebuie amintite în primul rând fibulele de tip "romano-bizantin" (fig. 2), lucrate manual sau produse în serie prin turnare[6], de asemenea "fibulele digitate" (fig. 3) de diferite tipuri, prevăzute pe apendicele terminal al plăcii piciorului cu mască umană și decorate cu motive vegetale, geometrice, cruciforme etc.[7], la care se adaugă cataramele de centură de tip "Siracuza", "Sucidava", "Salona-Histria", "Pâpa", cele cu placa cruciformă sau cu placa ajurată[8] (fig. 4). Asemenea piese vestimentare, cu o evoluție și o cronologie în general destul de bine precizată, având prin bogata lor ornamentație, în multe cazuri și rol de podoabe, se întâlnesc pe întreg teritoriul carpato-dunărean, cunoscându-se până în prezent aproape 200 de exemplare de o mare varietate, lucrate din bronz mai ales, dar și din argint sau argint aurit.

Este important de reținut că investigațiile arheologice întreprinse până acum au relevat că, așa cum am mai menționat, unele din obiectele vestimentare atestate în regiunile de la nordul Dunării de Jos au fost produse și local. Astfel, la Drobeta-Turnu Severin a existat în secolul al VI-lea un atelier pentru turnat în serie diferite tipuri de fibule "romano-bizantine" și un anumit tip de cataramă[9]. Ateliere pentru produs diferite alte obiecte vestimentare au existat și în alte părți din regiunile carpato-

(4) V. Teodorescu, *Centre meșteșugărești din sec. V/VI-VII e.n. în București*, în *București*, IX, 1972, p. 77-92.

(5) D.Gh. Teodor, *op. cit.*, Iași, 1981, p. 33-42.

(6) A. Bejan, *Un atelier metalurgic din sec. VI e.n. de la Drobeta-Turnu Severin*, în *Acta Musei Napocensis*, XIII, 1976, p. 257-278; I. Mitrea, *Câteva fibule romano-bizantine descoperite în Moldova*, în *SCIV*, 24, 1973, 4, p. 663-666; D.Gh. Teodor, *op. cit.*, în *Arh. Mold.*, XII, 1988, p. 197-233.

(7) I. Nestor, C.S. Nicolaescu-Plopșor. *Der völkerwanderungszeitliche Schatz Negrescu*, în *Germania*, 22, 1938, p. 33-41; J. Werner, *Slawische Bügelfibeln des 7.Jahrhunderts*, în *Reinecke Festschrift*, Mainz 1950, p. 150-172 și planșele; I. Nestor, *L'établissement des Slaves en Roumanie à la lumière de quelques découvertes archéologiques récentes*, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 429-448; A. Petre, *Fibulele "digitate" de la Histria (partea I)*, în *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 67-91; (partea a doua), în *SCIV*, 16, 1965, 2, p. 275-286; idem, *op. cit.*, în *SCIV*, 17, 1966, 2, p. 255-276; D.Gh. Teodor, *op. cit.*, în *Arh. Mold.*, XV, 1992, 119-152.

(8) D.Gh. Teodor, *op. cit.*, Iași, 1981, p. 36, fig. 8; Idem, *op. cit.*, în *Arh. Mold.*, XIV, 1991, p. 117-138; Al. Madgearu, *Despre cataramele de tip "Pâpa" și unele probleme ale secolului al VII-lea*, în *SCIVA*, 44, 1993, 2, p. 171-182.

(9) A. Bejan, *op. cit.*, p. 257-278.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

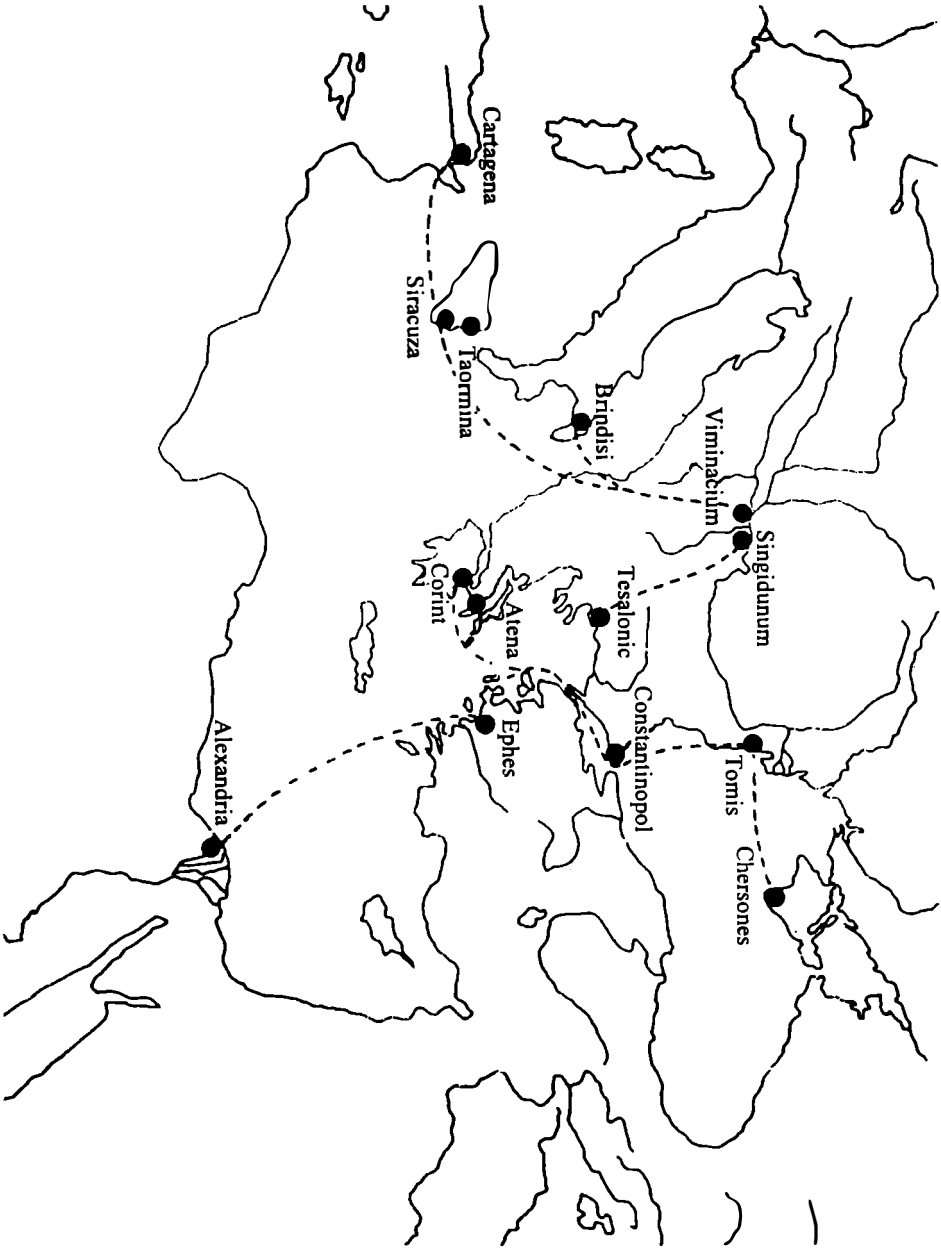

Fig. 1. Principalele căi comerciale din Bizanț în secolele V-VII.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

dunărene, ca de exemplu pentru făurirea unor "fibule digitate", după cum o dovedesc modelele amprentatoare, descoperite în Banat[10] și în cartierul Tei din București[11], dar și pentru alte tipuri de obiecte vestimentare[12].

Alături de obiectele vestimentare, din Bizanț au fost importate și un număr destul de mare de obiecte de podoabă, dintre acestea remarcându-se îndeosebi cerceii prevăzuți cu pandantiv în formă de stea, unele tipuri de inele, brățări și pandantive, multe dintre ele ornamentate cu motive decorative specifice meseriilor artistice bizantine. Ca și în cazul pieselor vestimentare, o bună parte din obiectele de podoabă au fost lucrate în atelierele bizantine, folosindu-se, de la caz la caz, tehnici de producere diverse, unele extrem de complexe. Într-o mare măsură, asemenea obiecte au fost lucrate din bronz, billon sau argint, dar se întâlnesc și exemplare de lux, făurite din argint aurit și chiar din aur (fig. 5).

Așa cum am mai amintit, în perioada secolelor V-VII d.H. o mare răspândire au avut-o cerceii cu pandantiv în formă de stea, lucrați din argint, bronz și uneori argint aurit, fie în tehnica filigranării și granulării, fie turnați în serie, în tipare speciale[13]. Asemenea tipuri de cercei cu o largă răspândire în teritoriile imperiului dar și în unele părți ale lumii "barbare" nord-dunărene sau nord-pontice au fost produse în principal în atelierele din Peninsula Balcanică, precum și în cele din Crimeea, nordul Africii sau sudul Italiei.

Destul de răspândite la nordul Dunării de Jos sunt și alte tipuri de cercei, mai simpli, alături de care se întâlnesc și inele cu montura ornamentată, pandantive de diferite forme și dimensiuni, decorate cu motive vegetale sau geometrice, cruciforme etc., precum și brățări cu capetele îngroșate. Ca și în cazul obiectelor vestimentare, piesele de podoabă din perioada secolelor V-VII d.H. importate din Bizanț sunt specifice *numai* pentru această vreme, unele exemplare ajungând la nordul Dunării de Jos pe calea comerțului, ca urmare a solicitărilor numeroase determinate de "moda" bizantină, produse identice fiind atestate în toate regiunile unde influența bizantină s-a manifestat mai puternic.

Multe din obiectele de podoabă din secolele V-VII d.H. au fost produse și local în zonele carpato-dunărene, imitând originalele bizantine, de către meșterii autohtoni sau făurite de orfevrieri bizantini itineranți. O atare activitate este dovedită de descoperirea unor tipare din piatră sau lut pentru turnat asemenea obiecte de podoabă, ca cele atestate pe teritoriul actual al orașului București[14], Valea Budureasca-Prahova[15] și din

(10) N. Fettich, *Das kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn*, în *Archaeologia Hungarica*, I, 1926, p. 32, pl. IV/21; L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, III, Timișoara, 1985, p. 48, fig. 3/27.

(11) D.V. Rosetti, *Siedlungen der Kaiserzeit und die völkerwanderungszeit bei Bukarest*, în *Germania*, 18, 1934, p. 207, fig. 1/4.

(12) N. Fettich, *op. cit.*, *passim*; L. Mărghitan, *op. cit.*, p. 43-61, fig. 3-6.

(13) Maria Comșa, *op. cit*, p. 377-390; D.Gh. Teodor, *Cercei cu pandantiv stelat din secolele VI-VIII d.H. din spațiul carpato-dunăreano-pontic*, în *Arh. Mold.*, XVIII, 1996 (sub tipar).

(14) V. Teodorescu, *op. cit.*, p. 73-97.

(15) R. Florescu, I. Miclea, *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă.*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

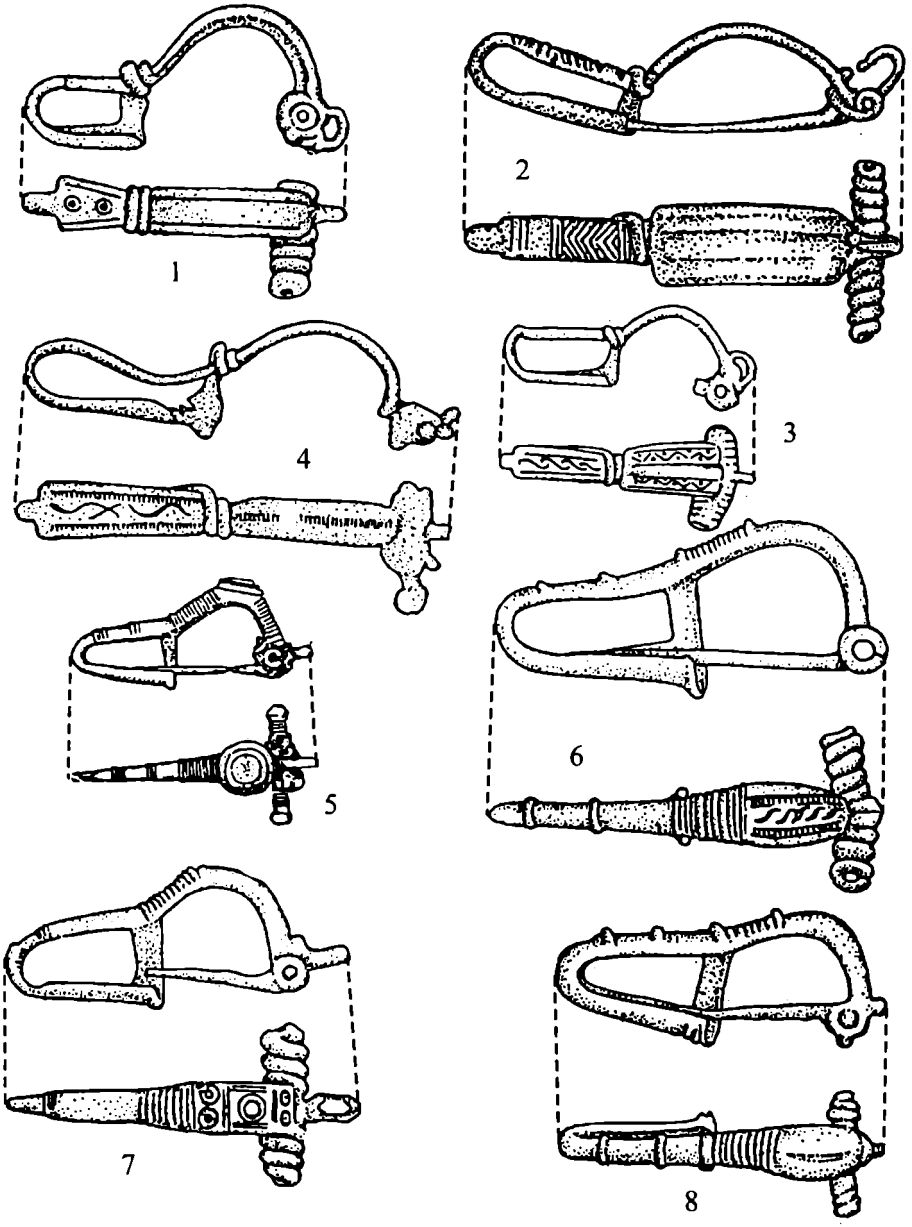

Fig. 2. Fibule romano-bizantine, cu piciorul înfăşurat şi turnate. 1, 3-4, Celei; 2, 6-8, Muntenia; 5, Clisura Dunării.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

alte părți[16] sau de matrițe din metal sau os pentru produs piese de podoabă în tehnica "presării", cum sunt cele aflate la Felnac-Arad[17] sau Costești-Iași[18].

O interesantă și importantă categorie de importuri din imperiu o constituie obiectele de cult, creștine. Varietatea lor este destul de mare, întâlnindu-se în proporții diferite de la o regiune la alta, piese care au fost utilizate la oficierea serviciului religios, cum sunt vasele liturgice din metal sau lut, candelabrele, opaițele din lut și metal, vasele mici pentru lichide sfințite, linguriță euharistice, talismane, diferite obiecte cu simboluri creștine sau cu inscripții religioase, tipare pentru turnat cruciuliță-pandantiv, instrumente pentru ștampilat pâinea rituală, teracote, amfore și alte obiecte cu însemne creștine etc.[19].

Dintre acestea mai importante sunt candelabrele, ca cel descoperit la Biertan[20] vasele pentru lichide sfințite, cum sunt cele aflate la Romula, Dierna, Biertan sau Moigrad[21], linguriță pentru împărtășanie, cum sunt exemplarele de la Deleni, Dierna, Botoșani sau Davideni[22], la care se mai pot adăuga "tiparele" pentru presat pâinea rituală, scoase la iveală la Jabăr, Palatca sau Alcedar[23], vestigii care dovedesc existența unor preoți, conducători ai unor comunități creștine, deja organizate (fig. 6).

O mențiune specială merită și pandantivele discoidale din sticlă colorată, lucrate prin turnare, descoperite într-un mormânt de inhumație din necropola de la Mihălășeni, datând de la începutul secolului al V-lea[24]. Unul din pandantive are imprimat

Daco-romanii, vol. 2, București, 1980, p. 212, nr. 821-822.

(16) D.Gh. Teodor, *Teritoriul est carpatic în veacurile V-XI e.n.*, Iași, 1978, p. 20-21, fig. 5-6; idem, *op. cit.*, Iași, 1981, p. 31-32, fig. 10/6, 9; 11; 13.

(17) L. Mărghitan, *op. cit.*, p. 43-61, fig. 3-6.

(18) D.Gh. Teodor, *op. cit.*, în *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 102, 106, fig. 3-5; idem, *op. cit.*, Iași, 1978, p. 21, fig. 6.

(19) M. Rusu, *Paleocreștinismul nord dunărean și etnogeneza românilor*, în *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj-Napoca*, XXVI, 1983-1984, p. 35-62 și catalogul; idem, *Paleocreștinismul din Dacia romană*, în *Ephemeris Napocensis*, I, 1991, p. 81-112; N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988; D.Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991, p. 75-90, figurile 1-15.

(20) N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p. 136-138, pl. I-II, cu bibliografia.

(21) *Ibidem*, p. 138-141, 199, pl. III/Ac, 1-3; XI/Dh 4; XXXII; XXXVIII/GD4.

(22) R. Florescu, I. Miclea, *Tezaure transilvane la Kunsthistorisches Museum din Viena*, București, 1979, p. 38-39, fig. 31-32; M. Gramatopol, *Dacia Antiqua*, București, 1980, p. 266-267, pl. XXVIII/7; N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p. 160, pl. XXXVIII/Ag.2-Ag.3; M. Rusu, *op. cit.*, în *Ephemeris Napocensis*, I, 1991, p. 84, pl. XI/2, 4, 8; D.Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 81, fig. 4.

(23) Ioana Hica-Câmpeanu, *Das Gräberfeld aus dem 4 Jahrhundert u.z. von Palatca (Kreis Cluj)*, în *Dacia*, N.S., XX, 1976, p. 27, 34, 35, fig. 7/2; 9/2-3; I. Stratan, *O ștampilă paleocreștină în așezarea daco-romană din satul Jabăr*, în *Noi Tracii-Buletin european*, XIII, nr. 73, Milano, 1980, p. 10-14, fig. 1-2, pl. I/3; D.Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 80-81, fig. 3/1.

(24) O.L. Șovan, *Un mormânt cu medalioane romane de sticlă din necropola de la Mihălășeni (jud. Botoșani)*, în *Arh. Mold.*, XI, 1987, p. 227-233.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

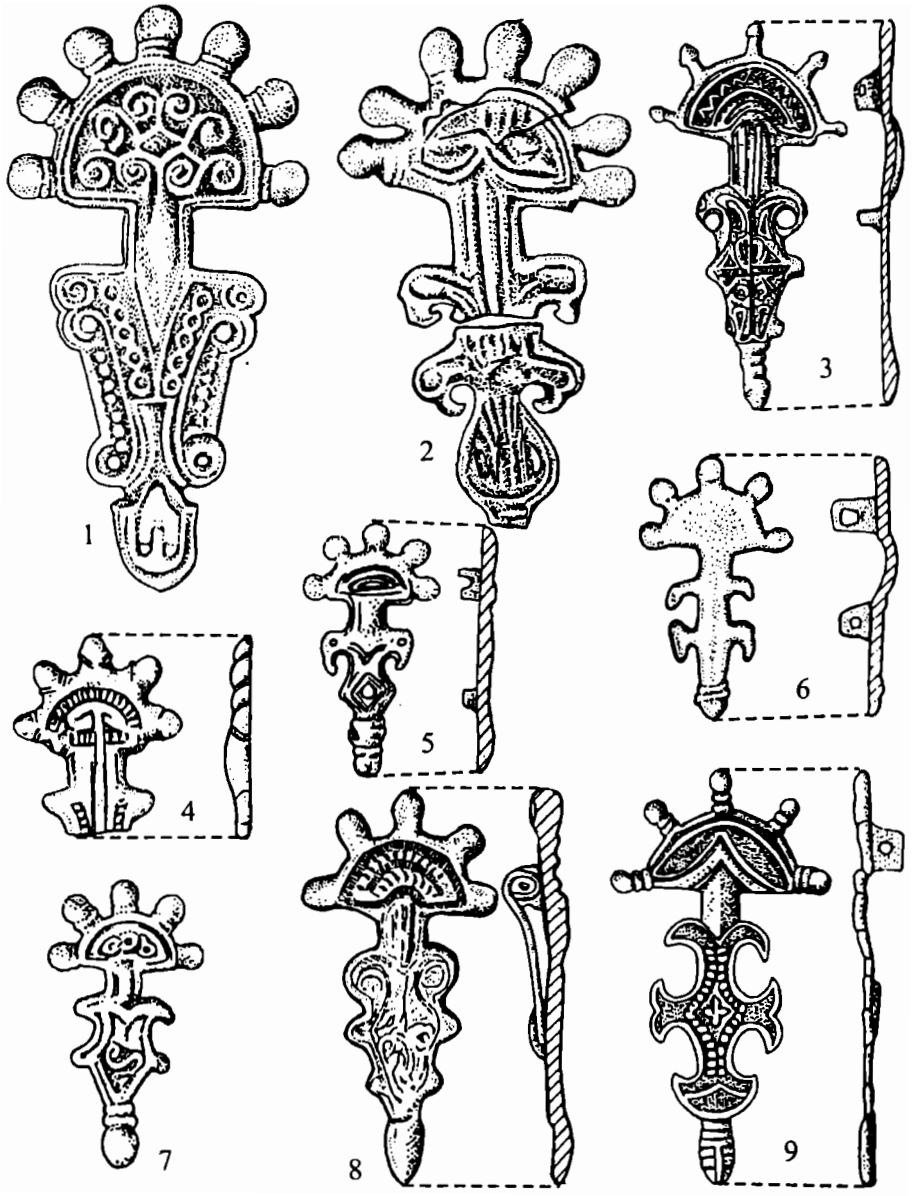

Fig. 3. Fibule "digitate" produse în Bizanț.
1, Ferigele; 2, Banat; 3, Fărcașele; 4, Felnac; 5, Săcueni; 6, Sarata Monteoru; 7, București-Tei; 8, Căscioarele; 9, Sarmizegetuza.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

în relief o broască țestoasă înscrisă într-un cerc, al doilea are reprezentat un bust feminin, de asemena înscris într-un cerc, iar al treilea are redată imaginea Proorocului Daniel, străjuit de-o parte și de alta de un leu. Descoperiri asemănătoare sunt cunoscute în teritoriile imperiului, în Dobrogea, printre vestigiile scoase la iveală la Callatis și Babadag-Topraichioi[25].

Aceste obiecte de cult, a căror existență aici este în mod cert legată de răspândirea pe scară largă a creștinismului în mediul autohton daco-roman și romanic, prezintă o importanță aparte, deoarece prezența lor la nordul Dunării de Jos în perioada secolelor V-VII demonstrează elocvent originea și vechimea acestui complex și unic fenomen de spiritualitate romană.

Multe din obiectele de cult creștine atestate aici au fost vehiculate la nordul Dunării de Jos prin intermediul căilor comerciale din zonele Mării Negre, centrele religioase de la Constantinopol și Tesalonic, dar și din Asia Mică fiind în perioada secolelor V-VII, deosebit de active. Astfel de obiecte sunt întâlnite mai ales în regiunile de la est și sud de Carpați, centrele creștine din Dobrogea având un mare rol în tranzitarea lor. Alte obiecte de cult au fost importate, folosindu-se probabil căile comerciale din vestul Peninsulei Balcanice, fiind produse în centrele religioase și meșteșugărești din Illiria sau din sudul Italiei și ajungând cu precădere în zonele Banatului și Transilvaniei[26]. Totuși pentru multe dintre asemenea piese nu pot fi făcute diferențieri ale centrelor în care au fost produse.

Fără îndoială, din Bizanț, pe lângă obiectele menționate mai sus, au fost importate și altele, precum amfore pentru ulcioare și vinuri, grâne și alte produse agricole, unelte, stofe, sticlă etc. Într-un însemnat procent schimburile economice se efectuau în natură. Pentru produsele bizantine vândute, negustorii din imperiu achiziționau în schimb din regiunile de la nordul Dunării de Jos anumite soiuri de plante, animale domestice, miere și ceară de albine, sare, blănuri de animale sălbatice, unele minerale, chihlimbar și poate și petrol[27]. Prezența unui număr foarte mare de monede bizantine din bronz, mai rar din argint sau aur, în spațiul carpato-dunărean în perioada secolelor V-VII[28], demonstrează cu claritate că în tranzacțiile comerciale desfășurate aici s-a folosit frecvent și moneda imperiului, populația autohtonă din zonele respective având o îndelungată și bogată tradiție în utilizarea unui asemenea mijloc de plată.

Este interesant de reținut că, răspândirea unor obiecte vestimentare, de podoabă și de cult bizantine, de felul celor prezentate mai sus, ca și circulația monetară, în care

(25) C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980, p. 103-104, 113, pl. XXVI/M. 351, 1; XXXVI/M. 236, 2; LXXVI/M.228, 1; XC/M.351, 1; Cristina Opaiț, *Două amulete de sticlă din nordul Dobrogei*, în *Peuce*, IX, 1984, p. 337, 696.

(26) N. Vlassa, *Interpretarea plăcuței gnostice de la Dierna*, în *Acta Musei Napocensis*, 11, 1974, p. 125-141; idem, *Două noi piese paleocreștine din Transilvania*, în *Acta Musei Napocensis*, 13, 1976, p. 215-230.

(27) D.Gh. Teodor, *op. cit*, în *Études byzantines et post-byzantines*, II, 1991, p. 61-64.

(28) C. Preda, *Circulația monedelor bizantine în regiunea carpato-dunăreană*, în *SCIV*, 23, 1972, 3, p. 375-413; V. Butnaru, *Răspândirea monedelor bizantine din secolele VI-VII în teritoriile carpato-dunărene*, în *Buletinul Societății Numismatice Române*, LXXVII-LXXIX (1983-1985), 131-133, 1987, p. 199-234.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

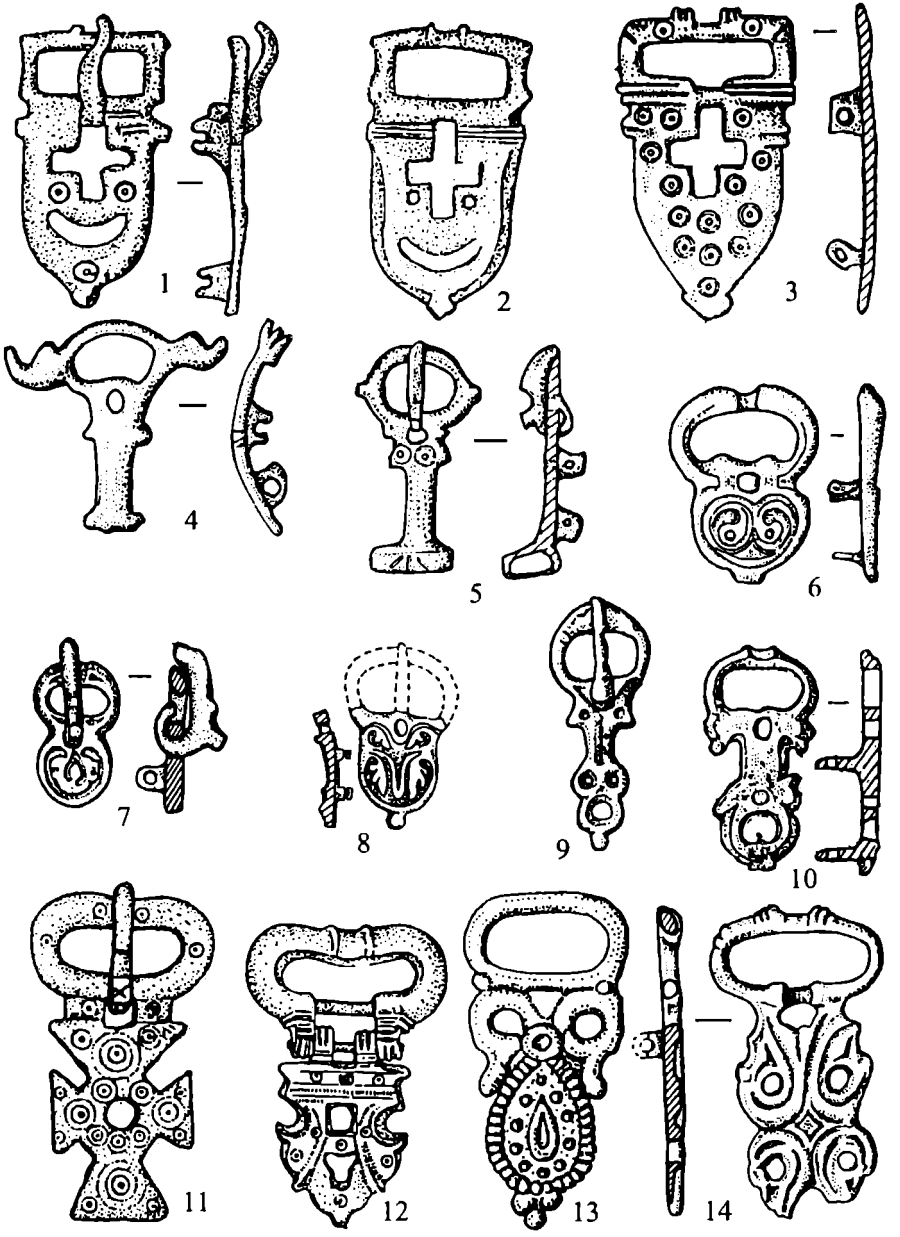

Fig. 4. Diverse tipuri de catarame bizantine.
1, Noşlac; 2, Celei; 3, Borniş; 4, 9, Sarata Monteoru; 5-6, 10-11, Bratei; 7, Botoşana; 8, Balta Verde; 12, Săbăoani; 13, Târnava Mare; 14, Butimanu.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

moneda măruntă de bronz este predominantă, sunt caracteristice numai zonelor care erau efectiv în posesiunea statului bizantin sau a acelora din imediata sa vecinătate, intrate constant în sfera de influență politică, militară, economică, culturală și spirituală a Bizanțului.

În legătură cu aceste realități, este necesar să reținem și constatarea că, analogiile numeroaselor descoperiri de factură bizantină de la nordul Dunării de Jos cu diferite exemplare atestate în anumite zone de la sud de fluviu sau alte părți ale imperiului, ca și existența acolo a unor importante centre de producție meșteșugărească și a unor vechi drumuri comerciale, indică limpede culoarele economice și culturale prin care asemenea produse au putut ajunge în spațiul carpato-dunărean.

Urmărind răspândirea unora din tipurile de importuri menționate, reiese că, în perioada secolelor V-VII d.H. au existat două principale căi de circulație a bunurilor și influențelor bizantine, una răsăriteană, străbătând Tracia, Moesia și Sciția Minor, alături de căile de navigație prin Marea Neagră și alta apuseană, prin provinciile Epir, Prevalitana, Illiria, Pannonia, Dacia Ripensis și Dacia Mediteranea, ca și prin căile navigabile din Marea Adriatică. O bună parte din importurile bizantine de la nordul Dunării au analogii și în regiunile sudice ale Italiei și în Sicilia[29], zone în care bizantinii erau efectiv prezenți și prin populația greco-fonă și unde, desigur, atelierele meșteșugărești țineau pasul cu "moda" de la Constantinopol sau din alte orașe din Peninsula Balcanică sau chiar din nordul Africii. Aceste identități pot fi explicate prin aceea că, negustorii bizantini din sudul Italiei și din Sicilia, folosind porturile din Siracuza, Taormina sau Brindisi, traversau Marea Adriatică spre țărmurile ei de răsărit, tranzitând prin Risinium, Naisus, Viminacium și alte centre produsele bizantine, în lumea barbară de la nordul Dunării mijlocii și inferioare. O atare ipoteză poate fi sprijinită și pe faptul că, în general, în perioada secolelor V-VII d.H. sud-estul Peninsulei Italice și Sicilia erau mult mai strâns legate de regiunile Peninsulei Balcanice, decât de restul regiunilor italiene.

Desigur, așa cum am mai menționat, o serie de importuri au ajuns la nordul Dunării inferioare și prin intermediul căilor comerciale din răsăritul Peninsulei Balcanice, vehiculându-se pe aici, pe lângă produsele atelierelor bizantine din zonele sud-estului european și altele specifice centrelor meșteșugărești din vestul Asiei Mici și din nordul Africii (fig. 1).

Într-adevăr, trăsăturile unor obiecte vestimentare, de podoabă și de cult, datând din perioada secolelor V-VII, atestate în spațiul carpato-dunărean, arată cu claritate că ele au fost produse în atelierele din Constantinopol, Corint, Atena și Tesalonic, din Peninsula Balcanică sau din Alexandria, Damasc, Antiochia, Efes și alte orașe din

(29) P. Orsi, *Byzantina Siciliae*, în *Byzantinische Zeitschrift*, 21, 1912, p. 180-211; idem, *Sicilia Byzantina*, Roma, 1942; M.C. Ross, *Catalog of the Byzantine and Early Medieval antiquites in the Dumbarton Oaks Collection*, vol. I. Washington, 1962, vol. II, 1966; Syna Uenze, *Die Schnallen mit Riemen schlaufe aus dem 6 und 7 Jahrh.*, în *Bayerische Vorgeschichts-Blätter*, 31, 1966, 1-2, p. 142-181; J. Werner, *Byzantinische Gürtelschnallen des 6 und 7 Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt*, în *Kölner Jahrbuch für Vorgund Frühgeschichte*, 1, 1955, p. 36-48.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

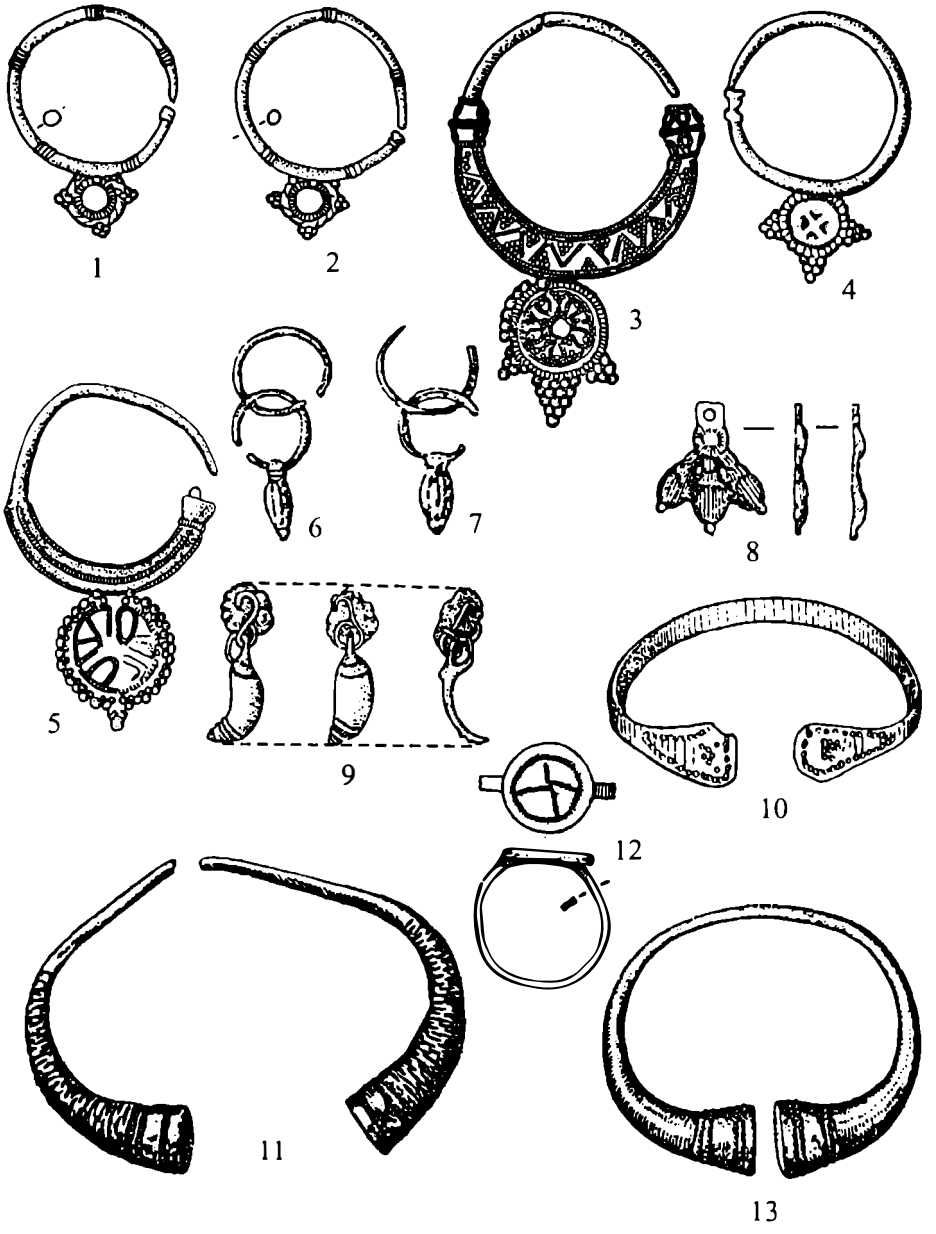

Fig. 5. Obiecte de podoabă bizantine din secolele V-VII d.H .
1-2, 12, Bratei; 3, 5, Coşoveni; 4, Ceptura; 6-7, 11, Rupea; 8, Maglavit;
9, Succava-Sipot; 10, Orlea; 13, Lopdea Nouă.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

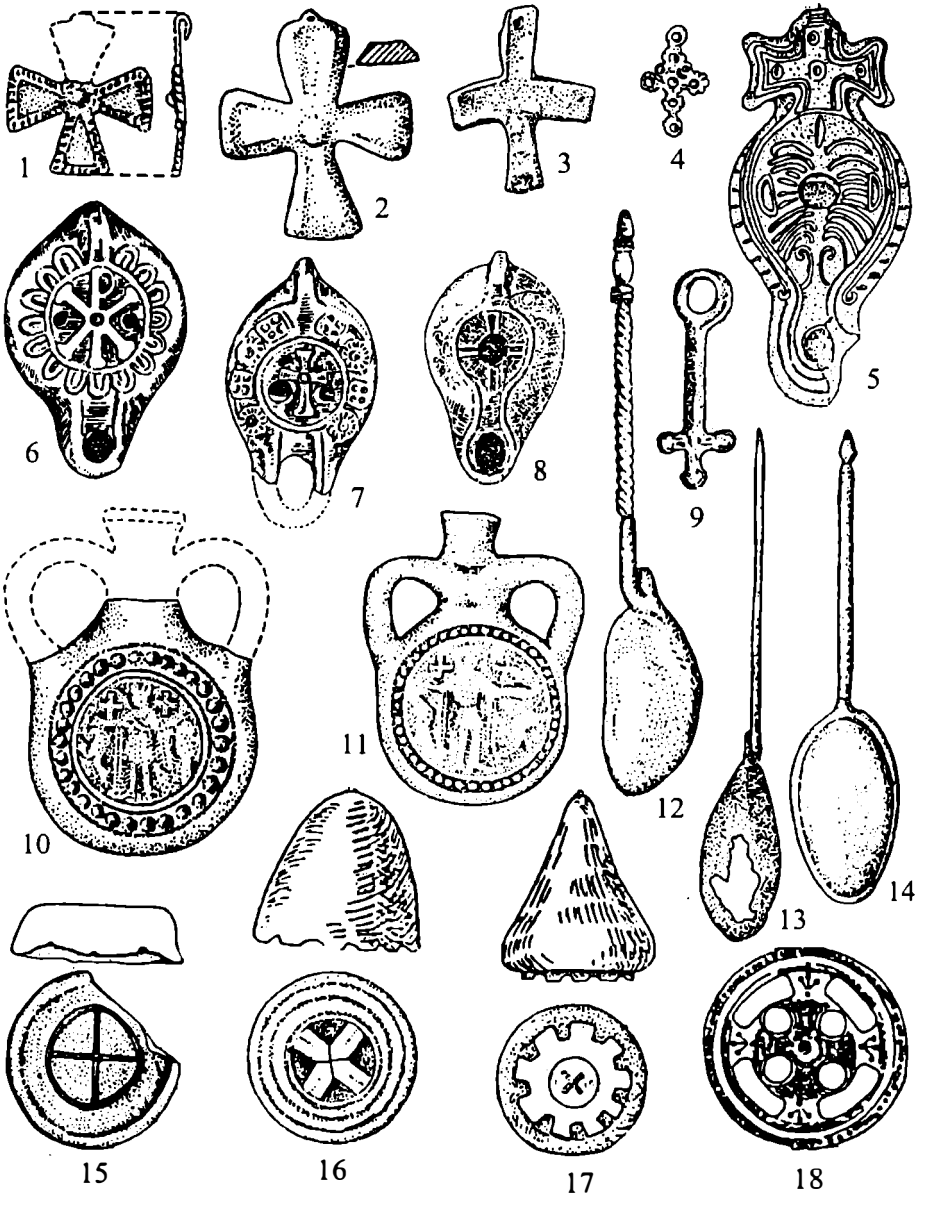

Fig. 6. Obiecte de cult, creștine, de factură bizantină.
1, Davideni; 2, Ruginoasa; 3, 10, Moigrad; 4, Reșca; 5, Celei; 6-7, Transilvania; 8, Feldioara; 9, Cândești; 11, 13, Orșova; 12, Botoșani; 14, Bucium; 15, Alcedar; 16, Palatca; 17, Jabăr; 18, Rateșul Cuzei.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

nordul Africii şi din Asia Mică. Prin drumurile de uscat sau pe mare, cunoscute încă din antichitate, cc mergeau de-alungul ţărmului de nord al Mării Egee, apoi pe litoralul de vest al Mării Negre, asemenea produse au fost vehiculate şi în regiunile de la nordul Dunării de Jos, unde se întâlnesc cu cele ajunse aici prin căile care străbăteau vestul Peninsulei Balcanice. De asemenea, în spaţiul carpato-dunărean au fost atestate şi diferite piese produse în atelierele goto-bizantine din Crimeea, de la Chersones, Phanagofia şi altele, dintre acestea remarcându-se mai ales anumite tipuri de "fibule digitate", aplici şi altele[30].

Culoarele economice şi culturale, care pot fi stabilite pe baza caracteristicilor anumitor tipuri de obiecte vestimentare, de podoabă şi de cult creştin, ca şi a altor produse (amfore, ceramică, unelte etc.) şi a difuziunii lor în timp şi spaţiu arată limpede totodată şi căile principale prin care, paralel cu aceste importuri s-au transmis şi numeroase influenţe de ordin cultural, spiritual, sesizabile în conţinutul civilizaţiei autohtone de la nordul Dunării de Jos. În felul acesta, multiplele şi îndelungatele legături ale populaţiei locale din regiunile carpato-dunărene cu lumea bizantină, cu civilizaţia şi spiritualitatea ei timp de aproape un mileniu explică fără îndoială contribuţiile esenţiale ale Bizanţului la definitivarea trăsăturilor culturii vechi româneşti, rolul său important în menţinerea romanităţii din această parte a sud-estului european.

CONSIDÉRATIONS CONCERNANT CERTAINES IMPORTATIONS BYZANTINES AU NORD DU BAS-DANUBE AUX Ve-VIIe SIÈCLES AP. J.-CH.

Résumé

Parmi les nombreuses découvertc archéologiques qui attestent la multitude des liens entre la population des régions carpato-danubienes et le monde byzantin une place à part est occupée par certains catégories des objets vestimentaires de parure et du culte, utilisées pendant la période comprise entre les Ve-VIIe siècles ap. J.-Ch. Ils représentent une grande variété de formes et d'ornaments et produits par des techniques diverses, certaines extrémement compliquées. Certains objets ont été realisée manuelement, d'autres ont été produits en série dans des ateliers des artisans de diverses régions de l'empire.

En ce qui concerne les objets vestimentaires, il faut rappeler surtout les fibules à pied enroulé du type "romano-byzantin", faites à la main ou produites en séric par coulage, les fibules "digitées" de divers types, prévues à l'appendice de la plaque du pied avec masque humaine et décorées des motifs végétaux, géometriques, cruciformes etc., auxquels on ajoute les boucles de ceinture du type "Siracuza", "Sucidava", "Salona-Histria", "Pàpa", avec des plaques cruciformes ou ajourées etc.

Auprès d'objets vestimentaires, un assez grand nombre de parures ont été importées de Byzance; on remarque surtout les boucles d'oreille prévues à pendentif en

(30) D.Gh. Teodór, *op. cit*, în *Arh. Mold.*, XV, 1992, p. 119-152.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

forme d'étoile, les bagues, les bracelets et les pendentifs, dont beaucoup sont décorées de motifs spécifiques à l'art byzantin.

Une autre catégorie d'importations de l'Empire est représentée par les objets de culte chrétien. Ils présentent une assez grande variété et on rencontre en diverses proportions qui varient d'une région à l'autre, des pièces utilisées au service divin, comme les vases liturgiques en métal ou en argile, les candélabres, les petites lampes en argile ou métalliques, les petits récipients pour les liquides bénits, les cuillères eucharistiques, les talismans, divers objets aux symboles chrétiens ou aux inscriptions religieuses, des matrices pour couler des croix, des instruments à cacheter le pain bénit, de divers objets en terre cuites aux signes chrétiens etc.

Bien sûr, en plus des objets mentionnés plus haut, on a importé aussi de Byzance de nombreuses amphores pour les huiles, les vins, et d'autres produits, des outils, des étoffes, des pièces en verre etc. Dans un important pourcentage les échanges économiques s'effectuaient en nature. Pour les produits byzantins vendus, les marchands de l'empire achetaient en échange certaines sortes de céreales, des animaux domestiques, du miel et de la cire des abeilles, du sel, des fourrures d'animaux sauvages et autres provenus des régions du nord du Bas-Danube. La présence d'un très grande nombre de monnaies byzantines de bronze, prouve clairement qu'on utilisait d'une manière fréquente la monnaie pour les transactions commerciales.

Pour ce qui est de ces réalites, il est nécessaire de retenir même la constatation que les analogies des découvertes byzantines du nord du Bas-Danube avec les différentes pièces attestées dans diverses zones du sud du fleuve, tout comme l'existence dans ces régions-là d'importants centres de production artisanale et des vieilles routes commerciales, indiquent nettement les tracées culturels et économiques qui ont favorisé la pénétration de tels produits au nord du Bas-Danube.

En suivant la diffusion de certains types d'importations mentionnés, il résulte que du Ve-VIIe siècles ap. J.-Ch. ont existé deux importantes routes de circulation pour de tels objets; l'une orientale parcourant la Thracie, la Moesie et la Scythie Mineure et bien sûr les routes de navigation par la mer Noire; l'autre occidentale, par les provinces d'Epyre, de Prevalitana, de Dalmatie, par la Dacia Ripensis et Dacia Mediterranea, tout comme par les voies navigables de la mer Adriatique.

Les tracées cultureles et économiques, qui peuvent être établies conformément aux certains types d'objets vestimentaires, de parure et du culte chrétien et à leur diffusion dans l'espace, montrent en même temps, les principales voies par lesquelles parallélement avec ces importations, a pénétré une série d'influences d'ordre culturel et spirituel signalées dans la civilisation autochtone du Bas-Danube.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Les principales voies commerciales de Byzance dans les Ve-VIIe siècles ap. J.Chr.

Fig. 2. Fibules romano-byzantines à pied enroulé et coulées. 1, 3-4, Celei; 2, 6-8, Muntenia; 5. Clisura Dunării.

Fig. 3. Fibules "digitées" produites en Byzance. 1, Ferigele; 2, Banat; 3, Fărcașele; 4. Felnac; 5, Săcueni; 6, Sarata Monteoru; 7, București-Tei; 8, Căscioarele.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Fig. 4. Diverses types des boucles de ceintures byzantines. 1, Noşlac; 2, Celei; 3, Borniş; 4, 9, Sarata Monteoru; 5-6, 10-11, Bratei; 7, Botoşana; 8, Balta Verde; 12, Săbăoani; 13, Târnava Mare; 14, Butimanu.

Fig. 5. Objets de parure des Ve-VIIe siècles produits en Byzance. 1-2, 12, Bratei; 3, 5, Coşoveni; 4, Ceptura; 6-7, 11, Rupea; 8, Maglavit; 9, Suceava-Sipot; 10, Orlea; 13, Lopdea Nouă.

Fig. 6. Objets de culte, chrétiens, produits en Byzance. 1, Davideni; 2, Ruginoasa; 3, 10, Moigrad; 4, Reşca; 5, Celei; 6-7, Transilvania; 8, Feldioara; 9, Cândeşti; 11, 13, Orşova; 12, Botoşani; 14, Bucium; 15, Alcedar; 16, Palatca; 17, Jabăr; 18, Rateşul Cuzei.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

UN CUPTOR DE ARS CERAMICĂ DIN SECOLELE XIV-XV DE LA TRAIAN, COMUNA SĂBĂOANI, JUDEȚUL NEAMȚ

de Domnița Hordilă

Descoperirea în Moldova a unor tipuri diferite de cuptoare pentru ars ceramică, datate în secolele XIV-XVII, cum sunt cele de la Suceava[1], Baia[2], Iași[3], Vaslui[4], Adjud[5], Grozăvești-Hangu[6], Tulova (Vornicenii Mari)[7], Tomești[8] etc. au contribuit la cunoașterea meșteșugului olăritului, unul dintre cele mai răspândite din această perioadă atât în mediul urban cât și rural. Pe aceeași linie se înscrie și descoperirea unui cuptor în satul Traian, comuna Săbăoani, județul Neamț, la punctul numit de localnici "Izvoare" – în vatra satului Berindești, astăzi dispărut[9].

(1) M. Nicorescu, *Cuptoare de ars ceramică din secolele XIV-XV de la Suceava*, SCIV, 16, 1965, 1, p. 97-107; Idem. *Noi date privitoare la cartierul meșteșugarilor din Suceava*, SCIV, 1, XIII, 1967, p. 82-83; T. Martinovici, *Contribuții la cunoașterea ceramicii din a doua jumătate a secolului al XV-lea de pe teritoriul Sucevei*. Materiale, IV, 1957, p. 33; T. Martinovici, Șt. Olteanu, *Șantierul Suceava*. Materiale, VI, 1959, p. 693-694; M.D. Matei, *Civilizația urbană medievală românească*, București, 1987, p. 107.

(2) E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea. *Orașul medieval Baia, în secolele XIV-XV*, II, 1964, p. 44, 186-189.

(3) Al. Andronic, E. Neamțu, Șt. Cheptea. *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Iași*, Arh. Mold., IX, 1980, p. 116-117; Al. Andronic, *Iașii până la mijlocul secolului al XVII-lea*, Iași, 1980, p. 38-39.

(4) Al. Andronic, E. Neamțu, F. Banu. *Săpăturile de salvare de la Vaslui*, Materiale, VIII, 1962, p. 99.

(5) M. Florescu, V. Căpitanu, *Cercetări arheologice de suprafață în județul Bacău*, Arh. Mold., VI, 1969, p. 244; Al. Artimon, *Contribuții arheologice la istoria Adjudului*, Carpica, VIII, 1976, p. 248.

(6) C.S. Nicolaescu Plopșor și colaboratorii, *Șantierul arheologic de la Bicaz*, Materiale, VI, 1959, p. 68.

(7) M.D. Matei, E.I. Emandi. *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și bazinul Șomuzului Mare – sec. XI-XVII*. București, 1982, p. 140-143.

(8) Al. Andronic. *Săpăturile de salvare de la Tomești*. Materiale, IX, 1970, p. 107-110.

(9) N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 143.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

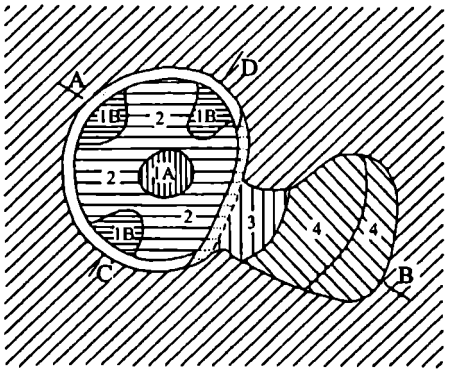

fragment vatră lipsă

perete cuptor

picior central

picior lateral

canal de foc

gura (pământ ars roșu închis)

groapa de foc (cărbune, cenușă, fragmente de ceramică)

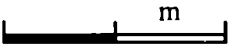

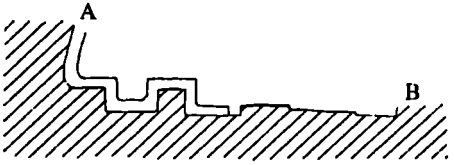

Profil longitudinal

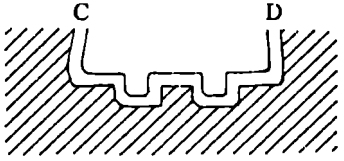

Profil transversal

A

A. Picior reconstituit

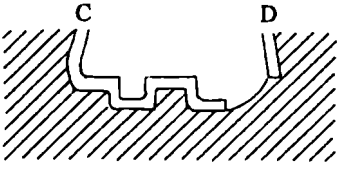

B

B. Picior căzut

Fig. 1. Cuptorul de la Traian – plan și profil.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

În primăvara anului 1989 Ferma Traian, care aparţinea de IAS Roman, a amenajat, la cca. 500 m Nord-Est de sat, în punctul "Izvoare", un iaz şi un drum de acces la izvoarele care au fost captate. În timpul lucrărilor pentru înălţarea digului iazului a fost descoperit un tezaur de monede romane[10], iar cu prilejul amenajării accesului spre izvoare lama buldozerului a străpuns un cuptor de ars ceramică. Materialele din cuptor constând din două vase întregi şi numeroase fragmente din care unele întregibile au fost aduse de elevul, pe atunci, Eva Emilian la Muzeul de Istorie Roman. Pe baza acestui material arheologic cuptorul descoperit a fost datat la sfârşitul secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea.

Cercetările sistematice în vatra satului Berindeşti au început în vara anului 1993, prin trasarea unei secţiuni (S_1), ce a surprins şi locul unde se afla cuptorul sus menţionat. Pentru dezvelirea în întregime a părţii ce s-a mai păstrat din el s-a deschis caseta 2, în dreptul carourilor 6-7.

Deşi buldozerul a distrus mare parte din cuptor, ceea ce s-a păstrat din el ne permite să realizăm o descriere corectă a lui (fig. 1).

Groapa acestui cuptor simplu, de formă tronconică cu baza mică în sus, a fost săpată destul de îngrijit în solul viu, dar meşterul nu a reuşit să-i dea o formă perfectă. Din înălţimea pereţilor arcuiţi spre interior, cărora nu li s-au adăugat alte amenajări, s-au păstrat 35-41 cm.

În privinţa amenajării interioare a acestui cuptor cu o singură cameră, se constată unele particularităţi faţă de cele aparţinând tipului cu picior central, cunoscut în literatura de specialitate[11], fiind o variantă inedită. Diametrul interior transversal, în dreptul "picioarelor laterale", era de 1,65 m, iar cel longitudinal de 2,25 m.

În interior era prevăzut cu un picior central cilindric, cruţat, cu diametrul de 50 cm, şi trei porţiuni de pământ cruţat, pe care le-am considerat picioare laterale, aşezate la distanţe aproximativ egale între ele, care pe o porţiune făceau corp comun cu peretele cuptorului şi înaintau în interiorul camerei cu 30-40 cm. Un picior era situat în partea opusă gurii, iar celelalte aşezate de o parte şi de alta a lui. Ele nu sunt identice ca formă şi dimensiuni, fapt ce demonstrează o oarecare neglijenţă sau stângăcie a meşterului constructor. Înălţimea celor patru picioare de la nivelul vetrei era de 20 cm, acestea permiţând aranjarea vaselor ce urmau să fie arse. Spaţiile libere din jurul lor formau canalele de foc şi permiteau distribuirea în mod egal a temperaturii în cuptor în vederea unei arderi uniforme şi de calitate.

Porţiunea cea mai afectată a fost gura cuptorului, din care se mai observă doar lărgimea ei şi o porţiune din vatră, distrusă din vechime. În zona gurii arsura atingea grosimea maximă, 20 cm. S-a putut surprinde de asemenea forma gropii de deservire ("camera fochistului"), de formă ovală, săpată în pantă. În zona gurii şi a gropii de deservire s-au găsit cenuşă, cărbuni şi fragmente ceramice.

(10) V. Mihăilescu-Bârliba, V. Ursachi, *Tezaurul de monede romane descoperit la Traian, judeţul Neamţ*, Arh. Mold., XII, 1988, p. 117-130.

(11) M. Nicorescu, p. 98-101, fig. 1-3; E. Neamţu, V. Neamţu, S. Cheptea, p. 44, fig. 13; Al. Andronic, E. Neamţu, S. Cheptea, p. 116, fig. 3; Al. Andronic, E. Neamţu, F. Banu, p. 99.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

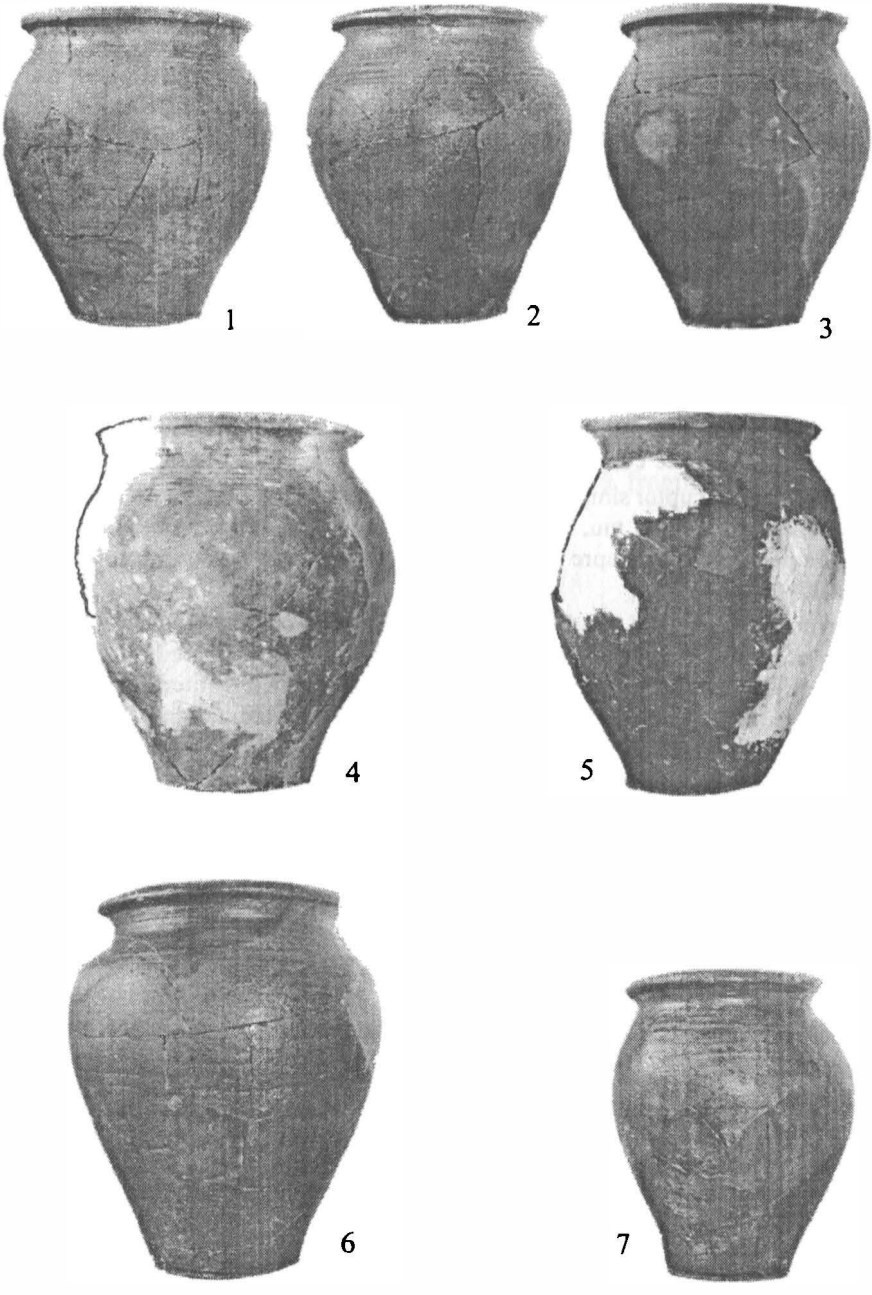

Fig. 2. 1-7, oale-borcan, ceramică de uz comun, zgrunțuroasă.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Pereţii cuptorului şi vatra, cum o dovedeşte un picior lateral găsit răsturnat şi porţiunea din vatră distrusă, prezintă o grosime de 10-12 cm, pământul fiind zgurificat, vitrificat, având o culoare cenuşie închis. Datorită faptului că din înălţimea pereţilor s-au păstrat doar 35-41 cm, nu s-a putut observa deschiderea pentru aranjarea vaselor în cuptor. (fig. 1).

Materialul ceramic ce provine din cuptor, deşi credem că nu a fost în întregime recuperat în momentul distrugerii de către lama buldozerului, şi din groapa de deservire demonstrează nivelul tehnic la care meşterii olari din satul Berindeşti au ajuns la sfârşitul sec. al XIV-lea şi începutul secolului următor. Cuptorul a fost abandonat, din motive nebănuite, cu şarja de vase în interior, când procesul de ardere nu fusese terminat, cum o dovedesc unele vase uşor deformate, crăpate sau petele provenind de la atingerea între ele, defecte ce nu pot fi puse pe seama meşterilor olari care nu ar fi stăpânit bine tehnica de ardere. Acest lucru o dovedeşte culoarea uniformă a pereţilor vasului în exterior, dar şi în spărtură, unde miezul acestora nu prezintă diferenţe.

Ceramica descoperită datează cuptorul menţionat la sfârşitul sec. al XIV-lea şi începutul sec. al XV-lea. Este lucrată la roată rapidă perfecţionată, dintr-o pastă de bună calitate, fără impurităţi, consistentă şi omogenă, fapt care a făcut posibilă realizarea unor vase corecte, aproape identice, cu profil simetric şi pereţi uniformi ca grosime. Este arsă reducător, având o culoare cenuşie, mai mult sau mai puţin închisă.

Având în vedere caracteristicile pastei, ceramica de la Traian-Săbăoani, se împarte în două categorii.

A. Ceramica cenuşie zgrunţuroasă. Vasele aparţinând acestei grupe sunt lucrate la roata rapidă, dintr-o pastă de bună calitate, omogenă, fără impurităţi, având ca degresant nisipul mare şi mijlociu, repartizat uniform, care face pereţii acestora aspri la pipăit, deşi au fost bine neteziţi înaintea arderii.

Singura formă aparţinând acestei grupe este oala-borcan (fig. 2, 5). Buza este rotunjită, îngroşată la exterior sau muchiată, tăiată drept sau oblic spre interior, prevăzută uneori cu o nervură la bază, şănţuire interioară (fig. 3, 4, 7/4-8). Gâtul este scurt dar protejat, umărul bombat, fundul plat. Decorul constă dintr-un registru de cancluri orizontale plasat în partea cea mai bombată a vasului.

Oala-borcan este o formă larg răspândită în cadrul ceramicii moldoveneşti din această perioadă[12]. Vasele din această categorie de la Traian îşi găsesc analogii atât în mediul urban cât şi rural precum cele descoperite la: Lunca Dorohoi[13], Băiceni[14], Hlincea-Iaşi[15], Negoieşti-Neamţ[16] Aldeşti[17], Săbăoani[18], Berchişeşti[19], Liteni-"Sai-

(12) E. Busuioc, *Ceramica de uz comun nesmălţuită din Moldova (secolul al XIV-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, Bucureşti, 1975, p. 51-52.

(13) D.Gh. Teodor, E. Neamţu, V. Spinei, *Cercetări arheologice la Lunca-Dorohoi*, Arh. Mold., VI, 1969, p. 201-206; fig. 815/6; 9/4, 5.

(14) Rodica Popovici-Baltă, *Cercetări arheologice în aşezarea din secolele XIV-XV de la Băiceni, judeţul Iaşi*, Arh. Mold., VIII, 1975, p. 97, fig. 4; 6/12-14; 9/4-7.

(15) M. Petrescu-Dâmboviţa şi colaboratorii, *Şantierul Hlincea-Iaşi*, SCIV, IV, 1953, 1-2, p. 324, fig. 9; idem, SCIV, VI, 1955, 3-4, p. 699; S. Cheptea, *Săpăturile arheologice de la Hlincea-Iaşi din anul 1960*, C.I. Iaşi, I, 1970, p. 79-80, fig. 4/1, 3, 5, 7-8.

(16) Rodica Popovici, *Aşezarea rurală Negoieşti (secolele XV-XVII). Rezultatul cercetărilor*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

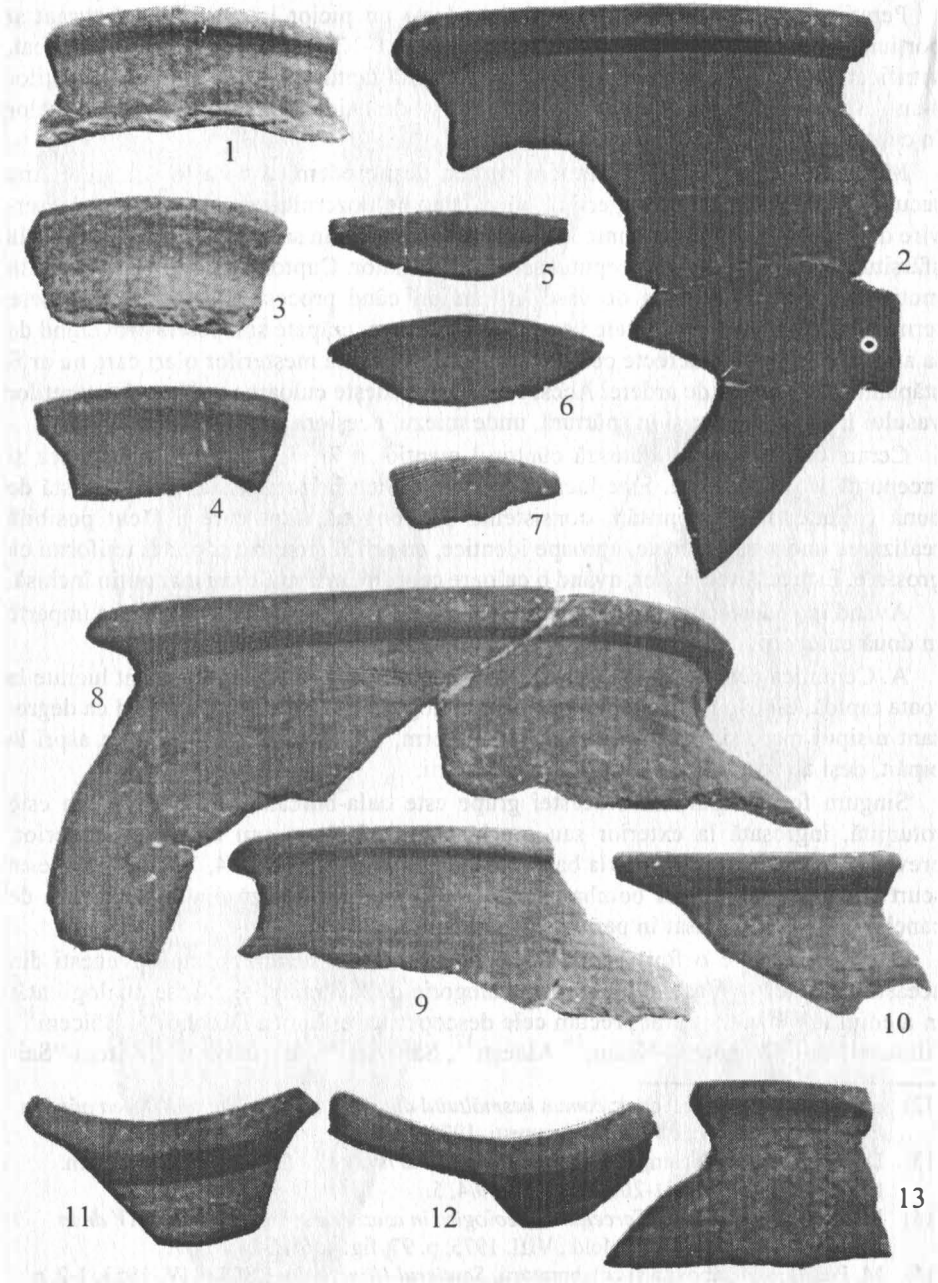

Fig. 3. 1-13, fragmente de buze provenind de la oale-borcan.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

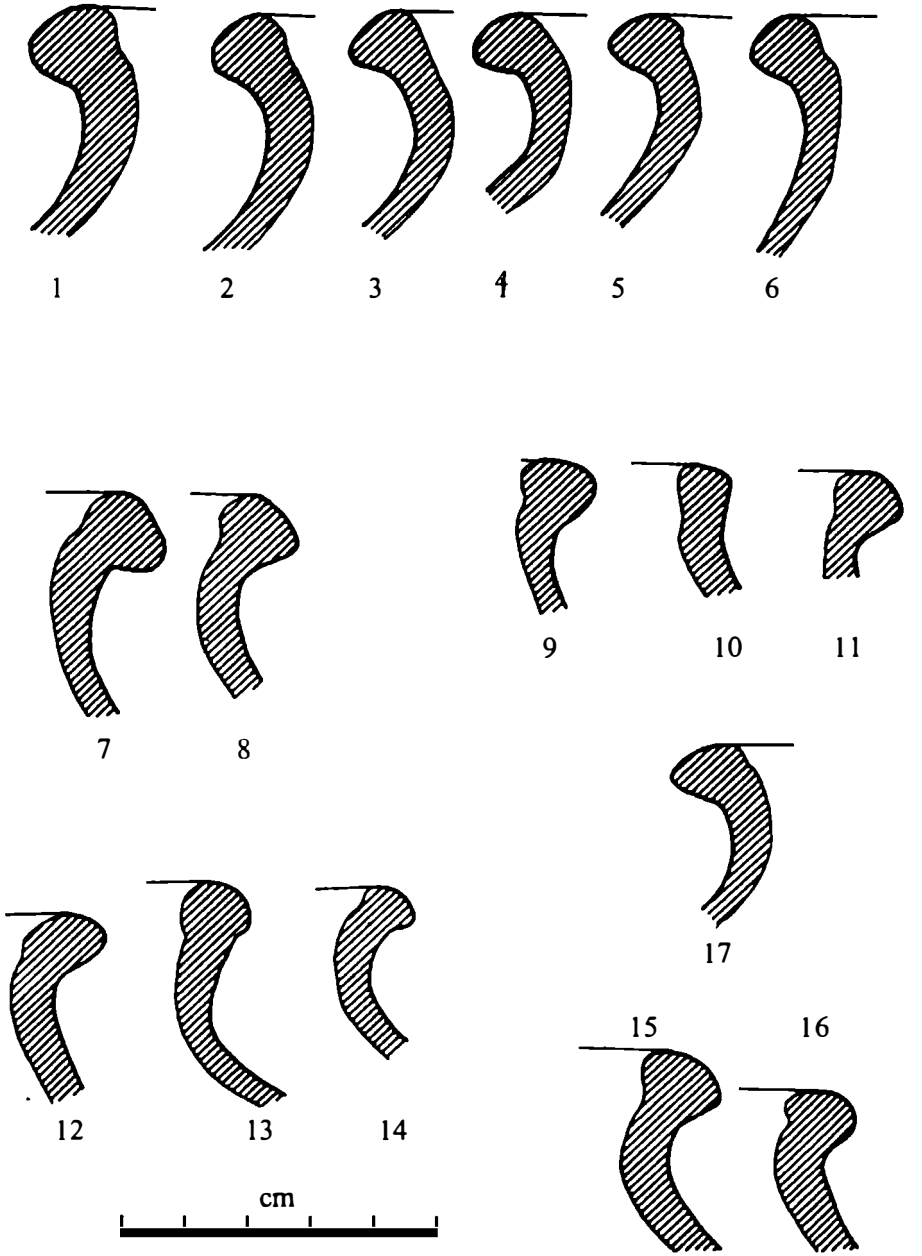

Fig. 4. 1-17, tipuri de buze provenind de la oale-borcan, ceramică zgrunţuroasă.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

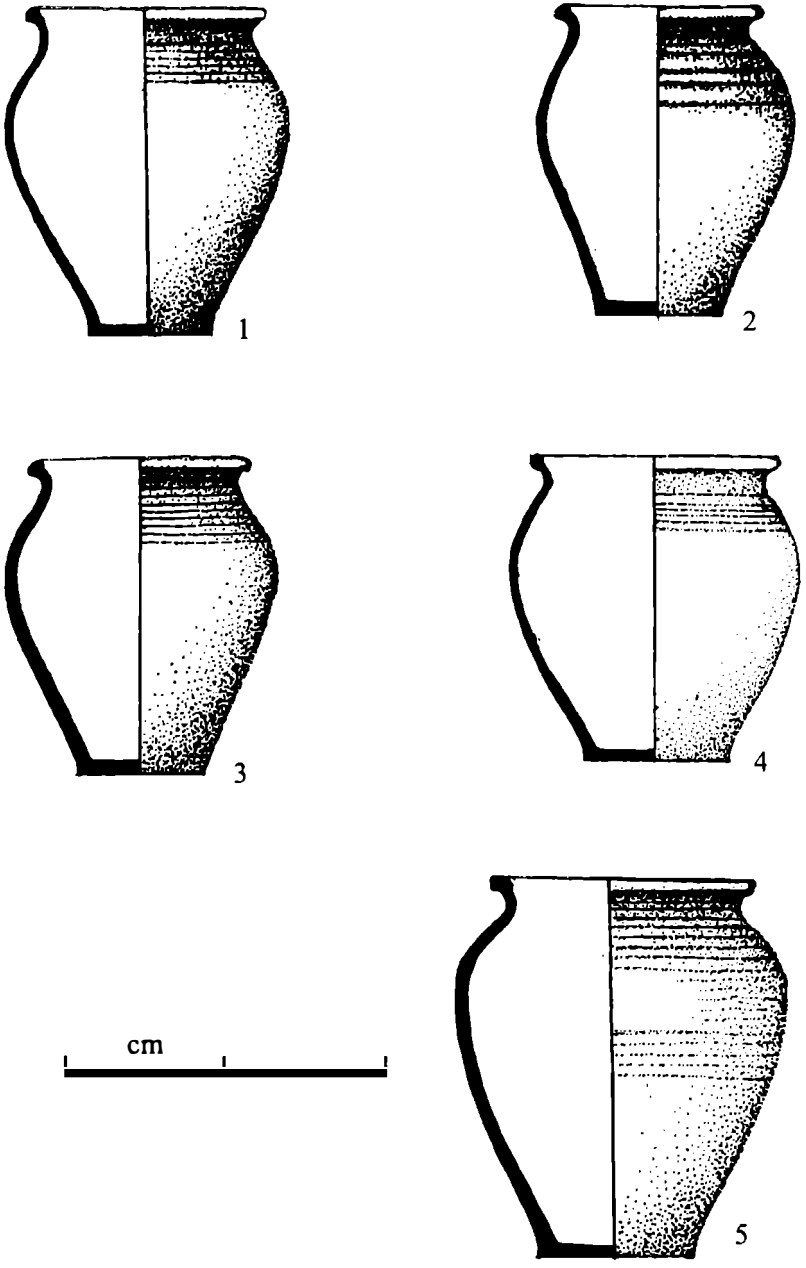

Fig. 5. 1-5, oale-borcan.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

bă"[20], Tutova (Vornicenii Mari)[21], Siret[22], Suceava[23], Baia[24], Iaşi[25], Roman[26], Bacău[27], Trotuş[28], Brăşăuţi[29].

Un singur fragment mic, aparţinând acestei categorii de ceramică provine de la un vas decorat cu rotiţa dinţată. Ornamentul constă din liniuţe paralele întrerupte de x-uri, mărginite de un rând de liniuţe în partea de sus şi de două rânduri în partea de jos (fig. 8/4).

Acest decor se întâlneşte nu numai pe ceramica comună, dar şi pe ceramica fină cenuşie, aparţinând aceleiaşi perioade şi se regăseşte în descoperirile de la: Baia[30], Roman[31], Bacău[32], Săbăoani-Neamţ[33], Negoieşti[34], Trotuş[35].

---

arheologice din anii 1972-1977, Mem. Antiq., IX-X, 1985, fig. 2/2-3, 5.

(17) V. Ursachi, *Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de Istorie Roman în zona râurilor Siret şi Moldova*, Carpica, I, 1968, fig. 28/1-5, 7.

(18) *Ibidem*, fig. 46/1-2, 4-5.

(19) D. Matei, E.I. Emandi, O. Monoranu, *Cercetări arheologice privind habitatul medieval rural din bazinul superior al Şomuzului Mare şi Moldova*. Suceava, IX, 1982, p. 94, fig. 23/2, 10, 11; 24/5-8, 14.

(20) *Ibidem*, fig. 28/15-16; 10; 29/2-3, 10.

(21) M.D. Matei, E.I. Emandi, fig. 33/2-4; 34/2-5.

(22) S. Cheptea, *Săpăturile arheologice din 1963 de la Siret*, Arh. Mold., VII, 1972, p. 348, fig. 5/3; Al. Rădulescu, *Die Keramik von Siret (14 Jh.) Zur archäologischen Erforschung der moldavischen mittelalterlichen Stadt*. Dacia, NS, XVI, 1972, p. 226-227, fig. 5-7.

(23) M.D. Matei, *Contribuţii arheologice la istoria oraşului Suceava*, Bucureşti, 1963, p. 41-42; fig. 14-16. E. Busuioc, *op. cit.*, p. 33-34, fig. 29/6-12; 30/1, 3-11; 31-33; 34/2-3.

(24) E. Neamţu, V. Neamţu, S. Cheptea, *op. cit.*, I, 1980, p. 106, 119, fig. 60/5, 15-17; 62/3-4, 6, 14, 20; 63/2, 4, 6; 96/10; *Ibidem*, II, 1984, p. 222, fig. 72/5, 7, 10, 18, 20, 22; 73/1-5, 13.

(25) Al. Andronic, E. Neamţu, M. Dinu, *Săpăturile arheologice de la curtea domnească din Iaşi*, Arh. Mold., V, 1967, p. 213, fig. 25-2, 9; Al. Andronic, *Iaşii...*, fig. 24/1-4, 6, 10.

(26) M.D. Matei, L. Chitescu, *Probleme în legătură cu fortificaţia muşatină şi cu aşezarea orăşenească de la Roman*, SMMIM, I, 1968, p. 41-42; Dacia, NS, X, 1966, p. 299; fig. 6/1.

(27) Al. Artimon, I. Mitrea, *Bacăul – reşedinţă voievodală*. Bacău, 1996, p. 48, fig. 13/1-4; idem, *Aşezarea medievală din secolele XIV-XV de la curtea domnească Bacău*, Carpica, VIII, 1976, p. 24, fig. 3/4.

(28) Al. Artimon, *Oraşul medieval Târgu-Trotuş în lumina datelor istorico-arheologice*, Carpica, XIV, 1982, p. 103.

(29) V. Spinei, D. Monah, *Şantierul arheologic Brăşăuţi, jud. Neamţ*, Materiale, X, 1973, fig. 6/4, 6.

(30) E. Neamţu, V. Neamţu, S. Cheptea, *op. cit.*, II, fig. 91/1.

(31) M.D. Matei, L. Chiţescu, *Dacia...*, p. 300.

(32) Al. Andronic, I. Mitrea, *Bacău reşedinţă...*, p. 49, fig. 19/1-2.

(33) V. Ursachi, *op. cit.*, fig. 46/3.

(34) Rodica Popovici, *Aşezarea rurală...*, fig. 2/4.

(35) Al. Artimon, *Oraşul medieval Trotuş...*, p. 102, fig. 8/2.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

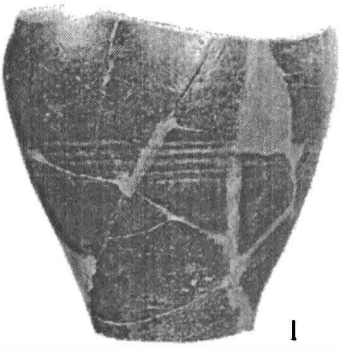
1

2

3

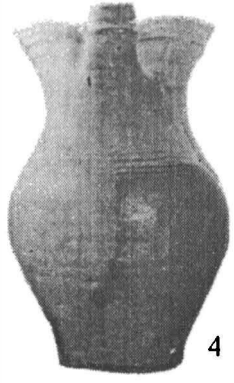
4

5

Fig. 6. Căni din ceramică fină cenușie; 1, cană cu gura rotundă; 2-5, căni cu gura trilobată.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

B. Ceramica cenușie. Cea de a doua categorie o formează ceramică fină cenușie, lucrată dintr-un lut de foarte bună calitate, fapt care-i dă pastei o mai mare plasticitate. Abandonarea cuptorului în timpul arderii a făcut ca vasele să prezinte crăpături sau deformări.

Cana este singura formă care aparține acestei categorii și cuprinde două tipuri:

Tipul I. Cana cu gura trilobată este reprezentată de două vase întregi și numeroase fragmente ce provin de la vase sparte din vechime sau în momentul distrugerii cuptorului (fig. 6/2-5; 8/1-2). Cele două exemplare sunt identice ca formă și apropiate ca dimensiuni (înălțimea lor este 22 și 24 cm). Gura largă, dreaptă cu nervură pe buză este prevăzută cu un lob central, realizat prin lipirea marginii buzei, și doi lobi mari, laterali. Gâtul larg, dar bine conturat, corpul bombat, gura mai largă decât baza dau cănilor un aspect greoi (fig. 6/2-5; 8/1-2). Decorul constă dintr-un registru de linii incizate paralele plasat pe umărul vasului. În partea opusă lobului central se află plasată toarta lată cu marginile îngroșate și una sau două nervuri mediane care se prind de la nervura buzei pe umăr (fig. 7/1-3).

Cănile cu gura trilobată arse la cenușiu sau la roșu sunt asemănătoare cu cele descoperite la Roman[36], Baia[37], Iași[38], Bacău[39], Trotuș[40], Brad-Bacău[41], Băiceni[42].

Tipul II. Cana cu gura circulară este documentată la Traian printr-un vas restaurat parțial și câteva fragmente. Corpul cănii este bombat, pereții se retrag spre fund, care este plat. Decorul îl formează două registre de linii orizontale incizate, care delimitează zona de maximă curbură a vasului (fig. 6/1; 8/3).

Descoperirea la Suceava, în zona "Șipot" și la Cetatea Mușatină de la Roman a ceramicii fine cenușii decorată cu motivul "brăduț", grupuri de liniuțe întrerupte de x-uri, diferite motive realizate cu rotița dințată sau ruloul, de o tehnică superioară celei cunoscute în Moldova la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea i-a făcut pe descoperitori să o considere "nelocală", aparținând unor grupuri de colonișți veniți ca meșteri la cetățile din Moldova[43]. Această "populație neromânească" ar fi adus pe filiera polonă vasele de proveniență germană. Meșterii locali care au preluat unele elemente ornamentale simple, cum ar fi "brăduțul" le realizau destul de stângaci, iar pasta nu avea aceleași calități[44].

(36) M.D. Matei, L. Chițescu, *Dacia...*, fig. 5/3; 6/2-4; 7/1-3.
(37) E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, *op. cit.*, I, p. 117, fig. 75/1-2; II, p. 217, fig. 94/1-2, 4.
(38) Al. Andronic, E. Neamțu, S. Cheptea, p. 109, fig. 4/9.
(39) Al. Artimon, I. Mitrea, *Bacău*, fig. 16/2-3.
(40) Al. Artimon, *Orașul medieval Trotuș*, p. 102.
(41) V. Ursachi, *op. cit.*, fig. 58/1.
(42) R. Popovici-Baltă, *Cercetări arheologice în așezarea din sec. XIV-XV de la Băiceni*, fig. 5/8.
(43) L. Chițescu, *Ceramica ștampilată de la Roman și unele probleme în legătură cu purtătorii ei în Moldova*, SCIV, 15, 1964, 3, p. 415; M.D. Matei, Lucian Chițescu, Dacia, p. 303, 306; M.D. Matei, *Civilizația urbană medievală românească. Contribuții*, București, 1989, p. 64-65.
(44) M.D. Matei, *Civilizația urbană...*, p. 62.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

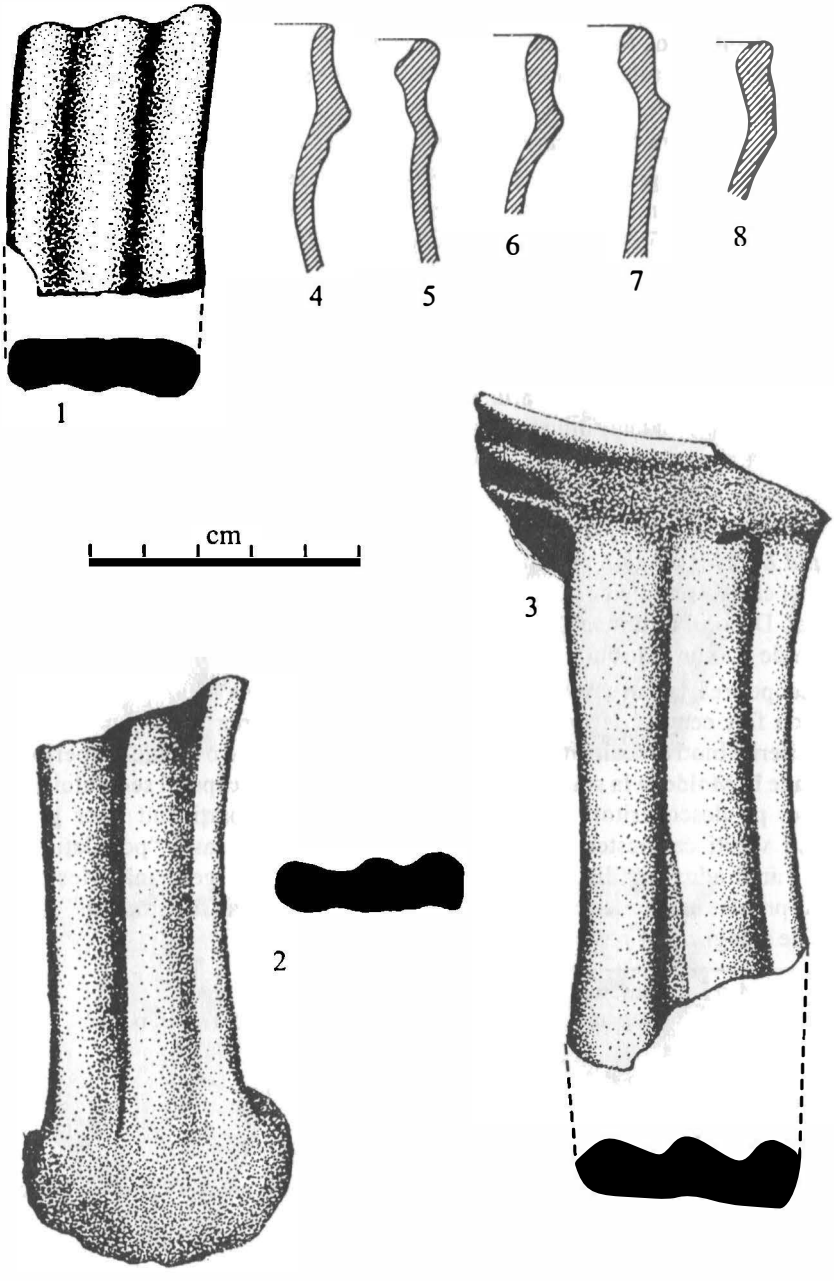

Fig. 7. Ceramică cenușie: 1-3, ceramică fină; 4-8, ceramică zgrunțuroasă.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

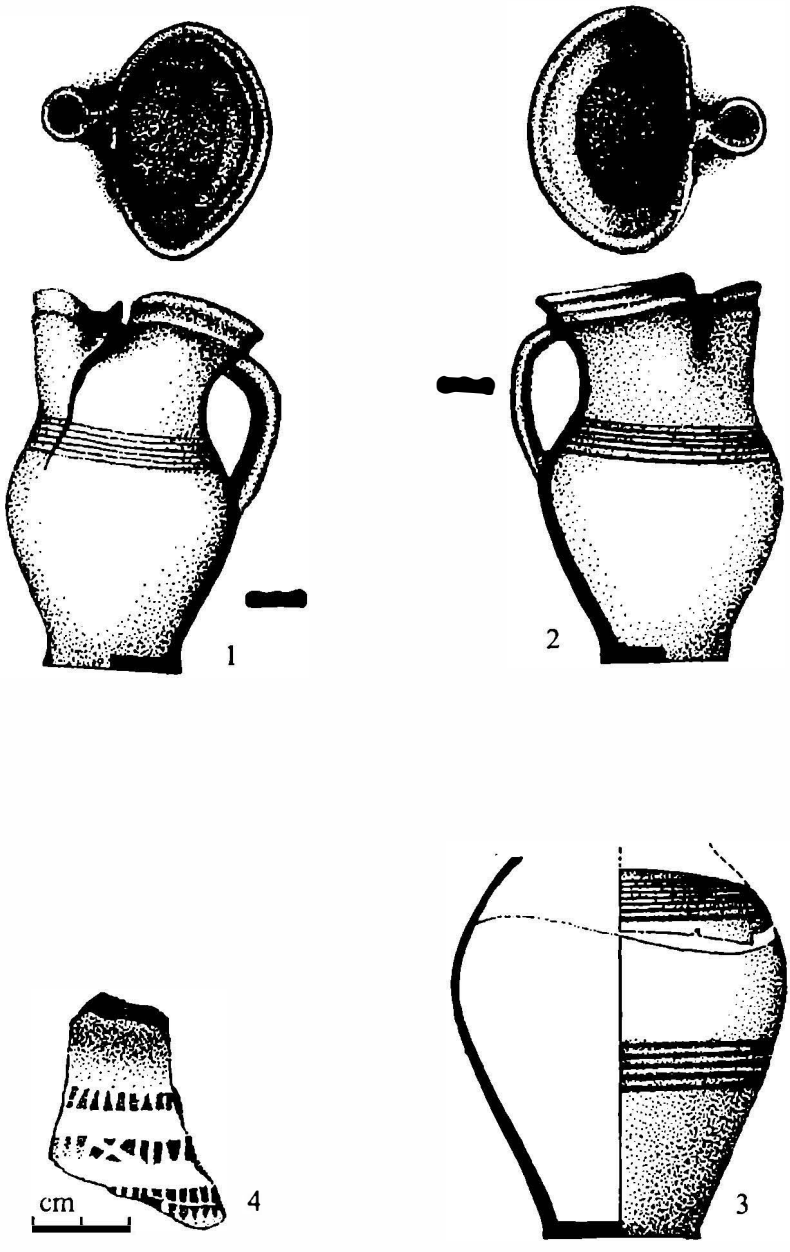

Fig. 8. Ceramică fină cenuşie: 1-2, căni cu gura trilobată; 3, cană cu gura rotundă; 4, fragment decorat cu rotiţă dinţată şi rulou.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Deși s-a descoperit ceramică fină cenușie și în alte localități – ele au fost enumerate mai sus - ea a fost pusă tot pe seama coloniștilor, considerându-se că meșterii locali au preluat doar unele elemente străine pe care le-au aplicat olăritului tradițional[45].

Descoperirea în cuptorul de la Traian-Neamț împreună a celor două categorii de ceramică, zgrunțuroasă și fină cenușie, nu mai lasă loc nici unei îndoieli în legătură cu producătorii ei, demonstrând că la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui următor astfel de produse se realizau și în Moldova, uneori chiar în mediul rural. Meșterii locali au preluat unele motive, cum este cel de liniuțe paralele întrerupte de x-uri, pe care le-au aplicat pe vasele lor și au însușit tehnica de realizare a pastei fine și de ardere uniformă.

Cele două categorii de vase, provenind dintr-un complex închis, cuptorul de ars ceramică, demonstrează că ele au fost realizate de același sau aceeași meșteri locali și arse concomitent reducător, obținându-se o ardere de calitate.

Meșterii sau meșterul de la Traian, de fapt din vechiul sat Berindești, produceau pentru nevoia și gusturile comunității, dar nu este exclus ca produsele lor să fi fost desfăcute și pe piața târgului Roman. Olarii din Berindești erau poate și ei scutiți de vamă cum era cazul celor din satul Negoiești, așa cum arată documentul de la 13 martie 1466[46].

Articolul de față nu-și propune să prezinte toată ceramica fină cenușie descoperită în așezarea de la Berindești – ea făcând obiectul unei lucrări viitoare – ci doar cea provenind din cuptorul de ars ceramică.

Considerăm descoperirea de la Traian, comuna Săbăoani, județul Neamț, deosebit de importantă, deoarece contribuie alături de altele asemănătoare la cunoașterea stadiului la care ajunsese meșteșugul olăritului în unele centre din Moldova la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui următor.

UN FOUR DE POTIER DES XIVe-XVe S. DE TRAIAN, COM. DE SĂBĂOANI, DEP. DE NEAMȚ

Résumé

À l'occasion des fouilles archéologiques de 1993 pratiquées sous l'égide du Musée d'Histoire de Roman, au nord-est du village de Traian, au lieu-dit "Izvoare", on a découvert les restes d'un four de potier, détruit partiellement il y a quelques années à la suite des travaux d'aménagement de la route d'accès vers les sources situées à proximité.

Il s'agit d'une variante du type de four circulaire à une seule chambre et à pylône central. Le four de Traian est inèdit, car à l'intérieur on a aménagé trois "pieds" latéraux qui ont 20 cm d'hauteur. Les parois ont 10-12 cm d'épaisseur. Le four a 2,25 m de diamètre longitudinal et 1,65 m de diamètre transversal.

À l'intérieur on a mis au jour plusieurs vases et fragments cuits dans une athmosphère reductrice appartenant aussi à la céramique grumeleuse qu'à celle fine. La

(45) E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, *op. cit.*, II, p. 226.
(46) *D.R.H.*, A, Moldova, II, C, 1449-1486, p. 189-191.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

découverte de Traian démontre pour la première fois que la céramique fine grise, ornementée au rouleau et à la roulette dentée, était faite aussi par les artisans locaux.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Four de Traian – plan et profil.

Fig. 2. 1-7, pots, poterie d'usage commun grumeleuse.

Fgi. 3. 1-13, fragments de lèvres provenant des pots.

Fig. 4. 1-17, types de lèvres provenant des pots – poterie grumeleuse.

Fig. 5. 1-5, pots.

Fig. 6. Brocs en céramique fine grise; 1, broc à ouverture ronde; 2-5, brocs à l'ouverture trilobée.

Fig. 7. Céramique grise: 1-3, céramique fine; 4-8, céramique grumeleuse.

Fig. 8. Céramique fine grise: 1-2, brocs à l'ouverture trilobée; 3, broc à ouverture ronde; 4, fragment ornementé au rouleau et à la roulette.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

DATE ARHEOLOGICE ȘI ISTORICE PRIVIND MĂNĂSTIREA PÂNGĂRAȚI

de Gheorghe I. Cantacuzino

Mănăstirea Pângărați a fost ridicată, după cum arată izvoarele scrise, de Alexandru Lăpușneanu pe la 1560, pe locul unei biserici de lemn din secolul al XV-lea. Ctitorirea sa este atribuită acestui voievod în documente de la sfârșitul secolului al XVI-lea – din 25 decembrie 1591 și 1 ianuarie 1596[1] – și de la începutul secolului al XVII-lea – din 25 martie 1608, 16 ianuarie 1609, 16 ianuarie 1612[2]. În cronica lui Grigore Ureche, despre Alexandru Lăpușneanu se scrie printre altele că "...și Pângăratul au făcut, mai mult de frică, decât de bună voie, că de multe ori arătându-i-să în vis Sfântul mucenic Dimitrie de-l îngroziia ca să-i facă biserică pe acel loc, s-au apucat cu toată osârdia și o au făcut"[3].

Începuturile mănăstirii sunt relatate în *Cuvânt pentru zidirea sfintei mănăstiri Pângărați*, păstrat într-un manuscris copiat la mănăstirea Bisericani în 1809, cuprinzând însemnările ieromonahului Anastasie de la mănăstirea Moldovița, care reda cele auzite de la Amfilohie, starețul mănăstirii Pângărați[4]. *Cuvântul* povestește visul lui Alexandru Lăpușneanu, îndemnat să meargă pentru a zidi mănăstire la Pângărați, unde trăia starețul Amfilohie. Este consemnată relatarea acestuia din urmă despre

(1) *DIR*, veacul XVI, A. Moldova, vol. IV, p. 39; Șt. Berechet, *Documente slave necunoscute asupra mănăstirii Pângărați*, în "Spicuitor în ogor vecin", an I, fasc. 1-3, 1930, p. 71. Într-un opis de documente ale mănăstirii este menționat un document de la Alexandru Lăpușneanu din 29 iulie 1565 (N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor feudale din Moldova*, București, 1974, p. 688. Se păstrează numeroase hrisoave date mănăstirii, începând cu cel din 9 iulie 1577 (*DIR*, veacul XVI, A, vol. III, p. 89), unele întărind danii ale lui Alexandru Lăpușneanu – cele din 8 aprilie 1585 și din 1585-1586 (*DIR*, veacul XVI, vol. III, p. 277-278 și 287).

(2) Șt. Berechet, *op. cit*, pag. 71, 72-74; *DIR*, veacul XVII, A, vol. III, p. 49-50, 51 (documente din 16 ianuarie 1612).

(3) Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, Ed. II revăzută, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 27.

(4) Dan Antonovici, *Un manuscris din mănăstirea Pângărați, județul Neamțului*, în "Revista pentru istorie, arheologie și filologie", an X, 1909, p. 70-76; vezi și P.S. Năsturel, *Le "Dit" du monastère de Pângărați. I. Premières recherches*, în "Buletinul Bibliotecii Române". Institutul Român de Cercetări, Freiburg, vol. X (XIV) – Serie nouă, 1983, p. 387-420.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

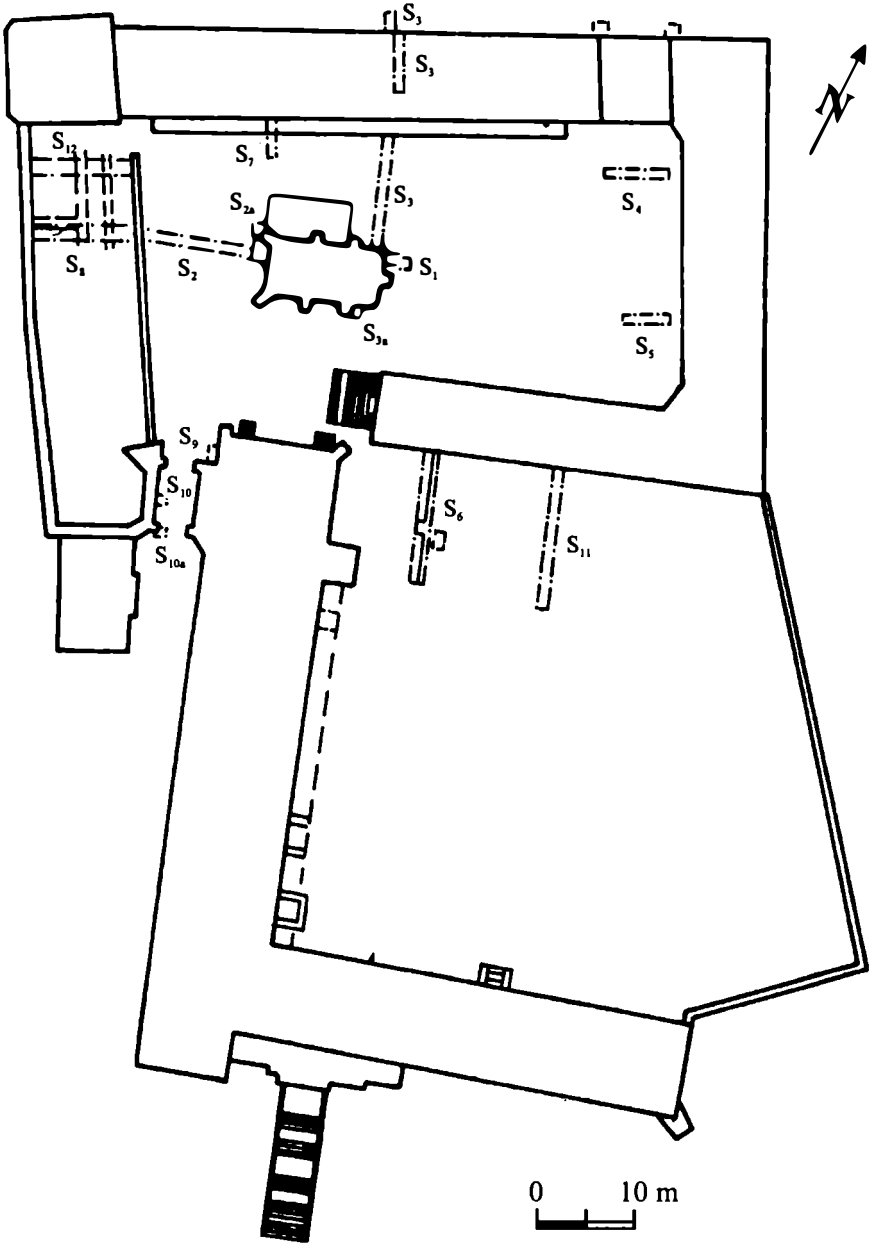

Fig. 1. Mănăstirea Pângărați. Planul general al săpăturilor arheologice din 1993 și 1994.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

sihastrul Simeon, care a trăit în codrii din apropierea pârâului Pângăraţi din vremea lui Iliaş voievod, fiul lui Alexandru cel Bun, ridicând apoi acolo, cu ajutorul lui Ştefan cel Mare, o biserică de lemn. Aceasta a fost arsă de turci în anul bătăliei de la Valea Albă, când Simeon a trebuit să pribegească, împreună cu ceilalţi călugări, peste munţi, în cetatea Gurghiului şi la mănăstirea Caşiva, unde a murit. Sunt înfăţişate împrejurările ridicării bisericii mănăstirii Pângăraţi, sfinţită de mitropolitul Grigorie în anul 1560. Această tradiţie, păstrată la mănăstirea Pângăraţi, a fost menţionată în 1854 în *Almanahul de învăţătură şi petrecere* tipărit la Iaşi[5], precum şi în istoricul întocmit în 1857, la solicitarea mitropolitului Sofronie, de egumenul Varnava[6].

Inscripţia slavonă mutată pe la 1909 lângă intrarea bisericii şi încastrată în prezent în zidul pridvorului adăugat bisericii, are următorul cuprins: "Cu voia Tatălui şi cu ajutorul Fiului şi săvârşirea Sfântului Duh. Această eclisiarhie a făcut-o pan Dumitru Şoldan mare vistiernic şi soţia lui Safta în zilele lui Vasilie voievod, la anul 7151 (1642) luna septembrie 10 zile, şi fiind pristav Andonie de la Bisericani la turn şi la trapezărie şi la acoperişul sfintei biserici"[7]. Din textul ei rezultă că în timpul lui Vasile Lupu s-a ridicat, în ansamblul monastic, o eclisiarhie, care se adăuga unei trapeze, unui turn şi refacerii acoperişului. O altă inscripţie slavonă, "care a fost la trapezu", datată 7140, 7 august a fost menţionată, cu erori de transcriere, de preotul Grigore Musceleanu în anul 1862[8].

În istoricul întocmit de egumenul Varnava se menţionează că egumenul Macarie "au deschis paraclisu în başca de supt monastire ce era făcută de la facerea bisericei de Alexandru Vvd. Lăpuşneanul, pentru siguranţia odoarălor, ear acest arhimandrit Macarie mai săpând pământul din başcă, au aşăzat catapeteasmă şi au făcut paraclis, cu hramul Sf. Arhangheli Mihail şi Gavriil şi s-au sfinţit la 1806"[9].

(5) *Monastirea Pângăraţi în Moldova*, în "Almanah de învăţătură şi petrecere", Iaşi, 1854, p. 58-66.

(6) *Istoria monastirei Pângăraţi*, scrisă de Varnava arhimandritul, la 28 martie 1858, ca urmare a ordinului Mitropolitului Sofronie nr. 215 din 7 februarie 1857, se păstrează la Arhivele Statului Iaşi, Fondul Mitropoliei Moldovei, dosar 10/A, 1857, publicat de Victor G. Cădere, *Însemnări despre unele mănăstiri şi schituri din Moldova, după cronica Mitropoliei Moldovei şi Sucevei din anul 1857*, în "Mitropolia Moldovei şi Sucevei", an XL, nr. 9-10, 1964, p. 515-517. Un text aflat la mănăstirea Pângăraţi fusese publicat de preotul Grigore Musceleanu în "Biserica. Foaie religioasă – morale", an I, 1862, nr. 31, p. 241-244 şi nr. 32, p. 250 şi în "Calendarulu Anticu pe anulu 1863", p. 70-74, lipsind însă pasajele privitoare la lucrările din secolul al XIX-lea, aflate în textul publicat de V.G. Cădere.

(7) .G. Balş, *Bisericile şi mănăstirile moldoveneşti din veacul al XVI-lea*, B.C.M.I., an XXI, 1928, fasc. 55-58, pag. 180 şi fig. 216, p. 188.

(8) Gr. Musceleanu, *Monastirea Pângăraţi cu hramu Sf. Dimitrie, ţinutu Neamţu*, în "Biserica", an I, 1862, nr. 31, p. 241, reluată în "Calendarulu anticu pe anulu 1863", p. 68.

(9) *Ibidem*, p. 74; V.G. Cădere, *op. cit.*, p. 509; acelaşi autor reproduce din Sinodicul bisericii Pângăraţi pe anul 1872 date privind amenajarea paraclisului de la nivelul inferior al bisericii de egumenul Macarie, lucrări care s-ar fi terminat în 1755, ca şi despre reparaţii efectuate în 1853. În privinţa datei corecte, ea este mai probabil 1806,

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

În 1854, *Almanahul de învățătură și petrecere* menționa că până în secolul al XIX-lea mănăstirea a păstrat "a ei umilită formă", cu biserica "cu doă rânduri"... "în giurul căreia se întindeau chilii durate de lemnu, care toate erau de un zidu cungiurate și cu un turnu peste poartă". Egumenul Varnava a întreprins "zidirea și lărgirea mănăstirei care s-au întins pân' la o adâncă râpă poncie, unde amu se află un foarte înalt zid de 6 st. pe care se razimă în lungime de 54 st. un rând de chilii de peatră cu cămări, cu treapeză și alte încăperi frumoase și comode de a ospăta și a locui un număr de călugări și de oaspeți. De-asemene au luat măsurile cuvenite de a mări biserica, turnul și poarta..."[10]. Din cele scrise în 1857 de egumenul Varnava reiese că aceste lucrări au fost făcute începând din anul 1850, din veniturile moșiilor Ivănești și Tarcău, date de Mihail Sturdza în mai 1849, pe 10 mai, mănăstirii Pângărați. Și alte documente menționează, la venirea ca stareț a lui Varnava, existența a opt "chilii durate din bârne" și biserica din piatră. Până în 1859 fuseseră ridicate "zidiri mari pentru casăle egumenești și arhondaric", având sub ele și un "beci mare boltit cu 14 despărțituri și o sală în lungul acestor despărțituri", s-au făcut 16 chilii din nou "cu cămările și celelalte atenanse ale lor", la vale de aceste chilii s-au făcut trapeză, cuhnie și pitărie, dedesuptul căreia au fost zidite 3 beciuri și "o bașcă sub un turn din capătul chiliilor despre miază-noapte". A fost înălțată clopotnița "cu 4 stânjeni jumătate", acoperită cu tablă, s-a început zidirea unei biserici "ce i se dă numirea de paraclis", în lungime de 11 stânjeni, ridicată până la ferestre. S-a mărit ograda vechii mănăstiri tăind din munte și s-a îndreptat locul umplând o râpă[11]. În iulie 1862, preotul Grigore Muscelcanu găsea biserica zidită "până la învelitoare numai de piatră, iar acum stă spre a se ruina"[12].

După secularizarea averilor mănăstirești, incinta ansamblului a folosit pentru penitenciar; după 1872 biserica neterminată a fost dărâmată. Ulterior a funcționat aici un sanatoriu[13], iar în ultimele decenii stațiunea de cercetări "Stejarul" a Academiei – filiala Iași și laboratoarele "Plantavorel". Biserica nu a mai folosit cultului între 1950 și 1980. Din 1980 a fost biserică parohială, în 1990 fiind reînființată mănăstirea. Toate acestea au adus multe modificări, demolări sau adăugiri clădirilor.

În anul 1992 au fost efectuate săpături în vederea restaurării turnului din partea de nord-est a incintei, în interiorul și în jurul acestuia, conduse de regretatul arheolog Ștefan Scorțanu. Au fost urmărite probleme legate de verificarea eventualei existențe a unei construcții vechi sau a unei pivnițe, raportul între turn și construcțiile alăturate, determinarea fazelor de construcție și funcționare și căutarea unor elemente de datare, precum și precizarea vechilor niveluri de călcare. Cercetările menționate au dovedit că: fundațiile turnului se sprijineau pe roca aflată la o adâncime de cca. 0,90 m, neexistând urme ale unor construcții mai vechi sau ale unor beciuri. Intrarea în turn

perioadă în care era egumen Macarie.

(10) *Almanah de învățătură și petrecere*, 1854, p. 65-66.

(11) V.G. Cădere, *op. cit.*, p. 510.

(12) Gr. Muscelcanu, *op. cit.*, p. 69.

(13) Ilarie Lupașcu, *Scurt istoric asupra Mănăstirii Pângărați*, în "Viața Monahală", Iași, an I, nr. 8, 1933, p. 211-212.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

se făcea iniţial din incintă printr-o uşă deschisă pe latura sudică, la fel ca încăperea de la vest de turn. Zidul de incintă a fost construit la est de turn, ulterior acestuia. Turnul se afla la început la extremitatea nord-estică a incintei, construcţiile situate la est fiind mai târzii. În faza iniţială, ansamblul cuprindea turnul de la nord-est, turnul de la intrare, zidul de incintă pe laturile de vest şi nord şi clădirile de pe latura de vest. Turnul a suferit numeroase modificări – deschideri sau transformări de uşi şi ferestre, închideri ale unor goluri de tragere[14].

Săpăturile arheologice din august 1993 şi din septembrie 1994, legate de lucrările de restaurare[15], au urmărit obţinerea unor date privind cronologia ansamblului, cunoaşterea traseului vechilor ziduri de incintă şi a altor urme de construcţii şi precizarea nivelurilor de călcare originare solicitată în vederea proiectului de sistematizare verticală a întregului ansamblu. Sondajele au fost dispuse în jurul bisericii, lângă turnul de intrare, pe laturile de vest, nord şi est ale primei incinte, precum şi în incinta a doua, la sud de clădirea modernă folosită în prezent ca biserică[16]. În zona săpăturii

(14) Ştefan Scorţanu, *Sondajul arheologic de la Mănăstirea Pângăraţi, judeţul Neamţ*, raport pregătit pentru a XXVII-a sesiune naţională de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1992, Constanţa, mai 1993; Ştefan Scorţanu, Elena Ciubotaru, *Sondajele arheologice de la Pângăraţi din anul 1992*, comunicare la Sesiunea de comunicări ştiinţifice dedicată Zilei Naţionale a României, Muzeul de Istorie Piatra-Neamţ, 18-19 noiembrie 1993.

(15) Şeful proiectului de restaurare – arh. Liana Bilciurescu.

(16) Sondajele din 1993 au fost dispuse astfel: S1 (3 x 1,20 m), în partea de nord a absidei altarului; S2 A (1,50 x 1,50 m), în partea de vest a bisericii, la limita dintre pronaos şi pridvorul adăugat; S3 A (1,45 x 1 m), pe latura de sud a bisericii, lângă contrafortul dinspre est; S4 (7 x 1 m), în partea de nord-est a incintei, orientată est-vest, în dreptul turnului de nord-est, la 4,70 m de acesta; S5 (5 x 1 m), paralel cu S4, la 15,50 m spre sud; S6 (14 x 1,50 m), orientată nord-sud, la cca. 12 m de colţul clădirii moderne folosită ca paraclis, pe latura de sud a acesteia; S7 (2,50 x 1 m), perpendiculară pe corpul nordic de construcţii, la 12 m de colţul dinspre nord-vest al cerdacului acesteia; S8 (7,80 x 1,50 m), în partea de vest a incintei, în spaţiul dintre zidul de sprijin şi zidul de incintă, la 10,50 m de construcţia din colţul de nord-vest; S9 (1,50 x 1,20 m), pe latura de nord a turnului clopotniţă, lângă clădirea ridicată la est de acesta; S10 şi S 10 A (1 x 1 m), pe latura vestică a intrării de sub turnul clopotniţă, în partea sa mediană şi spre sud, la exterior. A mai fost săpat un sondaj de control de 2 x 2 m, în zona excavaţiilor pentru canalul de aerisire, pe latura de est a corpului de clădiri de la est de turn, la 3,50 m de foişorul ce adăposteşte scara de acces. În 1994 secţiunile au fost trasate: la nord de altarul bisericii (S3 nord, cu profilul vestic la 1,50 m de colţul contrafortului din partea de est a naosului şi 1,50 m de colţul de nord-est al bisericii, prelungit – cu o întrerupere de 4,50 m într-o zonă inaccesibilă săpăturilor – prin corpul nordic de chilii şi la exteriorul acestora, cu lăţimea de 1 m şi lungimea de 12 + 5 + 2 m); la vest de biserică (S2 de 1 x 1,50 m, cu profilul vestic la 0,40 m de colţul sud-estic al casei scării, până la zidul modern de sprijin din partea de vest a incintei, unde este continuată de S8/1993, care a fost prelungită până la zidul exterior de incintă); pe latura de vest a incintei, în apropierea colţului nord-vestic al fostului corp de construcţii (S12 de 1,50 x 10 m, paralelă cu S8 la 5 m nord de acesta; în cerdacul din faţa corpului nordic de chilii, în prelugirea S7/1993; în a doua incintă, la sud de clădirea modernă folosită ca

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

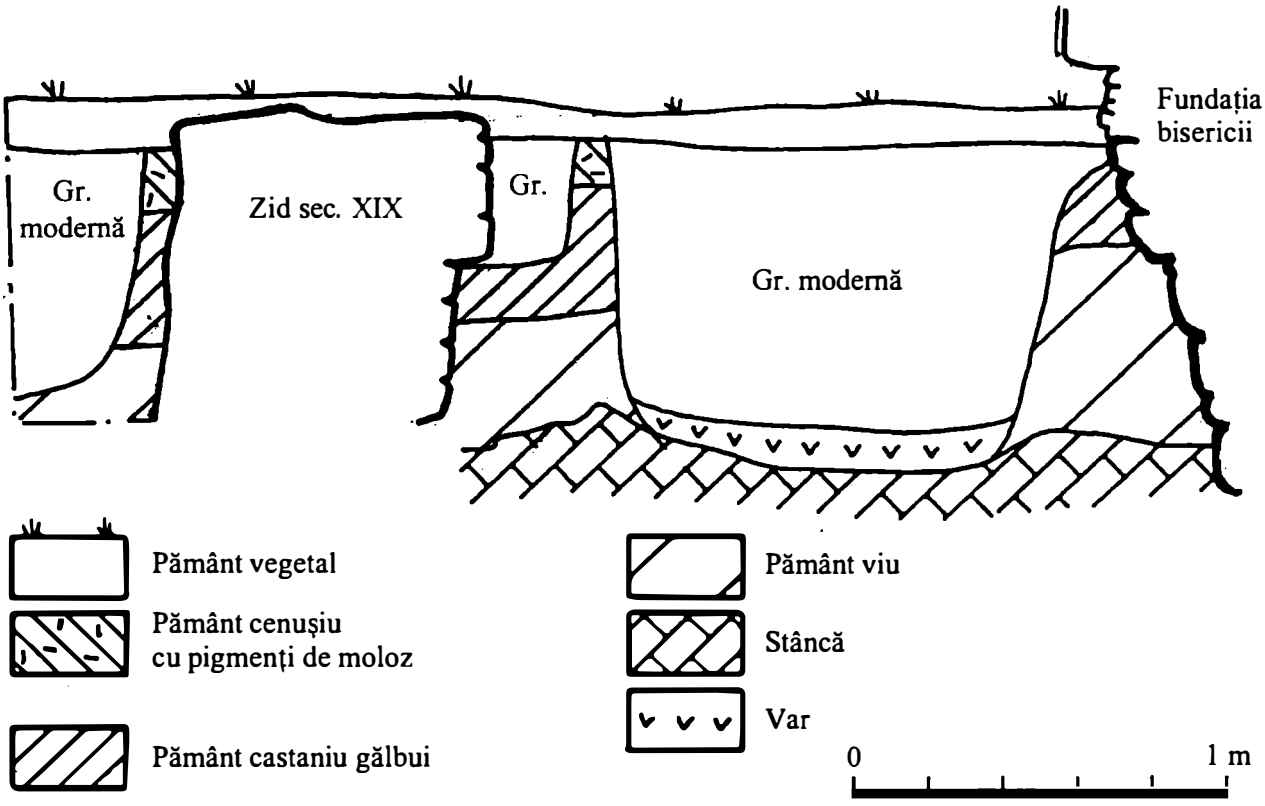

Fig. 2. Mănăstirea Pângărați. Profilul sudic al secțiunii 1.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

pentru canalul de aerisire de pe latura de est a corpului de clădire de la sud-est de intrare a fost păstrat un profil transversal, lângă care săpătura s-a adâncit până la talpa fundaţiei construcţiei. Cercetările şi observaţiile stratigrafice au fost foarte mult îngreunate de numeroasele săpături, nivelări sau umpluturi efectuate în incintă cu ocazia diferitelor transformări şi reparaţii legate de utilizarea clădirilor ansamblului în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea şi în secolul XX, precum şi a restaurărilor din deceniul trecut.

Intervenţiile moderne au dus la dispariţia în cea mai mare parte a posibilităţilor unor constatări de ordin stratigrafic privind cronologia bisericii. S-a putut observa că soclul acesteia a fost îngroşat într-o perioadă relativ târzie, probabil în secolul al XIX-lea. În partea de est a laturii nordice această îngroşare este mai redusă, circa 0,07 m, fiind vizibilă până la aproape 0,40 m deasupra decroşului fundaţiei. În partea de vest, în dreptul casei scării de acces la nivelul superior al bisericii, îngroşarea este mult mai mare, depăşind 0,50 m; temelia porţiunii îngroşate se adânceşte aici până în apropierea solului viu. Fundaţia iniţială a bisericii se afla în acest loc înapoia părţii îngroşate a zidului, adâncindu-se mai mult în pământul viu. Săpături efectuate în jurul bisericii, pentru drenaj, în 1995, fără asistenţă arheologică, au permis observarea adosării casei scării la corpul iniţial al bisericii. Şi în partea de nord-est, fundaţia, a cărei adâncime depăşeşte 0,60 m, pătrunde mult în solul viu, atingând stânca naturală. În acest loc, groapa unui mormânt târziu (databil la sfârşitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea, după un nasture găsit în zona mijlocului), săpată chiar lângă fundaţie, a distrus legătura stratigrafică directă între fundaţia bisericii şi depunerile din incintă.

Chiar în situaţia unor observaţii stratigrafice dificile şi incomplete se poate considera că biserica este prima construcţie de zid ridicată pe locul respectiv, putând fi astfel identificată cu lăcaşul ctitorit de Alexandru Lăpuşneanu la 1560. În ceea ce priveşte biserica de lemn din secolul al XV-lea care, conform tradiţiei şi a unor mărturii consemnate în scris a precedat această ctitorie, se poate emite ipoteza că urmele ei se vor fi aflat în interiorul actualului edificiu, ipoteză ce nu va putea fi verificată deoarece lucrările de amenajare a paraclisului din partea inferioară a bisericii efectuate în secolele XVIII-XIX şi în secolul nostru au făcut ca nivelul de călcare al acestuia să se afle mult sub cota corespunzătoare, la exterior, momentului construcţiei din secolul al XVI-lea, înlăturând şi depunerile anterioare acestei perioade.

La est de biserică, nivelul de construcţie este situat la partea superioară a unui strat de pământ castaniu-galben deasupra pământului viu, cenuşiu-gălbui, suprapus stâncii, care se află aici la -0,70 – 0, 80 m sub actuala suprafaţă. La cca. 1,50 m de biserică au fost găsite resturile unui zid de piatră gros de 0,85 m, zid târziu, care despărţea biserica de restul incintei[17]. Pe latura de vest, lângă pridvorul adăugat, un bloc de

biserică (S11, de 1 x 15 m, paralel cu S6/1993, la 12 m de acesta); casete în pivniţa din partea estică a corpului nordic de chilii precum şi la exterior, la limitele între turnul de nord-est şi zidul de incintă de pe latura nordică.

(17) Zidul respectiv apare pe fotografii din primul sfert al secolului XX (G. Balş, *op. cit.*, pag. 182, fig. 209).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

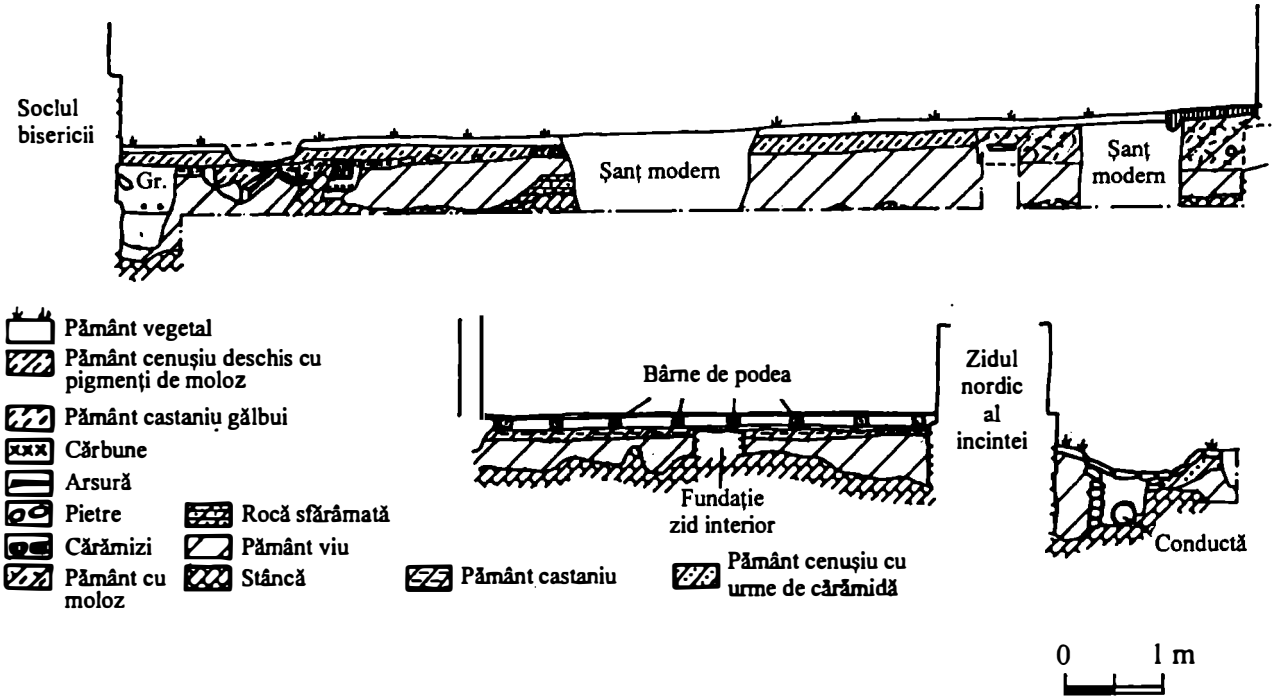

Fig. 3. Mănăstirea Pângărați. Profilul vestic al secțiunii 3.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

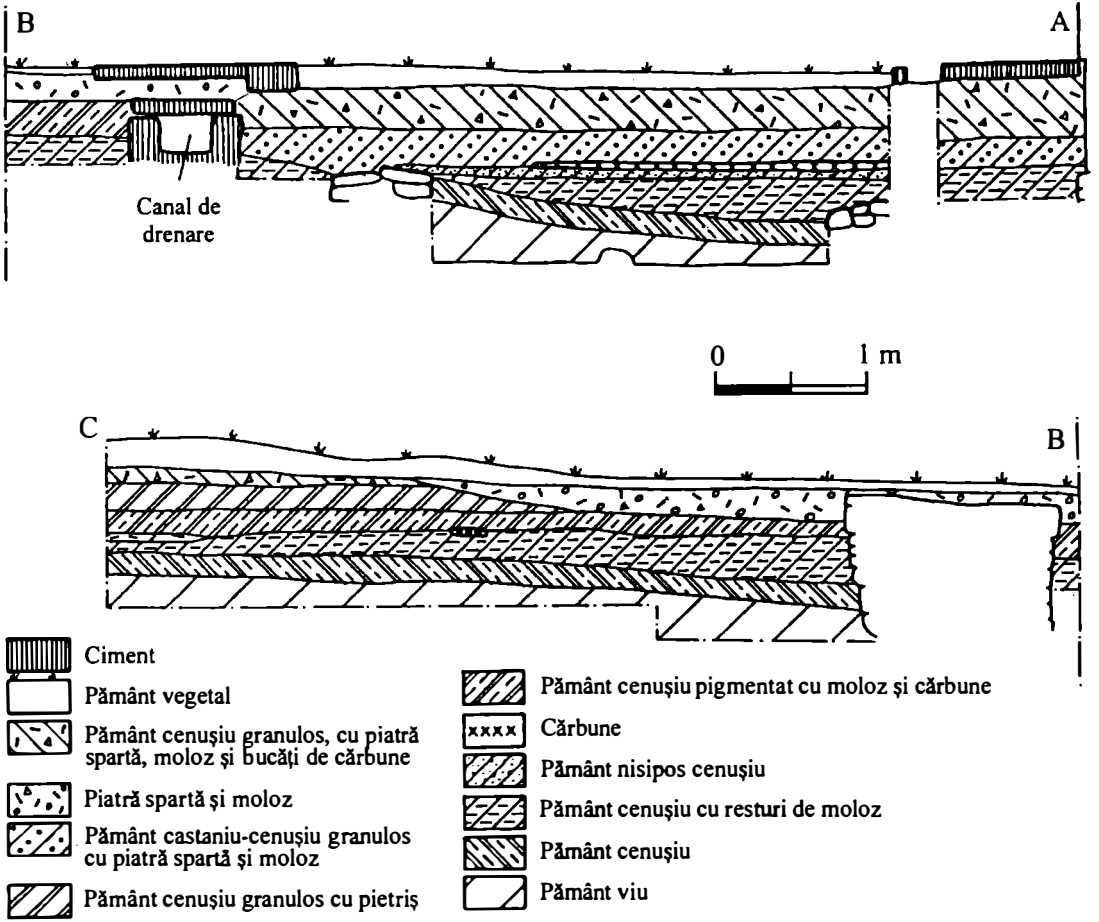

Fig. 4. Mănăstirea Pângărați. Profilul vestic al secțiunii 6.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

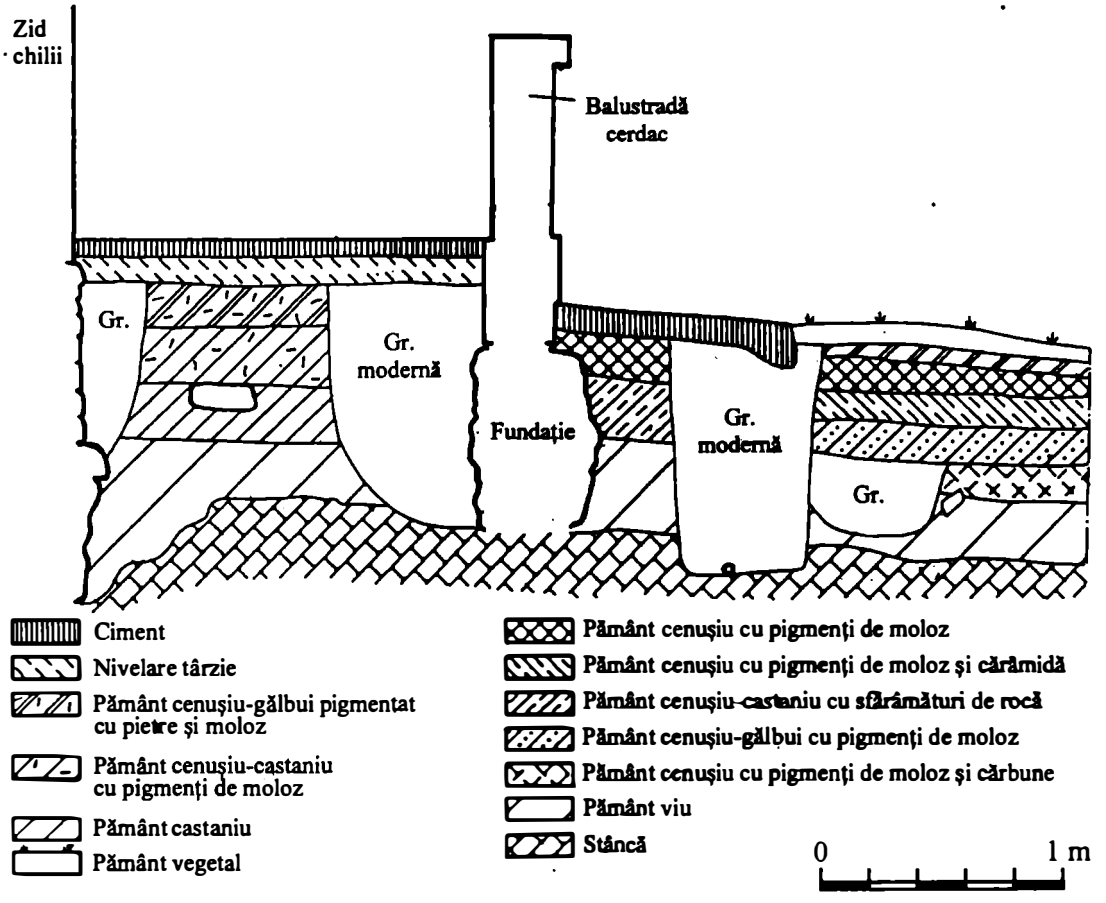

Fig. 5. Mănăstirea Pângărați. profilul estic al secțiunii 7.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

stâncă alăturat a împiedicat constatarea directă a poziţiei stratigrafice a fundaţiei. Şi aici, solul viu este aproape de suprafaţă, iar roca se află la mai puţin de 0,70 m. Adăugarea târzie a pridvorului etajat de pe latura de nord a bisericii este evidentă şi în săpătură. Pe latura de sud, fundaţia din dreptul altarului este mai lată decât elevaţia, ca şi cea a contrafortului. Li se suprapune direct pavajul amenajat în 1987. În această zonă, în imediata vecinătate a bisericii, se află morminte, unul din ele având o cărămidă cu inscripţie incizată, din anul 1857. Săpătura a fost oprită la nivelul acestor morminte, care se extind şi în afara limitelor sondajului. Lucrările precedente au avut ca rezultat decaparea pământului din jurul bisericii, pe alocuri chiar până sub nivelul de călcare al perioadelor iniţiale de funcţionare.

În zona de la nord de biserică, pământul viu gălbui şi stânca naturală se află la adâncimi relativ mici – stânca, pe alocuri la numai 0,80 m – depunerile fiind subţiri şi în bună măsură deranjate de intervenţii târzii. Fundaţiile corpului nordic de chilii, limitat spre exterior de zidul de incintă, sunt ridicate direct pe stâncă. Ele reprezintă primele construcţii ridicate pe locul respectiv, putând data aşadar fie din cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea, fie, în cazul în care iniţial nu vor fi existat clădiri pe această latură, din secolul al XVII-lea, etapă marcată de pisania din 1642 ce se afla pe fosta trapeză, menţionată mai sus. În încăperea care a fost cercetată în interior s-au descoperit şi urmele unui zid de compartimentare orientat est-vest, gros de aproape 0,60 m. Zidul de incintă de pe latura nordică are fundaţia ţesută cu cea a turnului din parte de nord-est, ceea ce arată contemporaneitatea lor. Porţiunea zidului de incintă care continuă latura nordică la est de turn are fundaţiile în mod evident distincte de ale acestuia, reprezentând, după cum se observă şi în elevaţie, o adosare ulterioară. Se confirmă astfel constatările din cursul săpăturilor efectuate în 1992 de Ştefan Scorţanu, că turnul reprezenta iniţial colţul de nord-est al incintei. Actualul zid ce închide incinta în partea de est a laturii nordice şi pe latura estică, ulterior primelor construcţii din partea de nord a ansamblului, poate fi – în lipsa unor săpături greu de executat datorită transformărilor rezultate din utilizările construcţiilor din această zonă în perioadele târzii – datat ipotetic în secolul al XIX-lea, odată cu importantele lucrări efectuate după 1850. Tot atunci se poate presupune că a fost executată şi recompartimentarea chiliilor şi înălţarea zidului exterior pe întreaga latură de nord. În partea sa superioară, acest zid are o grosime mai mică, de circa 0,70 m, şi este străbătut de goluri circulare, asemănătoare celor de la nivelul superior al turnului clopotniţă, adăugat acestuia după 1850.

Observaţiile stratigrafice din sondajul efectuat în cuprinsul actualului cerdac arată că zidul ce limitează spre interiorul incintei corpul de chilii de pe latura nordică a ansamblului, prin poziţia nivelului de construcţie, se dovedeşte a se număra tot între primele construcţii ale mănăstirii. Fundaţia de beton a cerdacului actual se ridică deasupra unei temelii din piatră şi mortar, cu aspect neregulat, fundată de la o cotă sensibil superioară faţă de zidul chiliilor. Spre exterior s-a putut observa că această temelie a fost construită de la un nivel situat la partea superioară a unor straturi de pământ cu urme sau cu pigmenţi de moloz, de deasupra stratului gros de circa 0,40 m de pământ viu, suprapus rocii aflate la o adâncime de aproape 1 m. Temelia poate fi

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

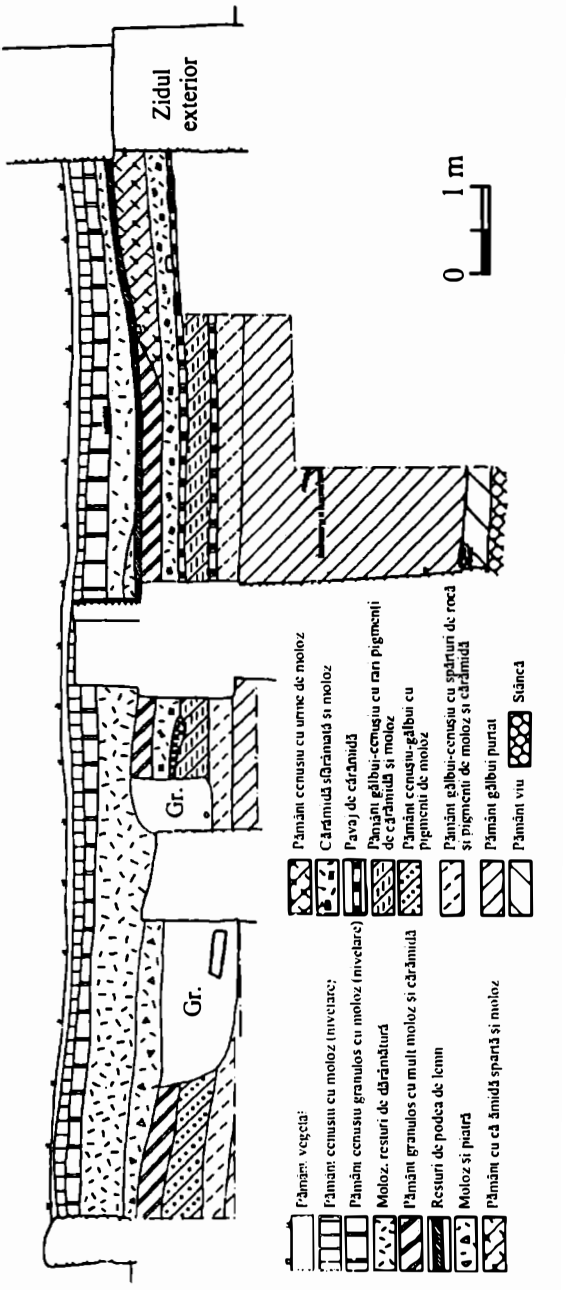

Fig. 6. Mănăstirea Pângăraţi. Profilul sudic al secţiunii 8.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

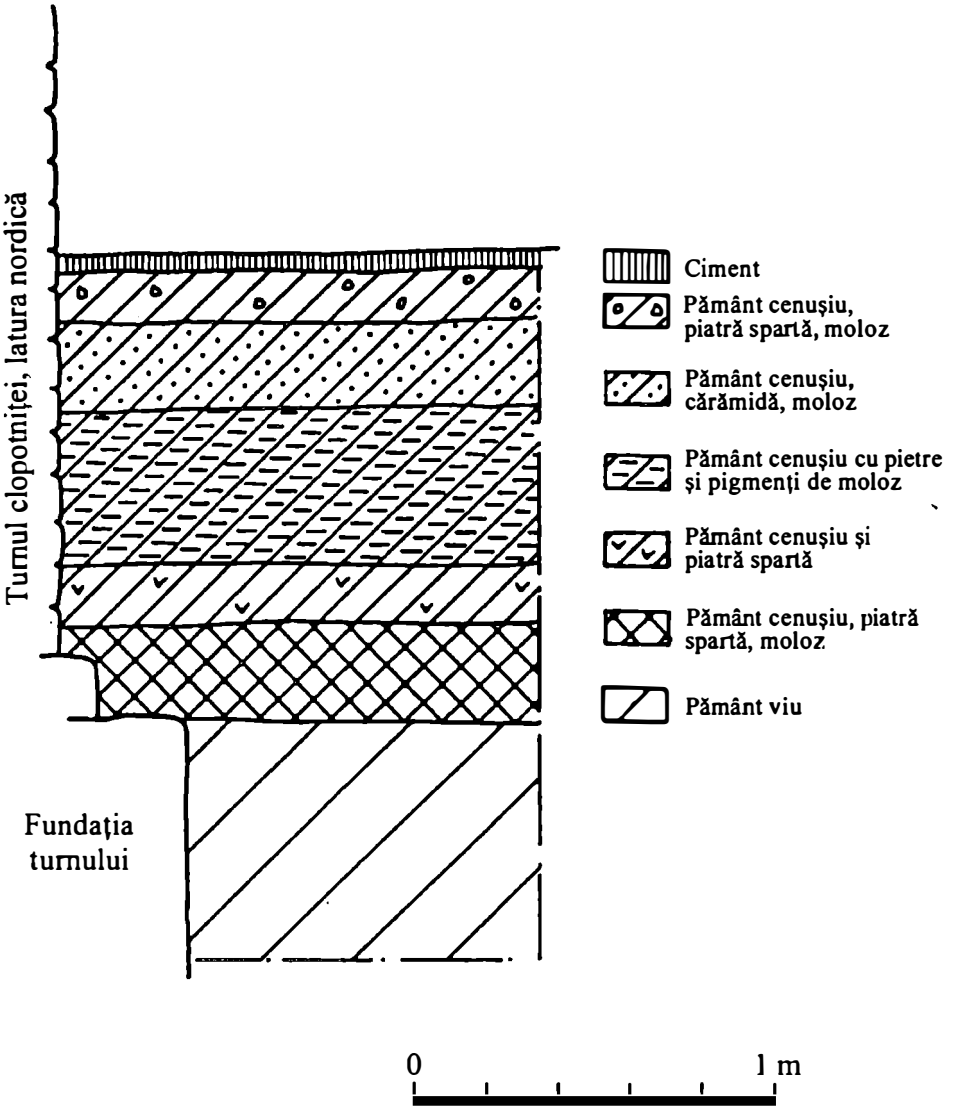

Fig. 7. Mănăstirea Pângăraţi. Profilul vestic al secţiunii 9.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

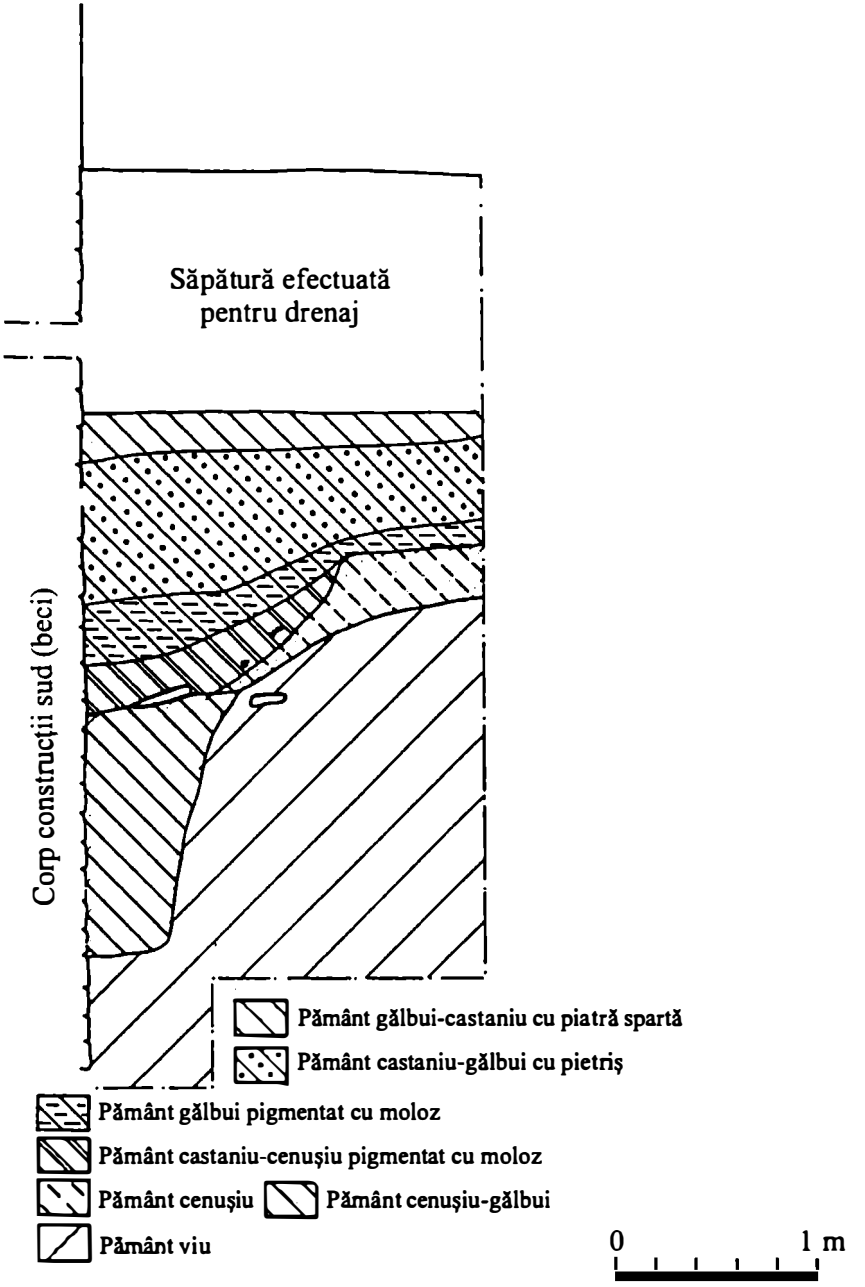

Fig. 8. Mănăstirea Pângăraţi. Profilul nordic al sondajului din săpătura de lângă corpul sudic de construcţii.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

datată în mod ipotetic în secolul al XIX-lea, aparţinând probabil unui cerdac ce va fi fost construit în acea perioadă.

Sondajele efectuate pe latura de nord a pivniţei aflată în partea de vest a corpului nordic de chilii şi observaţiile efectuate în această zonă arată că bolta de cărămidă, semicirculară pe arcuri dublouri, a fost refăcută pe fundaţii anterioare de piatră, probabil tot pe la mijlocul secolului al XIX-lea. Fisura profundă vizibilă în zidul exterior ajunge până la fundaţie. Fisurarea, pe întreaga înălţime, a zidurilor şi tendinţa de deplasare a colţului de nord-vest al clădirilor se datorează terenului, vecinătăţii imediate a râpei şi probabil faptului că ultima construcţie, care adăposteşte la subsol centrala termică, a fost ridicată pe umplutură, înglobând în interiorul ei fundaţiile unui fost turn existent aici, care au fost marcate în pardoseală.

Pe latura de vest a incintei s-a urmărit clarificarea problemelor legate de corpul de clădiri care a existat pe această latură până la mijlocul secolului nostru. După demolarea lor, suprafaţa respectivă a fost acoperită cu moloz, piatră, cărămidă şi pământ până la o cotă ce depăşeşte cu 0,50 – 1,40 m pe cea a zonei alăturate din incintă, fiind mărginită de un zid de sprijin. Săpăturile au adus date semnificative privind cronologia construcţiei.

Lângă zidul dinspre est al încăperii cercetate a clădirii săpătura s-a adâncit până la baza fundaţiei, la aproape -4,50 m sub actuala suprafaţă. Fundaţia zidului străbate straturi subţiri (0,25 – 0,30 m) cu urme de cenuşă şi cărbune, cu rare pietre de dimensiuni mici, suprapuse stâncii, sprijinindu-se pe roca naturală. Zidăria din piatră spartă legată cu mortar, având grosimea de circa 1 m, a fost ridicată aici, pe terenul care avea o pantă accentuată în vecinătatea râpei, concomitent cu aducerea de straturi de pământ de nivelare cu o grosime totală de peste 2,60 m. Pământul galben, provenit din coasta dealului alăturat, a fost depus în straturi succesive, întrerupte de rare urme de cărbune, cenuşă sau pigmenţi de cărămidă şi moloz. De la această cotă, ce corespunde şi cu actualul nivel de călcare de la exteriorul incintei, s-a început ridicarea deasupra nivelului solului a zidurilor, a căror lăţime este mai mare decât a părţii aflate mai jos, cu câţiva cm spre vest şi cu aproape 20 cm spre est şi care se păstrează pe o înălţime de circa 1 m. Un mic fragment de pahar de sticlă databil în secolul al XIX-lea, descoperit în partea inferioară a straturilor de nivelare depuse deasupra stâncii, ca şi numeroasele analogii în privinţa tehnicii şi modului de construcţie cu clădirile de la sud-est de turnul clopotniţă, permit datarea corpului de construcţii de pe latura vestică a ansamblului după 1850, în timpul egumenului Varnava. Se disting urmele a două pavaje succesive de cărămidă, din cel inferior păstrându-se praf şi spărtură de cărămidă, separate de pământ galben purtat amestecat cu spărtură de rocă; pavajul inferior era situat la circa 0,25 m deasupra cotei lăţirii zidului, cel de al doilea cu circa 0,30 m mai sus. Peste acest din urmă pavaj, în colţul unei încăperi, lângă zidul exterior, au fost găsite resturile bazei unei sobe, din cărămizi legate cu pământ, ocupând o suprafaţă rectangulară cu colţul teşit.

Într-o perioadă târzie, zidurile corpului de construcţii de pe latura de vest au fost complet refăcute, zidul exterior (de incintă) având grosimea de 1,20 m, iar cel dinspre interior, 0,85 m. În interiorul încăperii zidurile au parametrul din cărămizi de 27 x 13 x 7 cm, caracteristice perioadei de la sfârşitul secolului al XIX-lea, începutul secolului

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

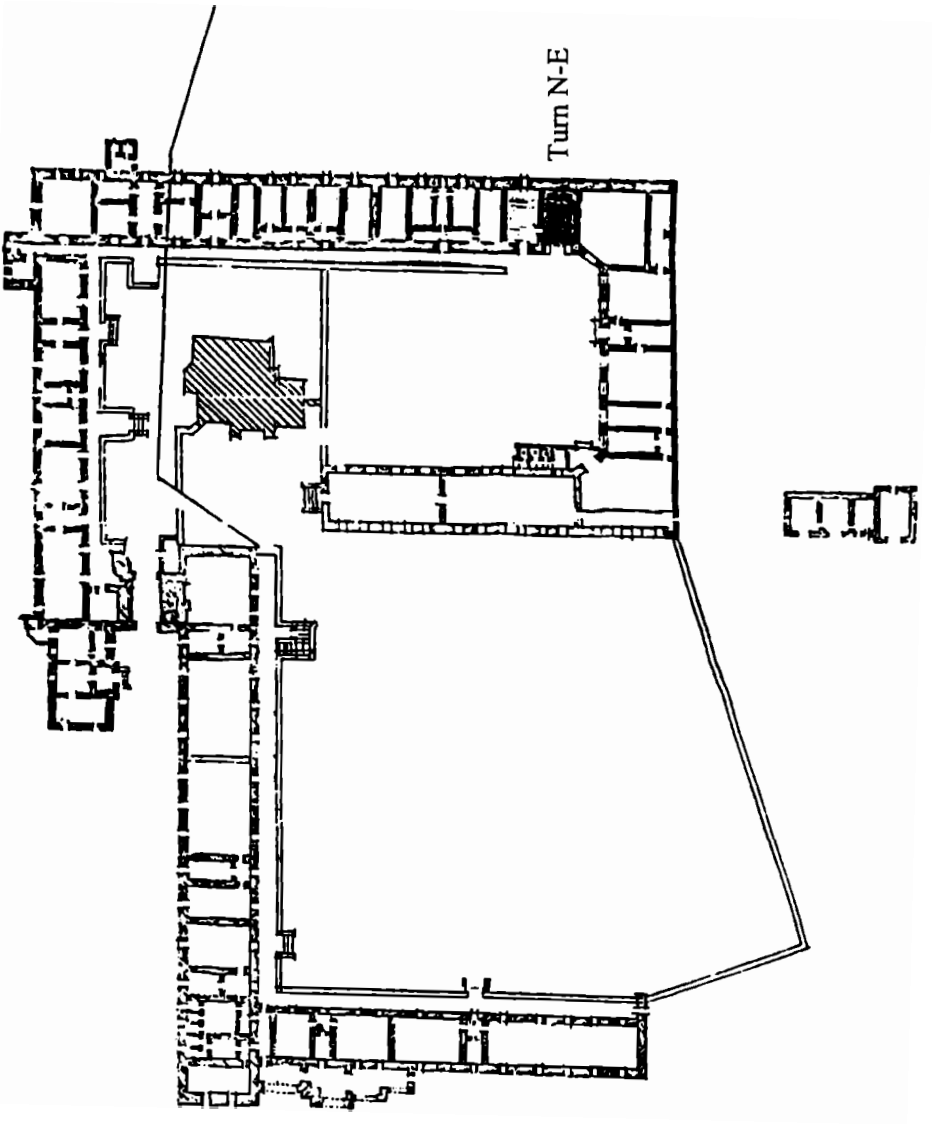

Fig. 9. Schiță de plan al ansamblului mănăstirii Pângărați din anul 1940.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

XX, când poate fi datată această refacere. Aceleiaşi etape îi corespund resturile unei podele din scânduri pe bâme dispuse nord-sud, peste un strat de pământ cu moloz şi spărtură de cărămidă. Deasupra se află straturi cu moloz, piatră şi cărămidă spartă, provenite de la demolarea construcţiei. Clădirea, ce apare în fotografii din al patrulea deceniu al secolului XX şi într-un plan din 1940[18], a fost demolată la începutul celei de a doua jumătăţi a secolului nostru. Traseul zidurilor se poate distinge la suprafaţa terenului cęea ce, împreună cu imaginile menţionate şi cu datele obţinute din săpătură, fac posibilă reconstituirea înfăţişării clădirii. Ea poate fi ipotetic identificată cu cea menţionată între cele ridicate la mijlocul secolului al XIX-lea: "...la vale de aceste chilii a făcut trapeză, cuhnie şi pitărie, dedeasubtul căreia a zidit trei beciuri"[19].

Se poate presupune că, înaintea ridicării, după 1850, a acestui corp, în zona de vest a ansamblului se vor fi aflat alte construcţii, situate puţin mai spre interiorul incintei. Indicii în acest sens sunt urmele de cărămidă, piatră (inclusiv pietre parţial cioplite de dimensiuni mai mari) şi mortar, descoperite la circa 7-6 m de biserică, în spaţiul îngust dintre cablurile şi conductele moderne, care au împiedicat adâncirea şi extinderea săpăturii pentru a clarifica semnificaţia acestor vestigii.

Adosate bisericii într-o perioadă târzie în vecinătatea casei scării, au fost descoperite fundaţiile şi resturile părţii inferioare a unui zid din piatră şi mortar care, la circa 4 m de biserică formează un unghi spre sud. Zidul compartimenta incinta la sfârşitul secolului al XIX-lea şi în primele decenii ale celui următor; el apare în unele fotografii[20].

Sondajele efectuate lângă turnul clopotniţă au permis observaţii privind raportul dintre turn şi corpul de construcţii de la sud-est de acesta. Turnul şi contrafortul oblic din colţul de nord-est au fundaţii lăţite cu 0,39 m, respectiv 0,60 m. Li s-a adosat, după ce contrafortul a fost în mare parte demantelat, construcţia cu două nivelurі de la est de turn. La o dată şi mai târzie a fost adăugată o porţiune, lată de peste 3 m, a clădirii respective, care depăşeşte latura de nord a turnului spre interiorul incintei; nivelul ei de construcţie se află la o cotă mult mai ridicată, fundaţia având o adâncime mai mică. În jurul turnului şi în dreptul intrării pe sub acesta, nivelul terenului a fost mult ridicat. Aici săpătura pentru amenajarea cu pat de beton a conductei pentru instalaţia termică a împiedicat observaţii precise. Un bloc de piatră din apropierea părţii inferioare a zidăriei turnului, în dreptul intrării, la sud-vest, a fost cioplit, faţa sa fiind adusă la verticală.

În săpăturile din partea de est a primei incinte nu s-au găsit urme ale vreunui zid în dreptul turnului de nord-est. Traseul vechii incinte pe latura estică rămâne de precizat, ţinându-se seama şi de rezultatele cercetărilor din 1992. În această zonă, roca se află la adâncimi destul de mici (-0,60 -0,70 m în partea de sud-est, -0,65 -0,80 m în cea de nord-est), observându-se şi porţiuni de stâncă mai ridicate.

(18) Corpul de clădiri figurează pe un plan care poartă data 1940, aflat în dosarul proiectului de restaurare, şi în fotografii din deceniul 3 sau 4 al secolului XX (vezi Ilarie Lupaşcu, *op. cit.*, p. 209, articol datat 6 septembrie 1933).

(19) V.G. Cădere, *op. cit.*, p. 510.

(20) G. Balş, *op. cit.*, p. 186 şi urm., fig. 217-218.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Fig. 10. Mănăstirea Pângăraţi – gravură din anul 1854 (după "Almanah de învăţătură şi petrecere", Iaşi, 1854).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Pentru determinarea traseului laturii sudice a primei incinte a mănăstirii a fost trasată o secţiune în dreptul turnului clopotniţă, la o distanţă de cca. 21 m de acesta şi la aproape 10 m de corpul de clădire alăturat. Pe întreaga lungime de 14 m a secţiunii, lângă profilul ei vestic, a fost descoperit un zid orientat nord-sud, din piatră legată cu mortar, cu fundaţii adânci de 0,70 m. Cu acestea se ţese un alt zid, gros de cca. 1,45 m, dispus perpendicular în direcţia turnului şi care nu mai continuă la est de primul. Nivelul de construcţie al acestor ziduri se află la partea superioară a unor straturi groase de peste 0,40 m aflate deasupra pământului viu. Zidul orientat nord-sud taie o temelie din piatră legată cu pământ, lată de 0,70 m aparţinând probabil primelor construcţii de pe acel loc. El a fost la rândul său distrus în extremitatea sa nordică de fundaţia construcţiei ridicată în primul sfert al secolului XX. Ce reprezentau aceste ziduri urmează a fi lămurit prin cercetări viitoare. Poziţia stratigrafică a nivelului de construcţie – la partea superioară a mai multor straturi care corespund unor etape din existenţa ansamblului, precum şi existenţa unei temelii anterioare, îngăduie presupunerea că resturile de ziduri menţionate vor fi aparţinut bisericii care a început să fie ridicată după 1850, edificiu din piatră, cu o lungime de peste 24 m, neterminat şi demolat ulterior.

Urmele laturii sudice a incintei iniţiale a mănăstirii au fost căutate şi în 1994. Secţiunea orientată nord-sud, la aproape 23 m est de clădirea de lângă turnul clopotniţă, ar fi putut intersecta un eventual zid de incintă aflat în dreptul acestuia. Din păcate, pe o mare parte a secţiunii, de peste 3,50 m, se află o groapă modernă ce pătrunde adânc în pământul viu, distrugând astfel toate urmele care vor fi existat acolo, tocmai în dreptul resturilor de zidăric legată cu pământ descoperite cu 12 m spre vest. La nord sau la sud de această groapă, unde pământul viu şi stânca naturală se află la adâncimi relativ mici, ajungând la -0,60 -0,80 m, nu au fost descoperite urme ale vreunei fundaţii sau zidării.

O serie de observaţii de interes au fost efectuate în săpătura executată de şantier pentru canalul de aerisire în vederea climinării umidităţii, pe o lăţime de 2 m în lungul laturii de est a corpului de clădire de la sud-est de clopotniţă. În această zonă s-a executat un sondaj, păstrându-se un profil transversal, până la talpa fundaţiei, la o distanţă de 3,50 m de foişorul care adăposteşte scara de acces la cerdac. S-a constatat că, în vederea construirii acestei clădiri, a fost folosită panta naturală, accentuată, a terenului, amenajat prin săparea unui taluz cu o înclinare foarte mare până aproape de cota tălpii fundaţiei viitoarei clădiri. După ridicarea acesteia, terenul a fost nivelat cu straturi de pământ de umplutură, până la cota actuală, faţă de care talpa fundaţiei se află la aproape 4,50 m. Nivelul inferior al clădirii apare ca pivniţă faţă de interiorul celei de a doua incinte, ridicându-se deasupra solului la exterior, spre vest, în faţa turnului clopotniţă. În cursul săpăturilor efectuate de şantier au fost descoperite, la 16 m sud de foişor, la o adâncime de 5 m, două morminte. La 1,50 m de peretele clădirii, un schelet de bărbat, cu o monedă din 1677 şi un altul, de femeie, aflat la o adâncime cu cca. 0,40 m mai mare. Poziţia acestor morminte, precum şi materialele din secolul al XIX-lea descoperite în straturile de nivelare, între care o monedă din anul 1817[21], arată că ridicarea întregului corp de clădiri alipit laturii de est a turnului datează din secolul al XIX-lea, ceea ce concordă şi cu unele particularităţi arhitecturale, cum sunt

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

a

b

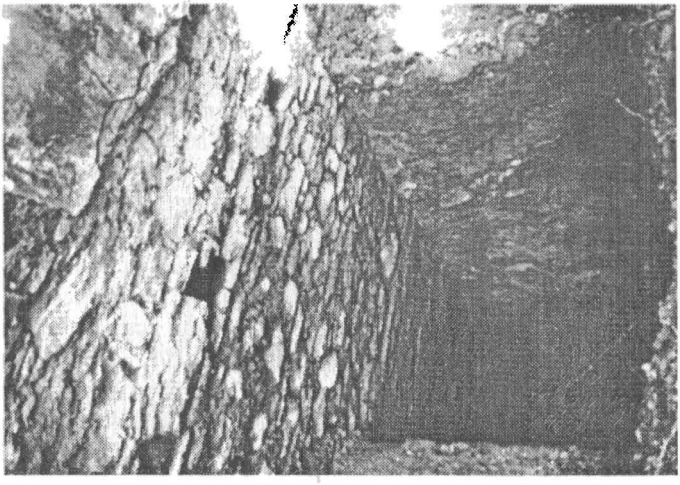

Fig. 11. a) Turnul clopotniță al mânăstirii Pângărați în septembrie 1994; b) casetă executată la S-E de clopotniță.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

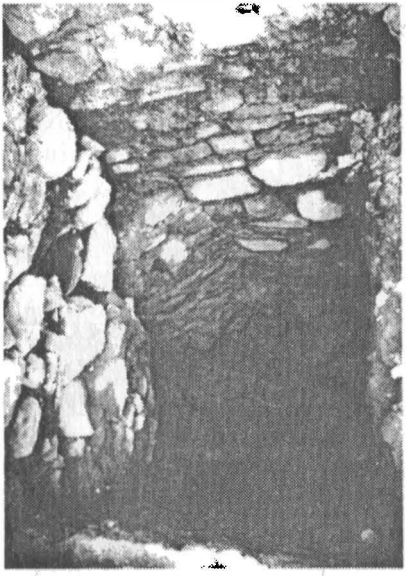

Fig. 12. Secţiunea nr. 9.

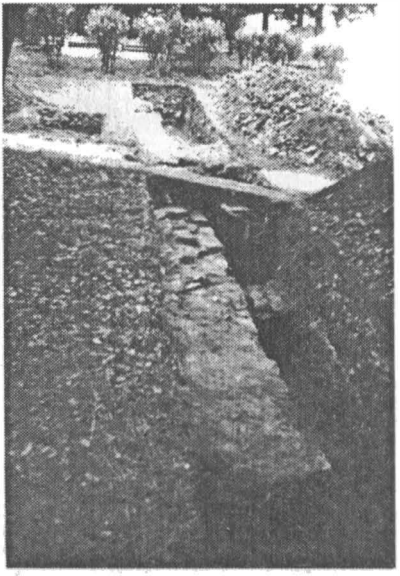

Fig. 13. Secţiunea nr. 6.

Fig. 14. Secţiunea nr. 4.

Fig. 15. Secţiunea nr. 5.

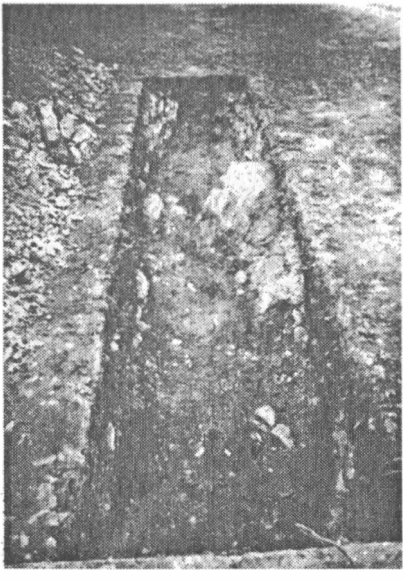

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Fig. 16. Secţiunea nr. 3.

Fig. 17. Secţiunea nr. 12.

Fig. 18. Secţiunea nr. 8.

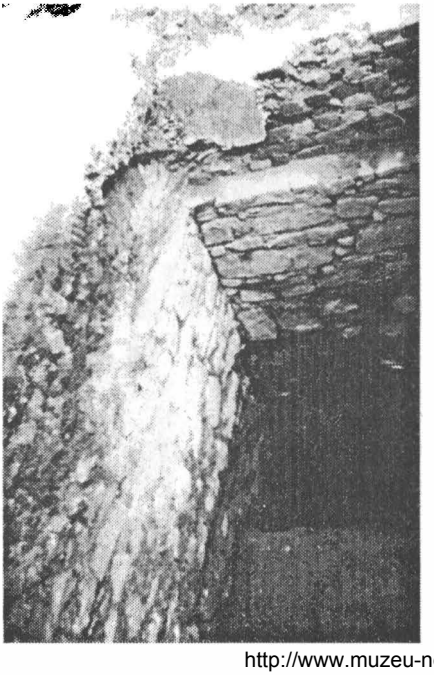

Fig. 19. Secţiunea nr. 8.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

arată că ridicarea întregului corp de clădiri alipit laturii de est a turnului datează din secolul al XIX-lea, ceea ce concordă şi cu unele particularităţi arhitecturale, cum sunt arcurile aplatizate din încăperile de la subsol. Aceasta corespunde menţiunilor din documente şi din descrierile de la mijlocul secolului al XIX-lea privind lucrările efectuate după 1850. La 2,50 m de colţul celor două corpuri ale clădirii au apărut două ziduri groase de 0,85 m, la o distanţă de 2,35 m unul de altul, închise de un alt zid la 2,50 m. Zidurile sunt ţesute cu cele ale pivniţei, fiind fundate la aceeaşi adâncime cu aceasta; ele adăposteau o scară de intrare în cerdac la care s-a renunţat, scară care figurează în planul din 1940. La 3,90 m de aceste ziduri se află alte două, groase tot de 0,85 m, la 2,50 m interval unul de altul. Ele au fost însă ridicate numai până la cca. 1,60 m deasupra tălpii fundaţiei (-4,70 m sub cota actuală a pardoselei cerdacului), renunţându-se la continuarea construirii lor; pe parament nu se observă mai sus urme ale încastrării zidăriei.

Săpăturile au permis constatarea modificărilor importante ale nivelurilor de călcare datorate lucrărilor din secolele XIX şi XX din incinta mănăstirii Pângăraţi. În zona dintre biserică şi laturile de nord şi de est ale primei incinte nivelul vechi era destul de apropiat de cel actual, iar în jurul bisericii el a fost coborât prin diferite lucrări moderne, încât corespunde celui iniţial. Nivelul terenului a fost mult ridicat pe latura de vest şi pe cea de sud, corespunzând funcţionării corpurilor de clădiri ridicate după 1850.

Materialele arheologice provenite din săpături au fost foarte puţine – fragmente ceramice şi de cahle de sobă moderne, descoperite în special în straturile de dărâmătură ce marchează demolarea corpului de clădiri de pe latura de vest şi în groapa de mari dimensiuni din secţiunea trasată spre est în incinta a doua.

Săpăturile din 1993 şi 1994 au putut completa informaţiile asupra evoluţiei ansamblului mănăstirii Pângăraţi. Datele arheologice, caracteristicile arhitecturale şi datele izvoarelor scrise indică succesiunea etapelor de construcţie. Biserica a fost ridicată de Alexandru Lăpuşneanu pe la 1560, pe locul probabil al unui lăcaş de lemn din secolul al XV-lea, dispărut. Clădirile de pe latura de nord şi turnul din partea de nord-est, împreună cu turnul clopotniţă, au putut fi construite, unele, poate încă din secolul al XVI-lea, altele, la mijlocul secolului al XVII-lea (1642), împreună cu unele construcţii de pe latura de vest ale căror urme nu sunt încă bine cunoscute. Unele transformări ale bisericii sunt legate de ridicarea turnului scării în secolul al XVII-lea şi de amenajarea paraclisului de la nivelul inferior la sfârşitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea. Cele mai numeroase transformări care au modificat înfăţişarea ansamblului s-au efectuat între 1850-1859, în timpul egumenului Varnava – ridicarea corpurilor de construcţii de la sud-est de turnul clopotniţă, a corpului de construcţii de pe latura de vest, ridicarea părţii superioare a clopotniţei, înălţarea nivelului zidului de incintă de pe latura de nord şi ridicarea noului zid de pe latura de est etc. Alte transformări au avut loc în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea şi la începutul secolului XX – adăugarea pridvorului de pe latura de nord a bisericii,

înaintea începerii cercetărilor arheologice din august 1993 şi după încheierea acestora se datoresc bunăvoinţei P.C. protosinghel Luca Diaconu.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

compartimentarea incintei, prin ziduri adosate acesteia, iar ulterior transformarea clădirilor de pe latura de vest şi apoi ridicarea construcţiei din partea de sud-est a primei incinte. În a doua jumătate a secolului nostru au intervenit numeroase transformări interioare, amenajarea construcţiei din colţul de nord-vest şi demolarea clădirilor de pe latura vestică. Problema traseului laturilor de sud şi est ale incintei iniţiale este dificil de clarificat datorită numeroaselor transformări moderne.

DONNÉES ARCHÉOLOGIQUES ET HISTORIQUES CONCERNANT LE MONASTÈRE DE PÂNGĂRAŢI

Résumé

Selon les documents et les témoignages des autres sources écrites, le monastère de Pângăraţi (dép. de Neamţ) a été fondé par le prince de Moldavie Alexandru Lăpuşneanu vers 1560, sur le lieu d'une église en bois du XVe siècle. Differents bâtiments ont été construits en 1642 et en 1850-1859, l'ensemble subissant de nombreuses transformations.

Des fouilles archéologiques occasionnées par les travaux de restauration, continuant celles commencées en 1992 par le regreté Ştefan Scorţanu, ont été effectuées en 1993 et 1994.

Des observations, difficiles à faire en raison des nombreuses interventions modernes, permettent de considérer que l'église – remarquable par les deux niveaux superposées – représente l'édifice bâti par Alexandru Lăpuşneanu, avec des tranformations subies au XVIIe et au XIXe siècle.

Les fondations du corps nord de bâtiments, limité vers l'extérieur par le mur d'enceinte, sont errigées directement sur la roche, représentant les premieres constructions sur cet emplacement, qui peuvent dater de la premiere motié du XVIe siècle ou du milieu du XVIIe siècle. La cave de la partie ouest de ce corps a les voûtes refaites probablement au XIXe siècle sur des fondations antérieures. Tout le corps a subi des transformations au XIXe et au XXe siècle. Le mur d'enceinte du côté nord, dans sa partie inférieure, est contemporain à la tour de nord-est. À l'est de cette tour et sur la côté est, le mur existant d'enceinte date du XIXe siècle.

Sur la côté ouest, on a constaté l'existence des couches de terre, épaisses de plusieurs métres, deposées simultanément à la construction dans cette zône, où le terrain avait une pente trés accentuée, des murs d'un corps de contruction errigé après 1850. Sa partie superieure a été refaite à la fin du XIXe – début du XXe siècle, et le corps démoli à la moitié du siècle actuel. D'une période antérieure datent des traces de mur découvertes à l'est du corp mentionné .

Les grands corps de constructions adossés vers sud-est à la tour du clocher (qui date des premières étapes de l'ensemble), ont été bâtîs après 1850; dans ce but fut aménagée la pente naturelle du terrain, nivellé à la fin des travaux.

Des traces de muraille et aussi les fondations appartenant probablement à une grande chapelle dont la construction a commencé apres 1850, inachevée et démolie apres 1872, ont été découvertes dans la deuxième enciente, de sud.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Grâce aux fouilles, l'évolution de l'ensemble architectural du monastère de Pângăraţi peut être mieux connue.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Monastère de Pângăraţi. Plan d'ensemble des sondages archéologiques de 1993 et 1994.

Fig. 2. Monastère de Pângăraţi. Coupe stratigraphique de la paroi sud du sondage 1.

Fig. 3. Monastère de Pângăraţi. Coupe stratigraphique de la paroi ouest du sondage 3.

Fig. 4. Monastère de Pângăraţi. Coupe stratigraphique de la paroi ouest du sondage 6.

Fig. 5. Monastère de Pângăraţi. Coupe stratigraphique de la paroi est du sondage 7.

Fig. 6. Monastère de Pângăraţi. Coupe stratigraphique de la paroi ouest du sondage 8.

Fig. 7. Monastère de Pângăraţi. Coupe stratigraphique de la paroi ouest du sondage 9.

Fig. 8. Monastère de Pângăraţi. Coupe stratigraphique de la paroi nord du sondage emplacé dans la zone de l'excavation, effectuée le long du corps sud de la construction.

Fig. 9. Esquisse de plan de l'ensemble du monastère de Pângăraţi (1940).

Fig. 10. Monastère de Pângăraţi. Gravure de 1854 (reproduite d'après *Almanah de învăţătură şi petrecere*, Iaşi, 1854).

Fig. 11. La tour du clocher du monastère de Pângăraţi en septembre 1994.

Fig. 12. Section no. 9.

Fig. 13. Section no. 6.

Fig. 14. Section no. 4.

Fig. 15. Section no. 5.

Fig. 16. Section no. 3.

Fig. 17. Section no. 12.

Fig. 18. Section no. 8.

Fig. 19. Section no. 8.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

SONDAJUL ARHEOLOGIC DE LA CORNI-STRÂMBI, COMUNA BODEȘTI, JUD. NEAMȚ

de Ioan Vatamanu,
Elena Ciubotaru și Ștefan Scorțanu

În ultimele trei decenii, satul medieval românesc a ocupat un loc important pentru cercetarea arheologică[1], în mod deosebit pentru Moldova, unde preocupările anterioare au avut ca problematică, în primul rând, geneza orașului medieval.

Cercetarea așezărilor rurale, abordată mai intens abia după anul 1965, odată cu declanșarea săpăturilor întreprinse la Udești-Suceava și Hudum-Bo'oșani, chiar dacă nu a dat răspuns la toate semnele de întrebare privind evoluția vieții de acum câteva secole[2], a permis adunarea unei cantități mari de materiale și informații care necesită a fi valorificate.

Pe această linie se cuvin a fi semnalate și cercetările de suprafață întreprinse în ultimii ani în bazinele Bistriței și a Moldovei de pe teritoriul județului Neamț, care au dus la identificarea a numeroase urme de locuire medievală.

Astfel, în anii 1984-1985 s-au efectuat periegheze în zona cuprinsă între bazinul Cracăului (afluent pe stânga al Bistriței) și Valea Moldovei, zonă brăzdată de pâraie ce sapă adânc dealurile piemontane spre est, la sud de culmea Corni (înaltă de 583 m) care separă Depresiunea Neamț de Depresiunea Cracău-Bistrița[3].

Perieghezele au semnalat la sud de satul Corni, comuna Bodești, intense urme de locuire pe valea Zahornei, între pâraiele Arinilor și Plopului[4], care vin să confirme tradiția locală, potrivit căreia, aici a existat satul Strâmbi, ce s-a retras ulterior într-o zonă mai înaltă, sub pădurea de pe culmea Corni, contopindu-se cu satul care exista deja aici.

Urmele de locuire descoperite la suprafață au fost atribuite, inițial, lăcașului de cult al satului dispărut, al cărui catapeteasmă se găsește acum în biserica din satul Bordea[5]

(1) Mircea D. Matei, Emil Emandi, *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare, (secolele XI-XVII)*, București, 1982, p. 17.
(2) *Ibidem*, p. 18.
(3) Al. Roșu, *Geografia fizică a României*, București, p. 371.
(4) Cercetări de suprafață efectuate de E. Ciubotaru; materialele se află la MIPN.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

– construită din lemn în anul 1767[6].

În sprijinul urmelor arheologice stau și documentele ce se referă la zonă, prima atestare a satului Strâmbi datând din anul 1428, aprilie 2, când Alexandru cel Bun întărește panului Dragomir, pentru slujbă dreaptă și credincioasă, satele: "Corni și Strâmbi pe Cracău și un loc de pustie în același hotar să-și întemeieze sat"[7]. Documentul redă apoi hotarele acestui loc[8], care cuprindeau o suprafață de peste 600 ha.

Satul Strâmbi reapare în documente pe vremea lui Petru Șchiopul, care la 2 aprilie 1579 întărea vânzarea acestui sat lui Iuga jitnicer, de către Marica, fiica lui Drăghici vistier, nepoata lui Stârcea, strănepoata lui Drăgoiu, răsstrănepoata lui Dragomir[9]. Așadar, din anul 1428 și până în anul 1579, satul a fost stăpânit de familia panului Dragomir. Șase ani mai târziu, adică în 1585, același domn întărea vânzarea satului Strâmbi stolnicului Gligorie Cocorea[10].

Până la începutul secolului al XIX-lea nu mai găsim moșia Strâmbi decât la 1815, iunie 18, când era proprietatea lui Vasile Stamati biv-vel stolnic, căruia îi revenise printr-un schimb făcut cu treti postelnicul Iordache Vârnav[11]. La această dată, moșia este vândută lui Dimitrie Ghica agă, care devine stăpânul ei la 25 august 1816, după publicația vânzării pentru executarea dreptului de protimisis al răzeșilor de pe moșiile Negoești, Totoești, Borcești și Uscați, a rudelor vânzătorului și a preoților și fruntașilor satului Strâmbi.

Procesul de retragere a satului Strâmbi spre nord și contopirea lui ulterioară cu satul Corni (așezat unul față de celălalt la numai 800-900 m), rezultă și din denumirea sub care apare în 1832, de Strâmbi-Corni[12]. La această dată satul cuprindea 91 de locuitori, iar moșia aparținea căminăresei Maria Calina.

Ultimii locuitori ai satului Strâmbi se pare că s-au retras în jurul lăcașului de cult din satul Bordea, unde s-a dus și catapeteasma, iar proprietarul moșiei își părăsea curtea în jurul anului 1900, ridicându-și alta la ieșirea din satul Corni, spre Bodești[13].

Ținându-se seama de toate dovezile despre existența acestui sat, s-a trecut la sondarea zonei celei mai interesante prin trasarea unei secțiuni (S_1) de 25 x 2 m, pe direcția est-vest. La adâncimea de 0,65 m au apărut aglomerări de cărămizi care prin poziția lor marcau fragmente de zid căzut. La 4,5 m de capătul vestic al secțiunii a apărut temelia unui zid de piatră slab prelucrată și prinsă cu mortar, având lățimea de 0,60 m și înălțimea între 0,80 – 0,85 m.

(5) O.P.C.N. Neamț are în evidență catapeteasma din satul Bordea ca anterioară lăcașului de cult de la sfârșitul secolului al XVIII-lea.
(6) C. Matasă, *Călăuza județului Neamț*, 1929, p. 183.
(7) *DIR*, A, Moldova, sec. XIV-XV, Editura Academiei, București, 1954, p. 62-63.
(8) Hotarele începeau din Soci, se întindeau pe dealul Holm, treceau peste pârâul Zahorna până pe Cracău, apoi pe Cracău în sus până la hotarul Bârleștilor.
(9) *DIR*, vol. III, A, Moldova, sec. XVI, Editura Academiei, București, 1951, p. 105-106.
(10) *Ibidem*, p. 272-273.
(11) Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. XIX, Iași, 1899, p. 459-475.
(12) Copie după "Tabla așezării birului din ținutul Neamțului în 1832", din Condica originală de la Arhivele Statului din Iași, p. 144-145 (se află la biblioteca MIPN).
(13) Informații primite de la sătenii din Corni.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Pe linia zidului, la aproximativ 9 m a apărut o temelie ce se orienta spre sud, fapt ce a determinat trasarea altei secţiuni (SII), perpendiculară pe prima.

Prin trasarea secţiunii SIII cu dimensiunile de 10,50 x 2 m şi a casetelor A, B, C şi D cu dimensiunile de 2 x 2 m, s-a descoperit întreaga temelie a unei construcţii, care însă era dezafectată în proporţie de circa 80%. Construcţia, care pare să fi fost un conac, era formată dintr-o sală cu lungimea de 13,50 m şi lăţimea de 3,60 m, în care se intra din cerdac. Patru încăperi erau dispuse două câte două pe părţile laterale ale sălii. Două dintre ele sunt mai mici şi două mai mari, iar dimensiunile diferă la toate.

Prelungirea secţiunii SIII cu 11,50 m de limita sudică a conacului a surprins un fragment de temelie lată de 0,60 m, din piatră (şist mărnos) legată cu argilă gălbuie, bine bătută.

S-a mai trasat o secţiunea SIV pe direcţia nord-sud de la limita sudică a cerdacului şi a fost surprins un alt segment de temelie, dispus în aceeaşi direcţie cu primul. Acest lucru a impus trasarea casetei E cu dimensiunile de 2 x 2 m, care a condus la descoperirea colţului altei construcţii. La aproximativ 5,50 m de la partea sudică a casetei E se profilează o temelie orientată spre est, cu lăţimea tot de 0,60 m. Accasta a fost decopertată numai pe suprafaţa secţiunii (0,50 m), neputându-se urmări conturul întregii construcţii din motive financiare.

Secţiunile trasate între cele două construcţii (SIII – prelungire şi SIV) au scos la lumină peste 90% din materialele ce aparţin construcţiei mai vechi, notată în plan L_2 şi datată în secolele XVI-XVII, dar şi celei mai noi, notată în plan L_1 şi datată în secolele XVIII-XIX[14].

Materialele arheologice constau în: ceramică, sticlă, obiecte de metal.

Ceramica este lucrată cu roata rapidă, din pastă ce are în compoziţie nisip cu bobul mijlociu, arsă în majoritatea cazurilor la roşu-cărămiziu şi, în cantitate destul de mică, arsă reducător. Fragmentele recuperate aparţin ceramicii locale de uz comun, nesmălţuită şi smălţuită[15] şi indică: oala-borcan, oala fără toartă, castronul, căniţa, strachina, oala scundă fără toartă, farfuria, cana, cupa, ulcica, ulciorul, sfeşnicul.

Oala borcan (fig. 2/2-4) are buza simplă, destul de înaltă, dreaptă sau uşor trasă spre exterior şi cu o mică albiere în interior. La baza buzelor se află câte o canelură slabă ca decor sau câteva benzi de linii incizate orizontal.

Oalele cu toartă au buza relativ înaltă, dreaptă sau uşor evazată, cu aceeaşi grosime

(14) Datarea locuinţei L2 s-a făcut pe baza materialelor arheologice încadrate în secolele XVI-XVII doar pe criteriul tipologic, în lipsa unor observaţii stratigrafice, iar a locuinţei L1, pe baza analogiei cu alte construcţii civile ale căror puţine resturi ni s-au mai păstrat (Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, Bucureşti, 1982, p. 400-401; 462; fig. 294; Corina Nicolescu, *Case, conace şi palate vechi româneşti*, Bucureşti, 1979, p. 30), fiind în cea mai mare parte repetarea fidelă a arhitecturii civile româneşti chiar de la începuturile statului feudal de sine stătător (Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, Ioan Vatamanu, *Cercetările de la Netezi, judeţul Neamţ*, în CA, V, 1982, p. 88; Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, Ioan Vatamanu, Ştefan Scorţanu, *Ansamblul reşedinţei feudale de la Giuleşti, judeţul Suceava*, în CA, VI, 1983, p. 88).

(15) Elena Busuioc, *Ceramica de uz comun nesmălţuită din Moldova (secolul al XIV-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, Bucureşti, 1975, p. 75.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

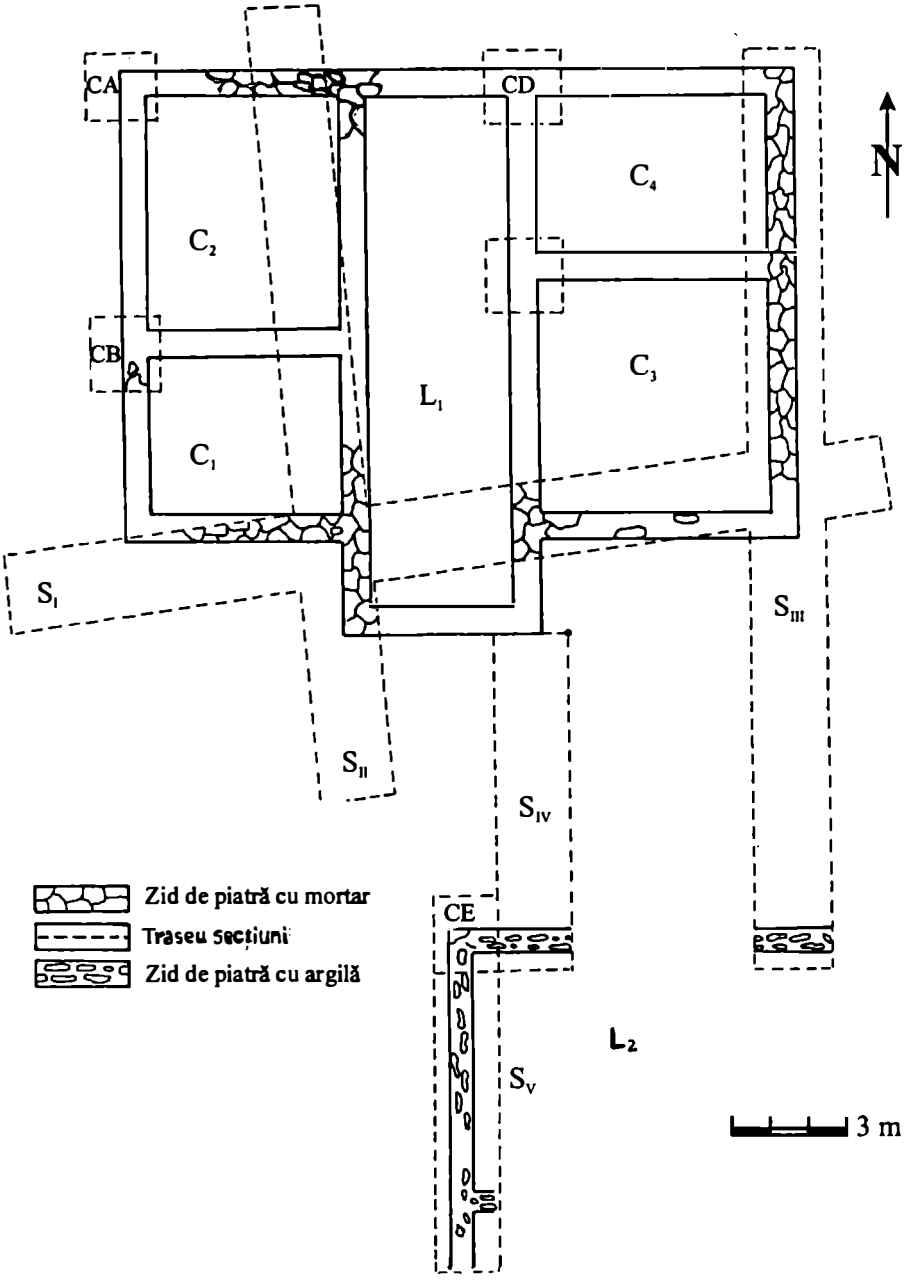

Fig. 1. Strâmbi – 1986; planul săpăturilor.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

ca restul vasului. Limita inferioară a buzelor este marcată la exterior de o canelură şi tot la exterior pe mijlocul buzei se află o muchie bine reliefată. Toarta este lată de 3 cm şi groasă de 0,5-0,7 cm, fiind prinsă cu un capăt pe marginea buzei şi cu celălalt de umărul vasului. Corpul acestuia este mai mult sau mai puţin bombat. Ca decor au linii incizate orizontal (fig. 2/5, 7; fig. 4/4).

Ulcica se aseamănă în general cu oala cu toartă, numai că are dimensiunile mai mici (fig. 3/2; fig. 4/6). Fragmentul de la fig. 3/4 aparţine unei ulcele de culoare cenuşie, având ca decor linii orizontale adânc incizate.

Cupa (fig. 3/5, 7) are fundul bine profilat şi pare să aibă diametrul bazei mai mic decât cel al gurii. Primul fragment este destul de corodat dar totuşi se mai observă că a avut o tortiţă prinsă cu unul din capete chiar la baza vasului, ceea ce înseamnă că putea să aibă şi alte întrebuinţări. Nu prezintă nici un fel de decor.

Castroanele (fig. 2/6; fig. 3/1, 6, 9-10) au mărimi diferite, înălţimea între 6-10 cm şi diametrul bazei mai mic decât al gurii. O canelură accentuată la exterior marchează baza inferioară a buzei care se trage spre exterior, apoi se retrage drept în sus, locul fiind marcat de o muchie tot pe exteriorul vasului (fig. 3/6). Celelalte castroane au la exterior o muchie ce marchează locul de unde începe buza vasului, adesea evazată şi lăţită la partea superioară. Unele castroane au câte un mâner ceea ce înseamnă că puteau avea şi altă utilitate – de capac, spre exemplu. Singurul motiv decorativ, acolo unde există, constă în câte un registru de linii incizate orizontal pe partea superioară a buzei.

Strachina de la fig. 3/8 aparţine unui tip de dimensiuni mici. Buza este mică, trasă uşor în interior, formând la partea inferioară un mic prag în afară. Acesta este şi singurul decor al vasului. Pare să fi avut fundul plat.

Farfuria (fig. 3/3) aparţine ceramicii arsă reducător. Are înălţimea de 6 cm, diametrul bazei de 12 cm, iar al gurii de 25,5 cm. Buza este trasă mult în afară şi se lăţeşte la marginea superioară. Corpul, deşi este scund, se arcuieşte spre fundul plat.

Cratiţa cu trei picioare (fig. 4/2-3, 8) este reprezentată prin două fragmente şi un mâner. Picioarele sunt de înălţimi diferite: 4,5 cm şi 6 cm, iar mânerul este sub formă de tub.

Ulciorul (fig. 4/7) face parte din grupa ceramicii smălţuite. Este colorat cu verde, are gura cilindrică, strâmtă, cu diametrul de 4 cm. Buza este înaltă, dreaptă, marginea rotunjită iar baza este marcată de o nervură pe care este prinsă toarta.

Sfeşnicul smălţuit cu verde (fig. 4/1) are înălţimea de 4 cm, iar fragmentul de la fig. 4/5 este nesmălţuit.

Pe lângă aceste tipuri de piese există numeroase fragmente atipice.

Ceramica descoperită la Strâmbi, îndeosebi pe cuprinsul celui mai vechi complex, are analogii apropiate în ceramica ce provine din aşezările rurale de la Măleşti[16], Negoeşti[17], Băiceni[18], Lunca-Dorohoi[19] etc. şi în mediul urban la: Piatra-Neamţ[20],

(16) Rodica Popovici, *Cercetări arheologice în aşezarea rurală medievală Măleşti (secolele XIV-XVII)*, în *Arh. Mold.*, XI, 1987, p. 181, 185, fig. 8/2, 9; 9/14-17.

(17) Idem, *Aşezarea rurală Negoeşti (secolele XV-XVII). Rezultatele cercetărilor arheologice din anii 1972-1977*, în *MemAntiq*, IX-XI, 1985, p. 266-267, fig. 3/2; 4/2, 6.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

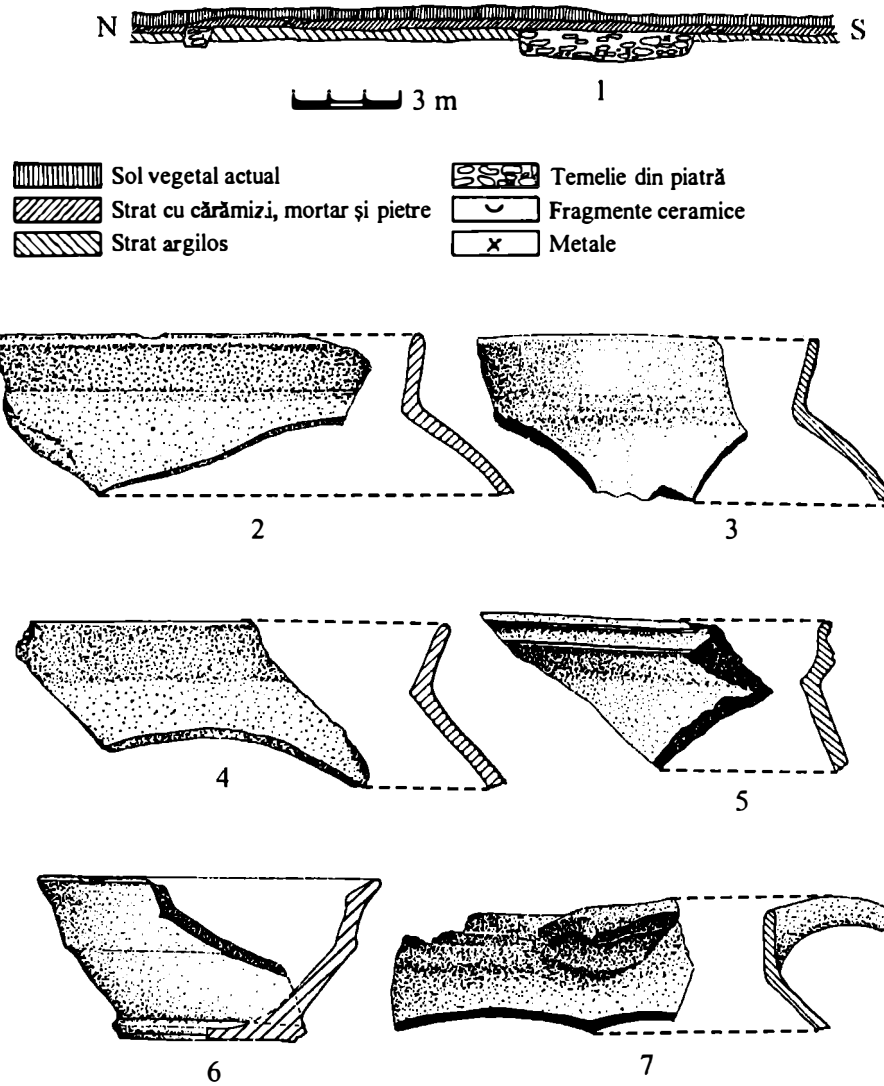

Fig. 2. Profilul secţiunii S_{II} (1), fragmente ceramice de la oale-borcan (2-4), oale cu toartă (5, 7) şi castron (6).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

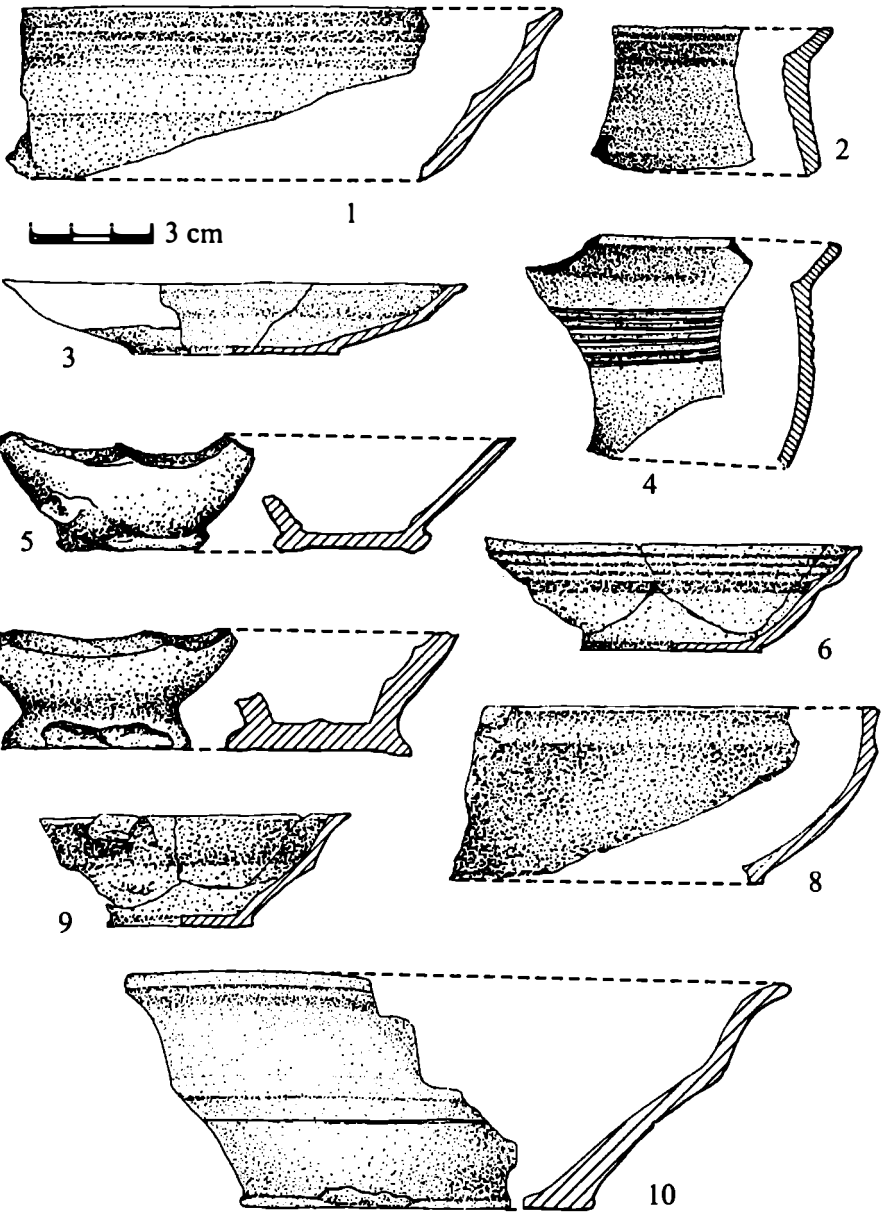

Fig. 3. Fragmente ceramice de la castroane (1, 6, 9-10), ulcele (2, 4), cupe (5, 7), strachină (8) şi farfurie (3).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

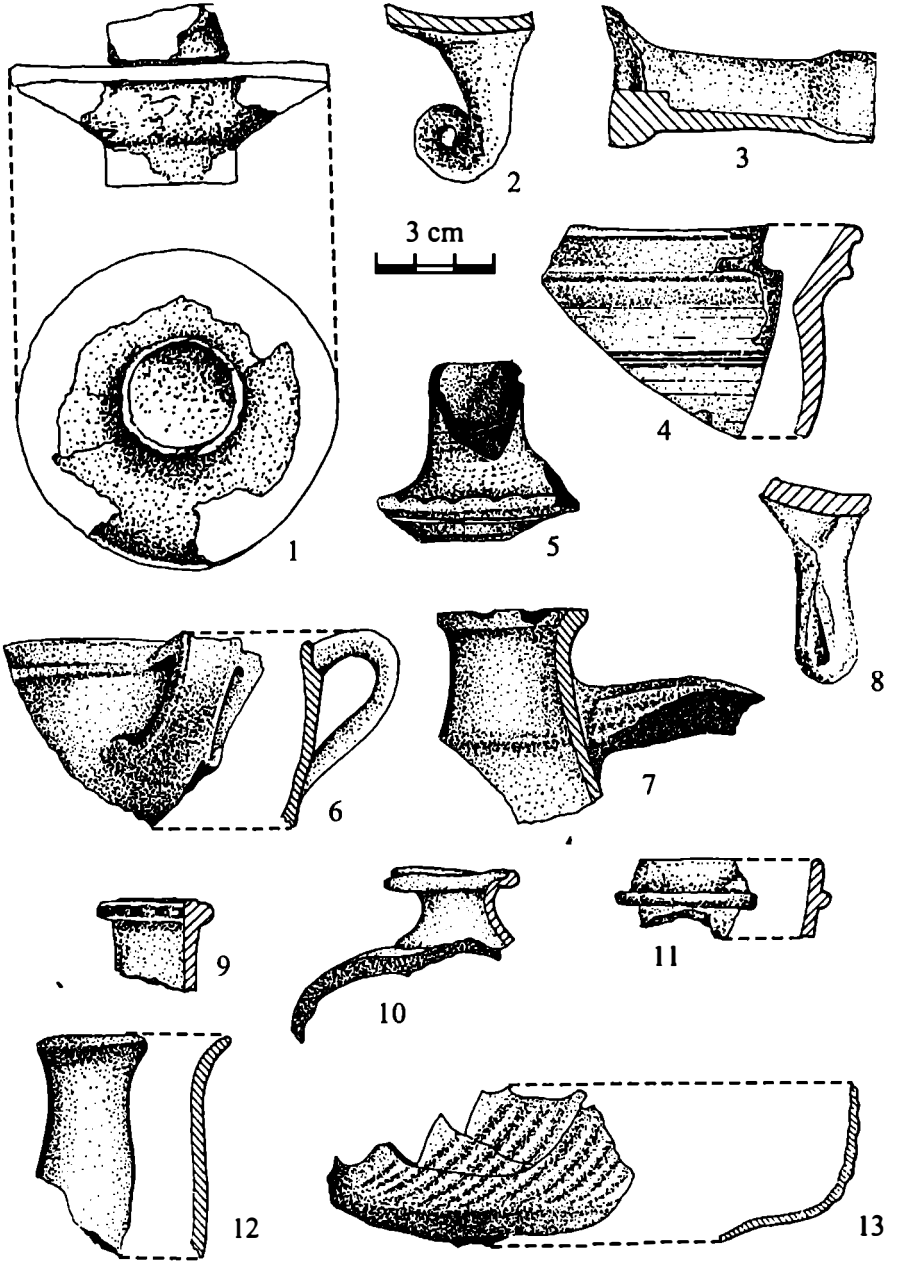

Fig. 4. Fragmente de la sfeşnice (1, 5), cratiţe cu trei picioare (2-3, 8), oală cu toartă (4), ulcică (6), ulcior (7) şi vase de sticlă (9-13).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Baia[21], Suceava[22], Iaşi[23] şi încă în multe alte aşezări de pe teritoriul Moldovei. Poate fi datată în secolele XVI-XVII.

La Strâmbi s-au descoperit şi fragmente de sticlă ce aparţin unor recipiente de uz casnic, de culoare verzuie, cu gâtul scurt şi gura întărită la exterior cu un guler lipit neuniform (fig. 4/9-13). Obiecte asemănătoare s-au descoperit la Curtea Domnească de la Iaşi[24].

Construirea locuinţelor şi viaţa cotidiană au impus şi folosirea obiectelor de metal: cuţite, furculiţe, cuie, piroane, scoabe, închizători şi altele – toate din fier.

Cuţitele (fig. 5/1-2) au mânerul în formă de lamă sau peduncul, prevăzut cu plăsele de os, prinse în nituri de cupru. Furculiţele (fig. 5/3-5) se diferenţiază doar după numărul braţelor şi tipul de mânere.

Cuiele şi piroanele, cu floarea rotunjită şi secţiunea dreptunghiulară, au mărimi diferite (fig. 5/6-9).

Scoabele au secţiunea dreptunghiulară şi forma de L (fig. 5/10-11).

Alături de acestea au mai fost descoperite: un rătez (fig. 5/12), un suvac (fig. 5/13) şi un amnar în forma literei B (fig. 5/14).

Obiectele de metal descrise mai sus îşi găsesc asemănări la: Baia[25], Iaşi[26], Suceava[27], Piatra-Neamţ[28], Vornicenii Mari[29], Traian-Zăneşti[30], Măleşti[31] şi alte localităţi

(18) Idem, *Cercetări arheologice în aşezarea din secolele XIV-XV de la Băiceni (judeţul Iaşi)*, în *Arh. Mold.*, VIII, 1975, p. 302-304, fig. 5/2, 6; 9/2.

(19) Dan Gh. Teodor, Eugenia Neamţu şi Victor Spinei, *Cercetări arheologice la Lunca-Dorohoi*, în *Arh. Mold.*, VI, 1969, p. 205.

(20) C. Matasă, *Şantierul arheologic Piatra-Neamţ*, în *SCIV*, VI, 3-4, 1955, p. 830, 833; fig. 9/1; 10/23, 35, 56.

(21) Eugenia Neamţu, Vasile Neamţu, Stela Cheptea, *Oraşul medieval Baia în secolele XIV-XVII. Cercetările arheologice din anii 1967-1976*, I, Iaşi, 1980, p. 123-126, fig. 85/2, 5, 6, 9-11; 86/7, 9; 89/6, 9. Idem, *Oraşul medieval Baia în secolele XIV-XVII. Cercetările arheologice din anii 1977-1980*, II, Iaşi, 1984, p. 277-228, fig. 100/1-5.

(22) Elena Busuioc, *op. cit.*, p. 64-67, fig. 55/2; 60/1-2.

(23) Alexandru Andronic şi Eugenia Neamţu, *Cercetări arheologice pe teritoriul oraşului Iaşi în anii 1956-1960*, în *Arh. Mold.*, II-III, 1964, p. 417-427, fig. 7/1,7; 8/1, 4, 6; 13/2-3; Alexandru Andronic, Eugenia Neamţu şi Marin Dinu, *Săpăturile arheologice de la Curtea Domnească din Iaşi*, în *Arh. Mold.*, V, 1967, p. 218-219, fig. 28/1, 5, 9-10; p. 226-228, fig. 32/2, 4.

(24) Al. Andronic, Eugenia Neamţu şi M. Dinu, *op. cit.*, p. 265, fig. 68.

(25) Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.*, I, p. 54, 56-57, 61-62, 64-65, fig. 21/11-16; 24/7-8, 11; 31/3, 5-6; 33/2-3; 34/1-3; Idem, *op. cit.*, II, p. 65, 71, 73, 87; fig. 21/1, 5, 7, 10; 21/3, 8; 23/10; 32/1-2, 6.

(26) Al. Andronic, E. Neamţu şi M. Dinu, *op. cit.*, p. 263, fig. 67/4-6, 10, 13.

(27) B. Mitrea, Gh. Diaconu, M. Matei, Al. Alexandrescu, N. Constantinescu, T. Martinovici, Corina Nicolescu şi Şt. Olteanu, *Şantierul arheologic Suceava – Cetatea Neamţului*, în *SCIV*, 3-4, 1955, p. 796, fig. 37.

(28) C. Matasă, *op. cit.*, în *SCIV*, 3-4, 1955, p. 835, fig. 17/2.

(29) M.D. Matei, Emil Emandi, *op. cit.*, p. 114, fig. 9/12; 35/11.

(30) Gh. Bichir, *Urme de locuire feudală la Traian-Zăneşti*, în *SCIV*, 18, 2, 1967, p. 321.

(31) Rodica Popovici, *op. cit.*, în *Arh. Mold.*, XI, 1987, p. 172-174, fig. 3/3-11.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

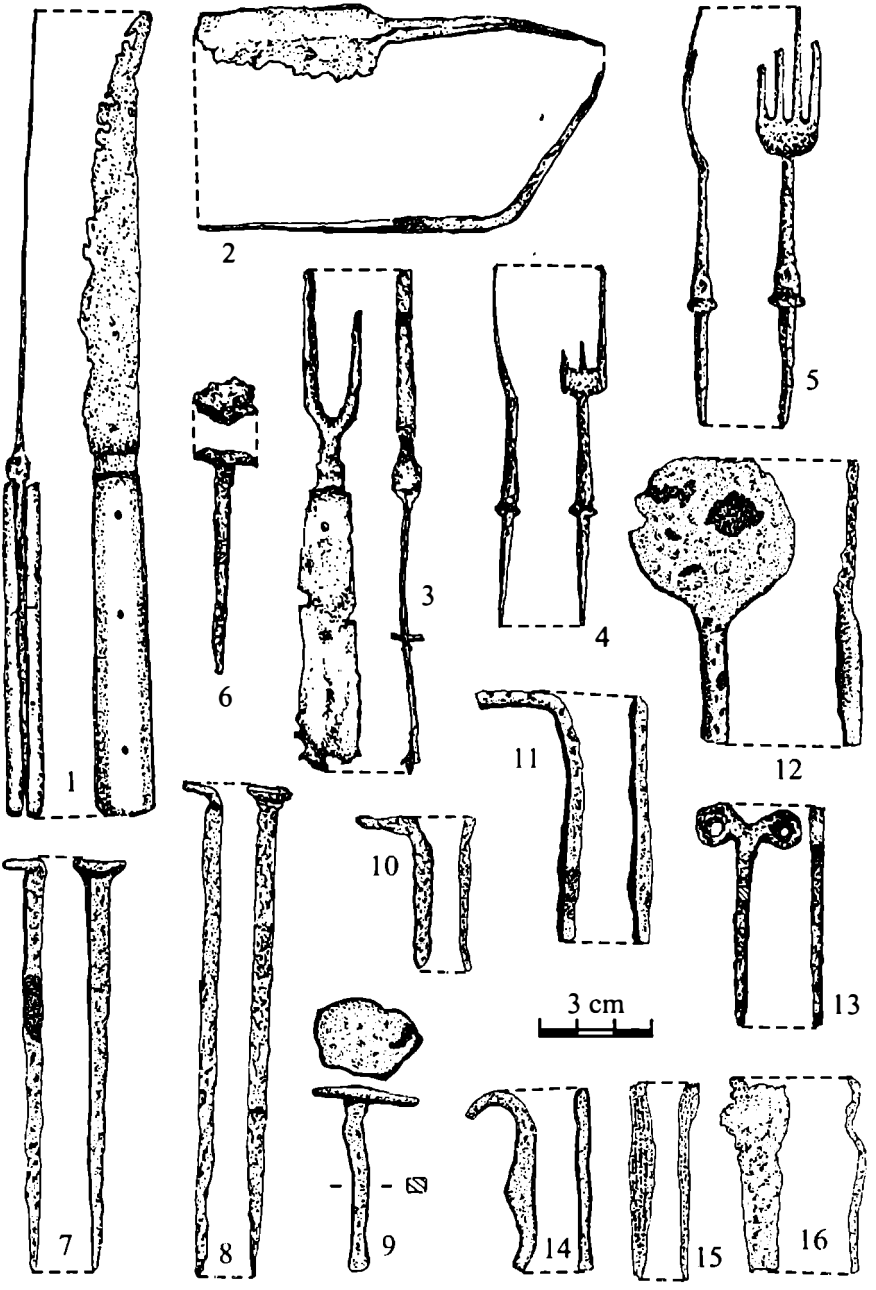

Fig. 5. Obiecte de metal (1-16).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

atât din mediul rural cât şi din mediul urban şi pot fi încadrate în secolele XVI-XVII.

Rezultatele obţinute cu prilejul sondajului sunt încurajatoare şi justifică continuarea cercetării, care poate contribui la cunoaşterea aşezării medievale de la Strâmbi.

* * *

Cercetările arheologice de suprafaţă efectuate de autorii sondajului, argumentează continuitatea de locuire aproape neîntreruptă în această zonă, încă din neolitic. Astfel, pe lângă aşezarea Frumuşica[32], ce se află la vest, la numai circa 800 m de Strâmbi, spre dealul Holm se află o altă aşezarea neolitică[33], sesizată cu prilejul unor lucrări de hidroameliorații.

La aproximativ 500 m sud de Strâmbi, în punctul numit "La Şuri" şi la vest, în punctul "Dealul Morii", s-au descoperit obiecte de piatră şi de ceramică ce aparţin culturii Noua[34].

La confluenţa pârâului Plopului cu Zahorna au fost găsite numeroase fragmente ceramice care aparţin secolelor II-III şi IV d.H.[35].

Iată, deci, că există şi alte descoperiri care pot contribui la completarea repertoriului arheologic al judeţului Neamţ.

LE SONDAGE ARCHÉOLOGIQUE DE CORNI-STRÂMBI, COM. DE BODEŞTI, DÉP. DE NEAMŢ

Résumé

On présente les résultats d'un sondage archéologique fait sur le territoire de l'ancien village médiéval de Strâmbi, com. de Bodeşti, dép. de Neamţ, attesté dans un document de 1428, durant la regne d'Alexandre le Bon.

On a repéré les fondations de deux constructions, dont l'une de XVIe-XVIIe s. et l'autre de XVIIIe-XIXe s. et on a mis au jour de nombreux restes de briques, de ciment, des pierres, des fragments céramiques, des objets en verre et en métal datant pour la plupart aux XVIe-XVIIe s.

Les résultats obtenus à la suite de ce sondage sont assez encourageants pour continuer les recherches archéologiques en vue d'obtenir un image complète sur l'évolution de l'habitat médiéval de Strâmbi.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Plan des fouilles.

Fig. 2. Profil de la section II (1); poterie de Corni (1-7).

(32) C. Matasă. *Frumuşica, Village préhistorique à céramique peinte dans la Moldavie du Nord, Roumanie*. Bucureşti, 1946.

(33) Materialele se află la MIPN.

(34) Cercetare efectuată de Ştefan Scorţanu; materialele se află la MIPN.

(35) Idem.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Fig. 3. Potcrie de Corni.

Fig. 4. Poterie (1-8) et verrerie (9-13) de Corni.

Fig. 5. Objets en métal de Corni.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

CÂTEVA DATE DESPRE O PÂINE DIN SECOLUL AL XVII-LEA, DESCOPERITĂ LA NEGREȘTI-NEAMȚ

de Rodica Popovici

Pe teritoriul satului Negreşti din comuna Dobreni, judeţul Neamţ, există un loc numit "Dolheşti", pe care, cu mulţi ani în urmă, s-au întreprins cercetări arheologice, acestea având caracterul unor sondaje de salvare[1]. Locul cu acest nume, situat într-o ambianţă pitorească, înconjurat de dealuri şi scăldat de apele repezi ale pârâului Horaiţa, păstrează amintirea fostei aşezări medievale Dolheşti, despre care vorbesc primele menţiuni documentare cunoscute din 12 aprilie 1436[2].

Investigaţiile întreprinse aici, deşi nu au avut amploarea ce li s-ar fi cuvenit, au permis descoperirea unor importante vestigii arheologice, locuinţe şi anexe gospodăreşti, cu materiale reprezentative, datând din perioada cuprinsă între începutul secolului al XIV-lea şi sfârşitul veacului al XVII-lea[3]. Între acestea, relevante sunt descoperirile făcută într-o locuinţă din secolul al XVII-lea care, în ansamblul lor, reflectă frânturi din viaţa cotidiană a celor ce au trăit aici. Ele ne dau informaţii preţioase despre sistemul de compartimentare a locuinţei şi despre modul de încălzire a acesteia în anotimpul friguros prin soba de cahle bogat ornamentate cu motive geometrice, florale, simbolice, sau inspirate din eposul cavaleresc[4]. În acelaşi timp, ceramica descoperită, compusă din veselă de uz casnic, căni, capace, castroane şi

(1) Săpăturile arheologice din punctul "Dolheşti" au fost efectuate în colaborare cu Muzeul de Istorie din Piatra-Neamţ. Cercetările de teren din anul 1982 au fost întreprinse împreună cu doamna Minodora Mâţă, căreia îi mulţumim pentru concursul dat în desfăşurarea normală a acestora.

(2) *DRH, A. Moldova, I (1384-1448)*, p. 202; vezi şi M. Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, vol. I, Iaşi, 1931, p. 427, cu publicarea documentului şi localizarea corectă a satului în "şesu Dolheşti".

(3) R. Popovici, Dina Pop, *Săpăturile arheologice din aşezarea rurală medievală de la Negreşti-Neamţ*, în *Materiale şi cercetări arheologice. A XIV-a sesiune anuală de rapoarte*, Tulcea, 1980, p. 588-590.

(4) Locuinţele au fost numerotate convenţional, în ordinea descoperirii lor pe teren. Locuinţa din secolul al XVII-lea (L2) a fost investigată parţial în anul 1979 şi dezvelită complet în 1982. Despre primele rezultate vezi R. Popovici, Dina Pop, *op. cit.*, p. 588-598. Materialele se află în colecţia muzeului din Piatra-Neamţ.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

farfurii, acoperită cu smalţ sau fără, ne oferă date în legătură cu vasele utilizate în gospodărie la pregătirea şi consumarea hranei zilnice. De la acestea, nu am putea omite nici ceramica de lux, otomană de tip Iznik, şi vasele mici de sticlă care, deşi puţin numeroase şi fragmentare, constituie detalii ce întregesc o imagine despre gustul pentru frumos şi posibilităţile materiale ale acelora ce le-au deţinut şi folosit.

Pe temeiul tuturor categoriilor de descoperiri, între care şi câteva monede, locuinţa poate fi datată în prima jumătate a secolului al XVII-lea, nefiind exlusă existenţa sa şi în anii 50-60 ai aceluiaşi veac[5]. În această locuinţă, bine încadrată în timp prin materialele descoperite, a fost găsită o pâine ce va face obiectul succintei noastre informări.

Pâinea se prezenta sub forma unor resturi carbonizate, câteva din ele formând o masă compactă[6]. Cercetând cu atenţie fragmentele carbonizate, ne-am putut da seama că ne aflăm în faţa unei pâini care a avut o formă rotundă şi aspectul exterior asemănător unei lipii. Ea avea marginile uşor înălţate, de circa 2,6 cm, o grosime medie de 2,8 cm, spre mijlocul ei fiind mai subţire, de numai 1,3 cm. Diametrul mediu s-a putut aprecia, prin reconstituire, la circa 29 cm.

O altă observaţie ce se impune a fi semnalată este aceea că pe unele fragmente s-au observat urme de impresiuni de degete, făcute, probabil, special pentru o mai bună coacere a aluatului.

Constatările generale ce se desprind în legătură cu forma exterioară a pâinii şi, mai ales, acelea referitoare la grosimea neuniformă, cu mult mai mică pe mijlocul ei, ne sugerează faptul că aluatul de făină din care a fost preparată nu era suficient de bine dospit. Această afirmaţie se întemeiază pe considerentul că pâinea nu era bine crescută, deşi numeroşii pori observaţi în profilele secţiunilor fragmentare atestă, fără nici un dubiu, creşterea.

În lipsa unor analize care să furnizeze amănunte în legătură cu compoziţia şi modul de fabricare, nu putem şti din ce cereale a rezultat făina folosită, sau ce fermenţi au fost utilizaţi pentru dospirea aluatului[7].

Pentru o interpretare corectă a resturilor alimentare în general, este necesară identificarea tuturor elementelor constitutive (proteine, acizi aminici, fosfaţi, grăsimi, zaharuri etc.), ceea ce presupune studierea acestora prin investigaţii speciale şi specifice, cum ar fi spectrometria de masă, analizele anorganice, de cromatografie şi

(5) Din locuinţă provin: un szelag de la Sigismund III (1587-1632), cu anul baterii 1599, şi un altul, emisiune 1623, un denar de la Mathias, emis între 1479-1485, o accea emisă înainte de Mehmed III, posibil Mudava-Süleyman I (1520-1566) şi un schilling Christina (1632-1654), emisiune postumă. Monedele au fost identificate de colegul Viorel M. Butnariu, căruia îi mulţumim pentru bunăvoinţa acordată.

(6) La o primă constatare, în momentul descoperirii în teren, resturile fragmentare aveau aspectul asemănător lemnului carbonizat. Nu atragem întâmplător atenţia asupra unor asemenea descoperiri care pot fi lesne confundate cu lemnul carbonizat şi, din această cauză, neglijate.

(7) Analizele vor fi efectuate de domnul Phillippe Marinval, de la Centrul de Antropologie din Toulouse. Mulţumim şi pe această cale colegului Dan Monah pentru sprijinul acordat.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

granulometrie. De asemenea, nu de mai mică importanţă este luarea în consideraţie a experienţelor de fabricare, aşa cum rezultă ele din cercetările etnologice care semnalează păstrarea unor vechi practici în obiceiurile tradiţionale[8].

Până acum, prin cercetările arheologice întreprinse în aşezări urbane şi rurale medievale româneşti nu au mai fost descoperite resturi alimentare de pâine. Singura mărturie de acest gen aparţine unei perioade extrem de îndepărtate. Este cazul descoperirii de la Sucidava-Celei, judeţul Olt, unde a fost depistată o pâine carbonizată, datând din perioada de tranziţie de la eneolitic la epoca bronzului. Descoperirea de aici a fost analizată prin descrierea generală a formei şi mărimii pâinii, la care s-a adăugat un comentariu privind seminţele de orz, măcriş şi in, recuperate din fragmentarea masei carbonizate. În legătură cu seminţele de orz (*Hordeum vulgare*), s-a avansat ipoteza că ele ar proveni de la fragmentul folosit în obţinerea pâinii, fapt bine dovedit de descoperiri similare din alte zone europene[9].

Dacă despre descoperirea de la Negreşti-Neamţ nu se pot face, deocamdată, aprecieri mai ample, considerăm oportună prezentarea unor date oferite de câteva categorii de izvoare informaţionale, cu referire directă la pâine, dar şi la alte preparate din cereale, care constituie surse importante privind alimentaţia în secolul al XVII-lea[10].

Cele mai numeroase informaţii le aflăm din relatările călătorilor străini ce au trecut în peregrinările lor pe meleagurile Moldovei în vremea de care ne ocupăm. Aceste relatări, indiferent de subiectivitate şi exagerări, de calitatea informaţiei, directă sau indirectă, de mediul şi ţara din care provin autorii lor, cuprind ştiri despre pâinea ca hrană zilnică, dar şi despre pâinea folosită în împrejurări deosebite, cum sunt sărbătorile religioase sau anumite obiceiuri tradiţionale.

Unele izvoare narative ne dau informaţii despre calitatea pâinii. În acest sens, amintim relatările lui Petru Bogdan Baksić sau Pietro Deodato Baksić, cum obişnuia să i se spună în italieneşte, episcop al Sofiei în vremea vizitei sale apostolice în Moldova anului 1641. În *Dare de seamă despre Moldova*, care cuprinde o bogăţie de date privind istoria economică şi socială, el nota, printre altele, că "pâinea nu e rea, mai ales aceea pe care o fac ungurii"[11], afirmaţie desigur parţial subiectivă. O altă apreciere în legătură cu calitatea pâinii din Moldova o întâlnim şi la negustătorul englez Robert Bargrave care, în drumul de întoarcere de la Constantinopol spre ţara natală,

(8) Pentru modul de abordare a problematicii complexe pe care o implică cercetarea actuală a resturilor vegetale şi metodele folosite în investigaţii, vezi K. Fechner, *Le pain avant l'histoire: un bilan archéologique et paletechnologique pour le Nord-Ouest de l'Europe*, în vol. *Du grain au pain. Collection Ethnologies d'Europe*, no. 2, p. 45-46, 72-73.

(9) M. Cârciumaru, *Consideraţii paleoetnobotanice şi contribuţii la agricultura geto-dacilor*, în *Thraco-Dacica*, IV, 1983, 1-2, p. 126-127 şi nota 30.

(10) Pentru meşteşugurile alimentare în Moldova vezi îndeosebi Şt. Olteanu, *Meşteşugurile din Moldova în secolul al XVII-lea*, în *SMIM*, III, 1959, p. 157-159; Şt. Olteanu, C. Şerban, *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în evul mediu*, Bucureşti, 1969, p. 57-58.

(11) *Călători străini despre ţările române*, ed. M. Holban; M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, vol. V, Bucureşti, 1973, p. 233; în continuare se va cita *Călători străini...*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

ajunge la Galaţi, în octombrie 1652, unde găseşte, după spusele sale, "cea mai bună pâine obişnuită pe care ţin minte să o fi gustat vreodată"[12].

Multe din relatările călătorilor străini ne precizează cerealele din care erau pregătite pâinea şi alte preparate, cum ar fi plăcintele şi terciurile, semnalându-ne interesante detalii despre fabricaţie. Ele reflectă, în acelaşi timp, şi ponderea pe care au avut-o în alimentaţia zilnică anumite cereale, precum meiul, grâul, orzul şi secara[13].

Cele mai numeroase naraţiuni se opresc însă asupra preparatelor din mei, care ocupau, fără îndoială, un loc foarte important în alimentaţia omului de rând, dar constituiau şi o curiozitate pentru cei ce le întâlneau aici prima oară. În această privinţă, de un interes aparte sunt consemnările datorate lui Erasmus Heinrich Schneider von Weismantel, ofiţer în corpul de armată suedo-polon, care, urmărit de trupele moscovite ale lui Kropotov, ajunge în primăvara anului 1710 în Moldova, unde îşi ostoieşte foamea cu mălaiul moldovenesc. Jurnalul său de campanie pe anii 1710-1714 şi "scurta descriere a ţinuturilor moldovene" conţin date care privesc subiectul ce ne preocupă. El consemna astfel: "ne-am ospătat cu un fel nou de pâine moldovenească, numită pe limba lor mălai (Maley), care se face doar din făină de mei (Hirschen Mehl), fie fiartă sau coaptă fără drojdie în spuză sau în cuptor. Totuşi noi am plătit-o la început destul de scump şi am mâncat-o (ca şi cum ar fi fost) marţipan"[14]. Dincolo de atitudinea răuvoitoare şi chiar injurioasă faţă de moldoveni, von Weismantel ne oferă amănunte despre pâinea, plăcinta şi mămăliga din mei, notând că "ei (moldovenii) macină mei din care coc în spuză sau în cuptor plăcinte sau terci pe care îl mănâncă cu lapte sau cu brânză şi sunt mulţumiţi. Toţi au râşniţe de mână în casele lor; ei macină în fiecare zi făină proaspătă cât le trebuie pentru o zi"[15].

Deşi consemnările lui von Weismantel depăşesc puţin cadrul temporal de care ne ocupăm, ele constituie sursa cea mai completă care ne înfăţişează, cu suficiente detalii, procedeul de fabricare a pâinii, de la măcinarea făinii cu râşniţa de mână până la rezultatul final obţinut prin coacerea în spuză sau în cuptor a acesteia.

Preferinţele moldovenilor pentru pregătirea unor bucate din mei sunt bine reliefate în istorisirile călătorilor străini.

Astfel, Paul Beke, iezuitul ungur sosit în Moldova în vara anului 1644, remarca apetenţa moldovenilor pentru mei, deşi aceştia, constată el, sunt "îndestulaţi cu grâul cel mai curat (*parissimo abundant tritico*)". El pomeneşte de meiul "care le place românilor peste măsură (şi) din care gătesc o mămăligă foarte bună, negreşit după gustul lor, dar pentru alţii este de negustat"[16].

În aceeaşi direcţie se îndreaptă şi afirmaţiile arhiepiscopului Marco Bandini care, impresionat de traiul schivnicilor de la Mânăstirea Bistriţa, relata următoarele: "Ei

(12) *Ibidem*, p. 486.

(13) Despre cultivarea cerealelor în Moldova vezi M.M. Alexandrescu-Dersca, *Economia agrară a Ţării Româneşti şi Moldovei descrisă de călătorii străini (secolele XV-XVII)*, în *Studii*, 21, 1968, 5, p. 849-851; V. Neamţu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle*, Bucureşti, 1975, p. 209-226.

(14) *Călători străini...*, vol. VIII, Bucureşti, 1983, p. 315.

(15) *Ibidem*, p. 352.

(16) *Călători străini...*, vol. V, p. 425-426.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

socot că lucrul cel mai plăcut ca din făina de mei să facă o plăcintă pe care o coc în cenuşă fără sare şi o mănâncă la sărbătorile cele mari"[17].

Alte referiri generale la pâinea de mei apar atunci când sunt evocate evenimente tragice din viaţa zbuciumată a Moldovei din cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, evenimente care au afectat profund întreaga populaţie. Despre greutăţile şi lipsurile îndurate în Moldova acelei vremi scria nunţiului din Polonia Bernardino Valentini din Perugia la 10 aprilie 1654. Ascuns în păduri şi "suferind nespus", acesta avea ca hrană zilnică doar "pâinea de mei şi apa din râu"[18]. Douăzeci de ani mai târziu, Petru Parcevic, vicar apostolic în Moldova, mărturisind şi el despre privaţiunile la care a fost supus aici, arăta că "foarte adesea nu ne putem sătura cu pâine de mei din cauza marei sărăcii"[19].

Dacă despre pâine şi alte preparate din mei informaţiile pe care le deţinem sunt destul de consistente, nu acelaşi lucru se poate afirma referitor la produsele din grâu.

Deşi în această vreme o parte însemnată din producţia cerealieră a Moldovei lua drumul Constantinopolului, este neîndoielnic faptul că grâul a ocupat un anume loc, nicidecum neglijabil, în alimentaţie[20]. Este elocventă, în acest sens, remarca stareţului rus Leontie, care, în drum spre Constantinopol şi Ierusalim, călătoreşte prin Moldova în iarna anului 1701. Ajuns la Soroca, el constată că "merindele sunt foarte scumpe şi aproape că lipsesc; nu găseşti pâine de secară, ci numai pâini mici de grâu şi de orz"[21]. Mărturia sa ne apare cu mult mai însemnată decât o simplă semnalare, cu referire la varietatea cerealelor, grâul şi orzul, din care se pregătea pâinea. Ea este o reflectare a unei realităţi pe care o înregistrează omul venit din altă zonă, o realitate deosebită de aceea cu care era obişnuit în ţara sa de baştină, unde pâinea de secară deţinea un loc foarte important în alimentaţie.

În relatări din a doua jumătate a secolului al XVII-lea sunt amintite şi acele "pâini albe", care puteau fi preparate din făină de grâu. O primă semnalare o întâlnim în descrierea călătoriei lui Paul de Alep, care îşi însoţeşte tatăl, patriarhul Macarie al Antiohiei, în câteva ţări ortodoxe europene. Ajuns în Moldova, la invitaţia domnului ţării, Vasile Lupu, patriarhul este întâmpinat cu respectul cuvenit înaltului său rang clerical. După ceremonia de primire la curte, relaţia lui Paul de Alep consemnează şi dărnicia domnului moldovean faţă de patriarh, căruia i se hotărăşte un mertic pe timpul şederii sale în ţara Moldovei. În acel mertic, hotărât de domn, sunt menţionate, pe lângă vinuri, unt topit, lumânări şi alte produse, "patru pâini albe" pentru patriarh, "două (pâini) pentru băieţii lui" şi încă "o oca de pâine"[22]. În enumerarea produselor alimentare, oferite de domn patriarhului şi însoţitorilor săi apar unele precizări, care credem că nu sunt deloc întâmplătoare. Astfel, marelui prelat i se dăruiesc vinul ales

(17) N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, I, Bucureşti, 1928, p. 318.
(18) *Călători străini...*, vol. V, p. 425-426.
(19) *Idem*, vol. VII, Bucureşti, 1980, p. 185.
(20) Despre locul grâului între cerealele cultivate în Moldova vezi V. Neamţu, *op. cit.*, p. 209-215.
(21) *Călători străini...*, vol. VIII, p. 187.
(22) *Idem*, vol. VI, Bucureşti, 1976, p. 39.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

şi pâinea albă, în timp ce însoţitorilor săi aceleaşi produse, dar fără specificarea calificativelor. Aceste precizări ne îndreptăţesc să considerăm că ele sunt în fapt o reflectare a consideraţiei acordată de domn patriarhului şi rangului său. Ca şi "vinul ales", acele pâini albe erau desigur de o calitate superioară, fiind pregătite, probabil, din cea mai bună făină de grâu. Această pâine albă era, aşa cum bine sublinia Fernand Braudel, "pentru folosinţa" celor bogaţi[23].

Alte mărturii despre pâinea albă din Moldova le aflăm din aşa-numita Seyahâtname, o voluminoasă carte de călătorii, datorată lui Evlia Celebi. Însoţindu-şi protectorul, vizirul Melek-Ahmed, marele călător a participat la campania otomană din 1657 împotriva lui Gheorghe Rákóczi al II-lea. Cu acest prilej, ajunge în cetatea Hotinului, de pe malul Nistrului. Aici, pârcălabii cetăţii îi aduc daruri paşei daruri scumpe în blănuri de samur şi dinţi de morsă, bani şi diverse produse alimentare. Între acestea din urmă, sunt indicate anumite sortimente de brutărie, "pesmeţi şi pâine albă specială", dăruite armatei otomane într-o cantitate apreciabilă, evaluată la "o mie de harabale"[24].

Acelaşi Evlia Celebi, relatând despre alimentele şi băuturile aflate din belşug în ţara Moldovei, laudă, pe lângă "vestitele rachiuri de tot felul" şi pâinea albă, pe care o denumeşte franzelă (frandjila)[25].

De o importanţă aparte sunt însă relatările care ne prezintă informaţii despre pâine în legătură cu unele datini şi sărbători religioase. O asemenea consemnare apare în expunerea lui Conrad Iacob Hiltebrandt, referitoare la călătoria sa prin Moldova, de la sfârşitul anului 1656. Însoţindu-l pe ambasadorul Gotthard Welling în drumul său spre Ucraina, pentru a câştiga sprijinul lui Bogdan Hmelniţki, predicatorul german ajunge la Bacău, unde îi găseşte pe locuitorii oraşului "adunaţi în faţa unei mese întinse, acoperită cu o faţă de masă pe sub care era pus fân, iar pe masă erau multe pâini frumoase, colaci mari rotunzi şi pâini rotunde. Oamenii care se adunaseră aici mulţumeau lui Dumnezeu pentru un an bun şi-l rugau să le dea timp mănos în viitor"[26]. În ziua următoare, 26 decembrie, călătorul german trecea cu o plută râul Bistriţa, ceremonia despre care relata fiind evident legată de marea sărbătoare a naşterii Domnului (Crăciunul).

O altă ştire, la fel de importantă, ne este dată de Paul de Alep, cu privire la sărbătoarea celor patruzeci de mucenici, din 9 martie. Atunci, precizează el, "lumea a adus la biserică o mulţime de pâini mici, rotunde, pâine obişnuită, turte şi colaci de toate formele; şi multe lumânări, precum şi colivă. S-au împărţit, ca binecuvântare celor de faţă, ca de obicei"[27].

(23) F. Braudel, *Structurile cotidianului: posibilul şi imposibilul*, vol. I, Bucureşti, 1984, p. 152.

(24) *Călători străini...*, vol. VI, p. 423.

(25) *Ibidem*, p. 485; pentru termenul de franzelă şi modul de preparare vezi *Dicţionarul limbii române*, t. II, p. 1, literele F-l, Bucureşti, 1934, p. 169.

(26) *Călători străini...*, vol. V, 1973, p. 595.

(27) *Idem*, vol. VI, p. 66. Obiceiurile legate de sărbătoarea celor 40 de mucenici sunt bine reliefate la Simion Florea Marian, în *Sărbătorile la români*, Bucureşti, 1994, p. 7-22.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Ca bun cunoscător al practicii liturgice, arhidiaconul Paul de Alep ne înfăţişează, cu detalii, felul în care s-a oficiat slujba vecerniei mari, când s-au aşezat pe masa aflată sub cupola bisericii "cinci pâini, un vas de untdelemn, un vas cu vin şi unul cu grâu şi două sfesnice". După tămâierea pâinilor, patriarhul a luat una din ele şi a binecuvântat-o[28].

Despre cum arăta pâinea folosită în timpul ceremoniilor religioase, dar mai ales, despre caracterul simbolic al acestcia ne stau mărturie numeroasele reprezentări din pictura murală bisericească din Moldova. Ele ne înfăţişează scene legate de Vechiul Testament, dar mai cu seamă de ciclul christologic sau de vieţile unor sfinţi. În acest sens, amintim scenele care prezintă Ospăţul lui Avram, Cina cea de taină, cu împărtăşania apostolilor cu pâine, şi unele imagini din legenda Sfântului Gheorghe (scena banchetului împărătesc) sau din viaţa Sfântului Nicolae[29]. Cina cea de taină, cel mai frecvent întâlnită, ne oferă încărcătura simbolică a gestului lui Iisus. Aici pâinea apare ca semn al jertfei sale. El o binecuvântează şi o împarte ucenicilor săi, zicând: "Luaţi mâncaţi, acesta este trupul meu".

În toate aceste scene mai sus amintite, sunt reprezentate pâini rotunde, de diferite mărimi, bine crescute, după cum ne sugerează redarea lor picturală.

Pâinea cu caracter simbolic este redată şi în broderia religioasă, pe epitrahile, văluri liturgice şi aere de procesiune[30].

Plecând de la descoperirea noastră din cercetări arheologice, de la dovada materială, am încercat să prezentăm unele date despre pâine, aşa cum apar ele din sursele documentare scrise sau din alte categorii de izvoare.

Sursele informaţionale ale epocii ne oferă, în mod firesc, cele mai multe date în legătură cu pâinea ca hrană zilnică, începând de la modalităţile de pregătire până la formele de prezentare.

(28) *Călători străini...*, vol. VI, p. 69.

(29) Deşi cele mai multe reprezentări ale scenelor religioase menţionate aparţin secolului al XVI-lea, unele din ele fiind repictate în secolul următor, am considerat necesară enumerarea lor pentru semnificaţia simbolică a pâinii. Semnalăm aici scena cu *Ospăţul lui Avram* de la Moldoviţa, *Cina cea de taină* din numeroase biserici moldoveneşti (Bălineşti, Moldoviţa, Voroneţ etc.) şi din viaţa Sfântului Nicolae de la Sucevita, aşa cum apar ele în ilustraţiile unor lucrări de referinţă. Citâm pentru acest subiect V.V. Vătăşianu, *Pictura murală din nordul Moldovei*. Bucureşti, 1974, pl. 6 şi 102; V. Drăguţ, *Pictura murală din Moldova. Sec. XV-XVI*., Bucureşti, 1982, planşele cu nr. 25, 116, 119.

(30) Cunoştinţele noastre se bazează pe reprezentări cu mult mai vechi, datând din secolul al XV-lea, care au ca subiect împărtăşirea cu pâine a apostolilor. În aceste reprezentări, apar tratate schematic pâini de formă rotundă. Cf. Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, Bucureşti, 1969, pl. 23, nr. 13; p. 31-32; T. Voinescu, M.A. Musicescu, *Broderii şi ţesături*, în vol. *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1958, p. 92; I.D. Ştefănescu, *Broderiile de stil bizantin şi moldovenesc în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Istorie, iconografie, tehnică*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare. Culegere de studii*, Bucureşti, 1964, fig. 11 şi 13.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Interesante ne apar unele date care dau pâinii o semnificaţie socială, acea pâine albă care nu poate fi a tuturor, sau referirile la datini şi sărbători religioase, cu conotaţii cultice şi simbolice.

Până la obţinerea analizelor determinative asupra pâinii de la Negreşti-Neamţ, am dorit doar să semnalăm descoperirea ca atare, importantă şi prin unicitatea ei, şi să prezentăm, totodată, câteva din multiplele aspecte pe care le implică o cercetare în acest domeniu.

QUELQUES DONNÉES SUR UN PAIN DE XVIIe SIÈCLE, TROUVÉ À NEGREŞTI-NEAMŢ

Résumé

Lors des recherches archéologiques effectuées pendant l'été 1982 à l'endroit de "Dolheşti", situé à proximité du village de Negreşti, com. de Dobreni, dép. de Neamţ (zone souscarpatine de la Moldavie, Roumanie) ont été découverts d'importants vestiges appartenant à une établissment rurale de XIVe-XVIIe siècle.

Actuellement disparu, le village de Dolheşti est mentionné pour la première fois dans les sources documentaires le 12 avril 1436. Il a été identifié comme tel sur la base des données certaines fournies par les documents de chancellerie et la toponymie existente.

Dans l'une des habitations fouillées, la no. 2, dont l'inventaire était constitué surtout de céramique, mais également d'objects, on a découvert un pain carbonisé, fait assez rare rencontré jusqu'au présent.

La céramique (vases émaillés ou en kaolin, carreaux de poêle, céramique ottomane d'Iznik), les monnaies et les objets ont daté l'habitation dans la première moitié du XVIIe siècle.

Conservé fragmentaire, du point de vue de la forme, le pain est rond et aplati au centre; on peut remarquer aussi des impressions des doigts sur quelques fragments.

Le pain carbonisé découvert à "Dolheşti" est très semblable à l'image des pains qui sont illustrés sur la broderie roumaine de l'époque, sur la peinture murale religieuse de XVIe et XVIIe siècle (la représentation de la Cène) et même dans la miniature.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

INDUSTRIA MATERIILOR DURE ANIMALE ÎN CADRUL CULTURII STARČEVO-CRIȘ PE TERITORIUL ROMÂNIEI. AȘEZAREA DE LA GRUMĂZEȘTI, JUDEȚUL NEAMȚ

de Silvia Marinescu-Bâlcu
și Corneliu Beldiman

1. CONTEXTUL

Descoperită cu ocazia unor cercetări de suprafață efectuate în 1966, așezarea neolitică timpurie aparținând culturii Starčevo-Criș se situează în hotarul estic al comunei Grumăzești, județul Neamț, ocupând o porțiune de teren în pantă lină, numită "Deleni", aflată pe malul stâng al pârâului Netedu.

Prin cercetările sistematice desfășurate în cinci campanii (1968, 1971, 1972, 1977-1978) s-a constatat că situl are un singur nivel de locuire neolitică, gros în medie de 0,50-0,80 m, plasat la adâncimi variabile după sectorul explorat (între 0,30/0,55 și 1,40 m). Au fost descoperite resturile a două locuințe de suprafață de mici dimensiuni, cu pereți subțiri din nuiele lipite cu lut. Din S.II și S.IV provin resturi scheletice umane din două morminte de inhumație, fără inventar. În S.VIII s-a cercetat o groapă ovală, sesizată la adâncimea de 1m, având gura largă de 3 m, iar fundul la 1,75 m adâncime. Din cuprinsul ei s-au recoltat: o mare cantitate de fragmente ceramice aparținând culturii Starčevo-Criș de influență vinčiană, oase de animale și un femur uman întreg, chirpici, cenușă, cărbune, o spatulă din os, unelte de piatră cioplită (silex, obsidian) și șlefuită (topoare întregi și fragmentare).

Pe baza analizei bogatului material arheologic descoperit în complexele decapate și în stratul de cultură (ceramică, utilaj litic), așezarea de la Grumăzești a fost atribuită fazei finale (IV) a culturii Starčevo-Criș. Ea ilustrează una din manifestările cele mai târzii ale acestei culturi pe teritoriul României. Alături de categoriile și formele ceramice specifice culturii amintite, sunt evidente influențele liniar-ceramice (ex. categoria ceramicii arse la cenușiu; unele motive decorative; prezența topoarelor-calapod și a formelor geometrice de silex în utilajul litic). Notabile sunt, de asemenea, elementele Vinča A: categorii și forme ceramice, precum și tehnici decorative[1].

(1) S. Marinescu-Bâlcu, SCIV,26, 1975, 4, p. 500-501; idem, Pontica,14, 1981, p. 39 și

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

2. CONSIDERAŢII METODOLOGICE GENERALE

Diversele categorii de obiecte aparţinând industriei osului (respectiv, industriei materiilor dure animale) au ocupat un loc central în activităţile de subzistenţă curente ale diverselor populaţii preistorice. Studiul lor poate furniza informaţii foarte valoroase – încă insuficient exploatate – legate de aspectele paleoeconomice specifice fiecărei culturi şi epoci, reflex al adaptării optime într-un cadru ecologic dat.

Sporirea preocupărilor pentru elaborarea unei metodologii unitare şi pentru studiul sistematic exhaustiv ale industriei materiilor dure animale în ţările vest-europene (îndeosebi Franţa) a determinat în ultimele două decenii înregistrarea unor progrese majore ale domeniului; acestea s-au materializat prin: înfiinţarea în cadrul U.I.S.P.P. a Comisiei de nomenclatură a industriei preistorice a osului (1974), condusă până în prezent de prof. dr. Henriette Camps-Fabrer, Université de Provence, Aix-en-Provence, Franţa; organizarea a zece Grupuri de lucru pe probleme specifice sau pe epoci ale preistoriei; organizarea şi desfăşurarea *Colocviilor internaţionale de profil* (1974 şi 1976 la Abbaye de Sénanque, Vaucluse, Franţa; 1993 la Treignes-Viroinval, Belgia); publicarea *Actelor* primelor două colocvii, ca şi cele ale reuniunilor Grupurilor de lucru au fost benefice pentru orientarea metodologică, impulsionând interesul pentru cercetarea artefactelor din os, corn, dentiţie, cochilii etc.; în aceeaşi perioadă s-a iniţiat elaborarea seriei de Fişe tipologice ale industriei preistorice a osului, proiectată în 16 volume/caiete, la care participă colective extinse de specialişti, sub coordonarea prof. dr. H. Camps-Fabrer; până în prezent s-au publicat şapte volume (1988-1996)[2].

urm.; idem, Suceava,8, 1981, p. 163 şi urm.; idem, SCIVA,34, 1983, 2, p. 116 şi urm.; idem, Dacia, N.S.,35, 1991, p. 5-12; idem, în J.K. Kozlowski (sub red.), *Atlas du Néolithique européen I, L'Europe orientale*, ERAUL 45, Liège, 1993, p. 191-199; idem, ActaMM 15-17, 1996 (sub tipar).

(2) H. Camps-Fabrer (sub dir.), *Premier Colloque International sur l'industrie de l'os dans la Préhistoire*, Aix-en-Provence, 1974; idem, *Deuxième Colloque international sur l'industrie de l'os préhistorique. Méthodologie appliquée à l'industrie de l'os préhistorique*, Paris, 1977; H. Camps-Fabrer, Cl. Bellier, P. Cattelain, M. Otte, R. Orban (sub dir.), *Industries sur matières dures animales. Evolution technologique et culturelle durant les temps préhistoriques*, Colloque international (Pré-Actes), Treignes/Oignies-en-Thièrache, 1993; H. Camps-Fabrer (sub dir.), *L'industrie en os et bois de cervidé durant le Néolithique et l'Âge des métaux. Première Réunion du Groupe de travail no. 3 sur l'industrie de l'os préhistorique*, Paris, 1979; *Deuxième Réunion...*, Paris, 1982; *Troisième Réunion...*, Paris, 1985; idem, *Fiches typologiques de l'industrie osseuse préhistorique*, H. Delporte, J. Hahn, L. Mons et alii, *Cahier I. Sagaies*, Aix-en-Provence, 1988; P. Cattelain, *Cahier II. Propulseurs*, Aix-en-Provence, 1988; H. Camps-Fabrer, D. Ramseyer, D. Stordeur et alii, *Cahier III. Poinçons, pointes, poignards, aiguilles*, Aix-en-Provence, 1990; H. Barge-Mahieu, Cl. Bellier, H. Camps-Fabrer et alii, *Cahier IV. Objets de parure*, Aix-en-Provence, 1991; H. Barge-Mahieu, H. Camps-Fabrer, D. Ramseyer, *Cahier V. Bâtons percés, baguettes*, Treignes, 1992; J. Allain, A. Averbouh, H. Barge-Mahieu, C. Beldiman et alii, în

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

În ultima vreme se constată și în România interesul pentru studiul sistematic al industriei materiilor dure animale (culturile epocilor paleolitică și neo- eneolitică); obiectivele acestor demersuri sunt: valorificarea descoperirilor de la noi conform metodologiei unitare actuale promovate de *Fișele tipologice* și *Comisia de nomenclatură*, în scopul asimilării lor rapide și eficiente în circuitul științific internațional; în același timp, accentul se pune pe relevarea importanței crono-culturale și evolutiv-tehnologice a materialelor din România în context regional și european[3].

Strategia cercetării actuale românești a industriei materiilor dure animale trebuie să urmărească realizarea unor studii centrate pe loturi de obiecte bine precizate în stratigrafie verticală și în cadrul complexelor (pe cât posibil, datate absolut); aceste studii își propun epuizarea aspectelor problematicii specifice: morfologie-morfometric; studiu tehnic – alegerea materiei prime și criteriile ei; procedee de fabricare și locul lor în cadrul "lanțului operator"; reconstituirea experimentală a procesului de fabricare, potrivit observațiilor făcute pe materialul arheologic; localizarea, definirea și interpretarea fracturilor și a urmelor de utilizare pe suprafețele obiectelor, inclusiv prin utilizarea mijloacelor optice de observare; formularea pe această bază a ipotezelor funcționale; corelarea informațiilor astfel obținute cu datele asocierilor specifice în contextele "in situ" de origine; verificarea ipotezelor funcționalității prin realizarea studiilor experimentale. Pe aceste coordonate studiul general va fi caracterizat de o derulare sincronică etapizată, respectiv pe culturi arheologice. Prima etapă o constituie abordarea exhaustivă a categoriilor tipologice din cadrul unui sit; urmează analiza comparativă a loturilor complete de materiale (= toate categoriile tipologice) din siturile contemporane cultural, cunoscute într-o regiune dată și apoi în zone mai largi.

Camps-Fabrer (sub dir.), *Cahier VI. Eléments récépteurs*, Treignes, 1993; P. Cattelain, Cl. Bellier, *Cahier VII. Eléments barbelés et apparentés*, Treignes, 1995 (1996).

(3) Al. Bolomey, S. Marinescu-Bâlcu, SCIVA,39, 1988, 4, p. 331-353; C. Beldiman, *Studiul industriei preistorice a materiilor dure animale – probleme de metodologie*; idem, *Tipologia industriei materiilor dure animale în paleoliticul superior, epipaleolitic, mezolitic și neolioticul timpuriu pe teritoriul României* – comunicări/referate susținute în cadrul secției de preistorie a Institutului de Arheologie "Vasile Pârvan" din București, decembrie 1992 și februarie 1996; H. Barge-Mahieu, C. Beldiman et alii, în Camps-Fabrer (sub dir.), *Cahier VI. Fiches typologiques*, p. 23-31; C. Beldiman, H. Camps-Fabrer, J. Nandriș, în Camps-Fabrer, *op. cit.*, p. 83-88; Beldiman, în Camps-Fabrer, Bellier, Cattelain, Otte, Orban, *op. cit.*, p. 43, 48; idem, ArhMold 17, 1994, p. 337-338; M. Otte, V. Chirica, C. Beldiman, Préhistoire Européenne,7, 1995, p. 119-152; M. Otte, C. Beldiman, MemAntiq,20, 1995 (1996), p. 35-70; I. Borziac, C. Beldiman, în M. Cârciumaru, M. Diaconescu (sub red.), *Lucrările Simpozionului de arheologie*, Universitatea "Valahia" (rezumate), Târgoviște, 1995 (1996), p. 52-55; V. Boroneanț, C. Beldiman, *L'utilisation de l'arc dans la zone des Portes de Fer du Danube durant le Mésolithique: le cas du site de Schela Cladovei/Drobeta-Tr. Severin*, comunicare la Simpozionul internațional: "Schela Cladovei – Lepenski Vir: 30 ans de recherches archéologiques", Drobeta-Tr. Severin, decembrie 1995; E. Popușoi; C. Beldiman, ActaMM 15-17, 1996 (sub tipar); C. Beldiman, *Industria materiilor dure animale în paleoliticul superior, epipaleolitic, mezolitic și neoliticul timpuriu pe teritoriul României*, teză de doctorat sub conducerea dr. S. Marinescu-Bâlcu (ms.).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

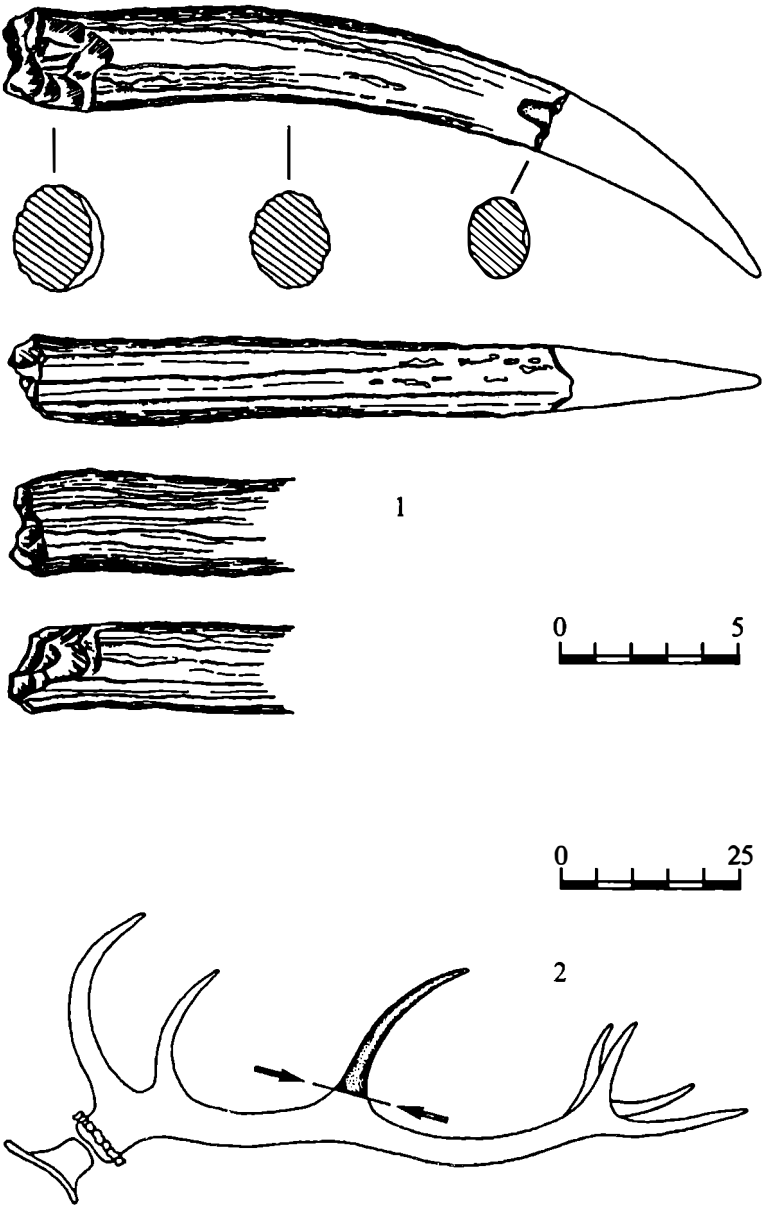

Fig. 1. Grumăzești, jud. Neamț: 1 plantator (scormonitor) pe o rază de corn de cerb; 2 proveniența materiei prime – localizarea pe axul drept (raza a treia sau centrală).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Astfel se creează premisele studiului comparativ al culturilor unei epoci şi al diferitelor epoci preistorice, la scară geografică mai mult sau mai puţin extinsă (= context interregional/continental).

3. PIESELE DIN MATERII DURE ANIMALE

În cele ce urmează, ne propunem prezentarea acestor obiecte descoperite în aşezarea neolitică timpurie (Starčevo-Criş) de la Grumăzeşti, judeţul Neamţ. Ele au rămas până acum inedite şi oferă prilejul aplicării metodologiei actuale unitare de studiu pe un mic lot de piese, ilustrând trei categorii tipologice.

3.1. *Unelte cu partea activă ascuţită/punctiformă (vârfuri).* N = 1. Fig. 1/1.

3.1.1. Origine, morfologie.

Această categorie tipologică include o singură piesă, realizată pe raza a treia (centrală) a axului drept de corn de cerb, exemplar matur (fig. 1/2). Ea a fost descoperită în campania anului 1968, în S.I, Casetă, caroul 5, adâncimea de 0,85-1 m.

Partea distală (activă) a fost fracturată din vechime la cca. 50 mm de vârf, foarte probabil în timpul utilizării. Culoarea neagră-brună, cvasi-uniformă, se datorează arderii accidentale, relativ intense, la care a fost supus obiectul. Secţiunile au formă ovală, de origine exclusiv anatomică; perlura şi canalele longitudinale sunt reliefate, prezentând o tocire uşoară pe suprafeţele proximală şi mezimală.

3.1.2. Morfometrie.

Morfometria piesei (în mm) este următoarea: lungime totală actuală: 146; lungime iniţială: circa 195; lungime pe coarda exterioară: circa 220; diametrul părţii distale (extremitatea actuală): 20/14; al părţii meziale: 24/20; al părţii proximale: 26/22; al extremităţii proximale: 25/17; lungimea maximă a porţiunii afectate de cioplire pe partea mediană: 22.

3.1.3. Studiu tehnic.

3.1.3.1. Confecţionare.

3.1.3.1.1. Debitaj.

Operaţiile de debitaj au avut ca scop prelevarea segmentului de materie primă. Raza a treia (mediană) a fost detaşată prin *percuţie directă lansată*; loviturile aplicate la baza razei (joncţiunea cu axul), cu un tăiş litic (probabil de topor şlefuit), pe o direcţie oblică în raport cu axul longitudinal al piesei, pe partea mediană şi alternativ din direcţii opuse, au produs cioplirea pe o adâncime de 5 mm şi pe jumătate din circumferinţă; astfel, grosimea razei a fost redusă cu circa un sfert (fig. 2/1). Loviturile oblice succesive au conferit un aspect faţetat extremităţii proximale pe partea mediană, urmare a înlăturării ţesutului compact (*compacta*) şi parţial a celui spongios (*spongiosa*).

Pentru detaşarea razei s-a procedat apoi la fracturarea prin flexiune bilaterală în sens lateral-median; operaţia a dus la înlăturarea pe partea laterală a *compactei* pe o porţiune lată de 3-8 mm şi a determinat aspectul neregulat al extremităţii proximale (fig. 2/2-3).

3.1.3.1.2. Fasonare.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

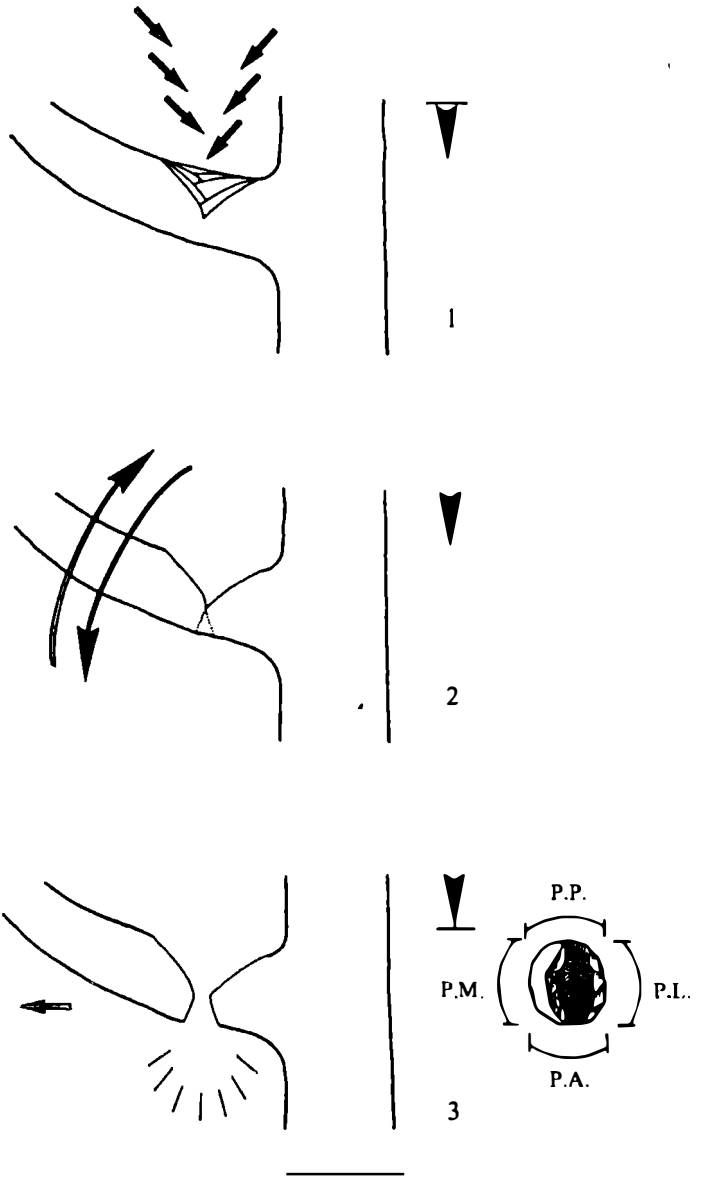

Fig. 2. Grumăzeşti, jud. Neamţ: debitajul razei de corn de cerb – propunere de reconstituire a etapelor operatorii (schemă tehnică): 1 percuţie directă; 2 fracturare prin flexiune bilaterală; 3 detaşare. Părţile suprafeţei razei – convenţie descriptivă: PP – partea posterioară; PA – partea anterioară; PM – partea mediană; PL – partea laterală.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

În stadiul actual de prezervare, piesa nu prezintă urme de fasonare; operaţia respectivă ar fi putut viza regularizarea extremităţii proximale, rămasă însă în stadiul brut de debitaj. Pentru partea distală nu se pot face decât presupuneri sub acest aspect, ea nefiind păstrată.

3.1.3.1.3. Utilizare. Analogii.

Morfologia anatomică ascuţită a razei permitea folosirea ei în mod optim, fără amenajarea specială a părţii active, aşa cum se constată la piesele întregi sau cu partea distală păstrată, descoperite la Cârcea "Viaduct", judeţul Dolj; Drobeta-Turnu Severin/Schela Cladovei, judeţul Mehedinţi; Liubcova-"Orniţa", judeţul Caraş-Severin; Endröd, Ungaria; Gonvillars, Franche-Comté, Franţa[4].

Din cauze similare (absenţa părţii active) nu putem aborda în detaliu urmele utilizării piesei în discuţie. Porţiunea având *compacta* detaşată pe o mică suprafaţă (10 x 6 mm), aflată pe partea mediană a extremităţii distale actuale, pare a fi foarte probabil rezultatul exfolierii sau despicării superficiale în urma impactului cu un obiect sau o suprafaţă mai dură; acelaşi efect îl poate provoca şi aplicarea unei forţe laterale, cu un punct de sprijin în partea laterală a piesei (= efectul de levier), conducând la producerea fracturii.

Lustruirea (tocirea) reliefului anatomic al segmentelor mezial şi proximal (perlura) pe părţile laterală şi mediană este cu probabilitate rezultatul prizei mâinii în timpul utilizării; aceleaşi caracteristici s-au constatat în cazul seceriilor realizate pe raze de corn de cerb, provenind de la Cârcea-"Viaduct", judeţul Dolj[5].

Rolul funcţional presupus al piesei în discuţie era acela de plantator -- scormonitor, unealtă agricolă folosită la amenajarea unor mici gropi în solul arabil pentru introducerea semincelor (de legume, poate şi de cereale) sau la extragerea rădăcinilor comestibile. În acest sens pledează parametrii morfologici şi morfo-tehnici (debitajul, uzura părţii active) ai pieselor analoage, realizate pe o rază de corn de cerb sau pe ax de corn de căprior (întregi, fragmentare, fragmente), cunoscute în aria culturilor neo-eneolitice sau de la începutul epocii bronzului; dintre acestea, pentru cultura Starčevo-Criş menţionăm exemplarele de la Balş, judeţul Iaşi; Cârcea-"Hanuri" şi "Viaduct", judeţul Dolj; Drobeta-Turnu Severin/Schela Cladovei, judeţul Mehedinţi; Cluj-Napoca/ Gura Baciului, judeţul Cluj; Liubcova-"Orniţa", judeţul Caraş-Severin; Voetin, judeţul Vrancea; Secăreuca, Republica Moldova; Endröd, Ungaria[6]. Pentru cultura Vinča,

(4) Cârcea şi Drobeta-Turnu Severin/Schela Cladovei – exemplare inedite, informaţii oferite de M. Nica şi V. Boroneanţ; Liubcova – S.A. Luca. G. El Susi, Apulum,25, 1988, p. 51, 53, fig. 2/9; Endröd – J. Makkay. *Communicationes Archaeologicae Hungaricae*, Szeged, 1990. p. 49-50. fig. 19/8: Gouvillars -- A. Billamboz, Gallia Préhistoire 20, 1977, 1, p. 108, 162, fig. 68/4.

(5) Beldiman, Camps-Fabrer, Nandriş, *op. cit.*,; Nica, Beldiman, *op. cit.*.

(6) Balş -- E. Popuşoi, ArhMold,9, 1980, p. 11. fig. 6/4: Cârcea şi Drobeta-Turnu Severin/Schela Cladovei -- piese inedite. informaţii oferite de Nica şi Boroneanţ; Cluj-Napoca/ Gura Baciului -- Gh. Lazorovici, Z. Kalmar. *Din istoria Transilvaniei (mileniul V-I i.Ch.) -- Gura Baciului. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 1995, fig. 26/6-8; Liubcova – Luca, El Susi, *op. cit.*; Voetin – V. Bobi, A. Paragină, Materiale,17/I (Ploieşti), 1992. p. 18, fig. 3/7; Secăreuca -- V. Dergachev, A. Sherratt, O. Larina,

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

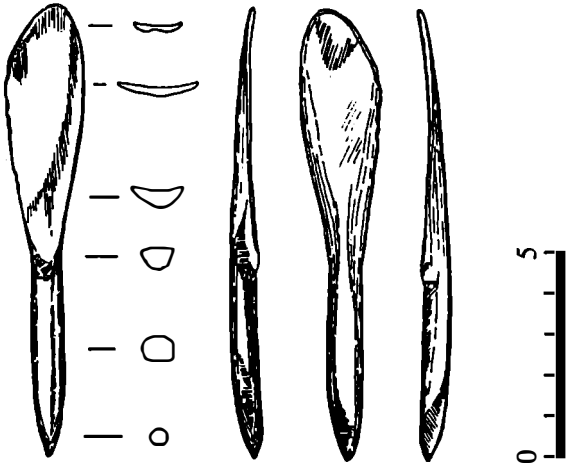

1

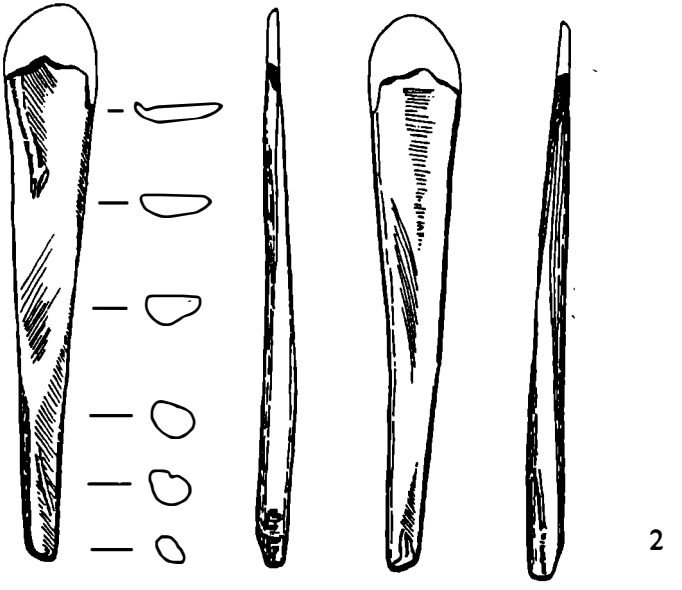

2

Fig. 3. Grumăzești, jud. Neamț: 1 spatulă de os (subtipul *a*); 2 spatulă de os

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

analogiile pe care le-am găsit în literatura consultată provin de la Liubcova-"Orniţa", judeţul Caraş-Severin şi Vinča (Iugoslavia)[7]. Alte piese similare celei de la Grumăzeşti aparţin neoliticului şi bronzului timpuriu din Franche-Comté, Franţa, Elveţia şi Ucraina[8], dar ele nu lipsesc nici din culturile Gumelniţa şi Cucuteni.

Urmele de utilizare comune acestor piese cu partea activă păstrată constau în lustruirea (tocirea) fină a extremităţii distale, urmare a contactului dinamic repetat cu solul de consistenţă granulară, conducând la accentuarea aspectului rotunjit, preexistent anatomic.

3.2. *Unelte cu partea activă liniară (spatule).* N = 2. Fig. 3/1-2.

3.2.1. Origine. Metodologie. Terminologie.

Piesa nr. 1 (= subtipul *a*) a fost descoperită în anul 1978, SVIII, carourile 9/10, adâncimea 1-1,75 m, într-o groapă, iar piesa nr. 2 (= subtipul *c*) în anul 1968, S.I, caroul 6, adâncimea 0,70 m, în stratul de cultură.

Din considerentele deja expuse (vezi *supra*), studiul spatulelor adoptă în linii generale concepţia metodologică utilizată în elaborarea Caietului VI al *Fişelor tipologice ale industriei preistorice a osului*, rezervat "Elementelor receptoare". Au fost asimilate şi indicaţiile metodologice foarte detaliate furnizate de fişa privind *netezitoarele (lissoirs)*, redactată de H. Camps-Fabrer, A. Averbouh şi N. Provenzano; menţionăm de asemenea că a fost elaborată şi fişa spatulelor (N. Provenzano), pe care însă nu am avut-o la dispoziţie[9].

Cu prilejul elaborării unui prim studiu asupra spatulelor din cadrul culturii Starčevo-Criş (lotul descoperit în aşezarea de la Trestiana, judeţul Vaslui)[10] s-au expus motivele adoptării termenului de *spatulă* (şi nu acela de lingură, aşa cum propune *Fişa*

Oxford Journal of Archaeology, 10, 1991, 1, p. 10-11, fig. 5; O. Larina, Thraco-Dacica, 15, 1994, p. 48, 60, fig. 3/21; Endrőd – Makkay, *op. cit.*

(7) Liubcova – Luca, El Susi, *op. cit.*, fig. 2/3, 10; Vinča – D. Srejović, B. Jovanović, Starinar 9-10, 1958-1959, p. 186, 190, fig. 13/1-3.

(8) Billamboz, *op. cit.*; idem, în Camps-Fabrer (sub dir.), *L'industrie en os..., Première Réunion...*, p. 123-127, fig. 16; A. Billamboz, F. Schifferdecker, în Camps-Fabrer (sub dir.), *L'industrie en os..., Deuxième Réunion...*, p. 60-74. R. Feustel, *Technik der Steinzeit. Archäolithikum-Mesolithikum*, Weimar, 1973, p. 144, pl. 57/1-5; S.A. Semenov, *Prehistoric Technology. An Experimental Study of the oldest Tools and Artefacts from traces of Manufacture and Wear*, Totowa-New Jersey, 1985, p. 181, fig. 96.

(9) J. Nandriş, BullInstArchLondon 10, 1972, p. 63-82; H. Camps-Fabrer, *Travaux du Laboratoire d'Anthropologie et de Préhistoire des Pays de la Méditerranée Orientale*, Aix-en-Provence, 1987, p. 11-46; D. Buisson, H. Camps-Fabrer, S.Y. Choi et alii, în *Cahier VI*, p. 133-167; H. Camps-Fabrer, *Compte rendus de la Réunion de la Commission internationale de nomenclature sur l'industrie de l'os préhistorique*, Institut de Paléontologie Humaine, Paris, mai 1995, p. 6; Menţionăm că o serie dintre categoriile tipologice avute în vedere se vor prezenta în cuprinsul caietului XII aflat în curs de definitivare vezi H. Camps-Fabrer, A. Averbouh, N. Provenzano, *Fiche Lissoirs – Mode d'emploi* (ms.), 7 p.

(10) Popuşoi, Beldiman, *op. cit.*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

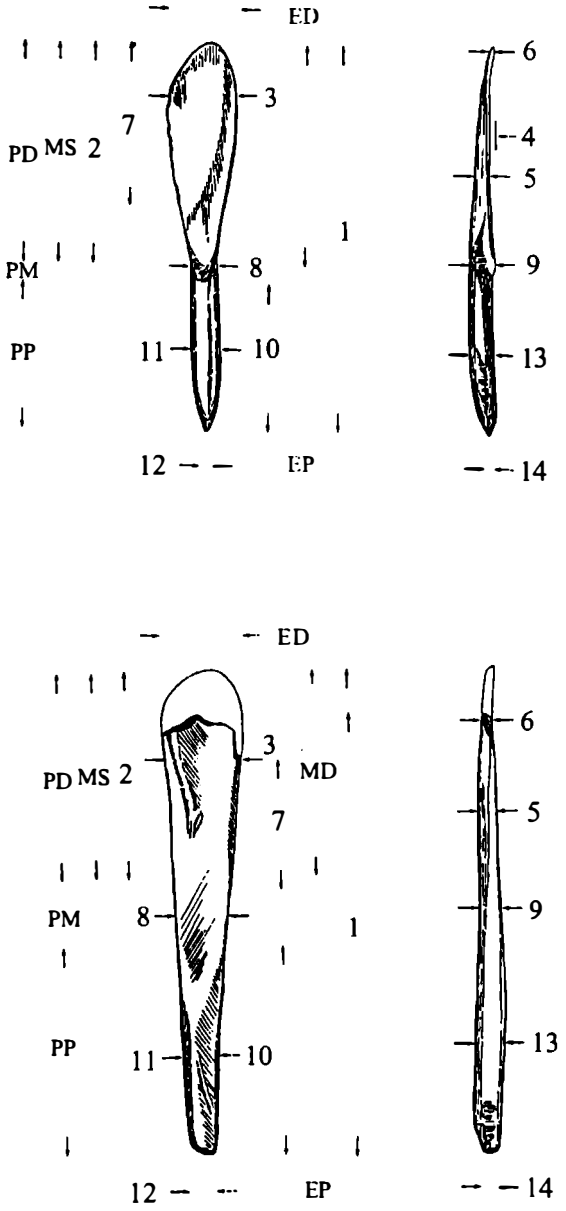

Fig. 4. Parametrii morfologiei descriptive şi ai morfometriei spatulelor – convenţii (vezi tabelul din text); 1 subtipul *a*; 2 subtipul *c*). ED – extremitatea distală; PD – partea distală; PM – partea mezială; PP – partea proximală; EP – extremitatea proximală; MD – marginea dreaptă; MS – marginea stângă.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

generală a Caietului VI). Opţiunea respectivă, având caracter generic-convenţional, este menţinută şi în prezentul demers analitic, potrivit tradiţiei înrădăcinate în cercetarea românească de profil. Accepţia curentă a definiţiei *lingurii* asociază prioritar această ustensilă operaţiilor de preparare şi/sau îngurgitare a alimentelor. Sub aspect morfologic, notăm necesitatea existenţei unui căuş, mai mult sau mai puţin marcat şi inadecvarea pentru executarea altor operaţii (ex. raclaj).

Spatula de os este o ustensilă cu grad înalt de elaborare tehnică, destinată cu precădere prelevării, aplicării amestecului unor substanţe alimentare/nealimentare (în stare plastică sau pulverulentă) sau efectuării unor operaţii mecanice (ex. finisare-netezire, raclaj, decorare etc). Morfologia ei curentă este aceea a unui obiect alungit, plat sau uşor curbat în plan longitudinal/transversal, cu jumătatea distală evazată trapezoidal sau de formă elipsoidală; morfologia simplă îi conferă polivalenţă funcţională.

3.2.2. Origine.

Cele două spatule de la Grumăzeşti au fost realizate din os, respectiv pe semi-metapodii de bovine, materia primă predilectă pentru asemenea piese. Ele sunt în stare bună de conservare, ceea ce permite decelarea şi prezentarea integrală a detaliilor morfologice şi a modificărilor tehnice ale suprafeţelor, datorate aplicării diferitelor procedee de fabricare, ca şi utilizării. Pe suprafaţa lor se observă depozite superficiale discontinue de oxizi de mangan. Nu s-a constatat prezenţa urmelor de ardere fortuită sau a substanţelor colorante (ocru).

3.2.3. Morfometrie.

Morfometria pieselor (în mm) este rezumată în tabelul de mai jos (vezi şi fig. 4):

Nr. crt.	Parametri (fig. 4)	Subtipul *a*	Subtipul *c*
1	Lungimea totală (actuală – iniţială)	114	129-143
2	Lungimea părţii distale	65	60
3	Lăţimea maximă	19,5	23
4	Adâncimea / curbura	3	–
5	Grosimea la centru	2,6	4
6	Grosimea minimă (extr. distală)	1	3
7	Lungimea părţii active	55	38
8	Lăţimea părţii meziale	7	16,5
9	Grosimea părţii meziale	6,5	6,4
10	Lungimea părţii proximale	43	60
11	Lăţimea maximă	8	10
12	Lăţimea minimă (extr. proximală)	2	7,4
13	Grosimea maximă	6,4	8,5
14	Grosimea minimă (extr. proximală)	2	5

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

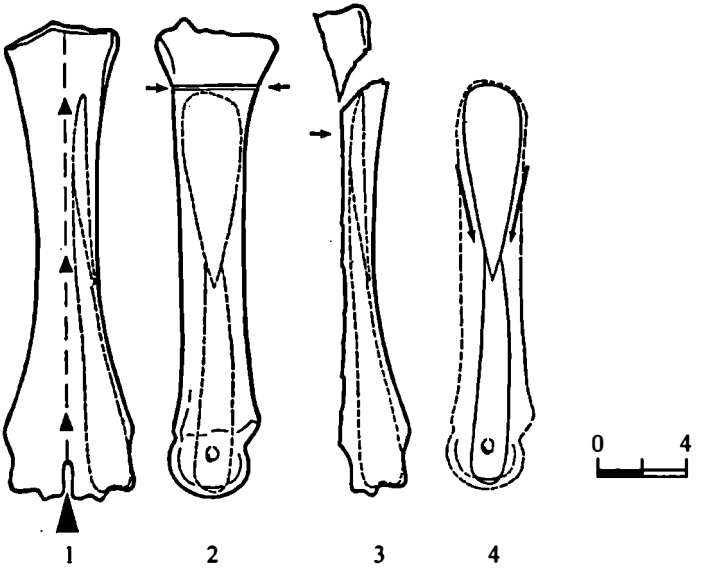

Fig. 5. Principalele etape operatorii ale fabricării spatulelor – subtipul *a* (schemă tehnică): 1-2 debitaj; 3-4 fasonare (după J. Nandriş, *op. cit.*, 1972).

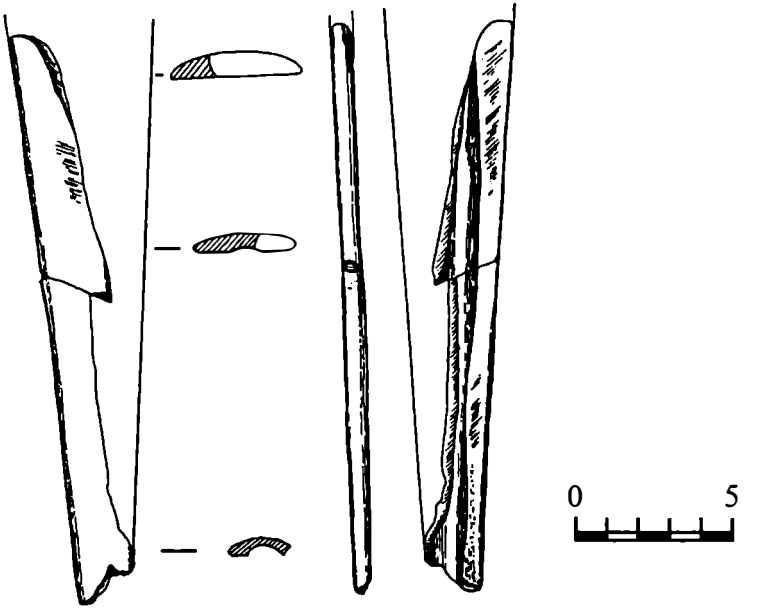

Fig. 6. Balş, jud. Iaşi: eboşă de spatulă din os – subtipul *c*.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

3.2.4. Morfologie.

Convenţiile adoptate în cadrul demersului nostru sunt sintetizate în fig. 4/1-2.

Sub raport morfologic, prima piesă aparţine subtipului *a*, cu partea distală net delimitată, având baza (partea mezială) profilată pe faţa superioară cu un contur în formă de U disimetric şi partea proximală (mânerul) de secţiune poligonală neregulată (fig. 3/1). Acest subtip[11] este echivalentul celui definit de J. Nandriş, specific culturii Starčevo-Criş şi cunoscut în literatura de specialitate drept "lingură cu baza căuşului în formă de V"; multe exemplare au însă partea mezială de formă semicirculară în plan sau prezintă un contur difuz[12], motiv pentru care am preferat nuanţarea definiţiei subtipului respectiv, conform enunţului de mai sus.

Văzut pe faţa superioară conturul general al părţii distale a subtipului *a* (fig. 3/1) este larg, eliptic, neregulat, cu marginile convexe. Profilul, concav-convex, prezintă o curbură longitudinală a feţelor, având o adâncime de 3 mm. Conturul extremităţii distale este ogival disimetric în axul principal (*déjeté*) spre dreapta; profilul extremităţii este teşit simplu datorită utilizării (*en biseau simple*), respectiv pe faţa interioară, sub un unghi de cca. 45°. Un mic sector central este triplu faţetat (*en biseau double*) aproximativ sub acelaşi unghi 45-55°. Secţiunea aceleiaşi extremităţi este biconcavă, iar la nivelul lăţimii maxime concav-convexă, cu marginile subţiate.

Subliniem că morfologia extremităţii distale a majorităţii spatulelor în stadiul de abandon (contur ogival sau convex disimetric; muchii teşite oblic; fracturi diverse) reprezintă rezultatul utilizării, de durată variabilă (de regulă lungă). Morfologia iniţială (după finisare) a extremităţii distale în cazul spatulelor aparţinând subtipului *a* prezentat aici era semicirculară sau convexă, cum se poate constata, spre exemplu, la piesele provenind de la Trestiana, judeţul Vaslui şi Voetin, judeţul Vrancea[13].

Partea mezială, respectiv zona de joncţiune cu mânerul (baza "căuşului") se prezintă pe faţa superioară cu un contur în formă de U disimetric spre stânga; în profil, acelaşi sector este net profilat, având secţiunea poligonală.

Partea proximală (mânerul) are conturul general uşor biconvex, cu secţiuni poligonale pe toată lungimea şi extremitatea ascuţită, fasonată integral.

Cea de-a doua piesă corespunde subtipului *c* (fig. 3/2) şi prezintă un contur general trapezoidal alungit, cu margini rectilinii divergente. Extremitatea distală, fracturată din vechime, avea foarte probabil formă semicirculară. În plan longitudinal, profilul are feţe cvasi-rectilinii, convergente spre extremitatea distală. Secţiunea acesteia din urmă este concav-convexă, iar a părţilor mezială şi proximală plan-convexă accentuată, respectiv ovală neregulată. Pe faţa superioară (partea distală şi proximală) se păstrează mici sectoare concave ale morfologiei anatomice a metapodului, neafectate în cursul operaţiei de fasonare.

(11) Tipologia spatulelor neolitice timpurii (culturile Starčevo-Criş şi Vinča, faza A), elaborată pe baza materialelor studiate până în 1995, cuprinde subtipurile notate cu litera *a – i* (cf. Beldiman, *Tipologia industriei materiilor dure animale...* (cit. n. 3), p. 40-42, fig. 69-78.

(12) Nandriş, *op. cit.*, p. 63-65; Popuşoi, Beldiman, *op. cit.*

(13) Popuşoi, Beldiman, *op. cit.*, Bobi, Paraginâ, *op. cit.*, p. 15, 19, 25, fig. 4/4.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

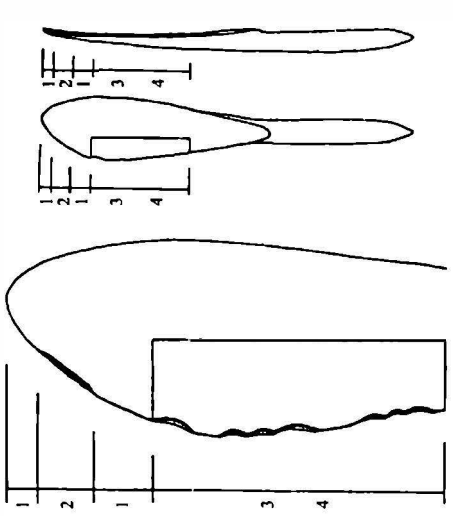

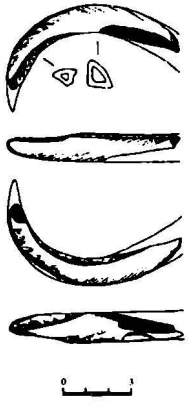

Fig. 8. Grumăzeşti, jud. Neamţ: canin inferior de porc mistreţ.

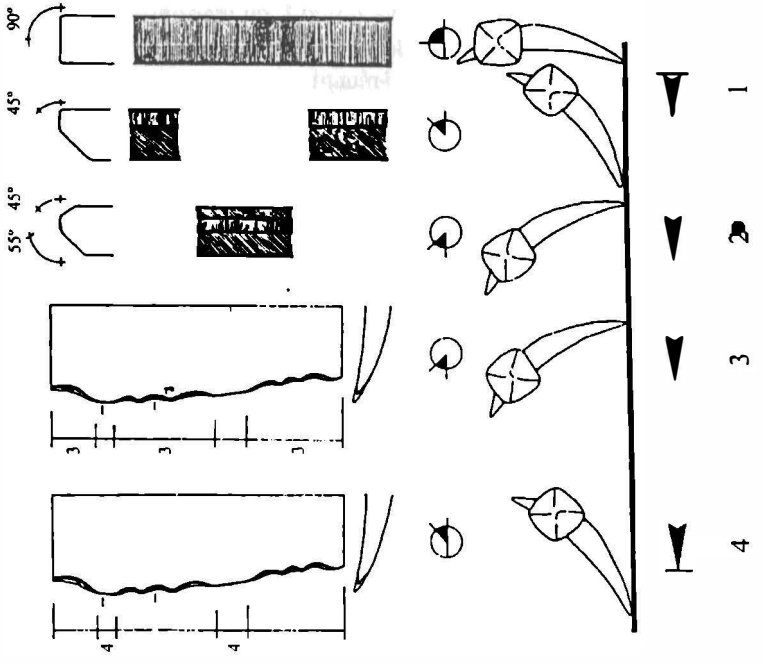

Fig. 7. Grumăzeşti, jud. Neamţ: propunere de reconstituire a etapelor de utilizare a spatulei de subtip *a* şi urmele specifice de uzură (schemă tehnică): 1-2 abraziune transversală şi oblică; 3 microretuşe de impact (presiune); 4 tocirea (rotunjirea marginii stângi a părţii distale).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Extremitatea proximală este fasonată şi are formă convexă neregulată (*déjeté*) spre dreapta.

3.2.5. Studiul tehnic.

3.2.5.1. Materie primă.

Materia primă din care se fabricau spatulele aparţinând subtipurilor *a* şi *c* este constituită preponderent de metapodele (metacarpiene, metatarsiene) de bovine adulte (*Bos taurus – Bos primigenius*). În acest sens pledează şi reprezentarea consistentă a acestor specii în materialul paleofaunistic din aşezările aparţinând culturii Starčevo-Criş în general[14]. Parametrii morfometrici ai pieselor finite (în primul rând lungimea, dar şi detaliile anatomice nemodificate tehnic) argumentează aceeaşi origine. Metapodalele de bovine oferă în mod optim lungimea şi grosimea necesare fabricării spatulelor. În cazuri excepţionale, s-au descoperit piese tehnice (eboşe) destinate indubitabil obţinerii spatulelor. Este vorba de segmente longitudinale (semimetapodii) în diferite stadii de prelucrare, păstrând încă elementele morfologiei anatomice şi permiţând astfel identificarea originii lor anatomice şi a speciei. În aceeaşi ordine de idei, reconstituirile experimentale au confirmat integral aceste observaţii (fig. 5). Între aceste piese – martori tehnici – menţionăm pe cele descoperite în mediul Starčevo-Criş la: Balş, judeţul Iaşi (remarcăm aici eboşa spatulei de subtip *c*, fig. 6); Cârcea-"Hanuari" şi "Viaduct", judeţul Dolj; Grădinile-"Islaz", judeţul Dolj; Drobeta-Turnu Severin/Schela Cladovei, judeţul Mehedinţi; Lepenski Vir, niv. II, Iugoslavia; Endröd, Ungaria. O piesă similară provine din aşezarea Vinča A de la Gornea -"Locurile Lungi", judeţul Caraş-Severin[15].

3.2.5.2. Confecţionarea.

Etapele "lanţului operator" al confecţionării spatulelor au fost stabilite prin: a) definirea şi analiza detaliată a urmelor specifice păstrate pe suprafeţe, inclusiv prin recurgerea la mijloace optice (microscopie de mică putere, măriri până la x 100); b) studiul aceloraşi tipuri de modificări ale suprafeţelor, dar prezente pe piesele tehnice – eboşe; c) reconstituirile experimentale publicate în literatura de specialitate.

Cele două mari etape ale procesului confecţionării, debitajul şi fasonarea, cuprind la rândul lor mai multe verigi succesive, caracterizate prin aplicarea unui procedeu tehnic bine definit şi specific[16].

3.2.5.2.1. Debitaj.

Debitajul cuprinde următoarele operaţii (fig. 5/1-2):

1. despicarea metapodalelor de-a lungul şanţului de coalescenţă prin mai multe procedee (opţional): percuţie directă lansată, cu o unealtă ascuţită dură (ex. topor de

(14) O. Necrasov, M. Ştirbu, ActaMM,2, 1980, p. 19-34; S. Haimovici, Carpica,23, 1992, p. 259-268.

(15) Balş – Popuşoi, *op. cit.*, p. 11, fig. 6/3; Cârcea, Grădinile, Drobeta-Tr. Severin/Schela Cladovei – piese inedite, informaţii oferite de Nica şi Boroneanţ; Lepenski Vir – D. Srejović, *Lepenski vir*, Londra, 1972, fig. 39; Endröd – Makkay, *op. cit.*, p. 29, fig. 5/3, 6-9; Gornea – Bolomey, Marinescu-Bâlcu, *op. cit.*, p. 335, nota 13.

(16) Bolomey, Marinescu-Bâlcu, *op. cit.*, p. 333-335; Popuşoi, Beldiman, *op. cit.*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

piatră); percuţie indirectă, prin folosirea unei dăltiţe de os; şănţuire (debitaj prin uzură), obţinută prin burinaj[17].

2. înlăturarea prin percuţie directă – fracturare transversală a semiepifizelor proximală şi distală ale segmentului metapodal obţinut.

3.2.5.2.2. Fasonare.

Fasonarea (fig. 5/3-4) presupune operaţiile:

1. obţinerea unui segment de semi-metapod cu lăţime uniformă prin reducerea lăţimii condilului epifizar în plan antero-posterior şi lateral; operaţiile decelabile sunt: cioplirea longitudinală, probabil cu un topor de piatră, urmată de abraziunea pe substrat dur rugos fix (ex. gresie cu suprafaţa plană); regularizarea marginilor prin retuşare continuă inversă;

2. raclajul longitudinal cu un tăiş litic regulat – silex (nu neapărat unealtă finită), pentru obţinerea formei părţii distale şi proximale, cu secţiunile şi profilele specifice (vezi *supra*, morfologia pieselor);

3. abraziunea pe substrat rugos dur fix sau mobil, pentru regularizarea muchiilor rezultate prin operaţia de debitaj (= despicare); fasonarea părţilor distală, proximală şi a marginilor. În urma reconstituirilor experimentale s-a constatat că fasonarea feţei superioare (concave) a părţii distale prin raclaj cu o piesă de silex, urmat de abraziunea pe substrat dur mobil, respectiv un mic galet de gresie, oferă un randament înalt şi precizie în execuţie. În toate cazurile de recurgere la abraziune, folosirea apei şi a nisipului s-a dovedit indispensabilă[18].

4. lustrul artificial uniform (pe partea distală şi mezială mai ales) pe care îl prezintă majoritatea pieselor se datorează finisării prin polizare pe substrat flexibil mobil (piele sau material textil); această operaţie a estompat sau eliminat striurile de fasonare specifice aplicării operaţiilor de raclaj şi abraziune. Cu acest prilej precizăm că, în cazul industriei materiilor dure animale, s-a propus ca termenul tehnic *polizare* să se încadreze în "lanţul operator" al fasonării, iar *lustruirea* în sfera utilizării, fiind o consecinţă directă a modificării aspectului suprafeţelor prin folosire[19].

Fasonarea spatulelor este integrală în cele mai multe cazuri (excepţie: extremitatea distală a unui număr mic de piese); ea prezintă un grad avansat de elaborare, respectiv de dificultate tehnică în execuţie. Ansamblul operaţiilor standardizate de obţinere experimentală a unei piese comparabile subtipului *a* de la Grumăzeşti a necesitat circa 18 ore de lucru continuu[20].

3.2.5.2.3. Utilizare. Complexe închise. Analogii.

Categoria tipologică a uneltelor cu partea activă liniară, confecţionate preponderent din os, dar şi din alte materii dure animale (corn de cervide, fildeş de mamut, scoici) era cunoscută încă din culturile paleoliticului superior vest şi central-european. Astfel de unelte au devenit obiect de uz curent odată cu primele culturi neolitice şi s-au folosit pe întreg parcursul epocii respective în Orientul Apropiat şi Europa.

(17) Popuşoi, Beldiman, *op. cit.*, Nandriş, *op. cit.*
(18) Nandriş, *op. cit.*, p. 80-81; Camps-Fabrer, Choi, în *Cahier VI*, p. 150-152.
(19) Camps-Fabrer, Averbouh, Provenzano, *op. cit.*, p. 4, nota 3.
(20) Camps-Fabrer, Choi, *op. cit.*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Această categorie include mai multe subtipuri, izolate pe criterii morfologice[21]; în literatura de specialitate se detaşează două opţiuni terminologico-funcţionale.

Prima se cantonează în sfera consumului alimentar şi este promovată de cercetători precum H. Camps-Fabrer, J. Nandriş, J. Makkay şi alţii. Aceştia desemnează obiectele în discuţie cu termenul generic de linguri, destinate preparării şi îndeosebi îngurgitării alimentelor (ex. fierturi de cereale). Este cazul pieselor atribuite culturii natufiene (Mallaha, Israel; Jarmo, Irak); culturile neoliticului timpuriu din Orientul Apropiat (Tell Ramad, Siria), Anatolia (Haçilar), aria balcano-carpato-dunăreană (situri din Bulgaria, Iugoslavia, Ungaria, Republica Moldova, România)[22]. Această prezumţie, susţinută indirect şi de existenţa exemplarelor de linguri propriu-zise din lemn şi ceramică, dar şi prin numărul mare al pieselor de os cunoscute, rămâne cea mai probabilă, în primul rând pentru subtipurile având căuşul suficient de adânc şi larg, de formă circulară sau ovală. În acelaşi timp, ipoteza de mai sus nu se poate respinge *a priori* în cazul restului subtipurilor, dar nici susţine totdeauna de o manieră irefutabilă, din lipsă de indicii clare. La menţinerea ambiguităţilor contribuie unii parametri morfometrici (ex. lăţimea mică a căuşului, aparent improprie pentru o lingură de uz cotidian pentru un adult). S-a afirmat că gradul înalt de elaboare tehnică al acestor obiecte (cum este cazul subtipurilor *a* şi *c*, ilustrate la Grumăzeşti) nu ar justifica utilizarea în alte scopuri decât cel enunţat, în contextul larg al noilor achiziţii culturale specifice epocii neolitice: fabricarea ceramicii, alimentaţia incluzând cereale cultivate etc.[23].

O altă ipoteză legată de alimentaţie se referă la extragerea şi consumarea măduvei şi a creierului animal; ea a fost formulată încă de la descoperirea primelor exemplare aparţinând paleoliticului superior din Franţa şi, în plan teoretic, nu se poate respinge în cazul subtipurilor având căuşul de formă eliptică, aşa cum este şi subtipul *a* de la Grumăzeşti[24].

A doua opţiune terminologico-funcţională, vehiculată de specialiştii în arheologia Orientului Apropiat şi a Europei de sud-est (J. Mellaart, G.I. Georgiev, specialiştii români) aduce în discuţie rolul de spatule (vezi şi *supra*), folosite în:

a) fasonarea şi decorarea ceramicii – ipoteza nu beneficiază de o argumentaţie corespunzătoare; s-a obiectat deja, în mod justificat, că gradul lor înalt de elaborare contravine logic acestei funcţionalităţi prozaice, care putea fi acoperită de simple ustensile din lemn;

b) prepararea şi/sau aplicarea coloranţilor (ex. cazul exemplarului paleolitic superior din grota La Vache, Dordogne, Franţa) – ipoteza este plauzibilă, în acord cu funcţia generică a spatulelor definite ca atare, dar insuficient susţinută de baza documentară actuală;

(21) Vezi *supra*, nota 11.
(22) Vezi *supra* nota 9; Makkay, *op. cit.*; pentru bibliografia românească privind spatulele neolitice timpurii cf. Popuşoi, Beldiman, *op. cit.*; Beldiman, *op. cit.*
(23) Beldiman, *op. cit.* (cu bibliografia).
(24) Buisson, Camps-Fabrer, Choi et alii, *op. cit.*, p. 141-144.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

c) colectarea prin răzuire a făinii de cereale de pe suprafaţa râşniţelor plate; în aşezarea de la Asmaska, Bulgaria, au fost descoperite câteva spatule aparţinând subtipului *a* în cuprinsul unei locuinţe, lângă râşniţe – această ipoteză este de luat în considerare ca probabilă, multe din exemplarele de diverse subtipuri având frecvent extremitatea distală fracturată, reamenajată şi reutilizată (uneori până la bază) prin abraziune sau raclaj pe o suprafaţă rugoasă dură, printr-o mişcare oblică – laterală sau în sens axial[25].

Din cele sintetizate mai sus constatăm interesul major manifestat pentru documentarea, definirea şi elucidarea problematicii legate de lingurile/spatule preistorice din materii dure animale. Multe din aspectele abordate – de la terminologie la funcţionalitate – rămân încă ambigui prin insuficienţa datelor folosite şi prin caracterul incomplet sau inconsistent al argumentaţiei. În ciuda eforturilor evidente (vezi *Fişele tipologice...*, Caietul VI)[26], carenţele sunt sesizabile şi la nivel metodologic, unde se operează cu definiţii incomplete tocmai prin faptul că urmăresc exhaustivismul pentru realităţi arheologice complexe. Spre exemplu, tendinţa de a introduce în categoria tipologică largă a lingurilor sau "spatulelor" obiecte cu variabilitate morfologică notabilă; de aici decurge dificultatea punerii în acord a *categoriei tipologice* sau tipului ca atare, izolat(ă) pe criterii morfologice şi funcţionale prezumate şi *funcţionalitatea* probabilă, sugerată în primul rând de indiciile traseologice şi de relevanţa contextelor specifice *in situ*. La menţinerea acestor neclarităţi şi probleme contribuie în măsură importantă absenţa studiilor de referinţă ale unor loturi consistente de piese, bine reperate în stratigrafie verticală şi orizontală (complexe).

În perspectiva celor arătate, ni se pare clar că piesele din os şi alte materii dure animale, denumite linguri sau spatule aveau, ca şi alte unelte preistorice, o funcţionalitate polivalentă; în acest sens remarcăm cu interes opiniile cercetătoarei Danielle Stordeur, care optează pentru termenul compozit de linguri-spatule în cazul celor două exemplare de la Mallaha, Israel[27].

În ceea ce ne priveşte, am menţinut în cadrul prezentului demers termenul tradiţional generic în literatura noastră, acela de spatule, aşa cum s-a motivat (vezi *supra*); am avut însă permanent în vedere accepţiunea sa convenţională, explicitarea acestei opţiuni terminologice şi probabila funcţionalitate multiplă a obiectelor respective.

Am menţiona în treacăt prezenţa în inventarul culturilor eneolitice (mai ales) atât a "spatulelor", cât şi a lingurilor cu căuşul bine individualizat, lucrate din materii dure animale.

Diverşi autori au subliniat faptul că lingurile-spatule aparţinând diferitelor subtipuri prezintă foarte frecvent un grad avansat de uzură, localizată la extremitatea distală (cinematică funcţională axială) sau pe marginile părţii distale (cinematică funcţională laterală); tocirea sau fracturarea părţii active (urmată de reutilizare) au dus la modifi-

(25) *Ibidem*, p. 143-160 (cu bibliografia); Nandriş, *op. cit.*, p. 64, 69; Popuşoi, Beldiman, *op. cit.*

(26) Buisson, Camps-Fabrer, Choi et alii, *op. cit.*, p. 133-167.

(27) D. Stordeur, *Outils et armes en os du gisement natoufien de Mallaha (Eynan), Israel*, Paris, 1988, p. 49-50, 52, 92, 100, fig. 19.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

carea morfologiei iniţiale a părţii distale, evoluând uneori până la reducerea drastică a lungimii acesteia (la 10-20 mm) – putem cita în acest sens numeroase exemple din aria culturii Starčevo-Criş (subtipurile *a* şi *b*): Cluj-Napoca/Gura Baciului, judeţul Cluj; Trestiana, judeţul Vaslui; Crnokalacka Bara şi Starčevo, Iugoslavia; Enröd şi Szarvas, Ungaria[28].

Prima piesă de la Grumăzeşti (subtipul *a*) prezintă următoarele urme de uzură funcţională:

a) *serii de striuri de abraziune*, scurte, dese, uniforme, unidirecţionale, plasate la extremitatea distală, pe marginea stângă, acoperind pe o lungime de 25 mm. Prin abraziune, aspectul acestui sector este dublu faţetat pe porţiunile terminale, lungi de 5 şi 10 mm şi triplu faţetat pe porţiunea centrală, lungă de 10 mm (fig. 7/1-2). Faţetele, late de 0,3-0,5 mm, au înclinare de circa 45° spre cele două feţe principale ale piesei.

Striurile sunt orientate transversal şi oblic la circa 45° faţă de axul longitudinal. Ele traduc poziţia perpendiculară şi oblică a uneltei în contact cu o suprafaţă dură rugoasă şi executarea unei mişcări (curse active) unidirecţionale. Aplicarea unei presiuni suficient de mari în timpul utilizării este probată de caracterul net al striurilor. Localizarea sectorului uzat al părţii distale pe marginea stângă permite reconstituirea cinematicii funcţionale a exemplarului în discuţie; astfel uzura marginii stângi semnifică folosirea spatulei cu priza în mâna dreaptă, printr-o mişcare de la dreapta spre stânga;

b) *subţierea şi rotunjirea* marginii stângi a părţii distale; prezenţa *micro-retuşelor de uzură* pe acelaşi sector, acoperind zona faţetată într-o mică porţiune. Conturul convex continuu al părţii distale, obţinut prin fasonare (abraziune) a fost afectat, într-o etapă succesivă faţetării, datorită impactului sau presiunii, prin apariţia unor micro-retuşe inverse şi alterne de uzură discontinui, afectând un sector lung de 30 mm (fig. 7/3): după producerea lor, utilizarea a continuat în acelaşi condiţii, ceea ce a determinat subţierea şi rotunjirea marginii respective şi atenuarea micro-reliefului (fig. 7/4).

Caracterul şi suprapunerea urmelor de uzură, sesizabile prin observare optică sistematică (măriri până la x 100), permit definirea ipotetică a etapelor funcţionale în succesiunea lor. Faţetarea dublă a marginii stângi a părţii distale (sectoarele laterale) marchează o primă etapă, în care spatula a fost folosită prin poziţionarea perpendiculară şi oblică la circa 45° pe suportul respectiv, cu faţa superioară în sus (fig. 7/1). În a doua etapă (care a urmat probabil imediat după prima, în timpul aceleiaşi operaţii), spatula a fost înclinată în sens opus la circa 45°-55°, având faţa superioară în jos; drept urmare, un mic sector (central) al marginii stângi a dobândit aspectul triplu faţetat (fig. 7/2).

(28) Nandriş, *op. cit.*, p. 63-65, 69-74; Camps-Fabrer, *Travaux du Laboratoire d'Anthropologie et de Préhistoire des Pays de la Méditerranée Occidentale*, Aix-en-Provence, 1990, p. 11-46; Cluj-Napoca/Gura Baciului – Lazarovici, Kalmar, *op. cit.*, fig. 25/19 ("spatulă în formă de idol"); Crnokalacka Bara, Starčevo – Nandriş, *op. cit.*, p. 73-74, fig. 2/3-4 şi fig. 3/9; Endröd şi Szarvas – Makkay, *op. cit*, p. 24, fig. 1/3 şi p. 26, fig. 3/10.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Etapele de mai sus pot corespunde operaţiei de răzuire/colectare – prelevare de pe o suprafaţă rugoasă a unor materii în stare pulverulentă sau păstoasă.

Etapa a treia este ilustrată de apariţia micro-retuşelor de contact cu o suprafaţă dură, iar cea de-a patra prin tocirea marginii stângi a căuşului, exclusiv ca urmare a contactului repetat (probabil în mediu umed) cu o materie în stare păstoasă (fig. 7/3-4).

Morfologia pronunţat convexă (ascuţită) a extremităţii proximale a spatulei aparţinând subtipului *a* nu avea rol funcţional şi nu implica fixarea într-un suport (mâner prelungitor) de lemn, cum ne-ar îndemna să presupunem lungimea sa mai redusă. Pe suprafaţa ei nu se observă nici un fel de urmă de uzură. Este de notat faptul că piesa era încă perfect utilizabilă în momentul abandonului.

În privinţa contextului de provenienţă al primei spatule de la Grumăzeşti, relevăm din nou prezenţa ei în inventarul unei gropi, adânci de circa 0,75 m. Din acest complex provin: o mare cantitate de cenuşă, chirpici, numeroase fragmente de vase aparţinând mai multor tipuri (unele de influenţă vinčiană): resturi osteologice de animale domestice (oaie, porc, bovine – epifize de metapodii, tibia, humerus, scapula; aşchii diafizare de oase lungi; dentiţie; fragmente de mandibule). Fragmentarea accentuată sugerează intervenţia umană (decarnare, extragerea măduvei) şi a animalelor carnivore domestice; în acest sens notăm existenţa în inventarul gropii a unei coprolite de câine, înglobând un condil epifizar metacarpal nesudat de oaie (exemplar tânăr). Alături de materialul osteologic animal s-a găsit şi un femur uman stâng întreg, aparţinând unui individ adult.

Pe baza acestor date am putea presupune caracterul ritual al complexului în discuţie (groapă cu depunere de ofrandă umană). Ca elemente de asociere cu spatula reţinem: 1) vasele; 2) fragmentul scheletic uman. Legătura funcţională directă poate fi făcută doar între spatulă şi vase, oferind un *argument pertinent pentru uzul ca lingură* al ustensilei din os.

Pe aceeaşi linie se plasează şi alte descoperiri de spatule în contexte speciale (funerare sau rituale), în care vasele sunt o prezenţă constantă:

✦ Çatal Hüyük, Turcia – în nivelul VIII, datat la începutul mileniului al VI-lea a.Chr. s-a descoperit un mormânt (femeie şi copil), din inventarul căruia făcea parte şi o spatulă[29];

✦ Muzlja, Serbia – în cuprinsul unei gropi se afla o spatulă aparţinând subtipului *a* şi un numeros material ceramic pictat policrom de tip Starcevo clasic;

✦ Bubanj Hum, Serbia – groapă pe fundul căreia fuseseră depuse o spatulă (subtip *a*) şi o statuetă antropomorfă de lut, acoperite de fragmente de vase, oase de animale şi urme de arsură – cenuşă[30];

✦ Cârcea-"Viaduct", judeţul Dolj – în cadrul campaniei 1995, în SLXXVI s-a descoperit o groapă ovală (Gr. 3) cu diametrele de 3,75/2,75 m, adâncime de 0,50-0,75 m, atribuită fazei Cârcea IIIc. Pe fund erau depuse la distanţe cvasi-egale, în axul lung al gropii (pe direcţia N-S), cu faţa spre E şi NE, trei cranii umane feminine; în jurul lor erau, de asemenea, depuse: resturi osteologice animale (bovine, suine domestice);

(29) J. Mellaart, AnatSt,14, 1964, p. 101, fig. 43/13.
(30) Nandriş, *op. cit.*, p. 64, 71-72.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

numeroase fragmente de vase reprezentând toate categoriile ceramice: formele specifice fazei respective (în special pictate policrom), fragmente de altărașe de cult, vase miniaturale, figurine antropomorfe, o spatulă de os aparținând subtipului *b*[31].

Astfel, valențele funcționale ale lingurilor-spatule, respectiv consumul alimentelor, se evidențiază atât în mediul domestic cotidian, cât și în cel special, de caracter ritual, uneori cu ofrande umane.

Între numeroasele analogii pentru subtipul *a* de la Grumăzești menționăm piesele descoperite la: Cârcea-"Hanuri" și "Viaduct", Grădinile, județul Dolj; Drobeta-Turnu-Severin/Schela Cladovei, județul Mehedinți; Dudeștii Vechi, județul Timiș; Leț, județul Covasna; Lunca, județul Neamț; Munteni, jud. Galați; Trestiana, județul Vaslui; Valea Lupului, județul Iași; Voetin, județul Vrancea[32]; Cluj-Napoca/Gura Baciului, județul Cluj[33]; Secăreuca, Republica Moldova[34]; Endröd, Ungaria[35]; Amzabegovo, Crnokalacka Bara, Grabovac, Starčevo, Vrsnik, Obre, Iugoslavia; Delcevo, Golemata Pestera, Karanovo, Malkata Pestera, Cavdar, Bulgaria[36].

Spatula a doua de la Grumăzești (subtipul *c*) (fig. 3/2) are extremitatea distală fracturată din vechime, acesta constituind singurul indiciu păstrat al uzurii. Fractura prezintă trei planuri succesive, reprezentând cel puțin două momente cinematice; ea se datorează presiunii aplicate în timpul folosirii, prin contactul cu o suprafață dură. Se observă faptul că muchiile porțiunilor fracturate nu sunt afectate de uzură (tocire, rotunjire specifică), aceasta indicând abandonul piesei imediat după producerea fracturilor.

Ca analogii citățm piesele din Cârcea-"Hanuri" și "Viaduct", județul Dolj; Trestiana, județul Vaslui[37].

(31) M. Nica, *Materiale*, Brăila, 1996, p. 29-30, 153.

(32) Cârcea, Grădinile-Nica, Materiale (Tulcea), 1980, p. 33, fig. 4/2-3; Idem, AO 1, 1981, p. 37-38, fig. 6/9; Drobeta-Tr. Severin/Schela Cladovei – piese inedite, informații oferite de Boroneant; Dudeștii Vechi – Gh. Lazarovici, ActaMN 6, 1969, p. 8, fig. 3/1-14; Idem, *Neoliticul Banatului*,I-II, Cluj-Napoca, 1979, p. 31, pl. E/28-35; Leț – E. Zaharia, Dacia, N.S. 6, 1962. p. 11, 16-18, fig. 4/20; Lunca – Gh. Dumitroaia, MemAntiq 19, 1994, p. 15, 49-50, fig. 39/4-5; Munteni – piesă inedită, informații oferite de M. Nicu; vezi și C.M. Mantu et alii, ActaMM 15-17, 1996 (sub tipar); Trestiana – Popușoi, Beldiman, *op. cit.*; Valea Lupului – E. Comșa, ArhMold,14, 1991, p. 24, 27, fig. 17/1, 3; Voetin – Bobi, Paragină, *op. cit.*

(33) Lazarovici, Kalmar, *op. cit.*

(34) Dergachev, Sherratt, Larina, *op. cit.*, Larina, *op. cit.*

(35) Makkay, *op. cit.*, p. 24-28, fig. 1-4.

(36) Nandriș, *op. cit.*, p. 69-76, fig. 2-3. D. Arandjelovic – Garasanin, *Starčevacka Kultura*, Ljubljana. 1954.; pl. I/2; M. Garasanin, *Praistorija Srâbije*, Belgrad, 1973, pl. 23/I; A. Benac, *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnich – Herzegowinischen Landesmuseums III*, A, Sarajevo, 1973, pl. XII/1-2; J.H. Gaul, *The neolitic period in Bulgaria*, în American School of Prehistoric Research Bulletin,16, Cambridge, 1948, fig. 12; G. Georgiev, *Die Neolithische Siedlung bei Cavdar, Bezirk Sofia*, în *Cultures préhistoriques en Bulgarie*, Sofia, 1981, fig. 26/a, b, c, e, f.

(37) Cârcea piese inedite, informații oferite de M. Nica; Trestiana – Popușoi, Beldiman, *op. cit.*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Tocirea preferențială a unei margini a părții/extremității distale a lingurilor-spatule prin contactul dinamic unidirecțional repetat cu un suport dur rugos, sub unghiuri de circa 45° și 90°, probabil în mediu umed, cu aplicarea unei forțe de presiune suficient de mari, sunt elemente care sugerează ca ipoteză de utilizare: prelevarea și îngurgitarea (consumul) alimentelor păstoase sau sub formă de fierturi (cereale). În acest caz, striurile de uzură se datorează contactului cu fundul sau pereții recipientului ceramic în care se aflau alimentele; rotunjirea (tocirea fină) a marginii se produce într-un mediu fluid, așa cum îl oferă aceleași alimente preparate. Ipoteza funcțională de mai sus este susținută, pe lângă urmele uzurii specifice, de contextul *in situ*, respectiv asocierea constantă cu vesela ceramică. Subliniem încă o dată caracterul polifuncțional al acestor ustensile, folosibile, în raport de necesități, ca lingură sau ca spatulă. Gradul lor înalt de elaborare tehnică poate sugera și uzul special în cadrul unor ritualuri, implicând consumul de alimente sau depunerea ofrandelor alimentare.

3.3. *Canin inferior de mistreț*. N = 1. Fig. 8.

3.3.1. Origine. Morfologie. Morfometrie.

Piesa a fost descoperită în 1978, făcând parte din inventarul locuinței nr. 2. Este vorba de o defensă inferioară dreaptă aparținând unui exemplar de mistreț matur.

Extragerea forțată din mandibulă (folosindu-se, probabil, o piesă litică, printr-o mișcare de levier) a provocat fractura oblică de la nivelul bazei; lipsește și extremitatea ascuțită a coroanei, exfoliată din vechime. Piesa nu prezintă urme de modificare tehnică, în afara fracturii de extragere.

3.3.2. Utilizare. Analogii.

Defensa[38] are un aspect general curb, de origine anatomică; suprafața de abraziune rezultată în urma contactului repetat cu coroana defensei superioare este puțin dezvoltată și afectează fața posterioară, pe o lungime de circa 32 mm și o lățime maximă de 6 mm; secțiunile sunt triunghiulare neregulate. Piesa este lungă de 75 mm (100 mm pe coarda exterioară); lățimea este cuprinsă între 8 și 15,5 mm, iar grosimea peretelui între 1,5 și 2 mm.

În cadrul culturii Starčevo-Criș, utilizarea caninilor de mistreț este frecventă[39]; debitați longitudinal prin percuție directă, ei procurau segmente de pereți utilizabile la confecționarea uneltelor tăioase dure, cum sunt racloarele – cuțite pentru curățarea peștelui de solzi și gratoarele scurte; în acest sens menționăm descoperirile de la: Cârcea-"Hanuri" și "Viaduct", județul Dolj; Trestiana, județul Vaslui. Din același material se executau și obiecte de podoabă – pandantive lungi cu perforație proximală; dintre piesele de tipul menționat amintim pe cele de la: Cârcea-"Hanuri" și "Viaduct", județul Dolj, Dubova-"Cuina Turcului", județul Mehedinți, Munteni, județul Galați, Trestiana, județul Vaslui, Valea Lupului, județul Iași, Dudești Vechi, județul Timiș[40].

(38) Pentru anatomia defenselor de mistreț cf. F. Poplin, în H. Camps-Fabrer (sub dir.), *Deuxième Colloque*... (cit. n. 2), p. 89-91.

(39) Cârcea – piese inedite, informații oferite de M. Nica; Trestiana – E. Popușoi, Materiale, Brașov, 1983, p. 31, fig. 3/10.

(40) Cârcea – Nica, Dacia, N.S.,21, 1977, p. 19, fig. 6/19-20; alte exemplare sunt inedite, informații oferite de Nica; Dubova – Al. Păunescu, Tibiscus,5, 1978, p. 33-35, fig. 12/10

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Prelevarea specială a piesei de la Grumăzeşti (indicată de fractura oblică specifică) şi prezenţa ei în cuprinsul unei locuinţe sugerează intenţia tehnică a utilizării acestei materii prime într-unul din scopurile precizate.

4. CONCLUZII

Deşi ilustrată printr-o gamă tipologică redusă, dar caracteristică, industria materiilor dure animale aparţinând culturii Starčevo-Criş (faza a IV-a) din aşezarea de la Grumăzeşti oferă prilejul ilustrării metodologiei actuale complete a cercetării în domeniu, aplicate la un lot de materiale provenind de pe teritoriul României. Aceste materiale au permis abordarea problematicii specifice ridicate de unele tipuri de unelte din corn de cerb şi os, utilizate la cultivarea pământului (plantatorul) sau la activităţi domestice, având funcţionalitate plurivalentă (linguri-spatule). O importanţă aparte prezintă descoperirea uneia dintre lingurile-spatule într-o groapă cu depunere de resturi umane, situaţia respectivă contribuind la îmbogăţirea datelor noastre privind contextul funcţional al pieselor în discuţie, încă suficient de controversat – consum alimentar domestic, dar şi ritual.

L'INDUSTRIE DES MATIÈRES DURES ANIMALES APPARTENANT À LA CIVILISATION NÉOLITHIQUE DE STARČEVO-CRIŞ EN ROUMANIE. LE SITE DE GRUMĂZEŞTI, DÉP. DE NEAMŢ

Résumé

Dans le site néolithique ancien de Grumăzeşti, dép. de Neamţ (Moldavie Centrale), appartenant à la civilisation de Starčevo-Criş – phase IV, l'industrie des matières dures animales est représentée par un lot de quatre pièces, typologiquement très caractéristiques. Les objets ont été récupérés pendant les fouilles systématiques effectuées entre 1968 et 1978. L'étude utilise les acquis méthodologiques actuels du domaine et aborde d'une manière exhaustive les aspects regardant: la morphologie et la morphométrie; l'étude technique – le débitage, le façonnage, les hypotèses d'utilisation.

1. *Plantoir* pris sur bois de droit de cerf, andouiller central; prélevé par percution directe et par entaillage, suivies de fracturation par fléxion. La partie active a été fort probablement cassée pendant l'usage. Les analogies indiquées à cette occasion suggèrent l'utilisation de l'objet comme plantoir.

2-3. *Cuillers-spatules* prises sur métapodes de bovinés, dont une de type "à cuilleron à base en V" (selon J. Nandriş et H. Camps-Fabrer) et l'autre ayant une silhouètte trapèzoidale allongée; selon notre classification, élaborée sur des nombreuses pièces

şi 13/5; Dudeştii Vechi – Lazarovici, *op. cit.*, p. 31, pl. E/38; Munteni – piesă inedită, informaţii oferite de M. Nicu; vezi şi Mantu, *op. cit.*; Trestiana – E. Popuşoi, Cercelst,9, 1980, p. 118; Valea Lupului – Comşa, *op. cit.* p. 24, 27, fig. 17/2. Pentru pandantivele realizate pe fragmente de defense de suide în Europa occidentală cf. H. Barge-Mahieu, în Camps-Fabrer (sub dir.), *Cahier IV*, fişa 1, 4 (6 p.).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

du Néolithique ancien de Roumanie, il s'agit de sous-types *a* et respectivement *c*. L'analyse complète des stigmats d'utilisation, y compris à la loupe binoculaire: l'altération des surfaces et des bords, les fractures etc., ainsi que la prise en considération du contexte de provenance de la pièce attribuée au sous-type *a* a permis de relier l'hypothése fonctionnelle regardant ces objets polifonctionnels au rôle principal de cuillers. Une importance particulière à la présence de cette cuiller-spatule dans un contexte très probablement rituel; elle a été découverte dans une fosse, accompagnée par de nombreux tessons de vases céramiques, de restes d'animaux domestiques (bovinés, ovi-caprinés, suidés) et d'un fémur humain gauche d'un individu adulte. Ainsi, la découverte de Grumăzeşti augmente la base documentaire sur le contexte fonctionnel encore controversé des cuillers-spatules: la consommation de la nourriture (bouillies de céréales, peut-être d'autres aliments d'origine végétale et/ou animale) semble être l'utilisation principale de ces instruments.

4. *Défense de sanglier* – canine inférieure droite; découverte dans l'inventaire d'une hutte. Prélevée par percussion directe en vue d'être utilisée comme matière première pour la fabrication d'outils (racloirs, grattoirs) ou d'objets de parure (pendeloques du type long à perforation proximale).

La démarche s'inscrit dans le contexte de l'étude systématique de l'industrie préhistorique des matières dures animales en provenance de Roumanie (Néolithique ancien et Enéolithique).

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Grumăzeşti: 1 plantoir sur andouiller central de droite de cerf; 2 la matière première – localisation sur la ramure.

Fig. 2. Grumăzeşti: proposition de "chaîne opératoire" du prélevement de l'andouiller: 1 percussion directe lancée et entaillage alternatif bidirectionnel; 2 fracturation par flexion bilatérale; 3 détachement. Les parties de l'andouiller central de droite de cerf – conventions déscriptives: PP – la partie postérieure; PA – la partie antérieure; PM – la partie médiane; PL – la partie latérale.

Fig. 3. Grumăzeşti: cuillers-spatules en os: 1 le sous-type *a*; 2 le sous-type *c*.

fig. 4. Grumăzeşti: les paramètres de la morphologie et de la morphométrie des cuillers-spatules (conventions) (voir le tableau dans le texte): 1 le sous-type *a*; 2 le sous-type *c*. ED – l'extremité distale; PD – la partie distale; PM – la partie mésiale; PP – la partie proximale; EP – l'extremité proximale; MD – le bord droit; MS – le bord gauche.

Fig. 5. Grumăzeşti: les étapes opératoires présumées de la fabrication des cuillers-spatules, les sous-type *a*: 1-2 débitage; 3-4 façonnage (d'après Nandriş, *op. cit.*, 1972).

Fig. 6. Balş, dép. de Iaşi: ébauche de cuiller-spatule en os, le sous-type *c*.

Fig. 7. Grumăzeşti: proposition de reconstitution des étapes fonctionnelles de la cuiller-spatule, le sous-type *a*, d'après les traces d'usure spécifique; 1-2 abrasion transversale et oblique; 3 micro-retouches d'impact/pression; 4 le bord gauche emousée de la partie distale.

Fig. 8. Grumăzeşti: canine inférieure de droite de sanglier, fracturée au niveau de la base par prélevement/percussion directe.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

STADIUL CERCETĂRILOR ARHEOBOTANICE PENTRU ENEOLITICUL DIN MOLDOVA DE VEST

de Felicia Monah şi Dan Monah

Moldova de vest este regiunea cu cea mai veche şi cea mai susţinută cercetare arheobotanică dintre toate provinciile româneşti. Cea mai veche menţiune despre descoperirea unor macroresturi vegetale datează din secolul trecut când Gh. Diamandi identifica meiul în materialele provenite de la Cetăţuia-Cucuteni[1]. Această informaţie va fi preluată de G. Buschan[2], unul dintre întemeietorii arheobotanicii ca disciplină ştiinţifică, care o va include într-unul dintre primele repertorii de macroresturi vegetale antice[3].

Un alt moment important în cercetarea arheobotanică din provincia noastră îl constituie activitatea profesorului Fritz Netolitzky de la Universitatea din Cernăuţi. În mod surprinzător în cercurile arheologice româneşti realizările lui pe plan metodologic dar şi în practica determinării macroresturilor vegetale antice sunt total necunoscute. Profesorul cernăuţean şi-a început activitatea înaintea primului război mondial şi a continuat-o, cu succese notabile[4], până la începutul celei de a doua conflagraţii

(1) Gh. Diamandi, *Station préhistorique de Coucouteni (Roumanie)* în *Bull. de la Soc. d'Anthrop. de Paris*, 3 série, t. XII, Paris, 1889, p. 586.

(2) G. Buschan, *Vorgeschichtliche Botanik der Cultur und Nutzpflanzen der alten Welt auf Grund prähistorischer Funde*, Breslau, 1895, p. 69.

(3) *Ibidem.*

(4) Fr. Netolitzky, *Neue Funde prähistorischer Nahrungs und Heilmittel*, în *Xenia. Hommage inter. à l'Université de Grèce*, 1911; idem, *Hirse und Cyperus aus dem prähistorischen Ägypten*, în *Beih. Bot. Centrbl.*, 29, 1912, Abt. 2; idem, *Die Hirse aus antiken Funden*, în *Sitz. Ber. Akad. Wien*, 123 Abt 1, 1914, p. 725-759; idem, *Die Rätsel der Hirse*, în *Mannaus*, 8, 1916 Heft 1/3 u. 5, p. 380; idem, *Ein Cruciferensamen aus dem vorgeschichtlisen Griechenland*, în *Bul. Fac. de Ştiinţe Cernăuţi* (mai departe *BFSC*), 3, 1929, Heft 1; idem, *Der Himmelstau, eine Speise auf dem Ineu*, în *Arch f. Landeskunde der Bukowina*, 1, 1930; idem, *Beitrag zur ältesten Geschichte unserer Heil-Gift und Gewürzpflanzen*, în *Pharmazeutische Monatshefte*, Viena, 12, 1931, p. 77-80; idem, *Unser Wissen van den alten Kulturpflanzen Mitteleuropas*, în *Deutsches Archäologisches Institut.* Römisch-Germanische Kommission. Zwanzigster Bericht 1930, Frankfurt am Main, 1931, p. 14-76; idem, *Mikroskopische Untersuchung gäzlich verkohlter vorgeschichtlicher Nahrungsmittel aus Tirol*, în *Zeitschr. f. Unters. der*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

mondiale. În perioada interbelică Fritz Netolitzky a organizat, în nordul Moldovei, o şcoală arheobotanică care începuse să se afirme pe plan european. Elevul şi doctorandul lui Netolitzky, Radu Popovici va fi orientat spre determinări antracologice şi va elabora câteva lucrări de sinteză privind pădurile paleolitice şi neolitice din nordul Moldovei[5]. Cercetătorul cernăuţean a dat atenţia cuvenită şi materialelor obţinute din afara provinciei în care activa. Materialele arheobotanice i-au fost furnizate aproape în exclusivitate de Ceslav Ambrojevici[6] şi proveneau din nordul şi sudul Moldovei. Doar Vl. Dumitrescu îi va oferi câteva mostre de cărbuni din aşezarea Cucuteni A de la Bonţeşti. Lipsa de reacţie a arheologilor din România faţă de existenţa în ţară a unui laborator arheobotanic activ şi cu o bună reputaţie europeană rămâne, pentru noi, de neînţeles.

După al doilea război mondial, în condiţiile unei grave perturbări a vieţii ştiinţifice, colaborările dintre arheologi şi botanişti rămân în continuare sporadice, nepermiţând formarea unor adevăraţi specialişti. La solicitarea lui Constantin Matasă, Traian Săvulescu efectuează o expertiză botanică asupra macroresturilor vegetale descoperite la Frumuşica[7]. Pentru alte descoperiri determinările au fost făcute empiric sau prin consultarea agronomilor[8]. Întrerupte un timp, cercetările arheobotanice, acum axate pe determinarea macroresturilor vegetale dar şi pe analize de polen, au fost reluate în anii '70 la iniţiativa lui Marin Cârciumaru[9]. O încercare a noastră de a realiza şi determinări antracologice a eşuat în special din lipsa dotărilor tehnice necesare.

Deşi laboratoarele arheobotanice de la Bucureşti şi Iaşi sunt scandalos de slab dotate tehnic s-a reuşit colectarea şi determinarea unui număr suficient de eşantioane vegetale care ne permit conturarea unei imagini destul de complete asupra plantelor cultivate în eneoliticul din Moldova de vest. Din păcate, în absenţa unui număr mai mare de analize polinice, informaţiile cu privire la flora spontană sunt mai puţine deşi nu lipsesc cu desăvârşire.

Nahrungs und Genussmittel, 1990; idem, *Arbeitsmethoden zur mikroskopischen Untersuchung verkohlter Körper*, în *Mikrokosmos*, 20, Stuttgart, 1926-1927.

(5) R. Popovici, *Entwicklungsgeschichtlich-anatomische Untersuchungen über die Samen von Ruta graveolens*, în *Pharm. Monatshefien*, Viena, 1926; idem *Untersuchung prähistorischen Nadelholzkohlen Nord-Bessarabiens*, în *BFSC*, V, Cernăuţi, 1931, p. 260-266; idem, *Ein Beitrag zur mikroskopischen Untersuchung von prähistorischen Holzkohlen*, în *BSCF*, VI, Cernăuţi, 1932, p. 142-144; idem, *Beiträge zur Waldgeschichte Nord-Rumäniens*, în *BFSC*, VI, 1932, p. 229-250; idem, *Ein weiterer Beitrag zur Waldgeschichte unseres Landes*, în *BFSC*, VII, 1933, p. 244-249; idem, *Pădurile paleo şi neolitice din nordul României*, în *BFSC*, VIII, 1934, p. 277-295.

(6) *Ibidem*, p. 279.

(7) Tr. Săvulescu, La Flore, în C. Matasă, *Frumuşica. Village préhistorique à céramique peinte dans la Moldavie du nord. Roumanie*, Bucureşti, 1946, p. 37-42.

(8) Vl. Dumitrescu et al., *Hăbăşeşti. Monografie arheologică*, Bucureşti, 1954, p. 505-506; R. Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936-1948*, Bucureşti, 1957, p. 263.

(9) Spre sfârşitul anilor '70 colegul bucureştean care efectuase o serie de determinări de macroresturi şi analize polinice şi-a extins aria de investigaţie şi asupra Moldovei. Cu această ocazie am schiţat împreună un program de cercetare arheobotanică complex care cuprindea determinări de macroresturi, analize de polen şi antracologice.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Nu putem decât să regretăm cvasiabsenţa informaţiilor privind flora şi vegetaţia spontană a perioadei neolitice. Această lacună constituie un serios handicap şi pentru cercetările privind mediul înconjurător în care au trăit populaţiile eneolitice.

Materialul arheobotanic recoltat în regiunea dintre Carpaţi şi Prut poate fi structurat în patru mari categorii: a) seminţe şi fructe carbonizate; b) amprente pe chirpic sau ceramică; c) cărbuni de lemn şi d) polen. Fiecare disciplină şi categorie de materiale poate furniza anumite date botanice şi doar utilizarea lor sistematică şi coroborarea informaţiilor poate avea ca rezultat o reconstituire veridică a climei şi mediului ambiant a perioadei istorice studiate.

În cele ce urmează vom prezenta stadiul cercetărilor arheobotanice pentru fiecare fază a culturilor Precucuteni şi Cucuteni. Trebuie să spunem încă de la început că pentru fazele Precucuteni I şi Cucuteni A-B nu dispunem de nici un fel de date arheobotanice.

CULTURA PRECUCUTENI

Pusă în evidenţă, pentru prima dată, de săpăturile din 1936 de la Izvoare-Piatra-Neamţ[10], cultura Precucuteni nu s-a bucurat de la descoperire de o investigare foarte susţinută. Din cele trei faze ale culturii doar ultima fază beneficiază de săpături mai ample şi implicit de un volum mai mare şi mai diversificat de informaţii[11]. Până în momentul de faţă săpături mai ample au fost efectuate la Traian-Dealul Fântânilor şi Dealul Viei[12], Poduri-Dealul Ghindaru[13], Izvoare-Piatra-Neamţ[14] şi Târpeşti-Râpa lui Bodai[15], ultimele staţiuni beneficiind şi de publicarea monografică a rezultatelor cercetărilor.

Datorită săpăturilor puţin numeroase, a suprafeţelor relativ restrânse investigate, precum şi a neutilizării metodei flotării materialului arheobotanic cantitatea de macroresturi vegetale recoltate din excavaţii, cu excepţia celor de la Poduri şi Izvoare, este foarte redusă.

(10) R. Vulpe, *Descoperirile arheologice de la Izvoare*, în *ALPR*, 1935-1936, p. 49 şi urm.; idem, *Civilisation précucutenienne récemment découvert à Izvoare, en Moldavie*, în *ESA*, XI, 1937, p. 134 şi urm.

(11) S. Marinescu-Bâlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, Bucureşti, 1974.

(12) H. Dumitrescu, *Şantierul arheologic Traian*, în *SCIV*, III, 1952, p. 121-136; idem, *Şantierul Traian*, în *SCIV*, IV, 1953, 1-2, p. 47-61; idem, *Contribuţii la problema originii culturii Precucuteni*, în *SCIV*, VIII, 1957, 1-4, p. 115-124; H. şi Vl. Dumitrescu, *Activitatea şantierului arheologic Traian*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 46-58; S. Marinescu-Bâlcu, *op. cit.*, p. 170-173.

(13) D. Monah et al., *Săpăturile arheologice din tell-ul cucutenian Dealul Ghindaru, com. Poduri, jud. Bacău*, în *CA*, V, 1982, p. 9-22; idem, *Cercetările arheologice de la Poduri-Dealul Ghindaru*, în *CA*, 1983, p. 3-22.

(14) R. Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936-1948*, Bucureşti, 1957.

(15) S. Marinescu-Bâlcu, *Târpeşti. From Prehistory to History in Eastern Romania*, în BAR-International Series 107, Oxford, 1981.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Tabelul nr. 1. Conspect floristic pentru Cultura Precucuteni

Familia	Specia	Nr. rxrmpl. nat. mat.	Staţiuni
	Specii cu valoare alimentară		
Gramineae	Triticum monococcum	926 car. carb.	PDG
	Triticum dicoccum	2524 car. carb.	PDG/Ghigoieşti
	Triticum aestivum	3856 car. carb.	PDG
	Triticum aestivum ssp. compactum	116 car. carb.	PDG
	Triticum spelta	16 car. carb.	PDG
	Triticum cf. dicoccum	– ampr.	Târpeşti
	Triticum cf. compactum	38 car. carb.	PDG
	Triticum cf. spelta	97 car. carb.	PDG
	Triticum cf. durum	6 car. carb.	PDG
	Hordeum vulgare	1771 car. carb.	PDG
	Hordeum vulgare var. nudum	5550 car. carb.	PDG/Izvoare
	Hordeum sp.	101 car. carb.	PDG/Târpeşti
Corylaceae	Corylus avellana	fructe carb., ampr. fr.	PDG/Izvoare
Leguminosae	Vicia sp.	21 sem. carb.	PDG
	Vicia cracca	1 sem. carb.	PDG
Polygonaceae	Fagopyrum esculentum	polen	Târpeşti
	Specii utilizate pentru construcţii		
Corylaceae	Corylus avellana	ampr. tr. şi fr.	PDG/Izvoare
Tiliaceae	Tilia plathyphyllos	ampr. tr. şi fr.	PDG
Betulaceae	Alnus sp. (A. glutinosa?)	ampr. tr. şi fr.	Izvoare
	Specii segetale, ruderale şi altele		
Polygonaceae	Polygonum sp.	2 sem. carb.	PDG
	Polygonum aviculare	2 sem. carb.	PDG
	Polygonum cf. hydropiper	1 sem. carb.	PDG

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Familia	Specia	Nr. rxrmpl. nat. mat.	Staţiuni
Polygonaceae	Rumex acetosa	9 sem. carb.	PDG
	Rumex acetosella	9 sem. carb.	PDG
	Rumex crispus	12 sem. carb.	PDG
	Polygonum convolvulus	2 sem. carb.	PDG
Rubiaceae	Galium spurium	1 sem. carb.	PDG
Malvaceae	Malva sp.	ampr. fr.	PDG

PDG = Poduri-Dealul Ghindaru

Doar patru staţiuni furnizează totalitatea informaţiilor arheobotanice pentru întregul areal cuprins între Carpaţi şi Prut. Cantitatea materialelor recuperate din săpături este foarte inegal repartizată atât în funcţie de fazele cronologice cât şi de zonele geografice. Până în prezent au fost determinate aproximativ 30 de eşantioane. Marea majoritate a loturilor de materiale determinate este compusă din seminţe carbonizate. Mult mai puţine sunt determinările de amprente de seminţe sau frunze imprimate pe chirpic sau ceramică. Informaţiile obţinute pe baza analizei carpologice sau a determinărilor de amprente sunt completate de unele date furnizate de diagrama polinică de la Târpeşti[16].

Cu excepţia unor modeste informaţii privind cultivarea în staţiunea Precucuteni II de la Ghigoieşti a speciei *Triticum* cf. *dicoccum*[17] alte date asupra plantelor cultivate în primele două faze ale culturii nu sunt disponibile. Această lacună va trebui să fie acoperită cât mai curând prin cercetări complexe care să includă atât determinări de macroresturi vegetale cât şi analize antracologice şi polinice.

Pentru faza Precucuteni III informaţiile arheobotanice sunt mult mai numeroase, provenind din identificarea unor amprente de frunze de la Poduri şi Izvoare, analiza polinică de la Târpeşti şi un mare număr de loturi de seminţe carbonizate descoperite în aşezările de la Poduri şi Izvoare.

Platforma de lut a unei locuinţe Precucuteni III de la Poduri-Dealul Ghindaru a fost construită deasupra unei podine formată din trunchiuri cu diametrul de 8-10 cm acoperite, la rândul lor, cu un strat gros de ramuri şi frunze. Au fost determinate frunze de *Corylus avellana* şi *Tilia plathyphylos*[18]. Observaţiile făcute asupra unui număr mare de bucăţi de chirpic ne-au semnalat faptul că precucutenienii de la Poduri au

(16) S. Marinescu-Bâlcu, M. Cârciumaru, A. Muraru, *Contribuţii la ecologia locuirilor pre şi protoistorice de la Târpeşti*, în *Mem.Antiq.*, IX-XI, 1985.

(17) M. Cârciumaru, *Etude paléobotanique pour les habitats néolithiques et énéolitiques de Roumanie*, în *Palaeoethnobotany and Archaeology. Acta Interdisciplinaria Archaeologica*, VII, p. 66; idem, *Paleoetnobotanica*, Iaşi, 1996, p. 78.

(18) F. Monah, *Amprente de frunze în staţiunea arheologică Poduri-Dealul Ghindaru, jud. Bacău*, în *Mem. Antiq.*, IX-XI, 1985, p. 685-692.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

tăiat tei şi aluni pe care i-au folosit fără să-i cureţe de crengi şi frunze. Cu această ocazie au fost antrenate şi câteva frunze ale unei plante din genul *Malva* care au putut fi identificate dar fără a se putea preciza specia[19].

O situaţie similară întâlnim şi în cunoscuta staţiune arheologică de la Izvoare-Piatra-Neamţ. Aici, pe bucăţi de chirpic provenind din platforma locuinţei nr. 7/1988, datată în faza Precucuteni III, au fost observate mai multe amprente de frunze, ramuri şi trunchiuri de copaci necurăţaţi de scoarţă. După amprentele de frunze imprimate pe chirpic a fost identificată prezenţa alunului (*Corylus avellana*) şi a arinului (*Alnus sp.*). În cazul ultimei identificări ar putea fi vorba de *Alnus glutinosa* (L.) Caertn.[20]. Şi în campania 1984 pe chirpicul platformei unei locuinţe Precucuteni III au fost identificate amprente de frunze de alun[21].

Identificarea pe baza amprentelor de frunze a speciilor lemnoase utilizate la construcţiile precucuteniene depinde prea mult de şansă deoarece adeseori copacii tăiaţi sunt curăţaţi de crengi şi frunze. Din această cauză s-ar impune şi utilizarea determinărilor antracologice pentru cărbunii provenind de la locuinţe, Trunchiurile folosite la construcţiile precucuteniene de la Poduri şi Izvoare par să fie aduse de la oarecare distanţă, probabil de pe liziera pădurii care fusese îndepărtată de aşezare prin defrişări. Ipoteza pare să fie susţinută de dimensiunile reduse ale trunchiurilor folosite precum şi de rezultatele analizei polinice de la Târpeşti care semnalează, pentru perioada Precucuteni III, o restrângere a suprafeţei pădurii şi extinderea terenurilor populate cu diverse specii din genul *Cerealia*[22].

O defrişare destul de importantă ne este semnalată şi de rezultatele analizelor arheozoologice. La Târpeşti, în perioada Precucuteni, animalele domestice sunt net dominante (94,65%)faţă de cele sălbatice (5,34%)[23].

Dacă analiza amprentelor ne oferă puţine informaţii asupra plantelor cultivate, nu acelaşi lucru se poate spune şi despre depozitele de cereale uneori excepţional conservate. Din acest punct de vedere aşezarea Precucuteni III de la Poduri-Dealul Ghindaru constituie o fericită excepţie. Din aşezarea menţionată, cercetată încă pe scară destul de restrânsă, au fost colectate mai multe zeci de kilograme de cariopse carbonizate găsite în trei locuinţe şi 15 depozite de mărimi diferite[24]. Trebuie să remarcăm şi faptul că toate depozitele găsite în nivelul Precucuteni III de la Poduri conţineau cereale, seminţele de la alte plante constituind o infimă minoritate. Dintre

(19) *Ibidem*, p. 690.

(20) Idem, *Amprente de plante descoperite în aşezări eneolitice din Moldova*, în *ArhMold.*, XV, 1992, p. 185-188.

(21) M. Cârciumaru, F. Monah, *Déterminations paléobotaniques pour les cultures Précucuteni et Cucuteni*, în M. Petrescu-Dâmboviţa et al. (eds), *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iaşi, 1987, p. 174.

(22) S. Marinescu-Bâlcu, M. Cârciumaru, A. Muraru, *op. cit.*, p. 650-651.

(23) *Ibidem.*

(24) M. Cârciumaru, F. Monah, *Raport preliminar privind seminţele carbonizate de la Poduri-Dealul Ghindaru, jud. Bacău*, în *Mem. Antiq.*, IX-XI, 1985, p. 699-706; D. Monah, *Cereals i pa a l'Europa de l'est i Central*, în *Cota Zero. Rivista d'Arqueologia i Ciència*, Barcelona, 12, 1996, p. 81-82; fig. 3-5.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

cereale erau prezente doar grâul şi orzul. Grâul era reprezentat, îndeosebi, de trei specii: *Triticum aestivum* (plus ssp. *compactum*), *T. dicoccum* şi *T. monococcum* Deşi *Triticum spelta* este reprezentat de aproximativ o sută de cariopse această specie pare să nu fi fost cultivată intenţionat la Poduri[25]. *Spelta* ar putea avea, în contextul depozitelor de la Poduri, caracterul unei plante segetale. Din conspectul floristic (vezi fig. 1) se observa că la Poduri erau cultivate în proporţii aproape egale speciile cu bobul îmbrăcat (*T. monococcum* şi *T. dicoccum*) şi cele nude (*T. aestivum* plus ssp. *compactum*). Fiecare dintre speciile menţionate prezenta unele avantaje şi dezavantaje asupra cărora nu vom insista acum.

O altă cereală cultivată pe scară largă la Poduri era orzul, reprezentat de speciile *Hordeum vulgare* şi *H. vulgare nudum*. Cultura orzului pare să fi avut la Poduri aceeaşi importanţă ca şi cea a grâului. Amintim că din cele patru silozuri descoperite în construcţia nr. 44 două conţineau mari cantităţi de orz, în timp ce celelalte adăposteau rezervele de grâu[26].

Depozitele de cereale de la Poduri sunt caracterizate printr-o puritate remarcabilă. În general amestecurile de grâu şi orz sunt destul de rare şi chiar când acestea există, specia (sau speciile) minoritară are procentaje scăzute, uneori insignifiante[27]. Puritatea depozitelor ar putea fi explicată prin existenţa unor câmpuri şi locuri de depozitare separate nu numai pentru grâu şi orz ci şi pentru speciile diferite. Culturile care aprovizionau aşezarea de la Poduri par să fi fost deosebit de "curate", seminţele de plante segetale fiind foarte rare. Îmburuienarea redusă ar putea indica recoltarea spic cu spic dar şi schimbarea frecventă a câmpurilor cultivate pe care buruienile nu ajungeau să se înmulţească[28].

Judecând după situaţiile întâlnite în cele trei locuinţe precucuteniene de la Poduri locuitorii de aici practicau o agricultură destul de intensă şi cu rezultate notabile. Faptul că dispuneau în mod regulat de recolte bogate se poate deduce din existenţa unor amenajări speciale (lăzi de provizii şi silozuri)[29], diferite de vasele mari de provizii care şi ele erau folosite pentru depozitarea cerealelor. Alimentaţia bazată pe cultivarea cerealelor este susţinută şi de prezenţa în fiecare locuinţă a mai multor râşniţe, precum şi a unor locuri special amenajate pentru râşnit. Grâul şi orzul erau probabil consumate în fierturi de genul colivei sau păsatului, iar făina era utilizată pentru prepararea terciurilor, a turtelor şi a pâinii[30]. Nu trebuie să uităm că în nivelul Cucuteni B de la Calu-Piatra Şoimului au fost descoperite resturile unei pâini sau a unei turte din făina de mei[31].

(25) M. Cârciumaru, F. Monah, *op. cit.*, p. 704-705.
(26) *Ibidem*.
(27) *Ibidem*, p. 699-706.
(28) Z. Janusevic, *Kul'turnye rastenija Jugo-Zapada S.S.S.R. po paleobotaniceskim issledovanijam*, Chişinău, 1976, p. 36 şi 48.
(29) D. Monah, *op. cit.*, p. 81-82.
(30) *Ibidem*, p. 81-83.
(31) *Ibidem*; R. Vulpe, *Les fouilles de Calu*, în *Dacia*, VII-VIII, 1941, p. 21; C. Matasă, *Cercetări din preistoria judeţului Neamţ*, în *BCMI*, 97, 1940, p. 16 şi 23.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

O altă staţiune, datată în faza Precucuteni III, care ne oferă unele informaţii despre plantele cultivate de precucutenieni este cea de la Izvoare-Piatra-Neamţ. În campaniile 1984[32] şi 1987-1989[33] au fost recoltate nu mai puţin de 26 de loturi de seminţe carbonizate. Din păcate, autorul publicaţiei[34] nu indică întotdeauna contextul şi atribuirea culturală a descoperirilor. Din această cauză doar două loturi de macroresturi vegetale por fi atribuite cu certitudine fazei Precucuteni III. Ambele depozite, destul de mari (900 şi 1500 cariopse), conţineau, în exclusivitate, cariopse de *Hordeum vulgare nudum*[35].

O succintă şi destul de aproximativă statistică asupra determinărilor arheobotanice pentru cultura Precucuteni ne semnalează investigarea doar a patru staţiuni de unde au fost analizate aproximativ 30 de eşantioane, dintre care unul singur atribuit fazei Precucuteni II, celelalte provenind din aşezări Precucuteni III. Conspectul floristic relevă identificarea a 21 de specii, cele mai multe determinări aparţinând plantelor cultivate. Se remarcă cultivarea cu certitudine doar a trei specii de grâu (*T. monococcum, T. dicoccum* şi *T. aestivum*) şi a orzului (*Hordeum vulgare* şi *H. vulgare nudum*). Repertoriul destul de sărac al plantelor cultivate pare să fie completat de hrişcă (*Fagopyrum esculentum*), pusă în evidenţă de analiza polinică de la Târpeşti[36]. Hrişca putea avea o importanţă destul de mare în alimentaţia precucutenienilor. Amintim că din seminţe de hrişcă se prepară cea mai apreciată *kaša*, mâncare naţională la ruşi şi ucrainieni. O utilizare asemănătoare, sub forma unei fierturi, a unui păsat putem presupune şi pentru timpurile preistorice.

Destul de modeste sunt şi informaţiile privind utilizarea, în alimentaţie, a fructelor provenind din flora spontană. În dieta precucutenienilor alunele (fructe de *Corylus avellana*) sunt singurele fructe atestate cu certitudine. În împrejurimile aşezărilor de la Poduri şi Izvoare alunul creştea se pare din abundenţă.

Deşi conspectul floristic pentru cultura Precucuteni pare destul de bogat, totuşi nu ne putem declara mulţumiţi deoarece numărul de staţiuni investigate arheobotanic este mult prea redus iar pentru primele două faze ale culturii nu dispunem de nici un fel de informaţii. De asemenea, constatăm un puternic dezechilibru între informaţiile furnizate de diferitele discipline arheobotanice. Din acest tablou antracologia lipseşte cu desăvârşire iar palinologia ne oferă unele informaţii doar prin diagrama de la Târpeşti. În aceste condiţii o evaluare a importanţei acţiunii factorului antropic asupra mediului natural este încă inoportună.

(32) M. Cârciumaru, F. Monah, *op. cit.*, în *La civilisation...*, p. 172-173.
(33) S. Marinescu-Bâlcu, M. Ciacâru, *Un vas cultic de la Izvoare-Piatra-Neamţ*, în *Mem.Antiq.*, XIX, 1994, p. 97-114; M. Cârciumaru, *Paleoetnobotanica*, p. 86-89.
(34) *Ibidem*, p. 87.
(35) *Ibidem.*
(36) S. Marinescu-Bâlcu, M. Cârciumaru, A. Muraru, *op. cit.*, p. 651.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

FAZA CUCUTENI A

Prima fază a culturii Cucuteni din spațiul dintre Carpați și Prut este relativ bine cunoscută datorită unui număr de așezări săpate integral sau pe scară largă, unele dintre ele beneficiind și de o publicare monografică. Deși de-a lungul timpului au existat unele tentative de a utiliza competența unor botaniști sau agronomi pentru identificarea macroresturilor vegetale descoperite în săpături, absența specialiștilor consacrați a împietat asupra credibilității unor rezultate publicate[37]. Acțiunea inițiată împreună cu Marin Cârciumaru în anii '80 a dat unele rezultate deși programul inițial care cuprindea și analize de polen și antracologice nu a putut fi îndeplinit. Datorită condițiilor materiale precare s-au putut efectua doar determinări de macroresturi vegetale și identificări de amprente care nu sunt suficiente pentru a alcătui un tablou satisfăcător al mediului ambiant și agriculturii eneolitice. O slabă consolare găsim în diagramele polinice de la Târpești și Drăgușeni-Săveni[38] care, în general, confirmă unele observații arheologice.

Cele peste 50 de eșantioane analizate provin din șapte așezări datate în faza Cucuteni A. Parcurgerea conspectului floristic care cuprinde 35 de specii grupate în 14 familii poate da cititorului, arheolog sau botanist, un sentiment de mulțumire, dar trebuie să atragem atenția că din cele câteva mii de specii de plante existente în flora epocii doar o infimă parte se regăsește în conspectul nostru.

Oricum lista floristică a fazei Cucuteni A este mai bogată decât cea a fazei Precucuteni III și permite unele observații care, pe alocuri, ar putea căpăta caracterul unor concluzii provizorii.

Și pentru această fază este firesc să acordăm o atenție deosebită plantelor cultivate și mai ales cerealelor deoarece acestea constituiau baza alimentației cucutenienilor. Ca și în faza precedentă remarcăm cultivarea preponderentă a speciilor *Triticum dicoccum* și *T. aestivum*, ultima specie fiind prezentă prin subspeciile *vulgare* și *compactum*. Se pare că *T. aestivum*, specie cu bobul neîmbrăcat, mai ușor de treierat și de râșnit începe să fie preferată de cucutenieni. Față de observația formulată mai sus aparent este firească prezența foarte scăzută a speciei *T. monococcum*, doar 35 de cariopse determinate cert și acestea provenind doar din două stațiuni. Totuși dacă ținem seama de numărul mic de așezări investigate arheobotanic, de răspândirea, se pare, largă a lui *T. monococcum* în timpul culturii Precucuteni (vezi fig. 1) și de atestarea sa frecventă în așezările contemporane din Basarabia[39] ipoteza ar putea fi

(37) Vezi VI. Dumitrescu et al., *Hăbășești*, p. 505-506; R. Vulpe, *Izvoare*, p. 263; Tr. Săvulescu, *loc. cit.* și M. Cârciumaru, F. Monah, *Reconsiderări asupra determinărilor de semințe carbonizate de la Frumușica și Valea Lupului*, în *SCIVA*, 36, 1984, 4, p. 351-352; M. Cârciumaru, *Paleoetnobotanica*, p. 78.

(38) S. Marinescu-Bâlcu, M. Cârciumaru, A. Muraru, *loc. cit.*; M. Cârciumaru, *Paleoetnobotanica*, p. 74-78, fig. 41-42 și 50; S. Marinescu-Bâlcu, Al. Bolomey, M. Cârciumaru, A. Muraru, *Ecological, Economic and Behavioural Aspects of the Cucuteni A4 Community at Drăgușeni*, în *Dacia*, N.S., XXVIII, 1984, 1-2, p. 41-46.

(39) Z. Januševič, *op. cit.*, p. 26-35.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

hazardată. Astfel suntem tentaţi să considerăm cvasiabsenţa lui *T. monococcum* din conspectul floristic al fazei Cucuteni A ca fiind o lacună de cercetare.

Tabelul nr. 2. Conspect floristic pentru faza Cucuteni A

Familia	Specia	Nr. exempl. nat. mat.	Staţiuni
Specii cu valoare alimentară			
Gramineae	Triticum dicoccum	3158 car. carb.	PDG/Izvoare
	Triticum aestivum ssp vulgare	1119 car. carb.	PDG/Izvoare
	Triticum aestivum ssp. compactum	291 car. carb.	PDG/Mărgineni
	Triticum spelta	274 car. carb.	Fr./Mărgineni
	Triticum monococcum	35 car. carb.	PDG/Izvoare
	Triticum cf. spelta	20 car. carb.	Frumuşica
	Triticum cf. dicoccum	11 car./ampr.	PDG/Măr./Drăg.
	Triticum cf. dicoccoides	222 car. carb.	PDG/Izvoare
	Triticum cf. durum	1 car. carb.	Mărgineni
	Triticum sp.	18 car. carb.	Mărgineni/Pr.
	Hordeum vulgare	3490 car. carb.	PDG/Măr./Iz./Pr.
	Hordeum vulg. var. nudum	4032 car. carb.	PDG/Fr./Măr./Iz.
	Hordeum cf. distichum	370 car. carb.	Măr./Izvoare
	Secale cereale	11 car. carb.	PDG
	Avena sativa	101 car. carb.	PDG/Pr.
	Panicum miliaceum	1 car. carb.	PDG
Rosaceae	Prunus domestica	1 sâmb.	PDG
	Cerasus avium	1 sâmb.	PDG
	Rubus idaeus	1 sâmb.	PDG
Cornaceae	Cornus mas	66 sâmb.	PDG/Izvoare
Corylaceae	Corylus avellana	1 fr. fruct	PDG
Leguminosae	Pisum sativum ssp. arvense	1 săm.	PDG
	Vicia sp.	1 săm.	PDG

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Familia	Specia	Nr. exempl. nat. mat.	Staţiuni
Specii utilizate pentru construcţii			
Gramineae	Phragmites australis	ampr. tulp.	PDG
Typhaceae	Typha sp.	polen	Drăguşeni
Specii segetale, ruderale şi altele			
Chenopodiaceae	Chenopodium album	4 sem.	PDG
	Atriplex sp.	2 sem.	PDG
Crucifereae	Brassica nigra	1 săm.	PDG
	Thlaspi arvense	1 săm.	PDG
Polygonaceae	Rumex acetosa	3 sem.	PDG
	Rumex crispus	1 săm.	PDG
	Fagopyrum convolvulus	3 sem.	PDG
	Polygonum aviculare	4 sem.	PDG
	Polygonum hydropiper	1 săm.	PDG
Rubiceae	Galium spurium	7 sem.	PDG/Iz./Măr
Gramineae	Lolium tumulentum	1 car. carb.	Mărgineni
	Lolium sp.	1 car. carb.	Preoţeşti
	Bromus sp.	3 car. carb.	PDG/Izvoare
Papaveraceae	Papaver somniferum	1 săm. carb.	Mărgineni
Boriginaceae	Lithospermum purpureo-coeruleum	9091 sem.	Izvoare
Compositae	Arctium sp.	ampr.	Truşeşti

PDG = Poduri-Dealul Ghindaru; Iz. = Izvoare; Măr. = Mărgineni;
Pr. = Preoteşti; Fr. = Frumuşica; Drăg. = Drăguşeni

Pe scară mai redusă pare să fi fost cultivată specia *Triticum spelta* care este atestată doar la Frumuşica şi Mărgineni şi care, probabil, va fi identificată şi în alte aşezări contemporane.

Semnalarea, la Poduri şi Izvoare, a unui număr destul de mare de cariopse susceptibile de a aparţine speciei *Triticum dicoccoides* este deosebit de interesantă. Această specie, dacă determinările se confirmă, ar putea proveni din flora spontană sau mai degrabă ar putea fi rezultatul sălbăticirii şi degenerării unor exemplare de *Triticum dicoccum*[40]. Celelalte specii şi subspecii ale genului *Triticum*, identificate cu mai multă sau mai puţină certitudine, nu ridică probleme deosebite. Ele sunt asociate

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

întâmplător speciilor dominante şi din acest punct de vedere pot fi considerate ca plante segetale deşi cariopsele lor se bucurau de aceeaşi apreciere la consum ca şi speciile dominante, cultivate intenţionat.

Cultivarea orzului pare să aibă pentru cucutenienii din faza A aceeaşi importanţă ca şi cea a grâului (vezi fig. 2). Acest lucru ne este semnalat de existenţa unor depozite de orz importante în nu mai puţin de cinci staţiuni din faza Cucuteni A. Constatăm atât existenţa depozitelor pure dar şi a celor în care diverse specii de grâu şi orz sunt în amestec. Amestecurile pot fi explicate prin alternarea culturilor de grâu şi orz şi prin melanjarea, în vederea consumului, a cerealelor cu seminţe de la alte plante comestibile. Un amestec, evident, pentru consum, conţine cereale şi leguminoase[41]. Ce gust avea o astfel de mâncare încă nu ştim.

Interesantă este şi apariţia, pentru prima dată în spaţiul geografic de care ne ocupăm, a secarei (*Secale cereale*) şi a ovăzului (*Avena sativa*). Evident acestea nu erau cultivate ci aveau caracterul de plante segetale care îmburuienau culturile de grâu şi orz[42]. După datele obţinute până în prezent leguminoasele par să nu fi avut importanţă în alimentaţia cucutenienilor din faza A. Dar ne îndoim de justeţea unei astfel de aprecieri deşi cele două seminţe de leguminoase de la Poduri nu pot susţine existenţa unor culturi de acest gen. Enigmatică ni se pare şi absenţa, dintre cerealele cultivate în faza Cucuteni A, a meiului (*Panicum miliaceum*). Este evident o lacună a cercetărilor sau mai degrabă rezultatul hazardului specific descoperirilor de macroresturi vegetale. Informaţii mai vechi care nu au putut fi verificate menţionează destul de frecvent depozite de mei în aşezările cucuteniene. Alături de grâu şi orz meiul pare să fi avut o contribuţie semnificativă la alimentaţia cucutenienilor. Rămâne ca pe viitor să aducem dovezile arheobotanice necesare pentru susţinerea acestei aserţiuni.

Lista speciilor de plante segetale şi ruderale este mai bogată decât cea a fazei Precucuteni III dar în continuare depozitele de cereale sunt foarte curate. Deosebit de interesantă este utilizarea seminţelor de *Lithospermum purpureo-coeruleum* pentru alcătuirea unor coliere în care, se pare, că seminţele alternau cu imitaţii de lut[43].

Informaţiile privind arborii fructiferi sunt destul de puţine dar cu atât mai importante. Din flora spontană este atestată utilizarea fructelor de coarnă (*Cornus mas*), alun (*Corylus avellana*) şi cireş sălbatic (*Cerasus avium*). Deosebit de interesant este faptul că locuitorii fazei Cucuteni A de la Poduri-Dealul Ghindaru cultivau perjul (*Prunus domestica*)[44]. Descoperirea ne semnalează existenţa unor arbori fructiferi cultivaţi şi

(40) M. Cârciumaru, *Paleoetnobotanica*, p. 127, 159-160.
(41) *Ibidem*, p. 173-178.
(42) Z. Januševič, *op. cit.*, p. 138, 141.
(43) M. Cârciumaru, *Le collier de semences d'Ulmeni (culture de Gumelniţa)*, în *Dacia*, N.S., XXIX, 1985, 1-2, p. 125-127; M. Cârciumaru, F. Monah, *op. cit.*, în *La civilisation.....*, p. 172; S. Marinescu-Bâlcu, M. Cârciumaru, *Coliere de Lithospermum purpureo-coeruleum şi "perle" de cerb în neoliticul din România în contextul centrului şi sud-estului Europei*, în *SCIVA*, 43, 1992, 4, p. 355-370; M. Cârciumaru, *Paleoetnobotanica*, p. 78, 87, 186.
(44) F. Monah, D. Monah, *Macrorestes végétaux découverts dans les niveaux Cucuteni A_2 et B_1 de Poduri-Dealul Ghindaru*, în Gh. Dumitroaia, D. Monah (eds), *Cucuteni*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

poate chiar unele preocupări pentru alcătuirea unor livezi. Această informaţie este deosebit de importantă pentru evaluarea resurselor de hrană a cucutenienilor şi pentru o reconstituire a dietei lor. La fel de interesantă este şi semnalarea consumului de zmeură (*Rubus idaeus*) care, fără îndoială, provenea din flora spontantă.

Nu lipsită de interes este atestarea arheobotanică a utilizării la construcţia pereţilor şi probabil la acoperişurile clădirilor a stufului (*Phragmites australis*) şi a papurei (*Typha sp.*)[45].

Rezultatele cercetărilor arheobotanice pentru faza Cucuteni A sunt, pentru moment, satisfăcătoare dar, în paralel cu determinarea sistematică de macroresturi vegetale, vor trebui întreprinse noi eforturi pentru efectuarea de noi analize polinice şi la demararea unui program pentru analize antracologice.

FAZA CUCUTENI B

Pentru faza finală a culturii Cucuteni informaţiile arheobotanice provin din şase staţiuni, fiind în exclusivitate determinări de macroresturi vegetale. Din cele şase staţiuni, Sărata Monteoru se află în estul Munteniei şi încadrarea ei culturală este discutabilă[46]. Numărul de nouă eşantioane supuse analizei este foarte redus şi trebuie să remarcăm ca şi numărul absolut de exemplare determinate este mult mai scăzut decât în cazul fazelor Precucuteni III şi Cucuteni A.

Şi pentru această fază atenţia noastră este captivată de cerealele cultivate care atât prin frecvenţă cât şi prin cantitate se detaşează de celelalte plante (vezi fig. 3). Din genul *Triticum* trei specii par să fie constant cultivate: *T. monococcum* şi *T. dicoccum*, aflate la egalitate şi *T. aestivum* care pare să devină dominantă acum. Aparent cultivarea orzului pare să-şi piardă importanţa în faza Cucuteni B, dar, fără îndoială, acest lucru nu este adevărat, fiind vorba de o distorsiune datorată hazardului descoperirilor. Deşi numărul de cariopse de *Secale cereale* determinate începe să capete o anumită semnificaţie, credem că încă nu avem dovezi pentru a susţine cultivarea intenţionată a acesteia. Spre deosebire de *Secale*, meiul (*Panicum miliaceum*) este acum cu certitudine cultivat şi pare să joace un rol important în alimentaţia umană. Se citează de către Radu Vulpe şi C. Matasă descoperirea la Calu-Piatra Şoimului a unei bucăţi de turtă sau pâine de mei[47]. Această descoperire care, din păcate, nu mai poate fi reexaminată se înscrie printre cele mai timpurii semnalări de acest gen din Europa de est[48].

Pentru leguminoase, cu excepţia mazării (*Pisum sativum*), nu dispunem de noi date privind cultivarea lor intenţionată. Totuşi, cele peste 3000 de seminţe de *Pisum*

aujourd'hui, B.M.A., III, Piatra-Neamţ, 1996, p. 50-51.

(45) *Ibidem*, p. 51; M. Cârciumaru, *Paleoetnobotanica*, p. 121.

(46) Cf. D. Monah, Şt. Cucoş, *Aşezările culturii Cucuteni din România*, Iaşi, 1985, p. 142 cu bibliografia.

(47) C. Matasă, *op. cit.*, în *BCMI*, p. 16 şi 23; R. Vulpe, *op. cit.*, în *Dacia*, p. 21.

(48) D. Monah, *op. cit.*, în *Cota Zero*, p. 83.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

sativum descoperite la Văleni-Piatra-Neamţ documentează nu numai cultivarea ei intenţionată ci şi rolul important pe care îl avea în alimentaţia cucutenienilor.

Tabelul nr. 3. Conspect floristic pentru faza Cucuteni B

Familia	Specia	Nr. exempl. nat. mat.	Staţiuni
Specii cu valoare alimentară			
Gramineae	Triticum aestivum	715 car. carb.	Băl/Văl.
	Triticum monococcum	633 car. carb.	Băl/VL
	Triticum dicoccum	448 car. carb.	PDG/VL/Băl/Văl
	Triticum aestivum ssp. compactum	140 car. carb.	Văleni
	Triticum cf. spelta	78 car. carb.	Bălăneasa
	Triticum cf. durum	5 car. carb.	Văleni
	Triticum sp.	5 car.carb.	PDG
	Hordeum vulgare	24 car. carb.	PDG
	Hordeum nudum	101 car. carb.	Bălăneasa
	Hordeum sp.	165 car. carb.	Băl/Văl.
	Hordeum vulg. vulgare	4 car. carb.	SM
	Secale cereale	145 car. carb.	PDG/Văl.
	Panicum miliaceum	69 car. carb.	Văleni
Leguminosae	Pisum sativum	3432 sem. carb.	Văleni
	Vicia sativa	1 săm. carb.	PDG
	Vicia sp.	8 sem. carb.	PDG/Băl.
Rosaceae	Prunus cf. insititia	73 sâmb.	SM
Cornaceae	Cornus mas	2 sâmb. carb.	PDG
Caprifiliaceae	Sambucus nigra	2 nucule	PDG
Specii segetale, ruderale şi altele			
Polygonaceae	Rumex acetosella	1 săm. carb.	PDG
	Rumex crispus	1 săm. carb.	PDG
	Rumex acetosa	1 săm. carb.	Văl.
Gramineae	Bromus sp.	13 sem. carb.	PDG/Văl.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Familia	Specia	Nr. exempl. nat. mat.	Staţiuni
Boraginaceae	Lithospermum purpureo-coeruleum		
Coryphyllaceae	Agrostemma githago	12 sem. carb.	VL/Văl.
Cruciferae	Sinapis alba	21 sem. carb.	Văleni
	Sinapis arvensis	35 sem. carb.	Văleni
	Camelina asativa	1 sem. carb.	Văleni
Rubiaceae	Galium spurium	2 sem. carb.	Văleni

Băl. = Bălăneasa; Văl. = Văleni-Piatra-Neamţ; PDG = Poduri-Dealul Ghindaru
SM = Sărata Monteoru; Fr. = Frumuşica; VL = Valea Lupului

Fără îndoială culegerea fructelor din natură îşi păstrează importanţa, fiind documentată de descoperirile de sâmburi de coarnă (*Cornus mas*) şi soc (*Sambucus nigra*). În ceea ce priveşte *Prunus* cf. *insititia* (goldan) situaţia este mai complicată. Cei peste 70 de sâmburi descoperiţi la Sărata Monteoru ar putea proveni fie de la un arbore cultivat sau de la unul din flora spontană. Şi cucutenienii din faza B continuă colectarea seminţelor de *Lithospermum purpureo-coeruleum* (mărgeluşă) dar nu s-au observat la ele urme de prelucrare[49]. Deşi numărul total de seminţe provenind de la specii de plante segetale şi ruderale este mai mare decât în fazele precedente este prea devreme să tragem concluzii. Pentru un studiu fitosociologic am avea nevoie de depozite mari la care intervenţia umană să fie minimă.

În final putem remarca că deşi conspectul floristic al fazei Cucuteni B pare destul de bogat el ne furnizează mai puţine informaţii decât conspectele fazelor precedente. Această situaţie, aparent paradoxală, se datorează lipsei analizelor polinice, a determinărilor de amprente şi a determinărilor antracologice.

DETERMINĂRI ANTRACOLOGICE

Nu putem încheia această succintă evaluare a stadiului cercetărilor arheobotanice pentru eneoliticul din Moldova vestică fără să amintim şi rezultatele unor mai vechi analize antracologice. Acestea, cu excepţia determinării de la Frumuşica[50], au fost efectuate în exclusivitate de Radu Popovici înainte de cel de al doilea război mondial[51]. Cercetătorul cernăuţean a folosit pentru determinarea resturilor de lemn carbonizate metodele consacrate în anii '30. A utilizat, cu rezultate modeste, metoda macerăţiei pentru obţinerea transparenţei materialului examinat şi a recurs la metoda

(49) M. Cârciumaru, F. Monah, *op. cit.*, în *SCIVA*, 36, 1984, 4, p. 150; M. Cârciumaru, *Paleoetnobotanica*, p. 78.
(50) Tr. Săvulescu, *op. cit.*, p. 39.
(51) Vezi *supra* nota 5.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

examinării microscopice a cenuşii fără ca rezultatele să fie prea spectaculoase. Totuşi datorită acestei metode pusă la punct de profesorul său Fritz Netolitzky a obţinut unele rezultate[52]. Principala metodă utilizată de Radu Popovici pentru determinări a constat în examinarea sub microscop a fracturilor transversale proaspete. Această metodă stă la baza celei mai recente tehnici de determinare antracologică utilizată acum, singura deosebire constând în aparatura folosită. În momentul de faţă se utilizează microscoape sofisticate cu lumină polarizată. Noi apreciem fiabilitatea determinărilor efectuate de Radu Popovici ca fiind destul de mare dar, fără îndoială, se impune o verificare a rezultatelor obţinute cu peste şase decenii în urmă.

Tabelul nr. 4. Determinări antracologice

Familia	Specia	Staţiunl
Fagaceae	Quercus pedunculiflora	Frumuşica
	Quercus robur	Darb/Perc/Bila/Lipc.
	Quercus cerris	Darb/Lipc.
	Quercus ilex	Darabani
	Castanea sativa	Percăuţi
	Fagus sylvatica	Bila
Tiliaceae	Tilia sp.	Bonţeşti
Ulmaceae	Ulmus sp.	Lipcani
Oleaceae	Fraximus sp.	Darabani/Percăuţi
Salicaceae	Salix sp.	Lipcani
Corylaceae	Ostrya carpinifolia	Percăuţi
Buxaceae	Buxus sempervirens	Darabani/Bonţeşti
Junglandaceae	Junglans regia	Percăuţi

Darb = Darabani; Perc. = Percăuţi; Lipc. = Lipcani; Bonţ. = Bonţeşti

Materialele examinate de Radu Popovici provin în cea mai mare parte din nordul Moldovei, excepţie făcând doar câteva eşantioane de cărbuni de la Bonţeşti din estul Munteniei. Rezultatele obţinute de antracologul de la Cernăuţi sunt deosebit de interesante deşi condiţiile de descoperire şi încadrarea culturală nu sunt specificate.

Nu vom face prea multe consideraţii asupra conspectului floristic antracologic, dar trebuie să remarcăm că majoritatea speciilor determinate sunt termofile. Unele dintre acestea precum *Quercus ilex* şi *Buxus sempervirens* sunt absente acum din flora spontană a României. Trebuie să subliniem şi faptul că specii precum *Junglans regia* (nucul) şi *Castanea sativa* (castanul bun) puteau avea o importanţă economică deosebită pentru locuitorii din zonă. Nu trebuie neglijat nici faptul că fructele de la *Fagus*

(52) *Ibidem.*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

silvaticus şi cele de la diferitele specii de *Quercus* puteau fi folosite în alimentaţia animalelor şi chiar a oamenilor. Lista determinărilor antracologice, veche de peste o jumătate de secol, ne dezvăluie posibilităţile încă neexploatate la noi ale acestei discipline arheobotanice.

Tabelul nr. 5. Conspect floristic pentru eneoliticul din Moldova de vest

Nr. crt.	Specia	Cultură/fază
1	Acer sp.	Eneolitic
2	Agrostemma githago	Cucuteni B
3	Alnus sp.	Precucuteni III
4	Arctium sp.	Cucuteni A
5	Atriplex sp.	Cucuteni A
6	Avena sativa	Cucuteni A
7	Brassica nigra	Cucuteni A
8	Bromus sp.	Cucuteni A
9	Buxus sempervirens	Cucuteni A
10	Castanea sativa	Eneolitic
11	Cerasus avium	Cucuteni A
12	Chenopodium album	Cucuteni A
13	Cornus mas	Cucuteni A/Cucuteni B
14	Corylus avellana	Precucuteni III/Cucuteni A
15	Camelina sativa	Cucuteni A
16	Fagopyrum convolvulus	Cucuteni A
17	Fagus sylvatica	Eneolitic
18	Fraxinus sp.	Eneolitic
19	Fagopyrum esculentum	Precucuteni III
20	Galium spurium	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B
21	Hordeum vulgare	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B
22	Hordeum vulgare nudum	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B
23	Hordeum distichum	Cucuteni A
24	Junglans regia	Eneolitic
25	Lithospermum purpureo-coeruleum	Cucuteni A/Cucuteni B
26	Lolium temulentum	Cucuteni A
27	Malva sp.	Precucuteni III

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Nr. crt.	Specia	Cultură/fază
28	Ostrya carpinifolia	Eneolitic
29	Papaver somniferum	Cucuteni A
30	Panicum miliaceum	Cucuteni A/Cucuteni B
31	Pisum sativum	Cucuteni B
32	Pisum sativum ssp. arvense	Cucuteni B
33	Polygonum aviculare	Precucuteni III/Cucuteni A
34	Polygonum hidropiper	Precucuteni III/Cucuteni A
35	Prunus domestica	Cucuteni A
36	Prunus cf. insititia	Cucuteni B
37	Phragmites australis	Cucuteni A
38	Quercus cerris	Eneolitic
39	Quercus ilex	Eneolitic
40	Quercus pedunculiflora	Eneolitic
41	Quercus robur	Eneolitic
42	Rubus idaeus	Cucuteni A
43	Rumex acetosa	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B
44	Rumex acetosella	Precucuteni III/Cucuteni B
45	Rumex crispus	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B
46	Salix sp.	Eneolitic
47	Sambucus nigra	Cucuteni B
48	Secale cereale	Cucuteni A/Cucuteni B
49	Sinapis alba	Cucuteni B
50	Sinapis arvense	Cucuteni B
51	Thlaspi arvense	Cucuteni A
52	Tilia plathyphyllos	Precucuteni III
53	Triticum aestivum	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B
54	Triticum aestivum ssp. compactum	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B
55	Triticum aestivum ssp. vulgare	Cucuteni A
56	Triticum dicoccum	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B
57	Triticum durum	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B
58	Triticum monococcum	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B
59	Triticum spelta	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Nr. crt.	Specia	Cultură/fază
60	Triticum cf. dicoccoides	Cucuteni A
61	Typha sp.	Precucuteni III/Cucuteni A
62	Ulmus sp.	Eneolitic
63	Vicia cracca	Precucuteni III
64	Vicia sp.	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B

CÂTEVA CONSIDERAȚII

De la primele semnalări de macroresturi vegetale eneolitice în Moldova de vest s-au scurs peste o sută de ani. În acest timp identificarea resturilor vegetale a avut un parcurs sinuos. Au existat perioade când s-a creat un cadru instituțional și interesul pentru arheobotanică a fost mai viu. Aceste perioade însă au alternat cu lungi intervale în care arheologii, în absența unor laboratoare specializate, au renunțat la obținerea de informații arheobotanice. Un moment deosebit în cercetarea arheobotanică din România îl constituie activitatea școlii cernăuțene, întemeiată de Fritz Netolitzky. Din păcate, această mare șansă a fost prea puțin folosită de arheologii români, profesorul Netolitzky lucrând adesea pe materiale primite din străinătate. Numărul mic și amploarea redusă a săpăturilor interbelice ca și metoda mai puțin minuțioasă de excavare, nu au permis acumularea unui material arheobotanic semnificativ. În perioada postbelică, deși numărul de arheologi începuse să crească și se efectuaseră prospectări vaste și săpături de amploare, inexistența unor laboratoare arheobotanice nu a permis progresul disciplinei. De abia în anii '70 când a fost înființat laboratorul de la București, inițial numai pentru analize de polen, se poate observa o relansare a interesului pentru cercetările arheobotanice. Sfârșitul anilor '70 este marcat de inițierea unei campanii sistematice de colectare a macroresturilor vegetale, acțiune întreprinsă de Marin Cârciumaru.

Unele preocupări pentru colectarea și determinarea de macroresturi vegetale s-au întreprins, la începutul anilor '80, în cadrul Muzeului de Istoric din Piatra-Neamț, dar de abia, în 1991, înființarea Laboratorului de Arheobotanică la Institutul de Arheologie din Iași a permis crearea unui cadru instituționalizat cercetărilor arheobotanice din Moldova. Inițial s-a dorit ca acest laborator să realizeze determinări de amprente de plante, identificări carpologice, analize de polen și antracologice. Utilizarea întregii game de investigație arheobotanică ar fi permis, după un număr de ani, reconstituiri utile și credibile asupra agriculturii și mediului înconjurător din diferite epoci istorice. Din păcate, o manifestă lipsă de înțelegere a importanței acestei întreprinderi de către factorii de decizie a făcut ca laboratorul, cu o dotare de o precaritate înspăimântătoare, să nu poată face decât determinări de macroresturi vegetale. Principala piedică în progresul cercetărilor arheobotanice, indispensabile unei investigări arheologice decente, este mentalitatea factorilor decizionali care refuză cu obstinație modernizarea cercetării arheologice românești, alinierea ei la adevărata arheologie europeană. Succesele care au fost înregistrate în ultimele două decenii se datorează doar efortu-

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

rilor individuale ale unor cercetători şi cu toate că, în momentul de faţă, putem oferi cititorului conspecte floristice destul de ample pentru eneoliticul din Moldova vestică, suntem încă foarte departe de imperioasa reconstituire al mediului natural al acestei epoci deosebit de importantă pentru istoria noastră.

L'ÉTAT DES RECHERCHES ARCHÉOBOTANIQUES CONCERNANT L'ÉNEOLITHIQUE DE LA MOLDAVIE D'OUEST

Résumé

On présente les principales étapes des recherches archéobotaniques, étant mise en relief l'importance de l'école de Cernăuţi fondée par le prof. Fritz Netolitzky. La plupart des donécs archéobotaniques provient de l'analyse des macrorestes végétaux et des empreintes de plantes imprimées sur la céramique et sur le torchis. Bien que les analyses du pollen ne manquent pour la Moldavie d'Ouest, celles-ci sont peu nombreuses. L'apport des analyses anthracologiques est assez important, mais presque toutes les déterminations datent de la période d'entre-les-deux-guerres.

À la fin, les auteurs considèrent que les réalisations obtenues jusqu'à présent sont satisfaisantes et suggèrent les directions futures de développement de l'archéobotanique énéolithique de la Moldavie d'Ouest.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

MONEDE MEDIEVALE MOLDOVENEȘTI EMISE LA CETATEA ALBĂ[1]

de Traian Bița

Situată la vărsarea Nistrului în Marea Neagră, Cetatea Albă este unul dintre cele mai vechi centre urbane din Moldova, aflându-se astăzi în componența Ucrainei, cu numele schimbat în Bjelgorod Dnevstrovskij. Înființată se pare în secolele VII-VI î.H. de către grecii din Milet, cu numele de Tyras, a fost în primul rând un centru comercial. În secolul al II-lea d.H. Tyrasul trece sub administrație romană. În timpul Imperiului Bizantin a fost construit aici ceea ce este cunoscut acum sub numele de vechiul fort din piatră. Tot acum, se remarcă și infiltrarea negustorilor italieni (genovezi), ceea ce explică noul nume pe care-l poartă (Maurocastron sau Moncastron)[2].

Ulterior, în urma marilor invazii ale mongolilor din 1241-1242, Moncastron trece sub stăpânirea tătarilor, timp în care, din nou, este semnalată prezența negustorilor genovezi la Cetatea Albă. Genovezii își păstrează poziția comercială aici, iar în urma tratatului de la Nymphaion, încheiat la 13 martie 1261 cu basileul Mihail al VIII-lea Paleologul (1261-1282), obțin monopolul comercial în bazinul Mării Negre. Genovezii posedă la Cetatea Albă un cartier și construiesc o nouă cetate, din piatră albă, de unde și denumirea de Album Castrum (*Albi Castrum*), după cum apare în documentele latine, sau Asprokastron, în cele bizantine. Mult mai târziu, slavii i-au spus Bjelgorod, turcii Akkerman, denumiri cu aceeași conotație, de Orașul Alb, Cetatea Albă.

După anul 1345, în urma acțiunilor duse împotriva tătarilor de către Ludovic de Anjou (1342-1382), rege al Ungariei, și de către Cazimir al III-lea (1333-1370), rege al Poloniei, la care au participat și trupe moldovenești, tătarii au fost alungați din zonă, dată după care Cetatea Albă se pare că a trecut în stăpânirea moldovenilor.

Se presupune că primul voievod moldovean care a intrat în posesia Cetății Albe a fost Petru I Mușat (1375-1391)[3]. Prima atestare însă, referitoare la stăpânirea Cetății

(1) Articolul nostru a făcut obiectul unor comunicări la Secțiunea Iași a Societății Numismatice Române (*Monede emise la Cetatea Albă*, 3.12.1989) și la Simpozionul Național de Numismatică de la Bârlad (31.05-2.06.1991).

(2) C.C. Giurescu, *Istoria României*, 2, București, 1940, p. 515-517: "Grosimea zidurilor... 4,94 m la Cetatea Albă... Fortul era înconjurat de un zid sau de o incintă poligonală, prevăzută și ea cu turnuri circulare (Cetatea Albă)... De jur împrejurul zidului se află un șanț cu apă... La Cetatea Albă apa din șanț avea o adâncime de 8 picioare, adică 2,44 m".

(3) V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982, p. 330.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Albe de către moldoveni, reiese din titulatura voievodului Roman I (1391-1394): "Io Roman Voievod stăpânind Țara Moldovei de la munte până la mare"[4]. Aceeași mențiune găsim și în titulatura lui Alexandru cel Bun (1400-1432): "Io Alexandru Voievod de sine stăpânitor a toată Moldovlahia și al malului mării"[5]. În posesia Moldovei, Cetatea Albă apare în documentele genoveze ca o comună autonomă, cu "bătrânii" ei, având propria monedă, propria administrație și gospodărire locală[6], o autonomie pe care o explică N. Iorga: "De altfel era o concepție genoveză veche și permanentă, aceea că teritoriul luat în stăpânire de dânșii rămânea teoretic tot al vechiului stăpân al țării. La Cetatea Albă domnul român îl înlocuia astfel, în chipul cel mai firesc, pe vechiul domn păgân care era hanul tătărăsc"[7]. Genovezii efectuau tranzacțiile comerciale prin Caffa (azi Feodosia, Ucraina), colonie genoveză din Crimeea, al cărei șef – consulul Caffei – era totodată și conducător al tuturor genovezilor" din toată Marea cea Mare și din tot Imperiul Cazarei"[8].

Pentru Moldova, Cetatea Albă a constituit poarta de ieșire la Marea Neagră și centru administrativ al teritoriului limitrof Mării Negre: "Parathalasia"[9]. În privilegiul comercial acordat de către Alexandru cel Bun în 1408 "orășenilor din târgul Liovului", Cetatea Albă apare ca punct de vamă la hotar[10], prin care se traficau produsele venite pe "drumul tătărăsc", de-a lungul Nistrului, precum și pe cel "moldovenesc" de pe valea Siretului – drumuri care-și aveau debușeul aici, la Cetatea Albă, de unde apoi pe cale maritimă mărfurile erau îndreptate fie în celelalte porturi ale Mării Negre, fie în cele din Marea Mediterană. La Cetatea Albă moldovenii au înființat un șantier de construcții navale, dispunând de flotă maritimă și fluvială proprie.

În a doua jumătate a secolului al XIV-lea se poate presupune o suveranitate lituaniană la Cetatea Albă; problema însă este controversată[11] și documentele nu vin să confirme acest lucru, din acestea reieșind mai degrabă relații de bună vecinătate și o influență firească care decurge din aceste raporturi. Astfel, o reprezentare aflată pe o monedă moldovenească din prima jumătate a secolului al XV-lea, emisă în timpul domniei lui Iliaș (1432-1433, 1435-1442), care după părerea noastră aparține monetăriei de la Cetatea Albă și de care ne vom ocupa mai jos (fig.1/4), pare a fi de influență lituaniană. De altfel unele evenimente istorice din această vreme atestă totuși o prezență lituaniană în zona învecinată Cetății Albe. În anul 1363 cneazul lituanian Olgierd (1345-1377) a provocat tătarilor o grea înfrângere la Sinie Vodi (Apele

(4) M. Costăchescu, *Documente Moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, 2, Iași, 1932, p. 608.
(5) *Ibidem*.
(6) Gh.I. Brătianu, *Marea Neagră*, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de V. Spinei.
(7) N. Iorga, *Studii asupra Evului Mediu Românesc*, ediție îngrijită de Ș. Papacostea, București, 1984, p. 223.
(8) Gh.I. Brătianu, *op. cit.*, 2, p. 264.
(9) Ș. Papacostea, *Geneza statului în Evul Mediu Românesc*, Cluj-Napoca, 1988, p. 185.
(10) M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 634.
(11) Gh.I. Brătianu, *op. cit.*, nota 52, p. 250-252.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Albastre), în urma căreia lituanienii și-au extins stăpânirea peste o mare parte a Ucrainei.

În anul 1386 "Moncastrum nu se mai afla sub controlul tătarilor"[12]. La alungarea acestora au participat, pe lângă trupele cnezilor Koriatovici din Podolia și forțe locale moldovenești: "Potrivit letopisețelor ruso-lituaniene, românii l-au ales voievod pe Iuri Koriatovici, pentru ca mai târziu să-l otrăvească... actele de cancelarie, pomelnicul de la Bistrița și vechile cronici slavo-române nu îl menționează"[13] între voievozii Moldovei, probabil datorită faptului că a domnit pentru o scurtă vreme și "numai în regiunile de sud-est"[14].

În 1410, trupele moldovenești participă, alături de trupele Uniunii Polono-Lituaniene, la lupta de la Grünwald împotriva Ordinului Teutonic; patru ani mai târziu, în 1414, are loc o participare similară. În 1411, Alexandru cel Bun ia în căsătorie pe sora regelui Poloniei Wladislav II Jagello (1386-1434), care era totodată și mare duce de Lituania, catolica Rymgaila.

La Conciliul de la Konstanz, solii moldoveni adoptă aceeași poziție cu cei ai Lituaniei, în privința realizării unei uniri a bisericii catolice cu cea ortodoxă. Din relatările de călătorie ale călugărului rus Zosima aflăm "despre perceperea unei taxe denumită *tamga* la trecerea Nistrului, taxă împărțită între Moldova și Lituania"[15].

S-a presupus că ar fi existat o cetatea lituaniană, Czarnigrad, pe malul stâng al Nistrului, așezată în partea opusă Cetății Albe, în amonte, "pe unde se poate traversa fluviul înainte de liman", care apare mai târziu pe unele hărți din secolul al XVII-lea, cu calificativul, de "ruinat" de către "incursiuni cazace", și care a fost localizată pe locul actualului oraș Grigoriopol[16].

În primăvara anului 1420, "spre marea spaimă a lui Alexandru (cel Bun) bogatul port fu asediat"[17] de turci, ceea ce a dus în anul următor (1421) la refacerea zidurilor Cetății Albe, care, după părerea unor istorici contemporani, s-ar fi realizat cu ajutorul cneazului lituanian Witold, care a trimis la Cetatea Albă în acest scop pe Gneldigold, guvernatorul Podoliei: "Lucrările au durat aproape o lună; s-au întrebuințat 1200 de oameni, 4000 de care cuprindeau materiale de construcții"[18]. Mai credibilă pare a fi părerea lui Matei Cazacu, potrivit căreia materialele și oamenii menționați mai sus ar fi servit la fondarea unui "castel nou nouț", cel de la Czarnigrad[19].

Un fapt considerat că ar fi înăsprit relațiile moldo-lituaniene este socotit divorțul lui Alexandru cel Bun – solicitat de soția sa Rymgaila –, dar ele au continuat totuși și după acest eveniment. În 1425, Alexandru cel Bun își însoară fiul, Iliaș, cu Marinica, fiica ducelui lituanian Andrei Oligmandovici. În 1430, Witold, despre care N. Iorga

(12) Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 109.
(13) V. Spinei, *op. cit.*, p. 327.
(14) *Ibidem.*
(15) *Ibidem.*
(16) M. Cazacu, *À propos de l'expansion polono-lituanienne au nord de la Mer Noire aux XIVe-XVe siècles*, Paris, 1989, p. 100-122.
(17) N. Iorga, *Istoria poporului românesc*[2], București, 1985, p. 254.
(18) C.C. Giurescu, D.C. Giurescu, *Istoria Românilor*, București, 1976, p. 99.
(19) M. Cazacu, *op. cit.*, p.109.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

spunea că îl "dușmănea pe Alexandru pentru divorțul cu Rygmaila", se stinge din viață și tronul lituanian a fost ocupat de Swidrigaillo (1430-1432), "în care Alexandru găsi un bun prieten și vecin"[20].

În 1430, Alexandru cel Bun, cu ajutor tătărăsc, se alătură cneazului Swidrigaillo în lupta contra polonilor. După moartea lui Alexandru cel Bun, în scaunul Moldovei a urmat fiul său Iliaș, asociat la domnie încă din 1421; domnia i-a fost întreruptă de către Ștefan II (1433-1435, 1435-1447). În urma confruntărilor avute la Dărmănești (februarie 1434) și la Podagra (4 august 1435), cei doi ajung la o înțelegere, conform căreia urmau să domnească împreună. Iliaș va domni în partea de sus a Moldovei, precum și în ținuturile din sud-est până la vărsarea Nistrului în Marea Neagră[21], ceea ce lasă să se înțeleagă că avea în stăpânire și Cetatea Albă. Ștefan al II-lea domnea în partea de jos a Moldovei. O separare propriu-zisă a teritoriilor are loc abia în urma confruntării de la Chipereşti (6 martie 1436), când se va institui suveranitatea lui Iliaș în partea de nord a Moldovei (cu reședința la Suceava), pe când partea de sud, cu reședința la Vaslui, îi revine lui Ștefan al II-lea. La această dată se pare că a trecut în stăpânirea lui Ștefan al II-lea Cetatea Albă.

Acest lucru este confirmat și de inscripția în greceşte descoperită la Cetatea Albă, care relatează, că în anul 6948 (1440) Ștefan a pus să se refacă vechile ziduri ale Cetății Albe de către "Theodorka"[22]. Refacerea acestor ziduri a fost necesară în urma incursiunilor tătare din 1439-1440 asupra Moldovei, când au fost arse orașele Vaslui și Bârlad. Este posibil ca Ștefan al II-lea să fi fost nevoit să-și mute, cel puțin temporar, reședința la Cetatea Albă. După domnia lui Ștefan al II-lea, între anii 1447-1449, domnesc cu întreruperi Petru al II-lea și Roman al II-lea, apoi Alexăndrel (1449-1452-1454, 1455), a cărui domnie este și ea întreruptă, mai întâi de Bogdan al II-lea (1449-1451), apoi de Petru Aron (1451-1452, 1454-1455, 1455-1457), care-i ia tronul, nerespectând înțelegerea avută de a domni împreună, se pare ca foști complici în uciderea lui Bogdan al II-lea. Alexăndrel reocupă tronul abia în februarie 1452, după care domnia i-a fost din nou întreruptă de Petru Aron. În urma înfrângerii de la "Mohile" (25 mai 1455), Alexăndrel a căutat "un adăpost în Cetatea Albă, unde acest tânăr viţios muri ucis (otrăvit?) de proprii săi boieri"[23] (26 august 1455). De domnia lui Petru Aron sunt legate o serie de evenimente care privesc Cetatea Albă. Într-un document din aprilie 1435, veneţienii, preocupaţi de aprovizionarea cu grâu din această zonă, amintesc propunerea făcută de către seniorul orașului Cetatea Albă, care "este călugăr" (*qui caloierus est*). În acest călugăr, N. Iorga vedea pe domnul "Aron care și-a zis apoi Petru Vodă"[24]. În timp ce C.C. Giurescu este de părere, că acel "Dominus Moncastri" este "fiu al unui călugăr"[25], mai greu de crezut, deoarece

(20) N. Iorga, *op. cit.*, p. 256.
(21) Gh.I. Brătianu, *op. cit.*, p. 256; Șt.S. Gorovei, *Mușatinii*, București, 1976, p. 51: "Ștefan acceptă să se împace cu fratele său Ilie, recunoscându-l ca domn al Moldovei, în schimb a primit în stăpânire Țara de Jos, cu portul Chilia și Cetatea Albă".
(22) N. Iorga, *Studii asupra Evului Mediu Românesc*, p. 225.
(23) Idem, *Istoria poporului românesc*, p. 265.
(24) Idem, *Studii asupra Evului Mediu Românesc*, p. 223-224.
(25) C.C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovenești*, București, 1967, p. 205.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

călugării nu au fii, – în afară de faptul că avem de-a face cu o călugărire la bătrânețe. Problema rămâne deschisă. De fapt, N. Iorga arată în continuare că, "acel fiu (popă) era fiul cuiva care, cu câtva timp în urmă fusese la Constantinopol" și "în acest sens ar trebui să se vadă în acel tată, omul pe care-l considera astfel lumea înainte ca fiul său să-și fi atribuit descendența domnească"[26]. Se poate deduce, dacă într-adevăr Petru Aron este acel călugăr, că el era fie un uzurpator, fie un fiu al lui Alexandru cel Bun, provenit din una din legăturile "nelegiuite" ale acestuia cu o femeie al cărei nume nu ne este cunoscut și al cărei soț poate fi acel "tată" pus în discuție.

În 1454, Cetatea Albă este atacată de pe mare de către turci, dar ea este apărată de moldoveni. O inscripție din luna martie a aceluiași an ne informează despre reparația zidurilor Cetății Albe: "S-a săvârșit acest mur (zid) și a fost înarmat de dumnealui Stanciu"[27]. Stanciu este pârcălabul de Cetatea Albă, pomenit astfel într-un act emis de către Alexăndrel la Suceava (26 ianuarie 1453)[28]. Într-un document genovez, din mai 1455, este relatat un conflict dintre pârcălabii Cetății Albe și frații Senerega, ivit cu ocazia apărării castelului Lerici, situat pe Nipru, de către oamenii din Cetatea Albă, castel care rămâne până la urmă "întărit în numele lui Petru Voievod, Domnul Moldovei, care nu voiește să-l restituie"[29].

În fața pericolului turcesc care amenință nu numai Cetatea Albă, dar și întreaga Moldovă, Petru Aron, este nevoit să încheie, la 9 iulie 1456, un tratat cu turcii, prin care el "cumpără pacea" cu 2000 zloți ungurești pentru "ca țara noastră să nu piară"[30]. În urma acestui tratat însă Moldova beneficiază de un însemnat privilegiu cu caracter comercial: navigația liberă a navelor moldovenești în Marea Neagră și traficul liber în Turcia. Deși istoria condamnă acceptul lui Petru Aron de a plăti tribut turcilor, acest tratat poate fi privit totuși ca un succes diplomatic, dacă avem în vedere că în anul 1453 Constantinopolul a fost ocupat de turci, controlul Strâmtorilor era în mâna acestora, iar Marea Neagră se transformase într-un "lac turcesc". Însăși Kaffa a hotărât în 1455 să plătească turcilor un tribut anual de 3000 de ducați. Și Ștefan cel Mare (1457-1504) a fost nevoit până la urmă (1489) să plătească tribut turcilor "3000 de florini venețieni", după ce pierduse, în 1484, cetățile Chilia și Cetatea Albă. Despre ele, Ștefan cel Mare, într-o scrisoare adresată Senatului Venețian spunea că: "sunt toată Moldova și Moldova cu aceste două locuri este un zid pentru Țara Ungurească și Țara Leșească"[31], iar Baiazid al II-lea (1481-1512) aprecia, la rândul său, Cetatea Albă ca fiind "o cheie și o poartă pentru Polonia, Rusia, Tătăria și toată Marea Neagră"[32].

(26) N. Iorga, *Studii asupra Evului Mediu Românesc*, p. 224.
(27) Idem, *apud* Vigna, *Codice diplomatice della colonia tauroliguri I* (Genova, 1868), p. 371-372.
(28) M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 447.
(29) N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 116; *apud* P. Nicorescu, *Monede moldovenești bătute la Cetatea Albă*, Iași, 1937, p. 7.
(30) N. Costăchescu, *op. cit.*, p. 797-800.
(31) Gh. Brătianu, *op. cit.*, p. 293.
(32) *Ibidem*, p. 293.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

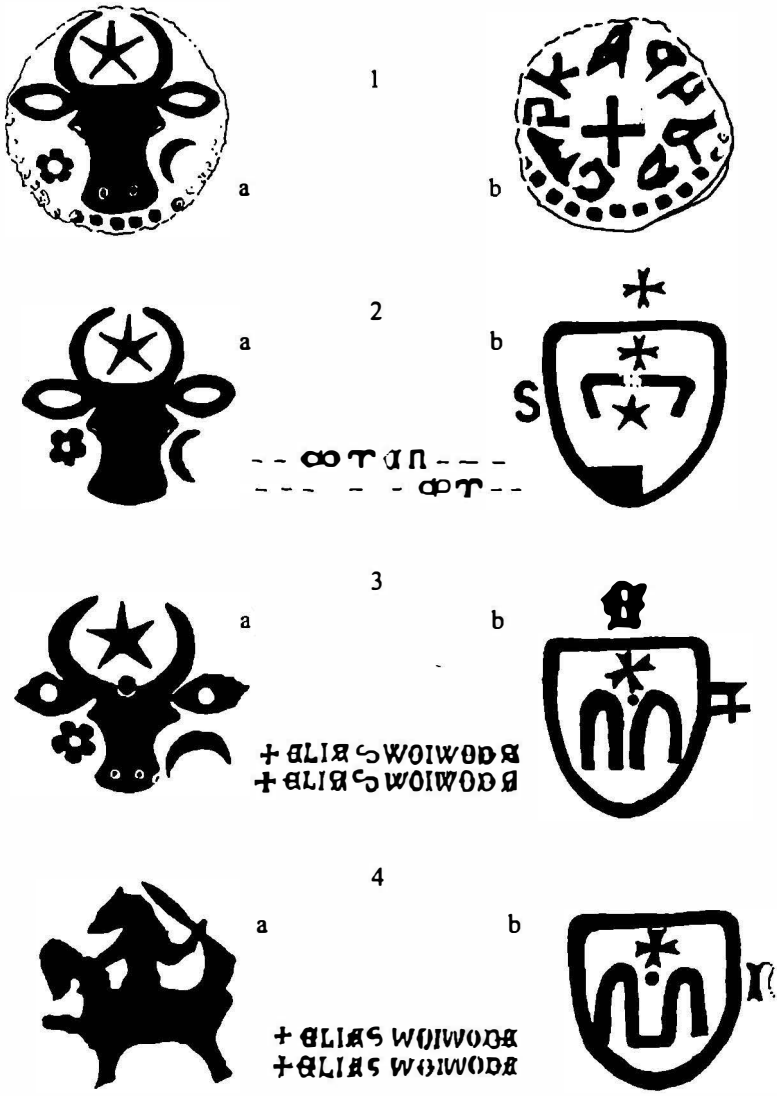

Fig. 1. 1, monede emise la Cetatea Albă cu legenda АСПРКАСТРU (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 573-576); 2, monede emise probabil de Ştefan II în perioada 1433-1447 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 603a-603d, "emisiune monetară neidentificată, epoca 1432-1457"?); 3, Iliaş (1432-1436 cu întreruperi, după 1 august 1442 asociat la domnie cu Ştefan II. Emisă probabil între anii 1432-1433 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 489-499, Iliaş, tip IV); 4, Iliaş, emisă probabil între anii 1433-1435 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 500-501, Iliaş tip V).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Pe lângă activitatea comercială şi financiară a Cetăţii Albe a existat firesc şi una monetară. Descoperirea unor monede în Cetatea Albă şi în apropiere, având pe una din feţe capul de bour reprezentat în aceeaşi manieră ca şi pe celelalte monede moldoveneşti (fig. 1/1a), iar pe cealaltă parte, în centru, o cruce cu braţe egale, încadrată de legenda ACΠPKACTP (fig. 1/1b), a adus la concluzia, pe bună dreptate, că ele aparţin Cetăţii Albe şi au fost emise în timpul şi sub suzeranitatea unui voievod moldovean.

Existenţa acestor monede, cât şi relatările din documentele genoveze, care menţionează că Cetatea Albă avea propria sa monedă, indică fără dubii şi existenţa unei monetării aici, lucru de altfel recunoscut până în prezent[33]. Însă în nici un caz nu se poate admite că, activitatea monetară a acestui atelier de la Cetatea Albă s-ar fi limitat la emiterea unui singur grup monetar, cel amintit mai sus, de-a lungul unei perioade de aproximativ un secol.

Plecând de la această premisă, ca şi de la existenţa unui alt tip monetar moldovenesc (considerat a fi fost emis în perioada cuprinsă între domnia lui Alexandru cel Bun şi cea a lui Ştefan cel Mare) cunoscut sub denumirea de "Emisiune monetară neidentificată (1432-1457)"[34] (fig. 1/2), şi care dacă se compară cu cel atribuit Cetăţii Albe – cu legenda ACΠPKACTPU, se observă o asemănare evidentă în maniera de reprezentare a capului de bour: urechile eliptice, botul lăţit, coarnele subţiri în formă de cerc, steaua dintre coarne formată din raze liniare, precum şi atributele aşezate lateral, rozeta şi semiluna sunt în aceeaşi poziţie. Această asemănare de netăgăduit lasă să se înţeleagă că avem de-a face cu aceeaşi ştanţă şi probabil chiar cu acelaşi meşter monetar şi, bineînţeles, cu aceeaşi monetărie.

Legenda monedelor aparţinând "emisiunii neidentificate" nu este redată în catalogul monedelor româneşti al lui Luchian, Buzdugan şi Oprescu, ea având aici explicaţia "ilizibilă". Aceasta se datorează probabil unor piese deteriorate, care au fost la dispoziţia celor ce au întocmit această publicaţie.

O monedă de acest fel, aflată în colecţia noastră, permite să distingem parţial legenda acestui tip monetar. Pe avers, încadrată între două cercuri de perle: - - ꝺ т ar - - -, iar pe revers pare a fi legenda identică: - - - - - ꝺ т - -, care poate fi, probabil, interpretată "... step ...", adică ŞTEFAN. Descrierea aversului am arătat-o mai sus, dar pe revers, în schimb, se află un scut triunghiular, cu partea de jos rotunjită. În câmpul scutului, sus, se află o cruce, iar sub ea este figurat un semn asemănător unei scoabe, cu capetele în jos, având o stea cu cinci colţuri dedesupt. Sub acest semn, în vârful scutului, jos în dreapta, se află o fascie. Comparând reprezentările de pe scutul monedei aparţinând "emisiunii neidentificate" cu stema fostului judeţ Cetatea Albă[35] (fig. 4/3), vom constata că există unele elemente care par a fi în legătură. Astfel, semnul de pe scutul monedei – asemănat de noi cu o "scoabă" – pare a sugera, în mod schematic şi stilizat, partea de sus a turnului de cetate aflat pe stema judeţului. De

(33) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *Monede şi bancnote româneşti* (în text se prescurtează cu numele autorilor), Bucureşti, 1977, p. 41.
(34) *Ibidem*, p. 77-78, nr. 603 a – 603 d.
(35) *Enciclopedia României*, 2, Bucureşti, 1983, p. 133.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

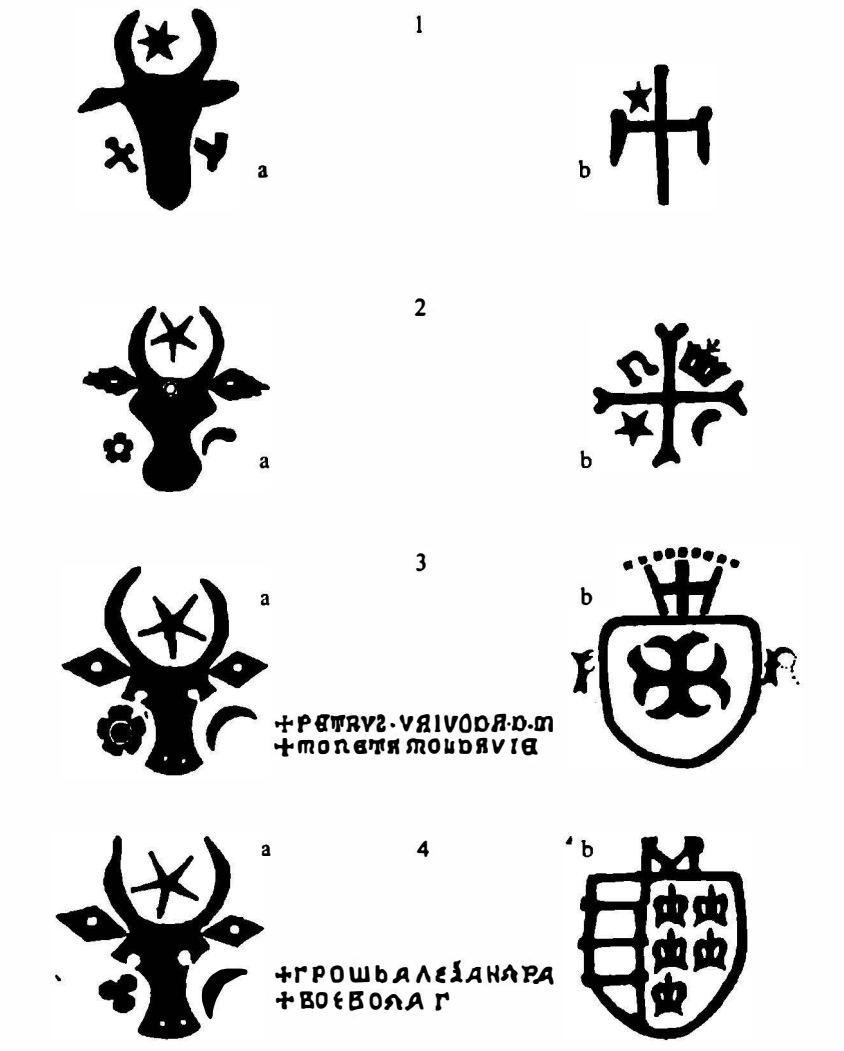

Fig. 2. 1, emisă probabil spre sfârșitul domniei lui Alexandru cel Bun sau a urmașilor lui (domnie incertă) (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 462, tip zis "Domn necunoscut"); 2, monede emise probabil între anii 1436-1447 (domnie incertă) (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 463-469b, tipul "Cruce cu brațele egale"); 3, Petru III Aron (1451-1457 cu întreruperi), monedă emisă între anii 1455-1457 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 597-601, tip II); 4, Alexandru II (Alexăndrel) (1449-1455 cu întreruperi), monede emise probabil între 1449-1454 (O. Luchain, G. Buzdugan, C. Oprescu, 568-571, tip II).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

asemenea, fascia din partea dreaptă – jos a scutului are și ea un corespondent în stema județului, fiind descrisă, ca reprezentând "malul unei ape"[36]. Deși nu cunoaștem cum a fost alcătuită stema județului Cetatea Albă (în 1932 ?), se poate presupune că sursa de inspirație a fost tipul de monedă în discuție; până în prezent nici ipotetic această monedă nu a fost atribuită Cetății Albe, dar ar putea totuși să existe – necunoscută nouă – o stemă sau un sigiliu, mai vechi care să constituie veriga lipsă din șirul acestor argumente ale demonstrației noastre.

Pe lângă asemănarea tipului capului de bour de pe moneda cu legenda "АСПРКАСТРU" și de pe cea aparținând "emisiunii neidentificate", un alt element comun acestor monede este și prezența "crucii" de pe reversul lor, care constituie mobila heraldică a Cetății Albe, numită impropriu "cruce genoveză", și care la moneda "emisiune neidentificată" o găsim și în afara scutului (timbrându-l). Tot lateral scutului – în dreapta (la unele piese, în stânga) –, se află sigla "S", care apare și pe monedele anepigrafe[37] (de jumătate de gros) de acest tip. Semnificația acesteia poate fi pusă probabil în legătură cu marca meșterului monetar.

Moneda din colecția noastră este parțial deteriorată (lipsesc mici fragmente din ea), fiind bătută în bilon, are greutatea de 0,55 g și diametrul de 15-17,8 mm. Deși are o greutate de numai 0,55 g (datorată și lipsei unor fragmente), în comparație cu piesele menționate în publicația amintită (0,85 și 1,10 g)[38], – datorită legendei, ea se înscrie fără discuție în categoria pieselor de un gros. După informațiile noastre a fost descoperită pe teritoriul municipiului Iași, prin anii 1982-1983, împreună cu încă trei monede aparținând aceleiași emisiuni, din care una similară cu cea reprezentată acum, iar celelalte două, din aramă, anepigrafe, cu valoarea de jumătate de gros (în prezent în colecția D-lui Ciobanu Anatolie din Iași, de la care am achiziționat moneda noastră și deținem informația). Dar, printre emisiunile monetare moldovenești din perioada 1432-1457 se remarcă încă două tipuri (fig. 1/3 și 4), care se deosebesc de tipul tradițional al monedelor emise în Moldova, care însă se aseamănă între ele datorită reprezentărilor de pe revers: un scut triunghiular, rotunjit în partea de jos, având în câmp un semn neexplicat, în forma unei linii sinuoase cu o globulă și o cruce deasupra ei (fig. 1/3b și 4b). Prezența crucii pe scut, în aceeași poziție, și redată în aceeași manieră ca pe reversul monedelor aparținând "emisiunii neidentificată" (fig. 1/2b), ne face să gândim, că ele aparțin probabil aceleiași monetării de la Cetatea Albă. Lectura legendei acestor monede nu lasă nici un dubiu asupra faptului, că ele aparțin domniei lui Iliaș și figurează ca atare în catalogul monedelor românești (Luchian, Buzdugan, Oprescu), ca două tipuri distincte (IV și V).

Tipul IV (fig. 1/3) păstrează pe avers aceeași reprezentare obișnuită a capului de bour cu atributele sale tradiționale[39]. Distingem rozeta și luna nouă lateral capului de

(36) *Ibidem*: "Stema. Scut despicat, în primul cartier, roșu, o viță de vie de aur, prinsă pe un arac negru ieșind dintr-o terasă verde. În al doilea (cartier), tot roșu, un turn de cetate de argint, așezat pe malul unei ape de argint".

(37) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 78, nr. 603 d.

(38) *Ibidem*, p. 77-78, nr. 603 a – 603 d.

(39) *Ibidem*, p. 67-68, nr. 489-494.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

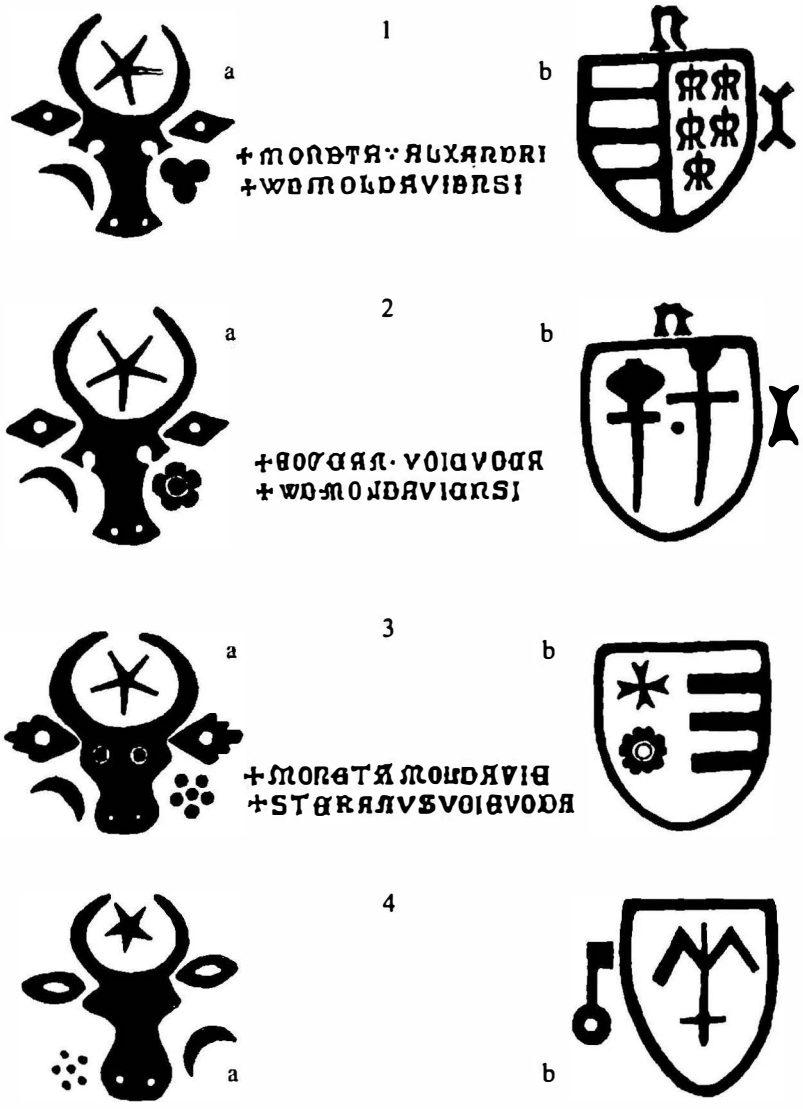

Fig. 3. 1, Alexandru II (Alexăndrel), emise probabil în 1455 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 414-447, Alexandru cel Bun (1400-1432, tip V); 2, Bogdan II (1449-1451) (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 577-581); 3, Ştefan III (cel Mare) (1457-1504), emise între 1457-1484 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 604-629); 4, probabil Ştefan II (1433-1477) cu întreruperi, 1436-1442 asociat cu Iliaş şi 1444-1445 asociat cu Petru II (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 528-533, Ştefan II, tip V).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

bour, steaua cu cinci colțuri între coarne, iar la unele piese apare o globulă în fruntea capului de bour. La exterior, încadrată între două cercuri de perle este legenda +ELIAS WOIWODA . Pe revers, scutul amintit mai sus (fig. 1/3b) este însoțit de diferite semne: deasupra -- timbrând scutul – sigla Я sau un "semn dreptunghiular"[40], iar lateral stânga o cruce sau sigla +. Această siglă este probabil același semn – cruce –, bătut defectuos. Se cunoaște o variantă, unică de altfel, la care scutul este timbrat de un mic cap de bour; moneda respectivă a aparținut colecției Gassauer din Suceava[41]. De asemenea, există și varianta în care scutul nu este însoțit de nici un semn. Legenda este identică cu cea de pe avers. Se cunosc și astfel de monede anepigrafe divizionare (jumătate de gros ?). Pe unele din aceste piese scutul este însoțit lateral de "un buzdugan"[42], având deasupra și "o rozetă cu cinci globule"[43]. Există și varianta în care scutul nu este însoțit de nici un semn[44].

Tipul V (fig. 1/4a), al cărui avers constituie o reprezentare unică și totodată enigmatică[45], este descris în numismatica moldovenească astfel: "Călărețul în armură, spre stânga, purtând probabil coif cu cap de bour (ipoteză justificată pe plan heraldic), ține în mâna stângă o spadă în poziție de atac"[46]. Această descriere însă nu ne lămurește prin ce anume este justificată această ipoteză "pe plan heraldic", lucru pe care noi îl considerăm foarte important. Ceea ce însă este foarte clar, este faptul că o reprezentare similară se întâlnește în mod frecvent pe monedele lituaniene care apar însă ulterior, unde "călărețul lituanian" are aceeași poziție și atitudine[47].

Această asemănare nu poate fi întâmplătoare, dacă avem în vedere relațiile matrimoniale ale lui Iliaș cu prințesa lituaniană Marinica și chiar prezența lituaniană în zona respectivă. Reversul monedelor de tip V (fig. 1/4b) nu se deosebește practic cu nimic de cel al monedelor de tip IV și poate fi considerat drept o variantă a acestuia. Este același scut, cu aceeași reprezentare, având diferite doar siglele aflate lateral, în stânga scutului. Aceste sigle pot fi: T. Ele par a fi de fapt același semn, bătut răsturnat ori defectuos. Legenda aflată pe monedele aparținând acestui tip (V) este aceeași, atât pe avers cât și pe revers, de regulă în forma +ELIAS WOIWODA . Până în prezent nu se cunosc monede anepigrafe-divizionare, de jumătate de gros, care să aparțină acestui tip monetar[48].

(40) *Ibidem*, p. 67, nr. 490.
(41) C. Știrbu, *Colecția de monede medievale românești dr. Gassauer*, în *BSNR*, LXXV-LXXVI (1981-1983), p. 318, 321 și pl. II, nr. 56, anexa I, p. 334, nr. 56 și anexa II, p. 342, nr. 56.
(42) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 68, nr. 496.
(43) *Ibidem*, nr. 496 și 497.
(44) *Ibidem*, nr. 495.
(45) *Ibidem*, nr. 500-501 d.
(46) *Ibidem*, p. 65.
(47) Monedele lituaniene sunt ulterioare acestei emisiuni ceea ce ne îndreptățește să credem, că motivul heraldic a existat totuși la data respectivă, dar nu pe monede.
(48) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 68; C. Știrbu, *op. cit.*, p. 334-335, nr. 63-76.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

a

1

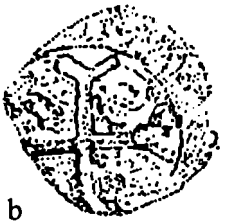

b

1

2

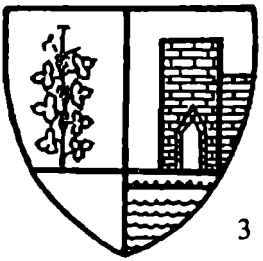

3

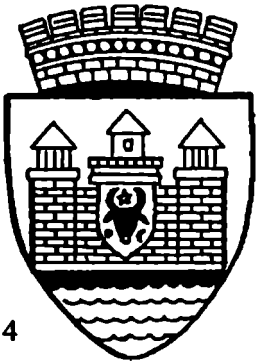

4

Fig. 4. 1, follari emişi aproximativ între 1307-1311 de Senioria genoveză de la Isaccea; 2, amprenta sigilară aparţinând lui Ioan, Vornic de Suceava (1407, 1421); 3, stema judeţului Cetatea Albă (1939); 4, stema municipiului Cetatea Albă (1939).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Mobilei heraldice ( ), prezentă pe scutul de pe reversul monedelor lui Iliaș, comun tipurilor IV și V, din câte cunoaștem nu i s-a dat încă o explicație. După părerea noastră, ar putea fi interpretată ca o reprezentare schematică, stilizată, a unui zid de cetate crenelat, simbolizând probabil Cetatea Albă sau poate sigla "M", adică Moncastru. O reprezentare asemănătoare, figurată tot pe un scut, este semnalată pe un sigiliu boieresc din anii 1407 și 1421, sigiliu care a aparținut lui "Ioan vornic de Suceava"[49] (fig. 4/2) care semnifică, probabil, același lucru, tot un zid de cetate, cel al Sucevei. Deși de o factură mult mai evoluată artistic, o reprezentare similară este și stema fostului municipiu Cetatea Albă (fig. 4/4). Reprezentarea simbolizează "o cetate medievală..., cu trei turnuri rotunde"[50]. Credem că la întocmirea acestor reprezentări heraldice sursa principală de inspirație a constituit-o însăși zidurile Cetății Albe, exprimate atât de diferit, dar justificat, dacă ne gândim la cele cinci secole care despart aceste momente.

După părerea lui P. Nicorescu[51], la Cetatea Albă a fost emis și tipul II al monedelor lui Petru Aron (fig. 2/3)[52], piesă "având pe revers stema Cetății Albe, cruce genoveză, mai frumos executată decât exemplarele noastre"[53] (autorul se referă la "exemplarele" cu legenda "АСПРКАСТРИ"), părere cu care suntem întru totul de acord. Referitor la "crucea genoveză", după împărțirea heraldică nu există un tip anume. În cazul nostru, crucea de pe scut este o "cruce ancorată". Deci, crucea constituie însemnul heraldic al Cetății Albe, iar prezența ei pe monede atestă o autonomie limitată, explicată de însăși moneda în discuție, deoarece legenda aversului acestor monede, respectiv +monema moldavie, precizează fără echivoc că ele aparțin Moldovei.

Cu totul deosebită, nemaifiind întâlnită pe monedele moldovenești, este și "Coroana", care timbrează scutul de pe tipul II al monedelor lui Petru Aron (Fig. 2/3b). Dacă ne uităm cu atenție, vedem, că în realitate, deasupra scutului este o mică cruce simplă (lucru perfect vizibil la piesele bine conservate), încadrată de două linii în poziție verticală. Aceste linii sunt puțin înclinate, iar la prima vedere lasă impresia a fi o coroană cu cruce. Impresia este lăsată și de cercul de perle care intersectează brațul de sus al crucii.

Se poate observa că în majoritatea cazurilor, pe monedele moldovenești emise în perioada 1432-1457, când apare coroana, ea este totdeauna de tip "coroană deschisă cu fleuroane". După părerea noastră, în cazul de față crucea sau "coroana cu cruce", așezată deasupra scutu.ui acestor monede ale lui Petru Aron, tip II, are aceeași

(49) L. Șimanschi, *Cele mai vechi sigilii domnești și boierești*, în *AIIAI*, XVII, 1980, p. 154, fig. 2-3.

(50) *Enciclopedia României*, 2, București, 1938, p. 595: "Municipiul Cetatea Albă. Stema: "Pe scut roșu, o cetate medievală de argint, cu trei turnuri rotunde și cu acoperișurile ascuțite, turnul din mijloc mai înalt și crenelat, cu poarta și ferestrele închise, așezate pe o terasă neagră ieșind dintr-o mare de argint. Peste tot stema Moldovei. Scutul timbrat de o coroană murală cu șapte turnuri. Reprezintă vechea cetate moldovenească de graniță de pe malul Nistrului".

(51) P. Nicorescu, *op. cit.*, p. 10.

(52) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 76-77, nr. 597-603.

(53) P. Nicorescu, *op. cit.*, p. 10.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

semnificație (fiind la fel așezată) ca și crucea de pe monedele aparținând "emisiunii monetare neidentificate" (fig. 1/2b).

De asemenea, considerăm că legenda de pe aversul monedelor lui Petru Aron tip II, +PETRVS·VAIVODA·D·M, singura legendă de felul acesta pe monedele moldovenești (pusă sub semnul întrebării în catalogul monedelor și bancnotelor românești, în forma "+Petrus VAIVODA Dominus Moldaviae"?)[54], este greșit întregită și optăm pentru interpretarea "+Petrvs vaivoda D(ominus) M(oncastri)", titulatură sub care domnitorul Moldovei apare menționat în documentele coloniilor genoveze și venețiene[55].

P. Nicorescu atribuie Cetății Albe și monedele lui Alexăndrel, cele cu legendă slavonă de tip II (fig. 2/4)[56], cu aversul +ГРОШЬ АЛЕѢАНДРА și reversul +ВОЄВОДА Г –, monede despre care N. Iorga spunea: "Așa cum este redactată acolo într-o formă așa de fină, ea trimite fără îndoială la epoca lui Alexandru cel Bun. E numai întrebarea dacă ea a putut să fie bătută, cum era obiceiul în Polonia. Acolo nu se întrebuința litera grecească și nici caracterul artistic nu era așa de perfect realist. N-aș îndrăzni să trimet la posibilitatea unei legături italiene care ar fi foarte ispititoare"[57]. Deși N. Iorga afirmă că monedele moldovenești erau bătute "cum era obiceiul în Polonia", nu avem cunoștință despre existența unui document care să ateste baterea monedelor în această țară. După cum se poate vedea, și atribuirea acestei monede lui Alexandru cel Bun s-a dovedit a fi eronată. Dacă admitem că există "posibilitatea unei legături italiene" în realizarea acestor monede, nu este exclusă posibilitatea ca meșterul monetar al Cetății Albe să fi fost originar din Italia. Acest lucru nu schimbă cu nimic apartenența acestei monede la atelierul respectiv. O dovadă că această monedă aparține Cetății Albe poate fi și existența siglei "M" deasupra scutului (fig. 2/4b), care este probabil inițiala "Moncastrului".

Într-adevăr, moneda respectivă a fost realizată cu un deosebit rafinament artistic, care o deosebește de celelalte emisiuni monetare moldovenești. Acesta apare evident în realizarea capului de bour. Dar nu este singura emisiune realizată în acest fel, lucru sesizat de noi într-o lucrare anterioară[58]. Pentru acest considerent am grupat un număr de patru emisiuni monetare care, cronologic, constituie o continuitate a domniilor lui Alexăndrel, Bogdan al II-lea și Petru Aron, despre care arătam că ele sunt specifice "unui anume meșter monetar și monetăriei în care au fost bătute monedele"[59].

În această grupare figurează, după cum se poate vedea, și monedele lui Petru Aron, tipul II, cât și cele ale lui Alexăndrel, tipul II (cu caractere chirilice). Dar în gruparea amintită mai figurează și o altă monedă a lui Alexăndrel – cu caractere latine (fig. 3/1), greșit atribuită lui Alexandru cel Bun[60], precum și moneda lui Bogdan al II-lea[61]

(54) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 76.
(55) Gh.I. Brătianu, *op. cit.*, p. 251, nota 52.
(56) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 74-75, nr. 568-571.
(57) N. Iorga, *op. cit.*, p. 223.
(58) Tr. Bița, *Opinii privind emisiunile monetare din timpul lui Alexandru (Alexandru al II-lea 1449, 1452-1454, 1455)*, în *BSNR*, LXXVI-LXXIX, 1987, p. 291-296.
(59) *Ibidem*, p. 292.
(60) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 62, nr. 414-417.
(61) *Ibidem*, p. 75-76, nr. 577-581.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

(fig. 3/2), monede, care și ele, în consecință, își revendică apartenența la monetăria din Cetatea Albă.

Monedele lui Alexăndrel având legende latine și cele ale lui Bogdan al II-lea, deși au pe scut mobile heraldice diferite, au totuși aceleași sigle, n și ı, situate în afara scutului, în aceeași poziție (sus și lateral dreapta). Aceste sigle pot fi întâlnite și pe monedele lui Iliaș de tip V[62], lateral, în stânga scutului, ceea ce pare a nu fi doar o simplă întâmplare. De asemenea, semnalăm existența unei monede anepigrafe atribuită lui Iliaș, tip IV[63], care are în dreapta scutului un buzdugan, mobilă ce figurează și pe scutul de pe reversul monedelor lui Bogdan al II-lea.

Nu putem trece cu vederea nici monedele lui Alexandru cel Bun, "emisiunile anepigrafe excepționale", în special de tipul "cruce cu brațe egale"[64] (fig. 2/2), piese cu valoare de jumătate de gros, care au pe avers capul de bour cu atributele sale obișnuite, uneori cu o globulă în frunte, asemănătoare cu capul de bour de pe monedele lui Iliaș, tipul IV, iar pe revers o "cruce cu brațe egale". În acest caz, în primul canton (spațiul format între brațele crucii) are o siglă ⊤, aceeași ca cea pomenită mai sus. În al doilea canton există o coroană deschisă cu fleuroane. Coroana este asemănătoare cu cea existentă pe monedele lui Iliaș, tip I[65], care timbrează scutul, iar la tipul III al aceluiași voievod, pe aversul monedelor, se află între coarnele bourului, în locul steluței[66], sau pe reversul monedelor emise în timpul domniei asociate Iliaș și Ștefan al II-lea, unde este situată deasupra scutului de pe revers[67]. Ea se mai află și pe monedele lui Petru al II-lea asociat cu Ștefan al II-lea, tipul II[68], unde apare pe revers, timbrând scutul; în al treilea canton este plasată o lună nouă, iar în al patrulea, o stea cu cinci raze.

După cum se poate observa, coroana situată în al doilea canton al monedei tip "cruce cu brațe egale" își găsește analogie la monedele lui Iliaș și este nelipsită de pe cele aparținând domniei lui Ștefan al II-lea, motiv pentru care credem că această monedă este greșit atribuită lui Alexandru cel Bun. Această atribuire este de fapt incertă, deoarece și autorii catalogului menționat susțin că "atribuirea lor exclusivă domniei lui Alexandru cel Bun rămâne discutabilă"[69]. Deci, locul ei trebuie găsit mai târziu, în timpul domniei lui Iliaș asociat cu Ștefan al II-lea sau în timpul domniei lui Ștefan II domnind singur. În ceea ce privește apartenența acestei monede, prezența crucii cu brațele egale pe revers ne indică un centru comercial genovez și acesta este în mod aproape sigur Cetatea Albă. Amprenta genoveză pe care o înfățișează acest tip monetar este confirmată de follarii emiși între anii 1307-1311, atribuiți *Seniorieі Genoveze de Isaccea*[70] (fig. 4/1) și care au fost bătuți în aceeași manieră.

(62) C. Știrbu, *op. cit.*, p. 343, nr. 63-76.
(63) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 68, nr. 496.
(64) *Ibidem*, p. 64-65, nr. 463-469 b.
(65) *Ibidem*, p. 66-67, nr. 472-477 n.
(66) *Ibidem*, p. 67, nr. 486-488.
(67) *Ibidem*, p. 69-70, nr. 501-514.
(68) *Ibidem*, p. 72, nr. 543-545.
(69) *Ibidem*, p. 58.
(70) E. și I. Oberländer-Tîrnoveanu, *Noi descoperiri de monede emise în zona gurilor*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

De acest tip monetar, cu o "cruce cu brațe egale" (fig. 2/2b), aparținând "emisiunii anepigrafe excepționale" din Moldova, s-a ocupat și O. Iliescu, care este de părere că aceste monede "au fost emise desigur spre sfârșitul domniei lui Alexandru cel Bun, probabil între 1415-1431", opinie pe care nu o împărtășim din motivele expuse mai sus. Autorul citat arată în continuare, că "nu ar fi exclus să reprezinte o emisiune locală, la Cetatea Albă"[71], părere pe care, evident, o considerăm îndreptățită.

Tot monetăriei de la Cetatea Albă îi aparține probabil o monedă anepigrafă, din aceeași emisiune moldovenească care figurează în catalogul amintit sub genericul "tipul zis "Domn necunoscut"[72] (fig. 2/1). Ea are pe avers un "cap de bour cu o stea mică cu cinci (?) raze între coarne, la dreapta patru globule unite în cruciș (x), la stânga ceva similar c.p.", iar pe revers "o cruce cu adaos la extremitățile orizontale (Winkelkreuz?)"[73].

Manifestăm rezerva cuvenită, mai ales în privința domniei în timpul căreia a fost emisă, acest lucru datorându-se faptului că în catalog nu se prezintă reproducerea fotografică a acestei piese, ci numai un desen asupra căruia noi avem, de asemenea, unele rețineri în ceea ce privește fidelitatea redării. Oricum, moneda respectivă se încadrează în perioada cuprinsă între domnia lui Alexandru cel Bun și cea a lui Ștefan cel Mare, exclusiv. Ținând cont de realizarea sa rudimentară, ea ne duce mai mult spre începutul perioadei și nu trebuie exclusă nici posibilitatea ca ea să fi fost emisă, într-adevăr, "spre sfârșitul domniei lui Alexandru cel Bun".

După cum este bine cunoscut, timp de 27 de ani, până în 1484, Ștefan cel Mare a stăpânit Cetatea Albă. Nimic nu ne îndreptățește să credem că activitatea monetăriei Cetății Albe a încetat în acest timp.

Se știe, că emisiunile monetare ale lui Ștefan cel Mare "au atins cel mai înalt nivel artistic de până atunci". Ele sunt executate într-un stil aparte, dar unitar, care se separă totuși în două grupe evidente, atât din punct de vedere ponderal, cât și al reprezentărilor heraldice de pe revers. Pe aceste criterii au și fost împărțite în două grupe. În prima grupă sunt monedele tipului I[74] (fig. 3/3), care au pe revers un scut, spaniol[75], despicat. În primul cartier, sus, se află o cruce cu brațele egale, așezată deasupra unei rozete; al doilea cartier este fasciat de șase ori în două smalțuri alternante. Greutatea lor variază între 0,40-0,80 g, pentru monedele de un gros, și între 0,20-0,45 g, pentru cele de jumătate de gros. Aceste monede sunt socotite a fi fost emise între 1457-1476[76].

Monedele din a doua grupă, tipul II[77], au pe revers un scut cu cruce dublă, cu capetele ancorate. Greutatea este cuprinsă între 0,48-1 g, pentru monedele de un gros și între 0,165-0,42 g, pentru cele de jumătate de gros[78]. Ele sunt socotite a fi fost

Dunării, în *SCN*, IX, București, 1989, p. 127-128, nr. 33-44 și pl. II, fig. 36-44.

(71) O. Iliescu, *Moneda în România*, București, 1970, p. 28.

(72) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 64, nr. 462.

(73) *Ibidem.*

(74) *Ibidem*, p. 78-80, nr. 604-629.

(75) M. Sturza-Săucești, *Heraldica. Forma scutului*, București, 1974, p. 28, fig. 3.

(76) O. Iliescu, *op. cit.*, p. 33.

(77) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 80-84, nr. 630-740.

(78) *Ibidem*, p. 78.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

"bătute spre sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare, și anume între anii 1480-1504"[79]. Aversul ambelor tipuri monetare este asemănător.

Pe de altă parte, se consideră că monedele lui Ștefan cel Mare au fost "bătute în monetăria Sucevei"[80]. Este probabil că numai o parte din ele au fost bătute acolo, întrucât, "după unele opinii se pare că și la Chilia s-ar fi bătut monede"[81]. Acest lucru ar fi putut avea loc în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, și numai după anul 1479, dată când a fost zidită noua cetate a Chiliei, până în 1484, când aceasta cade în stăpânirea turcilor. E puțin probabil că în acest scurt interval de timp, Ștefan cel Mare să fi înființat o nouă monetărie la Chilia, când nu departe se afla un atelier monetar la Cetatea Albă, care, după părerea noastră, era încă în activitate. Dacă privim cu atenție la mobilele heraldice de pe scutul monedelor lui Ștefan cel Mare de tip I și căutăm să explicăm semnificația lor, crucea cu brațe egale din primul cartier al scutului ne duce cu gândul la simbolul heraldic al Cetății Albe și la "Moldova de Jos", în timp ce rozeta, după părerea lui J.N. Mănescu, pare a fi "un tip arhaic de stemă a Moldovei", deoarece "domnii Moldovei din secolul al XV-lea cunoșteau cu siguranță semnificația acestei rozete și o țineau în mare cinste"[82]; aceasta ar putea simboliza "Moldova de Sus".

În concluzie, se poate vedea că majoritatea monedelor pe care noi le considerăm a fi emise la Cetatea Albă au pe revers, de regulă pe scut, o cruce cu brațele egale, fără a lua în discuție, bineînțeles, crucea – invocația simbolică de la începutul legendei. Crucea, după cum se cunoaște, a constituit stema adoptată de colonia genoveză de la Cetatea Albă, dar nu numai de către ea, ci în general, și de celelalte colonii genoveze. Se cunoaște o variantă a monedelor cu legenda "ACΠPKACTPU", la care crucea are câte un punct în fiecare canton format din brațele ei ⁜ [83]: "Crucea cu puncte de pe exemplarul nr. 6 se observă pe steguțele care indică pe unele portulane, coloniile genoveze"[84]. Același tip de cruce cu puncte apare contramarcând 5 aspri tătărăști descoperiți în 1957 la Cârpiți (azi com. Victoria, jud. Iași): "Contramarcă aplicată (în monetăria de) la Cetatea Albă"[85]. Un tip asemănător de cruce cu puncte este întâlnit și pe monedele muntenești, pe "banii" anepigrafi atribuiți lui Vlaicu Vodă (1364-1377)[86] și care, după părerea noastră, au fost și ei emiși, probabil, tot de o colonie genoveză, cea de la Isaccea, când aceasta "făcea parte din Alualak, Țara Vlahilor"[87],

(79) O. Iliescu, *op. cit.*, p. 33.
(80) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 78.
(81) *Ibidem*, p. 41.
(82) J.N. Mănescu, *Stema Moldovei*, în *Magazin Istoric*, 5 (62), p. 39.
(83) P. Nicorescu, *op. cit.*, p. 2, exemplarele 6-7.
(84) *Ibidem*, p. 9, nota 2, citează pe N. Grămadă, *La Scizia minore nella carte nautiche del medio evo.*
(85) O. Iliescu, *Monede tătărești din secolele XIII-XV, găsite pe teritoriul Republicii Populare Române. (Notă preliminară)*, în *SCN*, III, 1960, p. 273.
(86) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 11, nr. 30-32.
(87) A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria Românilor dintre Dunăre și Mare*, București, 1979, p. 177-178.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

desigur nu înainte de domnia lui Basarab I (1310-1352). Aceasta, în timp ce capul de bour constituia stema dinastică a domnitorilor moldoveni de până la Ștefan cel Mare[88].

În concluzie la cele enunțate mai sus, credem că monedele moldovenești considerate a fi fost bătute la Cetatea Albă trebuie împărțite, după părerea noastră, în două grupe distincte și anume:

A. În *prima grupă* cele care au fost emise până la începutul domniei lui Bogdan al II-lea; aceste monede mai poartă însemnele unei autonomii, "Crucea cu brațe egale" (Crucea genoveză). În legenda lor nu este pomenit numele Moldovei. Acestor monede încercăm să le stabilim o cronologie probabilă:

1. *Moneda din categoria "Domn necunoscut"* (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 462) (fig. 2/1), emisă probabil spre sfârșitul domniei lui Alexandru cel Bun sau a "unuia din urmașii săi"[89].

2. *Moneda lui Iliaș, tip IV* (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 489-499) (fig. 1/3), pe care o plasăm la începutul domniei, între 1432-1433.

3. *Moneda cu legenda* "АСПРКАСТРU" (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 573-576) (fig. 1/1), între anii 1433-1435.

4. *Moneda lui Iliaș, tip V* (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 500-501 d) (fig. 1/4), între anii 1435-1436.

5. *"Emisiunea monetară neidentificată"* (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 603 a și d) (fig. 1/2), bătută probabil în timpul domniei lui Ștefan al II-lea, după lupta de la Chipereşti, între anii 1436-1447.

6. *Moneda de tip "Cruce cu brațe egale"* (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 463-469 b) (fig. 2/2), emisă probabil în perioada 1436-1447, în timpul uneia din domniile lui Iliaș, Ștefan al II-lea sau Petru al III-lea, ori comună tuturor acestor domnii. Ar mai putea fi luată în discuție aici, privind apartenența sa la monetăria Cetății Albe, o piesă atribuită lui Ștefan al II-lea (tip V), care are pe revers un "scut având un M străpuns de o spadă cu vârful în sus"[90] (fig. 3/4) și al cărei "cap de bour" de pe avers este asemănător (după desen) cu cel de pe monedele cu legenda "АСПРКАСТРU". Litera "M" de pe scut ar putea constitui inițiala Cetății "Moncastron". De această monedă s-a ocupat O. Luchian care, inițial, o atribuise domniei lui Iliaș sau acestuia în asociere cu Ștefan al II-lea[91]. Lipsa posibilității de a studia "pe viu" o astfel de piesă, sau a unei fotocopii, ne îndeamnă să păstrăm rezerva cuvenită.

7. *Moneda lui Alexăndrel, cu caractere slavone* (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 568-571) (fig. 2/4), în prima perioadă a domniei (1449-1454).

B. În *a doua grupă* includem monedele în a căror legendă se regăsește numele Moldovei. Ele sunt emise în perioada în care comerțul coloniilor genoveze din Bazinul

(88) Tr. Bița, *Când a devenit capul de bour stema Moldovei*, comunicare la cel de al IV-lea Simpozion Național de Numismatică, Botoșani, 1987.

(89) O. Iliescu, *Îndreptări la unele emisiuni monetare ale Țărilor Române*, în *SCN*, I, București, 1957, p. 233-235.

(90) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 71, nr. 528-533.

(91) O. Luchian, *Un nou tip de monedă moldovenească*, în *SCN*, III, București, 1960, p. 507-510.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Pontic începe să se resimtă ca urmare a accentuării presiunii turcești, devenite mai evidente după confruntarea Occidentului cu Imperiul Otoman în luptele de la Varna (10 noiembrie 1444) și de la Kossovopolie (14-19 octombrie 1448), unde turcii au fost biruitori. Situația se agravează după venirea la tron a sultanului Mahomed al II-lea (1451-1481), care în 1452 deținea deja controlul absolut asupra navigației prin Bosfor și, nu după mult timp, în 1453, ocupa Constantinopolul. Odată cu acesta este cucerită și colonia genoveză Pera. Coloniile genoveze din Marea Neagră sunt în continuare în atenția turcilor, care în 1454 atacă Cetatea Albă, în 1455 Kaffa (într-o acțiune concertată cu a hanului tătar din Crimeea). Acest centru comercial genovez al Mării Negre "cumpără pacea" cu 3000 de ducați și este nevoit în cele din urmă, în 1462, să caute protecția Poloniei, căreia îi recunoaște suzeranitatea, stare de fapt ce se menține până în 1475, când este ocupat de turci. În această conjunctură tratatul moldo-turc, încheiat de Petru Aron în 1456, apare într-o altă lumină. Centrul genovez de la Cetatea Albă și-a continuat existența sub protecția domnitorilor moldoveni, fiind ultimul din Marea Neagră care a căzut (1484) în mâna turcilor. Este justificat deci să socotim că acel "D.M.", de la sfârșitul legendei monedelor lui Petru Aron, din tipul II, să fie interpretat ca "Dominus Moncastri", titlu onorific ce i s-a acordat de către Cetatea Albă. Nu este exclus, ca în urma tratatului încheiat, vasele genoveze să-și fi continuat activitatea sub pavilion moldovenesc.

În acest context trebuie privite și reprezentările de pe emisiunile monetare bătute la Cetatea Albă în anii de dinainte de ocupația otomană, când aceasta și-a pierdut treptat orice formă de autonomie față de Moldova. În ceea ce privește cronologia lor propunem următoarea ordine probabilă:

1. *Moneda lui Alexăndrel, cu caractere latine* (fig. 3/1), atribuită greșit lui Alexandru cel Bun, tipul V (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 414-447), care a fost emisă probabil în ultimii ani de domnie (1455 ?).

2. *Moneda lui Bogdan II* (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 577-584) (fig. 3/2), între anii 1449-1451.

3. *Moneda lui Petru III (Aron), tipul II* (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 597-603) (fig. 2/3), în ultima parte a domniei, 1455-1457.

4. *Moneda lui Ștefan cel Mare, tipul I* (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 604-629) (fig. 3/3), emisă probabil între anii 1457-1484.

Existența unei activități monetare la Cetatea Albă este confirmată în mod cert de existența monedelor cu legenda "ACΠPKACTPU". Atribuirea mai multor emisiuni monetare Cetății Albe, în timpul când aceasta a aparținut Moldovei, este pe deplin justificată. Logic judecând, înființarea și activitatea unei monetării nu s-a rezumat de obicei doar la o singură emisiune.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

PIÈCES DE MONNAIE MOLDAVES FRAPPÉES À CETATEA ALBĂ

Résumé

Cetatea Albă se trouvant aujourd'hui en Ukraine, est située sur le Dniestr, à l'endroit même où celui-ci se jette à la mer Noire. Pendant l'Antiquité, Cetatea Albă a été une colonie milésienne, après quoi, elle tour à tour passe sous influences romaine, depuis IIe s. apr. J.-C., et byzantine, jusqu'en 1204, période pendant laquelle elle devient aussi un puissant centre commercial génois. Ensuite, la cité est conquise par les Tartares et cela dure jusque vers 1347, année où ceux-ci sont rejetés de la région. À une date qu'on ne saurait préciser exactement, la cité se retrouve comme faisant partie de la Moldavie, jusqu'en 1484, lorsqu'elle est prise par les Turcs, période où l'on signale également la présence lituanienne à l'Est du Dniestr. La première mention documentaire parlant de cette cité comme se trouvant en Moldavie relève du titre de Roman I (1392-1394): "Io Roman, prince-régnant du Pays Moldave depuis les montagnes jusqu'à la mer." Mais, un témoignage irréfutable, à côté d'autres documents de l'époque, le constitue aussi la découverte dans la région de pièces de monnaie ayant sur l'avers une tête d'aurochs, rendue de la même façon que sur les autres pièces de monnaie d'autres princes-régnants moldaves, et sur l'envers une croix simple grecque, entourée de la légende "АСПРКАСТРU" (fig. 1/1), envers qui est différent des autres pièces moldaves où figure régulièrement un écu à faisceaux et à fleurs de lys. *Asprokastron* est le nom grec sous lequel apparaît cette cité dans les documents de l'époque. Pendant la période médiévale, plus d'un siècle environ, époque où cette cité a fait partie de la Moldavie, l'activité monétaire ne saurait s'y résumer à une seule série de frappe. À partir de cette prémise et de l'observation de certains particularités, comme celle de la façon de représenter la tête d'aurochs, présente aussi bien sur l'avers des pièces que sur une nouvelle "série de frappe non-identifiée" (fig. 1/2), nous pouvons tirer la conclusion qu'il y aurait une autre série de frappe, caractéristique de cette cité. L'envers des pièces de monnaie – "série de frappe non-identifiée" représénte un écu avec une croix aux bras reposant sur une barre, dont les bouts sont recourbés, et une croix en-dessous. En bas, à droite, un faisceau. L'écu est timbré d'une croix. Cet écu semble avoir des éléments stylisés qui se retrouvent aussi sur les armoiries de l'ancien département de Cetatea Albă (1939) (fig. 4/3). L'envers des pièces – "série de frappe non-identifiée" présente aussi des ressemblances avec deux autres pièces frappées pendant le règne d'Iliaș (1432-1433, 1435-1442), surtout la présence de la croix sur l'écu et d'une ligne sinueuse qu'on pourrait prendre pour des remparts ou pour le sigle "M".

Les événements qu'a connus cette période plaide en faveur de l'appartenence de ces pièces à Cetatea Albă. Ce qui plus est, entre 1435 et 1436, Iliaș a régné sur cette cité. L'envers de ces pièces semble avoir, à son tour, une réplique moderne, les armoiries de la municipalité de Cetatea Albă, à partir de 1939 (fig. 4/4). Une représen-

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

tation semblable, peut-être les remparts d'une cité, nous le retrouvons sur un sceau de 1407 et de 1421, appartenant à "Ion Vornic de Suceava" (fig. 4/2).

On attribue à Cetatea Albă une pièce de monnaie anépigraphique "croix à bras égaux" (Fig. 2/6), pièce ressemblant aux "Folarii" de la "Seigneurie d'Isaccea" (fig. 4/1), frappées sous le régne d'Alexandre Ier le Bon (1400-1432). Mais la présence d'une couronne dans un des quartiers que décrit la croix sur l'envers de ces pièces, couronne pareille à celle que l'on retrouve sur la grande majorité des pièces frappées sous les héritiers d'Alexandre le Bon, respectivement Iliaş, Etienne II (Ştefan) et Pierre (Petru) II, nous font croire que cette pièce de monnaie est frappée après le régne d'Alexandre le Bon.

Nous attribuons aussi à Cetatea Albă une pièce de monnaie grossièrement réalisée, anépigraphique, dont le prince-régnant qui l'a fait frapper demeure inconnu (Fig. 2/1). Elle a sur l'envers une croix "Winkelkreuz" et a été frapée avant où pendant le règne d'Alexandre le Bon.

Un auteur plus ancien, Paul Nicorescu, a attribué à cette cité, et à juste titre, une pièce qu'on estime frappée sous Petru III Aron (1451-1452; 1454-1457) (fig. 2/3). La légende de l'envers est expliquée ainsi: "Petrus Voïevod Dominus Moldavie". Mais nous considérons qu'elle serait décryptée de la façon suivante: "Petrus Voïevod Dominus Moncastri", la même qui accompagne le titre du prince-régnant et qui se retrouve *dans les documents diplomatiques des colonies génoises et venitiennes*. Le même auteur attribue à Cetatea Albă une pièce appartenant à Alexandru II (Alexăndrel) (1449-1452; 1452-1454; 1455), une pièce du "type II", dont la légende est en caractères slaves (fig. 2/4). Cette pièce a sur l'envers l'écu qui est timbré du sigle "M", lettre initiale de Monkastron. On peut observer aussi la façon dont est réalisée la tête d'aurochs, jusque dans les moindres details, aussi bien sur cette pièce que sur celle dont on vient de parler, celle de Petru III. Cela témoigne de ce qu'on a utilisé un même coin monetaire, donc provenant d'un atelier monétaire commun. Ce que nous supposons ici a déjà été traitée dans un ouvrage antérieur. On peut donc observer que la même particularité de représentation de la tête d'aurochs est commune à deux autres pièces de monnaie moldaves, l'une d'elle frappée sous Alexandru II (Alexăndrel), mais dont la légende était en latin (fig. 3/1) à tort attribuée à Alexandre I (le Bon), tout comme la pièce frappée sous Bogdan II (1449-1451) (fig. 3/2), pièces de monnaie qui relèvent d'une même propriétaire, celle de Cetatea Albă.

Nous pourrions parler aussi d'une autre série de frappe de Cetatea Albă, attribué à Ştefan II, "Écu ayant un M transpercé d'une flèche" (fig. 2/4), où M paraît être le sigle de Monkastron, tout comme la façon de représenter les oreilles de l'aurochs, semblable à celle se trouvant sur les pièces portant la légende "ACΠPKACTPU".

"Selon pas mal d'opinions, il semble qu'à Chilia on ait fait frapper des pièces de monnaie" (voir la note 80) pendant Ştefan cel Mare (1457-1504), en dehors de celles provenant de Suceava. Cela pourrait être vrai, mais nous ne voyons aucune raison qui aurait poussée Ştefan cel Mare à faire bâtir un autre atelier monétaire, celui de Chilia, quand il en avait déjà un, celui de Cetatea Albă, cités très proches l'une de l'autre, dans le sud de la Moldavie. Les pièces de monnaie de ce prince-régnant, celles du

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

type I (fig. 3/3) sur l'avers desquelles apparaît aussi une croix à bras égaux pourraient être frappées à Cetatea Albă.

On peut conclure donc, qu'il a existé à Cetatea Albă, sous le régne des princes-régnants moldaves, une activité ininterrompue, la présence de la tête d'aurochs faisant indubitablement preuve du maître de cette cité. En ce qui concerne l'activité commerciale génoise, elle doit être vue comme représentant une source de revenus pour le Trésor de la Moldavie, d'une trés grande importance sans doute, mais elle ne doit jamais être perçue comme un monopole commercial.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. 1, pièces de monnaie frappées à Cetatea Albă dont la légende est "ACΠPKACTPU" (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 573-576); 2, pièces de monnaie frappées, paraît-il, sous le règne de Ştefan II, durant la période 1433-1447 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 603a-603d, série de frappe non-identifiée, peut-être durant période 1432-1457?); 3, Iliaş (1432-1436, avec des interruptions, et après le 1 août 1442 associé d'Etienne II au règne); frappée, paraît-il, durant 1432-1433 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 489-499, Iliaş, type IV); 4, Iliaş; frappée, il nous semble, durant 1433-1435 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 500-501, Iliaş, type V).

Fig. 2. 1, frappée vers la fin du règne d'Alexandru cel Bun où pendant celui de ses descendants (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 462, du type appelé "Prince-régnant inconnu"); 2, pièces de monnaie frappées vers 1436-1447 (règne incertain) (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 463-469b, du type "Croix à bras uniformes"); 3, Petru III Aron (1451-1457, avec des interruption), pièce de monnaie frappée vers 1455-1457 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 597-601, type II); 4, Alexandru II (Alexăndrel), (1449-1455), avec des interruptions; pièces de monnaie frappées, probablement en 1449-1454 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 568-571, type II).

Fig. 3. 1, Alexandru II (Alexăndrel), pièce de monnaie frappée vers 1455 (O. Luchain, G. Buzdugan, C. Oprescu, 414-447, Alexandru cel Bun, type V); 2, Bogdan II (1449-1451) (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 577-581); 3, Ştefan III (cel Mare) (1457-1504), pièce de monnaie frappée vers 1457-1484 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 604-629); 4, Ştefan II, peut-être (1433-1477, avec des interruptions, entre 1436 et 1442, associé d'Iliaş et entre 1444 et 1445, associé de Petru II (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 528-533, Ştefan II, type V).

Fig. 4. 1, follars frappées vers 1307-1311 par la Seigneurie génoise d'Isaccea; 2, empreinte de sceau appartenant à Ioan Vornic de Suceava (1407-1421); 3, les armoiries du département de Cetatea Albă (1939); 4, les armoiries de la municipalité de Cetatea Albă (1939).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

DESPRE STATUTUL RELIGIOS AL SECOLULUI AL IV-LEA[1]

de Nelu Zugravu

"Şi nimeni, după ce a băut din vin vechi, nu voieşte vin nou, căci zice: Este mai bun cel vechi"[2].

"Cea mai mare bogăţie este învăţarea dogmelor; dar este nevoie de un suflet treaz, pentru că sunt mulţi cei furaţi de filozofie şi înşelăciune deşartă. Elinii, pe de o parte, fură pe mulţi prin felul lor frumos de vorbire... Pe de altă parte, iudeii înşeală pe cei care vin la ei, prin dumnezeieştile Scripturi, pe care le interpretează greşit... Iar ereticii amăgesc inimile celor simpli prin vorbe bune şi plăcute în aparenţă"[3].

Secolul al IV-lea este fără îndoială, unul dintre cele mai interesante momente din istoria spaţiului mediteranean. El oferă cercetătorului contemporan imaginea unui

(1) În textul de faţă am folosit următoarele abrevieri: *CBO* = N. Milaş, *Canoanele Bisericii Ortodoxe Române însoţite de comentarii*, Arad, I/1 (1930), II/1 (1934); *CBO*^{2} = I.N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe Române. Note şi comentarii*, ed. a II-a îmbogăţită, Sibiu, 1993; *CI* = *Corpus Iuris Civilis*, II, *Codex Iustinianus*, recognovit et retractavit Paulus Krueger, Frankfurt am Main, 1967; *CIL* = *Corpus Inscriptionum Latinarum*; *COD* = *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, Bologna, 1991; *CTh* = *Codex Theodosiani Libri XVI cvm Constitvtionibus Sirmondianis*, edit adsumpto apparatu P. Kruegeri, Th. Mommsen, I, Berlin, 1905; *DACL, XIII/1* = *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, XIII/1 *(Os-Papyrus)*, Paris, 1937; *DECA*, I, II = *Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancien*, sous la direction de A. Di Berardino, adaptation française sous la direction de Fr. Vial, I, *A-I*, II, *J-Z*, 1990, imprimé en Belgique.

(2) *Luca*, 5, 39.

(3) Sf. Chiril al Ierusalimului, *Cateheza IV*, 2 (*Izvoarele ortodoxiei*, 6, Bucureşti, 1943, p. 104-105; *infra, IO)*.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

teritoriu de graniță, pe care îl revendică, deopotrivă, două lumi: una părând a-și aduna ultimele resurse ale unei civilizații seculare pentru a supraviețui, alta tânără, insuficient elaborată, dar grăbită să ia locul celei dintâi. Ca orice etapă interpusă, veacul în cauză a fost – în ideologia politică, în administrație, economie, artă, literatură, stil de viață – un tărâm al conviețuirilor tolerante și al ostilităților deschise, al continuității și ruperii, al schimbărilor și înnoirilor. El a încheiat, astfel, un "ciclu istoric" început încă în veacul al II-lea și care, evoluând sub semnul căutărilor, al adaptărilor și creativității, a pus fundamentele civilizației creștine; este ceea ce antropologia istorică a ultimelor decenii definește drept "Antichitatea târzie"[4].

Viața religioasă din secolul al IV-lea este o dovadă elocventă a caracterului său intermediar. Debutând sub semnul păgânismului intransigent, el a sfârșit sub zodia creștinismului triumfător; între aceste limite, ani de toleranță, de conflicte și reconcilieri, de reacții violente și reveniri spectaculoase. Legislația imperială, prevederile conciliare, scrierile vremii reflectă, cel puțin până la un anumit moment, această stare de incertitudine.

Astfel, edictul de toleranță a lui Galerius din 30 aprilie 311 de la *Nicomedia*[5] și cel al lui Constantinus I și Licinius din ianuarie 313 de la *Mediolanum*[6] n-au adus "pacea Bisericii"[7].

(4) H.-I. Marrou, *Décadence romaine ou antiquité tardive? IIIe-VIe siècle.* Paris, 1977; P. Brown, *Genèse de l'Antiquité tardive,* traduit de l'anglais par A. Rousselle, Préface de P. Vayne, Paris, 1983; idem, *Antiquité tardive,* în *Histoire de la vie privée,* sous la direction de Ph. Ariès et de G. Duby, I, *De l'Empire romain à l'an mil,* sous la direction de P. Vayne, Paris, 1985, p. 225-300 = ed. rom., traducere de I. Herdan, București, 1994, p. 235-314; V.V. Bîcikov, *Estetica Antichității târzii. Secolele II-III,* traducere de L. Dragomirescu, prefață de I. Ianoși, București, 1984; X. Barbal I Altet, *Antiquité tardive,* în *Encyclopaedia Universalis,* 2, Paris, 1990, p. 613-616 *(infra, EU)*; P. Petit et Y. Le Bohec, *Rome et Empire romain,* D. *L'Antiquité tardive,* în *Ibidem,* 20, Paris, 1992, p. 240-243.

(5) Textul la Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*, VIII, 17, 3-10 (*Părinți și scriitori bisericești,* 13, București, 1987, p. 337-338 = *Sources Chrétiennes,* 55, p. 39-41; *infra, PSB, SC).* Ch. Munier, *L'Église dans l'Empire romain (IIe-IIIe siècles),* III, *Église et cité,* Paris, 1979, p. 278-279; H.-I. Marrou, *De la persécution de Dioclétien à la mort de Grégoire le Grand (303-604),* în *Nouvelle histoire de l'Église,* sous la direction de L.-J. Rogier, R. Aubert, M.D. Knowles, I, *Des origines à Saint Grégoire le Grand,* par J. Daniélou et H. Marrou, Paris, 1963, p. 272-276; P.-P. Joannou, *La legislation imperiale et la christianisation de l'Empire romain (311-476)* (*Orientalia christiana Analecta,* 192), Roma, 1972 (reproductio lithophotographica a. 1979), p. 19-21.

(6) Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească,* X, 5-7 (*PSB,* 13, p. 379-386 = SC, 55, p. 104-113); H. Leclercq, *Paganisme,* în *DACL,* XIII/1, col. 250 (datat în 314); Ch. Munier, *op. cit.* p. 283-284; H.-I. Marrou, *op. cit.,* p. 276-279; P.-P. Joannou, *op. cit.,* p. 22; P. Chuvin, *Chronique des derniers païens. La disparition du paganisme dans l'Empire romain, du règne de Constantin à celui de Justinien,* Paris, 1990, p. 33; M. Forlin Patrucco, *Édit de Milan,* în *DECA,* I, p. 771.

(7) H. Leclercq, *Paix de l'Église,* în *DACL,* XIII/1, col 483-499; Ch. Munier, *op. cit.,* p. 283-284; H. -I Marrou, *op. cit.,* p. 276-279.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Aceasta a fost tulburată de persecuţiile lui Licinius dintre 320-324 în Orient[8], de atitudinea ostilă a uzurpatorilor Magnentius (350-353) şi Eugenius (392-394) în Occident[9], de "reacţiunea păgână" din vremea lui Iulianus (361-363)[10], de marile tulburări ("războiul cel dintre noi"; "războiul dintre creştini"[11]) din sânul comunităţilor, create de acele "neghine" crescute printre învăţăturile sfinte, cum numea Ioan Chrysostomos ereziile[12], şi de politica religioasă proariană a împăraţilor Constantius II (337-361)[13] şi Valens (364-378)[14].

(8) Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*, X, 8 (*PSB*, 13, p. 386-389 = *SC*, 55, p. 113-118); idem, *Viaţa fericitului împărat Constantin*, I, 50-54, 56 (*Ibidem*, 14, Bucureşti, 1991, p. 85-88); II, 1-5 (*Ibidem*, p. 93-96); H. Leclercq, *Paganisme*, în *DACL*, XIII/1, col. 251; Ch. Munier, *op. cit.*, p. 282-283.

(9) *CTh*, XVI, 10, 5; Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, V, 24 (*PSB*, 44, Bucureşti, 1995, p. 232-235); H. Leclercq, *op. cit.*, col. 257; J. Gaudemet, *L'Église dans l'Empire romain (IVe -Ve siècles)*, Paris, 1958, p. 635, 636; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, Textes choisis et présentés par l'auteur, troisième édition, Paris, 1969, p. 38, 42; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 45, 74-76.

(10) *CTh*, XIII, 3, 5 = *CI*, X, 53, 7 (17 iun. 362) (*De professoribus)*; L'Empereur Julien, *Oeuvres complètes*, I/2, *Lettres et fragments*, texte revu et traduit par J. Bidez, Paris, 1924, nr. 61 (p. 72-75), 84 (p. 143-144); Sozomen, *Istoria bisericească*, V, 1-22, tradusă în româneşte de I. Gheorghian, Bucureşti, 1897, p. 170-208; Socrate Scolasticul, *Istoria bisericească*, III, 1-22, tradusă în româneşte de I. Gheorghian, Bucureşti, 1899, p. 160-190; Orosius, VII, 30, 1-6 (Orose, *Histoires (Contre les Païens)*, III, *Livre VII, Index*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Paris, 1991, p. 83-84); Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, III (*PSD*, 44, p. 132-153); Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, XXII, 10, 6, studiu introductiv, traducere, note şi indice D. Popescu, Bucureşti, 1982, p. 308; XXII, 11, 3-11 (p. 309-310); XXII., 13, 2-3 (p. 312); XXV, 4, 20 (p. 390); P. Grattarola, *Ammiano Marcellino fra la "reazione" pagana e il cristianesimo*, în *Aevum*, Rassegna di scienze storiche linguistiche e filologiche, Milano, 55, 1981, 1, p. 91-92; H. Leclercq, *op. cit.*, col 263-284; J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 642-643; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 49-54; Y. Le Bohec, *Un autre monde romain*, în M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *Histoire romaine*, Paris, 1991, p. 531-533; M.L. Angrisani Sanfilippo, *Julien l'Apostat*, în *DECA*, II, p. 1370-1373; CI. Lepelley, *Julien l'Apostat 331-363*, în *EU*, 12, Paris, 1990, p. 166.

(11) Sfântul Grigorie de Nazianz, *Cuvânt de apărare pentru fuga în Pont sau despre preoţie*, 85; 88, în vol. Sfântul Ioan Gură de Aur, Sfântul Grigorie de Nazianz şi Sfântul Efrem Sirul, *Despre preoţie*, traducere, introducere, note şi un cuvânt înainte de D. Fecioru, Bucureşti, 1987, p. 205, respectiv 206; cf. şi Sfântul Vasile cel Mare, *Ep. 242, 2:* "războiul eretic " izbucnit odată cu urcarea pe tron a lui Valens (*PSB*, 12, Bucureşti, 1988, p. 501). Ammianus Marcellinus, XXII, 5, 4, ed. cit., p. 293: "... nu există fiare mai primejdioase pentru oameni decât sunt cei mai mulţi dintre creştini în controversele dintre ei "; cf. şi XXVII, 9, 9, ed. cit., p. 456.

(12) Sfântul Ioan Gură de Aur, *Omilia a VIII-a la Facere*, 4 (*PSB*, 21, Bucureşti, 1987, p. 103).

(13) Orosius, VII, 29, 2-4, ed. cit., p. 79-80; Ammianus Marcellinus, XXI, 16, 18, ed. cit., p. 285: responsabilitatea lui Constantius II în conflictele religioase; Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, II(*PSB*, 44, p. 80-131); M. Michaels-Mudd, *The Arian Policy of Constantius II and its Impact on Church-State Relations in the Fourth-Century Roman Empire*, în *Byzantine Studies*, Pittsburgh, 6, 1979, 1-2, p. 95-111.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Pe de altă parte, măsurile luate împotriva cultelor tradiționale – prohibirea sacrificiilor[15], închiderea templelor[16], interzicerea venerării idolilor[17], confiscarea bunurilor și a ornamentelor vechilor locașe[18] etc. – nu s-au aplicat imediat și consecvent, momentele de libertate religioasă au alternat cu cele de intoleranță, așa încât rezistențele au fost tenace, uneori violente[19].

Cu alte cuvinte, așa cum scria H. Leclercq, "le droit nouveau ne créc pas de prime abord des faits nouveaux"[20].

Însuși faptul că dispozițiile îndreptate împotriva credințelor tradiționale au fost

(14) Sfântul Vasile cel Mare, *Ep.* 59, 3, (*PSB*, 12, p. 228); *Ep. 70 (Ibidem*, p. 241); *Ep. 90*, 2 (*Ibidem*, p. 264); *Ep. 242*, 2 (*Ibidem*, p. 501); *Viața Sf. Grigorie Teologul (de Nazianz) alcătuită de preotul Grigorie*, traducere de N. Donos, Huși, 1931, p. 13-14, 18; Sf. Grigorie de Nazianz, *Elogiul Sf. Vasile*, 31, traducere de N. Donos, Huși, 1931, p. 150; Orosius, VII, 33, 1-4, ed. cit., p. 88; Sozomen, *Istoria bisericească*, VI, 9-14, ed. cit., p. 222-229; Socrate Scolasticul. *Istoria bisericească*, IV, 2-9, ed. cit., p. 202-209; Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, IV (*PSB*, 44, p. 168-198); M. G. Mara, *Valens. Empereur*, în *DECA*, II, p. 2506.

(15) Eusebiu de Cezareea, *Viața fericitului împărat Constantin*, II, 45. 1 (*PSB*, 14, p. 110); IV, 23 (*Ibidem*, p. 168), 25. 1 (*Ibidem*); Sozomen, *Istoria bisericească*, I, 8 (ed. cit., p. 15); III, 17 (*Ibidem*, p. 114-115); Socrate Scolasticul, *Istoria bisericească*, I, 18, ed. cit., p. 45-46; Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, I, 2, 2, (*PSB*, 44, p. 20); V, 21, 1, (*Ibidem*, p. 227); *CTh*, XVI, 10, 2 (sfârșitul lui 341); XVI, 10, 5 (23 nov. 353); XVI, 10, 6 (19 febr. 356); XVI, 10, 4 (1 dec. 356) = CI, I, 11, 1 (datată în 1 dec. 354); IX, 16, 7 (9 sept. 364); XVI, 10, 7 (21 dec. 381).

(16) Orosius, VII, 28, 28, ed. cit., p. 79; *CTh*, XVI, 10, 4 (1 dec. 356) = CI, I, 11, 1 (datată în 354); Sozomen, *Istoria bisericească*, III, 17, ed. cit. p. 115; Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, V, 21, 1 (*PSB*, 44, p. 227).

(17) Eusebiu de Cezarcea, *Viața fericitului împărat Constantin*, III, 48, 2 (*PSB*, 14, p. 144); Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, III, 3, 6(*PSB*, 44, p. 133); *CTh*, XVI, 10, 6 (19 febr. 356).

(18) Eusebiu de Cezareea, *Viața fericitului împărat Constantin*, III, 54 (*PSB*, 14, p. 147-148); Sozomen, *Istoria bisericească*, II, 5 (ed. cit., p. 46); IV, 30 (*Ibidem*, p. 169); VII, 15 (*Ibidem*, p. 289); Socrate Scolasticul, *Istoria bisericească*, I, 16 (ed. cit., p. 43); III, 2 (*Ibidem*, p. 166); V, 16 (*Ibidem*, p. 260); *CTh*, X, 1, 8 (4 febr. 364).

(19) Despre politica tolerantă a lui Valentinianus, vezi Ammianus Marcellinus, XXX, 9, 5: "S-a distins în conducerea sa și prin aceea că nu s-a amestecat în diferendele religioase, n-a creat probleme de conștiință nimănui, n-a dat nici un ordin în favoarea uneia sau alteia dintre religii, n-a obligat pe nimeni să creadă în ceea ce credea el și a lăsat în această privință totul așa cum era înainte de a veni el la domnie" (ed. cit., p. 555). Despre toleranța lui Valens, cf. Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, V, 21, 3: "Valens a îngăduit însă tuturor celorlalți să practice religia pe care o voiau și să cinstească cele ce credeau..." (*PSB*, 44, p. 227). Pentru politica religioasă a principilor de după Constantinus I, vezi P. Grattarola, *op. cit.*, p. 91-93. Pentru măsurile antipăgâne de până la Theodosius I, vezi H. Leclercq, *op. cit.*, col. 241-290; J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 646-650; P.P. Joannou, *op. cit.*, p. 39-43; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 43-63; Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 511-512.

(20) H. Leclercq, *op. cit.*, p. 245.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

reluate constant reflectă ineficacitatea lor, imposibilitatea dislocării rapide a unui univers religios care, timp de secole, a fost fundamentul gândirii şi acţiunii umane.

Drept urmare în multe provincii, templele erau încă reconstruite şi frecventate[21], chiar dacă fanatici precum un Firmicius Maternus, păgân convertit, îşi îndemnau suveranii să le facă să dispară ("*Tollite, tollite securi, sacratissimi imperatores, ornamenta templorum*")[22] iar episcopi şi credincioşi de un zel excesiv dărâmau pe alocuri edificiile sacre[23]. Zeii erau respectaţi iar ceremoniile publice stârneau entuziasmul adoratorilor[24], vechile monumente se bucurau de preţuirea autorităţilor[25], privilegiile cle-

(21) *CTh,* XVI, 10, 3 (1, nov. 343: templele din afara zidurilor oraşelor trebuie să rămână intacte, pentu a servi jocurilor publice); XVI, 10, 8 (30 nov. 382: templul păgân din *Edessa* va rămâne deschis, dar nu se vor face sacrificii). Quodvultdeus, *Liber promissionum et praedictorum Dei,* III, 38, 44, introduction, texte latin, traduction et notes par R. Braun, II, Paris, 1964 (*SC,* 102), p. 574-579: funcţionarea templului zeiţei Caelestis din *Carthago.* Ammianus Marcellinus, XXII, 16, 12: templele din Alexandria (ed. cit., p. 321). Pentru şantierele de construcţie a templelor în Africa, Cl. Lepelley, *Les cités de l'Afrique romaine au Bas-Empire,* 1, *La permanence d'une civilisation municipale,* Paris, 1979, p. 345-352. La *Antiochia,* în secolul al IV-lea, funcţionau 8 temple (O. Pasquato, *Antiochie de Syrie,* 1. *Histoire,* în *DECA,* I, p. 150). Pentru existenţa altor temple, J. Gaudemet, *op. cit.,* p. 635, 639-640; vezi şi mai jos, nota 23.

(22) Firmicius Maternus, *De errore profanarum religionum,* XXVIII, 6, texte établi, traduit et commenté par R. Turcan, Paris, 1982, p. 148.

(23) Distrugeri de temple menţionate de Eusebiu de Cezareea, *Viaţa fericitului împărat Constantin,* III, 54-56(*PSB,* 14, p. 147-149), 58(*Ibidem,* p. 150-151); Sozomen, *Istoria bisericească,* II, 5, ed. cit., p. 45-47; Socrate Scolasticul, *Istoria bisericească,* I, 16(ed. cit., p. 43), 18(*Ibidem,* p. 45-46); Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească,* V, 21 şi 22(*PSB,* 44, p. 227-230). Pentru alte dovezi ale violenţei, J. Gaudement, *op. cit.,* p. 649; P. Chuvin, *op. cit.,* p. 65-68, 70-74; A. -G. Hamman., *La vie quotidienne en Afrique du Nord au temps de Saint Augustine,* nouvelle édition, Paris, 1985, p. 171-177; G. Alföldy, *Noricum,* translated by A. Birley, London and Boston, 1974, p 210-211; Fr. Thelamon, *Païens et chrétiens au IVe siècle. L'apport de l'"Histoire ecclésiastique" de Rufin d'Aguilée,* Paris 1981. p. 245-279; L. Ognenova-Marinova, V. Bozilova, G. Aleksandrov, *Fouilles du sanctuaire de Diane et Apollon (1968-1978),* în *Montana,* 1, Sofia, 1987, p. 14-19 (după rezumatul francez); M. Stanceva, *Serdica au I^e -IVe s. de n. ère à la lumière des dernières recherches archéologiques,* în *Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace (Bulgarie) (I^e -IVe s),* Sofia, 1987, p. 70.

(24) Vezi, de exemplu, *Expositio totius mundi et gentium,* XXXIV, introduction, texte critique, traduction, notes et commentaire par J. Rougé, Paris, 1966(*SC,* 124), p. 168-169: despre zeii în *Aegyptus* adoraţi încă la mijlocul secolului al IV-lea: "*Etenim ibi deos habitasse aut et habitare scimus*"; *Ibidem,* LV, p. 194-195: la *Roma* se venerau zeii, între alţii Iupiter şi Soarele, se desfăşurau ceremonii sacre în onoarea Maicii Zeilor. Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească,* V, 21, 4: ca urmare a toleranţei lui Valens, "în tot timpul acestuia ardea şi focul pe altarul păgân şi se duceau libaţiuni şi jerfe idolilor şi totodată se celebrau banchete publice în pieţele oraşelor iar cei iniţiaţi în orgiile lui Dionysos-Bacchus alergau îmbrăcaţi cu piei de capră..." (*PSB,* 44, p. 228-229). Pentru venerarea divinităţilor păgâne în epoca persecuţiilor creştine, H. Leclercq, *op. cit.,* p. 303-342; J. Gaudemet, *op. cit.,* p. 640-641; P. Chuvin, *op. cit.,* p. 193-235, 265-275; Y. Le Bohec, *op. cit.,* p. 510-518; Y. Lehmann, *La religion*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

rului păgân erau încă recunoscute[26], magistraturile *flamen perpetuus şi sacerdos provinciae* continuau să fie exercitate[27], împăraţii înşişi renunţând la titlu de *pontifex maximus* abia în 379, în Orient şi 382, în Occident[28], iar elemente specifice ale cultului imperial supravieţuind până în veacul al V-lea[29].

Imaginea care se degajă din lectura legislaţiei imperiale de până la Theodosius I este aceea că împăraţii au urmărit mai degrabă eliminarea riturilor sângeroase, compromiterea formelor de cult dificil de controlat (ceremoniile private şi nocturne), înlăturarea practicilor subversive (magia, vrăjitoria, divinaţia, astrologia, portul amuletelor)[30] decât abandonarea definitivă a credinţelor antice[31].

---

romaine des origines au Bas-Empire, Paris, 1981, p. 114-117.

(25) H. Saradi-Mendelovici, *Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and Their Legacy in Later Byzantine Ceturies,* în *Dumbarton Oaks Papers,* Washington, 44, 1990, p. 47-61.

(26) *CTh*, XII, 1, 60 (12 sep. 364).

(27) Menţiuni despre *sacerdotes provinciae: CTh,* XII, 1, 60 (364), 75 (371), 145 (396), 174 (412), 176 (413); XVI, 5, 52(412); VII, 13, 22(428); menţiuni despre flameni în oraşele africane: *CIL,* VI, 1686, 1684, 24104, 24069 etc. ; vezi şi J. Gaudemet, *op. cit.,* p. 641; Cl Lepelley, *op. cit.,* p. 362, 369.

(28) Zosimos, IV, 36, 3-5 (Zosime, *Histoire nouvelle,* II/2, *Livre IV,* texte établi et traduit par Fr. Paschoud, Paris, 1979, p. 301-302). Data este controversată: 376 (Fr. Paschoud, nota 174 (p. 420) în comentariul la Zosimos), 379-382 (J. Gaudemet, *op. cit.,* p. 634, 649; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire,* Textes choisis et présentés par l'auteur, troisième édition, Paris, 1976, p. 41; Y. Lehmann, *op.. cit.,* p. 120), 383 (P. Chuvin, *op. cit.,* p. 63).

(29) Vezi rescriptul de la *Hispellum* (Spello, Umbria) din 333-335(*CIL,* XI, 5265; J. Gascou, *Le rescrit d' Hispellum,* în *Mélanges de l' Ecole française de Rome. Antiquité,* 79, 1967, p. 609-659) şi alte dovezi ale cultului imperial în *CTh,* XI, 30, 6 (316); X, 10, 16 (382); VI, 5, 2 (384); X, 10, 24 (405); XV, 4, 1 (425) = *CI,* 24, 2. Vezi şi J. Gaudemet, *op. cit.,* p. 640-641; Cl. Lepelley, *op. cit.,* p. 365-367; Y. Le Bohec, *op. cit.,* p. 510.

(30) Legile împotriva acestor practici sunt foarte numeroase: Eusebiu de Cezareea, *Viaţa fericitului împărat Constantin,* IV, 25. 1 (*PSB,* 14, p. 168); *CTh,* IX, 40, 1 (3 nov. 313); XI, 36, 1 (2 nov. 314); IX, 16, 3(23 mai 318); IX, 16, 1 (1 febr. 319); IX, 16, 2 (15 mai 319); XVI, 10, 1(17 dec. 320); III, 16, 1 (17 apr. 331); IX, 16, 5 (4 dec. 356); IX, 16, 4 (25 ian. 357); IX, 16, 6 (5 iulie 357); IX, 16, 7 (9 sept. 364); IX, 38, 3(5 mai 369); IX, 38, 4 (6 iunie 370); IX, 16, 8(12 dec. 370); IX, 16, 9 (19 mai 371); IX, 38, 6 (21 iulie 381), XVI, 16, 7 (21 dec. 381); IX, 38, 7 (22 martie 384); IX, 38, 8 (25 febr. 385); XVI, 10, 9 (25 mai 385) = *CI,* I, 11, 2; *Const. Sismond,* 8 (20 feb. 386); *CTh,* IX, 16, 11 (16 aug. 389); IX, 16, 11 (16 aug. 389); IX, 16, 12 (1 febr. 409) = *CI,* I, 4, 10; *CTh,* XVI, 5, 62(17 iulie 425). Ammianus Marcellinus oferă numeroase exemple de aplicare a acestor măsuri în vremea lui Constantius II şi Valens: XIV, 1, 2 (ed. cit., p. 46); XIV, 7, 7 (p. 62); XVI, 8, 2(p. 121); XIX, 13, 5 -15 (p. 221-223); XXVI, 3, 1-4 (p. 412-413); XXVIII, 1, 7 (p. 466-467); XXVIII, 1, 26 (p. 470); XXVIII, 1, 29 (p. 471); XXIX, 1, 5-14 (p. 498-500); XXIX, 1, 25-44 (p. 501-506); XXIX, 2, 1-5 (p. 506-507); XXIX, 2, 17 (p. 509); XXIX, 2, 26-28(p. 511); XXIX, 3, 5 (p. 512); XXX, 5, 11 (p. 546).

(31) *CTh*, IX, 16, 9 (29 mai 371): împăraţii autorizează Senatului *Romei* practica haruspiciilor şi "toate practicile religioase permise de strămoşi" (*omnis concessa a maioribus religio),* dacă nu sunt folosite în scopuri rele; J. Gaudemet, *op. cit,.*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

În această atmosferă de compromis şi în faţa atitudinilor ezitante, progresul creştinismului, deşi evident, n-a fost scutit de tribulaţii. Am arătat într-un capitol anterior cât de numeroase erau practicile, cutumele de sorginte păgână pe care predica episcopală, scrierile părinţilor Bisericii, prevederile canonice, legislaţia civilă se străduiau să le dezrădăcineze din comportamentul noilor convertiţi. Dar nu aceasta era pericolul cel mare! Rezistenţa păgânismului era puternică şi atracţia exercitată de el seducătoare; apostaziile erau, de aceea, frecvente. Dacă sub domnia lui Iulianus (361-363) aceste acte puteau avea ca motivaţie oportunismul politic, gest dezavuat de un Asterius de *Amasia*[32], în vremuri mai liniştite ele nu-şi găseau o altă explicaţie decât în superficialitatea creştinării şi în vitalitatea unei credinţe seculare; constatarea aproape tristă făcută de Vasile cel Mare într-o scrisoare din 375 – "păgânul care după încreştinare se întoarce iarăşi la sacrilegiul păgân" – dă glas acestei realităţi[33]. Aşa cum a arătat H-I. Marrou, creştinismul nu dispunea încă la acea dată de o ideologie capabilă să înlocuiască vechea coeziune a colectivităţilor, formată în jurul cultelor poliadice[34]. Spre sfârşitul secolului al IV-lea, Aurelius Augustinus, episcop de *Hippona*, recunoştea în epistolele sale (*Ep. 16, Ep. 90, Ep. 103*) că religia împărtăşită de el nu oferea un ideal "care să anime spiritul civic sau patriotismul local"[35]. În egală măsură, teologia creştină, subtilă şi extrem de profundă, inspira neîncredere, îşi găsea cu greu drum în mediul intelectual al vremii, dominat de neoplatonism – adevărată "citadelă" a gândirii păgâne[36]; "elinii îşi bat joc de ea şi râd de noi bârfind învăţătura noastră...", scria către 335/336 Atanasie de *Alexandria*[37].

Nu în ultimul rând, disputele din sânul Bisericii – şi veacul al IV-lea a fost, într-adevăr, veacul marilor lupte doctrinare – provocau derută, atitudini ezitante. "Iar

p. 649-650; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 18, 58.

(32) Asterie al Amasiei, *Cuvât împotriva lăcomiei:* "... câţi n-au părăsit Biserica şi au alergat la jertfelnicile păgânilor? Câţi n-au primit momeala dregătoriilor, iar împreună cu aceea au înghiţit şi undiţa apostaziei?" (*IO*, 8, Bucureşti, 1948, p. 84); vezi şi Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, III, 12, 3 (*PSB*, 44, p. 141). Oportunismul nu lipsea nici din rândul prelaţilor, de exemplu, episcopul arian Pegas de *Illion* a renegat pe Hristos, adorându-l pe Helios, căruia noul împărat îi era în mod deosebit devotat (L'Empereur Julien, *op. cit.*, nr. 79, p. 85-87).

(33) Sfântul Vasile cel Mare, *Ep. 199* (*PSB*, 12, p. 408).

(34) H.-I. Marrou, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, Paris, 1936, p. 329-413; idem, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, Paris, 1948, p. 67-68.

(35) Cl. Lepelley, *op. cit.*, p. 375. Pentru rezistenţa aristocraţiei municipale, adoratoare a cultelor locale, la creştinism, vezi Z. Borkowski, *Local cults and resistence to Christianity*, în *Journal of Juristic Papyrology*, Warsaw, 20, 1990, p. 25-30.

(36) Pentru neoplatonismul veacului al IV-lea, J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 638-639; Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 514-515; Y. Lehmann, *op. cit.*, p. 114-117; M. Le Glay, *La religion romaine*, Paris, 1971, p. 316-326; J. Trouillard, *Néoplatonisme*, în *EU*, 16, Paris, 1990, p. 179-181; S. Lilla, *Néoplatonisme*, în *DECA*, II, p. 1718-1739.

(37) Sfântul Atanasie, *Cuvânt împotriva elinilor*, I (*PSB*, 15, Bucureşti, 1987, p. 29). Vezi, de asemenea, Sf. Ioan Hrisostom *Cuvânt la Naşterea Domnului:* "Pentru că mulţi dintre păgâni râd batjocuritor când aud că Dumnezeu a fost născut în trup, iar pe mulţi dintre cei simpli îi tulbură şi îi smintesc..." (*IO*, 5, p, 17).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

aceasta – arată apărătorul ortodoxiei în legătură cu disputele din jurul naturii Mântuitorului – a oferit catehumenilor nu puțină sminteală; iar păgânilor nu puțină, ci multă pricină de râs, văzând pe creștini cum caută, ca treziți acum din somn ce trebuie să creadă despre Hristros și pe episcopii acestora, cu toate că cer de la popor recunoașterea autorității lor ca învățători, văzându-se acum ca părăsind credința și căutând ceea ce nu au"[38], "am ajuns de râsul păgânilor – mărturisea, la rândul său, Vasile de *Caesarea* într-o scrisoare din 372 adresată episcopilor din *Gallia* și *Italia* privitoare la întinderea și consecințele arianismului în *Cappadocia* –, cei slabi în credință șovăie, credința e îndoielnică"[39]. Abia după recunoașterea creștinismului ca religie de stat apostaziile au putut fi oprite prin măsurile punitive prevăzute de legea civilă[40].

Instabilitatea religioasă, ezitările convertiților, abandonurile și revenirile se reflectă și în legislația conciliară a secolului al IV-lea. Numeroase canoane se reflectă la apostazii[41], la creștini atașați încă obiceiurilor păgâne[42], la ereticii care doreau să revină la ortodoxism[43]; altele interzic comuniunea dintre catolici, eretici și evrei[44] sau urmăresc să concilieze credința creștină cu exigențele *încă păgâne* ale vieții sociale a adepților – magistraturi (inclusiv preoții păgâne!)[45], profesii[46], căsătorii[47]. *Veacul al*

(38) Sfântul Atanasie, *Epistola despre Sinoadele ce s-au ținut la Rimini, în Italia și Seleucia, în Isauria*, II (*PSB*, 16, București, 1988, p. 109); cf. și VIII: "Iar numele de *ființă*, pus de Părinți pentru că e mai simplu, dar care neînțeles de noroade aduce sminteală..." (*Ibidem*, p. 113).

(39) Sfântul Vasile cel Mare, *Ep. 92*, 2 (*Ibidem*, 12, p. 268).

(40) Legile împotriva apostaziei: *CTh*, XVI, 7, 1 (2 mai 381); XVI, 7, 2 (20 mai 383); XVI, 7, 4 (9 iunie 391); XI, 39, 11 (9 iunie 391); XVI, 10, 6 (23 martie 396); XVI, 7, 7 = *CI*, I, 7, 4 (7 aprilie 426).

(41) C. 1-8, 12 *Ancyra* (314) (*CBO*^{2}, p. 183-188, 189-190); c. 10-12, 14 *Nicaea* (325) (*Ibidem*, p. 57-59, 60, *COD*, p. 11-12, 13); c. 62 apostolic (*CBO*^{2}, p. 39. Data așa-numitelor *Canoane apostolice* este controversată; se admite, în general, că ele constituie partea finală a *Constituțiilor apostolice*, compuse în *Cilicia* de arianul Iulianus puțin după 381-P. Nautin, *Cannons apostoliques (Les quatre-vingt-cinq)*, în *DECA*, I, p. 406-407); despre *lapsi*, cf. și H. J. Vogt, *Lapsi (La question des)*, în *DECA*, II, p. 1407-1409.

(42) C. 24 *Ancyra* (341) (*CBO*, II/1, p. 26 = *CBO*^{2}, p. 193-194); c. 36 *Laodicea* (343) (*CBO*, II/1, p. 108 = *CBO*^{2}, p. 225-226); 39*Laodicea* (343) (*CBO*^{2}, p. 226); c. 3 și 71 apostolic (după 381) (*Ibidem*, p. 9, 43); Sfântul Vasile cel Mare, *Ep. 217*, LXV, LXXII, LXXIII, LXXXIII (*PSB*, 12, p. 446, 447, 449); vezi și subcapitolul despre mențiuni privind creștinismul popular în mileniul I.

(43) C. 8 *Nicaea* (325) (*CBO*^{2}, p. 56 = *COD*, p. 9-10); c. 10 *Nicaea* (325) (*CBO*^{2}, p. 63 = *COD*, p. 15); c. 5 *Constantinopolis* (381) (*CBO*^{2}, p. 68 = *COD*, p. 32); c. 7 *Constantinopolis* (*CBO*^{2}, p. 70-72 = *COD*, p. 35); c. 7-8 *Laodicea* (343) (*CBO*^{2}, p. 217-218).

(44) C. 45, 64, 70 apostolic (*CBO*^{2}, p. 32, 40, 43); c. 9, 10, 29, 31, 32, 33, 34, 37, 38, 39, *Laodicea* (343) (*Ibidem*, p. 218, 223, 224, 225, 226).

(45) Vezi prevederile conciliului de la Elvira (*Hispania*) din primul deceniu al secolului al IV-lea: c. 2 (*flamines* botezați care sacrificau) (Ch.-J. Hefele, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, I, Paris, 1869, p. 139; *infra*, Hefele, I); c. 3 (*flamines* care aduceau ofrande) (*Ibidem*, p. 140); c. 4 (*flamines* catehumeni care făceau sacrificii)

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

IV-lea este, fără îndoială, momentul cu cele mai multe contradicţii din istoria ascensiunii creştinismului: libertate a cultului, dar ezitare în credinţă; legislaţie favorabilă, dar aplicată inconsecvent; morală exigentă, dar incompatibilă cu realitatea socială; dezbateri dogmatice, dar incertitudini doctrinare etc. În aceste realităţi contradictorii trebuie căutate unele dintre cauzele genezei creştinismului popular.

Rccului păgânismului era, însă, inexorabil, rolul principilor din ultimele două decenii alc vcacului fiind, în acest sens, hotărâtor. Orosius scria că, spre deosebire de păgânism, creştinismul s-a impus fără persecuţii, Dumnezeu însuşi intervenind prin diferite mijloace pentru a corecta credinţa[48]; dar la începutul secolului al V-lea, când acesta îşi redacta "istoria", vechea religie cunoscuse o lungă experienţă de măsuri punitivc. Edictul lui Gratianus, Valentinianus II şi Theodosius I din 28 februarie 380 de la *Thessalonice* făcea din creştinism religie de stat[49], condamnând-o, astfel, pe cea păgână la moarte sigură. Aceasta a venit treptat, lovitură cu lovitură[50]: la 30 iulie 381, era interzisă intrarea în locurile sacre aflate în interiorul zidurilor oraşelor[51], iar la 21 decembric acelaşi an, sacrificiile sângeroase, diurne sau nocturne, făcute cu scopuri divinatorii aveau aceeaşi soartă[52]; altarul Victoriei din Senatul roman dispăru în 382, în acelaşi an în carc preoţii păgâni şi vestalele pierdură imunităţile iar templele fură confiscate[53]; apostaţii au făcut obiectul constant al represiunii[54], la fel ca şi ereticii[55];

(*Ibidem*); c. 55 (*De sacerdotibus gentilium qui jam non sacrificant*) (*Ibidem*, p. 157); c. 56 (*De magistratibus et duumviris*) (*Ibidem*, p. 158); c. 59 (*De fidelibus ne ad Capitolium causa sacrificandi ascendant*) (*Ibidem*, p. 159); c. 7 Arles (314) (*Conciles gaulois du IVe siècle*, texte latin de l'édition C. Munier, introduction, traduction et notes par J. Gaudemet, Paris, 1977 (*SC*, 241), p. 48-51: guvernatori de provincii); c 8 Arles (314) (*Ibidem*, p. 50-51: funcţionari).

(46) C. 4 Arles (314) (*Conciles gaulois*, p. 48-49: oameni de circ); c. 5 Arles (314) (*Ibidem*, p. 48-49: actori).

(47) C. 15-17 Elvira (primul deceniu al secolului al IV-lea) (Hefele, I, p. 142: creştini care se căsătoreau cu păgâni); c 12 Arles (314) (*Conciles gaulois*, p. 52-53: se interzic căsătoriile cu păgânii); c. 10 *Laodicea* (343) (*COD*[2], p. 218: oprirea căsătoriei cu ereticii); c. 31 *Loadicea* (343) (*Ibidem*, p. 224: aceeaşi prevedere).

(48) Orosius, VI, 1, 24-25, în idem, *op. cit.*, II, *Livres IV-VI*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Paris, 1991, p. 167.

(49) *CTh*, XVI, 1, 2 = *CI*, I, 1, 1; Sozomen, *Istoria bisericească*, VII, 4, ed. cit., p. 275.

(50) Pentru întreaga evoluţie a creştinismului sub Theodosius I, vezi H. Leclercq, *op. cit.*, col. 290-295; J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 650; P. -P. Joannou, *op. cit.*, p. 43-50; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 58-77; J. L. Boojamra, *The Emperor Theodosius and the legal Establishment of Christianity*, în *Byzantina*, Thessaloniki, 9, 1977, p. 385-407; M. G. Mara, *Théodose Ier. Empereur*, în *DECA*, II, p. 2417-2418.

(51) *CTh*, IX, 17, 6 = *CI*, I, 2, 2.

(52) *CTh*, XVI, 10, 7; Zosimos, IV, 59, 2, ed. cit., p. 329.

(53) H. Leclercq, *op. cit.*, col. 288-290; J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 649; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 63-64.

(54) Vezi nota 39.

(55) *CTh*, XVI, 5, 4 (22 aprilie 380); XVI, 5, 6 (10 ian. 381) ; XVI, 5, 7 (8 mai 381); XVI, 5, 8 (19 iulie 381); XVI, 5, 9 (31 mai 382); XVI, 7, 3 (21 mai 383); XVI, 5, 10 (20 iunie 383); XVI, 5, 11 (25 iulie 383); XVI, 5, 12 (3 dec. 383); XVI, 5, 13 (24 ian 384); XVI,

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

la 16 iunie 388, discuțiile publice asupra credinței erau prohibite[56]; la 24 februarie[57] și la 16 iunie 391[58], orice formă de cult păgân era suprimată la *Roma* și respectiv, în *Aegyptus;* în sfârșit, *legea din 8 noiembrie 392 dădea păgânismului lovitura de grație*: toate formele cultului antic, inclusiv cele private, erau în mod absolut oprite în întreg Imperiul[59].

Măsurile luate ulterior, până la sfârșitul secolului, au afectat ultimele rezistențe ale acestuia[60]. Astfel, după o evoluție seculară, religia păgână, sub semnul căreia lumea mediteraneană cunoscuse pentru prima dată unitatea, părăsea oficial scena istoriei; o nouă spiritualitate, aflată la distanță de mai puțin de un secol de la pericolul instincției din vremea persecuțiilor, se grăbea, victorioasă, să-i ocupe locul. Favorizat de puterea seculară, consolidat – organizatoric, administrativ, ierarhic – prin hotărârile a două concilii ecumenice (*Nicaea* – 325, *Constantinopolis* – 381)[61] și a mai multor sinoade locale, fortificat doctrinar prin aportul unor mari teologi – Atanasie de *Alexandria* (295-373), Vasile de *Cappadocia* (329 sau 330-381), Grigorie de *Nyssa* (aprox. 335 – aprox. 394), Grigorie de *Nazianz* (aprox. 330-389), Ioan Chrysostomos (344 – probabil 407), Chiril de *Ierusalim* (aprox. 313-396), în Orient, Ambrosius de *Medio-*

4, 1 (23 ian. 386); XVI, 5, 16 (9 august 387); XVI, 5, 14 (10 martie 388); XVI, 5, 15 (14 iunie 388); XVI, 5, 17 (4 mai 389); XVI, 5, 18 (17 iunie 389); XVI, 5, 20 (19 mai 391); XVI, 5, 21 (15 iunie 392); XVI, 5, 22 (15 apr. 394); XVI, 5, 23 (20 iunie 394) XVI, 5, 24 (9 iulie 394) Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, V, 16, 5 (*PSB*, 44, p. 220) etc.

(56) *CTh*, XVI, 4, 2.

(57) *Ibidem*, 10, 10.

(58) *Ibidem*, 10, 11.

(59) *Ibidem*, 10, 12.

(60) *Ibidem*, II, 8, 22 (30 martie 395); XVI, 10, 13 (7 august 395); XVI, 10, 14 (7 decembrie 396); XVI, 10, 16 (10 iulie 399); XVI, 10, 18 (20 august 399); XVI, 10, 15 = *CI*, I, 11, 3 (20 august 399); *CTh*, XVI, 10, 17 = *CI*, I, 11, 4 (20 august 399).

(61) Pentru canoanele și exegeza asupra primelor două concilii ecumenice, vezi Socrate Scolasticul, *Istoria bisericească*, I, 7-8 (ed. cit., p. 15-35) (*Nicaea)*; II, 8 (ed. cit, p. 251-252) (*Constantinopolis*); Sozomen, *Istoria bisericească*, I, 17-23 (ed. cit., p. 30-38) (*Nicaea*); VII, 7-9 (ed. cit., p. 278-282) (*Constantinopolis*); Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, I, 7-12 (*PSB*, 44, p. 39-55: *Nicaea*); V, 8-9 (*Ibidem*, p. 206-213: *Constantinopolis*); *CBO*, I/I, p. 23-26 = *CBO*^{2}, p. 51-64 = *COD*, p. 5-16 – Hefele, I, p. 366-421 – *Dizionario dei Concili*, III, Roma, 1965, p. 186-190 (*Nicaea*) (*infra, DC*); *CBO*, I/I, p. 26-28 = *CBO*^{2}, p. 64-72 = *COD*, p. 24-35 = *DC*, I, Roma, 1963, p. 323-325 (*Constantinopolis*, 381); J.-M.-A. Salles-Dabadie, *Les conciles oecuméniques dans l'histoire*, Genève, 1963, p. 15-28 (*Nicaea*), 29-65 (*Constantinopolis*); *Histoire des Conciles oecuméniques*, publiée sous la direction de G. Dumeige, s. j., I. Ortix de Urbina, s. j., *Nicée et Constantinopole*, Paris, 1963, p. 15-136 (*Nicaea*), 139-242 (*Constantinopolis*); V. Loichița, *Hotărârile și definițiile dogmatice de credință ale celor șapte sinoade ecumenice*, în *Mitropolia Banatului*, 9, 1959, 1-2, p. 15-28 (*Nicaea*), 29-30 (*Constantinopolis*); I. Rămureanu, *Istoria bisericească universală*, București, 1992, p 121-128 (*Nicaea*), 128-133 (*Constantinopolis*); Ch. Kannengiesser, *Nicée*, II. *Le concile de 325*, în *DECA*, II, p. 1745-1746.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

lanum (340-397), Aurelius Augustinus (354-430), în Occident[62], creştinismul triumfa, într-adevăr, după aproape un veac de ambiguitate şi derută.

SUR LE STATUS RELIGIEUX DU IVe S.
Résumé

Le IVe siècle représente l'une des étapes les plus intéressantes de l'histoire du christianisme. La confrontation entre le paganisme et le christianisme, la politique religieuse oscilante des empereurs, les grandes controverses doctrinaires ont créé, sur le plan spirituel, une athmosphère d'ambiguité et de déroute. L'auteur présente quelques repères de ce phénomène, tel qu'il est reflété par la législation impériale et ecclésiastique, par les écrits des Pères de l'Eglise et par les historiens du temps.

(62) Pentru gândirea patristică a secolului al IV-lea, Eug. Haag, *Histoire des dogmes chrétians,* II, *Historie spéciale,* Paris, 1862, p. 234-262; J. Tixeront, *Histoire des dogmes dans l'Antiquité chrétienne,* II, *De Saint Athanase à Saint Augustin* (318-430), septième édition, Pais, 1924; P. Tillich, *Histoire de la pensée chrétienne,* traduit de l'anglais par L. Jospin, Paris, 1970, p. 87-99, 124-155; H.-I. Marrou, *op. cit.*, p. 341-348; I. Rămureanu, *op. cit.*, p. 176-196.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

INFORMAȚII DESPRE CREȘTINISMUL POPULAR ÎN SPAȚIUL EUROPEAN ȘI MEDITERANEAN DE LA TRIUMFUL CREȘTINISMULUI PÂNĂ ÎN EVUL MEDIU[1]

de Nelu Zugravu

Într-un articol intitulat *O nouă direcție istoriografică – studiul "religiei populare"*, publicat în tomul III-IV/1994-1995 al Anuarului Centrului de Istorie și Civilizație Europeană din Iași, *Europa XXI* (p. 87-101), am arătat multiplele conotații pe care le are conceptul de *religie creștină populară*. Tot acolo am evidențiat faptul că, în ceea ce ne privește, înțelegem prin această noțiune *creștinismul cu elemente păgâne*, precum și *acele credințe și practici religioase necuprinse în bazele doctrinei creștine (Sfânta Scriptură, Tradiția = predica apostolică, canoanele conciliilor ecumenice), dar acceptate de Biserică*. În rândurile de mai jos, vom urmări acest fenomen în diferite regiuni ale lumii europene și mediteraneene de la triumful creștinismului până în Evul Mediu.

(1) În articolul de față am folosit următoarele abrevieri: *AESC = Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*; *CBO*, I/2, II/1-2 = N. Milaș, *Canoanele Bisericii Ortodoxe Române însoțite de comentarii*, Arad, I/2 (1931), II/1 (1934), II/2 (1936); *CBO*^{2} = I.N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, Sibiu, 1993; *CI = Corpus Iuris Civilis*, Volumen secundum, *Codex Iustinianus*, recognovit et retractavit Paulus Krueger, Frankfurt am Main, 1967; *COD = Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, a curi di G. Alberido, G.L. Dosseti, P.-P. Joannou, Cl. Leonardi, P. Prodi, consultanza di H. Jedni, editione bilingue, Bologna, 1991; *CTh = THEODOSIANI LIBRI XVI CVM CONSTITVTIONIBVS SIRMONDIANIS*, edidit adsumpto apparatu P. Kruegeri TH. MOMMSEN, I, Berlin, 1905; *DC*, I, IV, V = *Dizionario dei Concili*, diretto da P. Palazzioni, Roma, II (1964), IV (1965), V (1966); Hefele, I, IV-VI = Ch.-J. Hefele, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, Paris, I (1870), IV (1870), V (1870), VI (1871); *IO*, 6-8 = *Izvoarele ortodoxiei*, București, 6 (1943), 7 (1945), 8 (1946); *PL = Patrologia Latina*; *PSB*, 2-4, 7, 9, 11-13, 15, 17, 29, 64, 72 = *Părinți și scriitori bisericești*, București, 2 (1980), 3 (1981), 4 (1982), 7 (1982), 9 (1984), 11 (1982), 12 (1988), 13 (1987), 15 (1987), 29 (1982), 64 (1985), 72 (1992).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

***

Spre sfârşitul secolului al IV-lea, Grigorie de *Nyssa* (aprox. 335 – aprox. 394) arăta într-una din catehezele sale: "De când, după cum spune Apostolul, 'tuturor neamurilor li s-a arătat harul lui Dumnezeu cel mântuitor', care a venit prin natura omenească, toate, ca un fum, s-au dus în nefiinţă; astfel au încetat nebuniile oracolelor şi ghicitorile şi au fost suprimate jertfele de animale şi păngăririle cu sânge în hecatombe, iar la multe neamuri au dispărut cu totul altarele, şi propileele, şi templele, şi aşezămintele şi toate celelalte câte fuseseră pregătite de cinstitorii zeilor spre înşelăciunea lor înşişi şi a altora care dădeau de ele; astfel încât în multe locuri abia de se mai aminteşte că aceste lucruri au existat; s-au ridicat, dimpotrivă, pe tot pământul locuit de oameni, în numele lui Christos, locaşuri sfinte şi altare şi jertfa aceea venerabilă şi fără sânge... etc."[2]. Retorică şi falsă apreciere! La acea vreme, păgânismul era încă puternic, legislaţia imperială străduindu-se din răsputeri să-l anihileze[3]. Mai mult, adepţi ai noii religii reveneau la vechile credinţe şi practicau rituri străine învăţăturilor din Sfânta Scriptură[4]. "Am ajuns de râsul păgânilor – mărturisea Vasile de *Cappadocia* într-o scrisoare adresată în 372 episcopilor *Galliei* şi *Italiei* –, cei slabi în credinţă şovăie, credinţa e îndoielnică"[5]. Izvoarele istorice arată că elemente ale vechii spiritualităţi au rezistat până târziu camuflate, adaptate, creştinate, chiar şi atunci când Cuvântul Mântuitorului devenise cunoscut în întreg spaţiul mediteranean şi european iar Biserica îşi definitivase structurile administrativ-teritoriale. Pentru înţelegerea mai nuan-

(2) Sfântul Grigorie de *Nyssa*, *Marea cuvântare catehetică*, 18, Bucureşti, 1947, p. 66; vezi şi idem, *Despre viaţa lui Moise...* (*PSB*, 29, p. 85).

(3) După decretele din 28 februarie 380 (*CTh*, XVI, 1, 2) şi 30 iulie 381 (*CTh*, XVI, 1, 3), prin care creştinismul era recunoscut ca religie oficială, măsurile antipăgâne se succed până în a doua jumătate a secolului al V-lea, unele dintre ele fiind reluate de legislaţia iustiniană: 24 februarie 391 (*CTh*, XVI, 10, 10), 16 iunie 391 (*CTh*, XVI, 10, 11), 8 noiembrie 392 (*CTh*, XVI, 10, 12: toate cultele păgâne, inclusiv cele private, sunt interzise în întreg Imperiul), 3 iulie 395 (*CTh*, II, 8, 22), 7 august 399 (*CTh*, XVI, 10, 13), 23 martie 396 (*CTh*, XVI, 10, 4), 10 iulie 399 (*CTh*, XVI, 10, 18), 20 august 399 (*CTh*, XVI, 10, 15 = *CI*, I, 11, 3), 20 august 399 (*CTh*, XVI, 10, 17 = *CI*, I, 11, 4), 30 august 415 (*CTh*, XVI, 10, 20 = *CI*, I, 11, 5), 7 decembrie 415 (*CTh*, XVI, 10, 21), 9 aprilie 423 (*CTh*, XVI, 8, 26 = *CI*, I, 9, 16), 9 aprilie 423 (*CTh*, XVI, 10, 22), 8 iunie 423 (*CTh*, 10, 23), 4 august 425 (*CTh*, 10, 25), 31 ianuarie 438 (*NovTheod*, 3) = *CI*, I, 7, 5), 12 noiembrie 451 (*CI*, I, 11, 7), iarna 472 (*CI*, I, 11, 8). Pentru legislaţia antipăgână, vezi H. Leclercq, *Paganisme*, în *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, XIII/1, *Os – Papyrus*, Paris, 1937, col. 249-303; J. Gaudemet, *L'Église dans l'Empire romaine (IVe – V^e siécles)*, Paris, 1958, p. 646-652; P.-P. Joannou, *La législation imperiale et la christianisation de l'Empire romain (311-476)*, Roma, 1972; J.L. Boojamra, *The Emperor Theodosius and the legal Establishment of Christianity*, în *Byzantina*, Thessaloniki, 9, 1977, p. 385-407.

(4) Legile împotriva apostaziei sunt, de asemenea, destul de numeroase: 2 mai 381 (*CTh*, XVI, 7, 1), 20 mai 383 (*CTh*, XVI, 7, 2), 9 iunie 391 (*Cth*, XVI, 7, 4), 9 iunie 391 (*CTh*, XI, 39, 11), 23 martie 396 (*CTh*, XVI, 10, 6), 7 aprilie 426 (*CTh*, XVI, 7, 7 = *CI*, I, 7, 4).

(5) Sfântul Vasile cel Mare, *Ep. 92*, 2 (*PSB*, 12, p. 238); aceeaşi idee şi în *Ep. 199* (*Ibidem*, p. 408). Cf şi Sfântul Atanasie, *Cuvânt împotriva elinilor*, I (*Ibidem*, 15, p. 29).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

ţată a realităţilor din zona carpato-dunăreano-pontică, vom urmări această realitate în diferite medii creştine.

1. *Bizanţ*. Pe parcursul mileniul I, Imperiul roman oriental (bizantin) a fost, în mod indiscutabil, centrul creştinismului universal. Aici s-au pus fundamentele dogmaticii creştine, s-au desfăşurat conciliile ecumenice, au activat marii doctori ai Bisericii şi s-au afirmat cele mai importante şcoli teologice – *Alexandria, Antiochia, Caesarea, Constantinopolis*. Astfel, statul bizantin era îndreptăţit să se considere garantul ortodoxiei. Basilei şi înalţi prelaţi, călugări, orăşeni şi oameni de rând împărtăşeau întrutotul acest sentiment, întărit şi de credinţa – la fel de sinceră – că religia creştină constituia liantul diversităţii etnice a marelui imperiu. "Bref, scria Alain Ducellier, il y à Byzance un certain consensus selon lequel la vérité est ici et non là"[6].

Deşi profund ataşat valorilor ortodoxe, bizantinul n-a abandonat niciodată din comportamentul său religios acele credinţe, practici şi rituri ancestrale, moştenite din civilizaţia greco-romană. Ruptura dintre gândirea creştină şi cea păgână n-a putut fi atât de bruscă pe cât şi-au dorit-o legislatorii imperiali şi adunările sinodale. Cu rădăcinile sale milenare, păgânismul a supravieţuit vreme îndelungată, uneori tacit, alteori zgomotos, aproape întotdeauna impregnat de sacrul creştin[7]. Ioan Damaschinul arăta în una din operele sale că mulţi contemporani ai săi, deşi erau creştini, păstrau moravuri şi practici păgâne, crezând în destin, admiţând astrologia, divinaţia şi augurii, fiind atenţi la auspicii şi prevestiri, celebrând anumite sărbători în legătură cu zilele, lunile, anotimpurile şi anii[8].

Marele apărător al icoanelor a observat o realitate consemnată de numeroase izvoare, din diferite perioade ale istoriei bizantine. Astfel, până la căderea Imperiului, s-au bucurat de o mare popularitate multe dintre sărbătorile calendaristice de sorginte antică. Într-un discurs intitulat – semnificativ – *Elogiul calendelor*, redactat în ultimii ani ai secolului al IV-lea, *aşadar după proclamarea creştinismului ca religie de stat*, Libanios arăta că, în ciuda dispariţiei ritualurilor tradiţionale ("altarele zeilor nu mai primesc astăzi ceea ce primeau altădată, căci legea o interzice"[9]), sărbătoarea începutului de an era peste tot celebrată ("...această sărbătoare se întinde peste tot unde se

(6) A. Ducellier, *Le drame de Byzance. Idéal et échec d'une société chrétienne*, Paris, 1970, p. 187.

(7) Pentru păgânism şi practici de sorginte antică în Bizanţ, vezi *Ibidem*, p. 185-272; H. Leclercq, *op. cit.*, col. 340-344; L. Bréhier, *Le monde byzantine*, III, *La civilisation byzantine*, Paris, 1970, p. 243-272 = ed. rom., traducere din limba franceză N. Spinescu, control traducere şi note de subsol Al. Madgearu, Bucureşti, 1994, p. 220-232; J.F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge/New York/Port-Chester/Melbourne/Sydney, 1990, p. 324-375; A.H.M. Jones, *The Decline of the Ancient World*, London and New York, 1978, p. 322-323; P. Chuvin, *Chronique des derniers païens. La disparition du paganisme dans l'Empire romain, du règne de Constantine à celui de Justinien*, Paris, 1990; G. Walter, *La vie quotidienne à Byzance au siècle des Comnenes (1081-1180)*, Paris, 1966, p. 207-226.

(8) *Apud* H. Leclercq, *op. cit.*, col. 303.

(9) Libanios, *Éloge des Calendes (Discours LX)*, 18 (Libanios, *Discours*, Tome II (*Discours II-X*), texte établi et traduit par J. Martin, Paris, 1988, p. 200).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

întinde Imperiul roman"[10]). Şi faptul era perfect adevărat, căci în jurul anului 400 Asterius de *Amasia* se străduia în zadar să înlăture din comportamentul enoriaşilor săi "distracţia nebună şi vătămătoare" prilejuită de *Kalendae*, la care participau toate categoriile sociale, de la oameni de rând la "faimoşii consuli"[11]. Actul de martiraj al Sfântului Dasius de la *Axiopolis* (Hinog, jud. Constanţa) menţionează, de asemenea, practicarea, în secolul al IV-lea sau al VII-lea, a aceleiaşi sărbători: "Această necurată tradiţie, care a ajuns până în zilele noastre, din nefericire, se mai păstrează încă, fiindcă, nici sfârşindu-se lumea, nu ia sfârşit obiceiul cel urât, ci mai rău se întăreşte. Căci în ziua calendelor lui ianuarie, oamenii uşuratici, *urmând obiceiul păgânilor, deşi se numesc creştini*, merg cu pompă măreaţă, schimbându-şi firea lor şi se îmbracă în chipul şi înfăţişarea diavolului. Îmbrăcaţi în piei de capră, schimbându-şi înfăţişarea, ei leapădă chipul cel bun în care s-au renăscut /prin botez – n.n./ şi reiau chipul cel rău în care s-au născut. Astfel, ei, care au mărturisit la Botez că se leapădă de diavolul şi de amăgirile lui, se întorc iarăşi la el prin faptele cele rele şi ruşinoase"[12].

Perpetuarea îndelungată a obiceiurilor de factură antică a făcut necesară intervenţia disciplinară a Bisericii. Astfel, conciliul V-VI de la *Constantinopolis* (trullan) (691-692) întocmea un adevărat inventar de sărbători şi rituri ce trebuiau să înceteze din comportamentul creştinilor: calendele, "Bota" (Vota), Brumalia, "prăznuirea care se săvârşeşte în prima zi din luna martie", travestirile, imprecaţiile în numele "urgisitului Dionisie" (Dionysos) de la culesul viilor (c. 62)[13], aprinderea focurilor şi "săritul" lor "la lună plină" (c. 65)[14]. Aceste interdicţii n-au avut nici un efect, cutumele respective continuând să fie practicate până în cercurile cele mai elevate ale societăţii bizantine. Împăratul Constantin al V-lea Copronymos (741-775) – scria un hagiograf nu tocmai obiectiv -- era dedat "cu totul" sărbătorii Brumaliilor, "aclamând pe Dionysos şi Brumos... ca principiu creator al seminţelor şi vinului"; la rândul său, Constantin al VII-lea Porphyrogenetos (913-959) a consacrat un capitol întreg din *De caeremoniis* riturilor specifice Brumaliilor[15].

În Bizanţ s-au păstrat, de asemenea, numeroase superstiţii, împărtăşite, deopotrivă, de poporul de rând, intelectuali şi împăraţi. Astfel, deşi legislaţia imperială[16], canoa-

(10) *Ibidem*, 4. ed. cit., p. 196.
(11) Asterie al Amasiei, *Cuvânt împotriva sărbătorii Calendelor* (*IO*, 8, p. 93-105).
(12) III, 1-2 (*PSB*, 11, p. 248-249, subl. n.); pentru datarea fragmentului (*Ibidem*, p. 245-246).
(13) *CBO*, I/2, p. 434-435 = *CBO*^{2}, p. 141; sărbătorile amintite fac parte din cele afectate ciclului hibernal, desfăşurându-se în noiembrie-decembrie – cf. J. Marquardt, *Le culte chez les Romains*, II, Paris, 1890, p. 380-386.
(14) *CBO*, I/2, p. 440 = *CBO*^{2}, p. 143; referinţa are în vedere *Fornicalia*, onorată în cinstea lui *dea Fornax* – cf. J. Marquardt, *op. cit.*, I, 1889, p. 237.
(15) A. Ducellier, *op. cit.*, p. 254.
(16) Legile împotriva acestor practici sunt foarte numeroase: *CTh*, IX, 40, 1 (3 nov. 313); XI, 36, 1 (2 nov. 314); IX, 16, 3 (23 mai 318); IX, 16, 1 (1 febr. 319); IX, 16, 2 (15 mai 319); XVI, 10, 1 (17 dec. 320); III, 16, 1 (17 apr. 331); IX, 16, 5 (4 dec. 356); IX, 16, 4 (25 ian. 357); IX, 16, 7 (9 sept. 364); IX, 38, 3 (5 mai 369); IX, 38, 4 (6 iunie 370); IX, 16, 8 (12 dec. 370); IX, 16, 9 (19 mai 371); IX, 38, 6 (21 iulie 381); XVI, 16, 7 (21 dec. 381); IX, 38, 7 (22 martie 384); IX, 38, 8 (25 febr. 385); XVI, 10, 9 (25 mai 385) = *CI*,

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

nele conciliilor locale şi generale[17] şi scriitori bisericeşti[18] au condamnat periodic magia, vrăjitoria, astrologia şi divinaţia, acestea sunt amintite cu egală constanţă în izvoarele istorice. Ar fi suficient să amintim, numai, că Mihail Psellos, un intelectual de o mare curiozitate, a dedicat pagini întregi demologiei, astrologiei, alchimiei, oniromanţiei, magiei; de fapt, aşa cum arată analiştii, el dădea glas interesului unui public extrem de larg pentru aceste practici[19].

Poporul de rând, de exemplu, era convins că un demon pe nume Gello, amintit pentru prima dată în poezia lui Sappho, provoca moartea copiilor[20]. La 567, Iustinus al II-lea (565-578) a ordonat executarea unui senator care se făcuse vinovat de omorârea prefectului Teodot "prin descântecele magiei"[21]. Sub domniile lui Tiberius II Constantin (578-582) şi Mauricius (582-602) mai multe persoane din *Heliopolis*, *Edessa*, *Antiochia* şi *Constantinopolis* au fost judecate şi condamnate sub acuzaţia de a se fi dedat superstiţiilor păgâne[22]. Roman I Lecapenos (920-944) a fost sfătuit de un oarecare Ioan – "astronom" - să taie capul statuii ce l-ar fi înfăţişat pe ţarul Simeon şi dispariţia acestuia din urmă la scurt timp a fost interpretată ca rezultat al acţiunii distructive a basileului[23].

În secolul al IX-lea, patriarhul Nichifor Mărturisitorul (818) îşi îndemna contemporanii să recuze "Apocalipsul lui Pavel şi cele ce se numesc Brontologia ("despre

I, 11, 2; *ConstSismond.* 8 (20 febr. 386); *CTh*, IX, 16, 11 (16 aug. 389); IX, 16, 11 (16 aug. 389); IX, 16, 12 (1 febr. 409) = *CI*, 1, 4, 10; *CTh*, XVI, 5, 62 (17 iulie 425).

(17) C. 24 *Ancyra* (314) – *CBO*, II/1, p. 26 = *CBO*^{2}, p. 193; c. 36 *Laodicea* (343) – *CBO*, II/1, p. 108 = *CBO*^{2}, p. 225; c. 61 *Constantinopolis* (trullan) (691-692) – *CBO*, I/2, p. 433-434 = *CBO*^{2}, p. 140-141.

(18) Sfântul Iustin Martirul şi Filosoful, *Apologia întâia*, XIV (*PSB*, 2, p. 33-34); XVIII (*Ibidem*, p. 37); LVI (*Ibidem*, p. 63); Tertulian, *Apologeticum*, XXII-XXIII (*Ibidem*, 3, p. 73-77); XXXV, 12 (*Ibidem*, p. 89); idem, *De anima*, XLV, 1 (*Ibidem*, p. 319); XLVIII, 1 (*Ibidem*, p. 322); LVII, 2 (*Ibidem*, p. 333); Clement Alexandrinul, *Protrepticul*, 11, 2 (*Ibidem*, 4, p. 77-78); 22, 3-5 (*Ibidem*, p. 83-84); Origen, *Filocalia*, XX, 15 (*Ibidem*, 7, p. 412); XXIII, 16 (*Ibidem*, p. 463); idem, *Contra lui Celsus*, I, 36 (*Ibidem*, p. 9, p. 61); II, 51 (*Ibidem*, p. 443-444); VIII, 65 (*Ibidem*, p. 560); Sf. Chiril al Ierusalimului, *Cateheza IV*, 18 (*IO*, 6, p. 118-119); IV, 37 (*Ibidem*, p. 133); idem, *Cateheza XIII*, 40 (*Ibidem*, 7, p. 357); idem, *Cateheza I Mistagogică*, 6 (*Ibidem*, p. 544); Vasile cel Mare, c. 7 (374) (*CBO*, II/2, p. 57); c. 65 (375) (*Ibidem*, p. 114 = *PSB*, 12, p. 446); c. 72 (375) (*CBO*, II/2, p. 118 = *PSB*, 12, p. 447); c. 83 (375) (*CBO*, II/2, p. 124 = *PSB*, 12, p. 449); Grigorie de *Nyssa*, c. 3 (390) (*CBO*, II/2, p. 166); Ioan Ajunătorul, c. 2 (sfârşitul sec. VI) (*Ibidem*, p. 209); c. 27 (*Ibidem*, p. 218).

(19) P. Gautier, *Monodie inédites de Michel Psellos*, în *Revue des études byzantines*, 36, 1978, p. 134 (text francez), 142 (text grec); idem, *Le De daemonibus du Pseudo-Psellos*, în *Ibidem*, 38, 1980, p. 105-194, textul la p. 132-194; J. Grosdidier De Matons, *Psellos et le monde de l'irrational*, în *Travaux et Mémoires*, Paris, 6, 1976, p. 325-349.

(20) I. Sorlin, *Striges et gelondes. Histoire d'une croyance et d'une tradition*, în *Ibidem*, 11, 1991, p. 411-436.

(21) Evagrie, *Istoria bisericească*, V, 3, traducere de I. Gheorghian, Bucureşti, 1899, p. 162.

(22) *Byzanz im 7. Jahrhundert*, Berlin, 1978, p. 243-244; pentru magie şi vrăjitorie, vezi şi L. Bréhier, *op. cit.*, p. 243-246 = ed. rom., p. 220-223.

(23) A. Ducellier, *op. cit.*, p. 242-243.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

trăsnete" – n.n.), şi Selinodromia ("despre lună" – n.n.) şi Calendologia ("despre viitor" – n.n.), fiindcă toate sunt necurate"[24], dar astrologia era de mult introdusă chiar în Palatul Sacru, unde evenimentele astronomice şi meteorologice erau cercetate şi interpretate cu deosebită atenţie[25]. Un împărat preacreştin ca Alexios I Comnenos (1081-1118) n-a ezitat să accepte prezicerile unuia dintre cunoscătorii acestei "ştiinţe" în legătură cu moartea lui Robert Guiscard[26]. Dacă Mihail al V-lea (1041-1042) a eşuat în tentativa de a o înlătura pe Zoe, aceasta s-a datorat unei incongruenţe a astrelor. Andronic al II-lea Paleologos (1282-1328) a murit la 13 februarie 1332, în vârstă de 74 de ani, la 74 de zile după eclipsa din 30 noiembrie 1331, aşa cum îi profeţise Nicephor Gregoras[27].

În sfârşit, la fel ca anticii, bizantinii credeau în vise, semne prevestitoare, profeţii, minuni, erau convinşi de semnificaţia ascunsă a toponimelor şi antroponimelor[28]. De asemenea, portul amuletelor, deşi dezavuat de autorităţile laice şi ecleziastice, avea o răspândire cvasi-generală[29].

2. *Italia.* În secolul al IV-lea, Italia era, fără îndoială, campioana religiei tradiţionale a Imperiului. O redutabilă opoziţie senatorială[30] şi conservatorismul aproape fanatic al ruralilor au făcut ca, în ciuda măsurilor coercitive[31], vechile divinităţi, sub semnul cărora *Roma* cucerise lumea, să fie adorate cu aceeaşi solemnitate şi rigoare vreme îndelungată[32]. Pentru noua religie în ascensiune, faptul cel mai îngrijorător era consecvenţa cu care cei convertiţi continuau să participe la riturile prilejuite de aniversarea vechilor culte. De exemplu, pe vremea papei Gelasius I (1 martie 492 – 21 noiembrie 496) romanii sărbătoreau încă după vechile obiceiuri (*more majorum*)

(24) *CBO*^{2}, p. 462.

(25) A. Ducellier, *op. cit.*, p. 252-253; L. Bréhier, *op. cit.*, p. 248-251 = ed. rom., p. 224-228; G. Walter, *op. cit.*, p. 221-223; D. Pingree, *The Horoscope of Constantine VII Porphyrogenitus*, în *Dumbarton Oaks Papers*, Washington, 27, 1973, p. 217-231; D. Pingree, Al. Kazhdan, *Astrology*, în *The Oxford Dictionary of Byzantium*, prepared at Dumbarton Oaks, Al.P. Kazhdan, editor in chief, I (*Aaro-Eski*), New York-Oxford, 1991, p. 214-216.

(26) Ana Comnena, *Alexiada*, VI, 7, 1, traducere de M. Marinescu, prefaţă, tabel cronologic şi note de N.-Ş. Tanaşoca, I, Bucureşti, 1977, p. 232.

(27) Exemple preluate din lucrările citate la nota 24.

(28) Pentru interzicerea portului amuletelor, talismanelor etc. – Sf. Chiril al Ierusalimului, *Cateheza I Mistologică*, 8, (*IO*, 7, p. 546); c. 36 Laodicea (343) (*CBO*, II/1, p. 108 = *CBO*^{2}, p. 225); Sfântul Vasile cel Mare, *Omilie la Psalmul XLV*, 2 (*PSB*, 17, p. 301); c. 61 V-VI *Constantinopolis* (trullan) (691-692) (*CBO*, I/2, p. 434 = *CBO*^{2}, p. 140-141.)

(29) "Toată nobilimea romană", scria Fericitul Augustin, "era umflată" de închinarea la idoli şi participarea la "ceremoniile nelegiuite" – *Confessiones* – *Mărturisiri*, VIII, 2, 3 (*PSB*, 64, p. 170).

(30) "Toată nobilimea romană", scria Fericitul Augustin, "era umflată" de închinarea la idoli şi participarea la "ceremoniile nelegiuite" – *Confessiones-Mărturisiri*, VIII, 2, 3 (*PSB*, 64, p. 170).

(31) În afara legilor generale, câteva privesc exclusiv Roma – *CTh*, XVI, 10, 10 (24 febr. 391); XVI, 5, 62 (17 iulie 425).

(32) H. Leclercq, *op. cit.*, col. 336-340; J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 91-92; P. Chuvin, *op. cit.*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Lupercaliile (15 februarie), săvârşind prin această întoarcere la păgânism un adevărat sacrilegiu, un adulter spiritual ("*sacrilegium, id est fornicationem et aduletrium spiritual*" – cum scria prelatul amintit[33]. Deşi o lege din 8 noiembrie 392 interzicea cultele dentritice[34], două secole mai târziu, în aprilie 598, Grigore cel Mare se plângea episcopului Agnellus de Terracina că oamenii din dioceza sa se dedau cultului arborilor ("*arbores colere et multa alia contra christianam fidem inlicita perpetrare*"), iar pericolul era atât de mare, încât a trebuit să ceară intervenţia puterii seculare[35].

Pentru a dezrădăcina din comportamentul creştinilor reminiscenţele păgâne, Biserica a înlocuit cultul unor divinităţi antice cu cel al sfinţilor creştini sau a substituit anumite sărbători păgâne cu cele specifice religiei creştine[36]. De exemplu, papa Grigore cel Mare (590-604) a înlocuit *Kalendae Ianuarii* cu sărbătoarea Circumciziei, *Lupercalia* (15 februarie) cu Purificarea, iar *Robigalia* (25 aprilie) cu *Rogationes*[37].

Acţiunea n-a reuşit în totalitate, modificările calendaristice neechivalând cu o schimbare a mentalităţilor. Informaţiile ulterioare confirmă acest lucru. Astfel, în 742, Sfântul Bonifaciu (680-750) scria papei Zaharia că era profund scandalizat de ceea ce compatrioţii săi văzuseră la *Roma* cu prilejul Anului Nou; creştinii, după obiceiul păgânilor, cântau şi dansau deghizaţi în animale chiar pe treptele bisericii Sf. Petru, refuzau vecinilor focul şi ustensilele din fier, celebrau ziua şi noaptea iar femeile purtau pe braţe amulete şi panglici magice[38]. Un conciliu roman din 743 (c. 9) se străduia să-i determine pe creştinii italieni să înceteze a mai sărbători de o manieră păgână calendele din ianuarie şi *Brumalia*[39]. Într-o epistolă din 748 (?) adresată lui Bonifaciu, pontiful Zaharia se plângea, neputincios, că preoţii creştini sacrificau idolilor şi participau la ospeţe unde consumau carne consacrată zeilor – "*pro sacrilegis itaque presbyteris, ut scripsisti, – qui tauros et hyrcos diis paganorum immolabant, manducantes sacrificia mortuorum, habentes et pollutum ministerium ipsique adulteri esse inventi sunt et defuncti...*"[40]. În sfârşit, *Viaţa* Sf. Leon din Catania, zis Thaumaturgul (780) şi cea a Sf. Nil de Calabria, abate de Grottaferrato între 910-1005, ne dau

(33) Gelase Ier, *Lettre contre les Lupercales et Dix-huit messe du sacramentaire leonien*, introduction, texte critique, traduction et notes de G. Pomares (*Sources chrétiennes*, 65), Paris, 1959, p. 162-189.
(34) *CTh*, XVI, 10, 12.
(35) *Apud* J.-M. Martin, *À propos de la Vita de Barbatus, évêque de Bénévent*, în *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge – Temps Moderne*, Rome, 86, 1974, 1, p. 151.
(36) Cl. Corbellini, *L'inscrizione di S. Eusenzio presso Mesero: continuita di culto da Mercurio a S. Innocenzo*, în *Rendiconti*, Milano, 115 (1981), 1984, p. 129-136; M. Guarducci, *22 febbraio, giorno di festa per pagani e Cristiani*, în *Rendiconti*, Roma, serie IX, vol. VI, fasc. 4, 1995, p. 681-693.
(37) P. Riché, *L'Europe barbare de 476 à 774*, Paris, 1989, p. 130-134.
(38) Hefele, IV, p. 491; Ed. Salin, *La civilisation mérovingienne d'après des sépultures, des textes et le laboratoire*, IV, *Les croyances. Conclusions. Index général*, Paris, 1959, p. 493, text 309.
(39) Hefele, IV, p. 420 = *DC*, IV, p. 193.
(40) Ed. Salin, *op. cit.*, p. 488, text 295.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

detalii despre continuitatea adorării unei statui în Sicilia şi despre interesul tinerilor din Italia Meridională pentru magie şi vrăjitorie[41].

Aşa cum se observă, rezistenţa unor cutume antice se dovedea extrem de tenace. Acestea nu mai aveau întotdeauna semnificaţia iniţială din credinţele romane, se înfăţişau adesea asemenea unor spectacole de carnaval, dar răspundeau exigenţelor unor mentalităţi seculare, pe care societatea arhaică a vechii Italii le deprinsese din observarea ritmurilor regulate ale naturii şi din contactul nemijlocit cu aceasta.

Dacă înlocuirea cutumelor păgâne s-a lovit de numeroase obstacole la locuitorii vechiului Imperiu, a fost cu atât mai dificil să fie eliminate la unul dintre cele mai înapoiate triburi germanice aşezate în peninsulă – longobarzii. Deşi convertiţi în prima jumătate a secolului al VII-lea[42], ei au rămas ataşaţi credinţelor strămoşeşti şi după botez. *Vita Barbati episcopi Beneventani*, de exemplu, arăta că, deşi botezaţi şi creştini (arieni) ("... *quamvis sacri baptismatis unda Longobardi abluerentur...*"), ducele Romuald şi supuşii săi se dedau la practici incompatibile cu noua lor religie, venerând un arbore în care suspendau un animal sacrificat ("... *um longe a Beneventi menibus quasi sollempnem diem sacram colebant arborem...*") şi adorând imaginea unei vipere ("... *sicut bestiali mente degebant, bestiae simulacra, quae vulgo vipera nominatur, flectebant colla; quae debite suo debebant flectere Creatori*")[43]. O lege din 747 a lui Liutprand avertiza încă pe ţăranii care venerau un arbore numit de ei *sanctivum*, adorau fântânile, intonau cântece păgâne etc. – "*Simili modo et qui ad arbore quam rustici sanctivum vocant, atque ad fontanas adoraverit, aut sagrilegium vel incantationis fecerit, similiter mediaetatem pretii sui conponat in sagro palatio*"[44].

Aşadar, în Italia, ca şi în alte teritorii, trecerea de la lumea antică la cea nouă nu a produs, în plan religios, o ruptură totală. Multe credinţe ancestrale au supravieţuit degradate, adaptate, însoţind de multe ori scenariile liturgice creştine; s-a înfăptuit, astfel, încă o latură a fuziunii dintre păgânism şi creştinism.

3. *Africa.* După Tertulian (*Ad scapulam*, VI), *Carthago* era în mare parte creştină la începutul secolului al III-lea; după Salvianus (*De gubernatione Dei*, VIII, 9-13), ea ar fi fost în întregime păgână două secole mai târziu[45]. Nimic surprinzător în aceste informaţii contradictorii; în provinciile romane din *Africa* vechile culte au supravieţuit vreme îndelungată, influenţând noile mentalităţi creştine. Scriind decurionilor din

(41) G. Da Costa-Louillet, *Saints de Sicile et d'Italie Méridionale aux VIIIe, IXe et Xe siècles*, în *Byzantion*, 29-30 (1959-1960), *Hommage à la mémoire de Cyro Giannelli*, 1960, p. 94 şi 164-165.

(42) Pentru convertirea longobarzilor, vezi P. Riché, *op. cit.*, p. 113-115; M.L. Agrisani Sanfilippo, *Lombards*, în *Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancien*, II, *J-Z*, sous la direction de A. Di Berardino, adaptation française sous la direction de Fr. Vial, Paris, 1990, p. 1484-1486, în special p. 1486.

(43) Ed. Salin, *op. cit.*, p. 487, text 292 şi J.-M. Martin, *op. cit.*, p. 145-154.

(44) *Ibidem*, p. 152.

(45) H. Leclercq, *op. cit.*, col. 304. Pentru păgânism şi creştinism în provinciile africane – *Ibidem*, col. 303-307; A.-G. Hamman, *La vie quotidienne en Afrique du Nord au temps de Saint Augustin*, nouvelle édition, Paris, 1985, în special p. 170-193, cu notele de la p. 433-437.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Madaura, Aurelius Augustinus (354-430) făcea amara observaţie că era mai uşor a închide idolilor templele decât oamenilor inimile pline de superstiţii păgâne[46]. Convertirea nu aducea cu sine dislocarea tuturor credinţelor antice. "Încă se simt legaţi de trecut şi-l doresc – scria Tertulian – ca poamele care, îmbătrânind, deşi au început să se strice şi să fie amare, îşi mai păstrează totuşi ceva din frumuseţea lor"[47]. Episcopul de Hippona, de la care există cele mai multe informaţii asupra creştinismului cu elemente păgâne din Africa, a înţeles foarte bine această oscilaţie a contemporanilor săi.

Noua religie vorbea de un Dumnezeu bun şi puternic, de la care va veni mântuirea, dar el trona departe, în lumea celestă. Printre oameni, însă, în jurul caselor, câmpurilor, apelor etc. roiau o mulţime de forţe obscure, adesea malefice, care, aşa cum au procedat generaţiile anterioare, trebuiau făcute binevoitoare[48]. Pentru aceasta, locuitorii provinciilor africane apelau la un întreg arsenal de rituri şi superstiţii străine credinţei creştine, pe care prelatul amintit le-a înfăţişat pe larg, uneori ironic, alteori cu îngăduinţă. Ei rosteau formule magice pentru a îndepărta suferinţele, purtau câte un mic phallus, semn al geniului bun, pentru a preveni deochiul, se foloseau de talismane (inele din os de struţ, un deget, o pereche de urechi etc.) având înscrise numele Mântuitorului, al Arhanghelului Gabriel, al Sfântului Mihail, crucea sau începutul Evangheliilor pentru a influenţa destinul, a combate migrena, sughiţul sau durerea de cap, apelau la haruspici, magi şi profeţi pentru a şti când se va putea întreprinde o călătorie, când vor începe semănatul, când se vor căsători şi dacă vor fi fericiţi, cât timp vor trăi, dacă vor câştiga la curse, cum să paralizeze un duşman şi cum să redea virilitatea unui impotent etc., etc.[49]. "*Mai primejdios şi mai nelegiuit* – scria, exagerând, Salvianus la mijlocul secolului al V-lea – *este faptul că mulţi dintre cei care au îmbrăţişat credinţa în Hristos în cugetul lor slujeau idolilor. Cine dintre cei ce se numeau creştini n-au adorat pe acea Caelestis fie după Hristos, fie, ceea ce e cu mult mai grav, mai presus de Hristos? Cine n-a trecut pragul casei divine plin de mirosul sacrificiilor demonice şi nu s-au urcat la altarul lui Hristos cu miasma demonilor înşişi?...*"[50].

Practicile funerare erau, de asemenea, impregnate de reminiscenţe păgâne. Deşi scriitorii bisericeşti, inclusiv cei originari din regiunile africane, condamnaseră încă din epoca apologetică banchetele funerare, aducerea de ofrande, obiceiul libaţiilor, împodobirea mormintelor[51], iar în 407 împăraţii interziseseră ceremoniile prilejuite de cultul morţilor[52], aceste practici erau prezente în secolele IV-V: defuncţii erau

(46) *Apud* Cl. Lepelley, *Les cités de l'Afrique romaine au Bas-Empire*, I, *La permanence d'une civilisation municipale*, Paris, 1979, p. 355.
(47) Tertulian, *De paenitentia*, VI, 2 (*PSB*, 3, p. 213).
(48) *Apud* A.-G. Hamman, *op. cit.*, p. 183, cu trimiteri.
(49) *Ibidem*, p. 184-197, cu trimiteri.
(50) Salvianus, *De gubernatione Dei*, VIII, 2, 10-11 (*PSB*, 72, p. 326, subl. n).
(51) Tertulian, *Apologeticum*, XIII, 7 (*PSB*, 3, p. 59); idem, *De testimonio animae*, IV (*Ibidem*, p. 122); Minucius Felix, *Octavius*, XXXVIII, 3 (*Ibidem*, p. 393); Fericitul Augustin, *Confessiones-Mărturisiri*, VI, 22 (*Ibidem*, 64, p. 132).
(52) *CTh*, XVI, 10, 19.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

îmbălsămaţi cu aromate, acoperiţi cu flori, la morminte se organizau banchete (*refrigeria*)[53], se aduceau coroane şi prinosuri, se săvârşeau libaţii[54]. Uneori chiar aniversările martirilor (*natalia*) degenerau în adevărate bacchanale, condamnate cu vehemenţă de conciliul de la *Carthago* din 419[55].

4. *Gallia.* Specialiştii au arătat că rezistenţa păgânismului în *Gallia* se datorează mai multor cauze: caracterul exclusiv urban al noii religii, evanghelizarea tardivă a satelor (secolul al V-lea), tenacitatea credinţei în vechile divinităţi indigene, mediocritatea intelectuală a preoţilor, bulversările produse de invazii[56]. Din aceste motive, convertirea populaţiei gallo-romane n-a fost uniformă şi atunci când s-a produs n-a generat o schimbare imediată şi profundă a mentalităţilor; distrugerea templelor sau a statuilor zeilor, ridicarea de biserici etc. n-au echivalat cu încetarea definitivă a ataşamentului pentru cultul unor forţe adorate de secole (arbori, izvoare, stânci), cu renunţarea la unele practici ancestrale (magie, divinaţie etc.) sau la eliminarea unor superstiţii legate de viaţa de toate zilele a oamenilor. Nu întâmplător, conciliul din 12 iulie 374 de la *Valencia* (Valence) (c. 3) amintea p e creştinii care sacrificau demonilor şi urmau obiceiurile anticilor – "*profanis sacrificiis daemonum vel incesta lavatione polluerint*"[57].

Acelaşi lucru se observă la francii aşezaţi pe teritoriul provinciei. Botezul lui Clovis la Reims (25 decembrie 496?, 498?, 506?) n-a modificat foarte rapid fizionomia religioasă a societăţii france[58]. "Căci barbarii aceştia – scria, poate uşor exagerat,

(53) Exemple de *mensae* destinate banchetelor funerare descoperite la Tebessa (antica *Theveste*) (Algeria), databile de la sfârşitul secolului al IV-lea până la începutul secolului al VI-lea – K. Fatima Kadra, *Rapport sur les récentes découvertes en Algerie*, în *Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste (21-28 septembre 1986)*, II, Rome, 1989, p. 1965-1970, fig. 4-9; pentru *refrigeria* Cyr. Vogel, *Le banquet funéraire paléochrétien – une fête du défunt et des survivants*, în vol. *Le christianisme populaire. Les dossiers de l'histoire*, sous la direction de B. Plongeron et R. Pamet, Mayenne, 1976, p. 61-78.

(54) Aurelius Augustinus, *De moribus ecclesiae*, 34, 75, în *PL*, 33 (anii 387-389): "*Novi multos esse sepulcrorum et picturarum adoratores: novi multos esse qui luxuriosissime super mortuos bibant, et epulas cadaveribus exhibentes, super sepultos scipsos sepeiant, et voracitates ebrietatesque suas deputent religioni*". Vezi şi A.-G. Hamman, *op. cit.*, p. 322-324, cu trimiteri la izvoare.

(55) C. 60 *Carthago* (419) (*CBO*, II/1, p. 225-226 = *CBO*^{2}, p. 270); exemple vezi la A.-G. Hamman, *op. cit.*, p. 329-331.

(56) Pentru păgânism şi creştinism în *Gallia*, vezi H. Leclercq, *op. cit.*, col. 311-336; E. Griffe, *La Gaule chrétienne à l'époque romaine*, I, *Des origines chrétiennes à la fin du IVe siècle*, Paris/Toulouse, 1947; E. Mâle, *La fin du paganisme en Gaule et les plus anciennes basiliques chrétiennes*, Paris, 1950, p. 9-67; J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 92-94.

(57) *Conciles gaulois du IVe siècle*, texte latin de l'édition C. Munier, introduction, traduction et notes par J. Gaudemet, Paris, 1977 (*Sources chrétiennes*, 241), p. 106-107.

(58) Grigoire de Tours, *Histoire des Francs*, II, 29-31, texte traduit du latin par R. Latouche, I, Paris, 1963, p. 117-122; G. Tessier, *Le Baptême de Clovis. 25 décembre...*, Paris, 1964, p. 149-169; idem, *La conversion de Clovis et le christianisation des Francs*, în *La conversione al Cristianesimo nell'Europa dell'Alto Medioevo*, Spoleto, 1967,

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Procopius din *Caesarea* despre francii care trecuseră Padul în 540, prădând Italia bizantină –, deşi au ajuns creştini, păstrează multe obiceiuri din vechea credinţă: jertfesc oameni, săvârşesc şi alte lucruri neîngăduite şi în felul acesta îşi fac prilej de proorociri"[59].

Literatura hagiografică, actele sinodale şi legislaţia din epoca merovingiană oferă numeroase exemple ale supravieţuirilor păgânismului la cei convertiţi. Conciliul de la Orleans din 533 (c. 20), de exemplu, se ridica împotriva catolicilor care nu păstrau în integralitatea sa graţia botezului, întorcându-se la cultul idolilor sau – mai grav – mâncând din victimile sacrificate – "*Catholici qui ad idolorum cultum non custoditam ad intefrum accepti baptismi gratiam reverturtur, vel qui cibis idolorum cultibus immolatis gustu inlicitae praesumtionis utuntur*"[60]. În termeni apropiaţi, formula era reluată în actele unor sinoade din secolul al VII-lea[61].

Sursele istorice menţionează, de asemenea, un număr impresionant de rituri, gesturi, vrăji, practici magice, superstiţii de origine antică la care creştinii diocezelor gallice continuau să apeleze în mod regulat în diferite momente ale anului, în diverse zile, în anumite locuri, cu prilejul unor evenimente familiale etc. Un repertoriu de practici păgâne (*Indiculus superstitionum et paganiarum*) ataşat unei formule de abjurare şi credinţă decretată în 743 de conciliul de la Leptinnes (Lesines) (*Concilium Liftinense*) din Belgia[62] şi o predică a Sfântului Eloi, episcop de Rouen (640/641-660), sunt foarte semnificative în acest sens. Nimeni, spunea prelatul amintit, nu trebuia să consulte vrăjitorii, prezicătorii şi ghicitorii, să observe augurii, zilele faste şi nefaste, să serbeze calendele din ianuarie cu deghizări "abominabile şi ridicole", să celebreze solstiţiile sau chiar aniversările sfinţilor cu cântece, dansuri şi salturi, să invoce "numele demonilor" Neptun, Pluto, Diana, Minerva, Geniscus sau "orice altă inepţie de acelaşi gen", să păstreze repausul în ziua lui Iupiter atunci când ea nu coincide cu sărbătorile sfinte, să aprindă torţe sau să facă jurăminte în apropierea arborilor, fântânilor, pietrelor, întretăierilor de drumuri, să poarte amulete, chiar oferite de clerici şi declarate sfinte sub pretextul că ele conţin pasaje din Scriptură, să invoce soarele şi luna sau să jure pe ele etc.[63].

---

p. 149-189.

(59) Procopius din Caesareea, *Războiul cu goţii*, II, 25, 9-10, traducere şi introducere de H. Mihăescu, Bucureşti, 1963, p. 122.

(60) H. Leclercq, *op. cit.*, col. 315.

(61) C. 20 Clichy (626?) = c. 14 Reims (?): "*Sunt etiam non multi (christiani) qui cum paganis sumunt cibos..., quod si idolatriis vel immolantibus se miscuerint*" – *Ibidem*, col. 316.

(62) C. 4 *Concilium Liftinense* (743 sau 745) – Hefele, IV, p. 404-413; Mult mai înainte, *Historia Francorum* a lui Grigore de Tours conţine, de asemenea, numeroase date – vezi Gregoire de Tours, *Histoire des Francs*, II, 1 (ed. cit., p. 74-75); II, 10 (*Ibidem*, p. 99); VI, 35 (vol. II, ed. cit., p. 54-55); VII, 44 (*Ibidem*, p. 122-123); IX, 6 (*Ibidem*, p. 185-196); VIII, 15 (*Ibidem*, p. 141-145).

(63) *Vita Eligii*, II, 15 – *apud* H. Leclercq, *op. cit.*, col. 327-328. Alte informaţii de acelaşi gen analizate de Cl. Lecouteux, *Paganisme, christianisme et merveilleux*, în *AESC*, 37, 1982, 4, p. 700-717; C. Lavarra, *Il sacro cristiano nella Gallia merovingia tra folklore e*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Descoperirile arheologice datând din epoca merovingiană dezvăluie, de asemenea, aceeaşi persistenţă îndelungată a vechilor cutume funerare: sacrificii de animale, mese funerare, ofrande, inventarii mai mult sau mai puţin bogate, chiar reminiscenţe ale incineraţiei, cum ar fi arderea rituală a gropilor sau creamaţiunea unor fragmente de oase tranşate din corpurile defuncţilor[64].

Abandonarea vechilor credinţe nu s-a produs definitiv nici sub domnia regilor carolingieni, care, aşa cum se cunoaşte, au promovat o politică foarte coerentă de renovare a vieţii religioase[65]. În numeroase locuri, izvoarele consemnează atât continuitatea unor practici păgâne, chiar dacă lipsite de semnificaţia lor originară[66], cât şi integrarea, sub o formă sau alta, a anumitor credinţe în universul teologic al creştinismului. În legătură cu acest ultim aspect, cercetătorii au observat faptul că hagiografiile şi unele "miracole" din secolele IX-XI din Auvergne, Rodez şi Toulouse consemnează maniera aproape idolatră în care populaţia adora sfinţii creştini, respectiv prin ridicarea unor statui venerate asemenea vechilor *simulacra*, prin prosternări sau oferirea de ofrande la mormintele şi relicvele acestora etc. Mai mult, sunt menţionaţi unii sfinţi "bizari", de certă tradiţie antică, cum ar fi, de exemplu, Sf. Evodius (Yvoine), al cărui nume derivă dintr-un epitet al lui Mercur, Sf. Cerneuf şi sărbătoarea carnavalescă a Cornarzilor, aflate în directă legătură cu galezul Cerunnos, sau sfinţii gemeni – Arcons-Ilpize, Agricol-Vital, Jullien-Ferreol, Front-Geroges, Pierre-Paul, Cirgue-Julitte, Protais-Gervais etc. –, care trimit la zeii fraţi din mitologia celtică (Cassi)[67]. De

medicina professionale, în *Annali della Facolta di Lettere e Filosofia di Bari*, Bari, 31, 1988, p. 149-204; P.J. Geary, *Le monde mérovingien. Naissance de la France*, Paris, 1989, p. 106-108.

(64) Ed. Salin, *op. cit.*, II, *Les sépultures*, Paris, 1973, p. 1-11; M. Colardelle, *Sépulture et tradition funéraire du Ve au XIIIe siècles ap. J.-C. dans les campagnes des Alpes françaises du Nord (Drôme, Isère, Savoie, Haute-Savoie)*, Grenoble, 1983, p. 373; B.K. Young, *Exemple aristocratique et mode funéraire dans la Gaule mérovingienne*, în *AESC*, 41, 1986, 2, p. 379-407; P. Gaillou, *Les tombes romaines d'Armorique. Essai de sociologie et d'économie de la mort* (*Documents d'archéologie française n. 17*), Paris, 1989, p. 55; J. Chélini, *L'aube du Moyen Age. Naissance de la chretienté occidentale. La vie religieuse des laïcs dans l'Europe carolingienne (750-900)*, Paris, 1991, p. 448.

(65) O privire generală la P. Riché, *La vie quotidienne dans l'Empire carolingien*, Paris, 1973, p. 227-289; W. Hartmann, *Synodes carolingiens et textes synodaux au IXe siècle*, în *Francia*, Sigmaringen, 12 (1984), 1985, p. 534-541; J. Chélini, *op. cit.*, p. 61-110; pentru ansamblul măsurilor luate în vederea înlăturării elementelor păgâne, vezi J.-Cl. Schmitt, în *Histoire de la France religieuse*, sous la direction de J. Le Goff et R. Remond, I, *Des dieux de la Gaule à la papauté d'Avignon (des origines au XIVe siecle)*, Paris, 1988, p. 417-551.

(66) C. 4(3) Neuching (Bavaria) (14 oct. 772) (Hefele, V, p. 29); c. 6(5) Neuching (*Ibidem*, p. 30); capitularul lombard publicat de Pepin în 786 (*Ibidem*, p. 55); c. 8 Aix-la-Chapelle (789) (*Ibidem*, p. 87); c. 43 Frankfurt (794) (*Ibidem*, p. 116); c. 15 Riesbach şi Freising (799) (*Ibidem*, p. 155); c. 30 Aix-la-Chapelle (802) (*Ibidem*, p. 165); c. 2 al cărţii a treia a sinodului de la Paris (iunie 829) (*Ibidem*, p. 264). Analize de ansamblu – P. Riché, *op. cit.*, p. 215-223; J. Chélini, *op. cit.*, p. 104-112.

(67) Pentru toate acestea, vezi Ch. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne et ses marges (Velay,*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

asemenea, începând din secolul al VIII-lea, în toată Franţa de la nord de Loire, un obscur sfânt Gorgon a înlocuit un personaj mitologic gallic – Gargan[68].

Aşadar, în *Gallia* se întâlneşte acelaşi fenomen al rezistenţelor îndelungate ale unor aspecte ale religiozităţii antice, al perpetuării lor, mai mult sau mai puţin degradate, în creştinism. Fie că au luat forma unor legende sau povestiri fantastice, a unor gesturi stereotipice sau rituri familiale, a unor cutume marginalizate sau sărbători populare, a unor credinţe cu semnificaţie pierdută sau reprezentări artistice ivite din spaţiul imaginaţiei, ele se întâlnesc până în plină epocă medievală[69].

5. *Hispania.* Câteva dintre canoanele conciliului de la Elvira desfăşurat în 305 sau 306 sunt foarte relevante pentru coexistenţa mentalităţilor păgâne şi creştine la cei de curând convertiţi. Astfel, adunarea episcopală condamna pe acei creştini care încă sacrificau idolilor (c. 1), pe flamenii municipali de confesiune creştină care jertfeau (c. 2, 4) sau aduceau ofrande vechilor divinităţi (c. 3), ofereau jocuri de gladiatori (c. 55), sacrificau pe capitoliul oraşelor pentru *Roma* divină şi împărat (c. 59), pe familiile creştine care participau la procesiunile păgâne (c. 57)[70]. Situaţia a rămas aceeaşi pe tot parcursul secolului al IV-lea, întrucât spre sfârşitul lui, într-un moment când apostaziile erau condamnate de legislaţia theodosiană, la Tarragona se semnalau creştini "*qui ad paganos ritus cultusque migrarunt... qui ad aras et templa transierint... qui se sacrificiis mancipaverunt*"[71].

Aşezarea suebilor, vandalilor şi apoi a vizigoţilor arieni a reprezentat o sincopă în evoluţia creştinismului iberic, favorabilă afirmării credinţelor antice. *De correctione rusticorum*, compusă între 572-574 de episcopul Martin de *Braccara* (Braga) arată cât de conservator era mediul rural hispanic în veacul al VI-lea. Abia după convertirea la catolicism a regelui Reccared în 587[72] s-a putut avansa o politică oficială de creştinare sistematică şi de distrugere a reminiscenţelor păgânismului. Concilii precum cele desfăşurate la Toledo în 589 (c. 16), 681 (c. 11) sau 693 (c. 2) se străduiau, sub

Gevaudan) du VIIIe au XIe siècle. La fin du monde antique?, Le cahiers de la Haute-Loire-Le Pay-en-Velay, 1987, p. 265-278.

(68) Ed. Pognon, *La vie quotidienne en l'An Mille*, Paris, 1981, p. 107-110; "Diana" – "demon" de tradiţie antică supravieţuind în Evul Mediu: Ch. Samaran, *Un exemple de la survivance de "Diana" en Gascogne au XIIe siècle*, în *Melanges d'histoire de Moyen Age offerts à M. Ferdinand Lot*, Genève, 1976, p. 737-742.

(69) P. Riché, în vol. *Le christianisme populaire*; M. Meslin, în vol. *L'Europe. Mythes et traditions*, sous la direction de A. Akoun, Brepols, 1990, *passim*; Cl. Gaignebet, J.-D. Lajoux, *Art profane et religion populaire au Moyen Age*, Paris, 1985; J. Baltrusaitis, *Evul Mediu fantastic*, Bucureşti, 1975; G. Gatto, *Le voyage au paradis. La christianisation des traditions folkloriques au Moyen Âge*, în *AESC*, 34, 1979, 5, p. 929-942.

(70) Hefele, 1, p. 138-161.

(71) *Apud* H. Leclercq, *op. cit.*, col. 311.

(72) Grigoire de Tours, *Histoire des Francs*, IX, 15 (vol. II, ed. cit., p. 200-201); J. Fontaine, *Conversion et culture chez les Wisigoths d'Espagne*, în *La conversion al Cristianesimo...*, p. 87-147; P. Riché, *L'Europe barbare...*, p. 73-107.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

amenințarea unor grave pedepse (excomunicarea, exilul, bătaia, amenda), să-i determine pe țărani, nobili sau chiar preoți să înceteze a mai săvârși riturile lor ancestrale[73].

Analize recente ale creștinismului spaniol medieval și modern au arătat că numeroase practici de origine hispano-romană au fost preluate de catolicismul iberic, dând acestuia o coloratură mai mult folclorică decât dogmatică[74].

6. *Britannia*. Avatarurile creștinismului din *Britannia* sunt binecunoscute. Deși în secolele III-IV noua credință făcuse pași importanți, evacuarea provinciei și invaziile anglo-saxone au provocat dispersarea credincioșilor sau chiar abandonarea religiei lui Hristos[75]. Cea "de-a doua evanghelizare" (H. Leclercq) s-a derulat, de asemenea, sub semnul fluxului și al refluxului, așa cum se desprinde foarte clar din *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* a lui Beda Venerabilul[76], elemente ale vechii spiritualități continuând să submineze religia oficială. Concilii de la Berghamsted (Kent) (6 august 697)[77], Cloveshoe (Marcia) (septembrie 747[78], 803[79]) sau Gratley (829)[80] au reluat constant hotărârile îndreptate împotriva superstițiilor păgâne. Ele sunt semnalate, însă, în plină epocă medievală[81].

7. *Boemia*. În Boemia, creștinismul este un fenomen de import, ale cărui începuturi se plasează între mijlocul secolului al IX-lea și debutul celui următor. Așa cum apreciază specialiștii, organizarea administrativă a Bisericii, în special formarea sistemului parohial, presiunea autorităților locale (funcționari, castelani), "marea reformă urbană" de la sfârșitul secolului al XII-lea și apariția unei culturi religioase savante au determinat un progres rapid al credinței creștine. Aceasta nu s-a soldat, însă, și cu o dislocare imediată și totală a vechilor cutume. Un edict din 1039 al lui Bretislav I și un altul din 1090 al lui Bretislav al II-lea arătau că practicile ancestrale constituiau o parte importantă a mentalului colectiv. De asemenea, pe parcursul secolelor XIV-XVI vechile cronici denunță diferite *nomina odiosa*, prin care trebuie înțelese divinitățile păgâne invocate încă de creștinii cehi[82].

(73) Hefele, IV, p. 198, 232-233 = *DC*, V, p. 326.
(74) M. Meslin, *op. cit.*
(75) D. Watts, *Christians and Pagans in Roman Britain*, London and New York, 1990.
(76) H. Leclercq, *op. cit.*, col. 307-311.
(77) C. 13 și 14 pedepsesc pe cei care sacrifică (Hefele, IV, p. 237 = *DC*, I, p. 172).
(78) C.3: fiecare episcop va vizita dioceza în fiecare an, făcând să înceteze superstițiile păgâne (Hefele, IV, p. 469).
(79) C. 19 (*Ibidem*, V, p. 57).
(80) C. 2-4: se prevăd pedepse aspre pentru cei care practică vrăjitoria și magia (*Ibidem*, VI, p. 164 = *DC*, II, p. 152).
(81) M. Meslin, *op. cit.*; P. Riché, în *Le christianisme populaire*; Ch.T. Wood, *La mort et les funérailles d'Henri II*, în *Cahiers de civilisation médiévale X^e – XIIe siècles*, Poitiers, 28, 1994, 1-2, p. 119-123.
(82) A.P. Vlastov, *The Entury of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs*, Cambridge, 1970, p. 86-113, în special p. 107-108; A. Gieysztor, *X^e-XVe siècles. La religion populaire en Pologne et en Bohême*, în *Histoire vécue du peuple chrétien*, I, *De la clandestinité à la chrétienté*, sous la direction de J. Delumeau, Paris, 1979, p. 315-334; Z. Vána, *Svet slovenských bohu a demonu*, Praha, 1990, p. 100-101.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

8. *Polonia şi Lituania.* Cu botezul lui Mieszko din 966 creştinismul şi-a făcut intrarea în viaţa triburilor polone. Formarea structurilor statale, legăturile prinţilor poloni cu centrele ecleziastice din Germania, Boemia şi Italia, crearea reţelei parohiale (secolele XIII-XIV), dezvoltarea urbană au fost – după istoricii acestor teritorii – tot atâţia factori care au favorizat ascensiunea noii religii. Avansul acesteia nu s-a dovedit, însă, consonant cu regresul păgânismului; convertirea populaţiei a întâmpinat numeroase obstacole, soldate adesea cu revolte[83]. Astfel, la începutul secolului al XII-lea, Cozma de Praga vorbea despre rusticii care rămăseseră aproape păgâni, venerând izvoarele, focul, pădurea, pietrele, colinele şi "divinităţile surde şi mute"[84]. Izvoarele din secolele XIV-XV, în special chestionare ale episcopilor şi colecţii de decizii sinodale, abundă de vocale şi expresii (*incantatrices, superstitiones et errores, traditiones paganorum, relictae idolatriae antique)* ce amintesc de acţiuni şi credinţe străine de religia oficială mai ales în comunităţile de *agricolae, coloni et aratores agrorum, hortulani, venatores et piscatores*[85]; nu lipsesc nici numele unor "demoni" de certă tradiţie antică pe care creştinii polonezi îi invocau încă – Lado, Iele, Jesza, Nyja, Dzidzileya etc.[86].

Descoperirile arheologice oferă, de asemenea, interesante informaţii despre supravieţuirile precreştine. La Gdansk (secolele XII-XIII), Naklo (secolul XII) şi Czersk (secolul XIV) sunt atestate ofrande şi sacrificii de fundaţie iar în numeroase alte locuri au apărut amulete, obiecte cu destinaţie magică, statuiete antropomorfe înecate în râuri, mlaştini şi lacuri, resturi ale unor măşti – toate, accesorii ale unor atavisme spirituale preistorice. Domeniul funerar oferă aceeaşi imagine. Deşi Biserica a luptat pe tot parcursul secolelor X şi XI împotriva cremaţiunii corpurilor, aceasta era practicată "mai mult decât sporadic" în veacul al XII-lea; de asemenea, predicatorii au condamnat fără succes obiceiurile legate de cultul morţilor – ele sunt amintite în secolele XV-XVI[87].

(83) Pentru creştinarea polonilor, vezi A.P. Vlastov, *op. cit.*, p. 113-142; Z. Sulowski, *L'Église polonaise à ses origines*, în *Histoire religieuse de la Pologne*, sous la direction de J. Kloczowski, Paris, 1987, p. 45-51. Pentru Lituania, P. Rabikauskas, *La cristianizzazione della Lituania (XIII e XIV secolo)*, în vol. *L'Eglise et le peuple chrétien dans les pays de l'Europe du Centre-Est et du Nord (XIVe – XVe)*, Roma, 1990, p. 3-11.

(84) A. Gieysztor, *op. cit.*

(85) St. Bylina, *The Curch and Folk Culture in Late Medieval Poland*, în *Acta Poloniae Historica*, Warszawa, 68, 1993, p. 27-42.

(86) U. Borkowska, *La reconstruction et le développement (fin du XIe et XIIe siècle)*, în *Histoire religieuse de la Pologne*, p. 78-83; Z. Vána, *op. cit.*, p. 101-102.

(87) T. Dunin-Wasowicz, *Les cultes païens et les cultes chrétiens en Pologne médiévale*, în UISPP, *IXe Congrès. Résumes des communications, Nice, 13-18 septembre 1976*, Nice, 1976, p. 620; E. Dabrowska, *Contribution à l'introduction du rite funéraire à inhumation chez les Slaves occidentaux du Haut Moyen Age*, în *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Prague, 21-27 aout 1966*, II, Praha, 1971, p. 1225; W. Hensel, *Survivances du culte païen en Pologne medievale*, în *Trudî peatogo mejdunarodnogo Congressa slaveanskoi arheologii (Kiev, 18-25 senteabrea 1985 g.)*. I/1, Moscova, 1987, p. 67-76.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

9. *Rusia.* Pătruns înainte de botezul lui Vladimir din 988, creştinismul a cunoscut la slavii estici o "răspândire graduală" şi o "lungă coexistenţă" cu vechile credinţe, aşa cum se desprinde, de altfel, şi din izvoarele ruseşti medievale timpurii şi târzii[88]. Pentru a implanta mai uşor noua credinţă, s-a procedat, ca şi în alte părţi ale Europei, la substituirea unor sărbători păgâne cu altele creştine; aşa s-a întâmplat în 1072, când Biserica a fixat data de 5 mai ca zi de cinstire a sfinţilor Boris şi Gleb, înlocuind, astfel, o ceremonie păgână dedicată zeiţei Ziva practicată de slavii poliani[89]. Cu toate acestea, în mediul rural superstiţiile şi practicile antice au rezistat vreme de secole, drept pentru care ţăranii ruşi au fost numiţi adesea "oameni cu dublă credinţă" (*dvojeverie*)[90]. Studiile istorice şi etnologice arată că până în plină epocă modernă slavii răsăriteni credeau în existenţa numeroaselor spirite benefice sau malefice care sălăşluiau în păduri (*leşi*), în câmpie (*polevik*), în ape (*vodianoi, rusalki*), case (*domovoi*) etc., celebrau sărbători şi rituri străine spiritului creştin, atribuiau sfinţilor trăsături ale divinităţilor vechiului panteon etc.[91].

Analize istorice arată că şi în alte teritorii creştine s-au păstrat şi persistă încă multe atavisme ale vechilor credinţe – *Bulgaria*[92], *Ungaria*[93], *ţările nordice*[94], *Armenia*[95] etc.[96].

(88) *Cronica lui Nestor*, în *Izvoarele istoriei românilor*, VII, traducere şi comentarii de G. Popa Lisseanu, Bucureşti, 1935, XL-XLIII, p. 83-106; A.P. Vlastov, *op. cit.*, p. 236-295; H. Birnbaum, *Unsettled Issues Concerning the Conversion of Rus and its Prehistory*, în *XVIIIe Congrès International des Etudes Byzantines. Résumes des communications, Moscou, 8-15. 08. 1991*, I, *A-K*, Moscou, 1991, p. 138.

(89) D. Sâsâlov, *Réflets de la culture médiévale bulgare en Russie kievienne durant la deuxieme moitié du XIe s.*, în *Palaeobulgarica*, 3, 1981, p. 101-102; M. Dimnik, *Sviatoslav and the Eparchy of Chernigov*, în *Canadian Slavonic Papers*, University of Alberta, 34, 193, 2, p. 378, 387-388.

(90) A.P. Vlastov, *op. cit.*, p. 264, 397, nota 100; *Femmes et sorciers. Note sur la permanence des rituels païens en Russie, XIe – XIXe siècle*, în *Travaux et Mémoires*, Paris, 8, 1981, p. 459-475; I.N. Chtchapov, *La christianisation de la Russie et le rôle de cet événement dans l'assimilation par la Russie de Kiev du patrimoine antique et byzantine et dans le développement et l'interdépendence des cultures européennes*, în *Etudes balkaniques*, Sofia, 4, 1988, p. 14; A. Siniavski, *Ivan le Simple. Paganisme, magie et religion du peuple russe*, Paris, 1990.

(91) L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, II, *La civilisation*, Paris, 1926, p. 126-168; N.S. Derjavin, *Slavii în vechime*, Bucureşti, 1949, p. 137-167; Fr. Conte, *La mythologie slave*, în vol. *L'Europe...*, p. 145-151; B.A. Rîbakov, *Iazîcestvo drevnei rusi*, Moskva, 1988; H. Troyat, *Viaţa de fiecare zi din Rusia ultimului ţar*, traducere de Cl. Munteanu, Bucureşti, 1993, p. 220-222; Al.I. Stan, *Reminiscenţe religioase precreştine în spiritualitatea rusă*, în *Glasul Bisericii*, 47, 1988, 4, p. 25-37.

(92) R. Liptchev, *Éléments païens et chrétiens bulgares dans les rites, les coutumes et les croyance des cazalbaches en Bulgarie de nord-est et de Dobroudja*, în *Dobrudja*, Varna, 2, 1985, p. 136-145 (în bulgară, cu rezumat francez).

(93) L.G. Czigany, *The Use of Hallucinogens and the Shamanistic Tradition of the Finno-Ugrian People*, în *The Slavonic and East European Review*, London, 58, 1980, 2, p. 212-217; K. Sass, *Magyars ou Hongroi (Croyances pré-chrétiennes des)*, în *DR*, p. 1006; V. István, *Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon I*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Așadar, *creștinismul popular* este un fenomen cu largă răspândire. Cum s-a putut observa, el se apropie mai mult de mentalitate decât de ideologie, de practic decât de dogmatic, de gestică decât de reflecție, de tradiție decât de inovația doctrinară. Cunoașterea formelor de manifestare a acestuia în spațiul mediteranean oferă perspectiva comparativă necesară delimitării specificului religiei populare a românilor.

INFORMATIONS SUR LE CHRISTIANISME POPULAIRE DANS L'ESPACE EUROPÉEN ET MÉDITERRANÉEN DU TRIOMPHE DU CHRISTIANISME JUSQU'AU MOYEN ÂGE

Résumé

La religion populaire représente une direction nouvelle dans les recherches historiques; elle définit les aspects non-officielles, marginaux, toléres d'une religion. Le christianisme populaire constitue un cas particulier de la religion populaire, et l'auteur comprend par cette notion-ci le christianisme à éléments païens, y compris les croyances et les pratiques religieuses non-incluses dans les fondements de la religion chrétienne, c'est-à-dire l'Écriture, la sainte Tradition = la prédication apostolique, et les canons des Conciles (voir N. Zugravu, *Une nouvelle direction historiographique: l'étude de la religion populaire*, dans *Europa XXI*, Iași, III-IV, 1994-1995, p. 87-101).

L'étude présente des aspects du christianisme populaire dans quelques pays de l'espace européen et méditerranéen à partir du IVe siècle jusqu'au Moyen Âge: l'Empire Byzantin, l'Italie, l'Afrique, la Gaule, Espagne, les îles britaniques, la Bohême, la Pologne, la Lituanie, la Russie, etc.

(The sacrifices and burials in Medieval Hungary I). în *Folia Archaeologica*, Budapest, 41, 1990, p. 117-145.

(94) J. Jochens, *Magie et répartition entre hommes et femmes dans les mythes et la société germanico-nordiques à travers les sagas et les lois scandinaves*, în *Cahiers de civilisation médiévale, X^{e} – XIIe siècles*, Poitiers, 36, 1993, 4, p. 375-389 (pentru perioada creștină, p. 386-398).

(95) R.W. Thomson, *"Let Now the Astrologers Stand Up": The Armenian Christian Reaction to Astrology and Divination*. în *Dumbarton Oaks Papers*. Washington, 46, 1992, p. 305-312.

(96) L. Bergamasco, *Sur la religion populaire en Nouvelle-Angleterre (note critique)*, în *AESC*, 46, 1991, 5, p. 1207-1214; B. Zurawski, *Magica et ceramica: magic and ceramics in Christian Nubia*, în *Archaeologia Polona*, Warsaw, 30, 1992, p. 87-107.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

ANSAMBLUL MEDIEVAL TÂRZIU DE LA ȘERBEȘTI, JUDEȚUL NEAMȚ

de Dan Mihăilescu

Cercetarea istorică a comunităților locale, prioritate a istoriografiei contemporane, a reprezentat din totdeauna o provocare, izvorâtă din interdisciplinaritatea cercetării și multiplele valențe economice, demografice, sociale, politice, spirituale etc. care pot caracteriza produsul obținut. În acest context, socotim util demersul nostru de aprofundare a unor realități istorice care, chiar dacă punctuale, oferă, credem, o imagine întregitoare asupra devenirii complexului zonal care este ținutul Neamț.

Complementarietatea izvoarelor arheologice și istorice, ca și amprenta ilustrei familii Cantacuzino au fost dintre argumentele multiple, cele mai convingătoare în opțiunea pentru cercetarea satului Șerbești și a ansamblului medieval din incinta așezării. Remarcat de Nicolae Iorga în cursul unei călătorii spre Războieni, ansamblul compus dintr-o "biserică răzleață" și "lângă biserică, între arbori, o curte boierească"[1] conferă satului Șerbești o notă particulară și atractivitate, valabilă cel puțin în cazul nostru, pentru cercetarea istorică.

Localizat geografic pe drumul care unește Piatra-Neamț de Roman, satul Șerbești este străbătut de un afluent al Cracăului, Pârâul Alb. Prima atestare documentară coboară în secolul al XV-lea, la 1492[2], ceea ce nu exclude o vechime mai mare a așezării. Această epocă anterioară este acoperită de prezența vestigiilor arheologice care atestă o locuire în zonă încă din neolitic[3], continuând cu epoca bronzului și cea a fierului[4]. Nu lipsesc mărturiile arheologice aparținând perioadei etnogenezei[5], continuând cu cele din epoca medievală[6], între care și monede[7].

(1) N. Iorga, *Descrieri de călătorie spre Războieni*, în *Floarea Darurilor*, vol. II, din 9 septembrie 1907, p. 375.

(2) D.R.H., 1980, A. Moldova, vol. III, doc. nr. 111, p. 220.

(3) N. Zaharia, M. Petrescu Dâmbovița și Em. Zaharia, *Așezări*, Buc., 1970, p. 368-379, Silvia Marinescu-Bâlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, Buc., 1974, p. 168-169.

(4) M. Petrescu Dîmbovița, *Contribuții la problema sfârșitului epocii bronzului și începutul epocii fierului în Moldova*, în SCIV, IV, 1953, nr. 3-4, p. 667 și urm.; Idem, *Date noi relativ la descoperirile de obiecte de bronz de la sfârșitul epocii bronzului și începutul Hallstatt-ului din Moldova*, în ArhMold., II-III, Buc., 1964, p. 225; Șt. Cucoș, *Cultura amforelor sferice în depresiunea subcarpatică a Moldovei*, în MemAntiq., nr. IX-XI, 1958, p. 143; M. Zaharia, M. Petrescu Dîmbovița, Em. Zaharia, *op. cit.*, p. 369; Șt.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

a

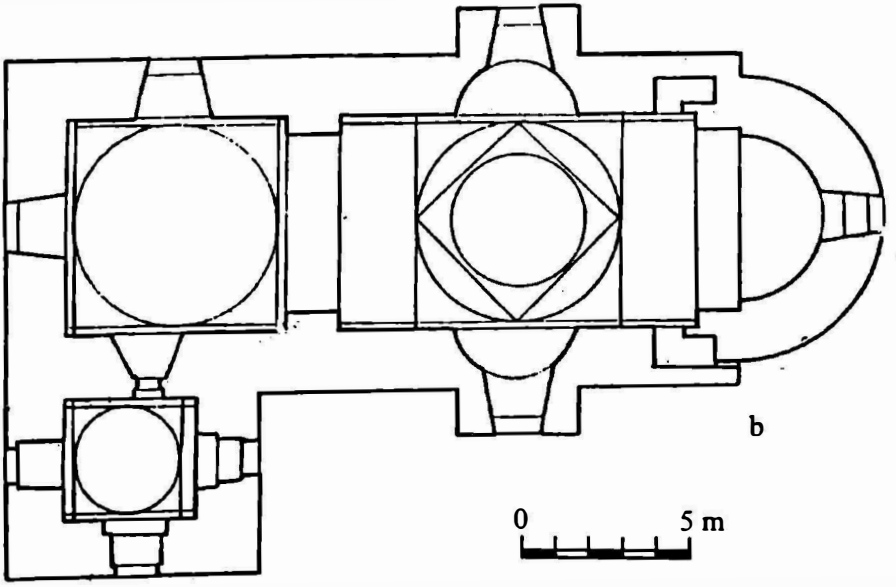

Fig. 1. Şerbeşti. Biserica "Sf. Gheorghe". a) foto latura sudică; b) planul general.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Referitor la prima atestare documentară, aceasta atribuia satul lui Crăciun Belcescu, între nepoţii căruia se împărţeau "sate şi ocini pe Pârâul Alb şi anume: Belceştii şi Negoieştii precum şi două părţi din Şerbeşti de pe celălalt Pârâu Alb"[8]. Actul, datat 30 martie 1492, era emis de cancelaria domnească a lui Ştefan cel Mare.

Pentru secolul al XVI-lea absenţa izvoarelor documentare privind Şerbeştii a împiedicat identificarea proprietarilor şi reconstituirea circulaţiei proprietăţilor, părţi de sate, de la un deţinător la altul. Această lacună în planul consistenţei izvoarelor nu este valabilă şi pentru secolul al XVII-lea, care beneficiază de informaţii numeroase referitoare la Şerbeşti, cuprinse în documentele epocii.

În secolul al XVII-lea, satul Şerbeşti, cu locuitori clăcaşi şi răzeşi, aparţinea lui Coste Băcioc[9]. Una din fetele acestuia, Tudosea, s-a căsătorit cu viitorul domn Vasile Lupu, oferind jumătate de moşie şi de sat ca zestre. Şerbeştii devin astfel proprietatea lui Vasile Lupu, încă din vremea când era numai un boier ambiţios.

Acesta construieşte biserica. Pisania, aşezată iniţial deasupra uşii de la intrare, apoi pe turnul clopotniţei, are următorul text. "Cu voie tatălui şi cu conlucrarea fiului şi cu săvârşirea Sfântului Duh, Eu seriosul şi iubitorul de Hristos, Ioan Vasile Voievod, Domnul Ţării Moldovei am început şi săvârşit templul acesta în numele Sfântului şi Slăvitului şi marelui mucenic Gheorghe spre rugă sie-şi doamnei sale Tudosea şi iubitului lor fiu Ioan Voievod. Şi s-a început în luna martie 28 şi s-a săvârşit în luna noiembrie 15 anul 7145 (1657)" (fig. 2)[10]. Deasupra pisaniei este stema Moldovei.

După înlăturarea lui Vasile Lupu, în 1653, averea lui s-a împărţit, Şerbeştii ajungând în proprietatea lui Iordache Cantacuzino[11]. Devenind stăpânul moşiei Şerbeşti, acesta va construi casa boierească de alături, aşa cum reiese dintr-o copie scoasă de pe un catastif de la Iordache Cantacuzino Paşcanu, biv vel vistiernic[12]. Documentul

Cucoş, *Contribuţii la repertoriul arheologic al judeţului Neamţ*, în *MemAntiq.*, XVIII, p. 51.

(5) M. Zaharia, M. Petrescu Dâmboviţa, Em. Zaharia, *op. cit.*, p. 369; Şt. Cucoş, *op. cit.*, p. 51.

(6) *Inedite.*

(7) Elena Isăcescu, *Tezaurul de monede medievale de la Şerbeşti*, în MemAntiq., III. 1971, p. 499-504.

(8) *D.R.H.*, Ed. Academiei, Buc., 1980, A. Moldova, vol. III, doc. 111, p. 220.

(9) M. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova din sec. al XIV-XVII-lea*, Ed. Enciclopedică română, Bucureşti, 1971, p. 347-348.

(10) Melchisedec, *Biserica din satul Şerbeşti, jud. Neamţ*, în Notiţe istorice şi arheologice adunate de la 48 de mănăstiri şi biserici antice, Buc., 1885, p. 132-133; Gh. Balş, *Bisericile moldoveneşti în veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea*, Buc., 1933, p. 128.

(11) Iordache Cantacuzino s-a căsătorit cu Catrina una din fetele lui Coste Băcioc, care a primit şi ea jumătate de sat. Pentru viaţa în detaliu a lui Iordache Cantacuzino vezi N. Stoiescu, *op. cit.*, p. 365; I. Tanoviceanu, *Începuturile Cantacuzinilor în Ţările Române şi înrudirea lor cu Vasile Lupu*, în Arhiva, III, 1892, nr. 1, p. 14-43, I. Ibănescu, *Bicerica Tupilaţi*, Iaşi, 1934.

(12) *Izvod de avere, copie scoasă de pe un catastif învelit în şahtian roşu găsit la dumnealui Iordache Cantacuzino Paşcanu biv vel vistiernic*, în T. Cochescu, *Uricariul*, vol. V-VI, p. 201-206.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

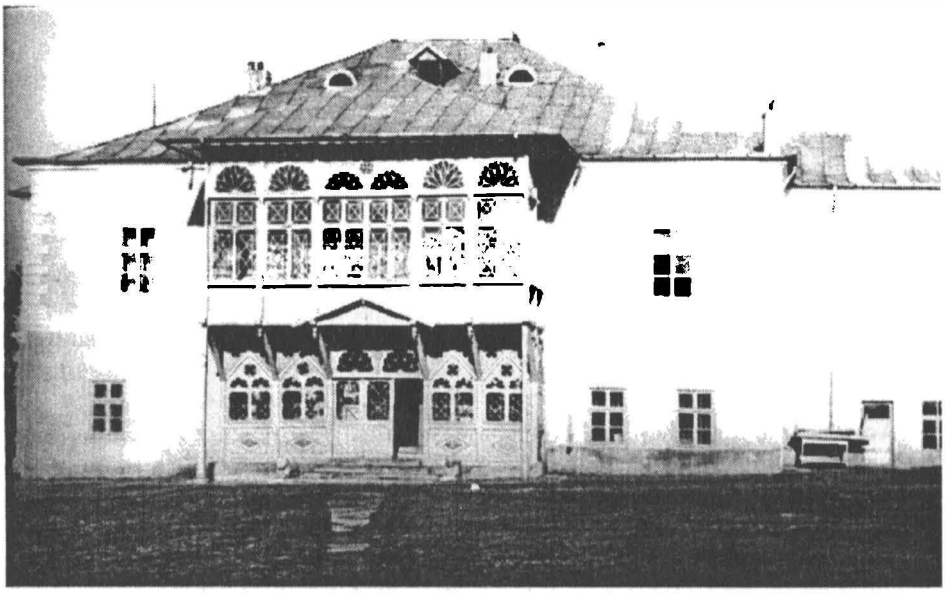

a

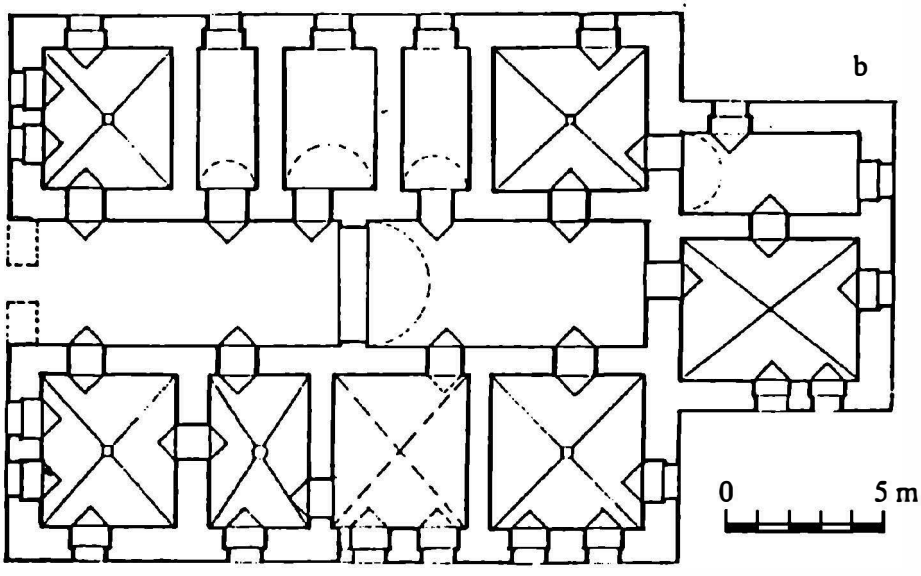

Fig. 2. Faţada şi planul general al fostei case boiereşti.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

relatează că prin căsătoria lui Toderaşcu Iordache, căsătorie care a avut loc în anul 1658 la 11 februarie, acesta a primit "o jumătate de sat ce este de la muma sa fata lui Coste Băcioc şi jumătate i-am dat eu din cumpărăturile mele cu 20 de ughi şi i-am făcut curte din piatră şi pivniţe şi beciuri pe cheltuiala mea"[13]. Actul consemnează în continuare: "am tocmit şi aşezat toate acestea şi cu voia fiului nostru Toderaşcu să se ştie şi acest zapis s-au aşezat acum 7 mai 1661 şi s-au aşezat dinaintea dumisale fratelui vornicului"[14].

Moşia Şerbeşti rămâne în proprietatea lui Toderaşcu Iordache Cantacuzino în continuare, deoarece la 1671 îşi înmormântează aici un fiu, aşa cum reiese din traducerea inscripţiei de pe piatra de mormânt[15].

Toderaşcu Iordache Cantacuzino, iubitor al cărţii şi interesat în cunoaşterea istoriei, este ctitorul bisericii din Deleni, judeţul Iaşi. A murit în 1685 şi este înmormântat la Bisericani, alături de mama sa aşa cum arată inscripţia de pe mormânt pe care se află săpată o acvilă cu două capete şi o coroană deasupra "Sub această piatră, aceste două trupuri odihnesc a Catrinei jupâneasa lui Iordache Cantacuzino, vel visternic, care s-a pristăvit la 7187 (1679) şi a fiului lor Toader, care s-a pristăvit la 7197 (1685) şi s-a adus de fiul său Vasile vel spătar, scos la Ţarigrad cu cheltuiala fericitului domn, Şerban Cantacuzino şi Safta jupâneasa lui Toader vistier, cu fiul Ioan, care s-a pristăvit în anul 7182 (1674), lăsând lumea aceasta s-a mutat în veşnica viaţă"[16].

Şerbeştii revine prin moştenire, fiului său Ilie Cantacuzino Deleanu[17], căsătorit cu Maria, fiica lui Miron Costin. Acesta va creşte copiii fratelui său, Ioniţă Iordache Şerban şi Toderaşcu[18]. Moşia Şerbeşti este moştenită de fraţii Iordache şi Toderaşcu Cantacuzino, aceştia fiind în relaţii bune cu domnitorul Grigore al III-lea Ghica. La căsătoria fiicei sale Safta cu Constantin Dimitrie Cantacuzino Măgureanu, Iordache Cantacuzino Deleanu dă acesteia ca zestre partea de sat ce îi revine de la unchiul Ilie.

Documentul menţionează că: "...rămânând un anume sat Şerbeştii la Neamţ şi cu vecini şi cu casă de piatră, cu biserică de piatră cu şase silişte împrejur a unchiului meu Ilie Cantacuzino vistiernicul ce împărţeam cu fratele meu Todiraşcu în două, i-am dăruit partea mea pentru satul Horodniceni cu alte silişti ca să nu-i pară rău de acea danie domnească şi ne-am dat şi scrisori"[19].

(13) Ibidem.
(14) Ibidem.
(15) Gh. Balş, *op. cit.*, p. 545.
(16) G.I. Lahovary, *Marele dicţionar geografic al României*, Buc. 1898, vol. I, p. 409.
(17) Aşa cum afirma Iorga, Ilie Cantacuzino s-a amestecat cu folos şi pagubă în uneltirile şi dezbaterile timpului. În anul 1705, acesta devine mare vistiernic al Moldovei şi mentor al domnitorului Antioh Cantemir. Întrucât relaţiile sale cu domnitorul Mihai Racoviţă nu au fost prea bune, Ilie Cantacuzino Deleanu, pleacă în Ţara Românească de unde se întoarce în timpul lui Nicolae Mavrocordat., (apud. Ştefan S. Gorovei, *Cantacuzinii moldoveni I*, în Magazin istoric anul XVII, nr. 4 (193) aprilie 1983, p. 17).
(18) Dintre aceştia Iordache Cantacuzino Deleanu căsătorindu-se cu Ecaterina, sora domnului Mihai Racoviţă, va face carieră devenind mare vistiernic, mare spătar, mare vornic al Ţării de Sus şi al Ţării de Jos, apoi mare logofăt (apud. Şt.S. Gorovei, *Cantacuzinii moldoveni II*, în Magazin Istoric an XVII, nr. 5 (194) mai 1985, p. 15-16).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

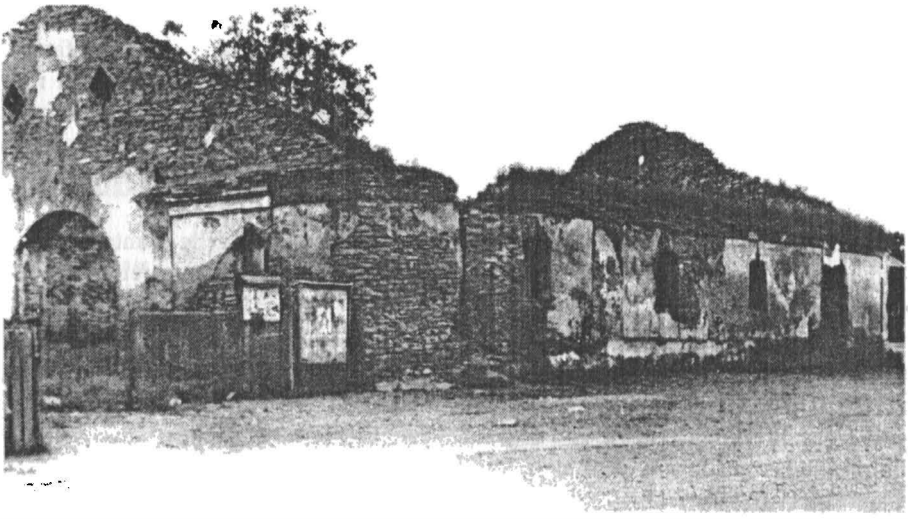

a

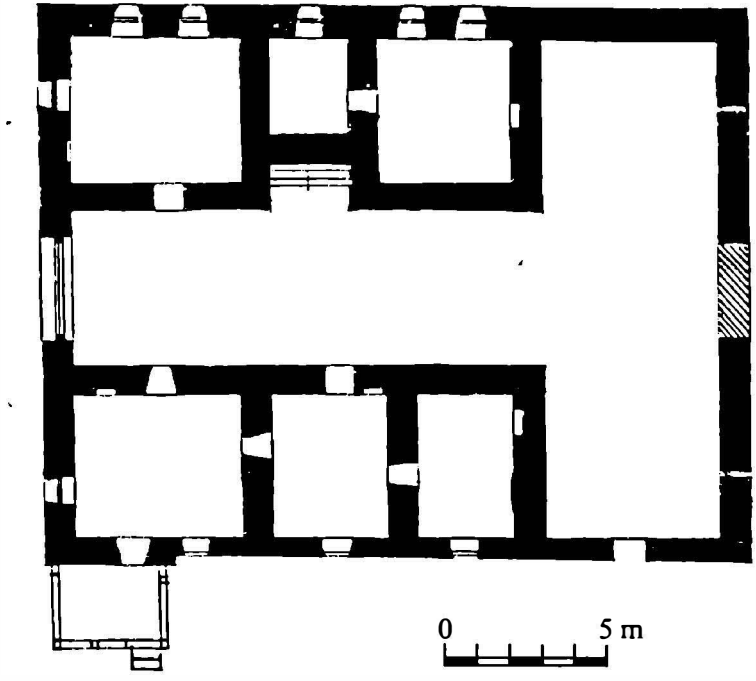

b

Fig. 3. Ruinele (a) şi planul (b) hanului de la Şerbeşti.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Satul Şerbeşti, ajunge astfel la Ioniţă Spătarul, fiul lui Toderaşcu "şi acesta plin de evlavie, se simte dator să facă din nou clădirea aşa cum este astăzi"[20]. Tot Ioniţă Cantacuzino repară şi biserica, aşa cum reiese din însemnarea de pe un octoih de Râmnic, din anul 7258 (1750) dat bisericii din Şerbeşti "unde se cinsteşte şi se prăznuieşte hramul Marelui Mucenic Gheorghe, care a doua oară de mine s-au tocmitu şi s-au acoperitu cu toată cheltuiala mea pentru pomenirea mea şi a părinţilor mei"[21].

De asemenea cu această ocazie Ioniţă Cantacuzino a dăruit bisericii un potir, un apostil, o evanghelie şi o psaltire. Tot el a dăruit şi un clopot pe care stă scris "acest clopot s-a făcut de dumnealui Ioan Cantacuzino Vornic leat 1780 şi s-a dăruit bisericii noastre din Şerbeşti"[22].

La începutul secolului al XIX-lea, această moşie aparţinea agăi Ilie Cantacuzino aşa cum reiese din condica visteriei Moldovei din anul 1816. Moşia avea nouă sate, 82 de birnici şi 235 de lei suma banilor[23]. După moartea lui Ilie Cantacuzino, moşia Şerbeşti este stăpânită de cei doi copii ai acestuia Constantin Ilie Cantacuzino şi Alexandru Ilie Cantacuzino[24]. Aceştia au înfiinţat la Şerbeşti una din primele şcoli particulare în 1842. Şcoala avea 30 de elevi iar ca învăţător se distinge Mihalache Melchisedec Ştefănescu[25].

Deşi prin testamentul făcut în iunie 1871 principesa Elena Cantacuzino ruga pe nepotul de frate al soţului său, prinţul Alexandru Costache Cantacuzino "de a face tot posibilul de a nu înstrăina moşia Şerbeşti de la familia Cantacuzino, căci aş dori să se transmită această moşie în familie din neam în neam şi descendenţilor"[26], Şerbeştii va fi scos la licitaţie şi cumpărat de doctor E. Riegler în 1880.

După 1880, biserica, ctitoria lui Vasile Lupu şi îngrijită de boierii Cantacuzini, a deveni biserică de sat, fiind întreţinută de preoţi şi de enoriaşi, dar şi de noii proprietari. Astfel, biserica va fi reparată în 1892 când se va înlocui acoperişul, dar şi în 1923 când s-a acoperit din nou, a fost curăţată afară şi înăuntru, acum fiind şi parţial pictată. Noii proprietari, prin Elena dr. E. Riegler, au dat bani pentru reparaţii şi au dăruit diferite

(19) I.B. Cantacuzino, *Extras din condica de familie a Cantacuzinilor din Moldova*, în Arhiva, anul 1902, XIII, martie-aprilie, nr. 3-4, p. 184.

(20) N. Iorga, *op. cit.*, p. 376.

(21) Pr. D. Săvescu, *Monografia bisericii Sf. Gheorghe din Şerbeşti, jud. Neamţ, cap. Cărţi şi însemnări de pe ele*, în Apostolul, anul V, nr. 7-9, iulie-sept. 1939, p. 9.

(22) Ibidem, an V, nr. 10-12, oct.-dec., 1939, p. 18.

(23) N. Iorga, *op. cit.*, p. 376; C. Istrati, *Condica visteriei Moldovei pe anul 1816, Supliment al Institutului de Istorie şi Arheologie*, Iaşi, Ed. Academiei, 1979, p. 9.

(24) Constantin Ilie Cantacuzino a încetat din viaţă în vârstă de 58 de ani în anul 1854 octombrie 8, iar Alexandru Ilie a murit în anul 1859 la Karlzbad şi adus în ţară la Şerbeşti de soţia sa Elena Cantacuzino (născută Mavros) în anul 1869. (Pr. D. Săvescu, *op. cit.*, în Apostolul, anul V, nr. 10-12, oct.-dec., 1939, p. 13).

(25) V. Bârlădeanu, *Episcopul Melchisedec*, în Revista B.O.R., mai 1932, p. 345; C. Prangati, *Din istoricul învăţământului în judeţul Neamţ. Institutele particulare*, în MemAntiq., XII-XIV, p. 200.

(26) F.A.S. Neamţ, fond Prefectură, dosar 9/1973, fila 5.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

obiecte[27]. Prin căsătorie moşia revine familiei Bălăceanu Stolnici, iar din 1945 statului.

Conacul Cantacuzino din Şerbeşti, alcătuieşte împreună cu biserica "Sfântul Gheorghe" şi rateşul din aceeaşi localitate, un grup de monumente importante pentru arhitectura din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea.

Conacul este o construcţie fără etaj cu pereţii masivi de piatră şi cărămidă, boltită cu arce moldoveneşti şi mici cupole sferice[28].

Locuinţa boierească cuprinsă într-un parter înalt ridicat deasupra unor pivniţe se compune dintr-o sală ax care străbate clădirea de la un capăt la altul, acoperită cu un leagăn pe arc dublu, care dădea acces camerelor, aşezate de o parte şi de alta, destul de mici ca dimensiuni, acoperite cu bolţi mănăstireşti sau simpli semicilindri. Una din cheile acestei bolte – singura vizibilă astăzi – este decorată cu un motiv floral care aminteşte de cele ce împodobesc bolţile şi scuturile decorative ale unor turnuri-clopotniţe din aceeaşi vreme (Dragomirna, Golia) (fig. 3)[2] .

Casa boierească de la Şerbeşti se aseamănă prin plan cu acea de la Pribeşti-Vaslui, cu casa Cantacuzino-Paşcanu din Paşcani, dar se diferenţiază prin dimensiuni şi număr de camere. Aspectul iniţial al acestei case se poate imagina făcând abstracţie de etajul adăugat, clădirea cu un singur cat fiind acoperită cu cuşma unui acoperiş în pantă rapidă (fig. 3/1)[30].

Lângă casa boierească era zidită şi biserica din piatră. Casa era legată de biserică, printr-o alee care, străbătând parcul, te conducea printr-o portiţă deschisă în zidul de împrejurare al curţii boiereşti la biserică, unde marele proprietar se ducea la fiecare sărbătoare citind în strană Cazania şi dând apoi oamenilor sfaturi de cum trebuie să se poarte ca gospodari şi ca buni creştini[31].

Ambele sunt construite pe o staţiune cucuteniană[32]. Biserica ridicată de Vasile Lupu şi Doamna Tudosea între 28 martie şi 15 noiembrie 1637[33] poate fi considerată ca monument ce întruneşte trăsăturile caracteristice ale edificiilor religioase ale epocii lui Vasile Lupu şi implicit a primei jumătăţi a secolului al XVII-lea[34].

(27) N. Iorga, *op. cit.*, p. 376; Pr. D. Săvescu, *op. cit.*, în Apostolul, anul V, nr. 10-12, oct.-dec., p. 18.

(28) M. Drăgotescu, D. Bârlădeanu, Gh. Bunghez, *Monumente istorice din judeţul Neamţ*, Ed. Merediane, Buc., 1971, p. 62-63.

(29) Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, Ed. Academiei, Buc., 1963, vol. II, p. 70-71; *Istoria artelor plastice din România*, Ed. Merediane, Buc., 1970, vol. II, p. 124; V. Drăguţ, *Arta românească*, Ed. Merediane, Buc., 1982, vol. I, p. 341-342.

(30) Gr. Ionescu, *op. cit.*, p. 71.

(31) C. Matasă, *Călăuza judeţului Neamţ*, Ed. Cartea Românească, Buc., 1929, p. 182-183.

(32) Ipoteză susţinută şi de colega noastră Elena Ciubotaru care a făcut în perioada mai-decembrie 1994 o serie de observaţii arheologice în comuna Ştefan cel Mare la biserica "Sf. Gheorghe" (cf. Elena Ciubotaru, *Date arheologice privind biserica "Sf. Gheorghe" de la Şerbeşti, jud. Neamţ*, mss.).

(33) Gh. Balş, *op. cit.*, p. 128; M. Dragotescu, D. Bârlădeanu, Gh. Bunghez, *op. cit.*, p. 61-62, Melchisedec, *op. cit.*, p. 132-133; Pr. D. Săvescu, *op. cit.*, p. 15-16.

(34) A. Donjanski, V. Simion, *Arta în epoca lui Vasile Lupu*, Bucureşti, 1979, p. 31.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Planul este asemănător cu al bisericii Sf. Sava din Iaşi, Buciuleşti, Bozieni, Budeşti în judeţul Neamţ şi Sfântul Gheorghe din Galaţi[35]. Este de plan triconc, cu false abside marcate la exterior de două decroşuri, cu un pridvor pe faţada de sud a pronaosului, peste care se înalţă turnul clopotniţă (fig. 4/1)[36].

Biserica nu are soclu şi nici semipilaştri. La o înălţime de un metru douăzeci de la pământ, este un brâu de cărămizi dinţate ce înconjoară biserica – în afară de pridvor – ceea ce denotă că pridvorul este un adaos ulterior. Cărămizile nu sunt scoase în relief, ci este o sculptură în zid, ca dinţii unui fierăstrău, vopsite rudimentar în roşu. De la acest brâu dinţat, câmpul este văruit în alb (fig. 4/2)[37].

Mai sus de ferestre, sunt două rânduri de ocniţe de o perfectă simetrie, cele de sus mai mici decât cele de jos, ce înconjoară biserica în întregime, cu pridvor cu tot. Ocniţele sunt vopsite alternativ una roşu, alta albastru închis, fără ca aceste ocniţe să fie pictate cu icoane[38]. La un metru mai sus de aceste ocniţe, sub streaşină, este un rând de cărămizi dinţate scoase în relief, spre deosebire de brâul de jos unde cărămizile dinţate sunt mai mari decât cele de sus.

Deasupra cornişei, streaşina se sprijină pe console cu oarecare înfloriturі, pe care sunt bătute scânduri ce sunt de proveniență mai noi, din 1923, când s-a reparat biserica[3] . Ocniţe sunt şi la pridvor. Într-o ocniţă a pridvorului din faţă, deasupra uşii principale este o piatră sculptată datată 1848, ceea ce ne facem să credem că atunci s-a construit pridvorul cu turnul clopotniţă. Reparaţia s-a făcut de către boierii ctitori Alexandru Ilie şi Elena Cantacuzino. Tot atunci s-a luat şi pisania care era din piatră sculptată şi care era în altă parte şi s-a aşezat deasupra uşii vestice a pridvorului[40].

Turnul clopotniţă este aşezat deasupra pridvorului, iar la intrarea în pronaos se mai păstrează portalul original cu muluri în retragere succesivă îmbinate cu arc frânt şi baze prismatice bogat ornamentate.

Cupola pronaosului este susţinută de arce dubluri, iar cea a naosului prezintă şi arce piezişe. Între aceste două încăperi, un arc masiv este tot ce a mai rămas dintr-un perete cu două coloane şi trei deschideri existente iniţial. Catapeteasma actuală este executată în anii 1942-1943 după modelul celei vechi[41].

De-a lungul veacurilor, biserica din Şerbeşti a suportat numeroase prefaceri şi peticiri, însă cu toţi anii de părăsire prin care a trecut, păstrează stilul original[42]. Cel mai nefericit dintre adaosuri constă în ridicarea turlelor cu acoperământ piriform care nu au nimic comun cu epoca lui Vasile Lupu.

(35) Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, p. 46; Idem, *Arhitectura de-a lungul veacurilor*, Ed. Academiei, Buc., 1982, p. 342.
(36) A. Donjanski, V. Simion, *op. cit.*, p. 32.
(37) Pr. D. Săvescu, *op. cit.*, în Apostolul, anul IV, nr. 6-7, iunie-iulie, 1938, p. 6.
(38) Ibidem, p. 5-6.
(39) Ibidem.
(40) Ibidem.
(41) M. Dragotescu, D. Bârlădeanu, Gh. Bunghez, *op. cit.*, p. 62.
(42) N. Iorga, *op. cit.*, p. 375.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Această biserică, care la prima vedere pare fără eleganţă şi fără mult meşteşug, este totuşi interesantă, căci prezintă principiile caracteristice ale bisericilor mai simple moldoveneşti din acest mijloc de veac[43].

Cel de al treilea monument din ansamblul feudal de la Şerbeşti este hanul sau rateşul[44]. Acesta se deosebeşte de tipul de han muntenesc, alcătuit dintr-o incintă, delimitând o curte interioară înconjurată cu construcţii pe două sau trei nivele. Curtea descoperită este înlocuită cu o vastă clădire adăpostită sub cuşma unui acoperiş şi prevăzută cu două porţi mari. În interior, patrulaterul nu este secţionat decât în câteva mici despărţituri, rezervate cârciumii, bucătăriei şi locuinţei călătorilor de vază. Aceste camere sunt dispuse fie de-a lungul unei singure laturi lăsând un coridor central până la poarta din faţa posterioară, fie tot pe ambele laturi, dar numai la faţada de la intrare. Cea mai mare parte a clădirii, rămasă liberă de o parte şi de alta, era cuprinsă sub masiva şarpantă, aparent din interior a acoperişului, sprijinită uneori pe stâlpi de lemn sau cărămidă – aşa numita şandrama.

Sub şandrama găseau adăpost şi apărare laolaltă, călători, atelaje şi mărfuri, ce intrau seara pe una din porţi şi plecau a doua zi pe cealaltă, iar hanul era ferit de atacuri nocturne prin micşorarea ferestrelor până la dimnesiunile unei simple metereze şi prin ferecarea din interior cu diugi sau bârne a porţilor[45].

Hanul sau rateşul de la Şerbeşti, era aşezat la jumătatea distanţei dintre Tupilaţi şi Piatra-Neamţ (fig. 5/1). Regăsim aici gangul central mai larg decât toate compartimentele laterale cu cele două intrări terminate în arc subînălţat, una fiind zidită ulterior, gang mărginit de trei încăperi spre răsărit şi două spre apus -- cârciuma şi camera hangiului -- ultimele încadrând scara către beci, care porneşte din gangul central.

(43) Gh. Balş, *op. cit.*, p. 128.

(44) Cuvântul rateş (ratoş) provine din germanul rathaus, însemnând primărie (N. Iorga, *Din tezaurul de artă botoşănean*, în B.C.M.I., XXXI, 1938, f. 95, ian.-febr., p. 12). Este desigur un proces de translaţie lexicală întâlnit frecvent, înlesnit poate de complexitatea funcţională a rathausurilor din oraşele germane ce cuprindeau între altele magazine de negustori (cf. V. Drăghiceanu, *Zidurile Băniei Craiovei*, în B.C.M.I., III, 1910, p. 194), crame sau berării (Ratekeller Der Grosse Brochaus Handbuch des wiessens in Zwanzig Bänder, Leipzig, 1930, vol. III, p. 18). Filiera este, aşa cum s-a prezentat de cercetările actuale (*Istoria artelor plastice în România*, vol. II, p. 133) poloneză (ratuşa – primărie, mai ales urbană). Termenul apare în documente din 1787, 1798, (cf. N. Stoicescu, *Repertoriul*, p. 149) şi 1830 (*Documente privind istoria economică a României*, seria A, vol. II, Moldova, p. 138-139), sub formă de ratoş, în harta rusească de la 1835, (cf. C.C. Giurescu, *Principatele române de la începutul secolului al XIX-lea. Constatări istorice, geografice, ecumenice şi statistice pe temeiul hărţii ruse din 1835*, Buc., Ed. Ştiinţifică, 1957, p. 157-160), sub acela de ratus, şi el se generalizează, indicând în Moldova hanul de la drumul mare, din mediul rural sau semirural al târgurilor (apud. M. Ispir, *Ratoşele din Moldova*, în Revista muzeelor şi monumentelor istorice şi de artă, nr. 1, 1976, p. 21-26).

(45) *Istoria artelor plastice*, vol. II, p. 133; M. Ispir, *op. cit.*, p. 23 (în articolul menţionat autorul face o analiză în detaliu a rostului construirii acestor hanuri, în contextul dezvoltării economice a secolului al XVIII-lea şi o descriere a lor din punct de vedere arhitectural).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Şandramaua este redusă ca dimensiuni şi lipsită de stâlpii interiori. Ferestrele cu spaleţi evazaţi către interior, sunt terminate cu arc de săgeată mică, cu ancadramentele de tencuială care subliniază efortul meşterului de a prelua un motiv tipic pentru barocul transilvănean (fig. 5/2)[46].

Rusticizarea şi neînţelegerea motivului sunt dovedite la Şerbeşti de faptul că formele plate din tencuială care subliniază naşterea arcului, sunt coborâte mult mai jos de acest punct. Stângăciile meşterului însă, departe de a prejudicia ansamblul construcţiei, îi sporesc expresivitatea[47].

Faţadele sunt ritmate prin obişnuitul sistem al panourilor delimitate de pilaştri drepţi, panouri care sunt aici dreptunghiulare ca la Tupilaţi, reflectând un proces de clasicizare al formei, o simplificare tipic provincială. Această clasicizare se petrece la cornişa alcătuită din profile drepte. Gurile de aerisire ale podului, rombice, sunt asemănătoare celor de la Tupilaţi. Remarcăm şi adaosul unei uşi de la şandrama exprimat prin întreruperea pilastrului corespunzător la faţadă[48].

Făcând parte dintr-o moşie care a traversat, într-o formă sau alta, cinci secole de istoric, satul Şerbeşti îşi leagă numele, după cum am văzut, de o serie de familii importante din Moldova. Integrat specificului moldovenesc de moşie boierească cu biserică şi conac, complexul în întregul său ilustrează pe lângă alte realităţi economice şi sociale caracteristice medievalităţii româneşti, tipul de viaţă boieresc, profund ataşat de comunitatea locală, una ţărănească, din care boierul s-a ridicat şi pe care nu a părăsit-o cu adevărat niciodată.

L'ENSEMBLE MÉDIÉVAL TARDIF DE ŞERBEŞTI, DÉP. DE NEAMŢ

Résumé

Bien que Şerbeşti soit attesté en 1492, cet habitat est beaucoup plus ancien.

Au XVIIe siècle ce village appartenait à Coste Băcioc et puis à Vasile Lupu qui a construit l'église. À partir de la seconde moitié du XVIIe s. la village de Şerbeşti appartiendra aux Cantacouzènes moldaves, branche Deleanu. Celui-ci va rester la proprieté des boyards Cantacouzènes jusqu'en 1880.

Du point de vue architectonique, les monuments de Şerbeşti (le manoir, l'église et l'auberge) présentent des éléments spécifiques de l'époque de leur contruction.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Şerbeşti. L'église "Sf. Gheorghe". a) photo côté nord; b) plan général.

Fig. 2. Façade (a) et plan général (b) de l'ancienne maison de boyard de Şerbeşti.

Fig. 3. Ruines (a) et plan (b) de l'auberge de Şerbeşti.

(46) Mihai Ispir, *op. cit.*, p. 29.
(47) Ibidem.
(48) Ibidem.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN POLITICA RUSIEI LA CUMPĂNA SECOLELOR AL XVIII-LEA ŞI AL XIX-LEA. CONSECINŢE ALE HATIŞERIFULUI DIN 1802

de Cristian Ploscaru

În cuprinsul luptei românilor din Principate pentru emancipare naţională şi autonomie politică, anul 1802 este marcat distinct de prezenţa "hatişerifurilor de la Gülhane", acte considerate de istoriografia românească "adevărate constituţii care vor sta la baza organizării Principatelor şi a raporturilor cu Poarta otomană în perioada următoare"[1]. Acestea au captat atenţia cercetătorilor cu precădere în anii postbelici, lucru dealtfel justificat, de vreme ce, comparativ cu celelalte acte de privilegii, cele din 1802 prezintă un conţinut îmbogăţit în domeniul privilegiilor recunoscute şi prevederilor vizând autonomia Principatelor, în cadrul relaţiilor cu Poarta. Adăugirile semnificative pe care le conţin în sectorul materializării faptice a obligaţiilor Principatelor, a drepturilor acestora de autoguvernare economică, financiară, politică îndreptăţesc constatarea potrivit căreia maniera în care sunt stabilite raporturile româno-otomane la începutul secolului al XIX-lea pune în lumină *personalitatea distinctă de drept internaţional a Principatelor*.

Câştigurile succesive în sfera privilegiilor având conotaţie "internă" şi a autonomiei, întemeiată pe dreptul istoric, pe "capitulaţii", sunt incontestabile şi au slujit conservării statalităţii şi emancipării graduale în domeniul economic. În acest ultim sector, de la 1774 la 1829 s-a parcurs un traseu lung şi anevoios care a condus în cele din urmă pe măsura acumulărilor treptate la înlăturarea monopolului economic al suzeranului otoman[2]. Nu trebuie uitat însă, şi asupra acestui aspect ţinem să ne îndreptăm atenţia, că în domeniul politic, aici în primul rând, binomului româno-otoman, unul încă având caracter "intern", dar cu tendinţa să se "internaţionalizeze", i s-a alăturat factorul ţarist, a cărui pondere în influenţarea raporturilor între suzeran şi

(1) Gabriel Bădărău, *Consideraţii privind raporturile româno-otomane între 1774 şi 1802 (II)*, în AIIAI, XXI, 1984, p. 199.

(2) Andrei Oţetea, *Pătrunderea comerţului românesc în circuitul internaţional*, Bucureşti, Ed. Academiei, 1977, p. 20-25.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

vasal a crescut în aşa manieră încât, a devenit capabil să le modeleze în funcţie de interesele proprii. Când, în ce grad şi prin ce mijloace Rusia a izbutit să transforme relaţiile româno-otomane în instrumente ale politicii sale vis-à-vis de Imperiul Otoman sunt întrebări ale căror răspunsuri fac obiectul studiului nostru. Care încearcă să limpezească pe cât mai deplin, în baza surselor existente, reflectarea trinomului protectorat, suzeranitate, autonomie în cuprinsul hatişerifului de la 1802 şi să-i desluşească, de asemenea, consecinţele.

În perioada istorică ulterioară anului 1768, Rusia a devenit, parafrazându-l pe Hammer, cracolul desfăşurărilor orientale şi un factor corelat permanent la istoria naţiunilor sud-est europene. Impactul ei asupra istoriei moderne a românilor, mereu prezent, uneori benefic, deseori perturbator, a suscitat atenţia istoriografiei şi, totodată, a discursului politic. Segmentată mai mereu între filorusism şi antiţarism, elita politică românească a trebuit să ţină seama în calculele sale de marele vecin răsăritean, pe care aria geografică şi orizontul istoric comun l-au asociat devenirii noastre istorice.

Având "de triumfat împotriva unei rase şi de distrus o religie"[3], puterea "pravoslavnică" a ţarilor a răsturnat întreg eşichierul "chestiunii orientale", principiul echilibrului de forţe, ridicând înaintea diplomaţiei europene "problema posibilităţilor şi a mijloacelor care puteau rezulta pentru echilibrul european din slăbirea Porţii şi din puterea Rusiei"[4]. Din punctul de vedere al Rusiei, atât timp cât a existat Imperiul Otoman, "de la campaniile Ecaterinei a II-a la războaiele orientale din secolul al XIX-lea cauza conflictului a fost întotdeauna aceeaşi"[5]. Şi anume chestiunea Strâmtorilor şi a Constantinopolului, accesul neîngrădit în Marea Neagră şi Marea Egee. În altă formulare, din perspectivă europeană, hegemonia rusă avansa în rândul preocupărilor şi temerilor cabinetelor diplomatice pe măsură ce ascendenţa politică, militară şi morală ţaristă între popoarele creştine din Imperiul turcesc creştea în aşa manieră încât Rusia se socotea îndreptăţită să refuze celorlalte puteri europene amestecul în diferendele sale cu Poarta. Deci o dispută între puterile europene şi Rusia, desfăşurată pe teren otoman.

Teatru de război în confruntările ruso-turce, Principatele au deţinut un loc distinct în planurile politice ruseşti, mai ales că dezvoltarea puterii ruse coliziona inevitabil statele româneşti, avamposturi ale stăpânirii otomane[6]. De altfel, curtea de la Petersburg a fost prima care constata existenţa unei "chestiuni române", bineînţeles nu

(3) Vezi idem, *Contribuţie la chestiunea orientală*, în *Scrieri istorice alese*, prefaţă de David Prodan, note şi studiu introductiv de Florin Constantiniu şi Şerban Papacostea, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1980, p. 77: "Credinţa lor religioasă s-a confundat cu patriotismul lor şi a dat naştere acestui mesianism războinic care se acorda minunat cu proiectele de cucerire şi de dominaţie ale ţarilor".

(4) Chr. Wurm, *Diplomatische Geschichte de orientalischen Frage*, Leipzig, 1858, p. 1; apud. Andrei Oţetea, *op. cit.*, p. 70.

(5) Gheorghe Brătianu, *La commerce génois dans la Mer Noir au XIIIe siècle*, Paris, 1929, p. 286-287: "Pentru Rusia întreaga chestiune orientală se rezumă în aceste cuvinte: de care autoritate depind strâmtorile Bosforului şi Dardanelelor? Cine e deţinătorul lor?", p. 287.

(6) Gh. Platon, *Geneza revoluţiei române de la 1848*, Iaşi, Ed. Junimea, 1980, p. 17.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

în sens naţional, ci subsumată obiectivelor sale strategice şi în contingenţă cu Imperiul Otoman[7]. Statalitatea românilor, element singular în sud-estul Europei, percepută de Rusia în dimensiunile sale otomane şi internaţionale a devenit un instrument preţios de care s-a uzat ca atare. Susţinerea de care revendicările româneşti s-au bucurat la Petersburg nu trebuie să mire, deoarece "ajutorul dat (de Rusia n.n.) popoarelor balcanice era accesoriu"[8], un canal intermediar care alimenta interese ascunse.

Principatele interesau diplomaţia ţaristă cu predilecţie sub aspectul afirmării propriei influenţe, fiind preocupată de identificarea celor mai facile şi eficiente instrumente cu care să şi le aservească, subminând totodată capacitatea de rezistenţă a Porţii. Prevederile tratatelor şi convenţiilor ruso-turce, cele de la Kuciuk-Kainardji (1774), Ainalî Kavak (1779), Iaşi (1792) aveau valoare practică doar acompaniate de dislocări în elita politică din Principate, apte să permită constituirea unor partide filoruse cât mai numeroase şi influente. Coordonate într-un fel sau altul de la Petersburg, acestea puteau perturba ordinea fanariotă şi stabilitatea regimului, furnizând pretexte de intervenţie la Constantinopol. Aşa cum garantarea Constituţiei poloneze şi a *liberum veto*-ului înlesnise intervenţiile ţariste în Polonia[9], identic dreptul de a "vorbi" la Poartă[10] în numele Principatelor se putea exercita cu succes dacă exprima nemulţumirea "raialelor".

Iniţial, Rusia a utilizat mijloace intermediare pentru coagularea unei opoziţii constante şi ferme la adresa abuzurilor Porţii. S-a străduit să transforme domnii fanarioţi în purtători de cuvânt ai nemulţumirilor ţării şi, de bună seamă, ai intereselor sale. Ecaterina a II-a iniţia asemenea politică atunci când solicita ambasadorului rus la Constantinopol, Repnin, să intervină la Poartă în favoarea Principatelor numai când acestea acţionează unite, "adică unite cu domnul lor", evitând plângerile neîntemeiate[11], cele care purtau numai girul boierilor şi erau ostile domniei. În viziunea ţarinei, domnul, pion al intereselor ruseşti, trebuia să devină reprezentantul de drept al ţării în faţa Porţii, unanim recunoscut de boieri. Intuind pericolul, puterea suzerană a interzis domnilor şi chapuchehaialelor acestora, în 1776, să întreţină legături politice cu noul ambasador rus la Constantinopol, Stahiev[12]. Măsurile de precauţie s-au dovedit ineficiente pentru anihilarea ingerinţelor ţariste, care beneficiau de canale

(7) Leonid Boicu, *Geneza "chestiunii române" ca problemă internaţională*, Iaşi, Ed. Junimea, 1975, p. 30.

(8) Democratie Iliadou, *Les Balkans jouet de la politique des Puissances européenes pendant les XVIIIe-XIXe siècles*, în "Balkan Studies", XVI, 1975, nr. 2, p. 134.

(9) Albert Sorel, *La question d'Orient au XVIIIe-siècle*, Paris, 1889, p. 263, 272.

(10) O modificare importantă în această privinţă este înregistrată în textul convenţiei de la Ainalî Kavak unde formularea existentă în tratatul de la Kuciuk-Kainardji, "parler en leur faveur" a fost înlocuită cu "droit d'intercession", justificând oarecum dreptul de inspecţie pe care-l revendica Rusia asupra numirii şi depunerii domnilor. Vezi textul convenţiei în *Documente privind istoria românilor* (în continuare Hurmuzaki, *Documente*), colecţia Eudoxiu de Hurmuzaki, serie nouă, vol. I, Bucureşti, 1962, p. 143.

(11) Al. Vianu, *Aplicarea tratatului de la Kuciuk-Kainardji cu privire la Moldova şi Ţara Românească*, în "Studii. Revista de istorie" nr. 6, 1960, p. 73.

(12) *Ibidem*, p. 77.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

suplimentare pentru acţiune după ce consulii ruşi s-au instalat la Iaşi şi Bucureşti. Pe măsură ce politica faţă de Principate s-a sincronizat strategiilor politicii orientale ruse şi instrumentele de imixtiune s-au perfecţionat, favorizate de alternanţa perioadelor de război cu cele de pace, ambele benefice Rusiei, curtea de la Petersburg "s-a socotit îndreptăţită să refuze celorlalte puteri europene amestecul în problemele româneşti, ceea ce i-ar fi înlesnit confiscarea lor pe calea mărginirii, la un diferend cu Poarta"[13].

Evoluţia realităţilor internaţionale de la răspântia secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea a constrâns diplomaţia ţaristă să procedeze la modificări în politica faţă de Imperiul Otoman. Iniţial retuşate timid, aceste mutaţii vor fi de natură să conducă la reorientarea treptată şi semnificativă a obiectivelor vizând Imperiul Otoman, expresie şi a noului spirit care începea să guverneze politica ţaristă, unul mai nuanţat şi adaptat realităţilor în permanentă schimbare. Contele Nikita Petrovici Panin, unul din principalii protagonişti ai noii orientări, sintetiza în cuvinte edificatoare schimbarea de accente şi obiective a Rusiei: "Noi trebuie să susţinem Turcia..., În privinţa raporturilor acesteia (ale Porţii n.n.) cu Franţa trebuie să intervenim ferm în favoarea Porţii otomane"[14]. Proaspătul ţar Alexandru I a renunţat la ideea împărţirii Imperiului Otoman, reflex îndreptăţit al supremaţiei curentului anglofil la curtea imperială, orientând politica sud-est europeană a Rusiei după alţi parametri. Se impuneau stoparea penetraţiei franceze în Orient şi valorificarea oricărui moment favorabil pentru un condominium anglo-rus pe seama Porţii Otomane.

Ameninţată de imperialismul francez, trecând fără succes printr-o serie de reforme iniţiate de sultanul Selim al III-lea, Turcia s-a văzut nevoită să accepte reglementarea într-un cadru general a relaţiilor sale cu Rusia, în condiţiile impuse de agravarea şi multiplicarea pericolelor externe, primejdioase pentru un stat atât de slăbit în interior. Poarta a preferat să subscrie ofertei ţariste de ajutor şi bună vecinătate, la sugestia Angliei şi cu riscurile inerente unei asemenea opţiuni. La 23 august 1798 se încheia un tratat de alianţă pe 8 ani care asigura Rusiei circulaţia flotei militare prin Strâmtori şi introducea în subsidiar forme de "protectorat" asupra Porţii, având consimţământul Angliei, şi cu rezerva garantării inviolabilităţii şi integrităţii teritoriului otoman[15]. Încheierea tratatului, incontestabil reper în evoluţia politicii orientale ţariste, dădea câştig de cauză celor care susţineau avantajele conservării unui Imperiu Otoman slăbit şi dependent politic de Rusia, deoarece "nu-s vecini mai prielnici decât turcii", un imperiu "slab şi liniştit"[16].

(13) Leonid Boicu, *op. cit.*, p. 29.

(14) Vezi Marian Stroia, *Promulgarea de către Poartă a hatişerifurilor din septembrie 1802 şi acţiunea Rusiei*, în "Revista istorică", s.n., 5, 1994, nr. 7-8, p. 718.

(15) Hurmuzaki, *Documente*, supl. I, Bucureşti, 1885, p. 197.

(16) Ion Jarcuţchi, Vladimir Mischevca, *Pacea de la Bucureşti*, Chişinău, 1993, p. 30; "de când Rusia a abandonat intenţia de a-şi extinde frontierele în detrimentul posesiunilor otomane, imperiul turc, slăbit de succesele precedente ale armatelor noastre şi de tulburările interne, a devenit vecinul care convine cel mai bine Rusiei (...) nu numai că el nu va manifesta nici un act de ostilitate faţă de noi, dar, dimpotrivă, el aşteaptă de la noi salvarea" (Vorontov către Alexandru I, 24 noiembrie 1803); vezi Andrei Oţetea, *op. cit.*, în *Scrieri istorice alese*, p. 160.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Conotaţia tratatului în cauză, a noului tip de relaţie pe care-l inaugura în raporturile bilaterale ruso-otomane, inclusiv în chestiunea Principatelor nu a fost îndeajuns subliniată, credem, în contribuţiile istoriografice existente. Conexarea sus-amintitului act internaţional la noul curs asimilat de politica ţaristă în Principate, curs care avea să conducă, în particular, la geneza hatişerifului din 1802 şi, în cele din urmă, la instaurarea protectoratului ţarist, nu s-a făcut cu limpezime. În studiile existente pe această temă[17] s-au accentuat specificul relaţiilor internaţionale din anii 1801-1802, caracterizaţi drept "o fază de acalmie"[18] şi evoluţia provocată în Ţara Românească de incursiunile prădalnice ale paşei Pasvantoglu[19] şi de fuga domnului Mihai Şuţu şi a boierilor în Transilvania[20]. Consideraţiile menţionate au jucat, firește, un rol important în escaladarea crizei din Principate şi, de asemenea, în iniţierea acţiunilor diplomaţiei ţariste la Constantinopol care vor conduce, împreună, la elaborarea hatişerifurilor. Trebuie, însă, avută mai mult în vedere, credem, noua natură a raporturilor ruso-turce care a permis această reglementare, sensibil diferită din punct de vedere *politic* de acţele de privilegii anterioare.

Hatişerifurile din 1774, hatihumaiumurile din 1776, senedul din 1783 ş.a. au confirmat autonomia internă şi statutul politico-juridic internaţional al Principatelor. Ele au introdus acumulări importante în domeniul autonomiei economice şi administrative[21], a sistemului de privilegii de care se bucurau Principatele. Tributare Porţii otomane, acestea şi-au conservat libertatea condiţionată, progresiv ştirbită, limitată la un statut juridic internaţional specific, menţinut peste abuzurile suzeranului şi ingerinţele "protectorului", căci "se întemeia pe autonomia internă, decurgând din capitulaţiile riguros observate în toate timpurile"[22]. Pătrunse gradual în dreptul public internaţional, recunoscute tacit ca atare de Marile Puteri, "capitulaţiile" nu permiteau nici încorporarea deplină a Principatelor Turciei[23], nici cedarea lor Rusiei.

(17) Contribuţiile ale căror subiect îl constituie actele de privilegii, hatişeriful din 1802 în special, cu toate că nu sunt foarte numeroase, se disting, majoritatea acestora, prin temeinica abordare ştiinţifică şi recursul la noi surse documentare, cu precădere din arhivele ruseşti. Le amintim în ordinea editării: Traian Ionescu, *Hatişeriful din 1802 şi începutul luptei pentru asigurarea pieţei interne a Principatelor dunărene*, în "Studii şi articole de istorie", I, Bucureşti, 1956, p. 37-78; G.G. Florescu, *L'aspect juridique des khatticherifs. Contribution a l'etude des relations de l'Empire ottoman avec les Principautes Roumains* în "Studia et Acta Orientalia", I, 1957, p. 121-148; M.M. Alexandrescu-Dersca, *Rolul hatişerifurilor de privilegii în limitarea obligaţiilor către Poartă (1774-1802)*, în "Studii. Revista de istorie", XI, 1958, nr. 6; Al. Vianu, *Geneza senedului din 1783*, în "Revista arhivelor", an III, 1960, nr. 1, p. 223-239; Gabriel Bădărău, *Consideraţii privind raporturile româno-otomane între 1774 şi 1802 (I)*, în AIIAI, XX, 1983, p. 137-153 şi *II*, idem, XXI, 1984, p. 193-202; Marian Stroia, *op. cit.*, în "Revista istorică", V, 1994, nr. 7-8, p. 711-727.

(18) Marian Stroia, *op. cit.*, în "Revista istorică", V, 1994, nr. 7-8, p. 712.

(19) Hurmuzaki, *Documente*, supl I[2], p. 221.

(20) *Ibidem*, XIX[2], Cernăuţi, 1938, p. 120.

(21) În această direcţie a excelat prin rigoarea prevederilor senedul din 1783; vezi pe larg Al. Vianu, *Geneza senedului din 1783*, în "Revista arhivelor", an III, 1960, nr. 1, p. 223-239.

(22) *România în relaţiile internaţionale 1699-1939*, Iaşi, Ed. Junimea, 1980, p. 7.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Atributele autonomiei, cuprinse în aceste texte[24] şi exprimate de Poartă în formula privilegiilor, compuneau în exercitarea lor autonomia reală, conformă, deopotrivă dreptului istoric şi tratatelor. Utilizarea acestora în deplină libertate, dincolo de ingerinţele externe şi interesele particulare ale reprezentanţilor şi clientelei regimului fanariot, putea conduce la implantarea autonomiei reale, exprimată prin dreptul neîngrădit la autoguvernare, în limita tratatelor. Operaţiune dificilă care întâmpina oprelişti insurmontabile de vreme ce disputa pentru controlul instituţiei domneşti aduna trei competitori: Rusia, Turcia şi elita românească. Ultima, ea însăşi supusă încă sciziunilor şi influenţei factorilor externi, cu un program politic în curs de clarificare şi adaptare la realităţile prea puţin prielnice tranformărilor radicale pe linie naţională, se menţinea la începutul secolului al XIX-lea în cadrele politicii specifice celei de-a doua jumătăţi a secolului al XVIII-lea, în care câştigurile mici, graduale erau urmărite cu asiduitate şi de pe poziţii tot mai distinct naţionale. "Se ştie că după fiecare război dintre ruşi şi turci urma o întărire de privilegii pentru Principate – nota Nicolae Iorga. Dar se ştie mai puţin că ele nu ne cădeau cu desăvârşire mură-n gură, ca o pomană pravoslavnică, că ele erau pregătite şi îmbogăţite măcar, dacă nu câştigate, de stăruinţi la Constantinopol ale boicrilor moldoveni şi munteni. Aceste stăruinţi costau bani şi dovedesc, din partea celor care le făceau, inimă, dibăcie şi sentimente patriotice"[25].

Furnizând noi perspective strădaniilor elitei politice româneşti în lupta pentru dobândirea autonomiei reale, potrivit tratatelor, aceste prevederi n-au înlăturat abuzurile Porţii, vexaţiunile regimului fanariot. Ele au oferit în schimb motivaţii şi argumente demersurilor politice ale boierimii, cumulând dreptul istoric şi natural cu cel decurgând din tratate[26]. S-au închegat mai profund compartimentele "alternativei naţionale" la regimul fanariot, revendicările de autonomie au crescut în substanţă şi compatibilitate cu realităţile internaţionale şi regionale. Şi-a întărit audienţa ideea

(23) "Teoria capitulaţiilor a fost principalul argument al statutului ţării, ce era simultan vasală (într-un fel special izvorât din capitulaţii şi dreptul public otoman) şi liberă. Ţările se găseau în legătură de fidelitate faţă de împărat, dar în separaţie deplină faţă de imperiu. Principatele s-au închinat benevol susţinea teoria capitulaţiilor. cu tratate care prevedeau doar obligaţia plăţii tributului şi ajutor militar ca răscumpărare a păcii şi preţ al protecţiei otoman" (Vlad Georgescu, *Istoria ideilor politice româneşti (1369-1878)*, München, Ed. Jan Verlog, 1987, p. 285).

(24) Actele de privilegii au reglementat prin stipulaţii succesive sistemul monopolului comercial otoman, statutul Principatelor de cheler al Porţii, obligaţiile băneşti către suzeran (tributul şi cele două daruri, de bairam şi pentru scara imperială), statutul domniei, au încurajat participarea boierimii pământene la treburile publice şi menţinerea unui echilibru politic şi administrativ între pământeni şi clienţii greci ai domnilor. (Vezi pe larg Traian Ionescu, *op. cit.*, în "Studii şi articole de istorie", I, 1956, p. 37-78).

(25) Nicolae Iorga, *Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor* (în continuare Nicolae Iorga, *Acte şi fragmente*), II, Bucureşti, 1896, p. 29-30.

(26) În acest sens excelează memoriul lui Ioan Cantacuzino înaintat delegaţilor Congresului de pace de la Şistov la 10 mai 1790 (Nicolae Iorga, *Viaţa unui mitropolit de altădată*, în "Convorbiri literare", 11, 1901, p. 1129-1131) şi cel numit *Plan sau o formă de obladuire republicească aristo-democrăticească* (Th. Codrescu, *Uricariul*, IV, Iaşi, 1857, p. 281-300).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

garanţiilor colective, austro-ruse-turce sau chiar mai largi, care să permită neutralizarea Principatelor, deoarece acestea "prin aşezarea lor, devin de fiecare dată teatru de război"[27]. Toate acestea îl îndreptăţeau pe consulul austriac Timoni să afirme într-un raport din 19 noiembrie 1802 că "les Boyards, à moins que quelques'uns n'eussent l'idee de vivre en republiques ils ne souhaitent ni ne veulent un changement de domination, par la raison qu'il n'y auraint rien à gagner, mais beaucoup à perdre"[28].

Acestor revendicări li s-au adăugat cele referitoare la autoguvernare în concordanţă cu suportul naţional şi "spiritul veacului"[29]. Sunt acestea reflexe ale maturizării politice a boierimii, dar şi ale modificării situaţiei internaţionale şi temerilor pe care le inspira Rusia, astfel încât partizanii ideii menţinerii suzeranităţii turceşti nu mai sunt etichetaţi drept trădători de ţară; ascultaţi, ei se bucură de o audienţă în creştere. Mutaţii importante avuseseră loc în gândirea politică a diverselor grupări boiereşti, a celei filoturce, dar, de asemenea, şi a celei pro-franceze, aflată în curs de constituire. Între componenţii acestor grupări se distinge prin ostilitatea faţă de Rusia, una bazată pe neîncredere, Enăchiţă Văcărescu, şeful partidei filoturce din Ţara Românească. Acesta socotea Imperiul Otoman un scut în calea integrării Principatelor în Imperiul ţarist, iar autonomia în raport cu Rusia, vehiculată de unii boieri ca alternativă, drept o iluzie[30].

În anii de tranziţie dintre cele două secole se va produce orientarea masivă în memorii către problema autonomiei, reflex al refuzului de a schimba suzeranul otoman cu un altul a cărui dominaţie putea fi şi mai apăsătoare. Aceasta permite dezvoltarea argumentaţiei decurgând din dreptul istoric (conform "capitulaţiilor") şi sistematizarea revendicărilor formulate pe terenul concretizării autonomiei reale: domnie pământeană cu respectarea dreptului "ţării" de a-şi alege domnul ("alegerea" dintr-o problemă între domn şi boieri devine, o chestiune între "ţară" şi Poartă), îngrădirea monopolului comercial otoman (facilităţi la comerţul cu grâne şi liberalizarea celui cu vite) şi precizarea exactă a obligaţiilor reciproce între vasal şi suzeran, armată pământeană, dreptul de sentinţă definitivă pentru domn în procesele dintre pământeni şi mahomedani sau străini, retrocedarea raialelor etc.[31].

(27) Ideea o găsim expusă într-un memoriu moldovean din 1802 înaintat Curţii ruse, semnalat de Nicolae Iorga. Nicolae Iorga, *O manifestare de conştiinţă a boierilor moldoveni din vremurile rele*, în "Literatură şi artă română", 1901, p. 750.

(28) Hurmuzachi. *Documente*. XIX[2]. p. 153 (raportul lui Timoni).

(29) Gh. Platon. *op. cit.*, p. 240.

(30) *Tezaur de monumente istorice*. vol II. Bucureşti, 1863, p. 280-285.

(31) Un alt memoriu moldovean, către Poartă, din noiembrie-decembrie 1802, deci ulterior emiterii hatişerifului, face din nou apel la respectarea "vechiului obiceiu", invocând însuşi textul hatişerifului, pe temeiul dorinţei de a transpune practic prevederile formale ale acestuia privind încuviinţarea cerută obştii la numirea domnilor. Este acesta un ecou lămurit al nemulţumirilor boierimii moldovene legate de maniera în care suzeranul şi "protectorul" reglementaseră chestiunea desemnării domnului: "Fiindcă hatişăriful ceri ca alesul obraz spre domnii să fie întovărăşit cu arhămahzar din partea obştii, să înţălegi lămurit că Înalta Poartă ceri a ave chezuşie obştii pentru alesul obraz (domnul n.n.). Chezăşuitorii dar intră în toate dreptăţili de a să siguripsi pe sineşi pentru alesul obraz,

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

S-au mărit străduinţele care-şi propuneau să demonstreze incompatibilitatea dintre regimul fanariot şi stipulaţiile tratatelor şi actelor de privilegii, contradicţia de fond pe care o exprimau. Sub incidenţa unui asemenea demers antifanariotismul mişcării boiereşti era explicabil şi poate fi atribuit nu doar luptei pentru slujbe şi influenţă politică, ci unui cadru mai larg de identificare a soluţiilor naţionale apte să răspundă la chestiunea compatibilităţii dintre statutul politico-juridic internaţional al Principatelor şi regimul instituţiilor statale, al celei domneşti cu precădere. Aceste soluţii etalate în memoriile boiereşti se distingeau prin capacitatea de a facilita desprinderea Principatelor de sistemul politic otoman pe care Rusia, în lumina noii sale politici, nu dorea să-l înlăture ci să-l penetreze. Disocierea de interese şi obiective politice, lecţia însuşită a perioadelor de ocupaţie rusească nu au diminuat neapărat zelul antiotoman şi antifanariot sau audienţa Rusiei în Principate. În schimb, iniţiativele ţariste au fost privite cu mai multă rezervă, iar interesul pentru alternative de sprijin extern a înregistrat o nouă ascendenţă.

În aceste condiţii convertirea boierimii nu s-a produs similar scenariului elaborat la Petersburg. Contrar aşteptărilor curţii imperiale, aceasta a devenit circumspectă. Trecând printr-un proces de maturizare politică, de iniţiere în domeniul dreptului internaţional, elita românească se arăta preocupată de dezlegarea meandrelor diplomaţiei europene, interesată să-i desluşească sensurile. Pragmatismul politic a contaminat treptat concepţiile şi conduitele sale, pe măsură ce interesele puternicilor vecini îi apăreau ilustrate mai limpede. Diferenţe vizibile pot fi remarcate în fizionomia diverselor grupări boiereşti, izvorând din curente de politică externă pe care le profesau conştient, responsabil. Ideea unei politici de echilibru reînvia, Austria îşi recăpăta audienţa, iar curentul prootoman se întărea cu noi aderenţi. Nuanţările acestea sunt confirmate de mărturiile realităţii istorice, asemeni raportului consulului austriac Timoni, de care am mai amintit. Acesta comunica la Viena că, "boierii din Iaşi... unii sunt de partea ruşilor, alţii de partea turcilor şi o a treia parte pentru o nouă stare de lucruri"[32].

Conectată intrinsec la prefacerile care definesc dezvoltarea istorică din Principate, direcţionând în bună măsură cursul lor de evoluţie, mişcarea naţională căpăta o nouă consistenţă şi aducea semnele tranziţiei de la "conştiinţa ortodoxă" la cea naţională[33]. Un element care atrăsese de la început atenţia Rusiei, tentată în continuare să-l patronceze interesat, cât timp nu devenea ostil şi dăunător proiectelor sale balcanice şi rămânea neprimejdios structurilor multinaţionale ale Imperiului. Preocuparea pentru lupta de emancipare a românilor sau sârbilor se justifica în continuare, de vreme ce

căci pe socotinţi deopotrivă apoi să rădică iar mijlocu şi dreptate de a da, precum şi dreptate de a lua chezăşie; iar chipul chizăşii rămâne pururi în despoziţia primitoriului". Atrage atenţia capacitatea boierilor de a manevra cu noţiuni de drept, de a susţine cu argumente variate "vechiul obiceiu" al alegerii domnului, extins la ideea unei responsabilităţi a acestuia în faţa obştii (Vlad Georgescu, *Mémoire et projets de réforme dans les Principautés Roumaines 1769-1830*, Bucureşti, 1970, anexa 7, p. 46.).

(32) Hurmuzachi, *Documente*, XIX[2], p. 152 (raportul lui Timoni).

(33) Alexandru Duţu, *Mişcarea iluministă moldoveană de la sfârşitul secolului al XVIII-lea*, în "Studii", nr. 5, 1966, p. 921.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

aceste popoare contau încă pe sprijinul venit de la Petersburg. Audienţa "Marii Idei", care subsuma proiecte panbalcanice restaurator bizantine şi era destinată mai mult atingerii obiectivelor hegemonice ţariste decât eliberării popoarelor creştine oprimate de turci, rămânea de asemenea prezentă în mediul aristocratic grecesc, întinzându-se prin intermediarul fanariot până în Principate. I-au venit în ajutor, prelungindu-i supravieţuirea în câmpul ideilor vehiculate de mişcările naţionalc balcanice, acestea totuşi cu mari resurse de radicalizare a mesajului politic, sistemele integratoare promovate de Rusia, "bazate pe un ecumenism religios care înlocuia spiritul de cruciadă cu interpretarea conservatoare a principiilor universale ale iluminismului"[34].

Cu toate acestea dominaţia Porţii era în continuare o realitate, cu întreg cortegiul de nesfârşite abuzuri. Domnia, instituţia supremă, a rămas şi după 1774 principalul instrument de susţinere a intereselor otomane în Principate, de implantare a dominaţiei prin mijlocirea agentului fanariot, pe terenul regimului politic existent. Din raţiuni lesne de înţeles clauza domniei pe viaţă, pe care Rusia a intenţionat să o obţină în favoarea domnilor Grigore al III-lea Ghica şi Alexandru Ipsilanti a fost categoric respinsă[35]. Tot Poarta a nesocotit deseori obligaţia de a consulta Petersburgul înaintea mazilirii domnilor, prevedere inserată între stipulaţiile convenţiei lămuritoare de la Ainalî Karak. În 1783 şi 1786 au fost depuşi domni fără chestionarea Rusiei, iar atunci când nu le-au putut dovedi "hainirea", autorităţile otomane au procedat la uciderea lor, ca în cazul domnilor Grigore al III-lea Ghica, Nicolae Mavrogheni sau Constantin Hangerli[36].

Odată înregistrate strădaniile Rusiei de tutelare a domnilor fanarioţi, autorităţile otomane s-au arătat preocupate de menţinerea instituţiei domneşti în orbita propriei influenţe, racordată la sistemul politic şi administrativ otoman, în condiţiile în care reglementări suplimentare în materie nu puteau fi introduse fără a declanşa reacţia boierimii şi Rusiei. În câmpul acţiunilor pe care le avea la îndemână, Poarta a reiterat periodic, prin intermediul firmanelor, autoritatea şi încrederea cu care investea domnii: "iară boierii, dregătorii şi cealaltă raia a Moldovei să-l cunoască de domn al lor şi să-i dee toată ascultarea... săvârşind fără cea mai mică împotrivire poruncile lui... luând seama bine ca să nu se arate cineva şi împotrivitor şi neascultător la voinţa şi porunca lui"[37].

De asemenea, un loc primordial în preocupările otomane l-a deţinut consolidarea determinărilor de natură administrativă ale domniei fanariote, care supravieţuia ca un apendice al dominaţiei otomane. Funcţia de mare dragoman s-a impus drept indispensabilă aspirantului la domnie, fără ca măsura să fie integrată într-un sistem reglementat, ci consacrată prin repetiţie. Ea a devenit o cutumă ce instaura un soi de *cursus*

(34) Val. Al. Georgescu, *La philosophie de Lumiéres et la formation de la consicience nationale dans le Sud-Ouest de l'Europe*, în "Association international d'etudes sud-ouest européenes. Bulletin", Bucureşti, 1970, p. 29.

(35) Al. Vianu, *Aplicarea tratatului de la Kuciuk-Kainardji...*, în "Studii. Revista de Istorie", nr. 6, 1960, p. 72.

(36) V.A. Urechia, *Istoria Românilor*, I-II, Bucureşti, 1893, p. 283-286, *Ibidem*, III, Bucureşti, 1892, p. 307-310.

(37) Th. Codrescu, *Uricariul* (în continuare *Uricariul*), VI, Iaşi, 1875, p. 448.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

honorum care cuprindea treptele de dragoman al Marinei, mare dragoman şi, apoi, domn într-unul din Principate. Dintre domnii perioadei 1774-1806 numai doi s-au sustras "obiceiului", accedând la domnie direct din funcţia de dragoman al Marinei: Nicolae Mavrogheni şi Constantin Hangerli.

Semnarea tratatului ruso-turc din 1798 a deschis, însă, o nouă etapă, distinctă, în evoluţia raporturilor de forţe şi a relaţiilor dintre cele două puteri. Inevitabil, noile raporturi ruso-turce, ca şi gradul încă ridicat de înclinare a mişcării politice româneşti către sprijinul ţarist s-au reflectat printr-o confirmare lărgită a clauzelor anterioare, inserând în subsidiar starea de "dependenţă" a Porţii. Aceasta scapă întâia oară din mână controlul asupra domniei, pe care Rusia o ataşa riguros propriului drept de intervenţie. Hatişeriful emis în 1802 la cererea expresă a Rusiei, care a preluat şi dezvoltat în direcţia intereselor sale solicitările boiereşti în acest sens[38], a *instrumentat* ingerinţa acesteia, stabilind un compromis plin de semnificaţii privind regimul politic din Principate: numirea domnilor pe şapte ani, cu dreptul Porţii de a-i mazili doar pentru vină dovedită şi cu acordul obligatoriu şi prealabil al Rusiei. "De acum înainte vremea domniei să fie hotărâtă deplin până la şapte ani şi câtă vreme nu se va arăta greşeală vădrată să nu se facă azlu domniei mai înainte de împlinirea celor şapte ani"[39].

Semnificaţia noilor reglementări, asupra cărora nu stăruim aici, poate fi lesne desprinsă din documentele diplomatice ţariste, dar şi franceze sau austriece. Punând în lumină autoritatea crescută a Rusiei în Principate, natura şi obiectivele exercitării acesteia, un asemenea text, nota explicativă a ambasadorului rus la Constantinopol V.S. Tamara către consulul general de la Iaşi, A.A. Gervais, ilustrează în întreaga deslușire politica rusă relativă la domnie şi regimul fanariot. Conform afirmaţiilor autorizate ce aparţin lui V.S. Tamara, interesul ţarist pentru statutul domnilor era deosebit, deoarece "tout nos transactions paraissent avoir en vue de pourvoir à leur sûreté, à augmenter leur considération vis-à-vis la Porte et par conséquent leur autorité dans la Province"[40].

Acelaşi raport explica indulgenţa Rusiei în urmărirea respectării clauzelor economice ale actelor de privilegii şi, totodată, interesele sale politice legate de perpetuarea sistemului, a însuşi regimului fanariot: "nous n'avons jamais parlé explicitement des

(38) Activitatea petiţionară a boierimii din Principate a fost deosebit de intensă pe parcursul anului 1802, Rusia fiind un destinatar privilegiat al memoriilor întocmite: memorii ale boierilor munteni adresate Rusiei au fost expediate la 13 mai 1802 (cf. *Vnesnaja politika Rosij XIX i nacala XX veka*. Gos izdatelistvo politiceskoj literaturi. Moskva. 1960. vol. I, p. 710, n. 136) şi în iunie 1802 (Hurmuzaki. *Documente*. supl. I. vol. II. Bucureşti. 1885. p. 228) în timp ce boierimea moldoveană a înaintat curţii imperiale petiţiile sale atât înaintea emiterii hatişerifurilor (Vezi Nicolae Iorga. *op. cit.*, în "Literatură şi artă română". 1901. p. 749-752) cât şi ulterior, în noiembrie-decembrie 1802 (vezi Vlad Georgescu, *op. cit.*, anexa 7, p. 46-47).

(39) D.A. Sturza, C. Colescu-Vartic, *Acte şi documente relative la istoria renascerei României* (în continuare *Acte şi documente*). I. Bucureşti, 1900, p. 263.

(40) Hurmuzaki, *Documente*, s.n., IV, Bucureşti, 1974. p. 450 (V.S. Tamara către A.A. Gervais, 1/13 decembrie 1802).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

impôts que les Hospodars établissaient dans ces Provinces, des revenus qu'ils perçoivent, et nous n'avons jamais songé à borner leur autorité à cet egard"[41]. Lipsa de preocupare a Rusiei pentru a impune "limite dărilor după impozitele fixate în 1783 (de senedul din acel an n.n.) şi de a-i forţa (pe domni n.n.) de a se consulta cu divanurile Principatelor pentru orice suplimentare"[42] a dărilor este justificată de autor în virtutea unor argumente exclusiv politice, între care grija de a nu priva complet Poarta de "beneficiile" sale, în realitate de exercitarea unor abuzuri, care ar fi neinspirată din punct de vedere politic, putând trezi reacţii neaşteptate la Constantinopol. Este socotită preferabilă menţinerea situaţiei existente, oricum favorabilă Rusiei în urma introducerii noilor prevederi din hatişerifuri, deoarece "en premier lieu les agents des Princes sont intéressés à avertir le ministre de Russie des ordres qu'ils reçoivent de la Porte touchant les réquisitions, et le Prince de son côte est tout aussi intéressé à faire approuver d'avance toute nouvelle opération de sa part par ceux qui sont ses plus sûrs protecteurs, car les intrigues pour les Principautes existeront toujours à Constantinopole"[43].

În această manieră condominiumul pe seama regimului fanariot "armoniza", defavorabil Porţii, interesele ambelor puteri dând o grea lovitură mişcării de emancipare din Principate. Separarea obiectivelor politice ţariste de cele româneşti, exprimată iniţial prin refuzul Rusiei de a sprijini revendicarea alegerii unui domn pământean de către "ţară", după obicei[44], se adâncea profund, schiţând anticipativ regimul protectoratului oficial de mai târziu.

Considerat o "lege fundamentală"[45], ce caracteriza statutul Principatelor în cadrul Imperiului Otoman, individualitatea lor statală şi obligaţiile materiale către Poartă, tipul relaţiilor suzerano-vasalice ş.a., hatişeriful din 1802 putea servi stabilităţii interne şi eradicării abuzurilor, primenirii climatului politic din Principate dacă ar fi fost respectat. Dorind să afişeze bune intenţii în direcţia solicitărilor ruseşti care, acestea, aveau la bază revendicările boierimii, dar având în domnii fanarioţi instrumente eficiente de extorcare, încurajate în opera lor, mai mult sau mai puţin, de atitudinea îngăduitoare a Rusiei, Poarta otomană a perpetuat un sistem vicios şi spoliator care prin simpla sa existenţă făcea puţin operante reglementările otomane în materie, hatihumaiumuri, hatişerifuri, seneduri sau firmane.

Pentru a caracteriza actul în cauză mai importantă ni se pare constatarea că regimul fanariot primea consacrarea oficială a Rusiei, în sensul său restrictiv, antinaţional, de expresie a dominaţiei otomane. În contradicţie flagrantă cu "capitulaţiile", această *reglementare oficială* ancora individualitatea statală românească la garanţia unilaterală ţaristă, reflex al supremaţiei Rusiei în raportul de forţe cu suzeranul Principatelor şi nu al dreptului istoric, recunoscut şi aplicat ca atare. Forţa noii determinări politice care angaja suplimentar domnia avea să răzbată pregnant în 1806, cu ocazia crizei

(41) *Ibidem*, p. 451.
(42) *Ibidem*.
(43) *Ibidem*.
(44) Traian Ionescu, *op. cit.*, în "Studii şi articole istorice", I, Bucureşti, 1956, p. 61.
(45) *Ibidem*, p. 37-39; Gabriel Bădărău, *op. cit.*, II, în AIIAI, XXI, 1984, p. 196-200.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

produsă de înlocuirea abuzivă a domnilor de către Poartă, fără respectarea procedurii şi a drepturilor acordate Rusiei prin hatişerif[46]. În acest caz retrospectiva istorică este edificatoare pentru ilustrarea atuurilor achiziţionate de Rusia. Acestea i-au permis desfăşurarea unor acţiuni în manieră brutală, ultimativă atât la adresa Porţii, fără a produce reacţii pe măsură din partea celorlalte puteri[47], cât şi faţă de boierimea Principatelor. Pe aceasta ambasadorul rus la Constantinopol, A. Italinsky o avertiza la 2 noiembrie 1806 să respecte linia politică impusă de Petersburg, să accepte domnii doriţi de curtea imperială şi să renunţe la intrigi care o fac vinovată faţă de puterea "protectoare" şi, pe linie de consecinţă, considera diplomatul rus, faţă de patrie[48]. Este acesta deja limbajul anilor protectoratului ţarist, extrapolat încă la începutul secolului[49].

În această privinţă consulul rus de la Iaşi, H. Bolcunoff, mai intransigent, transmitea un mesaj explicit: *"S'il se trouve par hasard des personnes, ce que je ne crois pas, qui ignoraissent le droit que vous (mitropolitul Moldovei n.n.) avez de leur faire cette declaration, alors vous leur recommanderez de lire le Hatichérif émané au mois de septembre de 1802, où tout les droits de la Cour Impériale de Russie, concernant les affaires de Valachie et de Moldavie sont expliqués d'une maniere assez précise et claire"*[50]. Ameninţarea cu aplicarea prevederilor unui act de privilegii nu mai era îndreptată doar împotriva Porţii, ci şi a însuşi beneficiarilor acestuia, locuitorii Principatelor. Edificatoare este, în primul rând, renunţarea la mesajul specific întregii perioade 1768-1802, dominat de "mesianism religios" şi invocarea datoriei supreme a luptei antiotomane[51], şi adoptarea unui limbaj oficial, invocând stipulaţiile hatişeri-

(46) *Documente turceşti privind istoria României*, vol. III (1791-1812), Bucureşti, 1986, p. 209.

(47) *România în relaţiile internaţionale, 1699-1939*, p. 60.

(48) În scrisoarea adresată cu acest prilej boierilor A. Italinsky era cât se poate de explicit în această privinţă, încălcând deseori canoanele limbajului diplomatic: "Vous n'aviez certainement pas besion de cette preuve de l'intérêt que mon Auguste Souverain met à faire respecter les privilèges, dont il vous a garanti la jouissance; mais si des malveillants ont pu par leurs intrigues déterminer dans quelques uns parmi vous une certaine incertitude pourrait'il en ce moment existe le moindre doute à cet égard. Je dois même ne pas cacher que ceuz-lá, qui ont pu à l'epoque de la destitution arbitraire des deux Princes, se laisser égarer par les manoeuvres des malintentionnés, se sont rendus coupables envers le Protecteur Puissant de vos privilèges et envers leur patrie" (Hurmuzaki, *Documente*, supl. I, vol. IV, Bucureşti, 1891, p. 305-306).

(49) Este cunoscută intransigenţa autorităţilor ţariste în perioada regulamentară relativă la mişcarea naţională românească şi îndeobşte sintetizată generic în formula atribuită lui Nesselrode care avertiza că Rusia nu va tolera acţiuni "perturbatoare" în Principate, fiind oricând gata "a tăia răul din rădăcină" şi a înlătura orice schimbare a *status-quo*-ului cu o "severă reprobare" (Vezi Gh. Bibescu, *Domnia lui Bibescu. Corespondenţă şi documente 1843-1856*, t. I, Bucureşti, 1893, p. 231).

(50) Hurmuzaki, *Documente*, supl. I, vol. IV, p. 305 (H. Bolcunoff către Mitropolitul Moldovei, 5 octombrie 1806).

(51) Chemarea adresată altădată de Ecaterina a II-a creştinilor "de a sluji puterea celor ce s-au oştit întru numele lui Hristos" îşi pierduse actualitatea ca instrument politic (*Acte şi*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

fului, drepturile de imixtiune şi control pe care le prevedea în favoarea Rusiei. Complementaritatea revendicărilor româneşti, cuprinse în memorii, cu proiectele balcanice ţariste cunoştea o erodare rapidă, o diseminare a suportului politic comun care avea să conducă, pe cale de consecinţă, la extinderea sentimentelor ostile Rusiei[52].

Atitudinea tolerantă a Rusiei relativă la regimul fanariot a neliniştit boierimea românească, înclinată să perceapă acest sprijin ca un atentat la drepturile sale şi la autonomia Principatelor. Apelul la retrospectiva istorică ne permite şi în acest caz evaluarea consecinţelor hatişerifului din acest punct de vedere şi explică tensionarea relaţiilor dintre boierimea Principatelor şi autorităţile ţariste, pe timpul ocupaţiei ruse din 1806-1812. Un memoriu înaintat de o parte a boierimii muntene Curţii de la Petersburg în 1811 oferă în întreaga amploare imaginea neliniştilor acesteia şi a modalităţii în care era percepută autonomia politică. Argumentaţia folosită este o pledoarie pentru drepturile şi libertăţile ţării, aşa cum reies din "capitulaţii" şi pe care ocupantul rus are tendinţa să le încalce, "sfărâmând cele mai din vechime căderi ale patriei noastre"[53]. Pentru a apăra drepturile proprii şi ale "patriei", boierimea respingea hotărât iniţiativele ţariste de încurajare a elementului fanariot, înţelegând sensul lor politic, modul în care interesele Rusiei de dominaţie în Principate solicitau să se "dea toată puterea şi plirecsuri atât grecilor străini care n-au nici un meriton nici cădere să ţie nici cea mai mică slujbă... iar pe pământeni ce jertfesc toate ale lor pentru armiile împărăteştii sale măriri cu totul i-au depărtat"[54].

În această complicată ecuaţie importanţa crescută acordată regimului fanariot rezidă în transferul centrului de interes al diplomaţiei ţariste din zona susţinerii individualităţii politice a Principatelor în cea a imixiunii în sistemul administrativ otoman, prin mijlocirea domnilor fanarioţi. Modificarea de accente şi priorităţi a politicii ţariste îi includea cu temei şi pe conducătorii Principatelor, atât timp cât aceştia, mai mult decât reprezentanţi ai unor state individualizate, aparţineau unui regim administrativ inclus în cel otoman. Ingerinţa rusă în desfăşurarea activităţii lor, tutela la care îi supunea – destinul lor politic depindea de voinţa Petersburgului – pătrundeau prin intermediul lor în însuşi sistemul politic şi administrativ otoman.

Rusia a speculat în dezvoltarea acestei linii politice filorusismul grecilor fanarioţi, cărora li s-a confirmat prin hatişerif dreptul la dregătorii, unul, e adevărat, mai strict precizat. Dregătoriile trebuiau să se împartă şi "grecilor, cei cinstiţi şi cu ştiinţă şi vrednici acestor dregătorii"[55]. Reglementarea era motivată de V.S. Tamara în faţa împăratului pe baza constatării "că nu trebuie să pierdem din vedere serviciul grecilor localnici, util miniştrilor majestăţii voastre"[56], chiar dacă abuzurile trebuiau evitate

documente, vol. I, p. 116).

(52) Leonid Boicu, *op. cit.*, p. 72.

(53) Nicolae Iorga, *Mişcarea naţională munteană contra mitropolitului grec Ignatie*, în "Biserica Ortodoxă Română", LIV, 1936, p. 657.

(54) T.G. Bulat, *O conspiraţie boierească contra mitropolitului Ignaţie grecul al Ungrovlahiei. 1811*, în "Arhivele Basarabiei", Chişinău, nr. 2-3, 1936, p. 18-19.

(55) Prevederea o găsim cuprinsă în textul hatişerifului, *Acte şi documente*, I, p. 265.

(56) Vezi Ion Jarcuţchi, Vladimir Mischevca, *op. cit.*, p. 32.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

pentru a nu resuscita animozităţile dintre clientela fanariotă a domnului şi pământeni[57].

Sprijinul găsit de regimul fanariot la Petersburg a fost pus cu precădere pe seama respectului de care se bucura civilizaţia greco-bizantină, a sensibilităţii pentru soarta atât de potrivnică acestui popor. Asemenea considerente nu pot fi neglijate, dar importanţa lor a fost secundară în determinarea politicii ţariste, dominată de pragmatism şi cu obiective precise. Fanarioţii constantinopolitani, înainte de a reprezenta Bizanţul sau Grecia, erau legaţi de politica şi administraţia otomană şi nu au văzut cu ochi buni, la început, creşterea influenţei ţariste în Principate[58], care dăduse avânt mişcării revendicative boiereşti pentru "românizarea" statului şi domn naţional.

Rusia însă le-a căutat colaborarea, i-a atras în sfera intereselor sale şi i-a recunoscut deseori ca reprezentanţi ai statelor româneşti. A primit memorii din partea lor şi i-a îndemnat pe boieri să le acorde sprijinul. A urmărit să creeze compatibilităţi între statutul politico-juridic internaţional al Principatelor şi regimul fanariot, aşa încât diplomaţii europeni considerau domnii ca unelte ale politicii ruse. Atraşi spre Petersburg, ajunşi la domnie cu sprijinul puterii răsăritene, ei erau mai mereu maziliţi pentru trădare de stăpânul otoman, care-i acuza că încalcă rigorile misiunii cu care fuseseră investiţi în Principate[59].

Or, hatişcriful din 1802 elimina disfuncţionalităţile anterioare, ancora mai profund domnia fanariotă sistemului administrativ otoman pentru a o plasa sub tutela Rusiei, fără a cărei acord nu putea fi schimbat titularul. Armând suplimentar dreptul de intervenţie, care acum "este mult extins şi bine precizat", Rusia devenea "garanta directă a situaţiei politice din Principate"[60]. Ea achiziţiona un *instrument instituţionalizat* al ingerinţelor sale în politica internă a statului otoman pe terenul predilect al Principatelor române. În prelungirea acestor consideraţii, reflex al retrospectivei istorice la care am făcut apel, mazilirea domnilor Constantin Ipsilanti şi Alexandru Moruzi în 1806 nu putea fi doar un pretext, ci o cauză de război, una între altele.

Noua stare de fapt a raportului de forţe ruso-otoman în Principate, răsfrângerea sa asupra situaţiei instituţiei domneşti, maniera în care determinările politice care o guvernau au alunecat dinspre Constantinopol spre Petersburg, transformări a căror substanţă ne-am străduit să o reliefăm, sunt reflectate cu limpezime şi de cercurile diplomatice europene, ilustrate în corespondenţa ambasadorilor francez, austriac sau prusac la Constantinopol ori în rapoartele consulilor străini din Principate. Trecerea în revistă a informaţiilor şi comentariilor acestor personalităţi politice ale vremii prilejuieşte formularea unor importante constatări, chiar dacă acestea sunt, inevitabil, influenţate de interesele politice momentane sau de durată ale puterilor pe care le reprezentau.

(57) Vezi pe această temă Hurmuzaki, *Documente*, s.n., IV, p. 439 (V.F. Malinovski către Al. Moruzi, 2 octombrie 1802); *Ibidem*, IV, p. 447 (A.A. Gervais către A.R. Voronţov, 17 noiembrie 1802).

(58) Al. Vianu, *op. cit.*, în "Studii. Revista de istorie", nr. 5, 1960, p. 71.

(59) Traian Ionescu, *op. cit.*, în "Studii şi articole de istorie", I, Bucureşti, 1956, p. 58-67.

(60) Gh. Platon, *op. cit.*, p. 16.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

De bună seamă că, între acestea, mesajele ambasadorului prusian la Constantinopol păstrează un ton moderat, adecvat, dealtfel, amiciţiei care unea Rusia de Prusia. Totuşi comunicările sale transmiteau la Berlin informaţii din care rezulta importanţa noilor reglementări şi a numirii lui Constantin Ipsilanti în Ţara Românească pentru consolidarea poziţiilor Rusiei în Principate[61], care, în plus, manifesta, conform informaţiilor ambasadorului prusian, intenţia, în perspectivă, de a acţiona pentru extinderea în Serbia a unui "principat asemănător Ţării Româneşti şi Moldovei şi condus de asemenea de un prinţ grec"[62].

Opiniile diplomaţiei austriece sunt mai tranşant formulate, reflex natural al interesului deosebit al Curţii din Viena pentru orice modificare politică susceptibilă a se produce la gurile Dunării. O altă influenţă, de asemenea logică, izvorăşte din necesitatea politicii de echilibru între Paris şi Petersburg la care era silită Austria în urma repetatelor înfrângeri suferite în faţa armatelor napoleoniene. Cunoscutul *Rapport sur la Valáchie et la Moldavie* al diplomatului austriac Reinhard este din acest punct de vedere un remarcabil exemplu. Atrage atenţia realismul politic de care dă dovadă autorul, preocupat să desluşească resorturile politicii ţariste în Principate şi obiectivele acesteia: "La soustraction de la Valachie et Moldavie n'ôte rien de la force de l'Empire ottoman; il y a vingt ans que ces deux soumises à l'influence russe sont perdues pour lui; mais... le véritable désir de l'Empereur (Alexandru n.n.) dans ce moment est que l'Empire ottoman reste dans son intégrité actuelle"[63], deoarece, sublinia cu pertinenţă diplomatul austriac, "ses vrais intérets (ale Rusiei n.n.) sont en Crimée et non sur le Danube, où son ambition se sert des Principautés comme d'une prétexte d'immixtion dans l'Empire turc"[64]. Un alt reprezentant al Austriei, consulul din capitala Moldovei, concea ofensiva diplomatică ţaristă la Constantinopol din vara anului 1802 demersurilor boierilor moldoveni şi munteni" către Franţa, pentru a-i cere ajutorul"[65].

Diplomaţia franceză excelează prin vehemenţa atacurilor la adresa politicii orientale ţariste şi, totodată, se arată a fi cea mai îngrijorată de consecinţele pe care aceasta

(61) Nicolae Iorga, *Acte şi fragmente*, II, p. 370 (Von Knobelsdorf către rege, 27 august 1802); *Ibidem*, II, p. 372 (von Knobelsdorf către rege, 25 septembrie 1802).

(62) *Ibidem*, II, p. 396-397 (Von Bielfeld către rege, 5 ianuarie 1805).

(63) Maria Holban, *Rapport sur la Valáchie et la Moldavie de H. Reinhard*, în "Revue historique du sud-ouest européen", VII, 1930, nr. 10-12, p. 233.

(64) *Ibidem*, p. 241.

(65) Hurmuzaki, *Documente*, XIX^2, p. 152 (raportul lui Timoni, 19 noiembrie 1802); în raportul din 7 decembrie acelaşi Timoni detalia observaţiile anterioare privind amestecul Rusiei în competiţia pentru domnia Principatelor, în lumina reglementărilor din hatişerif: "Il parait que dans les conjunctures présentes ces deux Princes, dont les predecesseurs ordinairment ayant des vues particuliéres, formaient des partis opposés, présentemént vont en tout d'accord, tant pour remedier apparement aux etravés, qui leur mettent les Russes dans les impositions déja établies par le passé, que se prémunir contre les intrigues du parti contraire des Grecs de Constantinopole car l'on m'assure que les deux Princes regnans avec le Prince Mavrocordato et un certain Caragea, n'en font un parti, et les Suzzo, Calimachi avec les autres Grecs du fanal l'autre qui fait de grands efforts pour gagner les Russes" (Hurmuzaki, *Documente*, XIX^2, p. 154).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

le-ar putea avea asupra stabilității Imperiului Otoman. Exagerarea pericolelor, vehemența acuzelor, liniile îngroșate cuprinse în rapoartele diplomatice franceze nu trebuie să surprindă; sunt atitudini specifice unei diplomații active, ofensive, care aspiră la cucerirea de noi poziții politice la Constantinopol. În privința Principatelor interesa cu precădere influența pe lângă domn și boierime, precum și, deopotrivă, posibilitatea de a întări greutatea cuvântului Franței în cauza schimbărilor politice care puteau surveni în Principate.

Dacă, în general, rapoartele consulilor francezi excelează prin multitudinea și acuitatea semnalelor privind cvasidependența Porții și, în special, a Principatelor de curtea imperială rusă[66], memoriul lui Fleury, consulul de la Iași, redactat în septembrie 1804, merită toată atenția tocmai datorită relevanței afirmațiilor sale, cuprinse într-o analiză care deconspiră, pe un ton nu întru-totul lipsit de moderație, mecanismele uzitate de Rusia în vederea consolidării influenței sale: "la Russie a voulu créer des droits sur les deux Principautés, elle a préparé l'exercise de ces droits, en insinuant son autorité dans leur administration"[67].

Fără a trece cu vederea maniera în care autorul dimensionează exagerat primejdiile penetrației ruse în Principate, observațiile cuprinse în memoriu, formulate cu logică, rămân interesante și utile, în cele din urmă, privite din perspectiva considerațiilor generale cărora se subscriu sunt greu contestabile. Corectând detaliile, dependența instituției domnești de "protectorul" țarist este o realitate, operantă prin intermediul prevederilor noilor hatișerifuri[68]. Afirmațiile consulului Fleury legate de potențiala influență a Rusiei în Divanul otoman, mijlocită de domnii fanarioți, prețioși informatori ai Porții[69], depășesc cadrul realității curente, dar anticipează conjunctura din

(66) Într-un raport din 24 septembrie 1804 Saint-Luce atrăgea atenția ministrului de externe al Franței, Talleyrand că "la cour de Russie... ne prend pas la peine de dissimuler ses vues, et l'envoi continuel des agents qu'elle fait passer sur tous les points de la Turquie et qu'elle prétend y maintenir d'autorité, prouve évidement que les derniérs stipulations d'Yassy (Pacea de la Iași – 1792 n.n.), qui ne lui sont deja que trop favorables, lui paraissent avoir besion d'extention. Ces stipulation ont, par le fait, établi provinces Russes les principautés de Valachie et Moldavie; et à moins d'en avoir lu la teneur, il est imposible d'imaginer jusqu'à quel point la Sublime Porte s'est mise sous la dependence Russe" (Hurmuzaki, *Documente*, XVI, București, 1912, p. 669).

(67) *Ibidem*, XVI, p. 665 (memoriul lui Fleury, 5 septembrie 1804).

(68) Afirmațiile consulului francez sunt edificatoare în privința opiniilor sale relative la acest subiect: "La prorogation à sept ans de la durée de leur régne, a eu pour motif, plutôt de préparer l'indépendence du pays et d'assurer à la Russie un point d'appui plus fixe et plus solide, que de procurer à ce pays les avantages d'un gouvernement moins variable. C'est par la Russie que les Princes ont été nommes: c'est par elle qu'ils comptent se maintenir, contre les efforts de leur compétiteurs; c'est encore sur elle qu'ils fondent leur espérances, c'est dire assez qu'ils ne sont que ses agents; car quelle considération, quel sentiment pourraient lutter pour eux contre la puissance de ce pacte tacite, auquel ils ont grande confiance, sur lequel ils fondent leur sécurité présente, auquel ils ont attaché l'espoir de l'avenir" (Hurmuzaki, *Documente*, XVI, p. 665).

(69) "Les deux Gouverneurs sont en position d'informer le Ministère Ottoman des évènement politiques de l'Europe – preciza autorul memoriului. Il est aisé d'apercevoir

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Principate ulterioară Păcii de la Bucureşti (1812) când funcţionarea sistemului introdus de hatişerifuri s-a îmbunătăţit, aşa cum probează mărturiile documentare[70]. În anii de tranziţie premergători revoluţiei conduse de Tudor Vladimirescu şi instaurării protectoratului ţarist se dezvăluie un adevărat mecanism de ingerinţă, acţionat de prevederile hatişerifului. Pe măsura scurgerii timpului şi a derulării unor evenimente defavorabile Porţii acesta se perfecţionează, adăugând elemente noi, agravante, capacităţilor Rusiei de tutelare şi determinare politică în Principate. În linia dreaptă a consecinţelor "hatişerifului de la Gülhane" se insinuează în Principate un veritabil patronaj consular asupra domniei, sesizat şi semnalat de Fleury în fazele sale incipiente încă din 1804[71]. Toate aceste elemente, inclusiv puterea acumulată de consulii ruşi din capitalele Principatelor sunt integrate de autor, cu deplină îndreptăţire, programului ţarist de confiscare a autonomiei reale a Principatelor, a atributelor politice, administrative, chiar economice ale acesteia.

În încheirea excursului nostru, reiterăm afirmaţia că Rusia a sprijinit mişcarea de emancipare politică a românilor atât timp cât aceasta a servit intereselor ţariste de subminare a autorităţii otomane. S-a interpus drept garant al *status-quo*-ului româno-otoman şi a utilizat dreptul de intervenţie pentru a face respectate clauzele tratatelor şi actele de privilegii. În schimb, ofensiva antifanariotă şi pentru "românizarea" structurilor statale a fost privită cu suspiciune de protectorul rus şi nu a căpătat un sprijin activ deoarece facilita dezvoltarea autonomiei reale, politice şi administrative, limitând domeniile acţiunii dreptului de intervenţie ţarist.

Separarea intereselor politice corespunzând boicrimii române, respectiv Rusiei s-a adâncit pe măsură ce, tranformând problema domnului pământean într-o chestiune între "ţară" şi Poartă în legătură cu principiile autonomiei politice, cu suportul ci istoric, românii tindeau să-şi însuşească cel mai important element de conducere şi reprezentare a statului. Se atingeau prin aceasta într-o manieră primejdioasă interesele Rusiei, convertită în noua situaţie la o politică de susţinere a Imperiului Otoman care

---

que les Princes au moyen de cette correspondance et leur intelligence particulière à Constantinopole acquiérent une influence nécesaire sur les déterminations du Divan" (*Ibidem*, XVI, p. 666). De referinţă în legătură cu acest subiect este studiul lui Andrei Oţetea, în care tratează întreaga chestiune sub toate aspectele sale. Vezi pe larg Andrei Oţetea, *Influenţa Moldovei şi Ţării Româneşti asupra politicii Porţii*, în *Scrieri istorice alese*, Cluj-Napoca, 1980, p. 195-203.

(70) Armând prin persuasiune politică prerogativele conferite Rusiei de hatişerifuri, explicitate şi transpuse la noile realităţi internaţionale în urma negocierilor ruso-turce inaugurate în 1816, consulul Pini smulgea domnului Alexandru Şuţu promisiunea "că în rapoartele sale către Poartă nu va face nici o menţiune despre obiectele conţinute în corespondenţa secretă şi relativă la Rusia" (vezi Hurmuzaki, *Documente*, s.n., II, Bucureşti, 1967, p. 593).

(71) Astfel, Fleury deplângea faptul că "le consul général Russe à Yassy est un autre instrument, dont ce gouvernement se sert pour étendre les liens de sa souveranité; le consul de Yassy déploie les représentations d'un Ministre; et les moyens réels dont il dispose en font un autorité du pays. Le nombre de ses protégés et de ceux qui participent à sa protection se monte à près de quatre mille, dont les nationaux Russe ne forment que les très petit nombre" (Hurmuzaki, *Documente*, XVI, p. 666).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

avea în vedere penetrarea structurilor sale politice şi administrative în contextul menţinerii *status-quo*-ului, inclusiv în Principate. Odată în plus, susţinând domnia fanariotă, Rusia controla un atribut esenţial al autonomiei şi, în aceiaşi măsură, situaţia politică a Principatelor în cadrul Imperiului Otoman.

Privit în derularea firească a faptelor, cursul deschis de hatişeriful din 1802 a avut pentru Rusia sensul unei asimilări progresive a atributelor autonomiei prin intermediul patronajului asupra domniei, supusă tot mai vizibil unui riguros control consular. În virtutea noilor achiziţii de intervenţie şi control, Rusia a reuşit să introducă propriul protectorat în Principate, unul neoficial, *sui-generis* şi desfăşurat pe canalul relaţiilor româno-otomane, în care domnia avea formal toate drepturile de reprezentare. Aşa se explică şi reacţia agresivă a Rusiei în 1821, atunci când Poarta anunţa cercurile diplomatice europene că intenţionează să reintroducă domnia pământeană.

LES PRINCIPAUTÉS ROUMAINES DANS LA POLITIQUE DE LA RUSSIE À LA FIN DU XVIIIe SIÈCLE ET AU DÉBUT DU XIXe SIÈCLE. LES CONSÉQUENCES DU HATTICHÉRIF DE 1802

Résumé

Le traité russo-turque de 1798 a ouvert une nouvelle étape de l'evolution des rapports de forces entre les deux pouvoirs, fait visible aussi sur le terrain des Principautés Roumaines. Le *hattichérif* emis par la Sublime Porte en 1802 à la demande expresse de la Russie a consacré l'ingérence de celle-ci, en établissant un compromis en ce qui concerne le régime politique des Principautés. Considérée une "loi fondementale" qui caractérisait le statut des Principautés dans le cadre de l'Empire ottoman, l'acte en cause inclut la confirmation officielle du régime phanariote par le "protecteur" tsariste, dans son sens restrictif, antinational, d'expression de la domination ottomane.

En vertu des nouvelles acquisitions d'intervention et de contrôle, la Russie a reussi d'introduire dans les Principautés son propre protectorat, non officiel, *sui generis* ou le règne avait formellement tous les droits de représentation.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

STRUCTURA PROPRIETĂȚII FUNCIARE A JUDEȚULUI NEAMȚ DUPĂ ÎNFĂPTUIREA REFORMEI AGRARE DIN ANUL 1864

de Mihai Șurubaru

După ce într-un număr anterior alc acestei reviste[1] am analizat modalitatea în care s-a înfăptuit reforma agrară în județul Neamț, ne propunem acum să stabilim care a fost structura proprietății funciare a acestei unități administrativ-teritoriale, structură rezultată îndeosebi prin aplicarea Legii rurale. Cu toate neîmplinirile sale, reforma agrară din anul 1864 rămâne un moment de referință în această chestiune. Dar, a discuta despre structura proprietății funciare numai din perspectiva înfăptuirii reformei agrare nu este suficient. Se impune ca această analiză să aibă în vedere încă o "reformă" la fel de importantă pentru problema pusă în discuție: secularizarea averilor mănăstirilor neînchinate în 1859 și a celor închinate în 1863. Rezultanta efectelor tuturor reformelor amintite, interpretată ca moment al evoluției în timp a relațiilor agrare, este însăși structura proprietății funciare de după 1864. Din acest punct de vedere ierarhia categoriilor de proprietate s-a modificat în mod radical.

Pentru a înțelege această schimbare este necesar să stabilim mai întâi care a fost structura proprietății funciare a ținutului Neamț înainte de anul 1859. Documentul cel mai apropiat de această dată, dar și cel mai complet, este cel intitulat "Acta atingătoare de toate proprietățile din Prințipat"[2], un adevărat inventar al tuturor proprietăților din Moldova, cu arătarea suprafețelor și a numărului de locuitori aflați pe ele. Pornind de la datele oferite de acest document, noi am repartizat pe ocoale proprietățile după categoriile de proprietari și astfel am obținut următoarea structură ierarhizată a proprietății funciare a ținutului Neamț (vezi anexa 1). Se cuvine mai întâi făcută precizarea că suprafața tuturor proprietăților este de aproximativ 292950 fălci sau 419562,99 ha[3].

Pe primul loc, la diferență mare de celelalte categorii, se situează proprietatea mănăstirească, cu o suprafață de 184550 fălci (264312,51 ha), adică un procentaj de

(1) M. Șurubaru, *Aspecte ale înfăptuirii reformei agrare din 1864 în județul Neamț*, în *Memoria Antiquitatis*, Muzeul de Istorie Piatra-Neamț, XX, 1995, p. 281-306.

(2) Arh.St. Iași, fond Ministerul de Finanțe, Tr. 1785. op. II-2035, nr. 39/1857, f. 65-68. În continuare: Anul 1857.

(3) Am considerat falcea ca fiind egală cu 14322 metri pătrați.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

63% din suprafaţa totală a proprietăţilor din ţinut. Locul al doilea în ierarhia categoriilor de proprietate îl ocupă proprietatea boierească; ea are o suprafaţă de 99560 fălci (142589,83 ha) şi o proporţie de 33,99% din totalul suprafeţelor judeţului arătat mai sus. Cea mai mică întindere o are proprietatea răzăşească: 7190 fălci (10297,52 ha), ceea ce reprezintă un procentaj de numai 2,45%. Faţă de suprafeţele calculate de noi[4], pe baza datelor furnizate de hărţile lui Scarlat Osvalt, pentru aceste trei categorii de proprietate, considerate ca atare după natura proprietarului, constatăm că de la 1847 şi până la 1857 s-a păstrat aceeaşi ierahie, cu o mică creştere la prima categorie şi una ceva mai mare (10570 fălci) la a doua, ambele pe seama celei de a treia, mai ales, dar şi prin alte mijloace. Cu toate că nu le-am considerat drept categorii aparte, în calculele noastre am înregistrat şi 1250 fălci (1790,25 ha) în proprietate mixtă boierească-răzăşească şi 400 fălci (572,88 ha) în proprietate mixtă mănăstirească-răzăşească, situaţii care demonstrează continuarea până în ajunul reformei agrare din 1864 a procesului de infiltrare a boierilor şi mănăstirilor în interiorul comunităţilor răzăşeşti şi deposedarea acestora de însemnate suprafeţe de pământ. Despre o proprietate de Stat nici nu poate fi vorba acum aici, dacă acceptăm că proprietatea domnească poate fi considerată ca proprietate de Stat, ea nu mai exista de multă vreme şi nici o catagrafie nu o mai consemna ca atare. De asemenea, considerăm că în ţinutul Neamţ la jumătatea secolului trecut nu exista nici ceea ce numim mica proprietate ţărănească, adică o proprietate de până la 99 fălci. Dovadă în acest sens este tocmai documentul din 1857, pe baza căruia ne-am fundamentat calculele noastre, şi unde sunt notate, ce-i drept, şase moşii sub 100 de fălci, dar dintre ele două sunt răzăşeşti[5], iar patru sunt alc unor boieri cu titlu[6]. sperăm că este evidentă ierarhizarea făcută de noi pentru anul 1857 după natura proprietarilor şi nu după întinderea proprietăţilor.

Situaţia prezentată mai sus a început să se schimbe încă din primul an al domniei lui Al.I. Cuza, când averile mănăstirilor au fost trecute în proprietatea Statului prin decretul domnesc nr. 4381 din 1 iunie 1859[7]. Din cauză că documentele de care dispunem în momentul redactării acestui articol sunt incomplete şi insuficiente, ne abţinem să facem evaluări şi afirmaţii definitive cu privire la structura proprietăţii funciare după această "secularizare". Este, însă, evidentă realitatea că în cadrul structurii proprietăţii funciare a apărut încă un proprietar: statul, cu o însemnată suprafaţă de teren agro-silvic dacă ne gândim doar la faptul că mănăstirile neînchinate din ţinutul Neamţ erau printre cele mai înzestrate cu pământ chiar la nivelul întregii Moldove. Numai de la Mănăstirea Neamţ-Secu, Statul a preluat 57 de moşii din 11 ţinuturi; în ţinutul Neamţ Statul a luat de la această mănăstire 21 de moşii[8]. La 1857 moşiile Mănăstirii Neamţ-Secu din acest ţinut aveau suprafaţa totală de 41180 fălci.

(4) M. Şurubaru, *Structura proprietăţii funciare a ţinutului Neamţ la jumătatea secolului al XIX-lea*, în *Memoria Antiquitatis*, Muzeul de Istorie Piatra-Neamţ, XIX, 1994, p. 495.
(5) Anul 1857, loc.cit., f. 68.
(6) Ibidem, f. 66, 68.
(7) *Monitorul Oficial al Moldovei*, nr. 68, Iaşi, 10 iunie 1859, p. 1.
(8) Radu Rosetti, *Conflictul dintre guvernul Moldovei şi Mănăstirea Neamţului*, în *Analele Academiei Române*, memoriile secţiei istorice, seria a II-a, tom XXXII, Bucureşti, 1910, doc. nr. XXXVI, p. 803.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Se adaugă încă aproximativ 52020 fălci ale altor cinci mănăstiri pământene cu proprietăți în ținutul Neamț: Pângărați, Bisericani, Agapia, Văratec și Râșca. Dacă toate aceste pământuri au fost "secularizate", atunci la 1859 Statul devenea al doilea mare proprietar funciar, cu suprafața de circa 93200 fălci[9] (133481,04 ha), după proprietatea boierească, aflată acum pe locul întâi, credem noi cu cel puțin 100000 de fălci (143220 ha), dar înaintea proprietății mănăstirilor închinate care posedau încă 87000 fălci (124601,4 ha). Pe ultimul loc, al patrulea, se află proprietarea răzășească, în cel mai bun caz cu suprafața avută la 1857 (vezi anexa nr. 2).

Aprecieri mult mai complexe putem face după luarea în calcul și a efectelor secularizării averilor mănăstirilor închinate din anul 1863. Desigur, mănăstirile, cel puțin cele mai mari, și-au păstrat și unele suprafețe de pământ, dar acestea sunt atât de mici în comparație cu ceea ce au avut înainte, încât ele nu pot modifica de loc concluzia că marea proprietatea funciară eclesiastică a dispărut, locul ei fiind luat de proprietatea funciară de Stat. Așadar, în cadrul structurii proprietății funciare a ținutului Neamț, în anul 1864, adică după secularizarea averilor mănăstirești, dar înainte de decretarea Legii rurale, pe primul loc se află proprietatea de Stat, cu peste 180000 de fălci. Pe locul al doilea se află proprietatea funciară boierească, probabil cu vreo 100000 de fălci, iar pe locul al treilea, cu cea mai mică suprafață, în jur de 7000 de dălci, proprietatea răzășească. Chiar dacă în structura proprietății funciare din anul 1864 s-a produs doar o schimbare de proprietar, prin secularizare, această înlocuire este esențială și ea prezintă o importanță deosebită în perspectiva înfăptuirii reformei agrare (anexa nr. 3).

Observăm în primii ani ai existenței statului român, creat prin unirea Principatelor, o dinamică impresionantă a structurii proprietății funciare. Schimbările succesive, efectuate în etape, au dus în final la crearea unei alte structuri funciare care s-a menținut, cu toate lispurile ei, până la cealaltă reformă agrară, cea din anul 1921. Deocamdată nu ne-am propus să analizăm modul cum a evoluat noua structură funciară, ci doar să stabilim care a fost înfățișarea ei după aplicarea Legii rurale.

Schimbările parțiale, care au avut loc treptat, prin secularizări și reforma agrară, au plasat Statul pe primul loc al structurii proprietății funciare din județul Neamț. Putem afirma, cu o aproximație justificată de lipsa datelor, că Statul deținea o suprafață de circa 226909 ha, ceea ce reprezintă un procentaj de 54,08% din suprafața totală a proprietăților. Din nou, marea proprietate particulară se află pe locul al doilea, cu suprafața de circa 110503 ha, adică un procentaj de 26,34% (vezi anexa nr. 4). Ceea ce demonstrează aceste cifre este tocmai marele decalaj care exista între suprafețele deținute de marii proprietari și cele aflate în proprietatea țăranilor care nu erau alții decât producătorii direcți din agricultură. Statul și particularii stăpâneau 80,52% din suprafața județului. Este adevărat că cea mai mare parte a acestei suprafețe era acoperită cu păduri, dar este la fel de adevărat și faptul că decalajul dintre suprafețele agricole era în favoarea marii proprietăți. Întreaga evoluție din prima jumătate a secolului al XIX-lea a rezervei feudale demonstrează faptul că pământurile aflate în

(9) Calculele aproximative sunt făcute după *Acta atingătoare de toate proprietățile din Prințipat*, loc.cit., f. 65-68.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

stăpânirea deplină a proprietarilor de moşii erau cel puţin egale ca întindere cu cele aflate în stăpânirea clăcaşilor[10]. Aceştia din urmă erau proprietari după 1864 a aproximativ 63189,78 ha (15,06% din suprafaţa totală a judeţului). Pe ultimul loc al ierarhiei se afla proprietatea răzăşească cu doar 10297,52 ha (2,45%). Chiar şi numai aceste consideraţii de ordin general ne prezintă suficient de clar aspectul nedrept al repartizării pământului după 1864; analiza care urmează ne va arăta şi mai mult faptul că majoritatea ţăranilor nu aveau suficient pământ pentru întreţinerea familiilor încă de la momentul împroprietăririi lor.

PROPRIETATEA FUNCIARĂ DE STAT

După reforma agrară din 1864 proprietatea funciară de stat a judeţului Neamţ, formată în întregime prin secularizarea averilor mănăstireşti, nu mai deţinea aceeaşi întindere pe care o avea la sfârşitul anului 1863. Dar, procentajul suprafeţei care a rămas Statului după împroprietărirea ţăranilor este mai mult decât dublu faţă de cel al marii proprietăţi particulare. Una dintre cauzele acestei situaţii ar fi specificul zonei de munte şi mai ales specificul judeţului Neamţ unde întotdeauna au fost cele mai multe mănăstiri care au avut cele mai numeroase şi întinse moşii. Faptul că o mare parte din suprafaţa proprietăţii de Stat este formată din păduri, explică în bună măsură dimensiunile acesteia, dar în nici un caz nu justifică realitatea că Statul deţinea, în comparaţie cu proprietatea ţărănească, suprafeţe incomparabil mai mari de teren agricol. Trebuie să vedem în situaţia creată la 1864 finalitatea unui proces, început încă din secolul al XVIII-lea, de transformare a moşiei boiereşti, grevată de servituţi feudale, în proprietate deplină de tip capitalist, proces în cadrul căruia mănăstirile au urmat aceeaşi cale ca şi marea proprietate laică.

Dincolo de orice discuţie, trebuie să admitem că în cadrul fostei proprietăţi mănăstireşti, preluată de Stat prin secularizare, pădurile aveau o pondere foarte mare; conform Legii rurale acestea erau exceptate de la împroprietărire. Astfel, moşia Bodeşti, care împreună cu moşia Războieni, fusese până la 1863 proprietatea Casei Sfântului Spiridon din Iaşi[11] şi avea o suprafaţă de 640 fălci de pădure[12] (calculată de noi după numărul şi suprafaţa parchetelor), a trecut în proprietatea Statului şi această suprafaţă a fost exclusă de la împroprietărire conform art. III din Legea rurală[13]. De asemenea, moşia Calu şi Iapa, fostă a Mănăstirii Bistriţa închinată Sfântului Mormânt, era la 1868 proprietate a Statului[14] şi exceptată în cea mai mare parte de la împroprietărire tocmai datorită faptului că era formată aproape numai din păduri. Înainte de secularizare cele două moşii, unite mai târziu, aveau o suprafaţă de 5000 de fălci[15]. În aceeaşi situaţie s-au aflat şi moşiile Mănăstirii Neamţ din ocolul

(10) Gh. Platon, *Moldova şi începuturile revoluţiei de la 1848*, Editura Universitas, Chişinău, 1993, p. 34.
(11) Arh. St. Neamţ, fondul Ocolul silvic Calu-Iapa, dosar 9/1860, f. 20.
(12) Ibidem, f. 21.
(13) *Monitorul Oficial*, nr. 181, 15/27 august 1864, p. 811.
(14) Arh. St. Neamţ, fond Ocolul silvic Calu-Iapa, dosar 87/1868, f. 29.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Muntele, însumând 17200 de fălci[16]. În întreaga circumscripție silvică a VIII-a, care cuprindea pădurile din zona de câmpie și de deal a județului Neamț, erau 38 de moșii[17] foste mănăstirești, este adevărat, cu o pondere mai mică a suprafețelor acoperite cu păduri decât în zona de munte, care au fost trecute în proprietatea Statului.

Pentru a ilustra maniera în care Statul, exceptând pădurile, i-a împroprietărit pe clăcașii de pe domeniile sale, vom prezenta cazul moșiei Tazlău, din plasa Bistrița, și ca zonă de munte. Prima măsurătoare modernă a pădurii și a moșiei Tazlău a fost făcută de inginerul hotarnic Scarlat Osvalt. În tabelele hărților sale, acesta ne dă suprafața de 16000 fălci[18], deci aproximativ 22912 ha. La 1857 moșia este înregistrată cu 10000 fălci[19] (14322 ha). Mult mai târziu, I.S. Zăvoianu în monografia ocolului silvic Tazlău, deși amintește de măsurătoarea făcută de Scarlat Osvalt și de o hartă a moșici, existentă la 1913 în arhiva ocolului, ne dă suprafața de 14700 fălci[20] (21053,34 ha) ca fiind stabilită tocmai de Scarlat Osvalt. Această ultimă suprafață a moșiei Tazlău era compusă din 13100 fălci și 60 prăjini de pădure (18761,3692 ha) și 1600 fălci (2291,36 ha) de arătură, fânețe și pășune[21]. Așadar, pădurea reprezenta 89,12% din întreaga moșie, iar pământul cu care puteau fi împroprietăriți clăcașii numai 10,88%. Conform legii, în calculele pentru împroprietărire au intrat numai 2291,36 ha. Clăcașii ar fi trebuit să primească doar suprafața de 1512,2976 ha (2/3 din moșie), însă ei au fost împroprietăriți cu 2195,1112 ha, proprietatea oprindu-și 96,2488 ha[22]. Din documentele de arhivă consultate de noi rezultă că toți clăcașii din Tazlău, în număr de 555, și bisericile, au primit 1433 fălci și 67 prăjini[23] (2053,2553 ha). Concluzia care se desprinde din cifrele prezentate mai sus este aceea că pe moșia Tazlău, Statul i-a împroprietărit pe clăcași fără să mai țină cont de partajarea legală în trei; dacă ar fi făcut acest lucru, moșia devenea strâmtă și țăranii ar fi primit mai puțin pământ decât li se cuvenea conform categoriei din care făceau parte. Așa, însă, foștii clăcași au primit între 93,87% și 87,67% (fără pământul bisericilor) din totalitatea celor 1600 fălci de arătură, fânețe și pășune. Cum acest caz nu este singular[24], se impune să constatăm faptul că împroprietărirea s-a făcut pe domeniile Statului în condiții mai avantajoase pentru clăcași decât pe moșiile particulare.

(15) Anul 1857, loc.cit., f. 65.
(16) Ibidem.
(17) Arh. St. Neamț, fond Ocolul silvic Calu-Iapa, dosar 51/1864, f. 5-6.
(18) Victor Andrei, *Două hărți ale ținutului Neamț lucrate de un elev al lui Gh. Asachi*, în *Anuarul Școlii Normale de Învățătoare*, Piatra-Neamț, 1939, p. 98.
(19) Anul 1857, loc.cit., f. 66.
(20) I.S. Zăvoianu, *Monografia Ocolului silvic Tazlău din județul Neamț*, București, 1913, p. 12.
(21) Ibidem.
(22) Ibidem.
(23) Arh. St. Neamț, fond Prefectura Neamț, dosar 68/1909, f. 1-36.
(24) Moșiile Crăcăoani și Cracăul Negru din plasa Piatra, ambele ale Statului, n-au mai fost declarate strâmte. Vezi M. Șurubaru, *Aspecte ale înfăptuirii reformei agrare din 1854 în județul Neamț*, loc.cit., p. 294.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Au fost totuşi, şi moşii de Stat declarate strâmte, trei în total: Ghindăoani, Războieni şi Bodeşti-Precista[25]. Pentru prima moşie avem acum date noi, care pot crea o imagine completă a înfăptuirii reformei agrare pe moşiile strâmte. În articolul citat mai sus (vezi nota 24) am arătat că, pe ansamblu, clăcaşii au primit în sat suprafaţa cuvenită după lege, dar, de fapt, vatra satului a fost redusă faţă de cea anterioară cu 76,32%. Cu toate că surplusul a fost trecut la imaş, lipsa de pământ la suprafeţele cu care clăcaşii au fost împroprietăriţi s-a înregistrat la loturile din câmp. După lege, cei 203 clăcaşi (2 fruntaşi, 110 mijlocaşi şi 91 pălmaşi) ar fi trebuit să primească suprafaţa de 678 fălci şi 40 prăjini[26] (971,612 ha). Ori, li s-au dat numai 495 fălci şi 30 prăjini (709,377 ha), cu 183 fălci şi 10 prăjini mai puţin. Pentru ca toţi clăcaşii să fie împroprietăriţi, suprafaţa ce se cuvenea fiecărei categorii a fost redusă astfel: fruntaşii primeau câte 3 fălci şi 72 prăjini, mijlocaşii câte 2 fălci şi 66 prăjini, iar pălmaşii câte o falce şi 30 prăjini[27]. Rezultă că fruntaşilor li se dădea cu 128 prăjini mai puţin la fiecare (29,1%), mijlocaşilor cu 94 prăjini mai puţin (29,38%), iar pălmaşilor li se reducea lotul cu câte 90 prăjini (45%). În total, clăcaşii ar fi trebuit să primească suprafaţa de 444 fălci şi 77 prăjini, mai puţin cu 50 fălci şi 3 prăjini decât suprafaţa ce fusese repartizată pentru împroprietărirea lor în câmp. Această lipsă, greu de explicat, în dauna ţăranilor, împreună cu cele 183 fălci şi 10 prăjini la care clăcaşii aveau dreptul conform legii dacă moşia nu era declarată strâmtă, ne arată că în aceste condiţii clăcaşii din comuna Ghindăoani ar fi primit la împroprietărire mai puţin cu 233 fălci şi 13 prăjini (333,8887 ha). În final, după intervenţia sătenilor şi a delegaţiilor comunali, clăcaşii au fost împroprietăriţi cu suprafeţe mai mari, dar tot sub cele prevăzute de lege pentru moşii normale: fruntaşii câte 4 fălci, 31 prăjini şi 3 stânjeni pătraţi, mijlocaşii cu câte 3 fălci, 15 prăjini şi 12 stânjeni pătraţi, iar pălmaşii cu câte 1 falce, 79 prăjini şi 21 stânjeni pătraţi[28]. Suprafaţa totală, rezultată din adunarea pământurilor date împroprietăriţilor, era de 541 fălci şi 30 prăjini[29], în câmp şi în sat, doar cu 5 fălci şi 30 prăjini mai mult decât fusese repartizat din suprafaţa moşiei pentru clăcaşi.

Exemplul moşiei Ghindăoani, care nu infirmă părerea noastră, exprimată mai sus, că în judeţul Neamţ Statul a ţinut cont de interesele şi de drepturile clăcaşilor mai mult decât marii proprietari, are, în primul rând, menirea să completeze ansamblul mecanismului de aplicare a Legii rurale în cât mai multe dintre aspectele sale particulare. De altfel, procentajul ridicat de ţărani împroprietăriţi pe domeniile Statului (46,32% din totalul împroprietăriţilor judeţului) constituie o particularitate a aplicării Legii rurale pe meleagurile nemţene, fiind, totodată, şi o consecinţă directă a structurii proprietăţii funciare existente la 1864, în cadrul căreia Statul se detaşează ca cel mai mare proprietar.

(25) Ibidem, p. 294-297, anexele 6 şi 7, p. 304.
(26) Arh. St. Neamţ, fond Prefectura Neamţ, dosar 5/1864, f. 10-11.
(27) Ibidem, f. 16.
(28) Ibidem, f. 12.
(29) Ibidem, f. 15.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Deși în expunerea noastră ne-am folosit de multe ori de tabelele hărților lui Scarlat Osvalt, pentru a face o evaluare aproximativă a proprietății funciare de Stat din județul Neamț, de după înfăptuirea reformei agrare, am luat ca bază de calcul datele furnizate de documentul din anul 1857, mai ales că diferența este foarte mică[30]. Considerând că proprietatea funciară de Stat s-a format prin secularizarea averilor mănăstirești, putem admite că Statul a preluat circa 180000 de fălci (257796 ha). Din această suprafață trebuiesc scăzute cel puțin 30886,2793 ha (fără prăjinile pentru ulițe, piețe ș.a.), suprafața cu care au fost împroprietăriți clăcașii. Ceea ce rămâne, adică vreo 226909,73 ha, reprezintă suprafața totală aproximativă a proprietății de Stat de după reforma agrară; suntem siguri că ea este mai mică dar, chiar și câteva mii de hectare, în plus sau în minus, nu pot modifica, decât ca detaliu, concluziile noastre. Ponderea acestei proprietăți în cadrul structurii proprietății funciare a județului (54,08%), ne arată că ea este mai mare decât toate celelalte proprietăți luate la un loc, cu aproximativ 42505 ha.

După cum am mai arătat, cea mai mare parte a pământurilor deținute de Stat erau acoperite cu păduri. Totuși, el mai stăpânea și după 1864 importante suprafețe cultivabile. Din totalitatea acestor pământuri, 9249,9556 ha s-au folosit pentru împroprietărirea a 2644 însurăței și alte 11649,3076 ha s-au vândut, mai ales în loturi mici, de sub 10 ha, la 2198 țărani[31] până în anul 1906. Mai reținem și faptul că în anul 1884 a fost creat Domeniul Coroanei Bicaz, pe care Statul l-a înzestrat cu suprafața de 13185,72 ha[32], familia regală, singură, având dreptul, după cum spunea legea din 10 iunie 1884, asupra "suprafeței și subfeței" acestei proprietăți[33]. Din suprafața totală doar 1146,8 ha erau terenuri agricole, dar numai pășuni, fânețe și grădini[34], Domeniul nestăpânind teren arabil. De obicei, administrația arenda țăranilor pășunile, căci aceștia, dat fiind specificul zonei montane, nu aveau alte surse de câștig decât lucrul la pădure și creșterea animalelor. Cercetările făcute de noi ne arată că după împroprietăririle, vânzările și înzestrările cu pământ făcute de către Stat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, acesta a rămas și la începutul secolului următor cel mai mare proprietar al județului Neamț, menținându-și locul întâi în cadrul structurii proprietății funciare.

MAREA PROPRIETATE FUNCIARĂ PARTICULARĂ

În anul 1857 această categoria de proprietate deținea o suprafață de 99560 fălci (142589,83 ha). Neavând suficiente date pentru a spune cu cât anume a mai crescut ea până la 1864, am luat ca bază de calcul cifra aproximativă de 100000 fălci (143220

(30) Suprafața totală a moșiilor mănăstirești la 1847, calculată după tabelele hărților lui Scarlat Osvalt este de circa 181472 fălci (259867,9 ha). La 1857 aceeași suprafață totală a moșiilor mănăstirești era de 184550 fălci (264312,51 ha).
(31) *Anuarul statistic al României*, București, 1909, p. 238-247.
(32) C. Armășescu, *Monografia Domeniului Bicaz*, București, 1906, p. 6.
(33) C. Hamangiu, *Codul general al României. Legi uzuale.*, vol. II, București, 1900, p. 473.
(34) C. Armășescu, *op.cit.*, p. 6.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

ha). Din această întindere am scăzut cele 22843 fălci şi 70 prăjini (32717 ha) cu care au fost împroprietăriţi clăcaşii şi bisericile[35] şi am obţinut suprafaţa de 77156 fălci şi 10 prăjini (110503 ha) rămasă în stăpânirea marii proprietăţi funciare particulare. Întinderea ei este destul de mare în comparaţie cu proprietatea ţărănească şi se explică atât prin evoluţia anterioară a raportului dintre rezerva feudală şi pământurile aflate în folosinţa clăcaşilor, cât şi prin ponderea mare a suprafeţelor exceptate (mai ales păduri) de la împroprietărire. De aceea este greşit să apreciem că ţăranii clăcaşi au primit 2/3 din terenul arabil, de fânețe şi păşune. Partajarea în trei s-a făcut numai în cazul moşiilor strâmte; pe celelalte moşii li s-a dat ţăranilor îndreptăţiţi suprafaţa legiuită, astfel încât marii proprietari au putut rămâne cu suprafeţe foarte mari chiar şi de pământ agricol, pe lângă cel acoperit cu păduri. Evaluarea în procente a acestor suprafeţe ne arată că marea proprietate particulară şi-a păstrat după reforma agrară cam 77,16% din totalitatea pământurilor avute înainte.

Adevărata dimensiune a acestei categorii de proprietate este dată de aspectele ei individuale şi mai ales de contrastul dintre acestea. Situaţia moşiei Hangu, din plasa Muntele, este edificatoare în acest sens. La jumătatea secolului trecut, ea era proprietatea prinţului M. Sturdza. Planul întocmit în anul 1838 ne dă pentru această moşie suprafaţa de 32494 fălci şi 44 prăjini, echivalentă cu 46538,5534 ha[36]. În tabelele hărţilor lui Scarlat Osvalt această moşie este trecută cu suprafaţa de 29655 fălci[37] (circa 42471,891 ha), iar documentul din 1857 ne spune că Smaranda Sturdza stăpânea moşiile Hangu, Schitul Hangu, Călugăreni şi Bistricioara cu suprafaţa de 33000 fălci[38] (47262 ha). Prin reforma agrară din 1864, un număr de 1864 clăcaşi şi nevolnici din comunele Hangu, Bistricioara, Călugăreni şi Galu au fost împroprietăriţi pe moşiile domeniului Sturdza cu suprafaţa de 5014 fălci şi 40 prăjini în câmp şi în sat[39]. Pământurile date ţăranilor reprezintă numai 15,19% din suprafaţa marelui domeniu funciar al Casei Sturdza. Lipsa documentelor ne împiedică să facem afirmaţii categorice cu privire la suprafaţa cu care au fost împroprietăriţi slujitorii bisericilor. Unele documente ne arată că numărul lor ar fi de 57[40], dar din altele rezultă că pe moşiile Smarandei Sturdza au fost împroprietăriţi 47 de preoţi, diaconi şi dascăli cu suprafaţa de 203 fălci şi 70 prăjini[41]. Scăderea tuturor suprafeţelor primite de clăcaşi, împreună cu cele care au fost date bisericilor şi slujitorilor acestora, adică 5218 fălci şi 30 prăjini (7473,7566 ha) evidenţiază faptul că proprietatea a păstrat după reformă impresionanta suprafaţă de 39788,244 ha, echivalentă cu 84,19% din întinderea avută anterior. Potrivit altor documente, domeniul Hangu ar fi împroprietărit pe clăcaşi şi, probabil, pe slujitorii bisericilor, cu suprafaţa de 5320 fălci şi 55 prăjini[42] (7620,2937 ha), rămânându-i 27173 fălci şi 69 prăjini (38918,26 ha), ceea ce reprezintă pentru con-

(35) M. Şurubaru, *op.cit.*, anexa 5, p. 303.
(36) Arh. St. Neamţ, Colecţia planuri. Moşia Hangu.
(37) Victor Andrei, *op.cit.*, p. 95.
(38) Anul 1857, f. 65.
(39) Arh. St. Bucureşti, fond Reforma agrară din 1864, judeţul Neamţ, dosar 1050, f. 52, 103.
(40) Ibidem, f. 52, 103-104.
(41) Arh. St. Neamţ, fond Prefectura Neamţ, dosar 6/1864, f. 19.
(42) Ibidem, Colecţia planuri. Moşia Hangu.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

cluziile noastre cam același lucru. Obiecția că moșiile stăpânite de Smaranda Sturdza erau formate în cea mai mare parte din păduri, exceptate conform legii de la împroprietărire, este parțial întemeiată, deoarece existau și numeroase goluri de pădure cu poieni interioare sau exterioare de care țăranii aveau mare nevoie pentru creșterea animalelor.

În lipsa unor date de arhivă precise cu privire la soarta unor moșii după reforma agrară, îndrăznim să apreciem suprafața cu care au rămas marii proprietari atât după tabelele hărților lui Scarlat Osvalt, cât și după dosarele din anul 1909 cu privire la situația de atunci a pământurilor date țăranilor la împroprietărirea din 1864. Suprafața calculată de noi pe baza măsurătorilor făcute de Scarlat Osvalt pentru moșiile boierești din plasa Bistrița este de 18468 fălci[43]. În documentul intitulat "Acta atingătoare de toate proprietățile din Prințipat", suprafața acestor moșii este de 13370 fălci[44]. Diferența dintre cele două izvoare documentare este greu de explicat, motiv pentru care punem mai mult temei pe măsurătorile făcute de Scarlat Osvalt, deși nici ele nu sunt deosebit de sigure și, mai ales, nu au rămas aceleași timp de aproape 20 de ani. La 1864 țăranii din plasa Bistrița au fost împroprietăriți cu 5017 fălci și 20 prăjini[45], în câmp și în sat, plus încă 45 fălci și 40 prăjini plătite de clăcași, câte două prăjini și jumătate fiecare, conform circularei ministeriale nr. 9378 din 12 septembrie 1864, pentru ulițe și piața satului[46]. Deci, în total, împroprietăriții au primit 5062 fălci și 60 prăjini; scăzând această suprafață din întinderea tuturor moșiilor particulare constatăm că marea proprietate particulară a păstrat circa 13405 fălci și 20 prăjini, sau, în procente 72,59% din suprafața anterioară reformei.

Problema suprafeței pe care o poseda marea proprietate funciară particulară după 1864, trebuie analizată sub două aspecte: cel al terenurilor de cultură și cel al suprafeței totale. Este greu de precizat ce suprafețe arabile, de fânețe și pășuni au rămas marilor proprietari; oricum ele sunt mult mai mari decât acea treime legiuită a rezervei. Cu privire la cel de-al doilea aspect, cel al suprafeței totale, putem afirma că marea proprietate funciară particulară mai deținea după 1864 cam 26,34 procente din suprafața județului. Comparativ cu anul 1857 ponderea acestei proprietăți s-a redus cu 7,65 procente, păstrându-și, totuși, locul al doilea în ansamblul structurii proprietății funciare a județului. Chiar și de pe această poziție, ea este totuși mai mare cu circa 11,28 procente decât proprietatea țărănească și cu vreo 6,76 procente decât toate celelalte proprietăți, care urmează după ea, luate la un loc (vezi anexa nr. 4). Lucrul cel mai important este faptul că marea proprietate particulară stăpânea cu 42,82% mai mult pământ decât țăranii împroprietăriți.

(43) Victor Andrei, *op.cit.*, p. 98-99.
(44) Anul 1857, f. 65-66.
(45) Arh. St. Neamț, fond Prefectura Neamț, dosarele nr. 36, 40, 59, 60, 63, 64, 65/1909.
(46) Ibidem, dosar 1/1865, f. 1.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

PROPRIETATEA ŢĂRĂNEASCĂ

Din toate documentele studiate de noi, rezultă că mica proprietate ţărănească a fost creată în judeţul Neamţ prin înfăptuirea reformei agrare din 1864. Atunci au fost împroprictăriţi 13086 clăcaşi cu suprafaţa de 63189,784 ha[47]. N-am mai luat în calcul şi suprafeţele date în sat neclăcaşilor ca locuri de casă şi grădină pentru că acestea nu pot reprezenta, după părerea noastră, o proprietate agricolă, suprafaţa fiind mult prea mică pentru a asigura existenţa unei familii. Din acest motiv considerăm că după 1864 proprietatea ţărănească însumează suprafaţa de împroprietărire, arătată mai sus, şi care reprezintă un procentaj de 15,06% din suprafaţa judeţului. Locul al treilea ocupat de această categorie în cadrul structurii proprietăţii funciare nu reprezintă nimic altceva decât o poziţie ierarhizată, căci importanţă au nu ansamblul proprietăţii, ci componentele lui. Trebuie, deci, să vedem dacă fiecare proprietate ţărănească putea asigura existenţa familiei, mai ales că, dincolo de acest aspect imediat, există perspectiva fărâmiţării loturilor clăcăşeşti prin moştenire.

Fără a nega însemnătatea deosebită a reformei agrare din 1864 în evoluţia structurii proprietăţii funciare, trebuie să admitem că ea n-a putut să-i dea ţăranului totala independenţă faţă de marea proprietate. Cauza principală a acestei dureroase realităţi o reprezintă insuficienţa pământului. Dacă pentru clăcaşii fruntaşi pământul cu care au fost împroprietăriţi era oarecum suficient (ei, însă, reprezentau doar 3,78% din numărul total al clăcaşilor), pentru mijlocaşi (41,76%) suficienţa pământului era discutabilă la nivelul agriculturii de atunci. Admiţând, totuşi, că aceştia din urmă se puteau hrăni de pe cele aproximativ 5,7 ha, rămâne un procentaj de 54,46% de pălmaşi pentru care suprafaţa de 3,5 ha era total insuficientă. Sunt numeroase comune în care numărul pălmaşilor depăşeşte cu mult jumăatte din numărul clăcaşilor împroprietăriţi. Numai în plasa Bistriţa, după dosarele din anul 1909, avem şase comune în această situaţie: Calu-Iapa cu Mastacăn (71,05%), Borleşti (65,46%), Roznov (64,8%), Tazlău (56,68%), Zăneşti (56,07%) şi Rediu (51,92%)[48]. Procentaje la fel de mari pentru pălmaşi întâlnim în toate plăşile judeţului. Potrivit dosarelor originale de la 1865, decalajele dintre categoriile de clăcaşi, având în vedere şi modificările administrativ-teritoriale, sunt mult mai mari. Astfel, comuna Mastacău are un procentaj de 80,89% pălmaşi[49], iar comuna Roznov (cu cătunul Neguleşti) 75,76%[50]. La fel de mari sunt decalajele dintre categoriile de clăcaşi şi pe diferitele moşii pe care s-au făcut împroprietăririle în cadrul aceleiaşi comune. Dăm ca exemplu, în acest sens, cazul comunei Grumăzeşti, în care pe moşia Grumăzeşti pălmaşii reprezintă 35,4% din totalul clăcaşilor împroprietăriţi, pe moşia Topoliţa ei reprezintă 55,88%, iar pe moşia Ocea 77,36%[51]. Sperăm ca prin aceste procentaje am demonstrat faptul că foarte mulţi

(47) M. Şurubaru, *op.cit.*, anexa 2, p. 301 şi anexa 5, p. 303.
(48) Ibidem, anexa 3, p. 302.
(49) Arh. St. Bucureşti, fond Reforma agrară din 1864, judeţul Neamţ, dosar 1048, f. 98.
(50) Ibidem, f. 92, 123.
(51) Arh. St. Neamţ, fond Prefectura Neamţ, dosar 4/1864, f. 9-10, dosar 50/1909, f. 1-10.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

țărani nu aveau încă de la reforma agrară pământ suficient pentru întreținerea familiilor lor.

Analiza proprietății țărănești presupune nu numai stabilirea ponderii acesteia în cadrul structurii proprietății funciare, sau a raportului dintre categoriile de clăcași, ci, în mod obligatoriu, și a procentajului țăranilor care din diferite motive nu au fost împroprietăriți. Numărul acestora, 4167 capi de familie[52] ne dă un procentaj de 24,15% din numărul total al familiilor de la sate. Dintre aceștia, 386 capi de familie (2,24% din numărul total al țăranilor capi de familie) nu au primit absolut nimic, iar 3781 capi de familie (21,91% din același total) au primit doar câte 10 prăjini în sat, suprafață care reprezintă foarte puțin chiar și pentru o singură persoană. Este evident faptul că aproape un sfert din numărul țăranilor capi de familie au fost, pur și simplu, abandonați, fără mijloace de existență decât la limita supraviețuirii. Așadar, mica proprietate țărănească rămâne să fie reprezentată numai de cei 13086 clăcași care au primit pământ de cultură în câmp; numărul lor este echivalent cu procentajul de 75,85% din totalitatea familiilor țărănești. Acesta este doar un aspect al realității, și încă nu cel mai grav; un alt aspect, cel care contează cel mai mult, este faptul că 65,46% din numărul total al țăranilor capi de familie existenți la 1864 aveau pământ insuficient sau nu aveau deloc[53]. Este vorba de 11294 capi de familie, dintre care 386 nu au primit nimic, 3781 au primit doar locul de casă în sat și 7127 sunt pălmași împroprietăriți cu câte 2 fălci și 40 prăjini fiecare. Sunt multe comune în care procentajul arătat mai sus depășește media pe județ. În comuna Hangu, de exemplu, procentajul era de 66,6%, ceea ce înseamnă că un număr de 959 țărani capi de familie[54] erau în dificultate materială, totală sau parțială, încă de la împroprietărire.

Simpla înregistrare a documentelor ar putea duce la concluzia pripită că situația țăranilor de la munte era mai bună după 1864. Într-adevăr, aici sunt cei mai mulți fruntași, foști clăcași care au fost împroprietăriți cu câte 5 fălci și 40 prăjini; jumătate dintre ei (237) se află în plasa Muntele[55]. Totuși, și aici, numărul pălmașilor, deși cel mai mic din tot județul, trece de jumătatea tuturor clăcașior plășii: 51,54%. Pe de altă parte, se impune ca situația țăranilor de la munte să fie analizată nu numai subaspectul cantitativ al suprafețelor primite, ci și sub cel calitativ al acestora. În suprafața de împroprietărire clăcașii au primit loc de arătură, fânețe și imaș. Dacă în zona de câmpie și de deal proporția acestor categorii de teren agricol era oarecum mai echilibrată, în funcție de importanța fiecăreia, pe ansamblul gospodăriei țărănești, în regiunea de munte nu mai întâlnim acest echilibru. Aici clăcașii au primit, ca și în trecut, mai mult pășune și fânețe și foarte puțin teren pentru arat și semănat. În schimb, documentele ne arată biserici cu foarte mult teren arabil în comparație cu cât aveau țăranii. Biserica din Galu, de exemplu, avea la 1864 un număr de 457 prăjini de arătură[56], în timp ce

(52) M. Șurubaru, *op.cit.*, loc.cit, p. 287.

(53) Calculele noastre au la bază numărul de 17253 țărani capi de familie, fără răzeși. H.H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. I, Editura Academiei, București, 1958, p. 42.

(54) Arh. St. Neamț, fond Prefectura Neamț, dosar 6/1864, f. 19.

(55) M. Șurubaru, *op.cit.*, loc.cit., anexa 2, p. 301.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Anexa 1

Reprezentarea grafică a structurii proprietăţii funciare din Neamţ la 1857

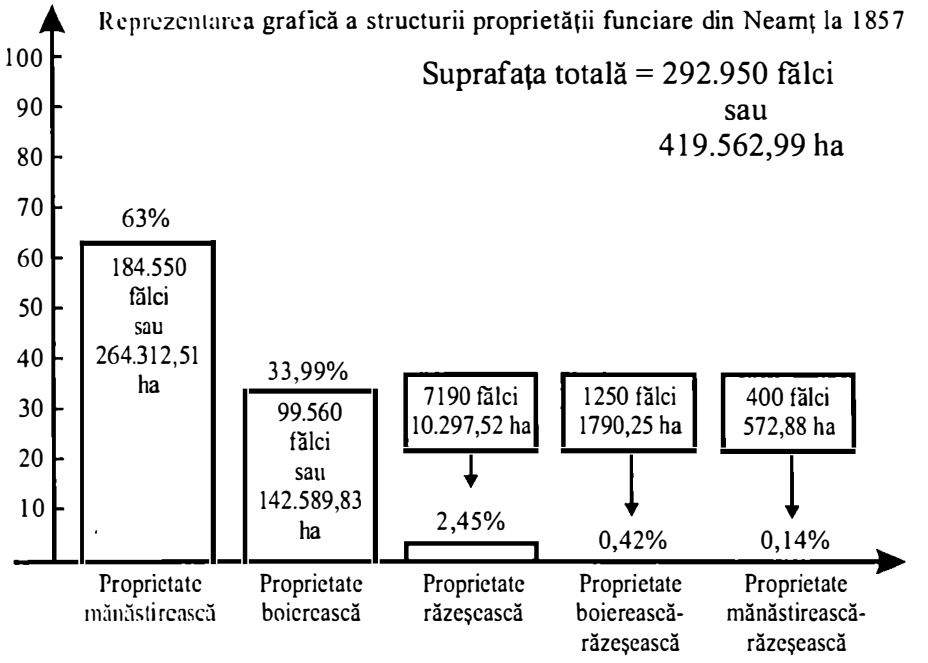

Anexa 2

Reprezentarea grafică a structurii proprietăţii funciare a ţinutului Neamţ la 1859

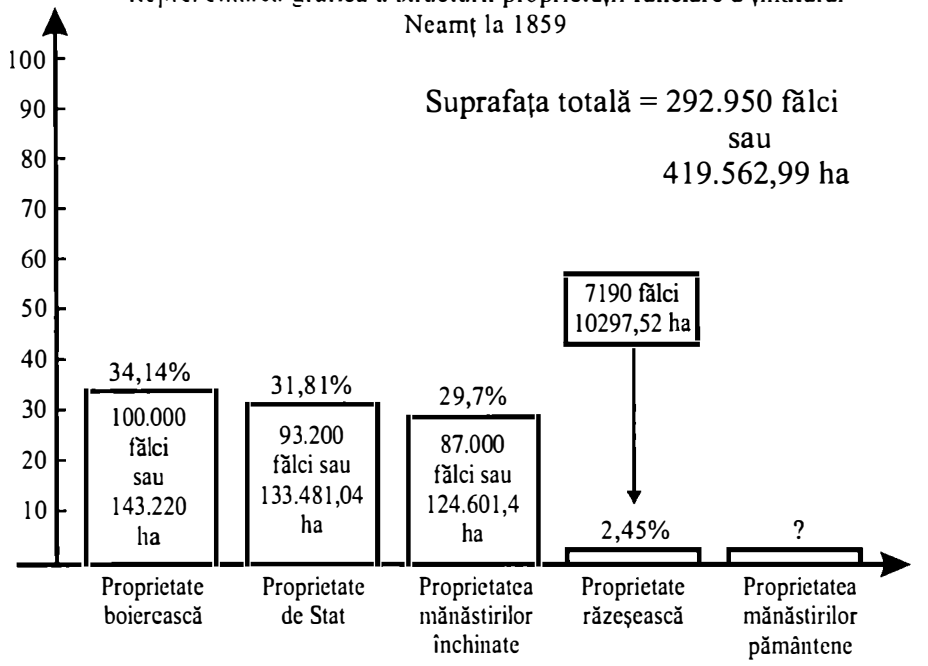

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

nici un clăcaș nu a primit măcar o falce de teren arabil. Suprafața cea mai mare de astfel de teren, primită de împroprietăriții din comuna Hangu a fost de 40 de prăjini[57], dar nu tuturor clăcașilor li s-a dat pământ arabil; din cei 446 clăcași împroprietăriți, doar 74 au primit, ca loc de arătură, suprafețe între 7 și 40 de prăjini, media fiind de circa 16 prăjini[58]. Din păcate, nici celelalte categorii de teren nu erau întotdeauna de bună calitate, mulți țărani plângându-se că au primit, ca loc de fânaț și pășune, râpi și coaste de munte cu tufe, cioate și multă piatră, sau cu o înclinație atât de mare încât vitele nu le puteau paște. Dacă ne gândim la faptul că în zona de munte o mare parte din veniturile țăranilor depindeau de creșterea animalelor, ne dăm bine seama de gravitatea problemei.

Credem că ceea ce trebuia demonstrat se vede foarte clar: Legea rurală nu a rezolvat problema agrară. Cu multă bunăvoință am putea considera că reforma agrară din 1864 a lichidat o problemă, creând, în schimb, alta la fel de gravă și amplificată cu fiecare an de instabilitatea și fărâmițarea proprietății țărănești.

PROPRIETATEA RĂZĂȘEASCĂ

Este greu de spus în ce situație se afla proprietatea răzășească în anii imediat următori înfăptuirii reformei agrare din 1864. Cu informațiile existente și documentele studiate de noi putem schița doar o anumită tendință de involuție. Calculele făcute după tabelele hărților lui Scarlat Osvalt ne arată că pe la 1847 proprietatea răzășească din județul Neamț însuma 9708 fălci (13901,865 ha)[59]. Peste zece ani, suprafața se reducese la 7190 fălci (10297,52 ha), mai existând tot atunci 1250 fălci în proprietate mixtă boierească-răzășească și 400 fălci în proprietate mixtă mănăstirească-răzășească[60]. Pierderea sigură este de cel puțin 2518 fălci (3606,2796 ha), adică un sfert din suprafața de dinaintea revoluției.

După 1857 ritmul deposedării răzeșilor s-a redus la jumătate comparativ cu deceniul anterior, astfel că în 1864 răzeșii județului Neamț, în număr de 2813, mai stăpâneau vreo 9522 ha[61] (cam 6648 fălci și jumătate). Diferența de 542 fălci și 40 prăjini a trecut în proprietatea particulară în cea mai mare parte. Proprietatea răzășească își păstrează, dar la dimensiuni mult mai reduse față de anii anteriori, poziția a patra în cadrul structurii proprietății funciare a județului Neamț, cu cel mult 2,27% din suprafața totală. În cea mai mare parte, proprietatea răzășească este concentrată

(56) Arh. St. Neamț, fond Prefectura Neamț, dosar 1/1881, f. 374.
(57) Ibidem, dosar 6/1864, f. 24.
(58) Ibidem, f. 20-75.
(59) M. Șurubaru, *Structura proprietății funciare a ținutului Neamț la jumătatea secolului al XIX-lea*, loc.cit., tabelul 1, p. 495.
(60) Anul 1857, f. 66-68. Pe baza anexelor întocmite de Georgeta Crăciun, pentru anul 1857 am calculat 7240 fălci stăpânite de răzeși și încă 750 fălci în proprietate mixtă boierească-răzășească și 400 fălci în proprietate mixtă mănăstirească. Georgeta Crăciun, *Satele răzășești din Moldova la mijlocul secolului al XIX-lea*, Partea I, Date statistice, în *Cercetări Istorice* (serie nouă), XII-XIII, Iași, 1981-1982, p. 550-555.
(61) I.N. Iancovescu, *Repartiția proprietății rurale*, București, 1903, p. 30.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Anexa 3

Reprezentarea grafică a structurii proprietăţii funciare din Neamţ la 1863

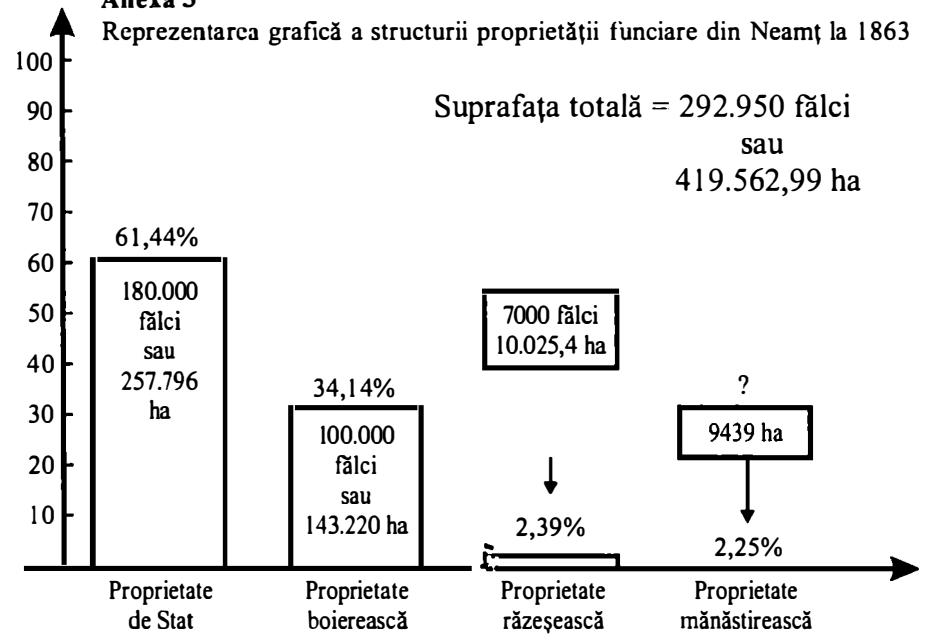

Anexa 4

Reprezentarea grafică a structurii proprietăţii funciare a judeţului Neamţ după reforma agrară din 1864

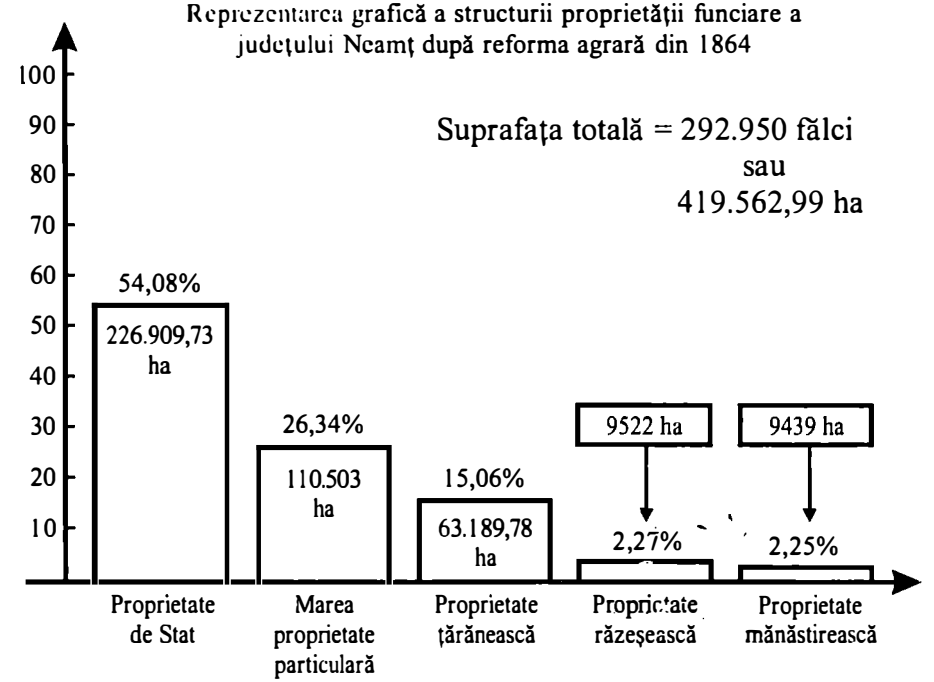

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

în plasa Bistrița (3980 fălci) și în plasa Mijlocul (2510 fălci) și este împărțită în 18 moșii[62] (o medie de 399 fălci și 35 prăjini), potrivit documentului din anul 1857. I.N. Iancovescu ne spune că proprietatea răzășească înainte de 1864 era repartizată în 15 comune.

PROPRIETATEA FUNCIARĂ ECLESIASTICĂ

De pe poziția întâi, la distanță foarte mare de a doua clasată în cadrul structurii proprietății funciare din anul 1857, proprietatea mănăstirească s-a prăbușit, prin reformele lui Al.I. Cuza, pe ultimul loc. Noi am considerat că aproape întreaga suprafață a moșiilor mănăstirești a trecut în proprietatea Statului, pentru că suprafețele mici pe care le mai aveau acestea după 1864 nu pot modifica datele problemei. Prin secularizările din 1859 și 1863, proprietatea funciară eclesiastică a pierdut circa 180000 fălci (cam 257796 ha).

Și totuși, mănăstirile au mai deținut și după 1864 însemnate suprafețe de teren care, este adevărat, în cea mai mare parte erau acoperite de păduri. Astfel, Mănăstirea Neamț-Secu mai avea lăsată, începând cu anul 1859, suprafețele de 11422 ha de pădure, fânaț și pășune în perimetrul care s-a numit Vatra-înconjurătoare[63]. Cea mai mare parte a acesteia, adică vreo 9962 ha, era acoperită cu păduri, dar mai erau încă 1460 ha de pășune, fânaț și teren arabil[64]; această ultimă categorie de teren nu însuma decât 52 fălci și 40 prăjini[65]. Din întreaga suprafață avută înainte de 1859 în ținutul Neamț, Mănăstirii Neamț-Secu i se lăsa prin decretul domnesc nr. 4381 din 1 iunie 1859 doar un procent de 15,81%. N-am luat în calcul această suprafață pentru că ulterior Mănăstirea n-a beneficiat decât de o mică parte din ea, motiv care a declanșat un lung conflict cu Statul ce s-a încheiat abia în anul 1935 printr-o nouă atribuire a pământurilor lăsate la 1859[66].

Să nu confundăm, însă, marea proprietate funciară eclesiastică cu proprietatea funciară a diferitelor biserici, dintre care multe au fost "împroprietărite" cu pământ pentru slujitorii lor la 1864. Folosind procesele verbale și tablourile litera A, pe baza cărora s-au făcut împroprietările, I.N. Iancovescu ne dă pentru județul Neamț un total de 1780-8055 ha repartizate bisericilor[67]. N-au fost, însă, înzestrate toate bisericile cu pământ. totuși, în comparație cu țăranii, multe biserici (împroprietărite" au primit suprafețe mult mai mari de pământ și de bună calitate. Citățm, spre exemplificare, cazul bisericii din Galu, plasa Muntele, care deținea 14 fălci și 25 prăjini (20,4955 ha), din care 457 prăjini (8,1803 ha) erau loc arabil și 688 prăjini (12,3152 ha) erau fânețe[68],

(62) Anul 1857, f. 66-68.
(63) Arh. St. Neamț, fond Mănăstirea Neamț, dosar 1/1938, f. 18.
(64) Ibidem.
(65) Ibidem, dosar 10/1935, f. 8 (după calculele noastre).
(66) *Monitorul Oficial*, partea I, nr. 175, din 2 august 1935, p. 5604.
(67) I.N. Iancovescu, *op.cit.*, p. 23.
(68) Arh. St. Neamț, fond Prefectura Neamț, dosar 1/1881, f. 374.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

aceasta în condiţiile în care ţăranii au primit, aşa cum am arătat mai sus, foarte puţin loc de arătură sau n-au primit deloc.

Pe lângă mănăstiri, şi aşezămintele religioase au păstrat după 1864 însemnate suprafeţe de pământ. Printre ele se numără şi Epitropia "Sfântul Spiridon" din Iaşi care stăpânea patru moşii: Mândreşti, Români, Bodeşti-Precista şi Războieni[69]. suprafaţa totală a acestor moşii era de 3982,49 ha, dintre care doar 38,95% erau păduri, cea mai mare parte (61,05%) fiind formată din pământuri cultivabile: 2431,42 ha. Locurile de arătură însumau nu mai puţin de 1301,42 ha. Aceste informaţii, preluate de la I.N. Iancovescu pentru anul 1900 se pare că reprezintă, de fapt, suprafaţa moşiilor arătate mai sus, imediat după reforma agrară. Facem această afirmaţie întemeiaţi pe faptul că moşia Români măsura pe la 1874 suprafaţa de 1172,5213 ha[70], tot atât cât ne dă Iancovescu pentru anul 1900. Se vede clar că alţi proprietari decât ţăranii posedau suprafeţe apreciabile de pământ. Să ne reamintim că la 1864, numai în satul Români 34 ţărani au primit doar câte 10 prăjini în sat, iar alţi 34 pălmaşi au fost împroprietăriţi cu pământ insuficient[71]. În schimb, Epitropia a păstrat din cele 3000 fălci[72] (4296,6 ha), cât avea în anul 1857, aproape jumătate de suprafaţă; cea mai mare parte din ca era acoperită cu păduri, circa 640 fălci[73] (916,6 ha). Această suprafaţă a sporit cu încă 247,78 ha până la anul 1900, când măsura 1164,38 ha. Nu putem spune dacă şi pământurile de cultură şi-au mărit suprafaţa, dar credem că la 1864 nu erau cu mult mai mici decât măsurau la 1900, adică 882,23 ha[74].

* * *

Structura proprietăţii funciare a judeţului Neamţ, din anii domniei lui Al.I. Cuza, a cunoscut o dinamică impresionantă: s-au schimbat liderii şi s-au născut noi proprietari. Dacă în anul 1857 Statul nu avea nici o proprietate, prin "secularizarca" averilor mănăstirilor pământene, pentru proasta lor administrare, din anul 1859, acesta devenca în ţinutul Neamţ al doilea mare proprietar, după proprietatea boierească. De altfel, acesta din urmă a ocupat locul întâi în cadrul structurii proprietăţii funciare numai între cele două secularizări, din 1859 şi 1863. După secularizarea averilor mănăstirilor închinate, Statul a devenit cel mai mare proprietar funciar. Deşi suprafaţa sa totală s-a redus ca urmare a înfăptuirii reformei agrare, Statul şi-a menţinut şi după 1864 locul întâi, cu mai mult de jumătate din suprafaţa judeţului. Dacă la procentajul reprezentând proprietatea de Stat (54,08%) îl adăugăm şi pe cel al marii proprietăţi particulare (26,43%), constatăm că pentru producătorii direcţi din agricultură, împreună cu alţi proprietari, inclusiv răzeşii, rămânea un procentaj de numai 19,58%, cam a cincea parte din întinderea judeţului.

Născută prin reforma agrară, mica proprietate ţărănească îşi începea existenţa cu un serios handicap încă din start: insuficienţa pământului de cultură. La aceasta s-a

(69) I.N. Iancovescu, *op.cit.*, p. 40-41.
(70) Arh. St. Neamţ, fond Tribunalul Neamţ, dosar 81/1874, f. 7.
(71) Ibidem, fond Prefectura Neamţ, dosar 64/1909, f. 3-4.
(72) Anul 1857, f. 68.
(73) Arh. St. Neamţ, fond Ocolul silvic Calu-Iapa, dosar 9/1860, f. 21.
(74) I.N. Iancovescu, *op.cit.*, p. 40-41.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

adăugat un alt pericol major pentru stabilitatea proprietății țărănești: divizibilitatea loturilor prin moștenire, situație de care ne vom ocupa cu altă ocazie. Deocamdată reținem doar realitatea imediată care constituie baza de la care a pornit evoluția noii structuri a proprietății funciare din județul Neamț: marea proprietate particulară s-a menținut încă foarte puternică în timp ce proprietatea țărănească, nu stăpânea decât 15,06% din totalitatea pământurilor. Mai reținem și faptul că un sfert din numărul țăranilor capi de familie nu au fost împroprietăriți cu loturi în câmp, dar nici cele 10 prăjini din sat pe care le-au primit majoritatea dintre ei nu pot fi considerate drept împroprietărire. După ce mai adăugăm la aceștia și numărul pălmașilor care au primit loturi insuficiente, ne dăm lesne seama de adevărata dimensiune a problemei agrare – două treimi din totalitatea țăranilor capi de familie nu aveau pământ deloc sau avcau insuficient. Dacă această problemă agrară este o moștenire a trecutului sau o creație a Legii rurale, nu discutăm acum, pentru că o asemenea analiză nu face obiectul articolului de față; am vrut doar să conturăm un tablou al noii structuri a proprietății funciare din județul Neamț, structură care nu este un rezultat doar al înfăptuirii reformei agrare, ci consecința însumată a efectelor tuturor reformelor cu caracter agrar din timpul domniei lui Al.I. Cuza.

LA STRUCTURE DE LA PROPRIÉTÉ FONCIÈRE DANS LE DÉPARTEMENT DE NEAMȚ APRÈS LA RÉFORME AGRAIRE DE 1864

Résumé

La structure de la propriété foncière du département Neamț a connu unc dynamique impressionnante pendant le règne d'Alexandre Ioan Cuza; on a changé les dirigeants et de nouveaux propriétaires ont surgi. Si, en 1857, l'Etat ne possédait aucun domaine, après la sécularisation des biens des monastères, il es devenu le plus grand propriétaire foncier du département de Neamț. L'Etat a gardé ce statut même après la reforme agraire de 1864. En échange, la propriété foncière ecclésiastique qui tenait jusqu'à l'Union des Principautés la première place dans l'hiérarchie des propriétaires fonciers du département de Neamț, est devenue insignifiante. Par la libération et la misc en possession des paysans corvéables surgit la petite propriété paysanne.

Après 1864, l'Etat possedait une superficie de 226909 ha, c'est-à-dire en pourcentage de 54,08 de la superficie du département. La grande propriété privée occupait la deuxième place avec 110503 ha (en porucentage de 26,34). Enfin, la propriété paysanne se situait en troisième place possédant 63189 ha (en pourcentage ed 15,06). Les petits propriétaires terriens libres (răzeși) ont été mis en possession tout au plus de 9522 ha (pourcentage 2,27).

C'est à la suite de la réforme agraire de 1864 que la propriété paysanne a été consolidée. Mais elle se mettait à vivre dès le début avec un handicap important: la superficie était insuffisante. Peu de temps après, un autre danger sérieux menaçait la stabilité de la propriété paysanne: le lotissement par héritage.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

O MARE PRIETENIE: G.T. KIRILEANU ŞI AL. LAPEDATU

de Ioan Opriş

. Prieteniile durabile dintre oamenii de cultură sunt destul de rare, obstacole solide stând în faţa lor. Adeseori, din nuanţe insignifiante, orgoliile stârnite până la patimă destramă legăturile fundamentate pe asemănări de caracter, gesturi şi preocupări profesionale comune. Tocmai de aceea, când "floarea rară" a adevăratei prietenii se poate dovedi, renaşte speranţa în binele din noi.

Între G.T. Kirileanu[1] şi Al. Lapedatu[2], legăturile prieteneşti au izvorât din idealuri comune şi datează de la începutul veacului, locul întâlnirii lor constituindu-l Biblioteca Academiei. Interesul pentru documentele medievale şi moderne i-a apropiat pe cei doi, pe atunci tineri şi harnici cercetători. Descoperindu-şi, cu plăcerea marilor spirite, preocupările, satisfacţiile şi bucuriile lecturii istorice, neîndoielnic că vor fi dezbătut îndelung mersul lumii de atunci. În tumultul vremurilor atât de grele ale războiului reîntregirii, cei doi învăţaţi s-au revăzut în Moldova, la Iaşi, preocupaţi de soarta păgubitei noastre culturi. Au trăit – nu de puţine ori – dramatice zile, de care a avut parte viguroasa lor generaţie. Au sperat până la epuizarea răbdării şi au îndurat greutăţi ce nu pot fi redate prin vorbe. Ca atâţia alţi intelectuali au plătit propriile idealisme şi crezurile pe care le-au slujit. În ciuda vremurilor, a depărtării şi rigorilor protocolare – pe care, desigur, Al. Lepedatu a trebuit să le urmeze – prietenia lor a dăinuit.

Restituită prin cele 4 scrisori, o asemenea legătură impresionează atât pentru acele vremuri cât şi pentru mercantila noastră lume de azi. La 24 noiembrie 1920, Al. Lapedatu îşi invita prietenul care i-a sprijinit proiectul – susţinâdu-l la Regele Ferdinand să participe la inaugurarea *Institutului de Istorie Română* din Cluj[3]. Ca "vechi,

(1) Kirileanu G.T. (1872-1961), folclorist, critic şi istoric literar, fost bibliotecar al Bibliotecii Palatului Regal între 1906-1930, când a fost îndepărtat de camarila carlistă. S-a îngrijit de fondurile de carte veche şi rară de la Cotroceni, Peleş şi Palatul regal din Bucureşti, dezvoltându-le.

(2) Lapedatu Al. (1876-1950), istoric, secretar (1904-1919) şi preşedinte al C.M.I.T. (1921-1940), preşedintele CMI (1940-1947), expert al delegaţiei române la Conferinţa de Pace (1919-1920), ministru al Cultelor şi Artelor în 4 rânduri, timp de 6 ani şi 2 luni (între 1923-1937), preşedinte al Senatului (1936-1938), senator de drept (din 1936), preşedintele Academiei Române (1935-1937), secretar general al Academiei Române (1938-1947), important om politic liberal.

(3) Anexa nr.1 , Al. Lapedatu a fost co-director (cu Ioan Lupaş) al Institutului de Istorie

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Anexa 1

INSTITUTUL PENTRU STUDIUL ISTORIEI ROMÂNE.
FONDAȚIUNE A M. S. REGELUI FEROINAND I.

◆◆

Iubite Dle Kirileanu,

Sâmbătă 4 decemvrie vom inaugura Institutul de istorie română, dacă dl Iorga vu putea veni cu această ocazie la Cluj, după cum l-am invitat. Lupaș va rosti un cuvânt omagial la adresa M. S. Regelui, ca fondator. Eu voiu expune programul de lucrări al Institutului și proiectul de organizare. Iar dl Iorga ne va face, cred, o conferință de circumstanță. In telegrama ce vom trimite, dui acest incident, M. S. Regelui, am dori să-l rugăm să binevoiască a accepta să fie patronul Institutului. Și cum aceasta n'am putea-o face fără consimțământ prealabil, te rugăm pe dta ca și de astă dată să găsești mijlocul să pui pe M. S. ni cunoștință de dorința noastră — iar eventualul răspuns, în caz că n'ar avea nimic contra,

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

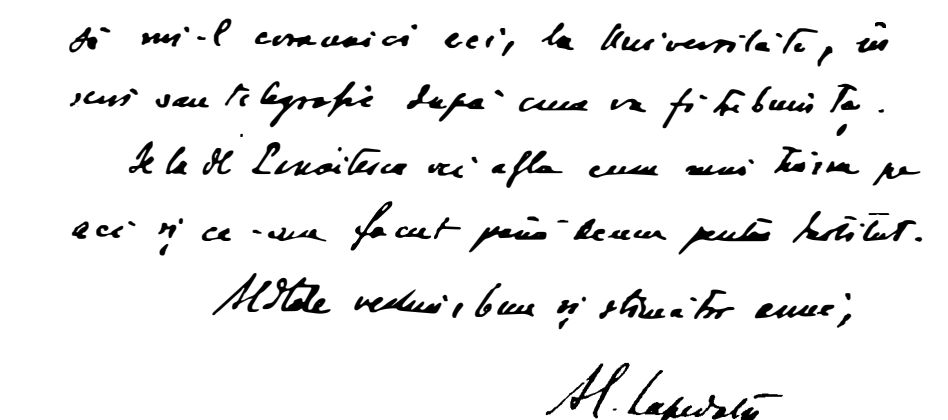

bun și stimător amic", îi transmitea și alte vești prin Emil Panaitescu[4]. Aderând din profundă convingere la politica liberală, Alexandru Lapedatu a urcat, începând din 1923, scara ierarhiilor, împlinindu-și destinul. La numire sa ca ministru al Cultelor și Artelor, G.T. Kirileanu îi scria entuziasmat la 30 octombrie 1923: "În aceste timpuri grele și de amărăciune se întâmplă să ne vină și nouă cărturarilor câte-o rază de mângâiere când vedem că e chemat și un om vrednic la conducerea culturii noastre"[5].

Rămași în strânse legături de prietenie, în ciuda tribulațiilor vieții, cei doi învățați s-au încurajat și ajutat, după putința fiecăruia. În mod constant, Lapedatu i-a trimis lui Kirileanu cărțile și periodicele nou apărute, ținându-l la curent cu stadiul cercetărilor. Asemenea atenție, desigur, a însemnat foarte mult mai ales după retragerea la Piatra-Neamț a lui Kirileanu. Mai mult, veri de-a rândul, Lapedatu l-a vizitat, cu ocazia scrutelor sale vizite făcute la mănăstirile Moldovei.

Rând pe rând, evenimentele grave ale deceniilor al IV-lea și al V-lea au modificat profund condițiile de viață politică și socială din societatea românească. Tăvălugul faptelor a antrenat destinele, anunțând o altă lume. Cei doi nu și-au pierdut nici în acele teribile vremuri prețioasa lor prietenie. La 21 ianuarie 1944 Kirileanu îi răspundea lui Lapedatu, cu mulțumiri, într-o mai lungă și plină de știri epistolă[6]. Înțeleptul învățat, observa cum "Ni se împuținează mereu acei cu care ne-am petrecut viața...",

Națională între 1920-1938 și director onorific (1938-1945).

(4) Panaitescu Emil (1885-1958), arheolog, prof.univ. la Cluj, membru al Comisiunii Monumentelor Istorice. A fost membru și apoi directorul Școlii Române de la Roma (1929-1947), rămânând în Italia, unde a și murit. Cercetări arheologice în castele de la Bretcu, Cășei și Ilișua.

(5) Anexa nr. **2**.

(6) Anexa nr. **3**.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Anexa 2

30 Oct. 923. [1923] Concept

Iubite Domnule Lăpădatu,

În aceste timpuri grele și pline de cumărăciuni se întâmplă să ne vină și nouă cărturarilor câte-o rază de mângâere când vedem că e chemat și un om vrednic la conducerea culturii noastre. Din toată inima te felicitez pentru numirea ca Ministru al Cultelor și Artelor și-ți urez sănătate și spor la muncă. Dea Domnul să ni se împlinească prin d-ta atâtea visuri culturale: 1) mântuirea de ruină a lăcașurilor credinței strămoșești (la Hurezi și la Cozia ~~[illegible]~~ trece ploaca prin acoperiș) ~~[illegible]~~

2) copiarea vechilor picturi amenințate. ~~[illegible]~~

3) Inventarul monum. ist. și a bogăților lor artistice

4) publicarea inscripțiilor de pela biserici și de prin cărțile bisericești (mai găsesc la ~~un supliment~~ niște volume suplimentare ale Bulet. Comisiei nom. ist. Emanuel Par. Bobulescu)

5) Marele tablou a lui Stoica Tatăm lui Mihai Viteazul la Al. Iulia [illegible]

că acuma Tg. va face domnul spre sala Încoronării...

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Anexa 3

Piatra-N. 21 Januar, 1944.

Iubite Domnule Lapedatu,

Adânc mișcat am fost de pierderea așa de neașteptată a vechiului prieten I. Simionescu, pe care în Septembrie trecut îl văzusem așa de viom și de rumân la față, încât îi spuneam în glumă să nu se lese deochiat de vreo șugubață fiică a Evei cea cu primejdie! Ni se împuținează mereu acei cu care ne-am petrecut vieața... M'a înduioșat gestul Fundației Elias cu înființarea însemnatului fond cultural pe numele Prof. I. Simionescu. Îmi închipui că îndemnul vine dela Prințul Barbu Stirbey.

Zilele acestea primind ultimele publicatii ale Academiei din secția istorică și literară, pentru care mulțumesc călduros, am cetit pe nerăsuflate cele două interesante volume ale D-lui Victor Slăvescu asupra corespondenței lui Ion Ghica. În introducerea despre corespondența lui I. Ghica cu D. A. Sturza la pag. 12 văd că dl. Slăvescu se întreabă de ce n'a mai continuat corespondența și după ce I. Ghica s'a dus ca ministru al țării la Londra. Îi pot da următoarea lămurire.

Acum câțiva ani, când eram la București și se vindeau la anticari cărți, dosare și scrisori din biblioteca lui D. A. Sturza, am cumpărat și eu câteva cărți, dosare cu memorii politice și o ladă mare de zahar cu numeroase scrisori adresate lui D. A. Sturza, din care alesese o parte alți cumpărători mai norocoși, care se trezise înaintea mea (Prof. Ionescu barbă neagră s.a.). Prețul a fost cam pipărat, dar și curiozitatea mea era mare, așa că mi-a fost greu să renunț!...

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Intre aceste scrisori am găsit vreo 70 ale lui Ion Ghica și 27 ale fiului său Dimitrie trimise din Londra și Berlin lui D. A. Sturza și sațici sale. — Dacă știam că Dl. Slăvescu lucrează la publicarea corespondenței lui I. Ghica, i le-aș fi pus la dispoziție și pe acestea care sânt în posesiunea mea

In mai multe din scrisorile publicate de Dl. Slăvescu este vorba de afacerea Agiudului, dar în note nu se dau lămuriri în această privință. In unul din carnetele-calendar pe care le-am găsit în lada cumpărată dela anticar sânt pagini multe scrise de mâna lui D. A. Sturdza asupra acestei nenorocite afaceri. Ca un semn de recunoștință pentru lectura interesantelor publicații ale Dlui Slăvescu, trimet alăturatul extras din autograful D. A. Sturdza asupra afacerii Agiudului, care se încheie cu o mișcătoare lecție morală pentru cei ce se apucă de întreprinderi economice. Cred că o va ceti cu interes!

Văd că D. A. Sturdza spune că și tatăl lui Golescu-Arăpilă a fost un înșelător. Iuri pare foarte rău, căci eu am petrecut multe ceasuri plăcute făcând extrase din bogatul său Dicționar, ms aflător la Academia Română, iar volumul său de Proverbe este o comoară pentru limba noastră.

Fii bun și spune Dlui Slăvescu că n'am găsit încă în haosul anticăriei mele fotografia cu portretul lui Ion Ionescu dela Brad. Indată ce voi găsi-o, voi da fotografului Chevallier să facă o copie pentru Dl. Slăvescu. — Până atunci îi dau următoarea indicație bibliografică:

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Răposatul meu frate Simion T. Kirileanu, pe când era învățător la Orfelinatul agricol „Ferdinand" din Zorleni-Tutova, a publicat două articole despre Ion Ionescu dela Brad în Almanahul Învățătorilor din România pe anii 1902 (pag. 64) și 1903 (pag. 82). Pe această din urmă pagină este portretul lui Ion Ionescu destul de bine executat.

Dacă avea norocul Piatra noastră să vă aibă oaspete vara trecută, am fi stat de vorbă mai mult, arătând unele bucăți din anticărica mea, chibzuind împreună asupra soartei lor. Căci mă gândesc mult la pățanica din refugiul la Iași în 1916-18, când mi s'a furat o ladă cu ce aveam mai de preț din muncușoara și strânsurica mea de până atunci. Mă tem că aceste vremi apocaliptice vor fi și mai nenorocite, dacă se adevărește zvonul unui front la Carpați. La vârsta mea de 72 ani și cu subreda-mi sănătate, nu mai poate fi vorba să-mi părăsesc locuința. Ce-a fi, a fi!...

Cu vechi dragoste prietenească

G. T. Kirileanu

Văd că a eșit un nou volum de Creșteri.
Îndrăznesc a mă ruga pentru un exemplar.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Anexa 4

Piatra-N. 12 Januar, 1950.

Iubite Domnule Lapedatu,

Mare bucurie mi-am făcut rândurile primite de anul nou. De multeori mă gândesc, în singurătatea mea, la vechii şi bunii prieteni, dar nu le pot da semn de vieaţă ne mai ştiindu-le adresa. Despre D-ta aflasem că eşti undeva în Ardeal. Îmi pare bine că-ţi ştiu acum adresa şi că-ţi pot scrie din când în când.

Mulţămesc pentru bunele urări, şi la rându-mi din toată inima doresc sănătate întregii familii.

Cu această ocazie, te rog să primeşti întârzieate mulţămiri şi pentru marea cinste ce mi s'a făcut în Iunie 1948 datorită vechilor prieteni, între care erai şi D-ta. Şi mă gândesc că am fost tare cuminte când am refuzat pe mult regretatul Sextil Puşcariu, care-mi cerea adeziunea pentru o eventuală alegere ca membru corespondent. — Ştieam doar că eu nu am la activul meu decât puţine f-pte bune, iar nu scrieri de valoare. Şi mai ştieam că toată vieaţa mea am fost sortit suprimărilor. Întâia din magistratură, a doua din administraţie, a treia prin disgraţie regală!

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Trebuia să-mi vie și cea din urmă, mai înaintea suprimării eterne. Nu degeaba prietenii dela Iași mi-au scos porecla: Ghiță suprimatul; iar eu le răspundeam numindu-mă singur: om mic și necăjit!

Să mai facem dar și haz de necaz...

Îți poți închipui câtă plăcere aș avea să mă vizitezi în sărăstrica mea, precum demult mi-ai făgăduit. Dar drept să-ți spun că mi-i rușine de starea în care se află anticărnea mea și toate ale mele, care stau clae peste grămadă decând mi-au fost ocupate toate odăile cu cărți, eu rămânând numai într'o singură odae. Dar cu toate aceste strâmtorări și lipsuri materiale, îți mărturisesc că mă consider fericit (așa-mi zicea astăvară vechiul meu prieten Artur Gorovei când m'a vizitat câteva zile) că la vrâsta mea înaintată (78 ani!) îmi pot îngriji boala de inimă și celelalte slăbăciuni ale bătrâneței în patul meu lângă cărțile și hârfoagele al cărora rob am fost și sânt. — Pațintică minte limpede mi-a rămas încă, dar de lucrat ceva mi-i greu, căci îndată obosesc.

Respectuoase închinăciuni Doamnei și familiei

Vechiu și devotat prieten

Moș Ghiță T. Kirileanu

Str. Maxim Gorki, 25

(fostă Ștefan cel Mare)

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

regretând dispariția unui prieten comun, Ion Simionescu[7]. Și folosesc prilejul ca să ofere generos informații documentare precise, prezentate într-o savuroasă expunere.

O ultimă scrisoare către Al. Lapedatu poartă data de 12 ianuarie 1950, în anul tragicului sfârșit al acestuia. Steaua bună a istoricului cumpătat și înțelept nu-l mai ajută!

Fericitul său prieten – cum căuta să o creadă în ciuda necazurilor – îi răspundea și de această dată la felicitările trimise cu ocazia anului nou[8]. În curând, o prietenie de peste o jumătate de veac se va stinge, rămânând doar frânturi de vorbe, presărate ici-colo, care ne amintesc despre cea mai dalbă dintre florile cultivate de oameni[9].

UNE GRANDE AMITIÉ: G.T. KIRILEANU ET AL. LAPEDATU

Résumé

On présente quatre lettres qui témoignent de l'amitié entre deux personnalités: G.T. Kirileanu (1872-1961) (Folkloriste, critique et historien littéraire, ancien bibliothécaire de la Bibliothèque du Palais royal entre 1906 et 1930) et Al. Lapedatu (1876-1950) historien, ancien ministre des Cultes et des Arts, ancien président du Sénat (1936-1950), ancien président (1935-1937) et ancien sécrétaire général (1938-1947) de l'Académie Roumaine, important homme politique libéral.

(7) Simionescu Ioan (1873-1943), prof.univ., geograf cu o mare operă de popularizare a științelor naturii.

(8) Anexa nr. 4.

(9) Alte 4 scrisori provenite de la G.T. Kirileanu (din 1921, 1942, 1946-2 piese) au fost publicate de noi, în *Alexandru Lapedatu (1876-1950) și contemporanii săi*, în "Tibiscum". Studii și comunicări de etnografie-istorie, VI, Caransebeș, 1986, (nr. 7) p. 370-371, (nr. 36) p. 395, (nr. 53) p. 407, p. 408, (nr. 55).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DIN JUDEȚUL NEAMȚ (1996)

de Gheorghe Dumitroaia

Ultima campanie de săpături sistematice și periegheze din județ a fost mult mai restrânsă și mai dificilă ca altădată. În mod surprinzător, nu fondurile au fost acelea care au îngreunat susținerea unor cercetări intense, ci cu totul alți factori. Faptul că instituțiile muzeale nemțene au avut și au în continuare un număr extrem de mic de arheologi, muncitorii ocazionali au fost greu de atras pe șantiere datorită nivelului foarte scăzut de remunerare, proprietarii de terenuri sunt tot mai dificil de convins să permită investigarea unor porțiuni din loturile pe care le dețin, autoritățile locale sprijină foarte puțin echipele deplasate în teren, iar vremea nefavorabilă din timpul verii anului 1996 a îngreunat săpăturile, constituie motive temeinice care pot explica amploarea redusă a cercetărilor arheologice.

În cele ce urmează, vom expune pe scurt rezultatele investigațiilor sistematice și câteva periegheze din județul Neamț, la care vom adăuga succinte informații asupra cercetărilor din cunoscutele stațiuni de la Brad și Poduri, jud. Bacău, pe care muzeele din Roman și Piatra-Neamț le cercetează de mulți ani, precum și două bronzuri din afara județului.

Prezentarea va fi făcută pentru jud. Neamț în ordinea alfabetică a localităților, autorii săpăturilor și instituțiile la care lucrează aceștia fiind consemnați la sfârșitul fiecărei note.

1. Sat Agapia, comuna Agapia

În cadrul proiectului de restaurare a bisericii Sf. Voievozi din incinta Mănăstirii Agapia Nouă, ctitorită la 1643 de către fratele domnitorului Vasile Lupu, s-a prevăzut realizarea unui sistem de captare și drenare a apei provenită din infiltrații pentru protejarea temeliilor.

În acest sens S.C. Romexpert Iași, căreia i s-au încredințat lucrările de restaurare, a început săparea unor secțiuni, mai întâi în exteriorul și apoi în incinta mănăstirii. Dacă pe parcursul săpării șanțului pentru canalul de deversare din exterior nu s-au întâlnit situații interesante din punct de vedere arheologic, în interior s-au depistat, după cum era de așteptat, depuneri consistente. Din păcate acestea au fost răvășite de lucrările gospodărești care au avut loc de-a lungul timpului.

Conținând resturi de cărămidă, piatră sfărâmată, mortar, arsură, ceramică și oase umane din vechile morminte, depunerea interceptată prin secțiunile trasate avea o grosime varia-

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

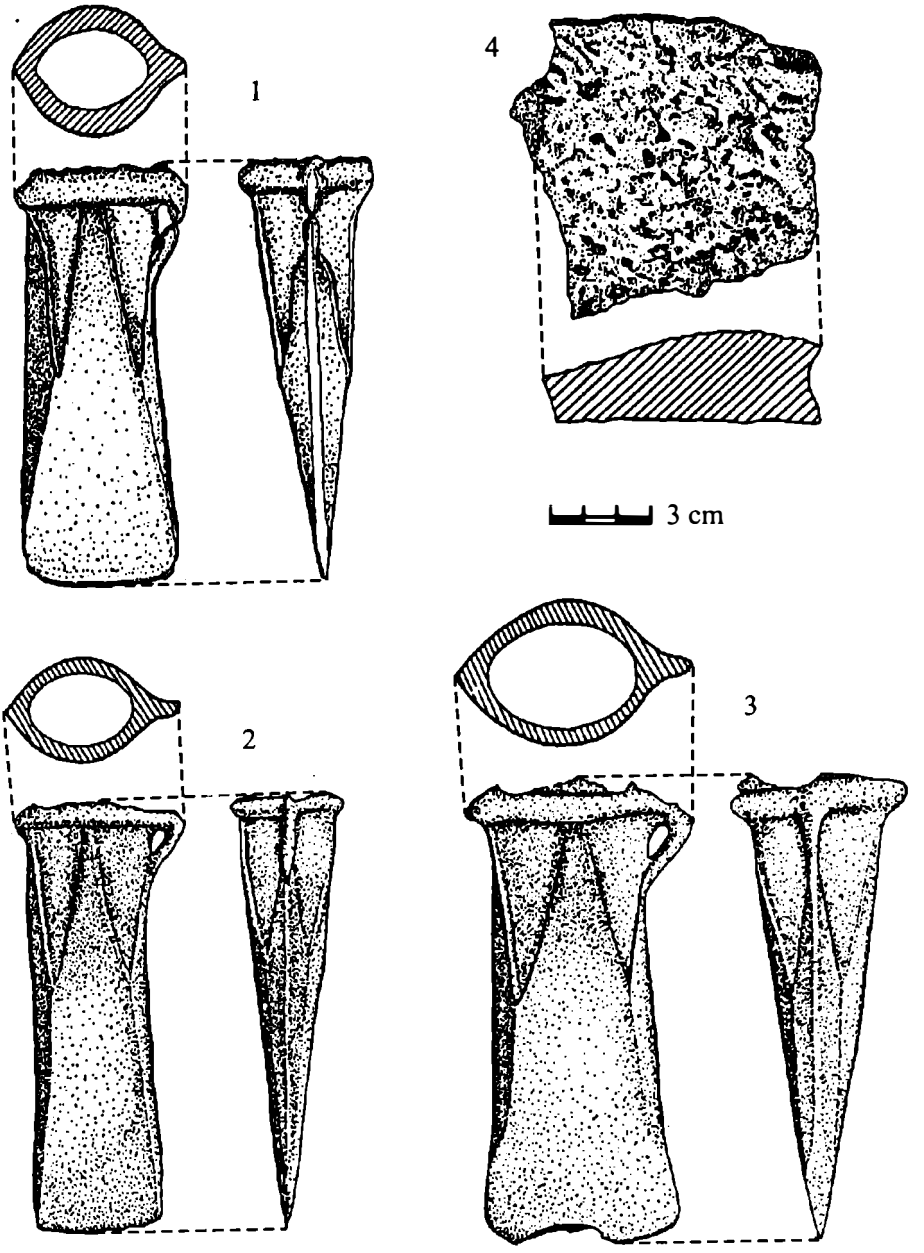

Fig. 1. Celturi (1-3) şi fragment de turtă din bronz de la Bozienii de Sus.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

bilă, cuprinsă între 0,40-0,60 m. După tipologia unora dintre materialele culese, stratul arheologic nu este mai vechi de secolul al XVIII-lea.
Supraveghere asigurată de Elena Ciubotaru și Gheorghe Dumitroaia (CMJN).

2. Sat Borșeni, comuna Războieni

Obiectivul cercetării din 1996 l-a constituit dezvelirea integrală a locuințelor surprinse parțial în anii anteriori. Primul complex investigat (L4) anul trecut, de tipul celor cu podeaua adâncită în pământ, cu o încăpere, a avut în interior un cuptor din pietre, iar ca inventar îndeosebi ceramică lucrată cu mâna și la roată. Pe baza caracteristicilor tipologice ale ceramicii, această locuință a fost datată în sec. VII-VIII/IX.
Al doilea complex de locuire (L9) este de tip bordei, tot cu o singură încăpere și un cuptor din pietre. Inventarul descoperit (ceramică, reprezentând borcane și tipsii, resturi de vetre "portative") o datează în sec. VI-VII d.H.[1].
Colectivul de cercetare a fost format din Ioan Mitrea (Liceul G. Bacovia Bacău), Elena Ciubotaru și Gheorghe Dumitroaia (CMJN).

3. Sat Bozienii de Sus, comuna Dulcești

A. În punctul *Dealul Cojarului*, cu prilejul lucrărilor agricole din primăvara anului 1996 s-au găsit câteva obiecte de bronz, care ne-au fost semnalate de către cetățeanul Michiu Vasile. Inițial au fost remarcate două piese: un celt și, probabil, o seceră. Fără a-și da seama de importanța descoperirii, susnumitul a aruncat secera, ca mai apoi să ne aducă nouă celtul. La periegheza întreprinsă câteva zile mai târziu s-au mai găsit un fragment de seceră și încă un celt, iar la verificarea terenului cu detectorul de metale, pus la dispoziția noastră de dl. Anton Nistor[2] din Piatra-Neamț, s-au mai descoperit alte două fragmente de seceră, un celt și o bucată de metal brut. În acest fel s-a reconstituit, probabil doar în parte, depozitul de bronzuri depus, abandonat sau uitat pe acest loc în vechime, care numără 7 piese. În mod concret este vorba de:

a. *Celt* (fig. 1/1). Din punct de vedere tipologic face parte din varianta răsăriteană a celturilor așa-zis transilvănene. Turnată într-un tipar bivalv al cărui model îl vom întâlni și în cazul celorlalte celturi, această piesă de bronz a fost bine finisată, cu excepția marginii găurii de fixare, care are asperități. Patina nobilă cu care este acoperit s-a păstrat foarte bine, iar tortița de prindere, deși este fisurată din vechime, nu a fost deformată. Are următoarele dimensiuni: înălțime = 125 mm; lățime maximă = 42 mm; diametrul găurii de fixare = 27/34 mm; adâmcimea găurii de fixare = 69 mm. Are greutatea de 362 gr. Inv. nr. 18261 MIPN. Are analogii în descoperirile de la Ruginoasa[3], Răucești[4], Ghigoiești[5] și Heleșteni[6], dacă ne referim numai la descoperirile din vecinătate.

(1) Asupra rezultatelor săpăturilor de la Borșeni de până acum cf. I. Mitrea, Gh. Dumitroaia și E. Ciubotaru, *Cercetările arheologice de la Borșeni*, în prezentul volum, p. 131-193.
(2) Căruia îi mulțumim călduros pentru ajutorul acordat.
(3) Minodora Ursachi, *Depozitul de obiecte de bronz de la Ruginoasa*, în *Carpica*, I, p. 30, fig. 2/1.
(4) Gh. Dumitroaia, *Obiecte de aramă și bronz descoperite pe teritoriul județului Neamț*, în MemAntiq., IX-XI, p. 467 și fig. 2/a, b.
(5) Ibidem, fig. 2/b.
(6) I. Mitrea, *Depozitul de bronz de la Heleșteni*, în MemAntiq., III, p. 183-184, fig. 1/1 și

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

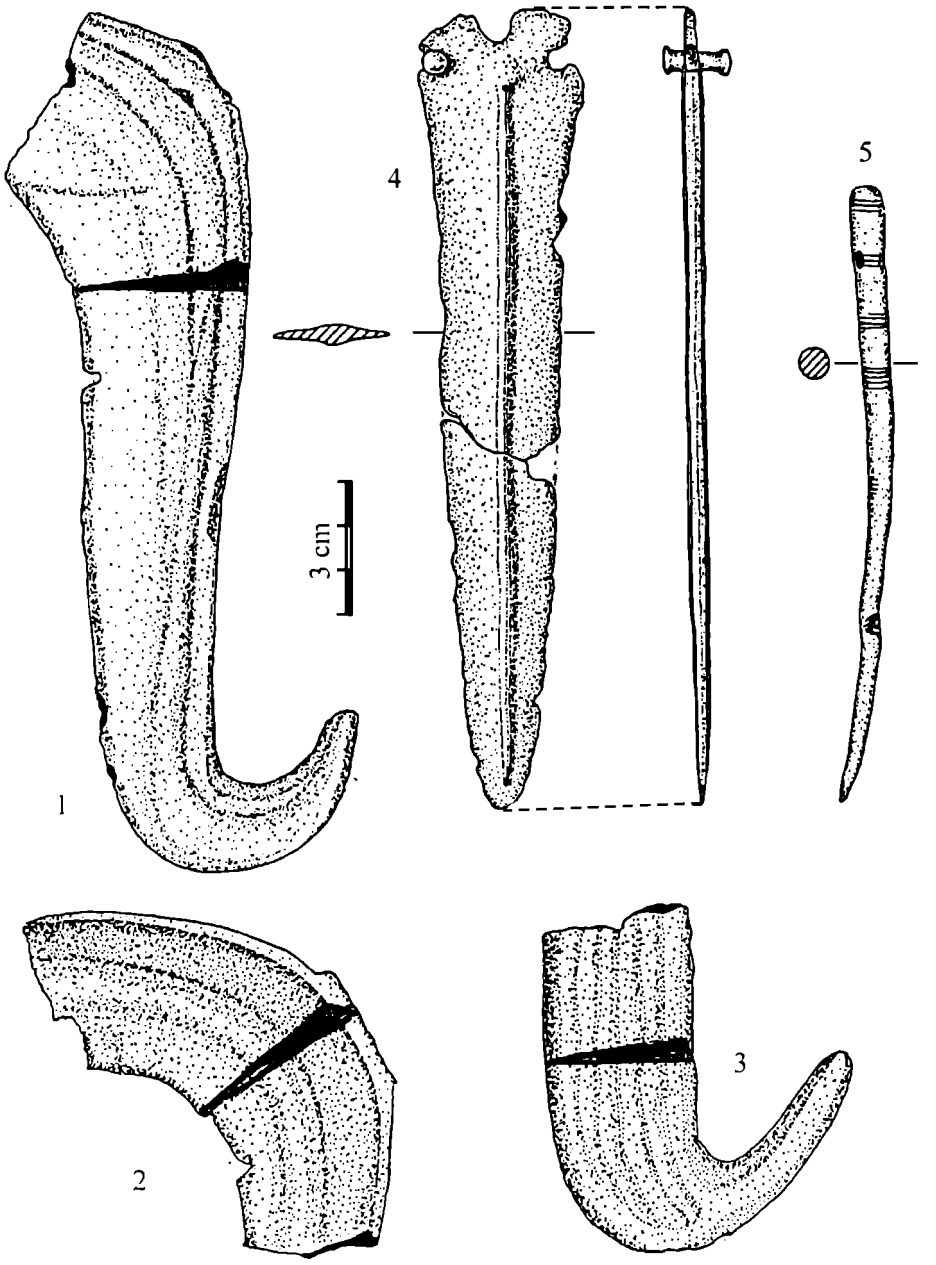

Fig. 2. Fragmente de seceră (1-3) din depozitul de la Bozienii de Sus; pumnal și ac de bronz de pe Valea Moldovei (?).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

b. *Celt* (fig. 1/2). Este prima piesă din depozit care a fost descoperită de V. Michiu și semnalată nouă. Fără patină nobilă (singura de acest fel din depozit), zgâriat pe ambele fețe de către descoperitor, pentru a vedea dacă nu este de metal prețios (!), celtul se înscrie în aceeași variantă răsăriteană a tipului transilvănean. Marginea găurii de fixare este îngustă, tortița întreagă, iar tăișul bine ascuțit. Are analogii apropiate cu descoperirile de mai sus. Are dimensiunile de: înălțimea = 113 mm; lățimea gurii = 32 mm; diametrul găurii de fixare = 18/24 mm; adâncimea găurii de fixare = 61 mm. Greutatea = 203 gr. Inv. nr. 18293 MIPN.

c. *Celt* (fig. 1/3). Varianta răsăriteană a tipului transilvănean, cu corpul masiv, acoperit cu patină nobilă verzuie bine păstrată (este zgâriat după descoperire sau în timpul ultimelor lucrări agricole),este prevăzut cu tortiță de prindere și are marginea găurii de fixare îngroșată. Turnat într-un tipar bivalv, piesa a fost bine finisată și ascuțită, gura fiindu-i știrbită, probabil după descoperire. Are dimensiunile de: înălțime = 120 mm; lățimea tăișului = 49 mm; diametrul găurii de fixare = 28/33 mm; adâncimea găurii de fixare = 78 mm. Greutatea = 345 gr. Inventar nr. 18291 MIPN.

d. *Seceră fragmentară* (fig. 2/1). Face parte din aceeași serie în care se încadrează celturile de mai sus, reprezentată și de alte descoperiri din Moldova[7]. Se încadrează în categoria pieselor cu cârlig la mâner. A fost turnată într-un tipar, așa după cum indică și ciotul de turnare. Asemenea unelte au mai fost descoperite pe Valea Moldovei și Siretului la: Ruginoasa[8], Doljești[9], Heleșteni[10] și Târpești[11]. Are greutatea de 112 grame și nr. de inventar 18294 MIPN.

e. *Fragment de seceră* (fig. 2/2). Reprezintă porțiunea din zona de curbură a unei piese care păstrează urmele ciotului de turnare. A fost turnată într-un tipar monovalv. Bucata păstrată are analogii în descoperirile prezentate la punctul d. Are greutatea de 87 grame. Este înregistrată la nr. inv. 18295 MIPN.

f. *Fragment de seceră* (fig. 2/3). Reprezintă capătul cu cârlig al unui exemplar rupt din vechime. Face parte din aceeași serie cu piesele de mai sus. Are greutatea de 47 grame și nr. inv. 18296 MIPN.

g. *Fragment de turtă de bronz* (fig. 1/4). Cu puține urme de patină, acest obiect reprezintă o mică parte (max. 1/8) dintr-o turtă de metal brut, formată prin turnarea bronzului topit într-un vas sau într-o formă de argilă. Nu poate fi decât o mărturie a practicării metalurgiei bronzului și în zona noastră. Are o greutate de 852 grame și nr. inv. 18297 MIPN. Asemenea bucăți de bronz brut au mai fost semnalate și în alte depozite din Moldova, așa cum sunt cele de la Ruginoasa[12], Ghermănești[13] sau Bozia-Nouă[14].

3/1.

(7) M. Petrescu-Dâmbovița, *Depozitele de bronz din România*, București, 1977, pl. 78/13; 84/1-3; 85/8 ș.a.

(8) M. Ursachi, *op.cit.*, fig. 3/1-12.

(9) I. Teștiban, *Depozitul de obiecte de bronz de la Doljești*, în SCS Iași, VIII, 1957, p. 221-222.

(10) I. Mitrea, *op.cit.*, p. 185, fig. 1/5-6, 2/1-4 și 4/1-4.

(11) Gh. Dumitroaia, *op.cit.*, fig. 5/b.

(12) M. Ursachi, *op.cit.*, fig. 2/4.

(13) Gh. Melinte, *Depozitul de bronzuri de la Ghermănești, jud. Vaslui*, în ArhMold. VIII, 1975, p. 309.

(14) M. Dinu, G. Coman, *Depozitul de obiecte de bronz de la Bozia Nouă (raionul Bârlad,*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

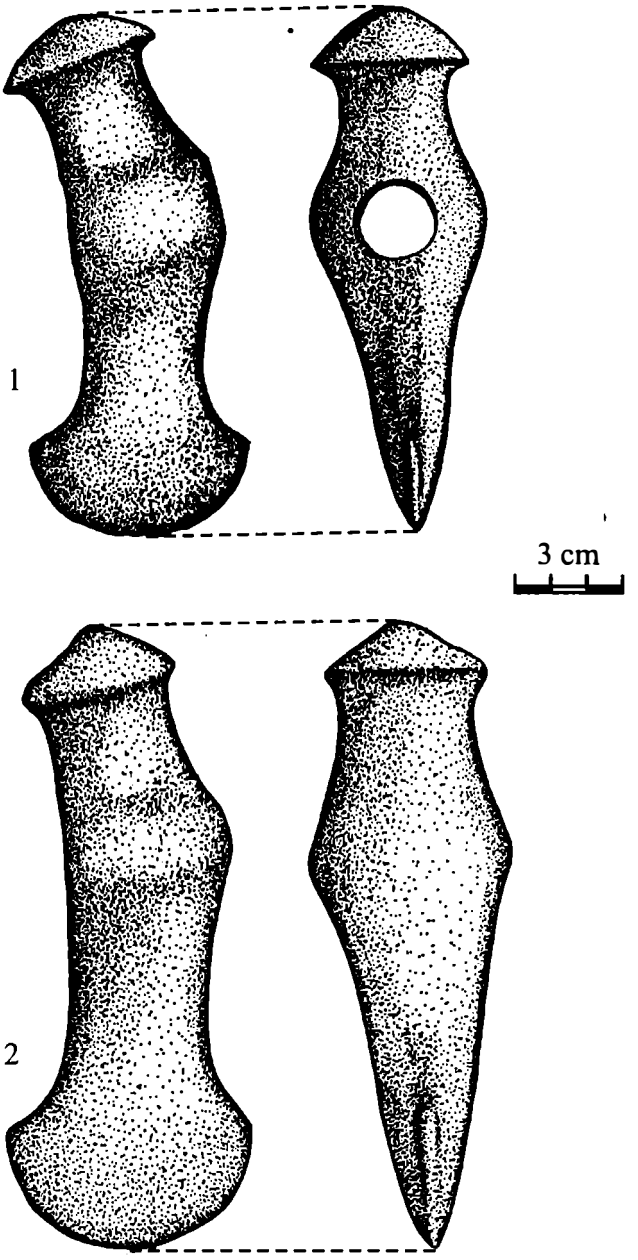

Fig. 3. Topoare de piatră de la Chintinici (1) şi Bărcăneşti (2).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

În mod categoric, micul depozit de bronz de la Bozienii de Sus a aparținut uneia din comunitățile care au sălășluit în zonă la sfârșitul epocii bronzului, bine reprezentate în partea de est a județului Neamț de vestigii ale culturii Noua[15].

B. În punctul *Saivane*, în zona fostului CAP, între grajdurile părăginite și izvoarele de la marginea terasei din dreapta pârâului Velnița, au fost recoltate cu prilejul perighezei noastre din primăvara anului trecut fragmente ceramice tipice pentru o așezare carpică din sec. II-III d.H. Au fost strânse resturi de vase din pastă cenușie (torți late de căni, buze de fructieră) și roșie (de dimensiuni mai mari) lucrate la roata olarului și ceramică grosieră, brună (cu brâie în relief crestate), lucrată cu mâna.
Existența construcțiilor și a unor culturi agricole nu ne-a permis să apreciem întinderea stațiunii. Periegheză efectuată de Gheorghe Dumitroaia

4. Sat Chintinici, comuna Roznov

Pe *Dealul Chintinici*, în perimetrul proprietății lui Ion Albet s-a găsit un topor din piatră, naviform, cu gaură de fixare transversală, cu disc și gura lățită (fig. 3/1). Reprezentând opera unui cioplitor iscusit, o astfel de piesă nu este, în fond, o unealtă sau armă de folosință curentă, ci mai degrabă un semn distinctiv (sceptru) pentru un conducător tribal. După părerea noastră această piesă poate fi atribuită comunităților epocii bronzului din zonă (probabil c. Costișa) așa cum pare a fi și toporul de la Bărcănești, comuna Cândești (fig. 3/2), care este aproape identic, dar care nu este perforat. Analiza realizată de geologul Sorin Baciu[16] de la Muzeul de Științe Naturale Piatra-Neamț a reliefat că aceste două piese sunt lucrate din andezit. Au fost observate cristale prismatice de feldspați și plagioclazi, cristale de piroxeni și/sau amfiboli în cazul piesei de la Chintinici, pe toporul de la Bărcănești feldspații plagioclazi fiind alterați, rezultând unele găuri. Roca din care au fost lucrate este posibil să provină din gale ții de pe Bistrița sau de mai sus, de pe Bistricioara. Având în vedere că aceste topoare au fost găsite izolat, rupte de un context arheologic cert, pot fi puse unele semne de întrebare. Rămâne ca cercetările viitoare să aducă clarificări în legătură cu datarea și încadrarea culturală a topoarelor de acest tip, cărora nu li s-a acordat până acum o atenție deosebită, cel puțin pentru zona noastră[17].

5. Sat Climești, comuna Făurei

Pe platoul deschis de deasupra pădurii Budeștilor, unde potrivit tradiției locale a existat o curte boierească (?), au fost descoperite fragmente ceramice care pot data din ultima parte a Hallstatt-ului, eventual La Tène.
Semnalare: Mugur Andronic (MNB-Sv)

---

regiunea Iași), în ArhMold., II-III, 1964, p. 473 și fig. 2/5-7.

(15) Gh. Dumitroaia, *Cultura Noua pe teritoriul județului Neamț*, în *Carpica*, XXIII, 1992, p. 119-141.

(16) Căruia îi mulțumim călduros.

(17) O parte din problematica ridicată de această categorie de descoperiri a fost dezbătută în câteva studii recente: Constanța Boroneanț, C. Boroeanț, *Considerații asupra topoarelor "sceptre" din piatră, epoca bronzului, pe baza descoperirilor de la Butimanu*, în *Cercetări Arheologice în București*, IV, 1992, p. 91-106; C. Schuster și M. Munteanu, *Considerații privind unele topoare din epoca bronzului găsite la sud de Carpați*, în MemAntiq., XX, 1995, p. 79-84.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

6. Sat Corni, comuna Bodeşti

În timpul lucrărilor agricole din toamna anului 1996, în punctul *Pe Deal*, de la marginea de nord a satului, s-a descoperit o piesă de silex cioplit, din rocă neagră-cenuşie, cu pete de calcar, rămasă în faza de prelucrare şi care aduce mai mult a cosor sau pumnal, decât a topor. Probabil că poate fi atribuită mai degrabă epocii bronzului, eventual perioadei de tranziţie, decât culturilor anterioare.

Semnalare: Alin Lucian Şamrai (Piatra-Neamţ).

7. Sat Davideni, comuna Ţibucani

În campania trecută au fost trasate alte două secţiuni (S80 şi S81), fiecare în lungime de 150 m şi cu lăţimea de 1,50 m, prin excavarea cărora au fost descoperite materiale ceramice Precucuteni, Noua, Hallstatt – sec. VI-V î.H., din a doua epocă a fierului – sec. III-II î.H. şi complexe arheologice (L70 şi L71) din sec. V-VII d.H., corespunzătoare epocii de formare a poporului român. Dacă în L70 s-a găsit o sigură vatră de bolovani, în L71 s-au găsit patru cuptoare de lut, de tipul celor cotlonite în peretele locuinţei, ceea ce denotă o noutate absolută pentru aşezarea de la Davideni, cât şi pentru Moldova.

Materialele ceramice, obiectele de bronz, fier şi os fac parte din aceleaşi serii de obiecte descoperite anterior[18].

Cercetări sistematice: I. Mitrea (Liceul G. Bacovia Bacău), cu finanţarea CMJ Neamţ.

8. Sat Dăneşti, comuna Girov

Pe dealul situat la N de sat, în stânga pârâului Cracău, la o distanţă de aproximativ 200 m de linia de înaltă tensiune Girov-Dochia, se află un tumul de cca. 3 m înălţime şi cu un diametru de aproape 60 m, care datează, probabil, din preistorie. Pe acest obiectiv, sesizat de noi din depărtare de mai mult timp, dar vizitat doar în vara anului trecut, s-a aflat până relativ recent o bornă din beton.

La suprafaţa solului nu au fost sesizate fragmente ceramice sau alte materiale arheologice.

Periegheză: Gh. Dumitroaia

9. Sat Dochia, comuna Girov

Săpăturile începute acum câţiva ani pe *Sărăţica* au continuat şi în 1996. În campania trecută s-a adâncit secţiunea trasată anterior, din care s-au recoltat resturi arheologice hallstattiene inetersante, care urmează a fi prelucrate.

Săpături conduse de N. Bolohan (Facultatea de Istorie a Universităţii "Al.I. Cuza" Iaşi).

10. Sat Oşlobeni, comuna Bodeşti

Pe raza satului, în perimetrul proprietăţilor M. Dascălu şi I. Iliescu de pe partea stângă a Cracăului, s-au descoperit fragmente ceramice tipice secolelor XVI-XVII. A fost recoltată

(18) Pentru campania 1996 cf. pe larg, *Cronica cercetărilor arheologice*, campania 1996, Bucureşti, 1997, p. 16-17.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

ceramică cenușie, cărămizie și smălțuită, reprezentând cu precădere categoria uzuală. Altă categorie este formată din fragmente de cahle de tipul acelora cu fața plină și olanul deschis, smălțuite și decorate cu motive antropomorfe și fitomorfe.

La distanță de aproximativ 400 m est de acest punct, pe proprietățile locuitorilor M. Gâțu și El. Cucu s-au descoperit fragmente ceramice hallstattiene (sec. VI-V î.H. probabil) și din sec. XVI-XVII.

Cercetare de teren: El. Cîmbotaru

11. Sat Săbăoani, comuna Săbăoani

Au continuat săpăturile arheologice în punctul *La Izvoare* în necropola din sec. IV d.H., descoperindu-se un număr de 10 morminte de înhumație, în zonele limitrofe ale obiectivului. Totuși, nici în acest an nu s-au putut delimita marginile de sud și de vest ale necropolei, ceea ce impune continuarea săpăturilor în anii viitori. Pe același loc au mai fost descoperite complexe de locuire aparținând epocii eneolitice, epocii bronzului, primei epoci a fierului, sec. II-III d.H. și evului mediu.

Cercetări: Vasile Ursachi (MIR)[19].

12. Sat Traian, comuna Săbăoani

Anul trecut au continuat săpăturile în vatra satului medieval Berindești, acum dispărut. Cele patru secțiuni au avut ca scop surprinderea limitei de vest a așezării și extinderea ei spre nord. Investigațiile au evidențiat, ca și cercetările sistematice anterioare, aceleași coordonate stratigrafice.

Nivelul secolelor II-III d.H. este evidențiat de o groapă menajeră surprinsă în SIV și de o porțiune dintr-o locuință de tip adâncit – dezvelită parțial în campania din 1995. Materialul descoperit în cele două complexe constă din vase lucrate cu mâna sau cu roata, cât și din fragmente de amfore romane.

Două cuptoare menajere, relativ bine păstrate, de tip pietrar aparținând sec. VI-VII d.H., conțineau doar câteva fragmente ceramice.

Menționăm că din vechea așezare medievală (sec. XIV-XV) s-a surprins un cuptor menajer, nu prea bine conservat, o groapă menajeră, în a cărei umplutură s-au găsit oase de animale și câteva fragmente ceramice, precum și conducta de apă care alimenta așezarea. Pe traseul conductei a fost identificat un puț pentru decantare.

Cercetări: Domnița Hordilă (MIR)[20].

*

Ca și în anii anteriori, muzeele de istorie din Roman și Piatra-Neamț au continuat cercetările în siturile de la Brad și Poduri, județul Bacău, localități în care se află două dintre cele mai importante obiective arheologice din România.

În stațiunea de la *Brad, com. C. Negri*[21] investigațiile întreprinse de dr. Vasile Ursachi, au avut ca scop obținerea unor noi date despre fortificațiile din epoca bronzului, prima epocă a fierului și din timpul civilizației geto-dacice. În acest sens

(19) Ibidem, p. 50-51.
(20) Ibidem, p. 69.
(21) Ibidem, p. 6-7.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

s-a trasat o secţiune transversală pe şanţul de apărare, descoperindu-se mai multe complexe care datează din neo-eneolitic până în evul mediu, remarcându-se construcţiile de lemn din escarpa şanţului dacic. Cu acelaşi prilej s-a constatat că şanţul din epoca bronzului a fost placat cu piatră. În campania trecută s-a găsit o mare cantitate de obiecte din ceramică, piatră, os, metal sau sticlă, datate în epocile menţionate.

La *Poduri-Dealul Ghindaru*[22], săpăturile conduse de dr. Dan Monah (IAI) şi Gh. Dumitroaia au avut ca scop investigarea bazei nivelului Cucuteni A2, din care s-au recuperat numeroase materiale arheologice (ceramică pictată bicrom şi tricrom, unelte de silex, os şi piatră, plastică antropomorfă ş.a.), din rândul cărora se remarcă îndeosebi o serie de importuri Petreşti. În acest nivel s-a cercetat locuinţa cu nr. 72.

Nivelul Cucuteni A1, din care s-a cercetat Complexul nr. 1/1996, conţinea fragmente ceramice bicrome, tricrome şi cu decor adâncit, de tradiţie precucuteniană, resturile unor fragmente de supoturi cu buza îngroşată tip Petreşti şi câteva fragmente ceramice de factură Vinča-Turdaş. Importurile permit sincronizarea etapei Cucuteni A2 cu faza Petreşti B şi a etapei Cucuteni A1 cu Petreşti A-B.

La cercetările de la Poduri au participat şi studenţii Vasile Cotiugă şi Ovidiu Cotoi, de la Facultatea de Istorie a Universităţii "Al.I. Cuza", care ne-au fost de un real sprijin.

*

În cursul anului trecut am luat cunoştinţă de existenţa a două obiecte de bronz din patrimoniul muzeului sătesc Vânători-Neamţ, coordonat de profesorul Constantin Bordeianu. Cele două piese al căror loc de proveniență este incert (bazinul Moldovei?), pot fi atribuite bronzului târziu.

Pumnalul (fig. 2/4), păstrat în stare fragmentară şi cu marginile mineralizate, a avut lama prinsă în mâner cu trei nituri, tot de bronz, din care numai unul se păstrează. Lungimea (175 mm), lăţimea maximă (34 mm) şi greutatea fac dovada unei arme solide.

Acul de bronz (fig. 2/5), rotund în secţiune, este decorat în partea superioară cu linii circulare, în grupuri de câte 2-4 incizii. Are capul retezat drept şi gaura transversală. Acoperit cu patină nobilă, această piesă nu constituie o noutate tipologică.

Apreciem că ambele obiecte care se păstrează la Vânători-Neamţ aparţin culturii Noua.

(22) Ibidem, p. 46.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

DIN ACTIVITATEA COMPLEXULUI MUZEAL JUDEȚEAN NEAMȚ ÎN ANUL 1996

de Gheorghe Dumitroaia

Ne facem o datorie de onoare de a continua prezentarea rezultatelor activității uneia dintre cele mai cunoscute și apreciate instituții muzeale din România, care se bucură la fel de mult ca și altădată de interesul publicului larg și al specialiștilor.

Deși perioada de tranziție pe care o străbate societatea românească nu putea să nu-și pună amprenta și asupra acestui domeniu, dificultățile de natură financiară și lipsa unor legi făcându-se resimțite poate mai mult ca oricând, muzeele nemțene au desfășurat o activitate meritorie. Lăsăm la latitudinea celor interesați să aprecieze rezultatele muncii noastre, în condițiile în care asupra instituției au planat aceleași amenințări și incertitudini, mai ales după trecerea în subordinea Ministerului Culturii.

I. ÎN DOMENIUL EXPOZIȚIONAL

La Muzeul de Istorie Piatra-Neamț consemnăm:

- *Ceramica neolitică din România. Meșteșug, artă, tradiție* (deschisă la sfârșitul lunii noiembrie '95 până pe 20 ianuarie '96); expoziția a fost itinerată ulterior la Bacău și Brăila;
- *Unirea Principatelor Române*, în ianuarie-februarie, (colaborare cu muzeele din Iași, Bacău și Vaslui);
- *Colecții și colecționari de numismatică*, deschisă pe 9 aprilie (coordonator Dan Mihăilescu);
- *Felicitări de Paști – cartofilie*, în aprilie (coordonator Dan Mihăilescu);
- *Documente medievale privind ținutul Neamț*, deschisă pe 3 mai (coordonator Minodora Mâță);
- *80 de ani de la intrarea României în Primul Război Mondial*, în lunile iulie- august (coordonator Dan Mihăilescu); itinerată la Bicaz în octombrie;
- *Un om al școlii – prof. Grigore Capșa*, în septembrie-octombrie (coordonator Elena Cojocariu);
- *Floră și faună din masivele Hășmaș și Ceahlău*, în lunile noiembrie-decembrie (coordonatori: Maria Apetrei și Nicoleta Nechita).

În anul 1996, Muzeul de Istorie Piatra-Neamț, prin Gheorghe Dumitroaia, și-a adus contribuția la organizarea expozițiilor de la Roman (*Descoperiri arheologice din*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

1995, deschisă în perioada aprilie-iunie), Bacău (*Meșteșug și artă în Moldova lui Ștefan cel Mare*, iunie-octombrie) și Suceava (*Cultura Sântana de Mureș la est de Carpați*, noiembrie-decembrie).

La Muzeul de Artă din Piatra-Neamț s-au deschis expozițiile:

- *Repere grafice*, în luna februarie (coordonator Violeta Dinu);
- *Iulia Hălăucescu – flori*, în luna mai;
- *Veradu Niculescu – pictură*, în lunile iunie-iulie (coordonator Niculina Iliescu);
- *Retrospectiva Aurel Băeșu*, în colaborare cu muzeele din Fălticeni, Iași, Bacău și Constanța: iulie-august (coordonator Violeta Dinu);
- *Expoziția Taberei Documentare a Studenților Academiei de Arte Cluj*, în perioada "Vacanțelor muzicale" de la Piatra-Neamț, în iulie;
- *Riky Schellart van Deursen (Olanda) – desen, pictură, grafică, fotografie artistică*; în colaborare cu Ambasada României în Olanda; august-septembrie;
- *"Dimensiunea umană"*. Salonul foștilor absolvenți ai Liceului de Artă Piatra-Neamț, în septembrie;
- *Mihai Gavril și Minu Movilă – pictură*, în luna octombrie;

La Muzeul de Științe Naturale Piatra-Neamț:

- Expoziția temporară *Faună fosilă din oligocenul de la Piatra-Neamț* (coordonator Sorin Baciu), în luna octombrie.

La Galeriile de Artă "Lascăr Vorel" Piatra-Neamț au expus:

- În ianuarie – *Alexandru Iftimie – grafică*;
- În martie – *Gemeș Peter – fotografie artistică*;
- În aprilie - *Dumitru Bezem, Petru Vamanu – pictură*;
- În mai – *Afanasie Oprea – pictură*;
- În iunie – *Icoane, expoziția copiilor*;
- În iulie – *Ioan Popei, Constantin Filimon – pictură*;
- În august – *Tabăra de creație – Ceahlău '96*;
  - *Grup: Dinu Huminiuc, Dumitru Bostan, Iulia Hălăucescu, Doina Dașchievici, Mariana Papară, Violeta Dinu, Grigore Agache*;
- În septembrie – *Tabăra de creație – Dumbrava '96*;
- În octombrie – *Felix Bârzu – pictură*;
- În noiembrie – *Artiști romașcani – pictură*;
- În decembrie – *Mircea Ceacâru – pictură*;
  - *Agape, Vadana, Dinu, Cepoi, Bezem – pictură*.

În cursul anului 1996 a fost revăzută expoziția din incinta fostei Curți Domnești din Piatra-Neamț (coordonator Elena Ciubotaru), în cadrul cărcia au fost înlocuite elementele afectate de umezeală.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

S-a continuat reactualizarea expoziţiei de bază a Muzeului de Ştiinţe Naturale Piatra-Neamţ (coordonator Maria Apetrei) şi s-au redeschis expoziţiile permanente ale Muzeului de Istorie Bicaz, pe 14 octombrie (coordonatori Dan Mihăilescu şi Gheorghe Dumitroaia) şi Muzeului de Etnografie Piatra-Neamţ, pe 8 noiembrie (coordonator Tamara Ploscaru), după ce în ultimele două unităţi au avut loc ample reparaţii şi reamenajări. Ca urmare, aproape toate muzeele din subordinea C.M.J. Neamţ au expoziţiile de bază aduse la zi, conţinutul şi modul de prezentare fiind remarcate şi apreciate de publicul vizitator.

II. SIMPOZIOANE, SESIUNI, COLOCVII ETC.

De-a lungul anului s-au organizat:

- Simpozionul *Ideea de Unitate Naţională în conştiinţa poporului român. Aspecte locale ale Unirii Principatelor*; pe 24 ianuarie; coordonator Adolf Minuţ;
- Simpozionul *Tezaur arhivistic nemţean*; în colaborare: Muzeul de Istorie Piatra-Neamţ, Direcţia Arhivelor Naţionale Neamţ şi Societatea de Ştiinţe Istorice – Filiala Neamţ, pe 3 mai;
- Sesiunea ştiinţifică *Relaţia om-societate, factor determinant al educaţiei ecologice*; în colaborare cu Societatea de genetică "Soveja"; coordonator Maria Apetrei, pe 7 iunie, la Muzeul de Ştiinţe Naturale Piatra-Neamţ;
- Simpozionul *55 de ani de la intrarea României în cel de al II-lea Război Mondial*; în colaborare cu Asociaţia Tradiţia Cavaleriei Bucureşti, pe 22 iunie, la Muzeul de Istorie Piatra-Neamţ, coordonator Dan Mihăilescu;
- Simpozionul *Libertate şi reîntregire naţională*; pe 26 iulie, la Muzeul de Istorie Piatra-Neamţ;
- Colocviul *Relaţia muzeu-şcoală în perioada actuală*; pe 23 septembrie, la Muzeul de Istorie Piatra-Neamţ;
- Seara muzeală *Literatură şi masonerie*, cu participarea invitatului Dan Amedeo Lăzărescu, la Muzeul Memorial "Calistrat Hogaş"; coordonator Alexandrina Bostan; pe 24 septembrie;
- Dezbaterea *De ce trebuiesc salvate bisericile de lemn?*, coordonator Emanuel Nadler, pe 18 octombrie, la Muzeul de Istorie Piatra-Neamţ;
- Simpozionul *Rezervaţiile naturale Hăşmaş-Ceahlău*, la care au participat profesorii de biologie şi geografie din judeţ; în colaborare cu Inspectoratul Şcolar Judeţean; coordonatori Maria Apetrei şi Nicoleta Nechita; pe 1 şi 17 noiembrie, la Muzeul de Artă Piatra-Neamţ;
- Seara muzeală *Chihlimbarul - tezaur de informaţie ştiinţifică*; la Muzeul de Ştiinţe Naturale Piatra-Neamţ, pe 15 octombrie;
- Masa rotundă *Paralele albano-române*, la care au participat membri ai Academiei de Ştiinţe a Albaniei şi Academiei R. Moldova, cercetători de la Institutul de Lingvistică din Moscova şi Universitatea de Stat din Sofia, cadre didactice universitare şi cercetători din România; pe 10 noiembrie, la Muzeul de Istorie Piatra-Neamţ, sub conducerea prof. univ. Adrian Poruciuc, de la Universitatea "Al.I. Cuza" Iaşi;
- Simpozionul *1 Decembrie - Ziua Naţională a României*, coordonator C. Ploscaru; la Muzeul de Istorie Piatra-Neamţ;
- Manifestarea anuală *Sezătoare la Humuleşti - ediţia a XXVII-a*; coordonator N. Popa; în zilele de 13-15 decembrie.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Pe lângă acţiunile cultural-ştiinţifice prezentate mai sus, la care personalul instituţiei şi-a adus aportul în mod exemplar, o parte din specialişti au participat la diferite reuniuni ştiinţifice din afara judeţului. Astfel, Nicolae Popa a participat la *Congresul Internaţional de Lingvistică de la Lvov* – Ucraina (în ianuarie) şi la *Colocviul Asociaţiei Culturale Europene "François Mauriac"* de la Dijon – Franţa (în august), Dana Roşca şi Gil Colobanea au participat la întâlnirea de la Iaşi (25-27 martie) organizată de Institutul de Arheologie Iaşi şi Departamentul de Arheologie al Universităţii Southampthon – Anglia, având ca scop familiarizarea cu utilizarea calculatorului în arheologie. Gheorghe Dumitroaia a participat la *Cea de a XXX-a sesiune naţională de rapoarte arheologice* (Brăila, 2-5 mai), la *Al 7-lea Congres Internaţional de Tracologie* (Constanţa-Mangalia-Tulcea, 20-26 mai), *Simpozionul Sud-estul Transilvaniei în contextul proceselor etno-culturale din perioadele mijlocie şi târzie ale epocii bronzului* (Sf. Gheorghe, 2-5 aprilie), *Simpozionul de la Roman* (31 martie) şi şedinţele *Comisiei Naţionale de Arheologie*. Dan Mihăilescu a participat la simpozionul *500 de ani de la moartea lui Alexăndrel Vodă* (Bacău, 5-6 septembrie) şi *Simpozionul de la Roman*, Maria Apetrei şi Nicoleta Nechita la sesiunile muzeelor de ştiinţe naturale de la Ploieşti şi Tg. Mureş, Sorin Baciu la *Zilele Universităţii Al.I. Cuza Iaşi*, iar Violeta Dinu la *Sesiunea Muzeelor de Artă* care s-a ţinut la Ploieşti (în noiembrie).

După cum se poate constata, reprezentarea instituţiei pe plan naţional s-a dovedit mai redusă ca altă dată, nefiind pe măsura tradiţiei muzeului şi a disponibilităţilor personalului ştiinţific. Nu este mai puţin adevărat că grijile cotidine ale fiecăruia dintre noi au fost numeroase, iar bugetul afectat deplasărilor a fost mai mic decât altădată.

III. PRIMIREA ŞI ÎNDRUMAREA VIZITATORILOR

Expoziţiile permanente şi temporare, precum şi reuniunile cultural-ştiinţifice de anul trecut au atras un public numeros, al cărui interes faţă de actul cultural din muzee este în creştere. Acest lucru reiese cât se poate de bine din statistica vizitatorilor, prezentată mai jos, mult schimbată faţă de anii anteriori.

Nr. crt.	Unitatea muzeală	Total vizitatori
1	Muzeul de Istorie Piatra-Neamţ	19.459
2	Muzeul de Ştiinţe Naturale Piatra-Neamţ	8.904
3	Muzeul de Artă Piatra-Neamţ	4.923
4	Muzeul de Etnografie Piatra-Neamţ	1.175
5	Muzeul Memorial "Calistrat Hogaş" Piatra-Neamţ	1.876
6	Curtea Domnească Piatra-Neamţ	674
7	Muzeul de Istorie Bicaz	469
8	Muzeul de Istorie şi Etnografie Târgu-Neamţ	2.109

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Nr. crt.	Unitatea muzeală	Total vizitatori
9	Cetatea Neamţ	39.400
10	Casa Memorială "Veronica Micle" Târgu-Neamţ	2.178
11	Muzeul Memorial "Ion Creangă" Târgu-Neamţ	41.779
	TOTAL	122.946

Fără îndoială, primirea vizitatorilor (elevi, tineri şi adulţi) a presupus un efort deosebit din partea personalului muzeului, care a oferit informaţii sau explicaţii, ghidaje sau lecţii tematice la cerere. Nu mai puţin important a fost faptul că au fost puse la dispoziţia publicului prin standuri fixe sau mobile, cărţi, vederi, diapozitive, pliante, replici etc. care au trebuit gestionate şi manipulate. Se impune ca pe viitor serviciul de relaţii cu publicul să devină mai dinamic, legăturile muzeografilor cu şcolile, fundaţiile şi societăţile de turism trebuind să fie mult mai strânse.

IV. CERCETAREA ŞTIINŢIFICĂ. PUBLICAŢIILE MUZEALE

Puţin încurajată de către forurile culturale ierarhice şi tratată cu superficialitate de multe ori, cercetarea ştiinţifică nu a constituit până în prezent o obligaţie de serviciu, ea reprezentând cel mai adesea rodul eforturilor personale ale unor pasionaţi care au considerat că acest domeniu nu poate fi facultativ. Lipsa de organizare, nestimularea cercetării şi chiar punerea unor piedici celor care, vrând-nevrând, se afirmau prin investigaţiile permanente, au făcut ca una din funcţiile de bază ale instituţiei muzeale să nu fie îndeplinită. Deoarece situaţia relatată nu a corespuns decât în parte cu ceea ce a existat la Piatra-Neamţ, autorului cronicii de faţă nu i-a fost dificil să remonteze rămânerile în urmă, fiind sprijinit de o mare parte din colegi în demersurile sale. Nu este mai puţin adevărat că asemeni anilor anteriori, legăturile cu institutele de cercetare ale Academiei (Institutul de Arheologie Iaşi), Minsterul Învăţământului (Institutul de Tracologie Bucureşti, Facultatea de Istorie Iaşi) şi alte muzee (din Roman şi Bacău) au fost strânse şi fructuoase.

Tradiţia existentă în instituţie şi crearea la începutul anului 1995 a Centrului de Cercetare a Culturii Cucuteni, nu au făcut decât să stimuleze cercetarea ştiinţifică, care contrar greutăţilor financiare şi lipsei de specialişti (avem posturi vacante de câţiva ani!) au dus la rezultate deosebite.

Astfel, în 1996 s-au efectuat:

- ✦ Săpături arheologice sistematice: Poduri (Dan Monah şi Gh. Dumitroaia), Borşeni (I. Mitrea şi Elena Ciubotaru), Davideni (I. Mitrea);
- ✦ Supravegherea săpăturilor din incinta Mănăstirii Agapia (El. Ciubotaru şi Gh. Dumitroaia), periegheze (Gh. Dumitroaia) şi deplasări în teren în scopul colectării de materiale biologice (N. Nechita şi M. Apetrei), paleontologice (S. Baciu) şi geologice (G. Şalgău).
- ✦ Studii şi articole publicate, coordonarea şi editarea unor volume:

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Gh. Dumitroaia, *Săpăturile arheologice din județul Neamț (1994-1995)*, în *Memoria Antiquitatis XX*, 1995, p. 307-313;

Gh. Dumitroaia, *Scurt istoric al județului Neamț*, în *Monografia județului Neamț*, Piatra-Neamț, 1995, p. 19-58;

Dan Monah și Gheorghe Dumitroaia, *Un vase a silhouettes anthropomorphes peintes decouvert a Poduri-Dealul Ghindaru (dep. de Bacău)*, în *Cucuteni aujourd'hui*, BMA, II, Piatra-Neamț, 1996, p. 39-48;

Gh. Dumitroaia și Dan Monah, *Decouvertes du Bronze Moyen dans la station de Poduri-Bacău*, în *The Thracian World at the ends roads of civilisations*, București, 1996, p. 267-268;

Nicoleta Nechita, *Vegetația din Munții Hășmaș, Cheile Bicazului și Lacu Roșu*, în *Studii și Cercetări*, VII, Piatra-Neamț, 1996, p. 213-287;

Maria Apetrei, *Contribuții la cunoașterea subordinului Symphyta (Hymenoptera) din Poiana Albului – Masivul Hășmaș*, în *Studii și Cercetări*, VIII, p. 399-402;

Maria Apetrei, *Muzeul de Științe Naturale Piatra-Neamț – 25 de ani de activitate*, în *Studii și Cercetări*, VIII, p. 509-512.

✦ Tot în cursul anului trecut s-au întocmit studiile:

I. Mitrea, Gh. Dumitroaia, El. Ciubotaru, *Cercetările arheologice de la Borșeni, județul Neamț*;

Gh. Dumitroaia, *Cercetări arheologice în județul Neamț, în 1996*.

La începutul anului 1996 a fost finalizată tipărirea *Monografiei județului Neamț* (redactor responsabil Gh. Dumitroaia) și a vol. **XX** al publicației *Memoria Antiquitatis*, pe 1995, 320 p., al cărui redactor responsabil și secretar de redacție a fost Gh. Dumitroaia, din colegiul redacțional făcând parte A. Minuț și E. Nadler.

În luna iulie a apărut volumul *Cucuteni aujourd'hui*, Piatra-Neamț, 371 p., reprezentând nr. II din *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis* (editori Gh. Dumitroaia și Dan Monah), iar în octombrie vol. VIII al anuarului *Studii și Cercetări*, Piatra-Neamț, 512 p., având ca redactor responsabil pe M. Apetrei, iar ca secretar de redacție pe N. Nechita.

Toate aceste publicații, care au reunit studii ale unui număr foarte mare de cercetători, redactate, dactilografiate, traduse mai mult sau mai puțin corect, au necesitat un volum uriaș de muncă din partea redactorilor, secretarilor de redacție sau a editorilor.

În ultima parte a anului 1996, cercetătorii C.C.C. Cucuteni s-au preocupat de pregătirea vol. III din *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*, reprezentând *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*.

Remarcabilă s-a dovedit, pentru intervalul de timp avut în vedere, activitatea publicistică a colegilor E. Nadler și N. Popa, care prin numeroase cronici, interviuri, traduceri și articole de interes cultural au făcut cunoscute preocupările instituției, au popularizat manifestările științifice sau culturale și o serie de personalități din domeniu.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

V. RESTAURAREA, CONSERVAREA ȘI ÎNTREȚINEREA PATRIMONIULUI

Această activitate a fost asigurată îndeosebi prin contribuția salariaților laboratorului de restaurare-conservare și a echipei tehnice.

În laboratorul de pe lângă Muzeul de Istorie Piatra-Neamț au fost restaurate peste 70 de piese din ceramică, metal și textile, în același loc fiind conservate peste 500 piese de ceramică, metal și țesături. Rezultatele muncii colegilor în domeniul restaurării și conservării nu pot fi apreciate doar prin lectura acestor cifre, piesele trecute prin mâna restauratorilor având de multe ori grade de dificultate deosebit de mari.

O parte din timpul de lucru al personalului din acest compartiment a fost afectat prelucrării primare a materialelor provenite din campania 1996 și a unor loturi neprelucrate din anii anteriori, din șantierele de la Lunca, Poduri, Davideni, Borșeni, Calu ș.a. Ca urmare a acestora s-a descongestionat o parte din subsolurile imobilului, trecându-se la amenajarea unui depozit cu ceramică fragmentară neinventariabilă, care va rămâne pentru studiu.

În ceea ce privește laboratorul existent pe lângă Muzeul de Științe Naturale Piatra-Neamț, în cursul anului 1996 au fost naturalizate 18 vertebrate, numărul pieselor conservate fiind de peste 1300.

În cursul anului trecut, personalul ambelor laboratoare a participat la reorganizarea expozițiilor de bază, organizarea celor temporare și a asigurat replicile pentru standurile muzeale.

Echipa tehnică din subordinea laboratorului a desfășurat o susținută activitate, executând salubrizarea și igienizarea unor spații, zugrăvirea unor interioare (birouri, laboratoare, depozite, săli de expoziție), în primul rând la Muzeul de Istorie Bicaz, precum și întreținerea instalațiilor sanitare, termice sau electrice, reparația mobilierului, construcția încăperii pentru arhivă etc.

Folosirea echipei tehnice proprii la reparațiile interioare a permis economisirea unor importante sume de bani din bugetul instituției.

Lucrările de investiții din anul trecut au constat în construirea unui gard metalic pentru *lapidarium*-ul din spatele Muzeului de Istorie Piatra-Neamț.

Alături de acestea, au fost efectuate reparații curente la Casa Memorială "Veronica Micle" (înlocuirea șindrilei), Muzeul de Istorie Piatra-Neamț (la acoperiș, jgheaburi, fațadă, hidroizolații laborator foto și atelier tâmplărie, zugrăveli interioare, înlocuirea ușilor de la garaje ș.a.). Pentru întocmirea documentațiilor tehnice și supravegherea lucrărilor se cuvine a menționa contribuția salariatului Ion Nițu.

Experiența din acest an, în care directorul instituției s-a văzut nevoit a-și ocupa o bună parte din timp cu urmărirea lucrărilor de reparații curente în detrimentul altor activități, impune o implicare mai mare a șefului de secție în rezolvarea unor sarcini de serviciu.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

VI. EVIDENȚA PATRIMONIULUI

La sfârșitul lunii octombrie, instituția deținea 105.686 obiecte muzeale, din care 845 fac parte din categoria *tezaur*, 6650 piese din categoria *fond*, iar restul reprezintă bunuri culturale comune. Pe unități, gestiunile cuprindeau:

Nr. crt.	Unitatea muzeală	Nr. de piese
1	Muzeul de Istorie Piatra-Neamț	50.856
2	Muzeul de Artă Piatra-Neamț	1.437
3	Muzeul de Științe Naturale Piatra-Neamț	35.524
4	Muzeul de Etnografie Piatra-Neamț	4.845
5	Muzeul Memorial "Calistrat Hogaș"	732
6	Muzeul de Istorie Bicaz	7.795
7	Muzeul de Istorie și Etnografie Târgu-Neamț	4.307
8	Cetatea Neamț, Târgu-Neamț	47
9	Casa Memorială "Veronica Micle" Târgu-Neamț	45
10	Muzeul Memorial "Ion Creangă" Humulești	98

care, pe ansamblu, și-au mărit colecțiile cu încă aproximativ 1000 de piese până la sfârșitul anului.

Ținând cont de numărul mare de fișe de evidență, respectiv 46.942 exemplare întocmite (cele mai multe din țară, după municipiul București!) și experiența pe care o avem în folosirea FAE-urilor, care nu au dovedit utilitate practică pentru specialiști, în cursul anului trecut nu s-a reluat fișarea obiectelor din expoziții și depozite.

Deși s-a resimțit lipsa legislației privind ocrotirea patrimoniului cultural-național, colegii din cadrul OPCN-ului au efectuat deplasări în teren verificând, pe cât le-a fost posibil, integritatea colecțiilor, starea de conservare a obiectelor mobile și a patrimoniului imobil, atrăgând atenția deținătorilor și factorilor de decizie asupra unor nereguli din teritoriu.

Pe lângă avizarea exporturilor temporare sau definitive de obiecte mobile (108 adeverințe de export), personalul OPCN-Neamț a fost antrenat în activități de expertizare, întocmiri de documentații tehnice în construcții ș.a.

VII. SCHIMBUL DE CARTE ȘI INFORMAȚII ȘTIINȚIFICE

În anul trecut au fost trimise peste 300 de colete conținând volumele *Memoria Antiquitatis XX*, *Cucuteni – aujourd'hui* și *Studii și Cercetări VIII* în străinătate și în

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

ţară, la schimb sau prin ramburs. Operaţiunea, care a presupus sume importante pentru taxe poştale, continuă în 1997.

Din străinătate au fost primite pentru Muzeul de Istorie din Piatra-Neamţ un număr de 135 volume, iar pentru Muzeul de Ştiinţe Naturale 116 volume, evaluate la peste 2 milioane de lei. Corespondenţa trimisă de diverse universităţi, institute sau edituri reliefează interesul partenerilor pentru cercetările instituţiei noastre. În cursul anului am primit vizita unor cercetători din străinătate (Olivier Weller – Franţa, Wolfgang Schuller – Elveţia, John Chapman – Anglia, Linda Ellis – SUA, Ahmed Tolga Tek – Turcia, Ruzena Grigorova – Cehia) şi colegi din ţară care s-au arătat preocupaţi îndeosebi de patrimoniul arheologic şi paleontologic pe care îl deţinem.

VIII. STATUL DE FUNCŢII. PERFECŢIONAREA PROFESIONALĂ

Numărul posturilor existente în schema instituţiei a fost de 81, din care 4 au fost vacante. Blocate în proporţie de 1/2 prin legea bugetului de stat pe anul în curs şi apoi integral, posturile vacante (rezervate arheologiei – 3 şi biologiei – 1) nu au putut fi ocupate din cauza lipsei de specialişti.

În cursul anului majoritatea salariaţilor au beneficiat de grade sau gradaţii superioare de salarizare şi alte drepturi oferite de lege, schimbările pe funcţii fiind nesemnificative. Semnalăm doar numirea lui Dan Mihăilescu în funcţia de şef secţie istorie-artă, pensionarea a două persoane din motive de boală şi plecarea prin transfer a altor trei salariaţi. Pe posturile respective au fost angajate în condiţiile legii, alte persoane.

La cursurile de reciclare profesională de la Bucureşti au participat Macoveiu Florin (conservator), Popa Ion, Marin Andrei (cursuri PSI) şi Blaj Alexandru (responsabil comisie tehnică), iar la Bacău, Apetrei Maria (perfecţionare şefi secţie).

În faze diferite (examene, referate, redactări) ale lucrărilor de doctorat se află S. Baciu (paleontologie), Nicoleta Nechita (botanică), Emanuel Nadler (literatură) şi Gheorghe Dumitroaia (arheologie).

IX. BUGETUL, CHELTUIELILE

În cursul anului 1996 a fost alocat de către stat – prin Ministerul Culturii – un buget de 580.000.000 lei, folosit pentru cheltuieli personal (375.000.000 lei), materiale şi servicii (205.000.000 lei).

Veniturile proprii realizate au totalizat peste 76.000.000 lei care provin din taxe, stand muzeal, prestări servicii şi chirii. Pe unităţi au fost încasate următoarele sume:

Nr. crt.	Unitatea muzeală	Încasări
1	Muzeul de Istorie Piatra-Neamţ	17.530.000
2	Muzeul de Artă Piatra-Neamţ	1.680.000

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Nr. crt.	Unitatea muzeală	Încasări
3	Muzeul de Ştiinţe Naturale Piatra-Neamţ	3.100.000
4	Muzeul de Etnografie Piatra-Neamţ	496.700
5	Muzeul Memorial "Calistrat Hogaş"	1.140.000
6	Muzeul de Istorie Bicaz	115.000
7	Muzeul de Istorie şi Etnografie Târgu-Neamţ	638.000
8	Cetatea Neamţ, Târgu-Neamţ	19.182.000
9	Casa Memorială "Veronica Micle" Târgu-Neamţ	763.000
10	Muzeul Memorial "Ion Creangă" Humuleşti	23.879.000
11	Galeriile "Lascăr Vorel" Piatra-Neamţ	3.375.000
12	Expoziţia "Curtea Domnească" Piatra-Neamţ	595.000
13	O.P.C.N.	4.608.000

Din veniturile extrabugetare s-au cheltuit pentru salarii 41.553.000 lei, materiale 25.542.000 lei, iar pentru investiţii 10.000.000 lei.

X. COLABORATORI, DONATORI ŞI SPONSORI

Activitatea instituţiei s-a bazat pe sprijinul colaboratorilor săi tradiţionali (Inspectoratul pentru Cultură Neamţ, Primăria Piatra-Neamţ, Societatea de Ştiinţe Istorice Neamţ, Asociaţia Oamenilor de Ştiinţă - Filiala Neamţ, Fundaţia Cultural Ştiinţifică "Constantin Matasă", Asociaţia Veteranilor de Război, Centrul Creaţiei Populare ş.a.), a unor persoane particulare şi instituţii care au făcut diverse donaţii muzeelor (tablouri: D. Bezem, P. Vamanu, A. Oprea, I. Popei, M. Ceacâru, I. Hălăucescu, Riky Schellart, M. Matasă; mobilier bisericesc: Parohia Humuleşti; medalii şi plachete: Banca Naţională, Monetăria Statului, Primăria Piatra-Neamţ; cărţi: Ed. Junimea, Casa Culturii "I. Creangă", M. Matasă ş.a.).

Unele dintre activităţile ştiinţifice şi culturale, care au reunit numeroase personalităţi din ţară şi străinătate, nu s-ar fi putut desfăşura în bune condiţii fără sprijinul financiar sau material al societăţilor comerciale: Petrocart, Montana, Roncdo, Dino Comex, AgroCaslo, Condor şi Fundaţia "Vorel", cărora le aducem mulţumirile noastre.

Desigur, pe lângă toate acestea au existat numeroase alte activităţi complementare manifestărilor cultural-ştiinţifice, îndeosebi de natură organizatorică şi gospodărească, care s-ar putea înscrie în ceea ce se numeşte activitate curentă.

Ocupând mult timp din programul de lucru al serviciului administrativ şi al conducerii instituţiei, lucrările de secretariat, corespondenţa, întocmirea statelor de funcţii, fundamentarea bugetelor, calcularea şi plata salariilor, studiile de fezabilitate şi licitaţiile, aprovizionarea cu materiale şi aparatură, obţinerea de avize, evidenţele

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

contabile, operaţiunile de bancă, situaţiile statistice, lucrările de arhivare, operaţiunile pe PC şi xerox, documentările în domeniul legislaţiei, preocupările privind conţinutul, estetica şi ţinuta expoziţiilor, igiena spaţiilor interioare şi exterioare, desenarea şi fotografierea valorilor care intră în circuitul ştiinţific, întreţinerea panourilor publicitare, controlul şi îndrumarea instituţiilor din subordine, întocmirea de programe, afişe şi invitaţii, reprezentările în instanţă, conferinţele, primirea unor delegaţii şi specialişti din străinătate veniţi pentru documentare, conlucrarea cu autorităţile administraţiei locale şi publicul, realizarea publicităţii prin presa scrisă, radio şi televiziune, şedinţele de lucru pe compartimente şi ale Consiliului de Administraţie, întocmirea fişelor de apreciere, a devizelor şi completarea cărţilor de muncă, căutarea de sponsori şi căi de sporire a veniturilor extrabugetare, participarea la alte manifestări culturale de pe cuprinsul judeţului, contactele cu diverşi colaboratori şi prestatori de servicii ş.a. constituie elemente în plus care pot contribui la formarea unei imagini cuprinzătoare şi veridice despre activitatea din cadrul CMJ Neamţ pe parcursul anului trecut.

Dincolo de toate acestea, care în ansamlul lor demonstrează existenţa unei instituţii dinamice, susţinută de eforturile, entuziasmul, devotamentul şi pregătirea salariaţilor săi, au existat, fără îndoială, obstacole legislative, poticneli şi piedici, limite de natură profesională sau educaţională, mentalităţi şi atitudini care nu au fost uşor de trecut. Dar cum acestea din urmă au fost depăşite, contează activitatea de ansamblu, pe care o apreciem ca fiind foarte bună.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Colocviul internațional
THE TELLS – CRONOLOGICAL AXES OF PREHISTORY, Bacău-Poduri-Tescani, 7-10 sept. 1995

Tell-ul eneolitic Dealul Ghindaru de la Poduri, jud. Bacău, investigat sistematic din anul 1979, este deja cunoscut cercetătorilor din sud-estul Europei atât prin stratigrafia sa unică între stațiunile complexului cultural Cucuteni-Tripolie cât și prin cercetările interdisciplinare desfășurate aici. Din inițiativa Institutului de Arheologie Iași, Complexului Muzeal Județan Neamț, a Muzeului de Istorie "Iulian Antonescu" din Bacău și a Muzeului Național de Istorie a României, cu sprijinul Ministerului Culturii și a Inspectoratului pentru cultură al județului Bacău, în perioada 7-10 septembrie 1995 a fost organizat, la Bacău, un colocviu inetrnațional care s-a bucurat de participarea unor reputați specialiști din Anglia, Germania, Ucraina, Rusia, Basarabia și România. S-au arătat interesați de tema propusă de organizatori 35 de preistoricieni care au susținut 30 de comunicări științifice.

Lucrările colocviului au debutat cu obișnuitele "cuvinte" de salut adresate participanților de reprezentanții Prefecturii, Consiliului județean și Inspectoratului pentru cultură Bacău. Salutul din partea Academiei Române a fost adresat de prof. dr. doc. M. Petrescu-Dâmbovița, membru corespondent al Academiei care a trasat sintetic și cadrul științific al dezbaterilor.

În numele colectivului de cercetători de la Poduri, Dan Monah a susținut comunicarea *Le tell énéolithique de Poduri*. Prezentarea a fost însoțită de un număr mare de diapozitive ce înfățișau aspecte din timpul săpăturilor și cele mai importante artefacte descoperite. Comunicarea a fost precedată de un moment de reculegere în amintirea colegilor Ștefan Cucoș și Alexandra Bolomey, membri în colectivul de cercetare de la Poduri, prematur dispăruți dintre noi.

În continuarea ședinței inaugurale a fost vernisată expoziția "Poduri-Dealul Ghindaru, o stațiune arheologică de excepție" realizată de Gh. Dumitroaia, cu materiale din Muzeul de istorie din Piatra-Neamț și Bacău, depozitare ale materialelor arheologice descoperite la Poduri. Participanții din străinătate, aflați la primul contact direct cu materialele de la Poduri, au avut astfel ocazia să analizeze descoperirile de pe Dealul Ghindaru.

Lucrările zilei următoare au fost deschise, așa cum era firesc, de șase comunicări (*Les sanctuaires énéolithiques de Poduri; Les recherches archéobotaniques de Poduri-Dealul Ghindaru; Radiocarbon Dates fot the Tell-Poduri; Les vestiges de l'Âge*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

du Bronze dans le tell de Poduri; Un crâne humaine découverte dans le niveau Cucuteni A2 de Poduri-Dealul Ghindaru; Constructions avec dépôts de céréeales dans le tell de Poduri) redactate de cercetătorii ce alcătuiesc colectivul interdisciplinar al şantierului (D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Popovici, M. Cârciumaru, D. Botezatu, S. Iacobescu şi F. Monah).

Comunicările prezentate au fost primite cu interes de participanţi care au pus numeroase întrebări şi cu angajat discuţii vii asupra descoperirilor prezentate. Stratigrafia *tell*-ului de la Poduri a fost apreciată ca "o axă cronologică" de referinţă pentru eneoliticul din sud-estul Europei. Au fost remarcate vastele posibilităţi de racordare a secvenţei stratigrafico-cronologice de la Poduri cu secvenţe apropiate din *tell*-urile din Muntenia, Bulgaria, Dobrogea, Grecia şi Jugoslavia.

Un număr important de comunicări (Gh. Lazarovici, *Le système de defense du tell de Parţa*; E. Comşa, *Le tell Gumelnitza de Cuneşti*; T. Popova, *Polivanov Jar – Multiple stratigraphy single station;* M. Nica, C. Shuster et al., *Des rapports culturelle et chronologiques du tell de Drăgăneşti-Olt*) au prezentat cercetări din *tell*-uri sau staţiuni cu stratigrafie multiplă ce au permis unele comparaţii cu situaţi de la Poduri-Dealul Ghindaru.

O altă serie de comunicări s-a referit la situaţii şi descoperiri din aria Cucuteni-Tripolie (V. Ursachi, T.G. Movşa, A. Kolešnikov, E. Ovčinikov, E. Cvek, V. Marchevici, V. Bikbaev, G. Bondareu, I. Mareş), aducând noi şi interesante informaţii sau propunând interpretări inedite.

În cadrul colocviului a fost prezentă preocuparea constantă pentru o investigaţie complexă, pluridisciplinară a datelor arheologice. Demersul interdisciplinar s-a făcut simţit de la abordarea teoretică, cu multe şi convingătoare exemplificări, efectuată de J. Nandriş (*The Ethnoarchaeological Palimpsest and the Archaeological Landscape*), până la abordări mai strict specializate. Ultima tendinţă a fost reprezentată de G.A. Paskevic (Paleobotanical research of the Eneolithic of the Ukraine) şi N. Skakun (*Tendencies of the Developement of Flint Implements from the Neo-Eneolithic Settlements of the Black Sea Region*).

O interesantă comunicare despre neoliticul din Germania de sud-vest a fost prezentată de Gisela Burger din Stuttgart.

Colocviul de la Bacău a fost urmat de o excursie în timpul căreia participanţii au avut ocazia să viziteze Conacul-muzeu "George Enescu" de la Tescani, locul unde a fost compusă celebra operă enesciană "Oedip". Ajunşi la Poduri, pe Dealul Ghindaru, participanţii la colocviu s-au arătat deosebit de impresionaţi de profilul, dezvelit până la –2,50 m, suprafeţei pe care se efectuează în momentul de faţă săpăturile. După prezentarea staţiunii şi a săpăturilor de către D. Monah şi Gh. Dumitroaia participanţii au pus numeroase întrebări şi au angajat discuţii cu membrii echipei care efectuează cercetările de la Poduri.

Prezenţa distinşilor oaspeţi a stârnit un viu interes printre sătenii din Rusăeşti-Poduri care, datorită străduinţelor doamnei Cristina Şova au oferit vizitatorilor un pitoresc picnic. De o primire la fel de călduroasă s-au bucurat participanţii la colocviu şi din partea oficialităţilor şi cadrelor didactice din Poduri care, la rândul lor, au oferit o recepţie. Ultimul obiectiv vizitat a fost salina de la Târgu-Ocna care i-a impresionat

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

profund pe participanţi, oferindu-le şi un motiv de reflecţie asupra importanţei exploatării sării în preistorie în zona Târgu-Ocna-Poduri.

Colocviul internaţional de la Bacău a fost un bun prilej pentru specialiştii preocupaţi de problema tell-urilor dar şi a celor care îşi consacră eforturile cercetării complexului cultural Cucuteni-Tripolie să cunoască şi să facă un schimb util de opinii şi publicaţii. Organizatorii au anunţat publicarea lucrărilor colocviului într-un viitor volum din colecţia "Bibliotheca Memoria Antiquitatis".

Felicia MONAH

Colocviul internaţional LE BASSIN DU BAS DANUBE ENTRE LE V-IIIe MILLÉNAIRE AVANT NOTRE ÈRE, Bucureşti, 13-15 noiembrie 1996

Organizarea unor colocvii internaţionale în jurul unor staţiuni arheologice eneolitice importante pare să devină o practică obişnuită. După colocviile internaţionale ce au avut ca pretext staţiunile de la Cucuteni (1984), Tal'janki (1990 şi 1993) şi Poduri (1995) pentru a le cita doar pe cele mai apropiate în spaţiu de noi, iată că şi *tell*-ul de la Hârşova este folosit pentru a atrage pe cercetătorii preocupaţi de neo-eneoliticul de la Dunărea de Jos. Şi trebuie să recunoaştem că magnetul hârşovian – *tell* cu o impresionantă stratigrafie şi o ambiţioasă şi bine organizată cercetare multidisciplinară, efectuată de o echipă franco-română – a acţionat perfect. Peste 40 de cercetători din România, Franţa şi Bulgaria au onorat cu prezenţa şi contribuţiile lor ştiinţifice colocviul. De peste hotare au participat 11 distinşi cercetători, reputaţi specialişti în diferite domenii.

După deschiderea oficială a colocviului a fost vernisată o reuşită expoziţie intitulată "Viaţa pe malul Dunării acum 6500 ani – Vivre au bord du Danube il y a 6500 ans". Pentru iniţierea vizitatorilor, organizatorii, au realizat un interesant catalog bilingv, coordonat de D. Popovici şi Y. Rialland. Catalogul, publicat în excelente condiţii grafice, în pofida textului sumar, reuşeşte să transmită vizitatorului un minimum de cunoştinţe necesare înţelegerii civilizaţiilor preistorice de la Dunărea de Jos.

Colocviul de la Bucureşti a fost dedicat memoriei regretatei Alexandra Bolomey a cărei deces, pe şantierul de la Hârşova, a consternat cercurile arheologice. Gestul organizatorilor, departe de a fi un simplu act de pietate, este o recunoaştere a importantului rol avut de Alexandra Bolomey în iniţierea şi desfăşurarea cercetărilor multidisciplinare de la Hârşova.

Lucrările colocviului au debutat cu intervenţia lui Jacques Evin (*Reflexion sur les datations radiocarbone obtenues antre le V-ème et le III-ème millenaire av. J.C. en Europe de l'est: apport de la calibration des dates par la dendrochronologie*) prelegere, deosebit de utilă, care a dezvăluit arheologilor români "secretele" datelor C14 şi necesitatea calibrărilor dendrocronologice.

Următoarele două şedinţe au fost rezervate, aşa cum era şi firesc, unei consistente serii de comunicări, realizate de D. Popovici, Puiu Haşotti, Y. Riallan, M. Tomescu,

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

B. Randoin, R. Gogu, Oana Truică, Cl. Varcolin, C. Haită, M.A. Courty, M.-F. Diot, I. Tomescu, L. Chabal, R. Buxo, D. Moise, V. Radu, N. Desse-Berset, A.-S. Kiss, A.-C. Bălteanu și A.-M. Deica care au reflectat cercetările de la Hârșova. De la istoricul cercetărilor, cadrul natural, metoda de săpătură, micromorfologie și microstratigrafie, analize palinologice, studii antracologice, agricultură și alimentație vegetală, faună mamaliană, pescuit, materiale malacologice, materiale litice și date antropologice toate metodele de investigație, consacrate în cercetarea modernă arheologică, au fost utilizate la Hârșova. Rezultatele preliminare obținute prin investigațiile citate au trezit interesul asistenței. Este evidentă dorința colectivului de la Hârșova de a obține o reconstituire cât mai amănunțită a vieții comunităților care au locuit pe *tell*-ul de pe malul Dunării.

Am remarcat că, în numeroase cazuri, reputați specialiști francezi se preocupă de inițierea în tainele disciplinei lor a unor tineri cercetători români cu care formează echipe bine sudate. Am apreciat în mod deosebit eleganța cu care cercetătorii francezi se eclipsau voit în favoarea mai tinerilor lor elevi și colaboratori.

Interesantele informații despre civilizațiile neo-eneolitice de la Dunărea de Jos au fost completate de comunicările susținute de E. Comșa (*Un complexe du début de la phase Giulești de la Culture Boian*) și R. Andreescu (*Des vases anthropomorphes de la culture Gumelnița*). Un demers asemănător a întreprins și M. Neagu care a prezentat noi descoperiri de figurine antropomorfe Hamangia, Bolintineanu și Boian.

O mențiune specială merită prezența lui I.S. Ivanov descoperitorul celebrei necropole de la Varna care a pus în discuție evoluțiile sociale din mileniul IV î.e.n. Interesante comunicări privind eneoliticul din Bulgaria au mai prezentat Tz. Popova și Laurence Manolokakis. Prima cercetătoare a comunicat rezultatele analizelor antracologice și carpologice obținute în așezarea Madarets. A doua cercetătoare s-a preocupat de producția litică și organizarea socio-economică în eneoliticul din Bulgaria.

Dulcea armonie ce se instalase între francofonii francofoni și francofonii româno-bulgari a fost ușor tulburată de accentele mai virile ale germanici rostite de Gh. Lazaroviçi (Gh. Lazarovici, Z. Maxim, *Das Cluj – Cheile Turzii – Lumea Nouă – Iclod Kultur. Hauptfragen*). "Polifonia" a fost accentuată de comunicările susținute de Crina și Lucian Tarcea (*Lithic tools from middle transylvanian neolithic Cluj-Cheile Turzii-Lumea Nouă-Iclod complex. Petrographical analysis and databases*), precum și de aceea a lui D. Gheorghiu (*The analysis of the decoration of some Cucuteni Statuettes. A functional approach*). În legătură cu ultima comunicare notăm că opiniile unui arhitect, în această chestiune, pot interesa și pe arheologi, dar, un prea mare atașament de tezele regretatei Marija Gimbutas îl poate îndepărta pe analist de realitățile arheologice.

Relațiile culturii Turdaș cu vecinii săi l-au preocupat pe S.A. Luca, în timp ce A. László a conturat stadiul cunoașterii eneoliticului din sud-estul Transilvaniei. Influențele meridionale exercitate asupra culturii Precucuteni au fost analizate de N. Ursulescu și D. Boghian. O temă rară în iconografia eneolitică din sud-estul Europei, aceea de "Stăpână a Animalelor" a fost prezentată de D. Monah.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Parcă pentru a demonstra oaspeţilor din străinătate că România nu este o *terra deserta* în materie de cercetări interdisciplinare F. Monah a expus rezultatele investigaţiilor arheobotanice de la Poduri-Dealul Ghindaru, în timp ce A. Bălăşescu a analizat din punct de vedere arheozoologic resturile de faună de la Vităneşti. Ultima – dar nu cea de pe urmă – Georgeta El Susi a oferit câteva repere asupra economiei animaliere din neolitic şi perioada de tranziţie din sectorul bănăţean al Dunării.

Colocviul de la Bucureşti prilejuit de cercetările româno-franceze de la Hârşova s-a bucurat de un real succes, trezind interesul specialiştilor prezenţi. Nu poate decât să ne bucure această armonioasă colaborare care prevesteşte frumoase rezultate ştiinţifice.

Felicia MONAH şi Dan MONAH

Colocviul internaţional "COMPONENTA PRE-INDOEUROPEANĂ A LUMII TRACE. COMPLEXUL CULTURAL CUCUTENI-TRIPOLIE", Piatra-Neamţ, 29-31 mai 1997

Ca urmare a propunerii făcute la reuniunea Comisiei internaţionale consultative pentru promovarea studiilor indoeuropene şi trace de la Mangalia din 1996, Centrul de cercetare a culturii Cucuteni (CCCC) din Piatra-Neamţ s-a afiliat la acest organism. Cu acelaşi prilej a fost, de asemenea, acceptată propunerea avansată de directorul CCCC, Gheorghe Dumitroaia, de organizare a unei manifestări ştiinţifice internaţionale în cadrul următoarei reuniuni a Comisiei. Această iniţiativă s-a materializat prin organizarea în perioada 29-31 mai 1997 la Muzeul de Istorie Piatra-Neamţ a colocviului internaţional "Componenta pre-indoeuropeană a lumii trace şi complexul cultural Cucuteni-Tripolie". De la bun început se cuvine subliniat în mod deosebit aportul diverselor organisme şi instituţii care au contribuit la buna desfăşurare a acestei reuniuni de înaltă ţinută ştiinţifică, respectiv Ministerul Culturii, Consiliul Judeţean Neamţ, Institutul Român de Tracologie din Bucureşti, Complexul Muzeal Judeţean Neamţ şi Fundaţia Cultural-ştiinţifică "Constantin Matasă" din Piatra-Neamţ. O necesară şi benefică contribuţie au adus-o totodată următorii sponsori: Banca Comercială Română – sucursala Neamţ, Societăţile comerciale Vulcadur-Vânători, Matinal-Tupilaţi, Comic-Piatra-Neamţ, Fibrex-Săvineşti, Unifil-Bălţăteşti, Classic-Piatra-Neamţ ş.a., cărora li se aduc şi pe această cale mulţumirile cuvenite pentru înţelegerea şi generozitatea de care au dat dovadă.

Lucrările colocviului au debutat joi, 29 mai, în Sala de festivităţi a Muzeului de Istorie din Piatra-Neamţ. Au luat cuvântul Gheorghe Dumitroaia, directorul Complexului Muzeal Judeţean Neamţ şi al Centrului de Cercetare a Culturii Cucuteni, prof. dr. Petre Roman, directorul Institutului Român de Tracologie din Bucureşti, dr. Eugen Comşa, prof. dr. Joszef Maran, directorul Institutului Arheologic din Heidelberg şi reputatul prof. dr. Milutin Garašanin, membru al Academiei Republicii Federale Jugoslavia. Salutul autorităţilor locale a fost rostit de Dan Marian Lospa, prefectul

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

judeţului Neamţ. De remarcat că toate alocuţiunile au subliniat importanţa înfiinţării acestui centru în cadrul Muzeului de Istorie din Piatra-Neamţ care adăposteşte cea mai bogată şi mai reprezentativă colecţie de ceramică pictată cucuteniană, pusă în valoare printr-o inspirată prezentare muzeografică, după cum puncta vocea autorizată a prof. dr. Joszef Maran.

Momentul următor, desfăşurat în şedinţa plenară, a fost dedicat lansării celei de-a doua lucrări editate de CCCC. Este vorba de masivul tom datorat cercetătorului dr. Dan Monah intitulat *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*. Prezentarea a fost făcută de acad. Milutin Garašanin şi de prof. dr. Nicolae Ursulescu de la Universitatea "Al.I. Cuza" Iaşi care au apreciat, în esenţă, că această carte reprezintă o lucrare de referinţă în înţelegerea universului spiritual al "cucutenienilor".

A urmat vernisarea expoziţiei *Culturi ale perioadei de tranziţie la epoca bronzului din estul României*, prima axată pe această tematică şi care a fost organizată de Gheorghe Dumitroaia. Expoziţia, care reuneşte materiale reprezentative din culturile Horodişte-Erbiceni, a amforelor sferice, a orizontului topoarelor de silex şi a culturii mormintelor cu ocru, a stârnit interesul justificat al participanţilor la colocviu care au apreciat, întâi de toate, posibilitatea de a compara diferitele aspecte ale începutului procesului de indoeuropenizare în spaţiul est-carpatic. Materialele incluse în expoziţie au fost selectate din colecţiile muzeelor din Bacău, Botoşani, Iaşi, Roman, Suceava, Vaslui, Piatra-Neamţ şi ale Seminarului de istorie şi arheologie din cadrul Facultăţii de istorie a Universităţii "Al.I. Cuza" Iaşi.

Comunicările au fost structurate pe trei secţiuni.

În secţiunea *Complexul cucuteni-Tripolie şi problema indoeuropeană* (moderator acad. dr. doc. Mircea Petrescu-Dâmboviţa) au prezentat comunicări Mircea Petrescu-Dâmboviţa (*Unele consideraţii privind problema civilizaţiei Cucuteni în calitate de componentă pre-indoeuropeană a lumii trace*), Dan Monah şi Gheorghe Dumitroaia (*Importanţa substratului neo-eneolitic din Europa de sud-est în formarea civilizaţiilor indoeuropene*) şi Dumitru Boghian (*Consideraţii privind aspectele regionale ale complexului cultural Ariuşd-Cucuteni-Tripolie şi problema indoeuropenizării*).

Comunicările din secţiunea *Complexul Cucuteni-Tripolie. Aspecte.* (moderator dr. Silvia Marinescu-Bîlcu) au fost susţinute de Magda Mantu (*Observaţii asupra datărilor radiocarbon ale culturilor Precucuteni-Cucuteni şi Horodiştea*), Mircea Petrescu-Dîmboviţa şi Zoia Maxim (*Prelucrarea matematic-ştiinţifică a materialului arheologic de la Truşeşti*), Gheorghe Lazarovici (*Noi săpături la Olteni-cultura Ariuşd*), Victor Sorokin (*Consideraţii asupra fazei Cucuteni A de pe teritoriul Basarabiei*), Felicia Monah (*Începuturile şi evoluţia agriculturii în Moldova preistorică*), Ioan Mareş (*Topoare miniaturale de lut ars şi cupru din aria culturii Cucuteni*), Eugen Comşa (*Figurinele zoomorfe din arealul culturii Cucuteni*), Nicolae Ursulescu şi Dumitru Boghian (*Despre cele mai vechi tipuri de rhyton din aria culturii Cucuteni*), Vasile Ursachi (*Situri eneolitice de pe Valea Siretului*), Viorel Căpitanu (*Aşezări cucuteniene recent descoperite din zona subcarpatică a Moldovei*).

În ultima secţiune, *Relaţii între culturile eneolitice din sud-estul Europei* (moderator acad. Milutin Garašanin), comunicările au fost susţinute de acad. Bogdan Brukner din Novi Sad (*Asemănări şi diferenţe între cultura Vinča şi complexul*

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

cultural Cucuteni-Tripolie), Silvia Marinescu-Bîlcu (*Unele aspecte ale relațiilor dintre cultura Cucuteni și culturile învecinate*), Adrian Poruciuc (*Probabilitatea relației lingvistice egipto-egeene în preistoria neo-eneolitică*), Stănică Pandrea (*Raporturile dintre culturile Gumelnița și Cucuteni în Câmpia Brăilei*), Draga Garašanin (*Considerații asupra reprezentărilor religioase din cultura Vinča*), Marilena Florescu (*Tradiții eneolitice în culturile epocii bronzului din Moldova*), Ruxandra Alaiba (*Investigații etnoarheologice aplicate la probleme din preistoria Moldovei*).

Întrebările, amplele și pasionatele discuții ce au succedat fiecărei serii de comunicări au ilustrat încă o dată complexitatea temelor puse în discuție, reieșind necesitatea intensificării cercetărilor axate pe diferite aspecte.

Un loc aparte în desfășurarea lucrărilor colocviului l-a avut discutarea propunerilor privind activitatea de viitor a CCCC. Astfel, acad. Milutin Garašanin a propus continuarea publicării de monografii de înaltă ținută științifică și editorială, precum și continuarea colocviilor internaționale tematice; acad. Bogdan Brukner a subliniat necesitatea publicării pe viitor a lucrărilor editate sub egida CCCC în limbi de circulație internațională; prof. dr. Petre Roman a atras atenția asupra abordării unor teme de mare cuprindere cum ar fi Complexul Cucuteni-Tripolie și lumea indoeuropeană și metalurgia aramei; acad. Mircea Petrescu-Dîmbovița a insistat pe necesitatea organizării unor cercetări inter-disciplinare și pe utilizarea metodelor moderne de prospectare pentru depistarea atât a așezărilor cât și a necropolelor; Gheorghe Dumitroaia a prezentat o succintă listă de teme de cercetare asupra complexului cultural Cucuteni-Tripolie (Tezaurele culturii Cucuteni-Tripolie, metalurgia aramei în vremea culturii Cucuteni-Tripolie, cercetări arheobotanice în tell-ul cucutenian de la Poduri, realizarea albumului *Din arta culturii Cucuteni. Capodopere cucutehiene din Muzeul de Istorie Piatra-Neamț*).

În ce privește structura CCCC s-au exprimat următoarele opinii: înființarea unui consiliu științific cu componență internă și internațională care să decidă asupra tematicii de cercetare; lărgirea nucleului propriu de cercetare până la numărul ideal de 15-16 posturi, justificate de cerințele tematice și de areal; necesitatea angajării cu normă parțială sau integrală a unor cercetători cu bună reputație din străinătate, punându-se accentul pe Republica Moldova și Ucraina; constituirea unui cerc de colaboratori externi din România și străinătate; asigurarea unui minim de personal auxiliar; necesitatea unui sprijin material și moral din partea Ministerului Culturii pentru punerea în valoare a celei mai strălucite civilizații preistorice din Europa; organizarea unor cursuri de vară internaționale ca formă de mediatizare și promovare a valorilor culturii Cucuteni.

Avându-se în vedere aceste considerente, participanții au propus și au semnat actul constitutiv de transformare a Centrului de Cercetare a Culturii Cucuteni în Centrul Internațional de Cercetare a Culturii Cucuteni (CICCC). La încheierea discuțiilor din această ședință finală participanților la colocviu li s-au acordat diplome de onoare pentru contribuția adusă la cunoașterea preistoriei europene.

Desfășurarea colocviului a inclus în ultima zi o vizită documentară la monumente istorice din județul Neamț, încheiată la binecunoscuta stațiunea arheologică de la Târpești. Prin concepția de organizare, prin tematica abordată, prin calitatea comu-

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

nicărilor şi a intervenţiilor, prin organizarea perfectă după opinia tuturor participanţilor, acest al patrulea colocviu internaţional organizat la Piatra-Neamţ din 1994 şi al doilea organizat de CCCC a reprezentat o reuşită aparte.

Comunicările prezentate în cadrul colocviului vor fi reunite într-un nou volum, editat sub egida CICCC, ce se anunţă de pe acum foarte interesant.

Marius ALEXIANU

Simpozionul internaţional "MACEDONIA ŞI REGIUNILE ÎNVECINATE ÎN MILENIILE III-I Î.CHR.", Skopje, 10-13 iunie 1997

Această manifestare ştiinţifică a fost organizată în perioada 10-13 iunie 1997 de către Centrul de Studii Paleobalcanice din cadrul Muzeului Macedoniei (director dr. Eleonora Petrova).

În dimineaţa zilei de 10 iunie, participanţii din Serbia, Bulgaria, Germania, România şi, bineînţeles, Macedonia (cei din Albania şi Grecia nu s-au prezentat) au vizitat expoziţia arheologică, deosebir de interesantă în aproape toate segmentele sale cronologice, a Muzeului Macedoniei din Skopje, adăpostit într-un mai vast complex cultural modern. Într-una din sălile acestuia a avut loc şedinţa de deschidere a lucrărilor simpozionului în cadrul căreia, după momentele oficiale, acad. Milutin Garašanin a susţinut în plen comunicarea "Der Basarabi Komplex, Dardanien und Paionien in der frühen Eisenzeit".

Începând cu ziua următoare, lucrările simpozionului s-au desfăşurat în binecunoscuta staţiune turistică Struga de pe malul lacului Ohrid.

Comunicările susţinute de acad. Bogdan Brukner (tratând despre legăturile dintre Macedonia şi zona cursului mijlociu al Dunării pe la 3000 î.Chr.), Draga Garašanin (zona centrală a Balcanilor şi Kastanas), Voislav Sanev (ceramica de la Pribovce şi Demir Kapija şi epoca bronzului în Macedonia), Miloš Jeftić (fortificaţii din epoca bronzului în arealul Novi Pazar), acad. Nikola Tasić (legături între Kosovo şi Macedonia în mil. I î.Chr.), Kemal Ljuci (relaţii între Kosovo şi Macedonia), Reinhard Jung (ceramică miceniană în Macedonia), Borislav Jovanović (rituri de înmormântare în necropolele culturilor Paracin şi Donja Brnjica), Milorad Stojić (ornamente pe ceramica din zona văilor Jagodina, Morava şi Vardar), Mark Stefanovich (săpăturile de la Kamenska Cuka), Dragiša Zdravkovski (aşezările fortificate drept continuum cultural în preistorie), Dragi Mitrevski (geneza epocii fierului în Macedonia), Rasko Vasić (mormintele "sărace" de la Trebenoshte), Biljana Dordević-Bogdanović (direcţii de răspândire a ceramicii ioniene), Ivan Mikulcić (oraşe antice timpurii pe Vardar), Viktorija Sokolovska, Cone Krstevski (mormintele de la Isar-Marvinći), Kalin Porozhanov (nave din vechime pe coasta egeană a Macedoniei şi în Tracia) au avut un prevalent caracter arheologic, dând seama de interesul excepţional al descoperirilor din Macedonia, de relaţiile acestora cu zonele învecinate. Într-o viziune etnoarheolo-

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

gică și-a conceput Aleksander Palavestra comunicarea despre teritoriile crescătorilor de animale în epoca fierului în zona centrală a Balcanilor.

Prin comunicările prezentate de Marius Alexianu (teorii asupra indoeuropenizării în afară de Gimbutas și implicații asupra spațiului carpato-balcanic), Eleonora Petrova (brigi, peoni și vechi macedoneni: legături și diferențe mitologice, arheologice și onomastice), Margarita Tačeva (etnonimul Bessi-Bessoi în istoriografia modernă), Vera Bitrakova-Grozdanova, Pasko Kuzman (Lychnidus și Dasaretia) s-au tratat probleme legate de etnicitatea diferitelor culturi arheologice în contextul, unde a fost cazul, datelor furnizate de alte discipline. Două comunicări, Maya Vassileva (regele Midas în Macedonia) și Kiril Jordanov (Lisimah, regele Traciei și al Macedoniei) au avut un caracter eminamente istoric, iar una a avut ca temă un subiect de istoria religiilor (Dimităr Popov: Marea Zeița Mamă tracă).

În pofida diversității subiectelor abordate, comunicările au stârnit un mare interes, fiind urmate cel mai adesea de o benefică serie de întrebări și discuții. În totul, prin nivelul elevat a lucrărilor prezentate, prin problematizarea aspectelor luate în discuție, prin spiritul critic al participanților, acest simpozion a fost considerat o reușită deplină.

Participanții au avut prilejul de a vizita muzee și monumente istorice din zona orașelor Struga și Ohrid. O mirifică croazieră pe lacul Ohrid a încheiat programul manifestării.

Din partea Centrului de Cercetare a Culturii Cucuteni au fost oferite publicațiile editate de instituția pietreană Centrului de Studii Paleobalcanice din Skopje, Institutului de Balcanologie din Belgrad și Centrului de Studii Sud-Est Europene din cadrul Universității Americane din Bulgaria de la Blagoevgrad.

Pentru eforturile cu totul deosebite depuse pentru buna desfășurare a lucrărilor simpozionului, comitetul de organziare având-o în frunte pe Eleonora Petrova și ca membri pe Vera Bitrakova-Grozdanova, Voislav Sanev și Risto Taṅevski, merită toate felicitările.

Marius ALEXIANU

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

ANTON NIȚU
(1911-1995)

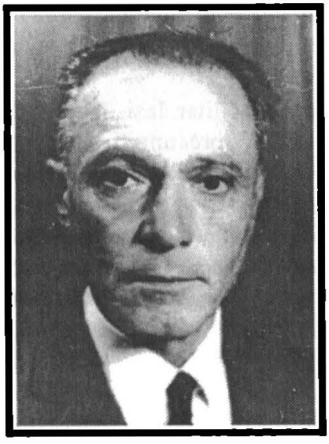

Era mărunt de statură, subțire, cu ochi vii trădând inteligența și zâmbet larg ce-i însenina uneori fața. Cu toată aparența de fragilitate știa să-și apere cu vehemență opiniile și nu a făcut compromisuri niciodată. A fost unul dintre cei mai importanți neoliticieni din România. După o viață lungă dar plină de lovituri nedrepte primite fie din partea sorții, fie din partea oamenilor, s-a stins într-o tăcere adâncă parcă sătul și dezgustat de lumea aceasta care-i oferise atât de puțin față de înaltele daruri cu care fusese dotat de Creator.

Anton Nițu s-a născut la 27 septembrie 1911 ca fiu al preotului Gheorghe Nițu din Roman. În orașul natal a urmat, la Liceul "Roman-Vodă", atât cursurile primare cât și cele gimnaziale și liceale. Bacalaureatul l-a susținut strălucit în 1932. În 1935 s-a înscris la Facultatea de Filozofie și Litere a Universității din București, atras de faima corpului profesoral din care făceau parte Nicolae Iorga, Ion Andrieșescu, P.P. Panaitescu, Scarlat Lambrino, Gh. Murnu și C.C. Giurescu. S-a orientat, încă din timpul studiilor universitare, spre preistoria spațiului carpato-danubian, arătând o constantă pasiune pentru fabuloasele civilizații neo-eneolitice din această regiune.

După obținerea licenței se va întoarce în Moldova, ocupând postul de asistent al profesorului Radu Vulpe la Universitatea din Iași. Tânărul asistent va fi destul de puternic influențat de personalitatea și maniera de lucru a profesorului pe care l-a secondat un număr de ani, devenind, alături de Radu Vulpe, un mare specialist în tipologie.

În anul 1946 Anton Nițu susține teza de doctorat "Încercare de interpretare asupra ornamentației ceramicii neo-eneolitice carpato-dunărene", lucrare care s-a bucurat de excelente aprecieri din partea membrilor comisiei de doctorat. Timp de un deceniu (1941-1951), ca asistent la Catedra de Arheologie și apoi la rebotezata Catedră de Istorie Veche, în cadrul Facultății de Litere și Filozofie și apoi a Facultății de Istorie și Geografie, a predat cursuri și a condus seminarii de .pre- și protoistorie și istorie antică.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Societatea românească a anilor '30, după realizarea idealului unității naționale, trecea printr-o profundă criză, încercând să găsească soluții la dificilele probleme sociale și economice pe care le traversa. Tânărul, pe atunci, Anton Nițu nu a putut rămâne în afara efervescenței ce cuprinsese societatea românească. Răspunsul său a fost încadrarea în Mișcarea Legionară și o redusă activitate publicistică în presa apropiată de aceasta. Mai târziu i s-a imputat publicarea a două articole în niște efemere reviste legionare. Faptul că în timpul guvernării Antonescu, după divorțul acestuia de Mișcarea Legionară, nu a suferit nici un fel de consecințe ne arată că nu a avut o implicare semnificativă în acțiunile Legiunii din anii '40.

În 1951 Anton Nițu este "epurat" de la facultate și până în 1953 va fi deținut în "arest administrativ", fără să fie judecat sau condamnat. După cliberare este încadrat ca muzeograf principal la Muzeul de Istorie al Moldovei unde, mai târziu, va funcționa ca șef de sector. În această perioadă, regretatul nostru coleg a condus diverse șantiere arheologice, în special pentru perioada geto-dacică. Acum a început colaborarea sa cu muzeul din Piatra-Neamț, pentru care a dirijat săpăturile de la Bâtca Doamnei și Tisești-Târgu Ocna.

În 1959 este din nou arestat și condamnat de Tribunalul Militar Iași, în ședință secretă, "la 15 ani detențiune grea și 8 ani degradare civică" precum și "la 6 ani închisoare corecțională și 4 ani interdicție corecțională" pentru "activitate intensă contra clasei muncitoare și a mișcării revoluționare". În același act de acuzare i se impută "manifestări dușmănoase împotriva orânduirii de stat democrat populare". Ridicolul acuzațiilor este amplificat de mențiunea că Anton Nițu a elogiat "viața științifică din statele capitaliste, făcând propagandă dușmănoasă în legătură cu libertatea presei de la noi..." și "a întreprins printre salariații muzeului acțiuni de agitare contrarevoluționară, calomniind politica de pace dusă de URSS și de statele de democrație populară..." După cinci ani de detenție grea, a fost eliberat ca urmare a decretului de grațiere din 1964.

Distinsul universitar și cercetător a fost după eliberare supus unor noi umilințe. A fost nevoit să lucreze ca salahor, caloriferist și abia în 1965 va fi angajat ca documentarist la Institutul de Istorie și Arheologie "A.D. Xenopol". În această instituție, deși a fost în continuare tracasat de Securitate, Anton Nițu a putut să-și reia activitatea ca cercetător științific principal, funcție din care va fi pensionat în 1975.

Deși activitatea de cercetare a fost brutal întreruptă de două ori, Anton Nițu a desfășurat numeroase și ample săpături la Ghelăiești-Neamț, Gura Văii și Viișoara-Oncești, Ștefănești-Botoșani, Ciolănești din Deal, Poiana-Tecuci, Zimnicea, Poienești-Vaslui, Spinoasa și Erbiceni, Lunca Ciurii, Hlincea jud. Iași, Bâtca Doamnei, Tisești-Târgu Ocna, Dărmănești-Piatra-Neamț, Stânceşti și Truşești, jud. Botoșani.

Cariera științifică a lui Anton Nițu a debutat sub semnul interpretării ornamentației ceramicii neo-eneolitice carpato-balcanice și acestei teme, învățatul ieșean, îi va acorda o atenție deosebită, demonstrând o profundă cunoaștere. Domeniul în care a excelat Anton Nițu și în care a adus cele mai valoroase contribuții este stilistica Cucuteni-Tripolie. Anton Nițu a fost, alături de Radu Vulpe și Vl. Dumitrescu, unul dintre marii tipologi ai neo-eneoliticului din sud-estul Europei. Arheologul ieșean este autorul unui sistem de periodizare a complexului cultural Cucuteni-Tripolie cunoscut

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

sub numele de "periodizarea Nițu". Contribuțiile sale la precizarea cronologiei relative Cucuteni-Tripolie sunt deosebit de importante și încă incomplet asimilate în cercetarea civilizației ceramicii pictate. Arta și religiile neo-eneolitice au constituit o preocupare constantă, arătând în acest domeniu, o profundă cunoaștere și o fină înțelegere a complexității fenomenului religios.

În ciuda vicisitudinilor sorții, a prostiei și răutății omenești, Anton Nițu lasă în urma sa o operă profundă care-și va dezvălui, fără îndoială, utilitatea și subtilele ei valențe în dezvoltarea ulterioară a cercetărilor asupra civilizațiilor neo-eneolitice din Europa de sud-est.

La despărțirea de Anton Nițu, i-am dorit să-și găsească liniștea într-o lume mai bună și Dumnezeu să-l aibă în paza Lui.

Sit tibi terra levis!

Dan MONAH

LISTA LUCRĂRILOR

1. *Simbolul religios egeean în plastica neo-eneolitică de la Casimcea (Dobrogea)*, extras din *Cetatea Moldovei. Revistă săptămânală de probleme actuale, literatură și critică*, 1940-1944, Iași, 20 p.
2. *Originea orientală și sensul religios al motivului antropomorf cucutenian de la Petreni*, extras din *CI*, XVIII, 1943, 12 p.
3. *Semnificația motivului pictural în formă de "casă" de la Turdaș (Transilvania)*, în *Apulum*, II (1943-1945), 1945, p. 71-89.
4. *Despre reprezentarea piciorului divin în plastica carpato-danubiană*, în *Apulum*, III/1, 1946-1947, p. 107-135.
5. *Reprezentarea altarului cu două coloane pe ceramica de la Turdaș (Transilvania)*, în *Publicațiile Institutului de Istorie Națională "A.D. Xenopol"*, Iași, 1948, 16 p.
6. *Recunoașteri arheologice în Valea Jiului și a Bahluiului*, în *SCIV*, 3, 1952, p. 20-45.
7. *Despre unele urme scitice în Moldova*, în *Materiale*, I, 1953, p. 3-11.
8. *Așezarea cu ceramică de factură precucuteniană de la Tg. Negrești*, în *SCS-Iași*, VI, 1955, 1-2, p. 1-28 + 30 fig.
9. *Șantierul arheologic Trușești: Lunca Ciurii*, în *SCIV*, 6, 1955, 1-2, p. 183-189.
10. *Șantierul arheologic Trușești: Pe Cuha*, în *SCIV*, 6, 1955, 1-2, p. 172-177 și 188-189.
11. *Informații sumare cu privire la cetatea de la Stânceşti (Botoșani)*, în *SCIV*, 6, 1955, 1-2, p. 332-335 (în colaborare).
12. *Șantierul arheologic Hlincea-Iași: suprafețele H și I*, în *SCIV*, 6, 1955, 3-4, p. 695-700 (în colaborare).
13. *Raport asupra sondajului din așezarea prefeudală de la Spinoasa*, în *Materiale*, V, 1959, p. 485-493 (în colaborare).
14. *Sondajele de la Piatra-Neamț*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 359-374 (în colaborare).
15. *Sondajul în cetățuia getică de la Tisești*, în *Materiale*, V, 1959, p. 375-382 (în colaborare).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

16. *Sondajul din 1957 de la Spinoasa-Erbiceni*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 531-538 (în colaborare).
17. *Săpăturile de la Piatra-Neamț*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 339-349 (în colaborare).
18. *Sondajele de la Spinoasa și Erbiceni*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 35-45 (în colaborare).
19. *Reprezentări antropomorfe în decorul plastic al ceramicii de stil Cucuteni A*, în *SCIV*, 18, 1967, 4, p. 549-561.
20. *Reprezentări umane pe ceramica Criș și liniară din Moldova*, în *SCIV*, 19, 1968, 3, p. 387-394.
21. *Tema plastică a Venerei Calipige pe ceramica neolitică carpato-balcanică*, în *Sesiunea științifică a muzeelor*, II, București, 1968.
22. *Reprezentări antropomorfe pe ceramica de tip Gumelnița A*, în *Danubius*, II-III, 1968.
23. *Cu privire la derivația unor motive geometrice în ornamentația ceramicii bandate*, în *ArhMold.*, VI, 1969.
24. *Decorul zoomorf incizat pe ceramica neo-eneolitică carpato-danubiană*, în *MemAntiq.*, I, 1969, p. 67-81.
25. *Ceramica Cucuteni B de la Miorcani (Botoșani)*, în *MemAntiq.*, I, 1969, p. 279-298.
26. *Reprezentările feminine dorsale pe ceramica neo-eneolitică carpato-balcanică*, în *MemAntiq.*, II, 1970, p. 75-100.
27. *Noi descoperiri de reprezentări antropomorfe în relief pe ceramica Cucuteni A*, în *Carpica*, IV, 1971, p. 81-88.
28. *Ghelăiești (Piatra-Neamț) I. Săpăturile din 1969 în așezarea cucuteniană "Nedeia"*, în *MemAntiq.*, III, 1971, p. 11-64 (în colaborare).
29. *Vase antropomorfe ale ceramicii Stoicani-Aldeni din sudul Moldovei*, în *CI*, S.N., II, 1971, p. 77-102.
30. *Descoperirile arheologice de la Gura Văii (municipiul Gh. Gheorghiu-Dej)*, în *Carpica*, IV, 1971, p. 31-80 (în colaborare).
31. *Așezarea cucuteniană de la Viișoara (Târgu-Ocna)*, în *Carpica*, IV, 1971, p. 95-111 (în colaborare).
32. *Reprezentări zoomorfe plastice pe ceramica neolitică carpato-danubiană*, în *ArhMold.*, VII, 1972, p. 9-96.
40. *Reprezentarea bovideului în decorul zoomorf pictat pe ceramica cucuteniană din Moldova*, în *Carpica*, V, 1972, p. 83-90.
41. *Ceramica cucuteniană cu decor zoomorf plastic sau pictural*, în *MemAntiq.*, IV-V, 1972-1973, p. 73-82.
42. *Vase zoomorfe cucuteniene*, în *Danubius*, VI-VII, 1972-1973, p. 15-20.
43. *Un vas antropomorf de tip Stoicani-Aldeni de la Suceveni (Galați)*, în *Carpica*, VI, 1973-1974, p. 7-15.
44. *Venus de la Sâmpetru German, județul Arad*, în *Ziridava*, III-IV, 1974, p. 24-36.
45. *Reconsiderarea Ariușdului*, în *Studii și Comunicări*, Sf. Gheorghe, 1975, p. 57-124.
46. *Decorul zoomorf pictat pe ceramica Cucuteni-Tripolie*, în *ArhMold.*, VIII, 1975, p. 15-71.
47. *Reprezentarea păsării în decorul pictat al ceramicii cucuteniene din Moldova*, în *CI*, S.N., VI, 1975, p. 45-54.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

48. *Teme plastice ornitomorfe și zoomorfe pe ceramica cucuteniană din Moldova*, în *CI*, S.N., VII, 1976, p. 49-55.

49. *Poziția geomorfologică și cultural-cronologică a așezării Cucuteni A de la Iași-Splaiul Bahluiului*, în *SCIVA*, 28, 1977, 2, p. 185-194 (în colaborare).

50. *Continuitatea ceramicii pictate între culturile Cucuteni-Tripolie și Gorodsk-Usatovo (Horodiștea-Folteşti)*, în *CI*, VIII, 1977, p. 145-212.

51. *Criterii actuale pentru clasificarea complexelor ceramicii și periodizarea etapelor culturii cucuteniene I*, în *CI*, IX-X, 1978-1979, p. 93-162.

52. *Criterii actuale pentru clasificarea complexelor ceramicii și periodizarea etapelor culturii cucuteniene II*, în *CI*, XI, 1980, p. 135-222.

53. *Considerații cu privire la ceramica Cucuteni AB pe baza descoperirilor recente*, în *ArhMold.*, IX, 1980, p. 19-62.

54. *Considérations sur les styles de la céramique peinte de Cucuteni-Tripolie*, în *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iași, 1987, p. 59-66.

55. *Thèmes plastiques anthropomorphes de la céramiques de style A de Poienești (dép. de Vaslui)*, în *La civilisation...*, p. 77-84 (în colaborare).

56. *Deux vases cucuténiens aux caractères anthropomorphes récement découvertes dans le dép. de Iași*, în *La civilisation...*, p. 287-288 (în colaborare).

57. *Două vase cucuteniene cu caractere antropomorfe recent descoperite*, în *Hierasus*, VII-VIII, 1989, p. 17-38 (în colaborare).

58. *Considerații asupra ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie. Categoriile dinamice ale decorului*, în *AMM*, V-VI, 1983-1984, p. 27-68.

59. *Formarea și clasificarea grupelor de stil AB și B ale ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie*, Anuarul Institutului de istorie și arheologie "A.D. Xenopol". Supliment V, Iași, 1984, 133 p., 36 fig. + 2 grafice și V pl. color în afara textului.

60. *Les catégories dynamiques du décor géométrique peinte de Cucuteni-Tripolie*, în *ArhMold.*, XV, 1992, p. 5-23.

61. *L'art anthropomorphe Cucuteni-Tripolie* (manuscris).

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

RECENZII

I.I. Zaec, S.n. Ryžov, POSELENIE TRIPOL'SKOJ KUL'TURY KLIŠČEV NA JUŽNOM BUGE, Kiev, 1992, 177 p.

Cartea cunoscuților cercetători din Ucraina I.I. Zaec și S.N. Ryžov se înscrie în rândul monografiilor consacrate unor situri ale complexului cultural Cucuteni-Tripolie. Ea constă dintr-o prefață, patru capitole, o încheiere și o anexă. În prefață autorii menționează faptul că în istoria constituirii și dezvoltării civilizației tripoliene așezările din bazinul Bugului de Sud au jucat un rol aparte. În urma investigațiilor câtorva generații de arheologi (E.I. Sečinski, N.F. Beleaševski, S.S. Gamcenko, M. Himmer, A.V. Doborovolski, T.S. Passek, E.K. Černyš ș.a.) a fost creată o bază solidă de informații și materiale arheologice care permite, în linii mari, să fie evidențiată specificul acestei zone tripoliene a cărei dezvoltare a evoluat în câteva direcții. Bazinul Bugului de Sud a fost populat din prima fază a culturii tripoliene (Tripolie A) de comunități venite din bazinul Nistrului, unele din ele pătrunzând și în interfluviul Bugului de Sud-Nipru. În acest timp începe procesul de diferențiere, încă slab sesizat în materialele arheologice, a culturii Precucuteni-Tripolie A. De la mijlocul mileniului IV î.e.n. siturile aflate la est de Nistru au acum trăsăturile lor specifice. În complexul cultural Cucuteni-Tripolie din acest timp se observă două linii genetice de dezvoltare: tripoliană și cucuteniană. Însă constatarea lor demonstrează numai complexitatea proceselor culturale (și, probabil, etnografice) care au avut loc în mileniile IV-III î.e.n. fără însă a fi dezvăluit conținutul lor. În prezent, accentuează autorii, este greu de explicat apariția în bazinul Bugului de Sud și la est de el a așezărilor din diferite faze de dezvoltare cu complexe ceramice în care predomină vasele pictate. Ele ne vorbesc despre migrații permanente de populație din mediul cucutenian în zona tripoliană dens populată. Cu regret, constată cercetătorii, caracterul, dinamica și consecințele interacțiunii autohtonilor și migranților în zona estică nu pot fi elucidate din cauza lipsei investigațiilor ample. Și în acest sens cercetările sistematice și de amploare întreprinse de I.I. Zaec în așezarea de la Kliščev din regiunea Vinica (1969-1980) sunt de o importanță deosebită și deocamdată unice pentru zona respectivă.

Primul capitol se intitulează "Informații generale despre așezarea de la Kliščev. Caracteristicile locuințelor". Așezarea se afla la 0,5 km sud de sat, pe malul stâng al Bugului de Sud, și ocupă prima terasă (350 x 200 m) a râului, cu înălțimea de 3,5 m de la nivelul apei. În timpul revărsărilor de primăvară și vară terasa este inundată în mare parte, în urma acestora stratul de cultură a fost acoperit cu depuneri aluviale.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

În urma săpăturilor şi investigaţiilor arheomagnetice în staţiune au fost depistate vestigiile a 48 de construcţii. Ele erau dispuse în felul următor: în sectorul de sud – 11, în cel de vest – 17 şi în cel de est 6. Restul locuinţelor se găseau la o anumită depărtare de grupurile menţionate. Partea centrală a aşezării era liberă de construcţii. Marea majoritate a locuinţelor o constituie cele de suprafaţă (46). au fost degajate integral resturile a 14 locuinţe de suprafaţă şi două bordeie.

Construcţiile 3, 8, 9 şi 12 au dimensiuni mici (16-28 m^2) şi sunt înzestrate cu un singur cuptor, fiind interpretate de autori ca locuinţe pentru familii pereche. Majoritatea caselor (2, 4, 5, 6, 11, 14, 15 şi 16) au dimensiuni mijlocii (44-78 m^2). Una din ele avea o singură cameră, patru câte două, restul câte patru încăperi. Fiecare a doua cameră din casele respective avea cuptor. Şi, în sfârşit, L10 cu suprafaţa de peste 100 m^2, avea patru camere, trei dintre ele având cuptor. În două cazuri, alături de locuinţe de suprafaţă, au fost descoperite bordeie. Datorită faptului că în umplutura lor predomină ceramica cu decor incizat, autorii presupun că bordeiele reflectă etapa incipientă a staţiunii.

Casele aşezării de la Kliščev aveau podeaua de pământ, înălţimea pereţilor atingea, probabil, 2,5 m, iar grosimea lor 0,50 m. bucăţile de lut ars conţineau, din abundenţă, amprente de pleavă. Cuptoarele şi alte construcţii din interiorul locuinţelor, de obicei, erau construite pe socluri de pământ, nisip şi lut. Forma cuptoarelor şi dimensiunile lor (1,40 x 1,30 m; 1,60 x 1,30 m) erau aproape standard. Vatra cuptoarelor, în majoritatea cazurilor, avea forma semiovală. După resturile cuptoarelor, se presupune că gura lor avea deschiderea de 0,90/0,50 m. În unele case (2, 4, 10, 11), în nemijlocita apropiere a cuptoarelor, au fost atestate resturile unor constrcţii de lut, îngrijit muruite, cu dimensiunile de mai puţin de 1 m^2 şi înzestrate cu gardină înaltă de până la 0,15 m. Acestea, probabil, erau locuri special amenajate pentru râşnit.

Un interes deosebit prezintă descoperirea, în unele locuinţe (10, 11, 15 şi 16), a unor chirpici, de formă rectangulară (24 x 17 x 6-3 cm), cu suprafaţa netedă, confecţionaţi din lut având ca degresant nisip cu bobul mare. Ei au fost utilizaţi la construirea laviţelor şi "meselor" din interiorul caselor. Menţionăm, printre altele, că astfel de chirpici au mai fost semnalaţi şi în aşezările de la Kosionovka şi Vorošilovka din Ucraina[1].

O trăsătură specifică aşezării Kliščev, după autori, sunt construcţiile (laviţele?), cu sau fără gardină, de dimensiuni nu prea mari, plasate în apropierea cuptoarelor sau lângă pereţi. Astfel de construcţii au fost descoperite şi în afara construcţiilor. O altă caracteristică constă în faptul că în toate casele de dimensiuni mijlocii jumătate din camere aveau cuptoare iar celelalte camere erau fără sisteme de încălzire. Încăperile fără cuptoare aveau dispuneri diferite şi, probabil, au fost utilizate în scopuri gospodăreşti.

Referitor la dispunerea inventarului în locuinţe au fost observate următoarele: vasele piriforme (probabil pentru păstrarea grânelor) se aflau în apropierea cuptoarelor (L10, 12, 13, 14 etc.). Tot aici se găseau, de regulă pietrele de râşnit (L 2, 4, 5, 10

(1) G.N. Buzjan, *Ob osobennstjah tripol'sko-kukutenskogo domostroitel'stva Kosenovskoj lokal'noj gruppy*, în *Drevnjaja istorija Ukrainy*, Kiev, 1991, p. 18-26.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

ş.a.). Vasele din categoria Cucuteni C au fost atestate în toate locuinţele pe vetrele cuptoarelor sau în apropierea lor. Vasele-binoclu au fost depistate în toate casele şi, de obicei, se aflau în centrul sau în apropierea "laviţelor". Nucleele, lamele, aşchiile şi alte piese de silex se găseau lângă pereţi şi cele mai multe dintre ele au fost descoperite în locuinţele 4 şi 10. Greutăţi de la războiul de ţesut au fost semnalate numai în L2 şi 4.

În al doilea capitol al monografiei se analizează ceramica şi diversele piese de lut descoperite în staţiune. În cursul săpăturilor sistematice a fost recoltat un bogat material ceramic care cuprinde 18 mii de fragmente, 300 vase întregi sau întregibile şi peste două mii de vase restaurabile. Drept criterii pentru clasificarea complexului ceramic au servit elementele tehnologice, morfologice şi stilistice. În schema ierarhică a clasificării (p. 66) pe primul plan a fost plasat decorul, pe baza acestuia ceramica a fost divizată în trei categorii: cu decor incizat, pictat şi nedecorată. Fiecare categorie a fost divizată în două sau trei grupe. Prima categorie a fost împărţită în trei grupe: cu decor incizat, canelat şi imprimat; a doua are două grupe: biocromă şi monocromă. Ultima categoria este divizată tot în două grupe: total lipsită de decor şi vopsită cu pastă albă sau portocalie-deschisă. În dependenţă de asocierea tipurilor de ornament grupele au fost divizate în subgrupe în cadrul cărora vasele au fost împărţite, după formă, în tipuri şi variante. În cuprinsul complexului ceramic au fost identificate 10 tipuri de vase (p. 68-70). În categoria ceramicii cu decor incizat au fost determinate şapte tipuri dintre care cele mai frecvente sunt vasele piriforme, vasele-binoclu şi capacele în formă de coif suedez şi tronconice. Analiza decorului le-a permis cercetătorilor să evindeţieze zece compoziţii ornamentale de bază care se corelează perfect cu categoriile şi grupele ceramice (p. 77). O parte din compoziţii se întâlnesc pe casele tuturor categoriilor cu ornament, o altă parte sunt specifice numai anumitor categorii şi grupe ceramice. În afară de aceasta, unele compoziţii decorative sunt caracteristice numai anumitor forme de vase, altele se întâlnesc pe toate tipurile. Ornamentul incizat pe ceramica de la Kliščev este reprezentat de două variante, dintre care cea mai frecventă constă dintr-o bandă de 5-7 linii adânci dispuse aproape una de alta şi mai rar din 2-3 linii. Dintre formele caracteristice grupei cu ornament canelat autorii menţionează cupele reprezentate de câteva variante, vasele bitronconice ş.a. În comparaţie cu vasele din prima grupă (cu incizii), pe ceramica canelată s-a aplicat un număr mai redus de sisteme decorative. În a treia grupă (cu ornament imprimat şi reliefat = Cucuteni C) au fost determinate două forme: străchinile şi oalele care sunt decorate numai în partea superioară.

Grupele categoriei ceramicii pictate în dependenţă de asocierea culorilor şi rolul lor în compoziţiile ornamentale au fost divizate fiecare în câte trei subgrupe. Autorii subliniază că stilurile ceramicii pictate de la Kliščev, ca de altfel şi a altor staţiuni din bazinul Bugului de Sud, nu sunt complet identice cu stilurile ceramicii cucuteniene, particularităţi fiind sesizate în culoarea fondului şi în unele subiecte decorative. Spre deosebire de prima categorie, ceramica pictată dispune de un repertoriu de forme comparativ mai bogat (p. 69-70). Forma principală a ceramicii pictate este considerată aceea a vaselor bitronconice care se divide în două variante, având pe umeri două tortiţe perforate orizontal. Printre tipurile întâlnite frecvent se numără capacele în

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

formă de coif suedez, vasele piriforme, vasele-binoclu ş.a. Compoziţiile decorative pe vasele categoriei respective sunt pictate, de regulă, pe fondul de culoare portocalie-deschisă, rareori direct pe suprafaţa netedă a pereţilor sau pe fondul de culoare albă. Ornamentul acoperă întreaga suprafaţă exterioară a vaselor sau 2/3 din ea. Majoritatea vaselor bitronconice au decorul format din trei frize şi sunt pictate bicrom, prepondereră acordându-se stilului δ^{1a}. Ornamentul cupelor constă dintr-o singură friză şi printre subiecte destul de des se întâlnesc aşa numitele compoziţii faciale (fig. 46/14, 16). Compoziţiile decorative pe capace au fost pictate mono şi bicrom în stilurile δ^{1a}, δ^{1}, δ^{3}, δ^{4}, β^{1}. Pentru vasele piriforme este caracteristic un cerc restrâns de compoziţii, majoritatea lor fiind desenate bicrom şi negativ, iar printre stiluri predomină δ^{1}. În general, în ceramica pictată de la Kliščev prevalează bicromia. Aproape jumătate (47%) dintre vase au fost pictate în stilul δ^{1a}, o cincime în stilul δ^{4}. Rar se întâlnesc stilurile, γ^{2b}, δ^{2a}, δ^{3} şi cu totul sporadic stilurile α^{3}, β^{2} şi δ^{2}.

În sfârşit, în ultima categorie ceramică (fără decor) au fost identificate şase forme, dintre care oala reprezentată de trei variante este tipul principal.

Cu toată amploarea săpăturilor, statuetele antropomorfe şi zoomorfe descoperite în staţiune sunt puţine. Plastica antropomorfă este reprezentată de două figurine întregi şi 13 fragmente, dintre care una este decorată cu incizii şi alta cu pictură. Figurinele au fost atribuite tipurior C1, C2 şi C3 (după Pogoževa), numeric prevalând primul. Plastica zoomorfă este reprezentată de o statuetă întreagă şi trei fragmente.

Al treilea capitol este consacrat uneltelor şi îndeletnicirilor principale ale oamenilor din comunitatea de la Kliščev. În staţiune, în total au fost descoperite 275 unelte de silex, piatră, os şi cupru, majoritatea lor fiind de silex. Prelucrarea primară a silexului era efectuată în afara aşezării, probabil, în apropierea locului de dobândire a materiei prime. În legătură cu aceasta autorii menţionează că la 3 km în amonte de staţiune a fost semnalată o concentrare însemnată de deşeuri de silex. Probabil confecţionarea propiu-zisă a uneltelor era efectuată în fiecare locuinţă, fapt demonstrat, după autori, şi de numărul de unelte repartizate aproximativ egal în construcţii.

Pentru confecţionarea uneltelor de silex erau utilizate lamele prismatice de dimensiuni mari şi mai rar aşchiile pe care, de regulă, erau lucrate gratoarele. În staţiune au fost depistate şase nuclee, şase percutoare şi 11 retuşiere, ultimile fiind lucrate de cele mai multe ori pe piese uzate. Cercetătorii subliniază că, după datele traseologice, multe unelte de silex ieşite din uz au fost folosite ulterior pentru alte întrebuinţări. Unele unelte erau de la început polifuncţionale. Din unelte cele mai numeroase sunt gratoarele (44 exemplare) lucrate pe aşchii ovale şi aşchii lamelare, reprezentate de câteva tipuri. Printre uneltele de piatră predomină cele folosite la râşnirea grânelor (34 exemplare). Un număr mic de piese sunt de os, fiind identificate printre ele împungătoare (9 exemplare), cu lungimea de 5-10 cm, "şlefuitoarele" (2 ex.) şi o unealtă pentru împletirea rogojinelor, toate fiind lucrate pe aşchii de oase tubulare. În aşezare au fost descoperite şi trei piese de cupru (fig. 59/13-15).

După determinările traseologice, efectuate de G.F. Korobkova, în agricultură şi creşterea vitelor-vânătoare au fost folosite aproximativ acelaşi număr de unelte (aproximativ câte 30% în fiecare ramură). Pe baza acestor investigaţii cercetătoarea a ajuns la concluzia că la Kliščev se practica o economie mixtă bazată pe agricultură şi

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

creşterea vitelor, vânătoarea jucând un rol secundar. În staţiune au fost întreprinse şi cercetări polinice în urma cărora s-a constatat că în imediata ei apropiere creşteau păduri de foioase (stejar şi tei) şi conifere (pini).

În urma analizei amprentelor de pe bucăţile de lut ars provenite de la locuinţe, efectuată de Z. Januševič, au fost determinate trei specii de grâu (*Triticum monococcum*, *T. dicoccum* şi *T. spelta*), precum şi amprente de ovăz şi orz. Resturile faunistice sunt reprezentate de oase de la 200 de indivizi, dintre care 80% provin de la animale domestice. Aproape 70% (110 indivizi) din ele aparţineau porcinelor, vitelor mari cornute 21,5% (34 indivizi) şi cornutelor mici 8,2% (13 indivizi). După componenţa faunei domestice staţiunea Kliščev este similară aşezării Luka-Vrublevecka ja de la finele culturii Precucuteni-Tripolie A. Animalelor sălbatice le aparţin numai 20% din numărul de indivizi şi mai des erau vânate cerbul (*Cervus elaphus*) şi căprioara (*Capreolus capreolus*).

În ultimul capitol, pe baza materialelor analizate în secţiunile anterioare, se abordează problemele locului aşezării de la Kliščev în cadrul culturii tripoliene, a genezei şi relaţiilor comunităţii de aici. Autorii au făcut o trecere în revistă a aspectelor regionale din fazele Cucuteni A-Tripolie B1 şi Cucuteni A-B-Tripolie B2 de la est de Prut pentru a determina aportul lor la geneza comunităţii (şi aspectului regional) de la Kliščev. În complexul ceramic al aşezării respective s-au menţinut şi dezvoltat tradiţiile locale ale staţiunilor de tipul Borisovka şi şi-au adus aportul elementele cucuteniene. Ultimele sunt prezente în aspectele regionale Solonceni şi Zaleščiki. Desigur, accentuează I.I. Zaec şi S.N. Ryžov că ceramica pictată de la Kliščev nu reprezintă o copie a grupelor similare a aspectelor regionale din bazinul Nistrului. Tehnologia modelării a fost modificată, în mare parte, de meşterii locali, ceea ce şi-a găsit reflectarea şi în schimbarea fondului, a corelaţiei grupelor stilistice şi în evoluţia compoziţiilor decorative. Din această cauză este dificilă compararea directă cu aşezările din faza Cucuteni A-B de pe teritoriul României şi s-a constatat doar sincronizarea ei cu staţiunile de tip Traian-Dealul Fântânilor. Ceramica Cucuteni C autorii o atribuie comunităţilor eneolitice de stepă. În complexul ceramic de la Kliščev a fost depistat un vas modelat de meşterii locali care are bune analogii în ceramica din aşezările târzii ale culturii Tiszápolgár (fig. 51/16). Vase similare au mai fost descoperite în staţiunile din bazinul Nistrului: Buciaci, Viktorov, Komarov şi Odai II.

În încheire autorii trec în revistă principalele probleme ridicate de materialele descoperite în staţiunea de la Kliščev. Din aşezare provine o probă C14 care o datează 3150±50 b.c. (LE – 1060). În anexă au fost definite stilurile ceramicii pictate.

Monografia, trebuie să o spunem cu regret, a apărut în condiţii grafice departe de a fi statisfăcătoare, şi ar merita să fie reeditată într-o limbă de largă circulaţie pentru a deveni într-adevăr o lucrare de referinţă pentru cercetătorii preocupaţi de complexul cultural Cucuteni-Tripolie şi civilizaţiile eneolitice din Sud-Estul Europei.

Victor SOROKIN

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Jerzy Kolendo (ed.), Violeta Božilova, Leszek Mrozewicz, INSCRIPTIONS LATINES DE NOVAE, Adam Mickiewicz University Press, Poznan, 1992, 147 pp +4 planşe

Cartea pe care o prezentăm conţine textele inscripţiilor descoperite la Novae de către o echipă polono-bulgară (Universităţile din Varşovia şi Poznan în colaborare cu Academia bulgară de Ştiinţe şi Muzeul din Svištov).

Novae era situat pe Dunărea inferioară, la 4 km est de actualul Svištov, în amonte de Prista şi Transmarisca, în aval de Oescus, constituind un important punct strategic: a fost sediul legiunii I Italica. Fondat la mijlocul secolului I (sub Claudius), Novae este castrul acestei legiuni din anul 69. Viaţa civilă s-a dezvoltat pe fondul existenţei castrului, iar inscripţiile publicate în acest volum reprezintă mărturii atât ale unei vieţi civile provinciale, cât şi ale prezenţei active a militarilor în zonă.

După cum aflăm din *Prefaţă* (semnată de Maria Čičikova şi Alexandra Dimitrova-Milčeva, din partea bulgară, şi Lud wika Press împreună cu Ştefan Parnicki-Pudelko, din partea poloneză), săpăturile propriu-zise au început la Novae în 1960. De atunci a existat colaborarea polono-bulgară: o expediţie a Universităţii din Varşovia, cu colaboratori ai Universităţii din Poznan, condusă de Karl Majewski, a conlucrat cu o echipă a Academiei Bulgare de Ştiinţe, condusă de Dimităr P. Dimitrov. Din 1970, Universitatea din Poznan îşi formează propria expediţie, condusă de St. Parnicki-Pudelko. La conducerea echipei bulgare s-au succedat Maria Čičikova, apoi Alexandra Dimitrova-Milčeva, iar la cea a Universităţii din Varşovia a venit Ludwika Press. Tot în *Prefaţă*, sunt relatate sumar rezultatele săpăturilor arheologice: o incintă cuprinzând o suprafaţă destul de mare (30 ha), în care este castrul, nu departe de o aşezare tracă, iar *extra muros* – o locuinţă de mari dimensiuni cu plan peristil şi un sanctuar mithriac. Totodată, au fost scoase la iveală 4 basilici şi un mare edificiu cu portic.

Volumul cuprinde, aşa cum se afirmă în *Introducere*, 118 inscripţii (toate lithice) degajate în timpul săpăturilor până în 1989 sau situate în apropiere de Novae şi recuperate de arheologi. Surprinde în mod plăcut numărul mare de texte inedite (45 – deci circa 38% din total), lucrarea fiind cu atât mai interesantă prin noutăţile publicate.

Inscripţiile sunt grupate astfel: inscripţii cu caracter religios, dedicaţii imperiale, inscripţii senatoriale, o bornă de frontieră şi o bonă militară, inscripţii funerare, alte inscripţii şi fragmente epigrafice. Se impun câteva texte asupra cărora merită să stăruim.

La nr. 2 este menţionat cultul lui Bonus Eventus, personificare a fericirii, cult destul de răspândit în Moesia Inferior şi la Novae, aşa cum o dovedeşte inscripţia nr. 3. Reprezentarea lui Bonus Eventus pe monedele oraşelor trebuie privită cu mai multă atenţie, dat fiind faptul că şi el este un zeu al norocului, ca şi Felicitas sau Fortuna. La nr. 6 este reluată interpretarea Mariei Čičikova apărută în volumul *In memoriam Constantini Daicoviciu* (Cluj, 1974, p. 65-72): este vorba despre un tribun al legiunii I Italiça, M. Ulpius Peregrinus, originar din Napoca (Napuca în text). Prezenţa la

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Novae a lui M. Ulpius Peregrinus (ai cărui strămoşi au obţinut dreptul de cetăţenic sub Traian) adaugă un nou element privind integrarea, şi din punct de vedere militar, a Daciei în Imperiul Roman. Mai menţionăm inscripţia nr. 12, care atestă prezenţa unor *consacrani Iovianorum*, adică a unui colegiu religios al lui Iupiter. La nr. 14, se impune o observaţie: autorul (J. Kolendo) sugerează că titulatura imperială (la genitiv Antonini Pii Felicis Aug.) nu poate aparţine decât împăraţilor Commodus, Caracalla sau Elagabal (titlu de Pius Felix fiind cel care apare numai la aceşti împăraţi). De remarcat că titlul de Pius Felix apare şi la Severus Alexander, însă cu prefixul Dominus noster, deşi în aceeaşi inscripţie Iulia Mamaea este numită *Mater Augusti* (Intercisa, CIL III 10301=3327). Având însă în vedere divinitatea căreia îi este dedicat textul inscripţiei cu nr. 14 de la Novae (Iupiter Dolichenus, transcris aici Iupiter Dolicenus) şi răspândirea cultului ei în provinciile dunărene, mai cu seamă în timpul Severilor (vezi P. Merlat, *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthese*, Paris, 1960, p. 25-27), putem afirma că inscripţia în cauză se datează în timpul unuia din Severi: Caracalla sau Elagabal. De aceea, luând în considerare frecvenţa inscripţiilor cu asemenea titulaturi dedicate lui Caracalla (dintre care în una, la Scupi, principele apare cu titlul de *Antonius Pius Aug.*, textul fiindu-i dedicat lui Iupiter Optimus Maximus Dolichenus – vezi L. Zotović, *Études préliminaires aux réligions orientales*, Leiden, VII, p. 76, nr. 18), înclinăm să-l considerăm pe acest împărat ca fiind cel în onoarea căruia se ridică inscripţia.

La nr. 18, este de remarcat *cognomen*-ul trac al lui M. Valerius Mucacentus, tatăl dedicantului M. Valerius Flavianus. Inscripţia nr. 20, inedită, fragment al unei plăci votive închinate lui Mithra, necesită de asemenea alte observaţii. Între CA şi TRAL, pe aceeaşi linie, aşa cum observă şi V. Božilova, există un spaţiu, de aceea întregirea de Mucatralis ni se pare puţin forţată. În plus, între TRAL şi V există, de asemenea, un spaţiu gol, ceea ce ne face să presupunem că V ar fi făcut parte dintr-un alt cuvânt. Pentru nr. 21, personal înclinăm să credem că monumentul a fost închinat Nimfelor şi întregirea ar fi *Nymphi(s)*. De altfel, această posibilitate nu este exclusă nici de L. Mrozewicz. Divinităţi interesante, care mai apar în textele de la Novae, sunt *Quadriviae* (cele 4 zeităţi ale unei intersecţii rutiere – inscripţiile nr. 22, 23), *Urbs Roma Aeterna* (legată de cultul imperial – nr. 26), Dea Sancta Placida (echivalenta Hecatei – nr. 29). Merită menţionată şi inscripţia nr. 33, dedicată lui Nerva sau Traian, textul cel mai vechi de care se leagă fondarea unui edificiu monumental de piatră la Novae. Inscripţia nr. 42 îl atestă pe procuratorul Moesiei Inferior, C. Titius Similis, a cărui carieră este cunoscută dintr-un text de la Augusta Emerita (*CIL* III 484). Informaţii preţioase despre un anonim de rang senatorial din timpul domniei lui Gordianus, personaj ce a fost proconsul al Siciliei, ni le oferă inscripţia nr. 47. Inscripţia nr. 52 este prima bornă miliară în zona Dunării la vest de Sexaginta Prista. Este interesant de observat tot în acelaşi text *cognomen*-ul Decebalus purtat de un veteran al legiunii I Italica. Există şi două inscripţii cu caracter creştin (nr. 68 şi 72). La nr. 68 se remarcă forma genitivului tarnscrisă pe piatră (*fons vite*).

În ansamblu, inscripţiile de la Novae publicate în acest volum oferă importante informaţii de ordin prosopografic (despre trei *legati Augusti* ai Moesiei Inferior, şase *legati ai legio I Italica*, patru cavaleri etc.). Pe bună dreptate, este respinsă ipoteza lui

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

A. von Domaszewski conform căreia data de înfiinţare a legiunii staţionate la Novae ar fi fost 20 septembrie. Afirmaţia savantului german se baza pe o inscripţie ridicată de un primus pilus exact în acea zi. Două texte analoge de la Novae (nr. 13 şi nr. 27), fără menţiunea unei date, dedicate tot de câte un *primus pilus*, infirmă supoziţia lui von Domaszewski.

Un alt aspect important, după opinia noastră, îl reprezintă dedicaţiile religioase, care contribuie la formarea unei imagini de ansamblu asupra vieţii spirituale de la Novae. Exista, aşa cum am remarcat, un puternic colegiu al lui Iupiter (*consacrani Iovianorum* – nr. 12). De altfel, din 32 de texte cu caracter religios, Iupiter Optimus Maximus este, din punct de vedere cantitativ, cel mai bine reprezentat (3 inscripţii). O importanţă deosebită o aveau divinităţile vindecătoare (Hygia – două atestări, Bonus Eventus – două atestări, Quadriviae – două atestări). Nu lipsesc divinităţile orientale (Mithra, Iupiter Dolichenus sau Isis), precum nici cele de origine norico-pannonică (Iupiter Depulsor – nr. 13).

Volumul apărut la Poznan reprezintă concretizarea eforturilor epigrafiştilor polonezi şi bulgari de a restitui o parte din viaţa civilă şi militară a cetăţii Novae. Inscripţiile sunt publicate cu multă acurateţe (descrierea amănunţită a monumentului, restituirea propusă, completată de ample comentarii etc.). Fiecare text este însoţit de o ilustraţie excelentă. Calitatea grafică a volumului este completată de cele 4 planşe de la sfârşit. Index-ul este alcătuit după tipicul general al unui corpus de inscripţii, iar în final, tabelul de concordanţe reprezintă un preţios instrument de lucru pentru specialişti.

Inscriptions latines de Novae constituie un pas important în publicarea materialului epigrafic de la sud de Dunăre şi oferă noi şi importante date despre istoria localităţii şi provinciei Moesia Inferior. Dat fiind faptul că istoria acestei provincii ne interesează în mod direct, aşa cum o arată şi legăturile menţionate în diferite inscripţii, cercetătorii vor găsi un material de studiu deosebit de util.

Lucreţiu MIHĂILESCU-BÎRLIBA

Viorel M. Butnaru (coord.), TEZAURE DIN MUZEELE ORAŞULUI CHIŞINĂU, SEC. XVI-XVIII, Editura Universitas, Chişinău, 1994, 230 p., 36 planşe

Lucrarea se înscrie pe linia tradiţiei de publicare a izvoarelor numismatice ale istoriei românilor şi constituie rezultatul unei îndelungate şi rodnice colaborări între specialiştii unor instituţii academice din Iaşi (Viorel M. Butnaru – *Cuvânt înainte, monede europene şi indice*); Bucureşti (Eugen Nicolae – *Monede otomane*) şi Chişinău (Ana Boldureanu – *m.o.* Vera Paiul, Ana Niculiţă şi Raisa Tabuică – *Obiecte de podoabă şi accesorii vestimentare*).

În *Cuvântul înainte* se argumentează de ce autorii au valorificat într-o manieră accesibilă şi exactă un lot important de tezaure acumulate în sec. al XVI-XVIII-lea

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

care au mai fost publicate în repertoriul numismatic *Topografii Klodov i naho dok edinični̊h monet* (Arheologhičeskaia Karta Mildavskoi S.S.R., 8), Chişinău 1976 alcătuit de A.A. Nudelman. Demersul lor nu decurge din dorinţa de a infirma anumite puncte de vedere, ci din năzuinţa sinceră de a stabili adevărul aşa cum se desprinde el din cercetarea izvoarelor.

După *Cuvântul înainte*, *Abrevieri* şi *Corespondenţa denumirilor* de monede utilizate în repertoriu, lucrarea este structurată pe două capitole (părţi).

Capitolul I (partea I) valorifică un nr. de 41 de descoperiri păstrate în colecţiile a trei muzee: *Muzeul naţional de Etnografie şi Istorie Naturală*, *Muzeul de Arheologie* al Institutului de Arheologie şi Istorie Veche şi *Muzeul Naţional de Istorie al Moldovei*.

Materialul numismatic din cele 41 de tezaure totalizează 4209 monede care, împreună cu obiec ele de podoabă, accesorii vestimentare şi vase de lut alcătuiesc repertoriul descope irilor. Sunt prezentate pentru fiecare tezaur împrejurările descoperirii lui, apoi locul de păstrare şi numărul de inventar. Pentru depozitele transferate din alte colecţii s-au consemnat şi vechile inventare, deja cunoscute din repertoriul întocmit de A.A. Nudelman.

În continuare, pentru fiecare tezaur au fost descrise piesele, apoi obiectele de podoabă şi accesoriile vestimentare.

S-a procedat mai întâi la eşalonarea monedelor din fiecare tezaur pe emitenţe, alfabetic, potrivit *dreptului monetar din epocă*, criteriu ce a permis stabilirea *spaţiilor de emisiune*.

Monedele otomane din tezaur sunt prezentate pe emitenţe, la fiecare urmărind doar repartizarea pe zone a pieselor pe ateliere (nord-vest balcanice, central balcanice, capitalele anatolicne, orientale şi africane), iar în cadrul emitenţelor din Imperiul Romano-German cifrele romane din paranteze indică numărul de ordine al cercului monetar de care aparţinea fiecare.

Emisiunile ungureşti sunt prezentate pe suverani, ateliere şi datare. Pentru monedele poloneze, autorii s-au rezumat doar la menţiuni cronologice şi cantitative iar pentru o cât mai utilă şi mai exactă cunoaştere a nominalurilor s-a folosit terminologia de epocă.

Capitolul al II-lea (partea a doua), *Emitenţe şi emisiuni monetare*, cuprinde informaţii generale despre emitenţe stabilite de autori pe baza dreptului monetar şi a emisiunilor acestora potrivit datelor din *Repertoriul tezaurelor*.

Primul subcapitol, intitulat *Imperiul Otoman*, analizează pe scurt evoluţia monedei otomane – aspru, dirhem sau padişah paraua şi altânul. Tot aici sunt prezentate şi monetăriile (*nord-vest balcanice*, *central balcanice*, *capitalele europene*, *centrele de producţie din Asia şi Africa de nord*.

Distribuirea producţiei pieselor de aur cu referire la secolele XVI-XVII se prezintă diferit, fiind eclipsate de Istanbul şi centrele arabo-africane.

Subcapitolul 2 (*Imperiul Romano-German*). După ce sunt prezentate principalele momente din istoria politicii monetare din Imperiu, sunt analizate pe scurt regiunile (cercurile monetare): Rinul de Jos, Westfalia, Saxonia de Jos şi de Sus, Suedia, Austria, Boemia şi Teschen.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Subcapitolul 3 (*Moldova*). Este analizat pentru prezența în tezaure a unor monede de la Ştefan cel Mare şi Despot Vodă.

Subcapitolul 4 (*Polonia*). Autorii arată că în sec. al XVI-lea, funcționau trei sisteme monetare poloneze reprezentate prin: emisiunile Coroanei, Lituaniei şi Prusiei, dar şi cele ale oraşelor Gdansk, Riga, Elbing şi a ducatelor Curlanda şi Semigalia.

Subcapitolul 5 (*Provinciile Unite*). Sunt analizate succint istoria luptei pentru independență a Țărilor de Jos şi evoluția monetară a acestora.

Subcapitolul 6 (*Raguza*). Situat în Dalmația pe coasta Mării Adriatice, oraşul a emis până în secolul al XVII-lea grossette de argint. Din 1627, atelierul orăşenesc a bătut şi piese de III grossette.

Subcapitolul 7 (*Rusia*) demonstrează că sistemul monetar rus a fost rezultatul transformărilor politice şi economico-sociale petrecute de la sfârşitul secolului al XV-lea până la reformele lui Petru cel Mare.

Subcapitolul 8 (*Spania*) analizează activitatea monetară a Spaniei, pe trei categorii de emitențe: *atelierele metropolei*, *Țările de Jos* şi *Coloniile americane*.

Subcapitolul 9 (*Suedia*). Prezența pieselor suedeze în tezaurele de la Lisăuți Vlădicina, Voloriţa, Chişinău şi Valea Adâncă au determinat pe autori să prezinte succint istoria monetară a Suediei.

Subcapitolul 10 (*Timurizii*). Este prezentat pe scurt statul lui Timur-Lenk, cu capitala la Samarkand care în atelierul său monetar a bătut *tamka-ua*. Din acest nominal, a derivat mai târziu atât *şahî*-ul iranian cât şi *dirhem*-ul otoman.

Subcapitolul 11 (*Transilvania*). Deşi piesele ardelene repertoriate de autori cuprind numai două exemplare, un troiak şi un ducat de la Sigismund Bathory, autorii analizează succint istoria Transilvaniei din a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi a monedelor din această provincie.

Subcapitolul 12 (*Ungaria*). Activitatea monetară a regatului maghiar în a doua jumătate a sec. al XV-lea şi în primele decenii ale veacului următor, îşi găseşte o bună reflectare în compoziția a numeroase tezaure descoperite şi pe teritoriul Moldovei istorice.

În continuare autorul evidențiază atelierele monetare: Kremnica, Nagybanya (Baia Mare), Buda, Cossa (Cassovia Raschau, Rosice), Wien (Offen), Poszony (Bratislava).

De asemenea, sunt prezentate emisiunile oraşului silezian Swidnica (Schweidnitz) cunoscut în epocă prin activitatea sa monetară sub Ludovic al II-lea (1516-1526), rege al Ungariei şi Boemiei, duce al Sileziei şi descendent al Jagellonilor.

Prezența emisiunilor de Swidnica în Moldova trebuie pusă în legătură cu penetrația monedelor poloneze.

Subcapitolul 13 (*Veneția*). Acest spațiu monetar este analizat de autor datorită prezenței pieselor venețiene de aur în depozitele de la Băltata şi Cupcni, care datează din a doua jumătate a sec. al XVI-lea.

Lucrarea are două rezumate, unul în limba franceză şi altul în limba engleză, bibliografia generală, lista numelor de autori şi colaboratori menționate în volum, un indice (prescurtări, semne simbolice, lămuriri), un indice de nume şi unul de materii.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Volumul este însoţit de o bogată ilustraţie, o hartă a Moldovei istorice în secolele XVI şi XVII, planşe pentru monedele de aur şi argint, obiecte de podoabă, accesorii vestimentare şi vasele descrise în repertoriu.

Lucrarea aduce o contribuţie reală şi valoroasă la cunoaşterea tezaurelor monetare din Basarabia şi pune la dispoziţia istoricilor numismaţi, muzeografilor şi colecţionarilor date necesare pentru interpretarea corectă a izvoarelor numismatice publicate cu acest prilej.

Dan MIHĂILESCU

Paolo Graziosi, THE PERHISTORIC PAINTINGS OF THE PORTO BADISCO CAVE. ORIGINES . STUDI E MATERIALI PUBLICATI A CURA DELL INSTITUTO ITALIANI DIN PREISTORIA E PROTOSTORIA, Firenze, 1995, 180 p., 25 tabele, 11 fig., 128 planşe, (translated by L.H. Barfield)

În 1980 Institutul Italian de Preistorie şi Protoistorie (Instituto Italiano di Preistoria e Protostoria) tipărea prima ediţie a monografiei referitoare la picturile preistorice din peştera de la Porto Badisco (în sudul Apuliei, aproape de Otranto), operă a reputatului cercetător Paolo Graziosi, unul dintre iniţiatorii studiilor privind arta rupestră din Italia.

În 1995, acelaşi Institut a publicat în condiţii grafice excepţionale, a II-a ediţie a lucrării, de această dată în limba engleză, cu prilejul celui de al-XIII-lea Congres Internaţional de Preistorie şi Protoistorie, dar şi în semn de omagiu la adresa reputatului preistorician, încetat între timp din viaţă (în 1987). La această a doua ediţie ne vom referi în rândurile care urmează.

După prefaţa lui Antonio Radmilli la ediţia în engleză şi *Cuvântul înainte* al autorului, se trece la prezentarea descoperirilor de la Porto Badisco. În acest sens, autorul structurează materialul în şase părţi. Partea întâi cuprinde consideraţii despre topografia şi morfologia peşterii, criterii de subdiviziune a coridoarelor pictate, necesare abordării metodice a ansamblurilor picturale, precum şi referiri la situaţia stratigrafică şi la poziţia cronologică a descoperirilor de la Porto Badisco. Următoarele două părţi sunt consacrate analizei propriu-zise a artei parietale din această peşteră. În partea a patra autorul încearcă o plasare a reprezentărilor de la Porto Badisco în contextul mai larg al picturii preistorice europene, iar partea a cincea este rezervată concluziilor. Ultima parte cuprinde inventarul analitic al reprezentărilor.

Pe lângă acestea, monografia mai oferă două hărţi ale regiunii, planurile sistemului carstic, 25 de tabele cu motive individuale sintetizate din contextul compoziţional, 128 de planşe cu fotografii alb-negru şi color, precum şi lista bibliografică. Explicaţiile planşelor, tabelelor şi figurilor sunt cuprinse în capitolul rezervat indexurilor.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

În studiul stilistic şi compoziţional al reprezentărilor rupestre de la Porto Badisco, Paolo Graziosi porneşte de la observaţia că există două tipuri de reprezentări picturale: realiste şi non-realiste, între ele existând o strânsă relaţie. Cele dintâi trec printr-o succesiune de transformări până când ajung la o extremă stilizare, fără a-şi pierde însă, conţinutul semantic original. Figurile umane realiste, deşi relativ omogene din punct de vedere stilistic, conţin unele diferenţieri, care, în opinia autorului, par a se constitui în prototipuri pentru dezvoltarea formelor abstracte spre care vor evolua în final.

Această abordare metodologică permite în final autorului să realizeze interpretarea semantică a unor reprezentări ce au atins o extremă stilizare, interpretare care ar fi fost imposibilă dacă acestea ar fi fost investigate separat, rupte de contextul evolutiv. Astfel figurile tip "băţ", figurile "romb" şi "cruciforme", dar şi reprezentările în spirală şi motivele în zig-zag sau în formă de "S" sunt, în ultimă instanţă, derivate din reprezentările umane realiste. Aceiaşi metamorfoză o suferă şi aşa-numitele "colective antropomorfe", prezentate la Porto Badisco. Acestea se găsec deja într-o stare avansată de stilizare aici, iar precizarea sensului lor a putut fi făcută prin raportarea la reprezentarea asemănătoare din ceramica culturii Masseria da Quercia sau cu cele de pe ceramica culturii Samarra din Irak. Este vorba de reprezentări realizate de regulă din patru pete de culoare rectangulare, grupate în jurul unui careu, delimitat de linii care se preocupune că ar fi picioarele figurilor umane. Aceste motive vor evolua treptat spre cele de tip "talger", spre micile triunghiuri sau semicercuri prevăzute în interior cu "dinţi de lup" sau chiar spre motivele "stea", care nu ar fi reprezentări solare, ci forme extrem de simplificate şi stilizate ale colectivului antropomorf. Extrema geometrizare a colectivului antropomorf o găsim, după părerea lui Paolo Graziosi, în motivul "tabelei de şah".

Schematizarea progresivă de la Porto Badisco, plasarea picturilor cu intenţia de a decora suprafeţele şi de a amenaja voit spaţii artistice, relevă apariţia unor mutaţii la nivel psihologic şi intelectual, relevă apariţia unei lumi deja coordonată de raţiune. Arta de la Porto Badisco (şi în general arta neo-eneolitică) devine intelectuală. Ea substituie reprezentarea formelor concrete cu reprezentările unor idei. Procesul nu este izolat, ci se produce într-un spaţiu geografic mult mai mare, în arii culturale mai mult sau mai puţin îndepărtate (la care autorul face trimiteri). Este vorba despre aria franco-cantabrică, de regiunea balcanică, de insulele din Marea Mediterană (Corsica şi Malta) şi de cultura Samarra din Irak. Prezenţa în spaţiile culturale mai sus amintite, a unor motive şi simboluri uimitor de apropiate în concepţie de cele de la Porto Badisco este firească, deoarece, spune autorul, este vorba de "aceleaşi interpretări intelectuale, într-un stadiu siml ar al evoluţiei psihologice, care duc la formarea aceluiaşi simbolism în Apulia şi în culturile mai îndepărtate, parţial contemporane" (p. 107).

Pe baza analogiilor cu decoraţiunile de pe ceramica aparţinând culturilor care s-au dezvoltat în Apulia, autorul încearcă o încadrare cronologică şi culturală a artei parietale de la Porto Badisco. Afinităţile reprezentărilor de aici cu cele de pe ceramica eneolitică de tip Serra d'Alto sugerează faptul că în timpul acestei culturi au fost realizate cele mai multe picturi. Dar unele desene abstracte şi "colectivele antropomorfe", "cruciforme", care nu se găsesc pe ceramica de tip Serra d'Alto, dar se găsesc

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

pe ceramica Masseria da Quercia (aşezările de la Scaramella, Monte Aquilone şi Tavogliere în Apulia) conduc la ideea că există şi o fază a picturilor brune, mai veche decât Serra d'Alto.

Încheiem această prezentare cu menţiunea că lucrarea lui Paolo Graziosi se adresează atât specialistului avizat, cât şi unui public mai larg, amator de artă preistorică. Cartea nu este concepută doar ca o simplă lucrare de descriere şi de inventariere a unui material arheologic, ci şi de valorificare a acestuia în sensul dezvăluirii către cititor a trăirilor spirituale ale omul preistoric. Ea este în acelaşi timp o provocare intelectuală şi un excepţional îndrumar metodologic pentru toţi aceia care doresc să se apropie de universul artei preistorice şi de studiul preistoriei în general.

Ovidiu COTOI

Evgenije Hošovski şi Živko Mikić, PALEOPATOLOGIJA ČOVEKA ILUSTROVANA NALAZIMA SA PODRUČJA CENTRALNOG BALKANA, Užice, 1995, 219 p., 30 pl.

Volumul *Paleopatologie umană ilustrată prin cazuri din aria central balcanică*, a fost editat în limba sârbă, în condiţii grafice deosebite. Autorii, Evgenije Hošovski şi Živko Mikić, sunt reputaţi specialişti în domeniu. În decursul câtorva decenii, ei au analizat peste 10000 de schelete, putând ajunge, în urma experienţei acumulate, la concluzii sugestive privind condiţiile sanitare ale unor comunităţi, începând de la omul de Neanderthal (Krapina) şi mergând până la perioada medievală. S-au observat, de asemenea, variaţii în ceea ce priveşte starea de sănătate în fiecare perioadă istorică cuprinsă în acest vast interval de timp. Cele mai mari diferenţe în ceea ce priveşte aspectele patologice s-au remarcat pentru epoca romană şi Evul Mediu.

Modificările morfologice identificate pot fi de natură epigenetică, sau pot fi consecinţe ale unor afecţiuni. Pe baza studiilor efectuate pe schelete s-au obţinut o serie de informaţii deosebit de interesante, cu privire la starea de sănătate a unei comunităţi, nivelul alimentaţiei cu carenţele sale, o serie de practici chirurgicale sau terapeutice, anomalii congenitale.

Materialul osteologic utilizat, după cum afirmau autorii lucrării, a fost obţinut în urma săpăturilor arheologice sistematice, sau ca urmare a unor descoperiri întâmplătoare din regiunea central-balcanică (mai ales necropolele de la Drina, Sava, Velika Morava şi zona învecinată Dunării).

După o *Introducere* (p. 5-8), volumul prezintă 4 capitole de informaţii generale. Primul (*Posnatak i razvoj čovekoce vrste* – p. 11-18) se referă la originea şi evoluţia speciei umane – paginile 16 şi 17 fiind făcută schematic o prezentare a omenilor fosili; cel de-al doilea (*Razvoj, struktura i fiziologija kosti* – p. 19-22) are în vedere structura, creşterea şi fiziologia osului; al treilea (*Epigenetski varijetetina kostima i zglobovima* – p. 23-33) analizează cele mai importante caractere epigenetice ale scheletului

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

cranian şi postcranian, iar ultimul (*Osnovni patološki procesi na kostima i zglobovima* – p. 35-42) studiază bolile cele mai frecvente care afectează oasele şi articulaţiile (ageneza, anostoza, hipoplazia, hiperplazia, hipostoza, hiperostoza, scoliostoza, adostoza şi disostoza, ca şi atrofia: osteopenia, osteomalacia, osteoliza şi osteoporoza, apoi ostescleroza, periostoza, osteonecroza şi sedimentarea materialului patologic. Între paginile 44-57 sunt ilustrate aceste capitole, cu exemple din materialul osteologic studiat (planşele I-VII, cu explicaţii, inclusiv privind locul descoperiri, vârsta şi sexul individului respectiv).

Partea specializată a lucrării începe cu o expunere sintetică a subiectelor ce urmează a fi tratate şi structurarea lor în lucrare (p. 61-63). Ea conţine într-o formă sistematizată şi cu numeroase ilustraţii, cunoştinţele privind bolile, leziunile traumatice sau intervenţiile chirurgicale la nivelul oaselor şi articulaţiilor. Aceasta este structurată în 10 capitole.

În primul capitol (*Posledice trauma kosti i zglobova* – p. 65-72), pe baza analizei modalităţilor de vindecare a fracturilor pe schelete din perioade vechi, mergând până în Evul Mediu, s-a observat că nivelul îngrijirii medicale era calitativ mai bun în antichitate, comparativ cu perioada medievală.

În continuare (capitolul II: *Infektivni osteomijelitisi i osteoartritisi* – p. 73-82) se pun în discuţie osteomielitele şi osteoartritele infecţioase, infecţiile fungice, zoonozele şi paraziţii localizaţi la nivelul oaselor.

Luess-ul este identificat cu mult timp înainte de descoperirea Lumii Noi.

Capitolul III (*Neinfektivni osteomijelitisi i osteoartritisi* – p. 83-89) se referă la artritele neinfecţioase, cu exemplificări deosebit de interesante.

Mai departe, capitolul IV (*Posledice poremećene ishrane* – p. 91-95) prezintă perturbările nutriţionale (avitaminoze sau hipervitaminoze), consecinţele foametei, manifestări ale anemiei cronice şi intoxicaţiile.

Capitolul V (*Endokrini i metabolički poremecaji* – p. 97-105) conţine numeroase exemple privind afecţiunile patologice ale oaselor şi articulaţiilor determinate de disfuncţii endocrine sau metabolice. Aici este inclusă şi boala Paget. La paginile 98 şi 100 se prezintă câte un tabel sintetic cu clasificarea afecţiunilor metabolice şi endocrine care se pot identifica pe oase. Se studiază în detaliu disfuncţiile glandelor endocrine şi consecinţele lor asupra scheletului.

Următoarea secţiune a cărţii (capitolul VI: *Neoplazme kosti* – p. 107-113) se ocupă de studiul tumorilor, pe baza clasificării recent acceptate pe plan internaţional. Pe paginile 108 şi 109 se face o clasificare a tumorilor, alte precizări existând în text.

În continuare, capitolul VII (*Lokalne anomalije razvoja kostiju i zglobova* – p. 115-119) abordează anomaliile de creştere locală sau sistemică ale oaselor, cu o serie de descoperiri rare. Capitolul VIII (*Sistemiske anomalije razvoja skeleta* – p. 121-124) tratează aceleaşi probleme pe baza studiilor efectuate pe articulaţii.

Următorul capitol (al IX-lea: *Oboljenje zuba i vilica* – p. 125-127) prezintă anomaliile legate de creşterea dinţilor şi maxilarelor, afecţiunile dentare, precum şi tumorile la nivelul aparatului buco-maxilar.

Ultimul capitol (*Ostala stanja i nalazi u paleopatologiji* – p. 129-131) prezintă o serie de modificări identificate pe oase şi care nu au putut fi puse alături de alte

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

afecțiuni, cum ar fi de exemplu deformarea dobândită a oaselor. De la pagina 134 și până la pagina 179 se află planșele VIII-XXX, care ilustrează aspectele patologice discutate în text, dar, întotdeauna cu mențiuni privind locul descoperiri, vârsta și sexul individului studiat.

Începând de la pagina 181 și până la 182 este redată lista localităților unde s-au aflat siturile arheologice cu descoperirile scheletelor prezentate.

Sub formă de concluzii (p. 185-188), se face o caracterizare a populațiilor vechi, din punct de vedere al stării de sănătate.

Volumul se încheie cu o serie de sugestii privind modalitatea de abordare a studiilor de patologie, pentru ca rezultatele obținute să fie corecte și comparabile cu cele obținute de alți cercetători, propunându-se în acest sens și o fișă de paleopatologie (p. 191-196).

Pe paginile cuprinse între 199-208 se află indexul termenilor de specialitate, iar între paginile 211-214 referințele bibliografice.

Rezumatul, redactat în limba engleză, este prezentat pe trei pagini (p. 217-219).

După cum afirmau autorii acestei valoroase lucrări, principalele scopuri urmărite au fost următoarele:

- de a informa cercetătorii asupra afecțiunilor patologice ale oaselor și articulațiilor, identificate pe schelete vechi;
- de a scoate în evidență diferențele dintre modificările patologice și caracterele epigenetice;
- de a facilita diferențierea anumitor boli cu urme caracteristice sau nespecifice pe oase și articulații;
- de a propune utilizarea acestei cărți ca un *practicum* sau manual de expertiză paleopatologică.

În concluzie, lucrarea realizată de Evgenije Hošovski și Živko Mikić reprezintă un studiu foarte complex, bine documentat și argumentat, util antropologilor, dar și altor specialiști care manifestă interes pentru paleopatologie. De asemenea, poate fi socotit un exemplu demn de urmat pentru cercetarea de specialitate din România, care, din păcate, în prezent, duce lipsă de astfel de studii.

Alexandra COMȘA

S.O. Gusev,
TRIPIL'S'KA KUL'TURA SREDN'OGO POBUŽŽJA. RUBEŽU IV-III TIS. DO N.E.,
Vinnicja, 1995, p. 304, fig. 174.

Consemnăm apariția monografiei lui S.A. Gusev, consacrată problemelor comunităților tripoliene din bazinul mijlociu al Bugului de Sud (regiunile Vinica și Umelnick) de la răscrucea mileniilor IV-III î.e.n. Ea constă din introducere, șapte capitole, încheiere, bibliografie și rezumate în limbile rusă și engleză. În introducere se menți-

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

ncază rolul economiei producătoare în neo-eneolitic, locul culturii Cucuteni-Tripolie în sistemul civilizaţiilor balcano-dunărene şi au fost scoase în evidenţă problemele ce şi le-a propus autorul spre cercetare.

În primul compartiment sunt expuse istoricul cercetărilor şi istoriografia. Primele perigheze în aşezările tripolicne din zonă au fost efectuate în anii 80-90 ai secolului trecut de Iu. Secinski, iar primele săpături au fost întreprinse de N. Beleaşevski în anii 1904-1905 la Borisovka, reluate mai târziu de I. Zaec. O contribuţie valoroasă la studierea culturii tripoliene a adus-o S. Gamcenko, descoperind în anii 1909-1913 aproximativ 60 de aşezări, iar în patru din ele a făcut săpături. Spre deosebire de N. Beleaşevski, ultimul a efectuat investigaţii pe suprafeţe mari, depistând platforme, bordeie, gropi, ceea ce i-a permis să pună problema structurii staţiunilor, însă majoritatea materialelor şi informaţii or au rămas inedite. După cel de-al doilea război mondial, în zonă, întreprinde săpături M. Artamonov la Peciora şi Nemirov (1946-1948). În aceiaşi ani efectuează perigheze D. Berezovec. În anii următori întreprinde perigheze şi săpături pe suprafeţe mici P. Havliuk, continuate de I. Pilipčiuk şi V. Gopak ş.a. O nouă etapă în cercetarea aşezărilor tripoliene din zonă începe în anul 1969 odată cu prima campanie de săpături în staţiunea de la Kliščev, continuate pe parcursul mai multor ani de I. Zaec. Este prima aşezare din zonă, în care au fost întreprinse cercetări interdisciplinare (traseologice, paleobotanice etc.). În aceşti ani au fost depistate peste 120 de situri şi efectuate săpături la Vorošilovka, Cvijyn ş.a. În prima aşezare începând cu anul 1975, cu unele întreruperi, investigaţiile continuă până în anul 1991, făcându-se în paralel şi cercetări interdisciplinare. În ultimele două decenii, săpături mai importante s-au făcut la Beloziorka, Belicovcyu, Cecelnik ş.a.

Înainte de a trece la problemele de istoriografie tratate de autor, credem că e necesară o explicaţie referitoare la unii termeni. În istoriografia sovietică şi postsovietică se foloseşte tradiţional noţiunea de "perioada mijlocie a culturii tripoliene" sau ca sinonim "Tripolie dezvoltat " cu etapele BI, BI-BIII, BII, CI. În privinţa etapelor BI-BII şi CI sunt anumite divergenţe. Acestor termeni în arheologia română le corespund în timp (dar nu şi conţinutului cultural) noţiunile "cultura Cucuteni" cu fazele A, A-B şi B. Etapele în istoriografia sovietică se divizează în subetape sau faze. Autorul monografiei foloseşte termenii tradiţionali din istoriografia menţionată.

În paragrafele consacrate istoriografiei S. Gusev abordează două probleme – cea a cronologiei relative a siturilor şi a specificului lor local. Autorul trece în revistă opiniile referitoare la cronologia relativă a aşezărilor tripoliene formulate de V. Hvoiko, N. Beleaşevski, S. Gamcenko, T. Passek, C. Kandyba, L. Kozlovski ş.a., dezvoltate mai târziu de S. Bibikov, T. Movša, V. Zbenovič, V. Kruc, E. Černyš etc. Prima divizare cronologică a aşezărilor tripoliene din zonă a fost realizată de P. Havliuk (1956). În etapa timpurie (Tripolie A) au fost incluse siturile Ulanovka, Borisovka, Rohni, în BI-BII-Nemirov, Verbovka, Kisleak, în CI-Borisovka-2, Ilincy ş.a. Lista aşezărilor din etapele menţionate a fost corectată şi completată mai târziu de I. Zaec şi S. Gusev. La începutul anilor '70 T. Movša (1972) a definit încă o etapă BIII cu trei subetape BIII1, BIII2, BIII3, dar care n-a fost acceptată de cercetători. În literatura sovietică s-a discutat timp de mai mulţi ani locul aşezărilor fazei Tripolie CI în sistemul cronologic al culturii tripoliene. Unii cercetători plasează siturile acestei faze

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

în perioada mijlocie (V. Zbenovič, V. Dergaciov, A. Kolesnikov, V. Sorokin ş.a.), alţii (T. Passek, E. Černyš, V. Marchevici ş.a.), în perioada tripoliană târzie. Autorul susţine opinia primilor, şi în monografie analizează materialele şi informaţiile aşezărilor din etapele Tripolie BI-BII, BII şi CI. Regretăm că S. Gusev n-a reflectat în acest paragraf polemica referitoare la etapa Tripolie BI-BII.

Specificul local al staţiunilor tripoliene din bazinul mijlociu al Bugului de Sud a fost sesizat de N. Belcaševski în tipurile de locuinţă din aşezarea Borisovka. Unele deosebiri locale au fost observate de S. Gamcenko în complexele ceramice de la Nemirov şi Krinički. Problema aspectelor regionale l-a preocupat şi pe M. Artamonov, care a menţionat că cultura tripoliană în marele său areal este reprezentată e o serie de variante locale, care s-au dezvoltat paralel şi au interacţionat între ele. Mai târziu această problemă a fost cercetată de V. Danilenko, T. Movša, E. Cvek, E. Černyš ş.a. V. Danilenko (1974) a evidenţiat două linii de dezvoltare în cadrul acestei civilizaţii-cucuteniană şi tripoliană. O contribuţie importantă în investigarea aşezărilor tripoliene din zona dată a adus-o I. Zaec (1987, 1988), care susţine că specificul lor poate fi sesizat începând cu Tripolie A (Trosteanec, Ščurinty) şi până la finalul perioadei mijlocii (Vorošilovka).

Al doilea compartiment al cărţii cuprinde caracteristica geografică a regiunii, topografia siturilor, modalităţile lor de organizare şi locuinţele. Zona cercetată a bazinului mijlociu al Bugului de Sud este limitată la nord de râul Sob, la sud de râurile Dohna, Savranka, la vest de cumpăna apelor interfluviului Nistru-Bug şi cursurile superioare ale râurilor mici Rov, Rovec, Zgar, Zgarok şi la este pe linia convenţională a bazinelor superioare a râurilor Sluci, Ikvi, Teterev, Gnilopeati, ceea ce însumează aproximativ 17 mii km^2. Ea reprezintă partea de sud, de silvostepă, a câmpiei ruse. Bugul de Sud are malurile joase, deseori se întâlnesc mlaştini şi lunci. De la gura râului Vovk şi până la gura râului Desna malurile Bugului şi îndeosebi cel drept sunt acoperite cu păduri. Aceleaşi caracteristici le au şi râurile Zgar, Rov, Bujok, Dohna, Desna ş.a. Popularea zonei, după autor, a început în etapa timpurie a culturii tripoliene (Tripolie A) şi s-a terminat la sfârşitul Tripolianului dezvoltat. Din punct de vedere teritorial se evidenţiază două grupe compacte de situri: 1) interfluviul Bugul de Sud-Sob, 2) bazinele râurilor Rov, Rovet-Zgar-Zgarka. Majoritatea aşezărilor de pe cursul mijlociu al Bugului de Sud, după cum afirmă autorul, sunt situate pe locuri cu o poziţie dominantă (promontorii, platouri, terase etc.) şi apărate pe două-trei laturi de râpi, mlaştini, maluri de râu etc. Subliniem că această regulă este caracteristică siturilor din întregul areal al culturii Cucuteni-Tripolie.

În zona cercetată, S. Gusev a constatat două modalităţi de organizare a aşezărilor. Prima modalitate-dispersate cu elemente de "cuib" (a fost documentată în etapa Tripolie BI-BII şi începutul etapei BII), a doua – în cerc – a fost observată în siturile etapei Tripolie CI. Prin metoda măsurării rezistivităţii solului au fost investigate aşezările Kliščev, Trosteanĉk, Beloziorka şi Vorošilovka. În ultima aşezare locuinţele erau dispuse fără un plan determinat din timp, având în zona centrală dimensiunile de 40-50 m^2 şi la periferie de 20-25 m^2, scăzând deseori la 9 m^2 (L9). La Beloziorka au fost documentate, după autor, patru "cuiburi", din care făceau parte câte 8-18 locuinţe fiecare. Cele patru aşezări menţionate mai sus aveau dimensiunile de 7, 8, 4 şi 8 ha.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

În aşezările tripoliene din bazinul Bugului de sud au fost descoperite locuinţe adâncinte în pământ şi de suprafaţă. Primele sunt reprezentate de două tipuri: 1) semibordeie şi 2) bordeie. Ambele tipuri de locuinţă au forma ovală, dimensiunile de 3-4 x 5-6 m şi adâncime de 1-1,20 m pentru semibordeie şi 1,50-2,50 m pentru bordeie. La construcţia pereţilor se folosea frecvent o carcasă de lemn unsă cu lut; deseori era muruit şi fundul gropii. În centrul locuinţelor adâncite se afla un cuptor cu cupolă pe un suport de lut ş.a. şi, în unele cazuri, resturi de rug s-au găsit pe suporturi de piatră. Astfel de locuinţe au fost atestate la Belikovcy, Cvijyn, Sosny, Vorošilovka ş.a.

Autorul monografiei, pe baza informaţiilor din 9 locuinţe de suprafaţă degajate la Vorošilovka, a evidenţiat trei tipuri. Primul tip este reprezentat de locuinţe cu dimensiunile de 4-5 x 5 m (L1-5, 7), construite nemijlocit pe pământ cu ajutorul unei carcase de lemn. Resturile de locuinţe constau din trei straturi. Stratul superior şi cel inferior (L1), după structura lor, sunt identice. În lutul lor se observă amprente de pleavă, nisip şi amprente de lemn (7 x 3 cm) şi nuiele. Stratul mijlociu constă dintr-o pastă fină cu nisip. Într-un laborator din Vinica s-a efectuat analiza chimică a unei probe de lut ars din stratul inferior (L1, Vorošilovka), care avea următoarea componenţă: 74-77% de SiO_2, 12-14% – Al_2O_3, 3-4% – Fe_2O_3, câte 2% de CaO şi MgO şi mai puţin de 1 % diverse minerale. În interiorul acestui tip de locuinţă a fost atestată o "laviţă" construită direct pe sol. Autorul presupune că tipul dat reprezintă o locuinţă pentru o familie mică a comunităţii respective.

Al doilea tip de locuinţă de suprafaţă (L6, 8) are dimensiunile de 4 x 10 sau 5 x 12 m şi constă din trei camere. Ca şi la tipul precedent s-au depistat trei straturi de lipitură, din care cel inferior avea amprente de lemn (15-20 cm). În construcţia pereţilor s-au folosit pietre. Numai în una din cele trei camere (L8) s-a descoperit un "altar" de lut construit direct pe sol.

Al treilea tip de locuinţă este reprezentat de construcţiile de la periferia aşezării şi au dimensiunile până la 9 m^2. Pe toată suprafaţa lor lipitura era aşternută într-un singur strat. În ultima instanţă, autorul ajunge la concluzia că primul tip de construcţie servea ca locuinţă, al doilea ca sanctuar şi al treilea era utilizat în scopuri gospodăreşti. O asemenea interpretare ni se pare superficială, sunt necesare argumente de rigoare, mai ales în privinţa sanctuarelor. Un alt aspect al problemei e lipsa totală, după autor, a unor resturi de la sistemele de încălzire (primul tip). Cercetătorul susţine că, în siturile din zonă ambele categorii de locuinţe (de suprafaţă şi adâncite în pământ) sunt sincrone, însă în literatură există opinia că semibordeiele şi bordeiele reflectă etapa iniţială de funcţionare a aşezării. În etapa Tripolie BI-BII şi începutul etapei BII locuinţele adâncite în pământ se întâlnesc frecvent, în CI prevalează construcţiile de suprafaţă.

În al treilea compartiment sunt analizate pe etape complexele ceramice. Cu toate că autorul afirmă că drept criterii la clasificarea ceramicii i-a servit elementele tehnologice, în realitate, în afară de ele, au fost utilizate cele decorative şi morfologice. În baza lor, în etapa Tripolie BI-BII, a identificat două grupe ceramice – fină şi de uz comun –, prima fiind divizată în două sub grupe – cu decor pictat şi incizat. În general, ceramica aşezărilor etapei respective se caracterizează prin vase decorate policrom cu tendinţa evidentă de predominare a picturii monocrome (negre). În ornamentul incizat

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

se deosebesc două metode de decorare, deseori asociat cu pictura. În următoarea etapă (BII) se observă o stabilizare a tehnologiei ceramicii. Vasele sunt lucrate din pastă fină, folosindu-se ca degresant nisipul şi şamota. S. Gusev a evidenţiat pe ceramică pictată şapte compoziţii ornamentale, cu toate că fiecare complex are şi unele trăsături individuale. Toate compoziţiile ornamentale au fost pictate cu negru, cu excepţia ceramicii de la Verbovka. Ceramica incizată a fost atestată pe scară redusă (0,06% – Vorošilvka). Ceramica din aşezările etapei Tripolie CI provine din perigheze şi sondaje. În categoria ceramicii fine predomină vasele pictate monocrom şi sunt rare cele cu decor bicrom (negru+roşu). În compartimentul dat sunt publicate şi datele statistice ale complexelor ceramice (p. 101).

În al patrulea capitol este examinată problema divizării cronologice a aşezărilor. Cel mai timpuriu sit din etapa Tripolie BI-BII din zonă este considerat Kliščev, urmat de Belikovcy, Beloziorka, Zalujne, Gorodišče-1, Cvijyn, Višenka-1, Višenka-2. Ultimele şapte aşezări, în baza similititudinii compelxelor ceramice, formează aspectul Belikovcy, care, după autor, nu este legat genetic de Kliščev. În prezent încă nu este clară baza genetică a aspectelor Kliščev şi Belikovcy, însă se poate afirma cu siguranţă că unul din componente a fost aspectul Borisovka (Tripolie BI). Autorul sincronizează aşezările de tipul Belikovcy cu aspectul Vesiolyi Kut din interfluviul Bugul de Sud -Nipru şi Zaleščki-Polivanov Iar II din zona pruto-nistreană.

Aşezările de la începutul etapei Tropilie BII din bazinul mijlociu al Bugului de sud sunt reprezentate de siturile de la Vovciok şi Terešcvcy, pe care S. Gusev le sincronizează cu aşezările din interfluviul Nistru-Prut: Iabloana, Racovăţ şi Florcşti V, însă ultimele două staţiuni sunt mai recente în raport cu Iabloana.

Mijlocul etapei Tropilie BII este caracterizat de aşezările aspectului Vorošilovka (Sosny, Selišce, Verbovka ş.a.). În complexele lor ceramice raportul dintre categoria pictată monocrom (cu negru sau negru-ciocolatiu) şi cea cu decor incizat se schimba brusc în favoarea primei (Vorošilovka – ceramica pictată 41%, incizată 0,06%, Sosny 14,5% şi Selišce 71,7% şi 8,7%). Compoziţiile decorative ocupă 2/3 sau mai puţin din suprafaţa vaselor. Autorul susţine că pentru zona cercetată etapa Tripolie BII a fost un moment de cotitură, când tradiţiile vestice încep să prevaleze în decorarea ceramicii fine. S. Gusev găseşte analogii în formele şi decorul ceramicii pictate din aspectul dat, în ceramica din siturile Nezvisko, Brânzeni VIII, Mereşcuca-Cetăţuic, Konovka etc. În continuare, în etapa Tripolie BII aşezările aspectului Vorosilovka sunt schimbate de cele ale tipului Nemirov (Karolina, Verbovka, Krištopovka) sesizate de autor în formele şi compoziţiile ornamentale ale ceramicii. În complexele ceramice de la Nemirov şi Karolina ceramica incizată dispare complet. La est aspectul Nemirov se sincronizează cu aşezările grupului local Nebelovka, la vest, în bazinul Nistrului, cu siturile de tipul Konovka.

În etapa Tripolie CI, S. Gusev defineşte două aspecte. Din primul, numit Gorodišce, fac parte aşezările Lisogorka, Kojuhov, Kurilovka şi Gorodišce-2, pe care le sincronizează la vest cu siturile Caracuşenii Vechi, Brânzeni IV, Petreni, la est cu Staraia Buda, Kolodistoc, Popudnia ş.a. După ele urmează ultimul aspect reprezentat de staţiunile Torkov, Rahny, Mala Mociulka, Nemirov, punctul Moghilki şi Borisovka-2.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Al cincilea capitol este consacrat uneltelor și îndeletnicirilor comunităților tripoliene din zonă. G.A. Paşkevici a identificat la Vorošilovka *Triticum dicoccum* și *Triticum monococcum*, la Sosny – *Triticum compactum Host.*, *Hordeum vulgare L.*, la Cvijyn – *Hordeum vulgare* var. *varnudum*. În continuare cercetătorul descrie pietrele de râșniță, săpăligele de corn și piatră, piesele componente pentru seceri etc. Din punct de vedere istoriografic este abordată problema tipului de agricultură la triburile tripoliene. Autorul susține că o parte din piesele componente pentru seceri erau pierdute pe terenurile agricole și cu acest scop a cercetat câmpurile din apropierea stațiunii de la Lisogorka. La 300 m de așezare pe o suprafață de 6,72 ha, au fost găsite peste 20 de fragmente de piese componente pentru seceri. S. Gusev analizează și datele referitoare la creșterea vitelor și vânătoare. Ca și în alte zone ale culturii Cucuteni-Tripolie, pe primul loc se plasează *Bos taurus*, pe al doilea și al treilea ovicaprinele și porcii. Dintre animalele sălbatice se vânau cerbul nobil, căprioara și mistrețul. După determinările lui V.F. Petruni, silexul din așezările din zonă era adus din Wolynia, Nistrul superior și mijlociu. La Vorošilovka, în apropierea L.4, au fost descoperite resturile unui atelier de prelucrare a silexului. În industriile litice ale siturilor au fost identificate următoarele tipuri de unelte: gratoare pe lame și aşchii, cuțite pe lame, burine, sfredele, străpungătoare, topoare, dălți, tesle și vârfuri de săgeată. Ele au fost studiate din punct de vedere funcțional de N.N. Skakun și datele au fost înglobate într-un tabel (p. 186). Un deosebit interes îl reprezintă descoperirea unui cuptor de ars ceramică de tip Ariușd în așezarea Gorodišce-2 (Tripolie C1). Resturile cuptorului se aflau la 13 m est de sit și în el s-au găsit 10 vase cu defecte tehnologice, 30 fragmente de ceramică, o figurină zoomorfă (?), trei fragmente de lame de silex și un fragment de piatră de râșniță. Autorul presupune că resturile cuptorului reprezintă un obiect de cult.

În al șaselea capitol sunt analizate obiectele de cult. Cea mai numeroasă colecție de statuete antropomorfe a fost descoperită în așezarea de la Vorošilovka (peste 150 ex.), în cuprinsul căreia prevalează părțile inferioare (56,9%). Majoritatea absolută a statuetelor fac parte din varianta C2 (după A. Pogoževa). Varianta C3 ocupă un loc neînsemnat (6 ex.), însă, după T. Movša și A. Pogoževa, ele sunt specifice așezărilor de pe cursul mijlociu al Bugului de Sud. Statuetele feminine "în picioare" predomină și numai 3 piese sunt în poziție șezândă; 9 figurine au fost vopsite cu ocru roșu și un exemplar pictat cu negru. În așezarea de la Nemirov au fost depistate de M. Artamonov 60 de statuete, publicate de A. Pogoževa. Pe trei figurine au fost identificate amprente de boabe de grâne (G. Paškevič). Pe piesa de la Bolšanka au fost determinate amprente de *Triticum monococcum*, la Vorošilovka amprente de *Triticum dicoccum* și la Cvijyn amprente de *Hordeum vulgare* var. *nudum*. Figurine zoomorfe, în așezările cercetate, s-au găsit într-un număr mic și majoritatea lor reprezintă bovine și ovicaprine. După autor, o statuetă de la Vorošilovka a fost modelată pe roți (fig. 69). În aceeași așezare a fost descoperit modelul unei locuințe pe piloni (18).

În ultimul capitol intitulat "Din istoria populației tripoliene de pe Bugul mijlociu", autorul abordează problemele populării zonei, a specificului local și a relațiilor lor. S. Gusev a definit trei valuri de migrație din arealul de vest în regiunea cercetată. Primii au pătruns în zona comunităților precucuteniene (sau tripoliene timpurii), care au

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

asimilat populația neolitică autohtonă. Regretăm că autorul n-a menționat elementele neolitice vechi prezente în cultura Precucuteni-Tripolie A, cu toate că a expus punctele de vedere ale cercetătorilor V. Danilenko, S. Bibikov, V. Zbenovič ș.a. asupra problemei. Al doilea val, după autor, a avut loc la începutul etapei Tripolie BI-BII (=Cucuteni A-B) și este documentat de așezarea de la Kliščev, unde alături de elemente locale sunt reprezentate cele din vest și anume din aspectele Solonceni și Zaleščki. Al treilea val și cel mai masiv a avut loc la mijlocul etapei Tripolie BII și a adus în zonă ceramica pictată monocrom (neagră). Autorul susține că populația din primele două valuri a venit de pe cursul mijlociu al Nistrului și ultimul val de pe cel superior. Comunitățile de pe Bug s-au orientat în ultimul caz spre depozitele de silexuri de pe Nistrul superior. În concluzie, S. Gusev menționează că în rezultatul migrației populației vestice pe cursul mijlociu al Bugului de sud, s-a format un grup de așezări cu o cultură sincretică, care devine trăsătura distinctă a culturii Tripolie dezvoltate din spațiul cercetat.

În al doilea paragraf este examinată problema specificului local al culturii comunităților din zonă. autorul trece în revistă aspectele regionale din etapele Tripolie BI, BI-BII, BII și CI din regiunile limitrofe. Pe baza a trei elemente caracteristice a ceramicii, și anume 1) structura pastei, 2) angoba și 3) tehnica decorului incizat, autorul a încercat să demonstreze specificul culturii tripoliene de pe Bug. Cultura Cucuteni este reprezentată în zonă de așezările Tereševty, Vorošilovka, Sosny, Kurilovka și Lisogorka, iar cea tripoliană de Belikovcy, Verbovka-2, restul siturilor au elemente sincretice. Remarcăm, că așezările aspectului Vorošilovka nu numai că fac parte din cultura Cucuteni, ci și din aspectul Mereșeuca definit de noi. După cum am arătat cu o altă ocazie, în acest aspect au fost incluse siturile Brânzeni VIII, punctul Sâeci, Nezvisko, nivelul superior, Miorcani (Botoșani), Bodaki ș.a. Tipurile de locuințe, ceramica, plastica antropomorfă din așezările enumerate sunt întru totul similare cu cele de la Vorosilovka, Sosny, Selisce ș.a. Materialele publicate de S. Gusev ne permit să susținem că arealul aspectului Mereșeuca e cu mult mai extins decât cel presupus inițial și a jucat un rol important în procesele culturale din aria tripoliană.

Ultimul paragraf este consacrat relațiilor comunităților din zonă cu triburile vecine. Se arată că începând cu etapa Tripolie BI-BII, ele folosesc tot mai pe larg silexul de pe Nistrul superior și Wolynia de Vest. În așezarea de la Vorošilovka s-au descoperit două cupe, un capac (fig 29/4, 8) și un fragment de statuetă antropomorfă (fig. 59/5), care, după autor, atestează relațiile cu purtătorii aspectelor Vladimirovka sau Nebelovka. În situl de la Lisogorka s-a găsit un vârf de lamă, lucrat după tehnica triburilor Srednii Stog II.

În încheiere autoru. subliniază principalele rezultate primite în urma investigațiilor întreprinse în așezările de pe Bugul de Sud, despre rolul comunităților din zonă în procesele culturale dintre triburile cucuteniene și tripoliene.

În concluzie remarcăm că S. Gusev a pus la dispoziția cercetătorilor un material valoros dintr-o zonă relativ puțin cercetată, iar în ceea ce privește interpretarea lui se vor isca, după cum e și firesc, noi discuții.

Victor SOROKIN

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Eugen Comşa,
FIGURINELE ANTROPOMORFE DIN EPOCA NEOLITICĂ PE TERITORIUL ROMÂNIEI,
Bucureşti, 1995, 129 p. + 122 fig.

Rezultatele cercetărilor arheologice din ultimele trei decenii au permis elaborarea unor ample monografii asupra culturilor neo-eneolitice din spaţiul românesc. Mai puţine au fost cele dedicate unor aspecte ale culturii materiale (unelte şi arme din piatră cioplită, ceramică, plastică) sau spirituale (arta), lipsind, deocamdată, sinteze asupra tipurilor de aşezări, locuinţe, unelte din os şi corn, din piatră şlefuită, figurine antropomorfe şi zoomorfe, ocupaţii, ritual funerar etc. Iată însă că prestigioasa Editura Academiei face un pas înainte, publicând, în colecţia *Biblioteca de Arheologie*, o cuprinzătoare lucrare a reputatului arheolog Eugen Comşa cu privire la figurinele antropomorfe neo-eneolitice de pe teritoriul României.

Plastica, în special cea antropomorfă, a suscitat un interes deosebit de la primele descoperiri. Cercetările din perioada interbelică au pus în evidenţă importanţa acesteia în viaţa comunităţilor neo-eneolitice, ceea ce a dus la acordarea unei atenţii însemnate din partea arheologilor. Astfel, apar primele articole dedicate special figurinelor antropomorfe (semnate de Vl. Dumitrescu, I. Andriceşescu, Dinu V. Rosetti); de asemenea capitole întregi din diverse volume cu privire la preistorie sunt rezervate prezentării plasticii antropomorfe. Cercetarea postbelică a adăugat un număr impresionant de descoperiri antropomorfe (după un calcul efectuat de Dan Monah, numai în complexul cultural Cucuteni-Tripolie ar fi peste 30000 de descoperiri). Au fost publicate ample studii asupra plasticii neo-eneolitice, ce au dovedit importanţa lor magico-religioasă, dar şi valoarea artistică.

Volumul de faţă este prima lucrare ce adună în paginile sale cele mai importante descoperiri din plastica neo-eneolitică antropomorfă de pe teritoriul României. Structurat în opt capitole, acesta mai cuprinde un *Cuvânt înainte*, lista abrevierilor bibliografice, *Concluzii*, un rezumat în limba franceză şi o bogată ilustraţie.

În *Cuvânt înainte*, autorul face o sumară prezentare a culturilor neo-eneolitice din spaţiul carpato-danubian-pontic, precizându-ne, în final, că volumul face de fapt parte dintr-o amplă lucrare de sinteză despre epoca neo-eneolitică.

În primul capitol este prezentat un scurt istoric privind descoperirile de reprezentări antropomorfe de la noi.

Următoarele cinci capitole sunt rezervate prezentării figurinelor antropomorfe, în funcţie de materia primă folosită la prelucrarea lor şi evoluţia în timp a culturilor neo-eneolitice. Astfel, capitolul al doilea şi al treilea se ocupă de figurinele de lut ars, al patrulea de figurinele de os, al cincilea de figurinele de marmură şi capitolul al şaselea de cele de aur. Considerând că cea mai mare parte a descoperirilor sunt cunoscute cititorului, am dori să ne oprim doar asupra unor aspecte legate de această prezentare. În primul rând, credem că autorul ar fi trebuit să precizeze ce înţelege prin figurine, deoarece s-au folosit de-a lungul timpului diferite denumiri: figurine, statuc-

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

te, statui, idoli etc. Apoi, care au fost considerentele pentru care a introdus vasele antropomorfe în categoria figurinelor.

Suntem surprinşi că unele culturi neo-eneolitice ce cunosc figurine sau vase antropomorfe de lut nu sunt menţionate de autor. Ne referim la cultura ceramicii liniare (cu descoperirile de la Traian – *Dealul Fântânilor* şi Târpeşti), cultura Tisa (vasul antropomorf de la Parţa), cultura Bodrogkeresztúr (idolul pandantiv de la Oradea), aspectul cultural Ariuşd şi complexul cultural Gheile Turzii - Lumea Nouă – Iclod. Chiar dacă descoperirile sunt reduse ca număr (poate şi datorită unei cercetări insuficiente), ele ar fi trebuit incluse în volum pentru a se evita concluzii cum că aceste culturi nu au cunoscut plastica antropomorfă.

Se poate constata apoi lipsa din prezentare a unor descoperiri mai recente, care au îmbogăţit "tezaurul" plasticii antropomorfe. Este cazul, dintre multe altele, cunoscutei piese numite "Venus de la Zăuan" (din cultura Starčevo-Criş), descoperirilor din Moldova, de la Trestiana şi Poieneşti (aparţinând culturii Starčevo-Criş), statuetei cu mască în mână de la Liubcova-Ornița, aparţinând orizontului Vinča C-D (considerăm că aceasta ar fi trebuit prezentată în acest capitol şi nu doar în cel referitor la măşti), apoi, a celor două complexe cu figurine feminine de la Poduri-judeţul Bacău, aparţinând culturii Precucuteni II sau a celor două discuri de aur (probabil reprezentări antropomorfe) de la Brad, aparţinând fazei Cucuteni A4. De altfel, documentarea se opreşte, în general, înainte de 1980; or, o lucrare apărută în 1995 ar fi necesitat neapărat o actualizare.

Ultimele două capitole sunt dedicate unor elemente de viaţă materială şi spirituală, aşa cum se reflectă în figurinele antropomorfe. Astfel, în capitolul al şaptelea E. Comşa, interpretând ornamentele de pe figurinele antropomorfe, realizate prin linii incizate, pictură sau în relief, apreciază că unele dintre ele reprezintă diverse piese de îmbrăcăminte şi încălţăminte, obiecte de podoabă şi modul în care a fost aranjat părul.

În ultima parte a capitolului al şaptelea, autorul ne prezintă unele piese de mobilier, redate prin obiecte miniaturale de lut ars. Nu credem că această întreprindere ar fi trebuit extinsă şi asupra măsuţelor-altar şi modelelor de locuinţă. Apoi, prezentarea scăunelelor şi aşa-numitelor "tronuri" nu trebuie făcută separat, ci în relaţia cu figurinele antropomorfe, aşa cum, de altfel, multe dintre ele au şi fost descoperite, rolul lor fiind, probabil, de a marca poziţia unei zeităţi. Cât priveşte interpretarea măsuţelor-altar patrulatere, cu margini înalte, ca paturi miniaturale, considerăm că aceasta e o forţare de sens, mai plauzibilă fiind opinia, larg acceptată, că acestea aveau un rol funcţional, de recipiente pentru ars grăsimi sau alte substanţe, poate şi cu rol ritual.

Capitolul al optulea este rezervat interpretării unor aspecte ale vieţii spirituale, pe baza indiciilor furnizate de figurinele antropomorfe: tatuaj, măşti, dansuri rituale ş.a. În ceea ce priveşte purtarea măştilor cu ocazia unor ritualuri, dacă unele figurine redau clar această practică (de exemplu, cea de la Liubcova), în schimb, cele mai multe dintre ele, prezentate ca având mască, credem că pot înfăţişa mai curând un anumit tip antropologic, probabil cu bărbia ascuţită. În acest sens, ni se pare de nesusţinut afirmaţia că celebrul "Gânditor" ar fi avut o mască, pentru că aceasta nu ar fi permis redarea obrajilor sub presiunea pumnilor.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Volumul se încheie cu ceea ce autorul numeşte *Concluzii*, în fapt un rezumat al celor prezentate în paginile anterioare.

Fără a încerca o analiză a problemelor discutate de autor, ţinem doar să facem câteva sesizări. În primul rând, nu înţelegem de ce autorul foloseşte încă termenii de mezolitic şi neolitic pentru a desemna două epoci istorice asupra cărora istoriografia românească s-a pronunţat nu de puţine ori, înlocuind termenul de mezolitic cu cel de epipaleolitic (mult mai adecvat pentru situaţia existentă în spaţiul românesc) şi împărţind vechea epocă neolitică în neolitic şi eneolitic. Apoi, nu ştim care sunt motivele pentru care autorul foloseşte denumirea de aspectul cultural Aldeni II, când acest aspect a intrat de mult în istoriografie sub numele de Stoicani-Aldeni. Considerăm că în lucrare ar fi trebuit inclus şi spaţiul dintre Prut şi Nistru (Basarabia), atât pentru faptul că descoperiri de figurine antropomorfe s-au făcut şi în perioada interbelică (când aceasta aparţinea României), cât şi, mai ales, pentru că el este legat cultural de neo-eneoliticul din Moldova dintre Carpaţi şi Prut.

Suntem convinşi apoi, că întocmirea unui Indice ar fi uşurat foarte mult utilizarea lucrării.

Încercând să realizeze o monografie asupra figurinelor antropomorfe neo-eneolitice din România, E. Comşa a reuşit mai mult să alcătuiască un repertoriu al descoperirilor mai vechi, punând, în final, unele probleme de interpretare, în legătură cu forma figurinelor sau în ceea ce priveşte unele ornamente de pe aceste piese. După părerea noastră, o abordare cu adevărat monografică ar fi impus discutarea diverselor aspecte doar în contextul arheologic în care au fost descoperite figurinele antropomorfe, în special atunci când e vorba de complexe rituale.

Oricum, lucrarea rămâne un punct de referinţă în cunoaşterea aspectelor vieţii spirituale a comunităţilor neo-eneolitice de pe teritoriul României, mai ales prin strădania de repertoriere a unui imens material.

Vasile COTIUGĂ

Florin Draşovean, Dumitru Ţeicu, Marius Muntean, HODONI. LOCUIRILE NEOLITICE TÂRZII ŞI NECROPOLA MEDIEVALĂ TIMPURIE, Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin, Reşiţa, 1996, 77 p. + LXIX pl.

Publicarea în volum a săpăturilor arheologice reprezintă modul cel mai adecvat de valorificare a rezultatelor impresionantei munci depusă de arheologi pentru descifrarea tainelor trecutului. Din această perspectivă publicarea rezultatelor săpăturilor arheologice de la Hodoni, sub forma unui mic volum, poate fi socotită ca o reuşită a autorilor şi ca o dovadă de respect pentru nobila meserie. Arheologul britanic John Bordman (*Grecii de peste mări*, Bucureşti, 1988, p. 49) spunea că orice arheolog care nu publică rezultatele cercetărilor sale, oricât de renumit ar fi, trebuie stigmatizat drept trădător faţă de ştiinţă. Autorii micului volum despre situl de la Hodoni, scapă, astfel,

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

de infamantul stigmat şi îşi fac, în linii mari, datoria faţă de disciplina pe care o servesc.

Volumul este structurat pe cinci capitole, împărţite, la rândul lor, în subcapitole. În *Introducere*, sub semnătura lui Fl. Draşovean, ne sunt prezentate: cadrul geografic, istoricul cercetărilor şi stratigrafia. Primele săpături în punctul "Pocioroane", situat la 200 m sud-est de satul Hodoni, au fost efectuate în anul 1959 de către Marius Moga şi Ortansa Radu. În 1976 săpăturile au fost reluate de Ortansa Radu, pentru ca între anii 1985-1991 să fie conduse de Fl. Draşovean. Până în prezent s-au cercetat 700 mp din suprafaţa totală a aşezării care este estimată la circa 3000 mp.

Printr-o secţiune magistrală s-a înregistrat următoarea situaţie stratigrafică: un prim nivel cu gropi (între 0,45 şi 0, 55 m), aparţinând culturii Vinča, suprapus de un nivel cu locuinţe de suprafaţă (între 0,25 şi 0,45 m), atribuit culturii Tisa şi un nivel de pământ arabil (între 0 şi 0,25 m), în care s-au descoperit fragmente ceramice aparţinând culturii Tiszapolgár şi din secolul al XI-lea e.n.

În capitolul al doilea, Fl. Draşovean se opreşte asupra resturilor materiale aparţinând culturii Vinča. Au fost cercetate, integral sau parţial, 12 complexe, constând din gropi de formă ovală sau circulară, cu diametre cuprinse între 1,80 şi 3,50 m şi adâncimi între 0,70 şi 1,80 m, cu pereţii drepţi; unele au, probabil, trepte, iar în trei dintre ele au fost descoperite mici zone cu cenuşă, care, după opinia autorului, ar putea fi vestigiile unor vetre neamenajate. Aceste complexe sunt interpretate de autor drept locuinţe adâncite. Ne întrebăm, însă, dacă dimensiunile reduse şi lipsa unor adevărate resturi de vetre nu indică, mai degrabă, gropi de provizii decât locuinţe.

Materialul arheologic recoltat din cele 12 complexe se compune din unelte, ceramică şi statuete de lut. Uneltele sunt de piatră, os şi corn. Se remarcă o piesă de os, o falangă de bovideu cu un mic orificiu, care ar putea fi, după afirmaţia autorului, un instrument muzical de suflat.

Ceramica, după compoziţie, finisare şi ardere, a fost împărţită în trei categorii: grosieră, fină şi semifină, fiind atribuită, după forme şi decoruri, fazei C a culturii Vinča. Plastica acestui nivel este săracă. Alături de ceramica vinčiană s-au descoperit câteva fragmente ceramice de "import", atribuite fazelor veche şi clasică a grupului Herpály, etapei Bucovăţ IIb şi fazei vechi a culturii Tisa. Aceste materiale l-au determinat pe autor să propună sincronismul Vinča C1 – Tisa veche/clasică – Herpály timpurie/clasică – Bucovăţ IIb.

Al treilea capitol (semnat tot de Fl. Draşovean) se ocupă de locuirea Tisa. Au fost cercetate şapte locuinţe de suprafaţă, dintre care trei în întregime. De formă rectangulară, ele sunt amenajate cu podine construite pe structuri de pari şi nuiele. În interiorul a trei locuinţe, în centru sau spre margini au fost descoperite gropi de provizii. Locuinţa nr. 1 are, în colţul sud-estic, un perete despărţitor care separă, probabil, o mică încăpere unde se râşneau cerealele. Aici s-au găsit trei râşniţe. În apropierea zidului menţionat au fost găsite peste 50 de bile de lut pentru praştie. Surprinzător este faptul că în nici o locuinţă nu s-au găsit resturi de vetre.

Uneltele descoperite în locuinţe, dar şi în stratul de cultură, cuprind doar câteva tipuri. Ceramica, grosieră şi fină, cunoaşte o mare varietate de forme iar ornamentele sunt realizate, aproape toate, în tehnica inciziei. Se remarcă liniile meandrice cc

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

formează așa numitul stil "textil". Unele ornamente sugerează influențe vinčene: pliscuri dispuse oblic pe umăr, linii oblice incizate dispuse în metope și cu spațiile dintre ele pictate cu roșu.

Plastica de lut este slab reprezentată. Au fost descoperite două amulete, doi idoli antropomorfi și o toartă pe care este modelat un cap cu atribute umanoide dar se observă și urmele locului de unde s-au desprins coarnele.

Așezarea de la Hodoni reprezintă cea mai sudică stațiune Tisa din Banat. Raportată la cronologia culturii Vinča ar începe la sfârșitul etapei Vinča C1 și ar continua în etapa Vinča C2. Din punct de vedere cultural, autorul înclină să încadreze așezarea în grupul Gorzsa al culturii Tisa.

Ultimele două capitole sunt dedicate prezentării necropolei medievale timpurii. Aceasta a fost investigată parțial, fără a se reuși delimitarea și stabilirea duratei de funcționare. Chiar dacă o parte dintre morminte au fost publicate (cele descoperite în 1959 și 1960), D. Țeicu consideră necesară reluarea acestora pentru a avea o oglindă fidelă a rezultatelor obținute până în prezent. Se evidențiază, astfel, existența a două grupuri de morminte: unul format din două complexe funerare aparținând unor războinici călăreți și altul cuprinzând 16 morminte, orientate vest-est după tradiția creștină. Unul dintre acestea (M16) se deosebește prin faptul că trupul a fost așezat în poziție chircită, pe partea stângă, putând fi, eventual, atribuit neoliticului. Inventarul mormintelor este relativ bogat. Dacă în cele aparținând războinicilor călăreți găsim un inventar specific (piese de harnașament, arme, cranii și fragmente de oase de la picioarele cailor), celelalte cuprind un inventar variat: inele de buclă, inele de sârmă răsucită, un inel de argint, o salbă cu 13 pantantive duble, un colan, mărgele, butonași. În două morminte au fost descoperite câte două monede de argint de la regele Ștefan I, depuse ca obol funerar. Acestea par a fi cele mai timpurii depuneri rituale de acest gen din Banat. Pe baza acestora, ca și a inventarului funerar, autorul datează necropola în secolul al XI-lea, atribuind-o culturii Bjelo-Brdo.

În ultimul capitol, M. Muntean prezintă rezultatele studiului antropologic al scheletelor din necropolă. Au fost analizate doar 16 schelete. Dintre acestea, nouă sunt de copii, trei de adulți, trei de maturi și în sfârșit, ultimul, de al unei femei bătrâne. Talia a fost determinată doar la trei subiecți, aceștia având o înălțime mijlocie (între 1,52 și 1,70 m). Tipul antropologic a putut fi stabilit doar la cinci subiecți, aceștia aparținând unor tipuri europoide. Etnic, autorul atribuie înhumații din cimitirul de la Hodoni unei populații românești în amestec cu pecenegii.

Volumul se încheie cu lista prescurtărilor, un amplu rezumat în limba germană și o bogată ilustrație publicată pe complexe.

Cercetările de la Hodoni contribuie la o mai bună cunoaștere a istoriei spațiului bănățean. Astfel, pentru epoca neolitică "importurile" descoperite în cele două niveluri au permis stabilirea mai exactă a raporturilor de cronologie relativă ale fazei Vinča C și ale culturii Tisa din Banat cu celelalte culturi neolitice ce au evoluat în Banat și în spațiile geografice vecine.

Pentru a avea o imagine mai exactă asupra stratigrafiei așezărilor neolitice se impunea publicarea profilelor atât ale secțiunii magistrale cât și a celorlalte secțiuni care au intersectat unele complexe de locuit. Ne exprimăm surpinderea că nu au fost

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

reluate și descoperirile mai vechi și nu a fost menționată datarea radiocarbon obținută pentru nivelul vinčian. Atragem atenția că multe dintre ornamentele vinčiene nu-și găsesc corespondentul în tipologia prezentată de autor iar scările unor planuri (fig. 3 și 6) nu sunt concordante cu dimensiunile indicate în text.

Necropola completează informațiile despre populația medievală timpurie din Banat, ea înscriindu-se orizontului de necropole de la sfârșitul secolului al X-lea și din secolul al XI-lea din Transilvania, atribuite până acum maghiarilor. Sperăm că cercetările viitoare vor întregi datele obținute până acum. Din păcate, unele dintre situațiile prezentate de cei doi autori sunt imposibil de analizat deoarece sunt redate diferit în cele două studii. Astfel, M6 este descris de M. Muntean ca având scheletul în poziție chircită (p. 44), în timp ce D. Țeicu nu face nici o referire la poziția scheletului, descriind doar poziția palmelor (p. 36). Nu am putut înțelege care a fost poziția scheletului din M1, chircit sau culcat pe spate?

Atribuirea culturală și etnică ridică și ea unele probleme. Adrian Bejan (*Banatul în secolele IV-XII*, Timișoara, 1995, p. 119) atribuie necropola de la Hodoni populației autohtone românești, folosind ca argument în special inventarul funerar, în timp ce D. Țeicu o pune pe seama purtătorilor culturii Bjelo-Brdo, cultură atribuită, în general, maghiarilor, cu posibile elemente slave și românești. În sfârșit M. Muntean consideră necropola menționată ca aparținând populației românești amestecate cu pecenegi. Sperăm că cercetările viitoare vor aduce clarificări și în această delicată problemă a atribuirii etnice.

Remarcăm, cu regret, numărul mare de greșeli de tipar dar și de ortografie și punctuație, mai ales în capitolul al patrulea. Unele trimiteri bibliografice sunt inexacte sau nu se regăsesc în bibliografie (vezi p. 21 Brukner 1980; p. 22 Comșa 1971; p. 24 Drașovean 1991c; p. 23 Drașovean 1991f; p. 23 Kalicz 1971, 1985, 1989 ș.a.).

Revenind la sentința arheologului britanic citat mai sus remarcăm că volumul pe care l-am prezentat constituie o reală contribuție la cunoașterea spațiului bănățean și poate avea unele implicații pentru o arie geografică mai largă. Exemplul celor trei cercetători ar trebui să fie urmat și de alți arheologi dacă ne gândim că săpături arheologice ample așteptată de multe decenii lumina tiparului.

Vasile COTIUGĂ

Florin Drașovean, CULTURA VINČA TÂRZIE (FAZA C) ÎN BANAT, în colecția "Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica", I, Editura Mirton, Timișoara, 1996, 224 p. +4 fig. și 133 pl.

Volumul este rodul a peste zece ani de cercetări întreprinse în Banat, asupra fenomenului vinčian târziu. Autorul se adresează tuturor cercetătorilor interesați în cunoașterea acestei manifestări etno-culturale aparținând eneoliticului balcano-anatolian. Din acest motiv publicarea lucrării într-o ediție bilingvă, română și germană, este cât se poate de binevenită.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

După o scurtă *Introducere* (capitolul I; sic!) în care se fac precizări asupra materialelor arheologice folosite, asupra utilității lucrării și a metodelor de investigație utilizate, autorul trece la prezentarea cadrului geografic (capitolul II) și a istoricului cercetării (capitolul III)

Capitolul al IV-lea este rezervat trecerii în revistă a principalelor sisteme cronologice referitoare la evoluția culturii Vinča, prilej cu care Florin Drașovean își precizează opțiunea pentru sistemul Milojčić-Lazarovici, considerat ca reflectând mai bine evoluția comunităților Vinča târzii din Banat.

Centrul de greutate al lucrării îl constituie capitolul al V-lea, în care sunt prezentate principalele aspecte ale culturii materiale și spirituale vehiculate de purtătorii fazei Vinča C. Sunt analizate habitatul, uneltele, armele, ceramica, plastica de lut și obiectele de podoabă. Pe baza acestor materiale, cercetătorul timișorean încearcă să definească -- lucru nerealizat până în prezent -- trăsăturile și conținutul etapelor Vinča C_1 și C_2 și totodată să precizeze trăsăturile aspectelor bănățene aparținând acestor etape. Autorul întreprinde un studiu tipologic și stilistic al ceramicii furnizate de săpăturile proprii de la Hodoni, Sânandrei și Parța II și analizează descoperirile provenite din alte situri, precum Zorlențu Mare, Chișoda Veche, Sălbăgelu Vechi și Liubcova.

Sunt stabilite, din punct de vedere al formelor, șase categorii ceramice de bază cu mai multe variante: strachina simplă, strachina profilată, oala, amfora, cupa și tava "de pește", cuprinse în tabelul tipologic sintetic (fig. 2). În această privință avem unele nelămuriri cu privire la definirea unor forme ceramice și stabilirea seriilor tipologice. Considerăm că la definirea și încadrarea unui vas într-o categorie sau alta trebuie ținut cont de cel puțin două criterii: criteriu funcționalității și subordonat acestuia criteriul dimensiunilor sale. Există o concordanță între utilitatea, forma și dimensiunile unui vas. În afara dimensiunilor contează și raportul dintre diferitele părți ce constituie un vas.

Astfel, strachina simplă sau profilată -- care ocupă o pondere importantă în cadrul ceramicii vinčiene târzii -- este definită printr-o deschidere mare la gură și o adâncime redusă. Or, puține din formele prezentate de autor sunt cu adevărat străchini, cele mai multe variante fiind castroane în adevăratul înțeles al cuvântului. De altfel constatăm că cei ce au realizat traducerea în limba germană (Eduard Nemet și Wolfram Schier) au utilizat termenul *Schüssel* care înseamnă castron, iar nu pe cel pentru strachină (*Schale*). În funcție de criteriile enunțate mai sus, formele A III-a - A III-c, A IV, A Va -- A Vc, A VII a -- A VIId, A VIII, B IIb, B IIc, B IVa - B IVd, B Va, B Vb, B VI, B VIIc, B VIIIb sunt încadrate forțat în seria străchinilor simple, respectiv profilate. Cele mai multe dintre variantele pomenite mai sus pot fi incluse, dată fiind mărimea și adâncimea lor -- presupunem că tabelul sintetic respectă proporțiile de mărime între diferitele forme - în categoria castroanelor. Altele (B IVa - B IVe și B VI) având în vedere tectonica lor, așa cum apar în tabelul sintetic (fig. 2), ar putea fi asimilate cu oalele.

De asemenea, creează o oarecare confuzie neconcordanța dintre definirea tipurilor ceramice C Ic (umăr rotund cu gât) și C Id (profilată, buză evazată) și formele propuse în tabelul mai sus menționat care au umăru. puternic profilat. Trimiterile la planșele cu ilustrații nu aduc mai multe lămuriri (Pl. XXXV/2, pl. XCIII/7, pl. CII/4, pl.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

XXXVII/5, pl. LX/1, pl. LXV/2, pl. LXXIX/3 şi pl. C/2). Ar fi fost de dorit deci, o definire mai nuanţată a tipurilor ceramice prin introducerea unor noi forme care să reflecte cât mai exact variaţiile, având în vedere importanţa acestora pentru stabilirea periodizării şi a aspectelor zonale.

Motivele ornamentale care împodobesc ceramica vinčiană din Banat sunt supuse unei serieri şi analize identice. Ar fi fost însă absolut necesar un tabel combinativ al formelor şi decorurilor deoarece prezentarea lor separată nu ne creează o imagine clară asupra îmbinării celor două elemente în diferitele etape şi zone.

Analiza şi ordonatea tipologico-stilistică a ceramicii i-au permis autorului încadrarea culturală şi cronologică a descoperirilor avute în vedere şi precizarea trăsăturilor specifice ale unor variante zonale în evoluţia fazei Vinča C din Banat (capitolul VI). Sunt stabilite analogii între materialele tipice fazei C din Banat şi cele din aria "clasică" a culturii Vinča. Totodată însă, sunt sesizate şi unele diferenţe care individualizează manifestările vinčiene târzii din Banat de cele din aria "clasică".

În nordul Banatului se remarcă unele elemente "tisoide" în ornamentaţia ceramicii Vinca C, ca şi unele tradiţii ale "culturii Banatului" sau ale grupei Szakálhát.

Pentru zona deluroasă din estul Banatului se constată persistenţa unor elemente mai vechi de tip Vinča B2, la care se adaugă unele elemente Vinča C1 asemănătoare cu cele din nord, dar care se găsesc într-o proporţie mai redusă. Pornind de la aceste observaţii Florin Draşovean consideră că denumirea de Vinča B2/C propusă de Gh. Lazarovici este ambiguă şi "în neconcordanţă cu realitatea arheologică şi culturală" (p. 78). De aceea propune denumirea de faza Vinča C1 – varianta est-bănăţeană.

În aria vestică se constată o estompare a caracteristicilor nord bănăţene, făcându-se treptat loc trăsăturilor "variantei sârbeşti" a fazei Vinča C.

Capitolul al VII-lea este rezervat relaţiilor culturale şi cronologice ale purtătorilor fazei Vinča C din Banat cu comunităţile culturale vecine şi contemporane din Câmpia Pannonică, din Oltenia, Vestul Munteniei şi din Transilvania.

Capitolul al VIII-lea conţine unele concluzii de ordin istoric. Fără să intrăm prea mult în conţinutul acestui capitol, dorim să precizăm că sfârşitul aşezărilor vinčiene târzii nu înseamnă neapărat o "depopulare a Banatului", cum afirmă cercetătorul timişorean (p. 108), locul acestora fiind luat de purtătorii altor culturi (Tisa, Tiszapolgár); este vorba deci, de un anumit sens al evoluţiei istorice, iar nu de o "catastrofă demografică".

Într-un capitol anexă (capitolul IX) sunt repertoriate cele 24 de aşezări Vinča C descoperite până în prezent (Anexa I). În Anexa II sunt publicate graficele datărilor radio-carbon efectuate pe un eşantion de os din groapa nr. 4 de la Hodoni. Extrem de util ar fi fost şi un indice general.

Lucrarea mai cuprinde o bogată ilustraţie grupată în 133 de planşe. Din păcate, însă, nu există întotdeauna o concordanţă între trimiterile din text şi conţinutul planşei, ceea ce creează dificultăţi în înţelegerea tipologiei propuse. Identificarea reprezentărilor la care se face trimitere este îngreunată şi de numerotarea greşită a unor planşe.

Erorile sunt totuşi inerente unui asemenea demers, ele neafectând însă, în mod esenţial fondul lucrării. Dincolo de acestea, este meritul autorului de a fi realizat o lucrare care se încadrează în categoria monografiilor regionale atât de necesare în

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

conturarea unui tablou cultural general cât mai adecvat al neo-cncoloticului românesc. Precizarea conţinutului fazelor Vinča C1 şi C2, definirea grupelor vinčiene bănăţene şi a grupului PetreştiA/grup Foeni (pe care îl plasează într-o etapă anterioară celor mai vechi descoperiri Petreşti A), precum şi noua cronologie mai joasă a culturilor Boian, Vădastra, Hamangia şi Precucutcni propusă pe baza r eintcrprctării importurilor "Notenkopf" descoperite în locuiri vinčicnc târzii şi a importurilor Precucuteni I în locuirile neolitice din Transilvania, sunt contribuţii originale şi esenţiale ale cercetătorului timişorean.

Ovidiu COTOI

Doina Benea,
DACIA SUD-VESTICĂ ÎN SECOLELE III-IV,
Timişoara, Editura de Vest, 1996, 306 p. + 65 fig. + V pl.

Lucrarea cercetătoarei timişorene Doinca Benea reprezintă o contribuţie importantă la cunoaşterea spaţiului bănăţean în perioada secolelor III-IV d.Chr., fiind de fapt prima sinteză de acest gen pentru această parte a ţării.

Începe cu un *Cuvânt înainte* (p. 5-7) în care autoarea face un scurt istoric al cercetărilor, aminteşte sursele documentare folosite şi vorbeşte despre utilitatea publicării unei astfel de lucrări.

După *Cuprins* (p. 8-10) şi *Abrevieri* (p. 11-14), urmează *Introducerea* (p. 15-42) împărţită în trei subcapitole: 1. *Situaţia generală a Imperiului roman la mijlocul secolului al III-lea*; 2. *Organizarea de către Aurelianus a retragerii romane din nordul Dunării* şi 3. *Retragerea administraţiei romane din Dacia.* Autoarea încearcă să surprindă, pe baza analizei izvoarelor literare, epigrafice, numismatice şi arheologice, situaţia internă a Imperiului Roman, condiţiile care au determinat retragerea aureliană şi situaţia Daciei după părăsire. Legat de acest ultim aspect, D. Benea afirmă că "în primele decenii după abandonarea provinciei până la sfârşitul secolului al III-lea nu poate fi dovedită prezenţa pe teritoriul provinciei Dacia a goţilor şi nici a vreunei seminţii barbare, aşa cum a încercat, mai nou, să demonstreze E Chrysos".

În capitolul I – *Cadrul geografic şi căile de comunicaţie* (p. 42-46), autoarea prezintă pe scurt geomorfologia regiunii, localizând, pe baza izvoarelor scrise, şi câteva râuri.

Capitolul al II-lea – *Imperiul roman târziu şi Dacia sud-vestică în secolele III-IV* (p. 47-113), cuprinde cinci subcapitole: 1. *Situaţia internaţională*; 2. *Constantinus Magnus şi epoca sa*; 3. *Războiul cu goţii din anul 332*; 4. *Contantinus II şi limiganţii* şi 5. *Limesul roman târziu în regiunea Porţilor de Fier*. În primele trei subcapitole D. Benea analizează situaţia politică şi militară a provinciilor Imperiului Roman până după Constantin cel Mare, referindu-se mai ales la evenimentele petrecute în zona Dunării. Al patrulea subcapitol se referă la conflictul militar al lui Constantinus II cu limiganţii, autoarea concluzionând că "revolta limiganţilor reprezintă... prima şi poate singura manifestare militară, politică colectivă a populaţiei daco-romane, după părăsi-

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

rea Daciei". În ultimul subcapitol sunt prezentate pe scurt 38 de fortificații dispuse de-a lungul Dunării, cercetătoarea timișoreană afirmând că retragerea aureliană a avut ca urmare "reorganizarea administrativă a lui Diocleţian, căreia i-a corespuns şi o reorganizare militară".

Capitolul al III-lea, intitulat *Aşezările daco-romane din Dacia sud-vesitcă în secolele III-V* (p. 114-182), este şi el împărţit în mai multe subcapitole: 1. *Terminologia*; 2. *Stadiul cercetărilor*; 3. *Aşezările daco-romane din Dacia sud-vestică*; 3a. *Locuirea romană târzie de la Tibiscum*; 3b. *Aşezări daco-romane cu caracter agrar păstoresc*; 3c. *Aşezările daco-romane cu caracter complex*; 4. *Ocupaţiile documentate în aşezările daco-romane* şi 5. *Datarea aşezărilor daco-romane*. Astfel, în primul subcapitol, autoarea analizează istoriografia referitoare la aşezările din sec. III-IV, afirmând că "în ceea ce priveşte terminologia de aşezări sarmatice pentru aşezările aflate în zona de câmpie a Banatului, până în apropierea Tisei pe teritoriul sârbesc, o găsim ca neadecvată, în condiţiile în care toate elementele de habitat sugerează, evident, o populaţie sedentară, cu caracter agraro-păstoresc". În al doilea subcapitol sunt amintite puţinele cercetări sistematice, care însă sunt suplinite de numeroase descoperiri perieghetice (106 aşezări în 1984). În subcapitolul al III-lea, D. Benea împarte cele 455 aşezări cunoscute în zona sud-vestică a fostei provincii Dacia, în funcţie de materialul arheologic, în "aşezări cu un pregnant caracter agrar păstoresc" şi "aşezări cu caracter complex agraro-meşteşugăresc". Referitor la locuirea romană târzie de la Tibiscum (3a), autoarea spune că "acesta a reprezentat cel mai puternic centru roman de iradiere a culturii materiale şi spirituale romane târzii pentru întreaga zonă de sud-vest a fostei provincii şi, chiar, pentru Dacia".

În privinţa aşezărilor cu caracter agrar-păstoresc, autoarea analizează condiţiile naturale, tipologia locuinţelor, vetrelor de foc, cuptoarele menajere, gropile de provizii şi fântânile. Un fapt interesant îl reprezintă lipsa urmelor de fortificare cu caracter defensiv, cercetătoarea considerând că "aceasta constituie un indiciu că populaţia ce locuia satele se simţea în siguranţă şi, deci, nu simţea nevoie unor astfel de amenajări". În categoria aşezărilor cu caracter complex, sunt discutate cele în care se practica metalurgia şi olăritul.

Referitor la ocupaţii, autoarea se opreşte asupra culturii plantelor, creşterea vitelor, torsului, ţesutului, tăbăcăriei, prelucrării lemnului, metalurgiei fierului, olăriei iar în final, asupra circulaţiei monetare. În privinţa metalurgiei, analizând descoperirile de până acum, D. Benea consideră că "producţia metalurgică daco-romană se integrează unei politici întreprinse de Imperiu pentru a suplini nevoile proprii prelucrând metalul din aceste teritorii nord-dunărene". Ceramica este împărţită în două tipuri – A. *Ceramica lucrată la roată* şi B. *Ceramica lucrată cu mâna*, ambele cu subtipuri.

În privinţa datării, în funcţie de materialele arheologice descoperite, autoarea încadrează aşezările la care face referiri în prima jumătate a sec. al III-lea şi până în cea de a doua jumătate a sec. IV d.Chr.

În ultimul capitol – *Consideraţii finale* (p. 183-188), D. Benea trece în revistă legăturile spaţiului bănăţean cu Imperiul roman. Legat de habitatul rural, autoarea arată că acesta s-a aflat în contact direct şi permanent cu Imperiul Roman, relaţiile cu sarmaţii iazigi sau cu alte populaţii manifestându-se "în funcţie şi de rolul deţinut de

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Imperiul Roman, în contextul dat de controlul asupra teritoriilor în discuţie". În concluzie, cercetătoarea afirmă că în sec. III-IV "s-a întărit romanitatea nord-dunăreană şi s-au pus bazele trainicei religii creştine".

Lucrarea se încheie cu *Note* (p. 189-221), cu *Anexa 1* (p. 222-300) în care sunt prezentate 188 de aşezări din sec. III-IV de pe teritoriul României şi Serbiei, cu *Anexa 2* (p. 301-302) în care sunt trecute în revistă descoperirile monetare de pe teritoriile celor două state, cu *Lista ilustraţiilor* (p. 303-306), cu 65 fig. şi V planşe.

Aşadar, lucrarea cercetătoarei timişorene prezintă situaţia socio-politico-economică a Banatului în perioada sec. III-IV d.Chr., pe baza analizei izvoarelor literare, epigrafice, arheologice, numismatice şi istoriografice. Singurul lucru care i s-ar putea imputa este nepotrivirea trimiterilor la ilustraţie din text cu cele de pe planşe. De asemenea, poate că s-ar fi impus adăugarea mai multor hărţi care să ilustreze realităţile politice ale zonei. Dar, trecând peste acestea, lucrarea reprezintă un bun instrument de lucru pentru specialişti, mai ales dacă ţinem cont că în ea se regăsesc şi descoperirile de pe teritoriul Serbiei.

Constantin-Emil URSU

Dan Gh. Teodor, MEŞTEŞUGURILE LA NORDUL DUNĂRII DE JOS ÎN SECOLELE IV-XI D.HR., Editura Helios, Iaşi, 1996, 197 p.

Prezenţă activă şi marcantă în câmpul cercetării istorico-arheologice din ţara noastră din ultimele patru decenii, prof. univ. dr. Dan Gh. Teodor, cunoscut prin contribuţiile sale ştiinţifice consacrate cu precădere cunoaşterii diverselor aspecte ale evoluţiei societăţii din epoca formării poporului român, cu un accent explicabil asupra spaţiului est-carpatic, ne-a dăruit recent o nouă sinteză intitulată *Meşteşugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV-XI d.Hr.*, Iaşi, 1996, 197 p., text însoţit de o bogată ilustraţie.

Lucrarea realizată în cadrul Institutului de Arheologie din Iaşi, şi apărută în *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis*, VIII, având editor pe dr. Vasile Chirica, este structurată în patru capitole, prefaţate de o lămuritoare introducere şi urmate de 47 de planşe, lista figurilor, un substanţial rezumat în limba franceză şi un util indice de staţiuni arheologice şi autori.

Aşa cum subliniază autorul în *Introducere*, "cercetarea stadiului social şi economic al comunităţilor săteşti daco-romane şi vechi româneşti în perioada cuprinsă între retragerea romană şi începutul celui de al doilea mileniu d.Hr. prezintă, fără îndoială, un interes aparte, cunoaşterea ocupaţiilor principale ale unei populaţii de-a lungul secolelor fiind absolut necesară pentru a defini exact trăsăturile fundamentale ale culturii ei materiale, care o caracterizează în conţinut, timp şi spaţiu, deosebind-o de aceea ale altor populaţii, cu care în decursul vremurilor a venit în contact".

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Cercetarea ocupaţiilor, a meşteşugurilor practicate de comunităţile săteşti, într-o epocă atât de importantă cum este aceea a secolelor IV-XI d.Hr., care se suprapune cu perioada evoluţiei civilizaţiei locale de la civilizaţia daco-romană (romanică) la civilizaţia veche românească, expresie în fapt a evoluţiei procesului istoric de la daco-romani la români, prezintă importanţă nu numai în ce priveşte remodelarea structurilor economice ale acestor comunităţi, ci însăşi a procesului de etnogeneză a românilor.

În mult discutata problemă a continuităţii, a "preponderenţei" migratorilor în anume perioade, însumarea unor mărturii privind prezenţa unor comunităţi autohtone, sedentare, devine relevantă.

Aşa, de exemplu, numeroasele dovezi privind prezenţa unor unelte agricole, demonstrează o permanenţă a practicării agriculturii, de către comunităţile umane care erau sedentare. Se ştie că pentru dovedirea "stăruinţei românilor în Dacia Traiană", A.D. Xenopol aducea drept important argument îndeletnicirea agricolă permanentă a strămoşilor noştri. În consens V. Pârvan arăta că "romanii n-au putut prinde rădăcini decât acolo unde au putut deveni ţărani. Bazinul Dunării cste o regiune clasică a agriculturii încă din neolitic". Sinteza realizată de Dan Gh. Teodor, bogata argumentaţie adusă în discuţie, vine să fundamenteze viziunea lui A.D. Xenopol şi V. Pârvan.

Pe de altă parte practicarea unor meşteşuguri, cum ar fi cele legate de extragerea şi prelucrarea metalelor, este incompatibilă cu nomadismul. Toată documentaţia ce probează practicarea unor asemenea activităţi se constituie într-o argumentaţie plauzibilă pentru dovedirea prezenţei şi continuităţii unor comunităţi autohtone daco-romane şi respectiv vechi româneşti.

În Capitolul I, intitulat *Exploatarea şi prelucrarea minereurilor*, sunt reunite dovezile privind reducerea minereurilor, descoperite nu numai în regiunile "clasice" în care se găsesc asemenea bogăţii, ci şi regiunile în care sunt prezente doar lentile feruginoase de proveniență sedimentar-aluvionară precum şi unele lentile de siderit, locuri cunoscute şi exploatate "numai de populaţia autohtonă, care cunoştea din generaţie în generaţie locurile unde asemenea minereuri existau". Sunt prezentate şi analizate tipurile de cuptoare folosite pentru reducerea minereurilor, activitatea de făurire a unor diverse tipuri de unelte, de la cele de fierărie la cele agricole şi de uz gospodăresc. Un loc aparte îl ocupă dovezile privind prelucrarea obiectelor de podoabă, vestimentare şi de cult, multe de inspiraţie bizantină şi legate de răspândirea creştinismului în regiunile de la nordul Dunării de Jos.

Capitolul II, *Meşteşugurile casnice*, tratează, pe baza unui bogat material arheologic, activităţi precum prelucrarea osului, a pieilor, a lânei şi a fibrelor vegetale, a lutului, lemnului şi pietrei. Dintre toate se detaşează prelucrarea lutului, cu analiza tuturor atributelor intrinseci ale ceramicii, care ilustrează nu numai perpetuarea unui meşteşug milenar, dar care aduce şi argumente privind definirea realităţilor etno-culturale dintr-o etapă sau alta a epocii cuprinse între secolele IV-XI d.Hr.

Capitolul III, intitulat *Activitatea în domeniul construcţiilor*, se ocupă în primul rând de tipul de locuinţă în diversele etape ale epocii asupra căreia stăruie autorul în lucrare; respectiv secolele IV-XI, dar şi a celorlalte anexe gospodăreşti, cum sunt instalaţiile pentru încălzit şi prepararea hranei, de la simplele vetre, la cuptoarele din

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

lut sau din bolovani. Tot în cadrul activităţilor din domeniul construcţiilor sunt prezentate şi analizate sistemele diverse de apărare militară, insistându-se asupra aşezărilor întărite (de tip "horodişte"), frecvente mai ales în secolele VIII-IX, cum este cea de la Fundu Herţei, jud. Botoşani.

Ultimul capitol al lucrării, respectiv Capitolul IV, *Consideraţii generale*, conturează o sumă de concluzii ce se desprind din analiza documentaţiei arheologice privind meşteşugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV-XI d.Hr. Toate consideraţiile formulate permit încheierea pertinentă formulată de autor că "studiul atent al ocupaţiilor diverse ale locuitorilor de la nordul Dunării de Jos, alături de agricultură şi creşterea vitelor, relevă neîndoielnic existenţa unor multiple şi deosebit de importante preocupări din punct de vedere economic, preocupări care, în ansamblul şi diversitatea lor, evidenţiază vechimea şi continuitatea acestora, ca şi bogatele tradiţii, dacice, romane şi bizantine. Caracteristicile fundamentale ale acestor ocupaţii, indiferent de perioadă sau zonă geografică, vădesc incontestabil, un pronunţat autohtonism, constatare de natură să sublinieze alături de trăsăturile culturii materiale atestată în perioada secolelor IV-XI d.Hr., statornicia comunităţilor săteşti de la nordul Dunării de Jos, şi în acelaşi timp, să aducă noi şi importante elemente care să contribuie la înţelegerea corectă a desfăşurării în timp şi spaţiu a procesului de etnogeneză românească.

Textul lucrării este însoţit de o bogată ilustraţie, judicios selectată şi bine realizată, care se constituie într-un suport ştiinţific al consideraţiilor şi concluziilor formulate. Substanţialul rezumat în limba franceză (p. 166-184) face accesibilă lucrarea specialiştilor străini interesaţi de abordarea ştiinţifică a problematicii secolelor IV-XI d.Hr de la nordul Dunării de Jos şi pe un plan mai larg de etnogeneza românilor.

La capătul parcurgerii lucrării prezentate, convingerea dominantă este că o asemenea sinteză era necesară şi utilă, îmbogăţind literatura de specialitate referitoare la atât de importanta şi controversata istorie a epocii secolelor IV-XI.

Ioan MITREA

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

FONDUL DE CARTE LINDA ELLIS

Cercetătoarea americană LINDA ELLIS şi-a efectuat o însemnată parte din stagiile de documentare din România la Muzeul de Istorie din Piatra-Neamţ, unde, în pofida impedimentelor cunoscute ridicate de regimul trecut, şi-a atras aprecierea, simpatia şi prietenia întregului personal al acestei instituţii. Şi după 1989, de fiecare dată când a avut prilejul să viziteze România, Linda Ellis, devenită profesoară la Universitatea de Stat din San Francisco şi director al Programului de studii muzeale, a ţinut să revină la Piatra-Neamţ, căutând să contribuie din această postură la progresul activităţilor din muzeu. Deşi a mai donat şi anterior diverse publicaţii pentru bibioteca muzeului, cu prilejul vizitei efec uate în România în 1996, distinsa profesoară şi-a anunţat intenţia de a face o donaţie importantă de reviste şi cărţi străine din domeniul muzeografiei. Ca urmare a începutului materializării acestui proiect, Consiliul ştiinţific al Muzeului de Istoric din Piatra-Neamţ a hotărât în şedinţa din noiembrie 1996 să atribuie acestei donaţii ce va cuprinde în final sute de reviste şi de cărţi denumirea de ***Fondul de carte "Linda Ellis"***. Până în prezent au fost trimise aproape 300 de exemplare din revistele *Museum News, Art and Archaeology (technical abstracts)* editate la New York, *Index to Museological Literature* şi *Notes de l'Institut canadien de conservation* din Ottawa, precum şi un număr de cărţi de restaurare, conservare şi muzeografie generală.

Este evident că revistele şi cărţile trimise sunt de mare folos muzeografilor de la noi întru modernizarea numeroaselor şi complexelor demersuri presupuse de actul muzeografic.

Ne face o deosebită plăcere să exprimăm şi cu acest prilej gratitudinea muzeografilor din ţară, îndeosebi din Moldova, pentru acest act de solidaritate profesională şi de mare generozitate.

Marius Alexianu

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

ABREVIERI

Acta Archaeologica Hung. – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
AIIAI – Anuarul Institutului de Istorie (şi Arheologie) "A.D. Xenopol", Iaşi.
AIM – Arkheolgičeskie Issledovanija v Moldavii, Chişinău.
ALPR – Anuarul Liceului "Petru-Rareş", Piatra-Neamţ.
Aluta – Aluta. Muzeul Judeţean Sf. Gheorghe.
AMM – Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui.
AMN – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
AO – Arkheologičeskie Otkrytija, Moscova.
AP – Arkheologični Pam'jatki USSR, Kiev.
Apulum – Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba-Iulia.
Arkheologija (Kiev) – Arkheologija Institut Arkheologij, Kiev.
Archeologia Hungarica – Archeologia Hungarica, Budapesta.
Arh Mold (Arheologia Moldovei) – Arheologia Moldovei, Institutul de (Istorie şi) Arheologie, Iaşi.
Arhiva MA al AS RM – Arhiva Muzeului de Arheologie al Academiei de Ştiinţe din Republica Moldova, Chişinău.
ASGE – Arkheologičeskij Sbornik Gosudarstvennogo Ermitaža, Leningrad
Aşezări – N. Zaharia, M. Petrescu Dâmboviţa, Em. Zaharia, *Aşezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, Ed. Academiei, 1970.
ASUIaşi – Analele Ştiinţifice ale Universităţii "Al. I. Cuza" Iaşi, Serie Nouă. Istorie, Iaşi.
BAI – Biblioteca Archaeologica Iassiensis, Iaşi.
Balcanica – Balcanica, Belgrad.
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti.
BFSC – Buletinul Facultăţii de Ştiinţe Cernăuţi, Cernăuţi.
BMJG – Buletinul Muzeului Judeţean Giurgiu.
BSA – Annual of the British School at Athens, London.
BSNR – Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti.
Byzantinische Zeitschrift – Byzantinische Zeitschrift, Belgrad.
CA – Cercetări Arheologice, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

CAB – Cercetări arheologice în Bucureşti, Bucureşti.
Carpica – Carpica. Muzeul Judeţean de Istorie (Iulian Antonescu), Bacău.
CCDJ – Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi.
CI (Cercet. Ist.) – Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei, Iaşi.
CMJN – Complexul Muzeal Judeţean Neamţ.
Dacia – Dacia. Recherches et découverts archéologiques en Roumanie, I-XII, 1924-1947; N.S. Revue d'archeologie d'historie ancienne, Bucureşti.
Danubius – Danubius. Muzeul de Istorie, Galaţi.
DIR – Documente privind Istoria României, Bucureşti.
DRH – Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, Bucureşti.
Drobeta – Drobeta. Muzeul Porţilor de Fier, Turnu-Severin.
Ephemeris Napocensis – Ephemeris Napocensis, Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca.
Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Komission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main.
Istros – Istros. Muzeul Judeţean, Brăila.
Karta – Arkheologičeskaja Karta Moldavskoj SSR, Chişinău.
KSIIMK – Kratkie Soobščenija Instituta Istorii Material'noj Kul'tury, Moscova-Leningrad (St. Petersburg).
KSK – Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii AN USSR, Kiev.
KSM – Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii AN SSSR, Moscova.
KSO – Kratkie Soobščenija o Polevyh Arkheologičeskikh Issledovanija Odesskogo Gosudarstvennogo Arkheologičeskogo Muzeja, Odesa.
KZAD – Kratke Zvidomlennja za Arkheologični dosslidi, Kiev.
KZVAK – Kratke zvidomlennja vseukrains'kogo arkheologičnogo komitetu, Kiev.
Litua – Litua. Muzeul Judeţean Gorj, Tg. Jiu.
Market - Market. Svod pamjatnikov istorii i kul'tury. Severnaja zona, Chişinău, 1987.
MCA (Materiale) – Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti-Oradea -Tulcea.
MemAntiq (Memoria Antiquitatis) – Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis, Piatra-Neamţ.
MIA – Materialy i Issledovanija po Arkheologii SSSR, Moscova-Leningrad (St. Petersburg).
MIAE – Materialy po arkheologii i etnografii MSSR, Chişinău.
MIASP – Materialy i Issledovanija po Arkheologii Severnogo Pricernomor'ja, Kiev.
MIPN – Muzeul de Istorie Piatra-Neamţ.
MIR – Muzeul de Istorie Roman.
NZI – Naukovi zapiski Institutu suspil'nyh naukov AN URSR, Kiev.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Peuce – Peuce. Muzeul "Delta Dunării", Tulcea.
Pontica – Pontica. Muzeul Național de Istorie și Arheologie, Constanța.
PZ – Praehistorische Zeitschrift, Leipzig-Berlin.
RESEE – Revue des Études Sud-Est Européennes, București.
Revista Arhivelor – Revista Arhivelor, Direcția Arhivelor Naționale, București.
Revista Istorică – Revista de Istorie (Istorică), București.
RMNA – *Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de Antichități*, București, 1944.
SA – Sovetskaja Arkheologija, Moscova.
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București.
SCN – Studii și Cercetări de Numismatică, București.
SCS Iași – Studii și Cercetări Științifice, Iași.
SMMIM – Studii și materiale de muzeografie și istorie militară, București.
SPAU – Sprawozdania z posiedzen i czynnoki Polskiej Akademii. Umiejetnosci, Cracovia.
Studia et Acta Orientalia – Studia et Acta Orientalia, București.
Studii – Studii. Revista de Istorie, București.
Suceava – Suceava. Anuarul Muzeului (Național al Bucovinei) Județean Suceava.
Symposia Thracologica – Symposia Thracologica. Institutul Român de Tracologie, București.
Tibiscus – Tibiscus. Muzeul Banatului, Timișoara.
Thraco-Dacica – Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie, București.
Ziridava – Ziridava. Muzeul Județean, Arad.
ZWAK – Zbior wiadomosci do antropologji krajowej, Cracovia.

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

Tipărit la Imprimeria BACOVIA Bacău
Str. Mioriței nr. 27

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro

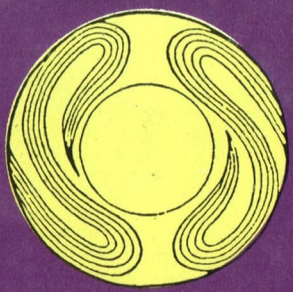

http://www.muzeu-neamt.ro / http://cimec.ro